

MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA

BANATICA

31

1971

2021

II

2021

**BANATICA. 50 DE ANI DE LA
PRIMA APARIȚIE EDITORIALĂ – 1971–2021
BANATICA. 50 YEARS FROM THE
FIRST ISSUE – 1971–2021**

Momentul genezei revistei *Banatica* se plasează cu jumătate de secol în urmă, în anul 1971, ca periodic al Muzeului de Istorie al județului Caraș-Severin, devenit din 1997 Muzeul Banatului Montan Reșița. A fost o perioadă de deschidere pentru cercetarea științifică muzeală, în acea vreme apărând sau reactivându-se o serie de reviste, reluându-se astfel o mai veche tradiție. Prin apariția acestor reviste cercetarea științifică în muzeele românești a îmbrăcat o formă instituționalizată, promovată prin intermediul anualelor editate. Demn de remarcat este faptul că în cei 50 de ani de existență revista *Banatica* și-a păstrat formatul, sigla și numele, având o apariție regulată (la 2–3 ani în perioada 1971–2005 și anuală în perioada 2008–2021), ceea ce conferă publicației continuitate și respectabilitate.

Absența în anii '70 a unui centru universitar și academic al cercetării istorice la Timișoara, a determinat apropierea firească a muzeului din Reșița de școala istorică clujeană. Astfel, cel dintâi număr al *Banaticii* a apărut în anul 1971 din inițiativa și sub înaltul patronaj științific al academicianului Constantin Daicoviciu. El a publicat în deschiderea revistei un articol-program ce încerca să definească prioritățile în cercetarea arheologică a Banatului și căile de urmat în această privință. Alături de reputatul învățat clujean s-au regăsit mai tinerii istorici Costin Feneșan și Volker Wollmann de la institutul de Istorie și Arheologie din Cluj. Cooptarea în consiliul științific al *Banaticii*, începând cu al doilea număr editat în anul 1973, a marelui istoric al antichității romane I. I. Russu a conferit de la bun început un anumit statut științific și vizibilitate în peisajul publicisticii istorice din România. Secretariatul de redacție, asigurat până în anul 1980 de Volker Wollmann, a menținut *Banatica* în standardele de performanță științifică. Comitetul editorial al revistei a fost format din Ilie Uzum, Ioan Popa, Vasile M. Zaberca, Marian Gumă și Gh. Lazarovici până în anul 1989.

Activitatea editorială a muzeului și, implicit, a revistei *Banatica* a cunoscut un reviriment imediat după anul 1990. S-a asigurat o continuitate de nume, de format și de reflectare a problemelor istoriografice ale provinciei bănățene, într-o perioadă marcată de profunde și radicale schimbări, vizibile și la celelalte reviste istorice românești. Deschiderea către cercetarea istorică națională și europeană a fost evidentă în forma și fondul revistei, fiind imprimată de noul editor-șef, Dumitru Țicu, precum și de secretariatul de redacție asigurat de Valeriu Leu, ulterior de Adriana Radu și Carmen Albert. Tematica revistei *Banatica* din anii 1991 (nr. 11) și 1993 (nr. 12/I) ilustrează poate cel mai bine această deschidere europeană, pentru că atunci s-au publicat lucrările unor conferințe științifice internaționale consacrate civilizației neolitice a culturii Vinča și, respectiv, relațiilor traco-illiro-heladice. Revista *Banatica*, din această perspectivă a tendinței de integrare în cercetarea istorică europeană imediat după 1990, a fost un deschizător de drumuri în peisajul istoriografic al provinciei bănățene. Cantitatea tot mai mare de contribuții științifice care au fost atrase spre publicare în paginile revistei a făcut ca unele numere să conțină câte două volume (unul destinat Arheologiei, celălalt Istoriei), tendință menținută până în momentul de față. Tot în anii '90 au fost făcute primele demersuri de omagiere sau comemorare a istoricilor de prestigiu ai provinciei și a celor cu contribuții majore la istoria națională, astfel încât numărul 11/1991 al *Banaticii* a fost dedicat memoriei prof. dr. doc. Vladimir Dumitrescu, pentru ca numerele 12-I/1993 și 16-I/2003 să îi omagieze pe arheologii Marius Moga și Gheorghe Lazarovici.

Anul 2008 a marcat o reconfigurare a activității și politicii redacționale, în conformitate cu noile curente de cercetare și cu normele de editare a revistelor științifice. Astfel, *Banaticii* i s-a imprimat o apariție anuală, în anumiți ani cantitatea materialelor primite spre publicare permițând editarea unor numere în două volume (20 I-II/2010, 24 I-II/2014, 26 I-II/2016 și 29 I-II/2019, 30 I-II/2020, 31 I-II 2021). Pentru consolidarea prestigiului științific al revistei, alături de Colegiul de redacție, compus din Dumitru Țicu – editor-șef (mai apoi Flavius Petru Bozu – manager), Ligia Boldea și Adrian Magina – secretari de redacție, precum și alți cercetători și muzeografi din muzeu sau colaboratori externi (Livia Magina, Vasile Rămneanțu, Alexandru Szentmiklosi, Ana Hamat, Alexandru Simon, Florin Gogâltan), a fost constituit Consiliul Științific prin cooptarea unor reputați academicieni și istorici de la București, Cluj, Iași, Graz, Tübingen, Londra, Szeged și Novi Sad, fapt care marchează în planul formal tendința politicii editoriale a revistei de ancorare în structurile istorice specifice zonei central și sud-est europene. Pentru acuratețea și calitatea științifică a revistei s-au stabilit norme deontologice, norme de tehnoredactare, precum și criterii de recenzare în conformitate cu noile direcții de evaluare și

cotare a revistelor practicate la nivel național și internațional. În momentul de față revista *Banatica* este indexată în bazele de date internaționale ERIH PLUS, EBSCO și CEEOL.

Și în privința tematicii revista și-a extins în mod substanțial orizontul de cercetare, în paginile ei fiind găzduite, pe lângă contribuții referitoare la istoria Banatului sau a Transilvaniei, și cercetări de interes național sau central-sud-est european. Acest fapt a făcut posibilă atragerea de colaboratori din centre universitare și academice din țară și străinătate, cu atât mai mult cu cât s-a continuat atât practica de publicare a lucrărilor unor conferințe internaționale (*Banatica* 26-II/2016, ce cuprinde contribuțiile prezentate în cadrul Conferinței internaționale de medievistică desfășurată la Timișoara în octombrie 2015), precum și cea de omagiere a unor personalități ale istoriografiei românești și europene, prilej cu care în paginile revistei s-au reunit contribuții științifice din țări precum Germania, Franța, Marea Britanie, Austria, Polonia, Moldova, Ungaria, Serbia, Croația, Bulgaria, Rusia, Kazahstan, SUA, Canada (*Banatica* 23/2013 dedicată acad. Victor Spinei; 25/2015 dedicată prof. dr. Harald Heppner; 27/2017 dedicată prof. dr. Volker Wollmann). Această politică editorială ne-a dat posibilitatea de a acoperi aproape în fiecare număr marile etape istorice (din preistorie și până în contemporaneitatea recentă) cu o paletă variată de subiecte concretizate în studii, articole, rapoarte de cercetare arheologică (sistematică sau preventivă), note arheologice sau restituiri documentare inedite. Pentru o cât mai bună vizibilitate a revistei s-a reușit ca o parte însemnată a articolelor să fie publicate într-o limbă de circulație internațională.

Colegiul de redacție

FORME ALE VIOLENȚEI ASUPRA FEMEILOR ÎN BANATUL MEDIEVAL (1350–1450)*

Ligia Boldea**

Cuvinte cheie: Banatul medieval, perioada Angevină, femei nobile, femei aservite, violență

Keywords: the medieval Banat, Angevins' era, noble women, subservient women, violence

Ne-am propus ca în demersul de față să abordăm o problemă sensibilă, aceea a formelor de violență exercitate asupra femeilor din comitatele Banatului medieval, o realitate din păcate omniprezentă a societății umane, dar mai dificil de surprins în anumite perioade în lipsa unor dovezi revelatoare. Subiectul vine să completeze un ciclu de articole privitoare la prezențele feminine în documentele referitoare la Banatul medieval, publicate în anii anteriori.¹ În mod practic, cercetarea a întâmpinat câteva impedimente: în primul rând, analiza s-a bazat aproape în exclusivitate pe informația documentară, conținutul acesteia fiind însă extrem de parcimonios vizavi de multiplele fațete ale vieții private sau publice a femeilor din acea epocă. În al doilea rând, trebuie menționat caracterul aleatoriu în care actele de cancelarie care fac referire la prezențele feminine au supraviețuit timpului. În al treilea rând, tipologia specifică a documentelor, problematica predominant patrimonială, care a exclus de regulă prezențele feminine, fac ca o asemenea restituire istoriografică să fie grevată de serioase limitări.

S-a apreciat că frecvența aplicării violenței în lumea medievală o plasează în categoria obișnuitului, în rândul faptelor cu care societatea se confrunta zilnic:

* O variantă în limba engleză a acestui articol va apărea în *Brukenthal. Acta Musei XVI.5, Brukenthalia, Romanian Cultural History Review*, no. 11 (2021).

** Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: lboldea.ist27@gmail.com

¹ Ligia Boldea, "In sedes judiciaria (I). Femei din Banatul medieval în fața scaunelor de judecată. Generalități," *Banatica* 27 (2017): 313–344; L. Boldea, "In sedes judiciaria (II). Femei din Banatul medieval în fața scaunelor de judecată ale Curiei regale. Procese," *Banatica* 28 (2018): 387–418; L. Boldea, "Femei din Banatul medieval în fața scaunelor de judecată comitatense și capitulare (1350–1450)," *Sargetia*, Serie Nouă X/(XLVI) (2019): 133–151.

conflicte inter-nobiliare, încălcări de hotare ori rapturi, devastări de moșii, răniri sau omoruri, fapte care par să fi fost comune până în epoca modernă.² Chiar dacă în covârșitoarea majoritate a cazurilor femeile nu au fost inițiatoarele acțiunilor violente, ele au avut de suferit atât ca victime directe, cât și colaterale. În special în situațiile în care, rămase singure și neprotejate de tutela masculină, au devenit extrem de vulnerabile în fața unor acțiuni în forță față de care nu au avut cum să se protejeze.

Începem demersul nostru prin a preciza că prezenta cercetare nu are un caracter exhaustiv. Ea s-a fundamentat pe analiza a circa 200 de documente editate și inedite, depistate în arhive și colecțiile de documente referitoare la comitatele bănățene. Cu siguranță că numărul unor asemenea acte care să conțină referiri asupra existenței și problematicilor feminine este mai mare. Am considerat însă că acest grup de documente este un eșantion de lucru suficient de consistent pentru a putea extrage o serie de concluzii revelatoare. Dintre acestea, am identificat 32 de documente (15%) care surprind în mod aleatoriu forme ale violenței exercitate asupra femeilor din comitatele bănățene. În raport cu statutul social al subiecților, se remarcă o diferență clară între femeile nobile și cele de condiție umilă, de regulă consoarte ale iobagilor:

Statut social	Număr documente	procentaj
Femei nobile	23	71%
Femei aservite	9	29%

Explicația poate fi relativ simplă: datorită statutului lor privilegiat, nobilele doamne au avut reale posibilități să se adreseze justiției în căutarea dreptății, fapt care a oferit vizibilitate unor asemenea situații. În ceea ce le privește pe femeile de rând, dependente nu doar de soți ci și de stăpânii lor, ele rămân la discreția sorții sau a voinței stăpânului de moșie, singurul care putea să reclame faptele de violență asupra supuselor sale. Aceasta deoarece în ochii legii, el era cel prejudiciat, deci lui trebuia să i se facă dreptate.

1.a Femei nobile victime ale violenței

O privire cantitativă asupra cazurilor întâlnite ne relevă cel puțin două aspecte pe care ne putem sprijini cele câteva aserțiuni asupra subiectului de față. În primul rând, modul în care nobilele s-au raportat la actul de violență: dacă au fost victime sau au provocat acte de violență. În mod previzibil, procentul este net în favoarea primei situații: 72% dintre femeile nobile au fost supuse în varii

² Adrian Magina, "Cum manibus armatis. Facets of violence in the medieval Banat," *Banatica* 24/II (2014): 47–48.

forme unor acte de violență, în timp ce aproximativ 28% dintre ele au potențat o serie de acțiuni în forță asupra altor persoane. În ceea ce privește statutul marital, 63% dintre cazurile analizate le au ca subiect pe văduve, 33% sunt soții și doar 4% se referă la fiice copile. Procentele desigur că au relativitatea lor, dar ele oferă totuși posibile tipare care se pot suprapune asupra mediului social din acea perioadă.

Într-o epocă marcată de violențe (războaie, invazii care au afectat cu preponderență regiunile de graniță, conflicte interdomeniale) femeile, ca parte integrantă a societății medievale, cu siguranță că au avut de suferit. Nu sunt totuși multe documente care să surprindă fațete ale violenței exercitate asupra femeilor nobile din acele locuri și vremuri. Cel puțin în ceea ce privește violența domestică, conjugală, ne este aproape cu neputință să identificăm episoade care pot fi susținute documentar. De vreme ce toate informațiile legate de acest subiect provin din actele judiciare păstrate, tot ceea ce a rămas în afara spațiului instanțelor judecătorești rămâne, din păcate, un mediu impermeabil cercetării.³ În niciun caz nu excludem manifestarea în epocă a unor asemenea derapaje comportamentale; natura umană, comportamentul în mediul privat nu a suferit în timp mutații de substanță. Doar că în majoritatea cazurilor, și dacă s-a ajuns la externalizarea lor în afara spațiului domestic, probabil că aceasta s-a produs în fața confesorului, a clerului sau a capitlului, Biserica fiind cea care, îndeobște, a protejat persoana și interesele femeii nobile în evul mediu. În consecință, ne este imposibil să pătrundem în universul intim al familiilor nobile din comitatele medievale bănațene pur și simplu pentru faptul că documentele nu ne furnizează asemenea informații. Un caz relativ târziu, de la începutul veacului al XVI-lea ridică doar un colț din vălul tăcerii actelor de cancelarie, relevând o tensionată, regretabilă relație mamă-fiu: ni se relatează cum un Nicole Telegdi, însoțit de servitorii săi, a pătruns cu forța în casa mamei sale din *Szentlőrincz* pentru a o insulta și agresa fizic trântind-o la pământ, după care a prădat totul (argintărie, provizii, grâne, cai și alte bunuri în valoare de 200 florini), răpindu-și în același timp și sora, pe care o lasă în casa altui nobil (Grigore Maho de *Mahofalva*). Mobilul unei asemenea fapte reprobabile a fost furnizat de testamentul tatălui său, prin care acesta i-a lăsat casa văduvei sale, Margareta, în contul zestrei și a darurilor primite la nunta lor. Problema reală a fost aceea că Margareta s-a recăsătorit, fapt care a aruncat multă incertitudine asupra moștenirii fiului său asupra bunurilor materne, care puteau ajunge în familia noului ei soț.⁴ Inutil să remarcăm că interesele pecuniare au alterat profund calitatea

³ Martyn Rady, *Customary Law in Hungary. Courts, Tests, and the Tripartitum* (Oxford University Press, 2015), 110.

⁴ *Acta et Documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia (1500–1552)/ Acte și*

relațiilor dintre o mamă și fiul ei, care ar fi trebuit fundamentate pe respect și suport material și emoțional.

Toate cazurile analizate în acest articol se regăsesc în procesele înaintate în sedriile locale sau centrale de nobilele doamne sau de reprezentanții lor (soți, rude, avocați). Acest fapt este o consecință a statutului lor privilegiat, care le-a conferit posibilitatea de a se apăra cu ajutorul cutumelor în vigoare. Desigur, dacă aveau posibilități materiale pentru a susține procese care puteau fi destul de costisitoare și cu rezultate incerte. O altă realitate pe care am observat-o a fost aceea că, în cazul femeilor nobile, nu am întâlnit aproape deloc exemple de violență fizică exercitată asupra lor, ci doar asupra bunurilor și a oamenilor lor (slujitori sau iobagi). De regulă, violențele au venit din spațiul proxim, al nobililor din vecinătate, întâlnind foarte puține exemple de violență intra-familială, poate și pentru faptul că aceste cazuri s-au rezolvat în interiorul familiei sau în mediul parohial.

Printre cele mai răspândite abuzuri întâlnite sunt jefuirile de moșii, în special acelea ale văduvelor care au ajuns să administreze averea familială sau pe cea personală⁵, dar și ale soțiilor sau ficeleor care putem bănuși că au beneficiat de o avere personală provenită din zestrea și darurile de nuntă, din moștenire testamentară sau din diferite achiziții.⁶ Atrag atenția în primul rând acele situații în care plângerile femeilor păgubite au ajuns până în fața instanțelor centrale ale regatului, fie datorită gravității lor, fie datorită faptului că nu au putut fi rezolvate în tribunalele locale (comitatense ori capitulare), unde este posibil ca influența nobililor pârâți asupra membrilor sedriilor să fi fost mai mare. Și apoi,

Documente privitoare a părțile de jos ale Regatului Ungar (1500–1552), ed. Adrian Magina (Cluj-Napoca: Mega, 2020), 82–85.

⁵ Într-o societate dominată de elementul masculin, o femeie văduvă a ajuns să trăiască o serie de paradoxuri: ajunsă uneori vremelnice cap de familie, ea era tratată ca atare, reprezentându-și familia în fața rudelor, a comunității și a autorităților. Pe de altă parte, situația ei devenise mai precară decât în timpul vieții soțului ei, deoarece în societate era percepută tot ca o ființă slabă, care fie că trebuia protejată, fie abuzată. Șarolta Solcan, "Văduva – cap de familie în societatea medievală din Țările Române," în *Om și societate. Studii de istoria populației României (secolele XVII–XXI)*, Sorina Bolovan, Ioan Bolovan, Corneliu Pădulean, eds. (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 92.

⁶ Adeseori, femeile nobile – fără a abdica de la îndatoririle tradiționale domestice, s-au aflat în situația de a deține și administra bunuri funciare în aceeași măsură cu soții lor (în viață sau defuncți), exercitând cel puțin formal o autoritate similară. Cu toate acestea, în această calitate de stăpâne asupra unui partimoniu imobil, ele aveau să se dovedească mult mai vulnerabile în fața abuzurilor specifice mediului nobiliar feudal, fiind mult mai expuse presiunilor masculine și mult mai puțin capabile să se protejeze singure. Kimberly LoPrete Galway, "The lady vanishes: medieval texts, modern historians and lordly women," *Quaestiones Medii Aevi Novae* 19 (2014): 64; Ligia Boldea, "Prezențe feminine în sistemul domenal medieval bănățean (1300–1450)," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XXIII (2015): 235–251.

nu oricine și-a permis să ajungă la Visegrád sau Buda, acolo unde îndeobște au funcționat tribunalele regale. Un caz interesant în acest sens a privit distrugerile produse de nobilii din familia Chep de Ghertenis pe o moșie a doamnei Anych, soția lui Benedict de Lelye, distrugeri care au generat o pagubă substanțială de 350 de florini. Putem presupune că gravitatea daunelor a fost de asemenea natură încât fapta a ajuns să fie judecată în anul 1398⁷ într-unul dintre cele mai înalte foruri judiciare ale regatului, *in specialis presencia Regia Maiestatis* (instanță care a funcționat sub conducerea marelui cancelar)⁸, nobila doamnă fiind reprezentată în instanță de soțul său. Sentința, comunicată spre aplicare Capitlului din Cenad, a cuprins decizia curții ca familia agresoare să îi zălogească nobilei păgubite părți din moșia lor *Buldie* (azi Novo Miloševo, Serbia) din comitatul Torontal până când inculpații vor putea plăti integral paguba produsă. Punerea în stăpânire s-a efectuat fără opreliști, ceea ce denotă vinovăția de netăgăduit a familiei acuzate, una dintre cele mai conflictuale familii ale zonei.⁹

O plângere similară, dar mai explicită, a fost înaintată regelui în 1371¹⁰ de Ursula, fiica necăsătorită a lui Blasiu de Szer, care îl acuză pe nobilul Nicolae de Recaş că a pătruns cu violență pe moșia *Ewsy* din comitatul Arad, unde i-a incendiat o casă, a furat 4 boi și *humulos jobagionum suorum de eadem existir-pari et deportari facissent*. Agresiunea s-a produs, după câte se pare, în perioada următoare morții tatălui ei, ceea ce a expus-o abuzului pe tână rămasă fără protecția paternă. Acest rol a fost preluat de regalitate, cu atât mai mult cu cât Blasiu a fost unul dintre fideli coroaanei, ocupând în 1351 demnitățile de comite de Arad și castelan de Hațeg.¹¹

Adeseori, pătrunderile în forță pe moșia învecinată au fost cauzate și de interese legate de accesul la sursele de apă, atât de necesare oricărei economii domeniiale. Un asemenea abuz avea să sufere în 1383 și văduva lui Petru Himfi, care își vede moșia *Voya* invadată de magistrul Ladislau de Jank cu scopul de a distruge stăvilarul unei mori de pe cursul Carașului (*ad predictam possessionem suam Voya vocatam veniendo vnum bonum equum suum potentialiter abstulisset....Clausurum cuiusdam Molendini sui in fluuio Crassow decurrentis*

⁷ Georgius Fejér, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. X/2 (Budae, 1834), 590–591.

⁸ Charles d'Eszlary, *Histoire des institutions publiques hongroises*, vol. II (Paris, 1963), 195.

⁹ Vezi Ligia Boldea, "Probleme ale sistemului patrimonial bănățean. Donații regale de secol XIV și consecințele lor sociale," în *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, Susana Andea, Ioan Aurel Pop, eds. (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009), 83–100.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomataikai levéltár, Arkanum Adatbázis Kft., 91775 (în continuare DL).

¹¹ DL 91422.

permattare destrui et anichilari fecisset...)¹², probabil spre propriul beneficiu, cele două moșii fiind învecinate. Prejudiciată, văduva s-a plâns reginei Maria, suverana cerând capitlului din Arad să cerceteze cazul și să raporteze palatinului, care va întocmi scrisoarea de cercetare, întărită însă cu sigiliul reginei.¹³ Ancheta de la fața locului a confirmat plângerea văduvei, pârâțul urmând să se înfățișeze în termen de 15 zile în fața palatinului pentru a da seamă.

O altă încălcare de moșie s-a produs în anul 1446¹⁴, când soția lui Ioan de Firiteaz, Anych, alături de Valentin de Firiteaz și alți nobili se plâng în fața Capitlului din Arad că membri ai familiei Posa de Szer au ocupat cu forța moșiile *Symand* și *Földvár* pentru a pune dări și a lua foloasele și bucatele locuitorilor. Pricina a luat amploare, s-a ajuns până la guvernatorul Ioan de Hunedoara, care cere palatinului și judeului Curtii regale să ancheteze cauza, urmând mai apoi o serie de amânări, fără a cunoaște astăzi deznodământul speței.

Trebuie să acceptăm însă realitatea că cele mai multe plângeri ale femeilor afectate de asemenea acte de violență s-au materializat în fața tribunalelor locale, unde accesul lor a fost mai facil. Au fost mai degrabă cazuri minore, în care au fost implicate femei nobile de rând, care probabil că nu și-au putut permite să își ceară dreptatea în instanțele centrale. Spicuim câteva din cauzele întâlnite: în 1394¹⁵ văduva lui Nicolae de Szer se plânge sedriei comitatului Arad că familialul lui Iacob de Telechd împreună cu două slugi au pătruns pe moșia *Aruky* de unde au furat 3 cai în valoare de 100 de florini (*in villa domine relictę Nicolai filij Pouse Arok vocatam accedendo ibique tres equos eiusdem domine vallentes centum florenos furtim abduxissent*), fapt confirmat și de ancheta efectuată de judele nobiliar al comitatului, alături de lectorul bisericii din Arad. Adeseori, pagubele au fost produse de rude sau apropiați, fapt care nu le-a împiedicat pe nobilele prejudiciate să ia atitudine și să reclame problema în fața autorităților. Astfel a procedat și văduva lui Iacob Chep de Gherteniş în 6 august 1420¹⁶, când cere instanței comitatului Torontal să îi interzică ginerelui său, Emeric, să mai

¹² Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882), 160 (în continuare Pesty, *Krassó*); Octavian Răuț, "Morile medievale din Banat," *Banatica* 12/II (1993): 25–44.

¹³ Pesty, *Krassó*, 161.

¹⁴ Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek. Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. II (1430–1470), eds. Livia Magina, Adrian Magina (Cluj-Napoca: Mega, 2014), 159 (în continuare Pesty, *Diplome*); Elek Szaszskó, *A Szeri Pósa család. Egy alföldi előkelő család története a 14–15. Században*, Teză de doctorat (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014), 101. Disponibilă în variantă electronică pe: www.academia.edu/7209933/A_Szeri_Posafi_csalad_PhD_dissertacio_The_Szeri_Posafi_family_PhD_dissertation.

¹⁵ Frigyes Pesty, *Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I, ed. Tivadar Ortvay (Pozsony, 1896), 240 (în continuare Pesty, *Oklevelek*).

¹⁶ DL 54147.

pătrundă pe moșiile familiale *Bicach* și *Beodra*, datorită răutăților comise împotriva unor persoane nobile și nenobile (*quomodo nobilis vir Emericus sponsus suus, quiquid mali excessisset vel excederet contra aliquem nobilem vel ignobilem*). Peste ani, fiica sa Ana, văduvă în acel moment după Emeric Himfi, s-a prezentat *in persona* în fața sedriei comitatului Caraș pentru a cere să se interzică comita-neilor ei să-i mai ocupe posesiunile, să strângă roadele și să folosească utilitățile acestora.¹⁷ O altă plângere a fost înaintată în 24 aprilie 1443¹⁸ în fața Capitlului din Arad de către familiarul doamnei Anych, soția lui Ioan de Firiteaz, prin care fratele adoptiv al acestuia din urmă, Francisc Parvo de Marthony, este acuzat că a ocupat cu forța posesiunile *Feyereghaz*, *Told* și *Berkenche* din comitatul Arad, precum și *Kenezrekeze* din comitatul Timiș, *imo absque sua benivolentia ac sub maximo timore*.

Se poate presupune că destul de numeroase au fost cazurile în care violența s-a manifestat față de slugile și iobagii femeilor nobile, ceea ce le-a determinat să caute compensații în tribunale ca parte vătămată. Fie că a fost vorba de agre-siuni fizice petrecute în timpul unor raiduri violente pe moșii, fie că a fost vorba de răpiri sau strămutări forțate de iobagi, aceste perturbări ale bunului mers al muncii, cu afectarea directă a forței de muncă, au adus prejudicii stăpânelor care se străduiau să își mențină funcțional și productiv domeniul. În mare, ase-menea pricini au fost raportate și dezbătute în sedriile comitatense, deși am întâlnit și cazuri în care litigiul a fost transferat spre instanțele centrale, cum ar fi cazul semnalat în 1 decembrie 1434¹⁹ de văduvele Elisabeta și Lucia, care îi acuză pe Nicolae Kotorman, pe Ioan Tolvay și pe sluga acestuia că au pătruns cu forța și înarmați pe o proprietate unde au agresat verbal și rănit mai multe persoane, printre care și două servitoare (*ad curiam prefatarum dominarum manibus armatis et potentialiter irruendo....quandam mulierem servientem... minus iuste et indebite diris verbarum et vlnorum plagis affecissent potentia mediante*). Ancheta capitlului din Arad asupra pricinii a fost solicitată de însuși regele Sigismund de Luxemburg. În 1435²⁰ și 1437²¹ în scaunul de judecată al comitatului Caraș au fost înaintate două pricini de către Ana Himfi, care au avut ca obiect răpiri și strămutări forțate de iobagi. Astfel, în 1435 cel acuzat a fost nobilul Mihail Chepi, despre care s-a spus că a năvălit pe una din moșiile femeii împreună cu slugile sale pentru a-i răpi iobagii, ocazie cu care sluga acesteia aproape că a fost ucisă (*ad domum Johannis de Kere officialis ipsorum irruisset ipsum utique morti tradare machinasset*). Doi ani mai târziu, Ana a sesizat din

¹⁷ 4 octombrie 1438: Pesty, *Krasso*, 366.

¹⁸ Pesty, *Diplome*, 131.

¹⁹ Ibid., 52.

²⁰ Pesty, *Krasso*, 348.

²¹ Ibid., 359.

nou sedria comitatensă, care i-a interzis lui Gheorghe, cnez de Carașova, să strămute câțiva iobagi ai nobilei doamne de pe posesiunea *Maruskenez*, interdicție căreia însă nu i s-a dat curs, spre marele prejudiciu al femeii. În anumite situații, sechestrarea unui iobag a survenit atunci când acesta se afla pe drum, cum a fost cazul iobagului lui George Himfi și al văduvei lui Iacob Chep de Beldre, care a fost capturat de familiarul nobilului Ladislau Hagymasy împreună cu două care încărcate și 8 boi, cazul fiind raportat în sedria comitatului Torontal în februarie 1442.²²

Nu este de mirare că, fiind mai vulnerabile și mai expuse violențelor de tot felul, unele femei nobile au căutat protecție, în special văduvele sau cele ai căror soți, din varii motive, nu au fost în măsură să le-o acorde. Relevant este, bunăoară, exemplul Caterinei, rămasă văduvă după moartea soțului ei, Iacob Chep de Ghertenis, în campania regală din Bosnia din cursul anului 1416.²³ Fiind unul dintre militarii care l-au însoțit pe rege în multe din războaiele sale, protecția văduvei și a celor două fiice a rămas în sarcina comitelui de Timiș, Filippo Scolari, care își anunță colaboratorii în septembrie 1417 că aceste nobile împreună cu părțile lor de stăpânire și alte bunuri cuvenite sunt apărute prin autoritatea sa de orice ingerințe.²⁴

Într-o situație asemănătoare s-a aflat și Iuliana, văduva lui Nicolae de Egerseg care, rămasă singură cu o fiică nemăritată, se plânge în vara lui 1440 într-o scrisoare văduvei lui Laurențiu de Tar (fost paharnic regal) că a ajuns într-o mare sărăcie după ce posesiunile sale au fost distruse de otomani. Ea îi cere sprijin moral și material, inclusiv o rochie de mătase pentru fiica sa pentru a participa la ocazii festive.²⁵ La sfârșitul aceluiași an, Iuliana i-a solicitat lui George Arbanaz, castelan de *Crassofew*, să o ia sub tutela sa împreună cu toate bunurile mobile și imobile pentru a se proteja de oamenii celorlați fii ai lui Hym, rudele soțului său. Cât despre iobagii săi, acestora li s-a dat dreptul să se strămute în pace pe domeniul cetății, dacă ar fi dorit.²⁶ Peste doi ani, în 1442 aceeași Iuliana a solicitat oficialilor cetății Chery să le lase în grijă pentru 5 ani posesiunea *Bosilofalva* din pertinențele Dubozului din cauza permanentelor amenințări venite dinspre raidurile otomane care devastau ținutul.²⁷

²² Pesty, *Diplome*, 126.

²³ Neven Isailović, "The Hercegoć/ Herczeg Family (15th–17th century) – Between Bosnia, Slavonia and Transylvania," comunicare în cadrul International Conference *Politics and Society in Central and South-Eastern Europe (13th–16th Centuries)*, ed. II, Timișoara, 25–27 octombrie 2017.

²⁴ Pesty, *Oklevelek*, 535.

²⁵ DL 44297.

²⁶ DL 55229; Cosmin Popa-Gorjanu, *Medieval nobility in central Europe: the Himfi family* (Cluj-Napoca: Mega, 2019), 158–159.

²⁷ Pesty, *Diplome*, 127.

Din păcate, cu siguranță că au existat nu puține cazuri în care absența protectorilor a expus femeile, chiar și pe cele nobile, unor acte abuzive, chiar violente. De fapt, uneori s-a întâmplat ca ele să se găsească în situații periculoase chiar în prezența soților lor, după cum a fost cazul nevestelor lui Posa de Szer și a fiului său, Ladislau, în toamna anului 1346. Pe când aceștia se deplasau din comitatul Caraș (unde își aveau *honor*-ul) către moșiile lor din comitatul Arad, în apropiere de moșia *Petre* (Petroman) întregul grup a fost atacat de oamenii lui Paul Magyar de Petre (*malitia preconcepta manu potenti*) care le-au luat cu forța 300 de oi și alte bunuri, au tras cu arcurile asupra lor, omorând 3 slugi și 3 cai de tracțiune și au distrus podul de peste Timiș, obligându-i să zăbovească 3 zile până să poată pleca mai departe. La cererea regelui, ancheta a fost efectuată în decembrie 1346 de sedria comitatului Timiș, care i-a găsit pe cei acuzați vinovați de toate faptele incriminate.²⁸

Un alt abuz comis de un potentat al vremii s-a produs în aprilie 1377, el fiind semnalat regelui de magistrul Nicolae, fiul lui Alexandru de *Lyphthovia* în numele fiilor săi, Grigore și Ladislau, și al fiicei copile, Ana. Plângerea a fost formulată împotriva lui Benedict Himfi, fost ban al Bulgariei, care a profitat de faptul că magistrul Nicolae a fost plecat în pelerinaj la Sfântul Mormânt pentru a-i alunga cu forța pe copiii săi de pe moșia lor Șoșdea (*Gregorium et Ladislaum filios prescripti magistri Nicolai....ac Annam (sororem) eiusdem propria sua potencia mediante de dominio possessionis eorundem Sasd et pertinenciarum eiusdem exclusisset et eiecisset omni sine lege*)²⁹, faptă dovedită în urma anchetei efectuate de capitulul din Cenad.

O soartă cu adevărat dramatică au avut-o mama și surorile lui George și Benedict de *Woya*, familie deposedată de toate bunurile sale patrimoniale între anii 1359–1361, realitate ce a făcut obiectul binecunoscutului “caz Voya”, proces care s-a derulat între anii 1361 și 1378, avându-l ca protagonist pe același Benedict Himfi și familia sa. Fără a intra în detaliile acestei spețe (de la care s-au păstrat o mare parte din documentele procesuale, astfel că ea a putut fi reconstituită în cercetări anterioare³⁰), reținem un episod petrecut spre finalul conflictului, ce vine să dovedească încă o dată duritatea cu care s-a produs infiltrarea familiei Himfi în zonă. Se pare că după ce familia Voya și-a pierdut proprietățile, în 1377 regele le permite celor doi frați să locuiască împreună cu mama și surorile lor în curia nobiliară de pe moșie, fapt pentru care intervenise anterior și

²⁸ DL 91375, 91376.

²⁹ *Documenta Romaniae Historica*, C, Transilvania, vol. XV, eds. S. Andea, L. Gross, V. Pervain (București, 2006), 137, 151 (în continuare DRH, C).

³⁰ Maria Holban, “Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378),” *Studii și materiale de istorie medie* V (1962): 57–128.

regina Elisabeta cea Tânără³¹, impresionată de sărăcia în care femeile ajunseseră să trăiască. Numai că în primăvara anului 1378³² ele aveau să facă față unui atac de o violență extremă, venit din partea unui familiar al lui Ioan Bissenus, personaj-cheie de care se leagă începuturile depozedării familiei Voya. Surprinzător este faptul că atacul s-a produs în Vinerea Mare, când Toma zis *Bur* pătrunde înarmat în casa familiei, le scoate cu forța pe femei afară, pe mamă o ocărăște și o lovește, unei fete îi rupe un picior și pe cealaltă o lovește peste față, gesturi extreme, menite probabil să intimideze definitiv această familie pentru a părăsi pentru totdeauna fosta proprietate (*manibus armati ad domum ipsorum Jacobi et Benedicti potencialiter veniendo, matrem et sororem ipsorum de ipsa domo per temopora extrahi ac ipsam matrem verberari, ac unius sororis ip(sorum) unum pedem confregi alteram vero per facis wlnerari fecissent*).

Un caz aparte, unic în felul său, este cel al Margaretei Himfi, fiică (după unii nepoată de frate) a banului Benedict Himfi, unul din potenții comitelor bănățene în timpul domniei lui Ludovic I.³³ Căzută în captivitatea otomană la o dată și în circumstanțe necunoscute (după unii în 1375, după alții în jurul anului 1390), ea a fost vândută ca sclavă unui negustor venețian din insula Creta – Giorgio Darvasio, alături de care va trăi mai mulți ani și împreună cu care a avut două fiice (Marieta și Iacoba). De-abia în anul 1405 fostul voievod al Transilvaniei, Nicolae Marczali, o localizează și îi convinge consortul să îi permită să revină în Ungaria, probabil în schimbul unei sume de răscumpărare promisă de familie ei. Reîntoarcerea acasă a fost însă lentă și sinuoasă; din Creta se pare că l-a însoțit pe Darvasio la Veneția, de unde va călători în cele din urmă spre Ungaria, stabilindu-se la Buda, unde va beneficia de sprijinul lui Francesco Bernardi, fruntașul comunității italiene din capitala regatului. Destinul acestei femei nobile ajunse în captivitatea otomană este tragic în felul său, dar cu siguranță nu singular. El reflectă fragilitatea vieții într-un spațiu bântuit de conflicte și războaie, în care mulți indivizi, de toate categoriile sociale au sfârșit în robia otomană. Istoriografic vorbind, exemplul Margaretei ne este cunoscut datorită unor surse venețiene, în lipsa cărora soarta sa ar fi rămas anonimă, la fel ca cea a tuturor celorlalți captivi. Deși se pare că s-a bucurat de un tratament bun atât în captivitate, cât și în entouragele protectorului său florentin din Buda, ea nu

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 1732, Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára* (manuscris), 1150 (în continuare Fekete Nagy, *A Temesi bánság*).

³² Pesty, *Krassó*, 143, 148; Holban, "Depozedări și judecăți în Banat," 117.

³³ Asupra acestui caz vezi István Petrovics, "From slavery to freedom: the fate of Margaret Himfi," *Transylvanian Review* XXVI, suppl. 1 (2017): 6–8; Adrian Magina, "In the hands of the turks. Captives from southern Hungary in the Ottoman Empire," în vol. *State and society in the Balkans before and after establishment of ottoman rule*, eds. Srđan Rudić, Selim Aslantaș (Belgrad, 2017), 70–71; Popa-Gorjanu, *Medieval nobility*, 161–165.

și-a mai găsit drumul spre casă și spre familia sa. De altfel, Francesco Bernardi ar fi scris într-una din scrisorile sale că readucerea sa în Ungaria nu ar fi fost o alegere fericită, căci Nicolae Marczali ar fi trebuit să știe că femeile eliberate din captivitatea otomană nu erau binevenite în spațiul creștin, nici măcar în propriile lor familii. Nici familia Himfi nu a făcut excepție în această situație, refuzând să o reintegreze pe Margareta în mijlocul ei. Rămâne întrebarea: s-a datorat acest lucru rușinii și temerii de oprobriul public sau a fost vorba de o explicație pragmatică, materială – ca fiică nemăritată cu un nobil, ea ar fi fost îndreptățită la $\frac{1}{4}$ din averea tatălui ei în bunuri funciare? Răspunsul a rămas îngropat în tăcerea istoriei.

În demersul de față ne-au atras atenția și cazurile în care femeile nobile au trebuit să înfrunte o serie de probleme de natură spirituală, situații oarecum surprinzătoare în care laicul și-a făcut loc în mod nepermis în sfera confesională. Asistăm astfel în 1406 la o adevărată situație conflictuală între Caterina, soția lui Ștefan Himfi de Remete, și vicearhidiaconul de Sebeș, sub a cărui jurisdicție se afla biserica familială de la Remete. Pornită de la faptul că acesta din urmă a dispus capturarea capelanului bisericii domeniiale, în pofida realității că această biserică a beneficiat de o serie de libertăți încă din vremea lui Ludovic I, pricina reverberează până la Episcopia Cenadului, nobila doamnă reclamându-l pe făptaș în fața episcopului, probabil nemulțumită de pierderea preotului și confesorului familial.³⁴ Peste ani însă, aceeași Caterina și fiicele sale, Margareta și Dorothea, se vor afla într-o situație mult mai neplăcută, sub incidența excomunicării pronunțate de episcopul de Cenad ca urmare a faptului că soțul și fiii Caterinei l-ar fi rănit și încarcerat pe preotul Toma de Chery și pe clericul Paul. Scrisoarea pe care episcopul Dosa o adresează lui Petru de Chery în 20 mai 1418³⁵ încearcă să redreseze situația ingrată în care au ajuns toți cei implicați, conferindu-i lui Petru posibilitatea de a-i absolve de vină pe cei împricinați cu condiția ca aceștia să se căiască și să se spovedească pentru păcatul comis.

Sub interdict bisericesc s-au aflat la un moment dat și părți din posesiunile care au aparținut văduvei lui Iacob Chep, de-abia în ianuarie 1438³⁶ prepozitul bisericii Sf. Mântuitor din Cenad permițându-i lui Toma de Symigio, decimator în comitatul Torontal, să administreze sacramentele în acele sate (*ut interdictum in Beldre, a porcione relictæ Jacobi Chepy de dicta Beldre, recipere debeas et eisdem omnia sacramenta ecclesiastica administrari permitttere debeas*).

³⁴ Zsuzsanna Kopeczny, "Nobiliary residences and *ius patronatus* in the territory between the Timiș Rivers (14th–16th centuries)," *Transylvanian Review* XXII, suppl. 4 (2013): 183.

³⁵ Pesty, *Oklevelek*, 556.

³⁶ Adrian Magina, "Câteva documente privind comitatul Torontal în prima jumătate a secolului al XV-lea," *Banatica* 22 (2012): 70.

I.b Femei nobile implicate în agresiuni și violențe

O situație care intrigă este cea a femeilor nobile care au generat acte de violență, evident nu personal, ci prin interpuși. Sunt cazuri care contravin imaginii de femeie-victimă ce poate fi antamată pentru epoca respectivă. Nu avem intenția de a generaliza; cazurile presupunem că au fost puține și lipsite de consecințe majore, fiind comise în marea lor majoritate de familiarii sau slugile nobilelor doamne. De regulă, asistăm la ocupări forțate de moșii, la spolieri sau furturi de mai mică anvergură. Un caz interesant este cel al văduvei lui Filip Kormos de *Kenezrekezy*, care în octombrie 1437³⁷ a instigat doi vicecomiți de Timiș (*de consensu et induccione nobilis domine relictæ condan Philippi dicti Kormos de Kenezrekezy possessione de eadem egredientes*) să îi atace pe iobagii lui Ladislau Hagymas de Beregsău, aflați în trecere pe lângă moșia acesteia, de la care au luat 5 care cu bunuri, cai și boi în valoare de 400 florini aur (o sumă remarcabilă pentru acea vreme). Mai mult încă, au reținut 12 iobagi pe care i-au dus la Timișoara și i-au ținut închiși 18 zile, spre marea pagubă a nobilului din Beregsău. Din păcate, ne este imposibil să detectăm modalitățile prin care văduva a persuadat doi demnitari locali să comită asemenea faptă aflată sub incidența legii; de altfel, cazul a ajuns în sedria centrală a țării, însuși regele cerând juzilor nobiliari ai comitatului Timiș să ancheteze pricina.

De o faptă asemănătoare a fost acuzată și văduva lui Iacob Chep de Ghertenis, a cărui slugă ar fi produs unor oaspeți (*quodam hospes*) din Zemun o pagubă de 200 de florini pe moșia *Beldere* în ianuarie 1421. Prin înputernicitul ei, Benedict de Bochar, văduva și-a negat vinovăția în fața sedriei, susținând că acest familiar o părăsise anterior cu îngăduința ei, însă instanța i-a cerut ca în termen de 15 zile să depună jurământ în acest sens.³⁸

Un alt exemplu edificator, spunem noi, este cel al văduvei lui Emeric Himfi, Anka; rămasă singură după moartea soțului său, petrecută cândva la începutul anului 1432, ea s-a văzut nevoită să facă eforturi serioase pentru apărarea bunurilor sale, în câteva rânduri comițând ea însăși abuzuri împotriva altor proprietari (ori poate a unor proprietari care au aparținut cândva familiei sale). Cum Anka și soțul ei au deținut proprietăți în trei comitate învecinate (Timiș, Caraș, Torontal), administrarea acestora a necesitat un efort sporit, chiar dacă s-a făcut prin intermediul slujbașilor ei. Între anii 1433–1437 întâlnim două situații care nu o pun într-o lumină tocmai favorabilă: într-un caz ea a fost admonestată de unul dintre vicecomiții de Torontal să nu mai are loturile iobagilor despotului Gheorghe Branković din *Echechyda*, posesiune aflată în imediata vecinătate a

³⁷ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 92.

³⁸ DL 54149.

moșiei sale *Beldre*, și să permită libera trecere a negustorilor prin zonă.³⁹ În decembrie 1437 situația pare a se repeta, de data aceasta în comitatul Caraș, însuși banul de Severin, Ștefan de Thallowcz, interzicându-i văduvei ca familiarul ei, Dimitrie, să ia pe nedrept roadele și grâul unor iobagi regali de la *Chiglobanya* (Ciclova Montană), spre marele prejudiciu al coroanei.⁴⁰

O ocupare abuzivă a două moșii (*Apachya* și *Udvar*) au reclamat și nobilii de Firiteaz în iulie 1446⁴¹, printre făptuitori fiind menționate și Margareta, văduva lui Ladislau de Apachy și fiica sa copilă, Clara. În sfârșit, de furt a fost acuzată și văduva lui Osvald de Bel, alături de doi iobagi ai săi, cazul fiind trimis de autoritățile comitatului Timiș în fața judelei Curiei regale în septembrie 1446.⁴²

II. Femei aservite victime ale violenței

Intrăm acum într-un alt mediu social, mult mai expus agresiunilor de tot felul, în care femeia cunoaște o dependență multiplă: familială, maritală și socială, ea depinzând concomitent de propria familie (tată, soț, fi) și de stăpânul domenal, fapt care a generat în multe cazuri ocazii nefericite de abuzuri multiple. Față de numărul statistic prezentat în cercetarea de față avem convingerea că frecvența cazurilor de violență împotriva femeilor dependente a fost mult mai mare, dar probabil că multe dintre aceste pricini, în special cele intra-domeniale, au ajuns în fața justiției senioriale, fără a produce acte doveditoare atât de necesare reconstituirilor istorice. Cauzele au ajuns în fața instanțelor de judecată în mod aleatoriu, în măsura în care stăpânii femeilor agresate sau prejudiciate au decis să își caute dreptatea pe cale legală, mai ales în conflictele dintre diferite familii nobiliare. Aceasta deoarece, într-o societate stratificată social, cu separări destul de rigide între stările sociale, prejudiciul personal (fizic și material) a fost al iobagului, în timp ce prejudiciul legal, juridic a fost al stăpânului său, oricât de nedrept ar părea judecătii de peste secole a istoriei. Ar mai fi de adăugat faptul că întâlnim acum cazuri mult mai violente, uneori extreme, care au degenerat în abuzuri fizice, unele dintre ele cu consecințe dramatice. Nu este de mirare, căci într-o epocă în care barierele violenței au fost destul de laxe, femeile aservite juridic au fost mult mai expuse brutalității celor din jur și mult mai puțin apărute.

Cele mai grave situații întâlnite sunt rănirile generatoare de moarte, provocate uneori în moduri extrem de violente. Un asemenea caz s-a produs în

³⁹ Magina, "Câteva documente privind comitatul Torontal," 68.

⁴⁰ Pesty, *Krassó*, 364.

⁴¹ Pesty, *Diplome*, 160.

⁴² Zoltán Iusztin, *Politică și administrație în Banatul medieval (sec. XIV-XV)* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2018), 187.

vara lui 1344⁴³ pe moșia *Zeudy* din comitatul Arad, care a aparținut nobilului Posa de Szer, comitele de Caraș de la acea vreme. Pătrunderea în forță pe moșie (*potentialiter indebite et iniuste accessissent*) a celor 4 juzi nobiliari ai comitatului a avut efecte devastatoare, fiind furați 20 de boi și 60 de porci ai iobagilor, preotul parohiei fiind cu cruzime și inutil masacrat, familiarul lui Posa a fost târât de plete în urma calului iar o femeie a unui iobag a fost pur și simplu călcată în picioare de animalele dezlănțuite în acest atac sângeros (*et unam mulierem consortem cuiusdam iobagionis eiusdem magistri Pouse in curia ipsius commorantis cum pectoribus eorum ad mortem calcariet percuti fecissent*). Surprinde acest atac al unor demnitari comitatensi asupra proprietății unui comite regal. De altfel, cazul a fost semnalat personal de către Posa de Szer regelui Ludovic I, care cere Capitlului din Arad să realizeze ancheta cuvenită. Zece ani mai târziu, în iunie 1354⁴⁴, aceeași moșie a familiei lui Posa de Szer a fost atacată de un grup de nobili aflați în exercițiul militar regal care, după ce au acostat cu nava în portul de pe Mureș din preajma moșiei, l-au alungat pe luntraș și au atacat cu brutalitate, răpind 6 iobagi, agresându-l pe judele sătesc în propria casă și ucigând două femei (*potencialiter abstulissent sex iobagiones et duas feminas de eadem Zeudy interfecissent*).

O altă situație care șochează prin cruzimea cu care fapta a fost comisă s-a petrecut în aprilie 1429⁴⁵ în comitatul Timiș, fiind raportată regelui de Emeric Himfi de Remete, care cere sedriei comitatului să efectueze ancheta asupra actelor de violență comise de Dimitrie, fiul lui Wolk, asupra unui iobag și a soției sale. În fapt, cei doi soți au încercat să se strămute cu toate bunurile lor pe moșia lui Emeric Himfi după plata *terragium*-ului față de fostul stăpân când, pe drum, au fost atacați de împricinat care le-a luat cu forța un car cu 6 boi și multe alte bunuri, după care i-a capturat și, cu cruzime, i-a crucificat (*insuper eundem Jobagionem simulcum discreta domina consorte sua captivasset captosque enormiter cruciarificisset potentia mediante*).

Uneori, așa cum se întâmplă, violența a atras după sine o reacție similară, asistând la o sarabandă de agresțiuni răzbunătoare. Un asemenea caz s-a judecat în fața tribunalului comitatului Caraș în decembrie 1437⁴⁶, cel acuzat fiind un iobag din *Zederies* care ar fi omorât doi iobagi regali din *Mezeusomlio*, ale căror leșurile le-a pus mai apoi pe roată, făcând astfel justiția inutilă. Problema este că acest omor a fost provocat de faptul că cei doi iobagi regali i-au ucis în prealabil soția, într-o împrejurare care nu este explicată în actul sedriei. Ancheta

⁴³ Fekete Nagy, *A Temesi bánság*, 401.

⁴⁴ Ibid., 695.

⁴⁵ Pesty, *Oklevelek*, 623.

⁴⁶ Pesty, *Krassó*, 364.

urma să stabilească dacă acuzatul era vinovat pentru a fi condamnat la plata *homagium*-ului.

Rănirile au fost, desigur, incidente frecvente în conflictele inter-domeniale ce au marcat istoria socială medievală. Voluntare sau involuntare, rănile au fost provocate fie cu armele, fie fizic, prin puterea brută a făptașului, adeseori în raiduri armate cu consecințe imprevizibile. În mai 1341⁴⁷ Carol Robert solicita, bunăoară, capitlului din Arad să ancheteze plângerea formulată împotriva familiarului Andresi al magistrului Gall de Omor, fost notar regal, acuzat că a pătruns cu forța (*potencialiter veniendo*) pe posesiunea *Herdeuhyg* unde a rănit 9 oameni, printre care și două femei și mai mulți cai (*quosdam famulos eiusdem ac duas mulieres de ipsa possessione Herdeuhyg videlicet in toto nonem homines letalibusulneribusulnerasset*). Ancheta efectuată a dezvăluit veridicitatea acuzațiilor aduse; din păcate, ne lipsește sentința care să ne indice pedeapsa acordată cu această ocazie. O faptă asemănătoare s-a judecat în adunarea palatinală ținută în mai 1370 la Arad, ce a întrunit obștea nobiliară din comitatele Arad și Cenad. Plângerea a fost înaintată de prepozitul capitlului din Arad care acuza o agresiune petrecută cu 4 ani în urmă, când mai mulți oameni din Sâmbăteni, slugi și iobagi ai abatelui din Sâmbăteni, au pătruns *ex preconcepta malitia manibus armati et potentiariis veniendo* pe partea lor din moșia Sâmbăteni de unde l-au alungat pe slujbașul Konya și pe slugile sale, după care au rănit cu săgețile mai mulți locuitori, printre care și pe sora iobagului Dionisie, care a fost ucis în timpul atacului în propria sa casă (*uno sororemque eiusdem Dionisi eodem modo uno vulneribus sauciassent*).⁴⁸

Nu puține trebuie că au fost și răpirile de persoane sau furturile din bunurile personale ale femeilor aservite. Bunăoară, în august 1446⁴⁹ familia nobililor de Firiteaz îi acuză pe iobagii familiei Posa de Zeer că au pătruns înarmați pe moșia *Fyves* (Fibiș) de unde au răpit-o pe soția iobagului *Elye* (*consortem cuiusdam Elye sclavi iobagionis...in eadem Fyves commorantis accipiendo abduxissent...*). La sfârșitul secolului, în 1489⁵⁰, o asemenea răpire este descrisă cu destul de multe detalii: victima a fost soția lui Oswald Magnus, familiar al lui Emeric Dóczy, fapta petrecându-se pe drumul către moșia Zădăreni, unde cei doi se duceau să își vadă stăpânul. După ce au adăstat într-o tavernă pentru a bea ceva, pe drum ei au fost atacați de slugile lui Francisc Haraszi care au tras-o jos de pe cal pe soția sa ca pe o femeie ușoară și au luat-o în captivitate. Disperat, Oswald a cerut ajutorul stăpânului său, împreună încercând să își

⁴⁷ Pesty, *Oklevelek*, 69–70.

⁴⁸ DRH, C, XIII, eds. I. Dani, K. Gündisch, V. Pervain, A. Răduțiu, A. Rusu, S. Andea (București, 1994), 776.

⁴⁹ Pesty, *Diplome*, 162.

⁵⁰ DL 19589.

salveze nevasta, dar sfârșesc și ei în captivitate. Nu avem știre despre deznodământul unui asemenea fapt surprinzător.

În martie 1380⁵¹, în sedria comitatului Caraș, Kozan, iobagul lui Ștefan Himfi îl aduce legat pe unul din iobagii regali de la *Foctalan*, acuzându-l că i-a pătruns în casă noaptea unde, după ce i-a pândit pe el și soția sa, a furat mai multe lucruri bărbătești și femeiești. Ancheta efectuată a dovedit vinovăția acuzatului, care este condamnat la spânzurătoare. În sfârșit, în noiembrie 1443⁵² înregistrăm plângerea *provide domine Margarethe*, soția lui Marcu, iobagul din *Bissere* al lui Ioan de Korog, înaintată împotriva castelanilor de Chery, care sunt acuzați că au luat de la cei doi soți 20 florini aur, 21 porci, 3 boi și 100 grăunțe de sare sub pretextul calomniei. Ioan de Korog denunță această practică, protestând că toate bunurile luate nu reprezentau gloaba, ci doar un pretext de spoliere invocat de cei doi castelani.

Câteva considerații finale

Cercetarea de față a încercat să surprindă câteva fațete ale violenței exercitate asupra femeilor din comitatele Banatului medieval pe baza unui număr de documente inedite și editate care au supraviețuit vremii. Fără a avea pretenția unei cercetări exhaustive, cazurile analizate considerăm că reflectă câteva modele de relații interumane care au depășit, uneori cu mult, limitele bunei conviețuiri. Violența a fost și este, oricum, o realitate a tuturor epocilor, îmbrăcând diverse forme de manifestare; iar într-o societate medievală, dominată de inegalități sociale și de gen, femeile s-au aflat adeseori în situații vulnerabile, expuse unor multiple abuzuri care puteau veni fie din interiorul familiei, fie din mediul social în care au trăit. Ne-a fost imposibil să detectăm exemple ale violenței domestice, conjugale, care cu siguranță că nu au lipsit nici în acea epocă. Natura și conținutul actelor de cancelarie nu furnizează asemenea informații. Am constatat însă că statutul social-juridic al diferitelor categorii feminine a făcut diferența și în ceea ce privește modul în care acțiunile violente s-au exercitat asupra lor. Fără a fi scutite de o seamă de abuzuri, femeile nobile au fost totuși mult mai protejate prin cutume și statutul lor privilegiat; așa se explică faptul că, în cazul lor, am întâlnit extrem de rare exemple de violență fizică asupra persoanei lor. În schimb, au fost nevoite, în special văduvele, să suporte vexațiuni care le-au afectat bunurile, proprietățile și oamenii aflați în slujba sau în stăpânirea lor. Cu precizarea extrem de importantă că ele au beneficiat de posibilitatea de a se apăra sau de a-și cere dreptatea în fața instanțelor de judecată, obținând în unele cazuri compensații pentru pierderile suferite. Nu același lucru se poate spune în

⁵¹ DRH, C, XV, 2006, 719.

⁵² DL 55265.

legătură cu femeile aservite; multipla lor subordonare – față de familie, stăpân și societate – a lăsat cale liberă abuzurilor de tot felul, de la violențe fizice (unele extreme) la rapturi și distrugeri de bunuri. Inutil să spunem că poziția lor umilă în societate le-a făcut incapabile să își căuta dreptatea, cel care eventual avea să ia atitudine în numele lor fiind stăpânul feudal. Aceasta deoarece, în epocă, chiar dacă vătămrile sau pierderile au fost ale femeii aservite, prejudiciul a fost înregistrat juridic în dreptul stăpânului său. Putem conchide astfel că violența a fost o prezență constantă în existența femeilor din Banatul medieval, în variate forme și cu urmări din cele mai diferite. Analiza de față completează astfel un ciclu de studii dedicate femeilor din comitatele medievale bănățene cu intenția de a expune cât mai multe fațete ale existenței acestora.

SHAPES OF VIOLENCE AGAINST WOMEN IN THE MEDIEVAL BANAT (1350–1450)

Abstract

The present issue aims to catch some aspects of the violence against women in the medieval Banat community, on the account of some unpublished and published documents preserved up to us. I do believe that the analyzed cases reveal the inter-human relations which substantially overleapt sometimes the limits of decorum, even if I do not pretend that my research is an exhaustive one. In the limited frame of the documentary content according to that time blanks and need to strictly express a juridical situation, we might find details in some species that offered the opportunity to find out the abuses the noble or subservient women had to face than, and these ones are to be pointed out. I do hope that such joined details draw a more vivid and shaded image of the role the woman played inside the family, or in society, without a forced extension of the facts. Another explanation is needed here: given the nature of the preserved papers, the content of papers differs aleatory; so there are detailed data in some of the cases or any summary ones concerning judicial acts resulted from violence against women.

POSESIUNILE ARDELENE ALE LUI NICOLAE CSUPOR, VOIEVODUL TRANSILVANIEI (1468–1472). CÂTEVA DOCUMENTE INEDITE

András W. Kovács*

Cuvinte cheie: Transilvania, Nicolae Csupor, voievodul Transilvaniei, răscoala din 1467, Moldova, regele Matia, donarea de moșii

Keywords: Transylvania, Nicholas Csupor, Transylvanian voivode, 1467 uprising, Moldavia, King Matthias, donation of estates

Familia din care provenea Nicolae Csupor (*Chupor*, *Chwpor*) făcea parte din vechea aristocrație din Ungaria¹, ai cărei membrii au avut acces la diferite funcții importante din regat. Gheorghe Csupor – ca slujbaș al lui Iancu (Ioan) de Hunedoara – a ajuns vicevoievod al Transilvaniei (în 1443).² Cele

* Societatea Muzeului Ardelean, Cluj, str. Napoca, nr. 2-4, e-mail: wkovacsandras@eme.ro. Studiul a fost realizat cu sprijinul Bursei Bolyai./ This paper was supported by the János Bolyai Research Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences (BO/00522/20/2).

¹ Cel mai recent, despre istoria familiei a se vedea Tamás Pálosfalvi, *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526*, Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2014), 15, nota nr. 30; respectiv 16–17, nota nr. 34; 18, nota nr. 41; 89–95.

² Pentru funcțiile purtate de către membrii familiei Csupor, până în 1457, a se vedea Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, História Könyvtár. Kronológiák, adattárak nr. 5., vol. I–II (Budapest: História, MTA Történettudományi Intézete, 1996), vol. II, 54, iar pentru perioada 1457–1526, Norbert C. Tóth, Richárd Horváth, Tibor Neumann, Tamás Pálosfalvi, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*, vol. I, *Főpapok és bárók*, vol. II, *Megyék*, Monumenta Hungariae Historica, Elenchi, Magyar Történelmi Emlékek, Adattárak (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2016–2017), *passim*. Descendența familiei până la stingerea ei pe linie bărbătească (1492), a se vedea la: Pál Engel, *Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia* ([Budapest]: Arcanum, MTA Történettudományi Intézete, 2001) [CD-ROM], Monoszló nem Csupor (monoszlói) respectiv Pálosfalvi, *Körös*, 89–95. Posesiunile familiei: Ibid., 323, 325, notele 7–9 (cu înșirarea literaturii mai vechi). Adunarea datelor referitoare la Csupor, dar și a altor documente inedite citate în acest studiu s-a realizat pe baza geografiei istorice a Ungariei secolului al XV-lea: Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. I–III, V (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913), respectiv a catalogului digital al documentelor medievale referitoare la istoria Ungariei medievale (emise anterior datei de 29 august 1526), grupate în

mai importante posesiuni familiale erau în comitatul Kőrös, în Slavonia: cetățile Monoszló, Szarvaskő și Gerzence, respectiv patru orașe cu statut de târg.³

Nicolae Csupor – amintit în 1465 doar cu titlul de *egregius*⁴ – a fost, la început, cavaler al curții regale (1459,⁵ 1467: *aule miles*) și a participat în campania pornită de regele Matia pentru reprimarea răscoalei antiregale⁶, fiind, la sosirea în provincie, *aulicus* al curții regale.⁷ Tot în 1467 a fost împuternicitul regelui în fața stărilor germane întrunite la Nürnberg, acolo unde se discuta despre pericolul turcesc.⁸ Apoi a fost numit de către regele Matia al Ungariei în funcții care presupuneau calități de conducător militar: a fost voievod al Transilvaniei și comite al secuilor (1468–1472)⁹, căpitan al armatei regale în Moravia (1470), comite al comitatelor Verőce (1470–1474).¹⁰ Csupor a fost unul dintre conducătorii armatei regale care a participat în campania din Moldova (1467)¹¹,

colecția „Antemohácsiana” a Arhivei Naționale Maghiare: *Collectio diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország digitális levéltára. Digital archives of medieval Hungary. A Magyar Országos Levéltárban (MOL) a Mohács előtti gyűjteményekhez 1874–2008 között készült levéltári segédletek és oklevelek elektronikus feldolgozása (DL–DF 4.3)*, ed. György Rácz (Budapest: Arcanum, Magyar Országos Levéltár, 2008) [CD-ROM].

³ Pálosfalvi, Kőrös, 323, 325, nota 7.

⁴ Colecție privată, Lad. 63, fasc. 1, nr. 37 (11098a).

⁵ András Kubinyi, “A Mátyás kori államszervezet,” în Enikő Csukovits, ed., *Mátyás és a humanizmus*, Nemzet és emlékezet (Budapest: Osiris, 2008), 440, nota nr. 120 (sursa citată: Arhiva Națională Maghiară, Colecția Antemohácsiana, Diplomatikai Levéltár [în continuare: DL] 33355).

⁶ Pálosfalvi, Kőrös, 92 (DL 36393).

⁷ Tamás Pálosfalvi, “Grebbei Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe,” *Századok* 142 (2008): 281; Árpád Nógrády, “Mennyit ér a kegyelemlevél?,” în Tibor Neumann, György Rácz, eds., *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok nr. 40., *Analecta Medievalia* nr. 3. (Budapest: MTA Történettudományi Intézete; Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2009), 238 (DL 100762, 1467. II. 2.).

⁸ Karl Nehring, “Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts,” I–II, *Levéltári Közlemények* 47 (1976): 89 (1467. V. 17).

⁹ C. Tóth et alii, *Archontológia 1458–1526*, vol. I, 86. Titlul de voievod l-a purtat însă chiar și după demiterea sa din această funcție (Tibor Neumann, “A Szapolyaiak erdélyi ága – a Mikeszászi Horvát család,” *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, tom. CXXXII. Szeged, 2011, 76, nota nr. 25).

¹⁰ C. Tóth et alii, *Archontológia 1458–1526*, vol. II, 341.

¹¹ Antal Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, traducere de Péter Kulcsár (Budapest: Balassi, 1995), 4.1.219; Richárd Horváth, “Életrajzi szilánkok ecsedi Bátori István politikai pályafutásáról (1458–1479),” *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 43, nr. 1 (2009): 57; Richárd Horváth, Tibor Neumann, *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája (1458–1493)*, Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2012), 23. Câteva titluri din bogata literatură referitoare la lupta de la Baia: Ioan Aurel Pop, “Valoarea mărturiilor documentare despre expediția întreprinsă de regele Matei Corvin

el însuși suferind mai multe răni cu ocazia luptelor.¹²

La câteva luni după terminarea acțiunilor militare, a fost recompensat cu moșiile confiscate de la participanții rebeliunii antiregale din 1467.¹³ După cum este bine cunoscut, în acest an, nobilimea ardeleană, în frunte cu elita locală și cei trei voievozi ai Transilvaniei aflați în funcție, au organizat un complot împotriva lui Matia¹⁴; la el au participat și fruntași ai scaunelor săsești.¹⁵ Represiunea sângeroasă ce a urmat este bine documentată.¹⁶ Elita nobilimii locale, implicată în complot, a fost decimată și posesiunile lor au fost confiscate. Csupor a primit moșiile familiilor Zsuki (*Suky*), Erdélyi din Șintereag/Somkerék, Apafi din Mălâncrav/Malomkerék, Veres din Sfăraș/Farnas, Kecseti și Székely din Sânioana și mai apoi cea a familiei Torockói¹⁷,

la 1467 în Moldova,” *Studii* 34, nr. 1 (1981): 131–139; Emanuel Antoché, “L’expédition du roi de Hongrie, Mathias Corvin en Moldavie (1467). Qui remporta finalement la bataille de Baia (14/15 décembre 1467)?” în Petronel Zahariuc, Silviu Văcaru, eds., *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, Biblioteca Fundației Academice “A. D. Xenopol” nr. 11 (Iași, 2003), 197–225; Manole Neagoe, *Campania din 1467 și lupta de la Baia*, cu ediția critică și traducerea izvoarelor de Dan Slușanschi, Biblioteca istorică și filologică (București: Roza Vânturilor, 2007).

¹² Zsigmond Jakó, ed., *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II, Forráskiadványok nr. 17., vol. I–II (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), vol. I, nr. 1797 (1468. III. 23). = Samu Barabás, ed., *Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*, vol. I–II (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1895), vol. II, 90–92.

¹³ Árpád Nógrády, “A lázadás ára,” *Erdélyi Múzeum* 67, nr. 3–4 (2005): 135, nota 36.

¹⁴ Nógrády, “Kegyelemlevél,” 236 (cu înșirarea literaturii mai vechi); Péter E. Kovács, “Mátyás és az erdélyi lázadás,” *Korunk* 19, nr. 7 (2008): 17–19.

¹⁵ Konrad G. Gündisch, “Participarea sașilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin,” *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia* 17, fasc. 2 (1972): 21–30.

¹⁶ Nógrády, “Lázadás,” 131–137; Nógrády, “Kegyelemlevél,” 235–249. Câteva alte posesiuni confiscate de la participanții complotului antiregal: DL 74176 (1468. XII. 23).

¹⁷ Nógrády, “Lázadás,” 135, nota 36 (majoritatea documentelor pe care le înșirăm aici sunt citate în acest studiu). Posesiunile primite de către Csupor au fost confiscate de la următoarele familii: 1. Zsuki (*Suky*): Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, nr. 1797 = Barabás, *Teleki*, vol. II, 90–92 (DL 74174–74175, 1468. III. 23); introducerea în posesiune: Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, nr. 1800 = Barabás, *Teleki*, vol. II, 89–93 (DL 74174–74175, 1468. IV. 15). Cf. DL 27046 (1468. VIII. 10). 2. Erdélyi din Șintereag: DL 30210; Barabás, *Teleki*, vol. II, 133 (casteul din Gornești). 3. Apafi: DL 30211–30212 (1468. IV. 26). 4. Benedict Veres din Sfăraș (Farnasi): DL 30213 (1468. VIII. 16), cf. și Zsigmond Jakó, “A farnasi Veres család (Az 1467. évi erdélyi lázadás kutatásához),” în András Kiss, Gyöngy Kovács Kiss, Ferenc Pozsony, eds., *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999), 227. 5. Veres din Sfăraș (Farnasi) și Ladislau din Chiced/Aluniș (Kecseti): DL 30884 (1468. III. 9, cf. nr. anexa nr. 4). 6. Mihai Székely din Sânioana: DL 32363 (1468. III. 9, cf. anexa nr. 5). 7. Torockói: DL 28414 (1470. I. 25). A se vedea și Nógrády, “Kegyelemlevél,” 238, nota nr. 14. Cf. Csánki, *Történelmi földrajz*, vol. V, 459–460 (posesiunile din comitatul Cluj al lui Nicolae Csupor).

respectiv o casă și o podgorie în Bistrița, confiscată de la judele acestui oraș, participant și el la complot.¹⁸

Csupor a încercat probabil să întrească teritoriul posesiunilor primite: se cunoaște că în 1469 proprietarii posesiunii Bodhaza/Boteni (comit. Cluj) – aflată în imediata vecinătate a posesiunilor familiei Zsuki – protestau¹⁹ împotriva donării acestuia de către rege lui Csupor și vicevoievodul acestuia, Ioan Rédei (în funcție între 1468–1472).²⁰ Și-a întregit moșiile primite de la rege cu altele, învecinate acestora, luând în zălog în 1469 de la familiile Zsombori și Drági, vechi proprietari din comitatul Dăbâca, jumătatea posesiunii Așchileu Mic și pătimea din Chendrea, Gălpâia, Borza, Lupoia și Var²¹, posesiuni din apropierea localităților Jimbor și Mikó (*Myko*, primite recent ca donație de la rege), dar și posesiunile Jebucu, o moară în Someșeni și un heleşteu în Sănnicoară (în comitatul Cluj) de la familia Dezméri, din neamul Mikola.²² La fel, a luat în zălog părți de moșii în Hida și Dârja (comit. Dăbâca)²³ și Jimbor.²⁴ În 1470 proprietarii (amnistiați) ai cetății Sângeorgiul Trascău (Colțești) protestau împotriva ocupării de către Csupor al jumătății acestei cetăți dar și a posesiunilor Trascău/Rimetea, Bedeleu/Izvoarele și Buru (comit. Turda).²⁵ În 1470 regele Matia i-a donat lui Csupor din posesiunile familiei Dobokai Inău/Fundătura, Dăbâca, Lujerdiu, Buciumi, Treznea (comit. Dăbâca).²⁶

Despre activitatea lui Csupor din Transilvania ne-au rămas puține documente proprii, deoarece nu a stat prea mult în provincie. După întoarcerea din Moldova, la 12 februarie 1468, el și Ioan Pongrác (numit în aceeași funcție; 1468–1472), cu o misivă redactată la Cluj și adresată orașului Sibiu, cereau magistratului de acolo să trimită la Cluj șase cai buni pentru a transporta

¹⁸ Miloš Marek, *Archivum Familiae Motešický. Stredoveké listiny z archívu rodiny Motešickovcov*, *Fontes rerum Slovacarum* nr. 2 (Trnava 2010), 238–239 (DL 62600, 1468. IV. 7).

¹⁹ Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, nr. 1857. (1469. III. 22).

²⁰ C. Tóth et alii, *Archontológia 1458–1526*, vol. I, 86.

²¹ Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, nr. 1917 (1469. X. 11), cf. Mór Petri, *Szilágy vármegye monographiája*, vol. V (Zilah: Szilágy vármegye közönsége, 1903), 323.

²² Barabás, *Teleki*, vol. II, 100–101 (DL 74182, 1469. XII. 13).

²³ Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, nr. 2031 (1471. VII. 9).

²⁴ Barabás, *Teleki*, vol. II, 151 (tranzacție amintită doar ulterior, în 1482).

²⁵ Nógrády, “Kegyelemlevél,” 238–239, nota 15 și 18: DL 28535 (1470. V. 24) = Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, nr. 1960; Zsigmond Jakó, Antal Valentiny, eds., *A torockkőszentgyörgyi Thorotzkay család levéltára*, *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára* nr. 1 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944), nr. 35 (Arhiva Națională Maghiară, Colecția Antemohácsiana, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [Fototeca Diplomatică; în continuare: DF] 257881, 1473. I. 17), nr. 36 (1473. I. 31), nr. 40 (1475. VI. 9). Din domeniul Trascău, donat lui Csupor, mai făceau parte și posesiunile Vălișoara, Sălciua de Jos, Sălciua de Sus, Poșaga de Jos, Lunca, Vidol (comit. Turda).

²⁶ DL 61053 (1470. VII. 25).

tunurile armatei regale la Oradea.²⁷ La puțin timp după aceasta, Csopor a fost numit căpitan al armatei regale din Moravia și guvernator al provinciei²⁸, atribuțiile legate de demnitatea de voievod fiind exercitate probabil de către Ioan Pongráč²⁹, respectiv vicevoievozii lor. Titlul de voievod l-a purtat chiar și aici, numele de familie fiind amintit contopit cu numele demnității (*Czupperwoyda*) de către cronicarul Eschenloer.³⁰ Chiar și cele câteva puncte ale itinerariului său ne informează de prezența sa în această regiune. În ianuarie 1470 era în Moravia³¹, în februarie 1470 l-a însoțit pe Matia la Viena³², și printr-o misivă trimisă tot de acolo – în care se intitulează voievod, comite al secuilor și căpitan suprem al armatei regale din Moravia – cerea lui Nicolae, arhidiaconul de Târnava retrocedarea unor posesiuni aflate în Transilvania.³³ În luna martie a aceluiași era la Pojon (Pozsony)³⁴, în iulie trebuia să fi lângă Brünn (Moravia; azi Brno, Cehia), unde Matia emitea în favoarea sa actul de donație a posesiunilor familiei Dobokai.³⁵ El a fost unul dintre reprezentanții regelui Matia la dieta din

²⁷ DL 45279 (1468. II. 12).

²⁸ Antonín Kalous, “Csehek és morvák Mátyás király udvarában,” în Péter Farbaky, Enikő Spekner, Katalin Szende, András Végh, eds., *Hunyadi Mátyás, a király. Hagymány és megújulás a királyi udvarban. 1458–1490. Kiállítási katalógus, Budapest Történeti Múzeum, 2008. március 19–június 30.* (Budapest: Budapest Történeti Múzeum, 2008), 65–75, 68.

²⁹ Informația potrivit căreia Pongráč este amintit la începutul anului 1469 în funcția de castelan al cetății Visegrád, motiv pentru care probabil nu ar fi exercitat demnitatea de voievod (C. Tóth et alii, *Archontológia*, vol. I, 86, nota 62 = DL 45148) se datorează unei greșeli de tipar, nota aparținând de fapt voievodului precedent Ioan Ongor (1467). Numirea concomitentă în funcție a doi voievozi probabil a avut menirea și în acest caz de a asigura prezența măcar unuia dintre demnitari în Transilvania, cf. Tibor Neumann, “Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején,” în Géza Hegyi, András W. Kovács, eds., *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*, Erdélyi Tudományos Füzetek nr. 277 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012), 221.

³⁰ Elemér Mályusz, “Budai Farkas László,” *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15 (1963): 155.

³¹ DF 257676 (1470. I. 8).

³² Nehring, “Aussenpolitik,” 91 (1470. II. 9).

³³ DL 107471 (1470. II. 16), citat de Pálosfalvi, *Körös*, 69.

³⁴ Antonín Kalous, “Hunyadi Mátyás és a morva királyi városok,” *Aetas* 26 nr. 3 (2011): 167, nota 71; Kalous, “Csehek és morvák,” 74, nota 35 (1470. III. 19).

³⁵ Richárd Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*, História könyvtár. Kronológiák, adattárak nr. 12. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam nr. 2. (Budapest: História, MTA Történettudományi Intézete, 2011), 91; DL 61053 (1470. VII. 25). Porunca regelui Matia din 1470. IX. 1. sau cel din 1471. VI. 26, adresată celor doi voievozi sau vicevoievozii lor nu dovedește prezența lui Csopor în Transilvania. Cele două documente: Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Michael Auner, Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch, eds., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I–VII (Hermannstadt: Ausschuss des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, Bukarest: Verlag der Rumänischen Akademie, 1892–1991, vol. VI, 465–466, 504–505.

Kuttenberg (Kutná Hora, azi în Cehia), în care Vladislav Jagello a fost ales rege al Cehiei (27 mai 1471)³⁶, a doua zi era în Iglau (Jihlava).³⁷ A fost, de asemenea, conducătorul trupelor regale din Moravia.³⁸ La începutul anului 1472 era în Ungaria superioară, deoarece printr-un document emis lângă Mihályvára anunța orașul Bardejov (Bártfa, comitatul Sáros; azi în Slovacia) că regele l-a numit în funcția de căpitan al Ungariei superioare pe Emeric Szapolyai.³⁹ În martie 1472 îl găsim deja la posesiunea sa, la Osijek (*Ezeek*, *Eszék*, comitatul Valkó, azi în Croația)⁴⁰, apoi în septembrie la Vitrovitica (*Verőce*, comitatul Verőce; azi în Croația), unde în numele lui sunt redactate două documente, ultimele cunoscute de la el.⁴¹ În luna decembrie a anului 1473 poate fi regăsit în postura de conducător al asediului cetății Vinné (Nagymihály; comitatul Ung, azi în Slovacia), ocupată de către poloni, unde a fost grav rănit și în urma căruia a și decedat la începutul anului 1474⁴², după care posesiunile sale au fost donate altora de către Matia.⁴³

³⁶ Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 4.2.185. (1471. V. 27), cf. Péter Kulcsár, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Humanizmus és reformáció nr. 1. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 122; Vilmos Fraknói, *Mátyás király 1440–1490*, Magyar Történeti Életrajzok (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1890), 208.

³⁷ Kalous, “Csehek és morvák,” 74, nota 28.

³⁸ Béla Bottló, Erik Fügedi, István Kniezsa, Péter Király, eds., *Középkori cseh oklevelek. Stredoveké české listiny*, Magyarországi szláv nyelvemlékek nr. 1. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 166.

³⁹ Mór Wertner, “Magyar hadjáratok a XV-ik század második felében,” *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1912): 218; Béla Iványi, “Erdélyi középkori adatok Bártfa levéltárában,” *Erdélyi Múzeum* 27, nr. 6 (1910): 385; Ibid., 279, nr. 1845 (= DF 214544, 1472. I. 22). *Mihalwara*, comitatul Komárom; azi ruine lângă Pribeta/Perbete; azi în Slovacia)

⁴⁰ DF 233122 (1472. III. 8). Proprietatea lui Csupor, cf. Pál Engel, *Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary. Magyarország a középkor végénr. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről* (Budapest, Térinfo Bt., MTA Történettudományi Intézet, 2001) [CD-ROM], s. v. *Eszék*.

⁴¹ Mályusz, “Pálos kolostorok,” *Levéltári Közlemények* 7 (1929): 299 (DL 35671, 1472. IX. 8) și Mályusz, “Pálos kolostorok,” *Levéltári Közlemények* 3 (1925): 108 (DL 32778, 1472. IX. 12).

⁴² Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 4.2.262, 4.2.264; László Solymosi, ed., *Magyarország történeti kronológiája*, vol. I, *A kezdetektől 1526-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 295; Nógrády, “Kegyelemlevél,” 239.

⁴³ La data de 1474. II. 28 este amintit ca răposat (DL 17552, citat de Engel, *Genealógia*, Monoszló nem Csupor, monoszlói). Moartea sa este fixată pentru zilele dinainte de 1474. III. 13, deoarece în data de 14 regele Matia a întărit testamentul său și imediat a început împărțirea posesiunilor defunctului voievod: Pál Engel, “A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században,” în Enikő Csukovits, ed., *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*, Milleniumi magyar történelem (Budapest: Osiris, 2003), 72, nota nr. 186, sursa citată: Stephanus Katona, *Historia critica regum Hungariae*, tomulus VIII, ordine XV (Colotzae: Typis Scholarum Piarum, 1792), 732–733. Posesiunile și bunurile ale fostului voievod, donate altora: o casă numită

În perioada în care era voievod, domeniile lui din Transilvania au fost administrate de către oficiali locali⁴⁴, iar conflictele cu vecinii erau soluționate uneori prin metode violente de către ei sau de către Ioan Rédei, vicevoievodul Transilvaniei.⁴⁵ În februarie 1469 regele Matia interzicea voievozilor Csupor și Pongrác să-și instaleze demnitari proprii în orașul Bistrița.⁴⁶

La începutul anului 1473, cu puțin timp după revocarea sa din funcția de voievod, au fost formulate mai multe plângeri față de ocuparea abuzivă a unor posesiuni de către familiarii lui Csupor, în frunte cu vicevoievodul Rédei: Clara, soția lui Mihai Apafi reclama ocuparea cu cinci ani în urmă a posesiunilor Kőalja (*Kewalya*, comitatul Solnocul Interior) și a sălașului Felța (comit. Alba)⁴⁷; un canonic al bisericii transilvane, Gheorghe Gyulakuti, denunța ocuparea posesiunii sale Ilioara (comit. Turda)⁴⁸, iar un alt nobil ocuparea posesiunii Silivașu de Câmpie (comit. Cluj, azi în jud. Bistrița-Năsăud).⁴⁹ În urma acestor plângeri – Csupor atunci nu mai purta funcția de voievod – în 1473 chiar a fost dată o sentință împotriva lui și a vicevoievodului Rédei, în urma căreia mai multe posesiuni ale fostului voievod au fost sechestrate.⁵⁰ Posesiunile familiei Apafi

Beche și posesiunea Csiger (*Chyger*): Zimmermann *et alii*, *Urkundenbuch*, vol. VII, 45 (1475. VI. 3., Direcția Județeană Cluj ale Arhivelor Naționale, Primăria orașului Bistrița, nr. 223), cf. Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, nr. 1798 (referitor la casa din Bistrița a voievodului a se vedea și Zimmermann *et alii*, *Urkundenbuch*, vol. VI, 511); Micești și Săliște: DL 28422 (1474. IV. 22); Ulieș: DL 26802 și 27053 (1474. III. 13); Filpișu Mare, Filpișu Mic, Tonciu, Ulieș, Sântu: DL 26907 = Zimmermann *et alii*, *Urkundenbuch*, vol. VII, 30–31 (1475. I. 5); Sântu: DL 26908 (1475. I. 12); Zoltán Daróczi, “A Suky család leszármazása a XVI. század közepéig,” *Turul* 26, nr. 3 (1908): 140. = Barabás, *Teleki*, vol. II, 137; cetatea Trascău: Nógrády, “Kegyelemlevél,” 239–240; Gornești și Șona: Neumann, “A Mikeszászi Horvát család,” 77. Potrivit unei relatări din 1505, o parte a posesiunilor lui Nicolae Csupor au fost moștenite de către fratele său, Ștefan, iar apoi, după moartea lui fără urmaș, au fost donate lui Toma Bakóc, arhiepiscopul de Strigoni (Barabás, *Teleki*, vol. II, 277; cf. Pálosfalvi, *Körös*, 20).

⁴⁴ Oficiali din Jucu: Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, nr. 2048 (1472. V. 7); DL 26799 (1472. VI. 4). Csupor avea în fruntea cetății sale din Ghernesig/Gornești un castelan, care a fost și administratorul bunurilor sale din Transilvania (Paul Szapolyai Horvát): Neumann, “A Mikeszászi Horvát család,” 76 (sursa citată: Zimmermann *et alii*, *Urkundenbuch*, vol. VI, 560 = DF 247354), pe care l-a răsplătit cu cedarea posesiunii Șona (Neumann, “A Mikeszászi Horvát család,” 77).

⁴⁵ A ocupat posesiuni ale familiei Zsuki (*Suky*) și o parte a posesiunilor familiei Dobokai: Nógrády, “Kegyelemlevél,” 248; Nógrády, “Lázadás,” 137 (Sursele citate aici: Zsuki: Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, nr. 1988 = DL 27340, 1470. IX. 3; Dobokai: DL 74191, 1471. X. 23.),

⁴⁶ Zimmermann *et alii*, *Urkundenbuch*, vol. VI, 373.

⁴⁷ DL 62900 (1473. I. 10). Kőalja: așezare dispărută în jurul localităților Rusu de Sus și Rusu de Jos (Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, 963).

⁴⁸ DL 28418 (1473. I. 24).

⁴⁹ DL 27194 (1473. I. 19).

⁵⁰ Nógrády, “Kegyelemlevél,” 239, nota 18 (DF 257881, 1473. I. 17. = Jakó–Valentiny, *Thorotzkay*,

– datorită și cererii formulate de către reprezentanții nobilimii transilvănene, Ștefan Erdélyi și Antoniu Kendi – au fost retrocedate posesorilor de drept.⁵¹

Publicăm în anexă documentele inedite referitoare la donațiile făcute de către Matia, regele Ungariei în favoarea lui Csupor în 1468, care provin dintr-o colecție privată. Aceste donații erau cunoscute cercetării istorice atât după originalele lor⁵², cât și după alte exemplare ale poruncilor regale adresate capitolului bisericii transilvane (din Alba Iulia), care ordonau introducerea în posesiune, documente care s-au păstrat în arhiva acestui loc de adevărire.⁵³ Donațiile regale, redactate într-o primă fază sub forma unor scrisori deschise, sunt mai ample decât poruncile adresate capitolului, conținând și mențiunea meritelor celui care a fost donat (în cazul de față cea a participării voievodului Csupor în campania militară a regelui Matia condusă personal în Moldova la finele anului 1467).

Moșiile donate lui Csupor sunt numeroase. La data de 9 martie 1468, printr-un document emis la Eger (anexa nr. 1) i-au fost donate moșiile Filpișu Mare, Onuca, Filpișu Mic, Sântu, Tonciu,⁵⁴ părți de moșii în Nima Riciului⁵⁵, Grebenișu de Câmpie, Dătașeni⁵⁶ (comit. Turda)⁵⁷, posesiunile Ulieș, Tușinu, Silivașu de Câmpie, părți de moșii în Miheșu de Câmpie, Dâmbu, Fărăgău⁵⁸ (comit. Cluj). Imediat a fost emisă o poruncă către capitolul bisericii transilvane în vederea punerii în posesiune (anexa nr. 4).

În aceeași zi i-a fost donată (anexa nr. 2) și jumătățile din posesiunile nr. 35; Zimmermann *et alii*, *Urkundenbuch*, vol. VI, 541–542 (DL 17419, 1473. I. 29); DL 17552 (1474. II. 28).

⁵¹ Nógrádi, “Kegyelemlevél,” 240, nr. 27; 245–246, nota nr. 58 (DL 17552, 1474. II. 28). Cei doi, Antoniu Kendi și Ștefan Erdélyi au fost mai târziu vicevoievozi ai Transilvaniei (C. Tóth *et alii*, *Archontológia 1458–1526*, vol. I, 86).

⁵² De ex. Csánki, *Történelmi földrajz*, vol. V, 332, 411, 421 (s. v. Bárá, Szent-Pelbárt, Újfalú, anul 1468: Lad. 98. fasc. 8. nr. 7–8); 675, 743 (s. v. Sárpatak, Unoka, anul 1468: Lad. 98. fasc. 8. nr. 9); 875–876, 880 (s. v. Ebesfalva, Ernye, Hondorf, anul 1468, Lad. 63. fasc. 1. nr. 38).

⁵³ Nógrádi, “Lázadás,” 135.

⁵⁴ Fost proprietar: familia Veres din Sfăraș (cf. Engel, *Digital Map*, s. v. Nagyfülpös, Unoka, Szászfűlpös, Szentandrás, Tancs).

⁵⁵ Azi parte a localității Râciu.

⁵⁶ Fost proprietar: familia Erdélyi din Șintereag (cf. Engel, *Digital Map*, s. v. Néma, Gerebenes, Dátos).

⁵⁷ Filpișu Mare și Filpișu Mic, Onuca și Tonciu erau uneori socotite a fi în comitatul Cluj, cf. de ex. doc. regelui Matia din 9 martie 1468 (nr. 6), dar dintre ele, în general, doar Filpișu Mare și Onuca erau socotite ca făcând parte din comitatul Turda (cf. Engel, *Digital Map*, s. v. Nagyfülpös, Szászfűlpös, Unoka, Tancs).

⁵⁸ Fost proprietar: familia Veres din Sfăraș (cf. Engel, *Digital Map*, s. v. Ölyves, Tuzson, [Mező] szilvás, Méhes, Domb, Faragó). La data de 18 oct. 1468 regele Matia i-a donat lui Gothard și George Rápoli posesiunile infidelului Ladislau Kecseti: Șăulia (comit. Turda), Răzoare, Sânmartinu de Câmpie, Miheșu de Câmpie [!], Ulieș [!] (comit. Cluj), cf. DL 26413 (citat de Nógrádi, “Lázadás,” 136, nota nr. 43).

Șarpotoc/Gloden și Curticap/Poarta, împreună cu castelul din Șarpotoc (comit. Turda); posesiunile Ocnița, Logig, Uifalău/Lunca (comit. Cluj), părți de moșie în Sânioana/Voivodeni, Sânger, Săcalul de Câmpie/Bărboși (comit. Turda), Jimbor, Diviciorii Mari, Mikó (*Myko*, comitatul Dăbâca), Șona (comit. Târnava), Bărai.⁵⁹ Tot în aceeași zi a fost redactată un alt document (nr. 3), care cuprindea aceeași posesiuni, dar, pe lângă acestea și heleșteul din Șarpotoc, jumătatea posesiunii Hărăstaș, sălașul Szentpelbárt (*Zenthpelbarth*⁶⁰, comitatul Cluj), Csiger (*Chyger*⁶¹, comitatul Dăbâca), Ațintiș, *SolczZeg*⁶² (conform documentului, ambele în comitatul Turda, dar socotite de regulă a fi în Alba)⁶³, Nandra (comit. Târnava, în realitate în Alba, la hotarul cu comitatul Târnava)⁶⁴, sălașul Hejöd (*Hywzd* [!])⁶⁵ (comit. Alba). Porunca trimisă capitlului (anexa nr. 5) repeta înșirarea posesiunilor din documentul mai amplu (anexa nr. 3), care, ulterior, în 1470, a fost transcrisă de către rege (anexa nr. 17), dar probabil din prudență s-a păstrat și documentul care înșira mai puține moșii (anexa nr. 2).

În afară de cele două porunci adresate capitlului (anexa nr. 4, 5), menționate mai sus, a mai fost redactată în aceeași zi un alt mandat (anexa nr. 6)⁶⁶,

⁵⁹ În comitatul Cluj, vezi György Györffy, *Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. I–IV (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987–1998), vol. III, 343, dar socotit uneori a fi în comitatul Dăbâca (Csánki, *Történelmi földrajz*, vol. V, 332–333). Fost proprietar: Mihai Székely din Sânioana/Voivodeni.

⁶⁰ Szentpelbárt (*Zenthpelbarth*, comitatul Cluj), așezare dispărută lângă Bărai (jud. Cluj), cf. Csánki, *Történelmi földrajz*, vol. V, 411.

⁶¹ Csiger (*Chyger*, comitatul Dăbâca), așezare dispărută între Caila, Beșineu/Viișoara și Sărata (jud. Bistrița-Năsăud), cf. Györffy, *Geographia historica*, vol. II, 65 (s. v. Csiger).

⁶² *SolczZeg* (comit. Turda), așezare dispărută lângă Ațintiș, la limita comitatelor Turda și Alba, cf. Csánki, *Történelmi földrajz*, vol. V, 730. Este posibil ca amintirea localității să fi păstrat de microtoponimul *Tolszeg* din marginea localității Bogata, la Nord de Ațintiș, cf. Attila Szabó T., *Torda–Aranyos megye*, Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése nr. 5, ed. Mihály Hajdú, Magdolna Buboly, Zsolt Sebestyén (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2004), 119, sau microtoponimul *Szőcs*, tot lângă Ațintiș, cf. Attila Szabó T., *Alsófehér megye*, Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése nr. 1, ed. Mihály Hajdú, Jenő Janitsek (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2001), 37.

⁶³ Csánki, *Történelmi földrajz*, vol. V, 730 (s. v. *Solczeg*); Emma Iczkovits, *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*, Település- és népiségtörténeti értekezések nr. 2. (Budapest: Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, 1939), 50.

⁶⁴ Nandra, aflat la hotarul dintre comitatul Alba și Târnava, a fost socotit de regulă ca făcând parte din comitatul Alba, vezi Iczkovits, *Fehér*, 60; Györffy, *Geographia historica*, vol. II, 176; Elemér Varjú, Béla Iványi, ed., *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*, vol. II (Budapest: Hornyánszki, 1908–1928), 167.

⁶⁵ *Hywzd* (comit. Alba), amintită de regulă cu numele de Hejöd (*Heyud*, *Heyodwasar*), așezare dispărută între Ațintiș și Nandra, cf. Iczkovits, *Fehér*, 56; Györffy, *Geographia historica*, vol. II, 164; Varjú–Iványi, *Bánffy*, vol. I, 604, 647, 685; Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, nr. 636.

⁶⁶ Porunca adresată capitlului în vederea efectuării în posesiune înșiră doar parțial moșiile donate

care înșira doar sumar cele două domenii, cea organizată în jurul moșiei Filpișu Mare și cea organizată în jurul posesiunii Șarpotoc. Capitlul a executat *toate* poruncile suveranului, redactând la rândul său trei rapoarte.

Raportul capitlului din 28 aprilie 1468, despre punerea în posesiune în domeniul Șarpotoc (anexa nr. 10), transcrie porunca regală mai amplă (anexa nr. 5), dar nu pomenește despre posesiunile Ațintiș, *SolczZeg*, Nandra și sălașul Hejóđ (*Hywzd*). Un alt raport, întocmit la două zile distanță, la 30 aprilie, relatează despre introducerea în domeniul Filpișu Mare (anexa nr. 11, răspuns la porunca publicată în anexa nr. 4). Un al treilea mandat, eliberat tot la 30 aprilie, cuprindea relatarea mai sumară despre introducerea în ambele domenii, atât Filpișu Mare cât și Șarpotoc, însă potrivit acestuia introducerea s-a făcut doar în jumătățile posesiunilor Ulieș și Silivașu de Câmpie (anexa nr. 12). Nici acest din urmă raport nu a fost transcris în privilegiile regale ulterioare.

La nici două luni după cele două donații amintite mai sus, la 26 aprilie 1468 a fost redactat un alt act, care conținea o nouă donație făcută lui Csupor, cuprinzând așezările Mălâncrav, Ernea, Roandola, Hundorf/Viișoara, Ibașfalău/Dumbrăveni (comit. Târnava [!])⁶⁷, Uifalău/Corvinești, Enciu și Bidiu (comit. Dăbâca; anexa nr. 7). În document s-au strecurat unele greșeli, care au fost imediat corectate prin emiterea imediată a unui nou act (anexa nr. 8). În primul rând, s-a omis din text sălașul Felța, iar în cazul posesiunilor Ibașfalău și Enciu s-a dorit donarea doar a jumătății acestora. Un alt detaliu corectat era acela că Mălâncrav și Roandola făceau parte în realitate din comitatul Alba. Toate acestea par a fi motive posibile pentru care acest act de donație a fost din nou redactat și eliberat fără greșelile menționate. Porunca trimisă capitlului cuprindea deja toate detaliile în forma lor corectată (anexa nr. 9). Necunoașterea situației de pe teren, poate graba cu care au fost emise actele sau unele circumstanțe nefavorabile (toate cele trei documente au fost emise în tabăra militară de lângă orașul Laa an der Thaya⁶⁸) ori doar simpla neatenție, pot fi deopotrivă explicații pentru

prin documentele publicate în anexele nr. 1, 2 și 3. Nu sunt cuprinse posesiunile: *Kerthwelkapw*, *Akna*, *Lwdweg*, *Wyfalw*, *Harazthos*, *Zengel*, *Zenhywan*, *Zakal*, *Zombor*, *Nagdewecher*, *Myko*, *Zepmezew*, *Bare*, *Chyger*, *Aczynthos*, *SolczZeg*, *Nandorlaka*, *Zenthpelbarth*, *Zenthandras*, *Nema*, *Gerebenes*, *Dathos*, *Thwson*, *Mehes*, *Thomb*, *Farago*.

⁶⁷ Acest act nu menționează sălașul Felța (*Fethondorff*), care este însă cuprinsă în porunca adresată capitlului (anexa nr. 9), cât și în raportul capitlului (anexa nr. 11). *Almakerek* (Mălâncrav) și *Rwdal* (Roandola) în realitate făceau parte din comitatul Alba; în porunca adresată capitlului (anexa nr. 9) localizarea acestor două posesiuni este corectă. De asemenea, este de remarcat că aceeași poruncă prevedea introducerea doar în *jumătățile* posesiunilor Ibașfalău/Dumbrăveni (*Ebesfalwa*) și Enciu (*Ench*), iar introducerea s-a făcut într-adevăr doar în aceste jumătăți (anexa nr. 11). Toate acestea par a fi motive posibile pentru care respectivul act de donație a fost din nou redactat și eliberat fără greșelile menționate (cf. anexa nr. 8).

⁶⁸ Laa an der Thaya (*Law*), azi în Austria (Horváth, *Itineraria*, 86, 177).

greșelile de mai sus. Documentul suplinat a fost și de această dată păstrat, iar punerea în posesiune a fost executată și apoi raportată regelui la data de 25 august (anexa nr. 15).

Alte posesiuni i-au fost conferite printr-un document emis la 16 august 1468 (anexa nr. 13)⁶⁹ în Olmütz (Moravia; azi Olomouc, Cehia)⁷⁰: două treimi din Tritenii de Jos, Boian, Tăureni, Pădureni, Tritenii de Sus, Tordalaka⁷¹, Câmpia Turzii și Urca și jumătățile posesiunilor Micești și Săliște (comit. Turda). În aceeași zi, capitulul din Alba Iulia a fost îndrumat să efectueze punerea în posesiune (nr. 14), iar îndeplinirea poruncii a fost comunicată la data de 28 octombrie (nr. 16).

Arhiva din care publicăm documentele din anexă a suferit unele pierderi, iar registrele vechi⁷² din secolul al XIX-lea au fost și ele decimate. Din materialul din secolul al XV-lea, probabil grupa cu cele mai multe piese referitoare la Transilvania este cea care privește posesiunile voievodului Nicolae Csupor.⁷³

Donățiile regale, redactate sub formă de scrisori deschise le publicăm cu text integral (însoțite de un scurt regest), iar celelalte documente (poruncile adresate de către suveran capitolului bisericii Transilvane, rapoartele acestuia din urmă și, în fine, privilegiile regale care transcriu toate acestea după introducerea în posesiune), sub formă de regeste ample, care conțin toate informațiile

⁶⁹ Aceste posesiuni au fost donate anterior lui Andrei Pykre, la data de 11 iun. 1468 (DL 28411: *Dethreh, Thothath, ZenthJakab, Thordalaka, Kak, Geres, Myndzenth, Bewl et Ewrke*). Acest Andrei Pikre este probabil identic cu Andrei Pykre din *Kelked* (DL 76004), posesiune care a fost identificat cu *Kölked* (comit. Baranya, cf. Nógrády, "Lázadás," 134, nota nr. 29). Lui Pikre i-a fost donată o porțiune de moșie și lângă Sânger (Jakó, *Kolozsmonostor*, vol. I, nr. 1804), și alte posesiuni în comitatul Cluj, Turda, Dăbâca (Ibid., nr. 1809), în 1468 este amintit în legătură cu posesiuni din comitatul Borsod (DL 76004).

⁷⁰ Cf. Horváth, *Itineraria*, 87, 178.

⁷¹ *Thordalaka* (comit. Turda), localitate dispărută între Ghiriș-Sâncraiu, azi parte a orașului Câmpia Turzii, respectiv Luna (Csánki, *Történelmi földrajz*, vol. V, 741).

⁷² Karton 128–132.

⁷³ În momentul de față, documentele medievale separate de restul arhivei, sunt păstrate într-o serie aparte (cu cote noi), care însă nu urmărește nici principiul cronologic, nici cel vechi (în care înscrisurile referitoare la aceeași posesiune erau grupate în subunități arhivistice corespunzătoare). Există însă o evidență modernă, care înșiră documentele, specificând anul emiterii, respectiv emitentul, și – în cele mai multe cazuri – cota veche. Pe baza acestuia am încercat identificăm documentele care se referă la posesiunile transilvane ale voievodului Csupor, cu toate că o parte a registrului vechi al arhivei, printre care și cele care se refereau tocmai la aceste posesiuni, s-a pierdut. După cât se poate reconstrui – urmărind cotele arhivistice vechi – documentele pe care le publicăm, erau grupate în felul următor: Lad. 28, fasc. 6, nr. 7–8 (cotele noi: D 725–726); Lad. 49, fasc. 9, nr. 3–4 și nr. 9–11 (cotele noi: D 9534, 9570, 9533, 9569, 9573); Lad. 63, fasc. 1, nr. 38 (cotele noi: D 11099–11100); Lad. 98, fasc. 8, nr. 7–9 (cotele noi: D 700–702).

relevante ale documentelor.⁷⁴ În regist, conform normelor seriei *Documenta Romaniae Historica*, seria C, “numele de persoane cu corespondențe în limba română apar în aceste forme”. Toponimele sunt redată în grafia originală și identificate cu denumirea românească veche⁷⁵, iar dacă diferă de acestea din urmă (după semnul /) sunt menționate și numele oficiale actuale. Mențiunea titlului onorific de *magnificus*, acordată în mod automat în documentele contemporane voievozilor Transilvaniei, a fost însă omisă din regist.

⁷⁴ Colaționarea transcrierilor cu fotocopiile documentelor a fost realizată de către prof. Vasile Rus (Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj), căruia îi mulțumim și pe această cale munca depusă.

⁷⁵ C. Martinovici, N. Istrati, *Dicționarul Transilvaniei, Banatului și celorlalte ținuturi alipite* (Cluj, 1921).

ANEXE

1. 1468 martie 9, Eger. Matia, regele Ungariei, dăruiește lui voievodului Transilvaniei Nicolae Csupor moșiile Filpișu Mare, Onuca, Filpișu Mic, Sântu, Tonciu, părți de moșii în Nima Riciului, Grebenișu de Câmpie și Dătășeni, respectiv moșiile Ulieș, Tușinu și Silivașu de Câmpie, părți de moșii în Miheșu de Câmpie, Dâmbu și Fărăgău.⁷⁶

Nos Mathias Dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod cum ex officio sit principibus, ut cunctorum subditorum suorum merita condignis retributionibus prosequantur, illis tamen liberalius se regia diffundere debet munificentia, quos opera virtuosa multimodaque obsequiorum genera ceteris anteponunt, hoc enim modo et regum glorificabatur discretio, et subditorum animus ad opera virtutum ferventius accendetur, hoc itaque respectu consideravimus integram fidem, inclitas virtutes multimodaque servitia fidelis nostri dilecti magnifici Nicolai Chwpor de Monozlo, wayuode partium Transsilvanarum regni nostri, que ipse nobis et sacre dicti regni nostri Hungarie corone tam contra Turcos, huius regni nostri et religionis Christiane publicos hostes, quam etiam contra alios inimicos regni nostri iidem et partes eius vastantes non sine sui sanguinis effusione constanter exhibuit et impendit et presertim novissime dum nos cum exercitu nostro partes Moldavie intrassemus et quadam nocte cum Stephano wayuoda, hoste nostro, conflixissemus, idem Nicolaus Chwpor primus inter alios aule nostre milites eidem hosti nostro se opposcentes, ut miles strenuus in defensionem et salutem persone nostre et exercitus nostri viriliter certavit, ubi etiam dira vulnera suscepit; quorum intuitu volentes eundem Nicolaum Chwpor regia munificentia, atque liberalitate afficere, veluti ex officii nostri debito tenemur, ut etiam reliqui subditi nostri eo viso et pacis et belli actibus gloriosum sibi nomen propagare nitantur, ac usque ad subeunda pericula, atque ultro suscipiendos labores propensiores existant, atque alacriores, possessiones Magyarfilpes, Wnoka et Zazfilpes, ZenthAndras et Thanch vocatas in Thordensi, ac portiones possessionarias in possessionibus Nema, Gerebenes et Dathos in eodem Thordensi, item similiter possessiones Ewlwes, Thwson et Pwzthasilwas appellatas, necnon alias portiones possessionarias in possessionibus Mehes, Thomb et Farago nuncupatis in de Kolos comitatibus existentibus

⁷⁶ Documentele au fost depistate în cadrul unui stagi de cercetare desfășurate în cadrul proiectului “Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală”, cod contract: POSDRU/89/1.5/S/61104, proiect finanțat din Fondul Social European prin programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013. În perioada 2010–2012 autorul a fost cercetător postdoctoral al Institutul de Istorie “George Barițiu” din Cluj-Napoca al Academia Române.

habitas, que alias quorundam Benedicti et Iohannis Weres de Farnos, ac Ladislai de Kecheth prefuerant, sed per notam infidelitatis eorundem, quam ipsi ex eo, quod iidem postposita fide et fidelitate, qua nobis et sacre corone dicti regni nostri Hungarie tenebantur, nuper unacum ceteris nobilibus partium predictarum coniurando et nobis rebellando manifeste Iohanni Groff de Sancto Georgio et de Bozyn comiti, qui protunc honore wayuodatus earundem partium fungebatur, adhererant, ac contra nos, ut infideles animo nocendi insurrexerant, notabiliter incurrerunt iuxta antiquam et approbatam predicti regni nostri Hungarie consuetudinem ad sacram dicti regni nostri Hungarie coronam consequenterque collationem nostram rite et legitime devolute esse perhibentur, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, fenetis, silvis, nemoribus, virgultis, montibus, vallibus, vineis vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis aquarumque decursibus, molendinis et molendinorum locis, ac generaliter quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis sub suis veris metis et antiquis memorato Nicolao Chwpor wayuode suisque heredibus et posteritatibus universis ex certa nostra scientia, prelatorum etiam et baronum nostrorum ad id accedente consilio dedimus, donavimus et contulimus, immo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiler tenendas, possidendas pariter et habendas salvo iure alieno harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante, quas in formam nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportate. Datum Agrie feria quarta proxima post dominicam Invocavit anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo octavo, regni nostri anno undecimo, coronationis vero quarto.

Original, pergament deteriorat, sub text sigiliu în ceară roșie cu hârtiei protectoare, Colecție privată, Lad. 28, fasc. 6, nr. 7 (D 726). În dreapta sus: *Commissio domini regis*. Pe verso: *Registrata. Folio CCLXXXIII. M Jwsth.* – Transcris în documentul regelui Matia din 11 iunie 1470 (nr. 17), Colecție privată, Lad. 28, fasc. 6, nr. 7 (D 726).

2. 1468 martie 9, Eger (Agrie, f. IV. p. dom. *Invocavit*) Matia, regele Ungariei, dăruiește cu drept perpetuu lui Nicolae Chwpor din Monozlo, voievodul Transilvaniei (*wayuode partium regni nostri Transsilvanarum*) și comitele secuilor, pentru slujbele sale pe care le-a îndeplinit atunci când a intrat în Moldova (*partes Moldawie*) și pe timp de noapte, împreună cu alți cavaleri ai curții regale (*aule nostre milites*) s-a înfruntat pe timp de noapte cu voievodul Ștefan (*quadam nocte cum Stephano wayuoda hoste nostro conflixissemus*) întregul castel din Șarpotoc/Glodei (*castellum integrum in Sarpathak*), jumătățile moșiilor (*medietas possessionum*) Șarpotoc (*Sarpathak*) și Curticap/Poarta (*Kewrthwelkapu*), din comitatul Turda (*in Thordensi ctu*), [Ocnița (*Akna*), Logig (*Lwdweg*), Uifalău (*Wy]falw*, din comitatul Cluj (*Kolos*), părțile de moșie (*portiones*

possessionarias in possessionibus) Sânioana (*ZenthIwan*), Sânger (*Zengel*), Săcalul de Câmpie (*Zakal*) din comitatul Turda (*similiter in Thordensi*), [Jimbor (*Zombor*), Diviciorii Mari (*Nagdewecher*), Mikó (*My*)k[o]] din comitatul Dăbâca (*Doboka*), Bărai (*Bare*); Şona (*Zepmezew*) din comitatul Târnava (*Kykellew*), aflătoare în părțile transilvane ale țării (*partium regni nostri Transsilvanarum*), care au revenit regelui de la [Mihai Székely (*Zekel*) din Sânioana (*ZenthIwan*)], deoarece acesta, complotând cu alți nobili din zisele părți, s-a alăturat Ioan de Szentgyörgy (*de Sancto Georgio*) și s-a revoltat împotriva regelui. Va dispune emiterea unui privilegiu după ce acest document îi va fi prezentat din nou.

Original, pergament deteriorat, cu sigiliu în ceară roșie și cu hârtie protectoare, Colecție privată, Lad. 28, fasc. 6, nr. 8 (D 725). Sub text, în partea stângă, cu scris contemporan: *Mathyas rex, propria manu*. În colțul din dreapta, jos, cu o mână contemporană: *Lecta*. Pe verso, cu scris contemporan: *Registrata. Folio CCLII. M. J.*

3. 1468 martie 9, Eger. Matia, regele Ungariei dăruiește lui Nicolae Csupor întregul castel din Șarpotoc/Gloden și heleșteul din aceeași posesiune, jumătățile din moșiile Șarpotoc și Curticap/Poarta, Ocnița, Logig, Ufalău, Hărăstaș, respectiv părțile de moșii din Sânger, Sânioana, Săcalul de Câmpie, Jimbor, Diviciorii Mari, Mikó, Şona, Bărai și sălașul Szentpelbárt, Csiger, moșiile Ațintiș și *SolczZeg*, Nandra și sălașul Hejöd.

Nos Mathias Dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod, cum ex officio sit principibus, ut cunctorum subditorum suorum merita condignis retributionibus prosequatur, illis tamen liberalius se regia diffundere debet munificentia, quos opera virtuosa multimodaque obsequiorum genera ceteris antepont, hoc enim modo et regum glorificabitur discretio, et subditorum animus ad opera virtutum ferventius accendetur, hoc itaque respectu consideravimus integram fidem, inclitas virtutes multimodaque servitia fidelis nostri dilecti magnifici Nicolai Chwpor de Monozlo, wayuode partium regni nostri Transsilvanarum et comitis Siculorum nostrorum, que ipse nobis et sacre dicti regni nostri Hungarie corone tam contra Thwrcos huius regni nostri et religionis Christiane publicos hostes quam etiam contra alios inimicos regni nostri iidem et partes eius vastantes non sine sui sanguinis effusione constanter exhibuit et impendit, et presertim novissime, dum nos cum exercitu nostro partes Moldavie intrassemus et quadam nocte cum Stephano wayuoda hoste nostro conflixissemus, idem Nicolaus Chwpor primus inter alios aule nostre milites eidem hosti nostro se opponens, ut miles strenuus, in defensionem et salutem persone nostre et exercitus nostri viriliter certavit, ubi etiam dira vulnera suscepit; quorum intuitu volentes eundem Nicolaum Chwpor regia munificentia, atque liberalitate reficere, veluti ex officii nostri debito tenemur, ut etiam reliqui

subditi nostri eo viso, et pacis et belli actibus gloriosum sibi nomen propagare nitantur, ac usque ad subeunda pericula, atque ultro suscipiendos labores propensiores existant, atque alacriores, castellum integrum Sarpathak vocatum, ac piscinam in possessione Sarpathak vocata habitam, necnon medietates possessionum Sarpathak predictae, Kerthwelkapw in Thordensi, ac Akna, Lwdweg, Wyfalw, Harazthos vocatarum in de Kolos, necnon portiones possessionarias in possessionibus Zengyel, ZenthIwan, Zakal in eodem Thordensi, item Zombor, Naghdeweher,¹ Myko in de Doboka, Zepmezew² in de Kykellew, ac Bare et predium Zenthpelbarth apellatum in de Kolos, necnon Chyger in de Doboka predictis comitatibus partium regni nostri Transsilvanarum predictarum existentibus habitas, que alias Michaelis Zekel de ZenthIwan prefuerant, item possessiones Aczynthos et SolczZeg in eodem Thordensi, ac Nandorlaka vocatas in de Kykellew predicto, necnon predium Hywzd apellatum in Albensi comitatibus existentibus et habitum, que alias maioris et minoris Ladislai, ac Sigismundi, filiorum Desew de Lossoncz, prefuissent, sed per notam infidelitatis eorundem Michaelis Zekel, ac utriusque Ladislai, necnon Sigismundi, filiorum Desew, quam ipsi ex eo, quod iidem postposita fide et fidelitate, qua nobis et sacre corone dicti regni nostri Hungarie tenebantur, nuper unacum ceteris nobilibus partium predictarum coniurando et nobis rebellando Iohanni de Sancto Georgio et de Bozyn comiti, qui protunc honore wayuodatus earundem partium fungebatur, adhererant, ac contra nos, ut infideles animo nocendi insurrexerant, notabiliter incurrit, iuxta antiquam et approbatam predicti regni nostri consuetudinem ad collationem nostram rite et legitime [!] devolute esse perhibentur, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, fenilibus, silvis, nemoribus, virgultis, montibus, vallibus, vineis vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis aquarumque decursibus, molendinis et molendinorum locis, ac generaliter quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis sub suis veris metis et antiquis annotato Nicolao Chwpor suisque heredibus et posteritatibus universis animo deliberato et ex certa nostra scientia de prelatorumque et baronum nostrorum consilio prematuro dedimus, donavimus et contulimus, iimo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendas, possidendas pariter et habendas salvo iure alieno harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante, quas in formam nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportate. Datum Agrie feria quarta proxima post dominicam Invocavit anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo octavo, regni nostri anno undecimo, coronationis vero quarto.

¹ În transumpt corectat din: *Naghdemether*. ² În transumpt: *Sepmezew*.

Original, pergament deteriorat sub text pecete în ceară roșie cu hârtie protectoare, Colecție privată, Lad. 98, fasc. 8, nr. 7 (D 700). În dreapta sus: *Commissio domini regis*. Pe verso: *Registrata. Folio CCLXXXII. M Jwsth.* – Transcris în documentul regelui Matia din 11 iunie 1470 (nr. 18), Colecție privată, Lad. 28, fasc. 6, nr. 8 (D 725).

4. 1468 martie 9, Eger (*Agrie, f. IV. p. dom. Invocavit*) Matia, regele Ungariei, poruncește capitlului bisericii transilvane din Alba Iulia (*capitulo ecclesie Albensis Transsilvane*) să-și trimită omul de mărturie, în prezența căruia, omul regelui, conform donației făcute cu drept perpetuu în favoarea lui Nicolae Chwpor din Monozlo, voievodul Transilvaniei (*wayuoda partium Transsilvanarum regni nostri*), pentru slujbele sale credincioase să-l introducă pe acesta în stăpânirea posesiunilor Filpișu Mare (*Magyarfilpes*), Onuca (*Wnoka*), Filpișu Mic (*Zazfilpes*), Sântu (*Zenthandras*), Tonciu (*Thanch*), a părților de moșie Nima Riciului (*Nema*), Grebenișu de Câmpie (*Gerebenes*) și Dătășeni (*Dathos*) din comitatul Turda (*in ctu Thordensi*), respectiv a posesiunilor Ulieș (*Ewlwes*), Tușinu (*Thwson*) și Silivașu de Câmpie (*Pwzthasilwas*), a părților de moșii în Miheșu de Câmpie (*Mehes*), Dâmbu (*Thomb*) și Fărăgău (*Farago*), din comitatul Cluj (*Kolos*), care au revenit regelui de la infidelii Benedict și Ioan Veres (*Weres*)¹ din Sfăraș (*Farnos*) și Ladislau din Chiced (*Kecheth*), care, complotând cu alți nobili ardeleni rebeli, s-au revoltat împotriva regelui, alăturându-se foștilor voievozi ai Transilvaniei Ioan Groff din Szentgyörgy (*de Sancto Georgio*) și din Bazin (*Bozyn*). Pe cei care s-ar împotrivi punerii în stăpânire, să-i cheme în fața judecații prezenței regale (*nostram personalem in presentiam*). – *Oameni ai regelui, desemnați pentru punerea în stăpânire*: Ioan sau Francisc din Sânioana/Voivodeni (*ZenthIwan*), Nicolae sau Petru din Sânger (*Zengyel*), Grigore [!] din Frata (*Fratha*), Antoniu din Hădăreni (*Hodrew*), Antoniu fiul lui Gyerő (*Gyewre* [!]), Ladislau din Bogata (*Bogath*), Mihai Tompa (*Thompa*), Matia Szucsák (*Zwchak*), Petru din Mera (*Mera*), Ioan din Căpușu de Câmpie (*Kopach*).

¹ În textul transumat numele de familie *Weres* lipsește.

Original, hârtie, pe verso cu sigiliu de închidere aplicată în ceară roșie, cu hârtie protectoare, DL 30884. Pe verso, ca aceeași mână: *Fidelibus nostris, capitulo ecclesie Albensis Transsilvane, pro magnifico Nicolao Chwpor de Monozlo, wayuode Transsilvano* [introdutoria et statutoria, tăiat de aceeași mână]. – Transumpt în documentul capitlului din Alba Iulia din 30 aprilie 1468 (nr. 11), Colecție privată, Lad. 49, fasc. 9, nr. 4 (D 9570, diferențe de grafie, față de original: *Pwzthazylwas, Colos, Farnas, Zentywan, Zengel, Gyerew*) și Lad. 28, fasc. 6, nr. 7 (D 726, diferențe de grafie, față de original: *Pwzthazylwas, Colos, Farnas, Zentywan, Zengel, Georgius* [!] de Fartha [!], *Gyerew*).

5. 1468 martie 9, Eger (*Agrie, f. IV. p. dom. Invocavit*) Matia, regele Ungariei, poruncește capitlului bisericii transilvane din Alba Iulia (*capitulo ecclesie Albensis Transsilvane*) să-și trimită omul de mărturie, în prezența căruia, omul regelui, conform donației făcute în favoarea lui Nicolae Chwpor din Monozlo, voievodul Transilvaniei (*wayuode partium*

nostrarum Transsilvanarum) și comitele secuilor (*comes Siculorum*), pentru slujbele sale credincioase, să-l introducă pe acesta în stăpânirea întregului castel (*castellum integrum*) și a heleșteului (*piscina*) din Șarpotoc/Glodenii (*Sarpathak*) din aceeași posesiune, jumătatea aceluiași Șarpotoc (*Sarpathak*), posesiunea Curticap/Poarta (*Kerthwelkapw*) din comitatul Turda (*in Thordensi*), Ocnița (*Akna*), Logig (*Lwdweg*), Uifalău/Lunca (*Wyfalw*), Hărăstaș/Frunzeni (*Harazthos*) din comitatul Cluj (*Kolos*), părțile de moșie Sânger (*Zengel*), Sânioana/Voivodeni (*Zentyhywan/ZenthIwan*), Săcalul de Câmpie/Bărboși (*Zakal*) din comitatul Turda (*in Thordensi*), Jimbor (*Zombor*), Diviciorii Mari (*Nagdewecher*), Mikó (*Myko*) din comitatul Dăbâca (*Doboka*), Șona (*Zepmezew*) din comitatul Târnava (*Kykellew*), Bărăi (*Bare*) și sălașul Szentpelbárt (*predium Zenthpelbarth*) din comitatul Cluj (*Kolos*), Csiger (*Chyger*) din comitatul Dăbâca (*Doboka*), în părțile transilvane ale țării (*partium regni nostri Transsilvanarum*) care aparțineau lui Mihai Székely (*Zekel*) din Sânioana/Voivodeni (*Zentyhywan*), moșiile Ațintiș (*Aczyynthos*) și SolczZeg din comitatul Turda (*in Thordensi*), Nandra (*Nandorlaka*) din comitatul Târnava (*Kykellew*), sălașul (*predium*) Hejöd (*Hywzd*) [!] din comitatul Alba (*in Albensi*), care erau odinioară al lui Ladislau senior și junior, respectiv al lui Sigismund, fiii lui Dezső Losonci (*Desew de Losoncz*), dar care – atât Mihai Székely (*Zekel*), cât și fii lui Dezső – recent, complotând cu alți nobili din zisele părți ale țării, s-au alăturat lui Ioan comite de Szentgyörgy și Bazin (*de Sancto Georgio et de Bozyn*), pe atunci voievodul [Transilvaniei] și s-au revoltat împotriva regelui, iar moșiile lor au revenit regelui. Pe cei care s-ar împotrivi punerii în stăpânire, să-i cheme în fața judecății prezenței regale (*nostram personalem in presentiam*). – Oamenii ai regelui, desemnați pentru punerea în stăpânire: Ioan sau Francisc din Sânioana/Voivodeni (*ZenthIwan/Zentyhywan*), Nicolae sau Petru din Sânger (*Zengel*), Paul din Ernei (*Nagherne*), Andrei din Toldal (*Tholdalag*), Ștefan din Păingenii (*Poka*), Paul de Racăș (*Rakos*), Ladislau din Bogata (*Bogath*), Valentin din Micești (*Kysfalwd*), Nicolae sau Ștefan din Dăbâca (*Doboka*), Bartolomeu din Bădești (*Badok*), Antoniu Gyerőfi (*Gerewfy*), Mihai Tompa (*Thompa*), Ladislau Székely (*Zekel*) din Jimbor (*Zombor*), Nicolae Kajtár (*Kaythar*) din Diviciorii Mici (*Kysdewecher*), Ioan Zalai (*Zalay*), Benedict din Bungard (*Bongarth*).

Original, hârtie, al cărei jumătate superioară lipsește, pe verso cu sigiliu de închidere aplicată în ceară roșie, DL 32363. Pe verso: [*Fidelibus nostris, capitulo ecclesie Albensis*] *Transsilvane, pro magnifico Nicolao de Chwpor de Monozlo, wayuode partium nostrarum Transsilvanarum et comite Siculorum, introductoria et statutoria*. Variante: *Sengel/Sengyel, Bogad, Gewrefy*. Deoarece originalul este incomplet, în regist am menționat numele proprii conform grafiei din transumpt. – Transcris în documentul capitlului din Alba Iulia din 28 aprilie 1468 (nr. 10), Colecție privată, Lad. 98, fasc. 8, nr. 8 (D 702) și Lad. 28, fasc. 6, nr. 8 (D 725).

6. 1468 martie 9, Eger. (*Agrie, f. IV. p. dom. Invocavit*) Matia, regele Ungariei, poruncește capitlului bisericii transilvane din Alba Iulia (*capitulo ecclesie Albensis Transsilvane*) să-și trimită omul de mărturie, în prezența căruia, omul regelui – conform donației făcute în cu drept perpetuu în favoarea lui Nicolae Chwpor din Monozlo, voievodul părților

transilvane ale țării (*wayuoda partium regni nostri Transsilvanarum*) și comitele secuilor (*comes Siculorum*), pentru slujbele sale credincioase îndeplinite atât împotriva turcilor (*contra Thurcos*), cât și împotriva tâlharilor din Boemia care devastau părțile superioare ale regatului (*contra latrunculos Bohemos, partes superiores regni nostri sepius vastantes*), cu ocazia redobândirii fortificațiilor de acolo (*in expugnatione fortalicionum*), și mai ales recent, când cu o armată a intrat în Moldova și pe timp de noapte s-a luptat cu voievodul Ștefan (*et presertim novissime dum nos cum exercitu nostro partes Moldavie intrassemus et quadam nocte cum Stephano wayuoda Moldawiensi conflictum habuissemus*) – să-l introducă pe acesta în stăpânirea posesiunii Șarpotoc/Glodenii (*Sarpathak*), a castelului (*castellum*) de acolo, din comitatul Turda (*in ctu Thordensi*), și a pertinențelor acelei moșii, care aparțineau lui Mihai Székely (*Zekel*) din Sântioana/Voivodeni (*Zenthywan*), respectiv moșiile Filpișu Mare (*Magyarphilpes/Magyarfilpes/Magyarphylpes*) și moșiile ce țin de acesta și anume Filpișu Mic (*Zazfilpes*), Onuca (*Vnoka* [!]), Tonciu (*Thanch*), Ulieș (*Ewlwes*), Silivașu de Câmpie (*Pwzthazylwas*) din comitatul Cluj (*Colos*), care aparțineau lui Benedict Veres (*Weres*) din Sfăraș (*Farnas*), dar care, complotând cu alți nobili ardeleni rebeli, alăturându-se voievodului Transilvaniei Ioan Groff, s-au revoltat împotriva regelui pe timpul campaniei militare (*contra nos dum easdem partes intrassemus*) și astfel aceste posesiuni au revenit regelui. Pe cei care s-ar împotrivi punerii în stăpânire, să-i cheme în fața judecății voievodului sau a vicevoievodului și să-i raporteze acestora desfășurarea introducerii în posesiune. – *Oameni ai regelui, desemnați pentru punerea în stăpânire*: Ioan și Francisc din Sântioana/Voivodeni (*Zenthywan*), Ladislau din Bogata (*Bogath*), Andrei din Toldal (*Tholdalag*), Mihai Tompa (*Thompa*), Matia din Suceagu (*Zwchak*), Petru din Mera (*Mera*), Ioan din Căpușu de Câmpie (*Kapoch* [!]).

Transumpt în documentul capitlului din Alba Iulia din 30 aprilie 1468 (nr. 12), Colecție privată, Lad. 98, fasc. 8, nr. 9 (D 701).

7. 1468. aprilie 26, în tabăra militară de lângă orașul Laa an der Thaya. Matia, regele Ungariei, dăruiește lui Nicolae Csupor moșiile Mălâncrav, Ernea, Roandola, Hundorf, Ibașfalău, Uifalău/Corvinești, Enciu și Bidiu.

Nos Mathias Dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod, cum officio sit principibus, ut suorum subditorum meritis recte ponderatis digniores dignioribus prosequantur favoribus, sic enim et principum laudabiliter providentia, et subditorum alii alios opere virtutum certatim antecellere properabunt, pensantes itaque fidelitatem et fidelia servitia fidelis nostri magnifici Nicolai Chupor de Monozlo, wayuode nostri Transsilvanensis et comitis Siculorum nostrorum, que idem nobis in diversis negotiis ad defensionem, augmentum et utilitatem regni nostri predicti nostrumque honorem et commodum non parum conferentibus constanter exhibuit, is quippe Nicolaus Chupor wayuoda novissime, dum cum exercitu nostro partes Moldavie intrassemus et

quadam nocte cum Stephano wayuoda, hoste nostro, conflixissemus, inter alios aule nostre milites se eidem hosti nostro opponens, ut audax miles, in defensionem et salutem persone nostre et exercitus nostri viriliter certavit, ubi etiam dira vulnera suscepit; quorum intuitu volentes nos eidem ostendere liberales, possessiones Almakerek, Ernye, Rudal, Handorff et Ebesfalwa in de Kykellew, item Wyfalw, Encz et Beden vocatas in de Doboka comitatibus, partium regni nostri Transsilvanarum existentes, que alias cuiusdam Michaelis Apafy dicti prefuerant, sed per notam infidelitatis eiusdem, quam ipse ex eo, quod idem postposita fide et fidelitate, qua nobis et sacre corone nostre tenebatur, nuper unacum ceteris nobilibus earundem partium Transsilvanarum coniurando et nobis rebellando Iohanni de Sancto Georgio et de Bozyn comiti, qui pro tunc honore wayuodatus earundem partium fungebatur, adheserat, ac contra nos, ut infidelis, animo nocendi insurrexerat, notabiliter incurrit iuxta antiquam et approbatam dicti regni nostri consuetudinem ad collationem nostram rite et legitime devolute esse perhibentur, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, terris videlicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, fenilibus, silvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis et vinearum promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis aquarumque decursibus, molen dinis et locis molendinorum, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis sub suis veris metis et antiquis memorato Nicolao Chupor vayuode suisque heredibus et posteritatibus universis dedimus, donavimus et contulimus, imo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendas, possidendas pariter et habendas salvo iure alieno harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante, quas in formam nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportate. Datum in descensu nostro exercituali prope civitatem Law feria tertia proxima post festum beati Georgii martyris anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo octavo regni nostri anno undecimo, coronationis vero quinto.

Original, pergament, sub text sigiliu în ceară roșie cu hârtiei protectoare, Colecție privată, Lad. 63, fasc. 1, nr. 38 (E 11100). În dreapta sus: *Commissio propria domini regis*. Pe verso: *Registrata. Folio CCLII. M J*.

8. 1468. aprilie 26, în tabăra militară de lângă orașul Laa an der Thaya. Matia, regele Ungariei, dăruiește lui Nicolae Csupor moșiile Mălâncrav, Roandola, sălașul Felța, moșiile Ernea, Hundorf, jumătatea posesiunii Ibașfalău, moșia Uifalău, Bidiu și jumătatea posesiunii Enciu.

Nos Mathias Dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. memorie

commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod nos consideratis fidelitate et fidelibus servitiis fidelis nostri magnifici Nicolai Chwpor de Monozlo, wayuode nostri Transsilvani et comitis Sicularum nostrorum, per eum primum sacre predicti regni nostri Hungarie corone tandemque nostre maiestati sub locorum et temporum varietate cum omni fidelitatis constantia exhibitis et impensis possessiones Almakerek, Rwdal et predium Fethondorff apellatum in Albensi, ac Ernye, Handorff, necnon medietatem possessionis Ebesfalwa in de Kykellew, ac possessiones Wyfalw, Beden et medietatem possessionis Ench vocatarum in de Doboka comitatibus existentium habitas, que alias cuiusdam Michaelis Apafy dicti prefuerant, sed per notam infidelitatis eiusdem, quam ipse ex eo, quod idem postposita fide et fidelitate, qua nobis et sacre corone nostre tenebatur, nuper unacum ceteris nobilibus earundem partium Transsilvanarum coniurando et nobis rebellando Iohanni de Sancto Georgio et de Bozyn comiti, qui protunc honore wayuodatus earundem partium Transsilvanarum fungebatur, adheserat, ac contra nos, ut infidelis animo nocendi insurrexerat, notabiliter incurrit, iuxta antiquam et approbatam dicti regni nostri consuetudinem ad collationem nostram ritte [!] et legitime [!] devolute esse perhibentur, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, silvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis et vinearum promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis aquarumque decursibus, molendinis et locis molendinorum, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis sub suis veris metis et antiquis memorato Nicolao Chwpor wayuode suisque heredibus et posteritatibus universis animo deliberato et ex certa nostra scientia prelatorumque et baronum nostrorum ad id accedente consilio dedimus, donavimus et contulimus, immo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendas, possidendas pariter et habendas salvo iure alieno harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante, quas in formam nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportate. Datum in descensu nostro exercituali prope civitatem Law feria tertia proxima post festum beati Georgii martyris, anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo octavo, regni nostri anno undecimo, coronationis vero quinto. – În dreapta sus: *Commissio domini regis*. – Sub text, cu un scris contemporan: *Duplicata propter possessione Beden*.

Original, pergament, sub text sigiliu în ceară roșie cu hârtiei protectoare, Colecție privată, Lad. 49, fasc. 9, nr. 3 (D 9534).

9. 1468. aprilie 26, în tabăra militară de lângă orașul Laa an der Thaya (*in descensu nostro exercituali prope civitatem Law, f. III. p. Georgii mart.*) Matia, regele Ungariei,

poruncește capitolului bisericii transilvane din Alba Iulia (*capitulum ecclesie Albensis Transsilvane*) să-și trimită omul de mărturie, în prezența căruia, omul regelui, conform donației făcute cu drept perpetuu – și cu acceptul prelaților și baronilor – în favoarea lui Nicolae Chwpor din Monozlo, voievodul Transilvaniei și comitele secuilor (*comes Siculorum*), pentru slujbele sale credincioase să-l introducă pe acesta în stăpânirea posesiunilor Mălâncrav (*Almakerek*), Roandola (*Rwdal*) și sălașul (*predium*) Felța/Florești (*Fethendorff*) din comitatul Alba (*in ctu Albensi*), Ernea (*Ernye*), Hundorf/Viișoara (*Handorff*), jumătatea posesiunii Ibașfalău/Dumbrăveni (*Ebesfalwa*) din comitatul Târnava (*Kyikellew*), posesiunea Uifalău/Corvinești (*Wyfalw*), Bidiu (*Beden*)¹ și jumătatea posesiunii Enciu (*Ench*), din comitatul Dăbâca (*Doboka*), care i-au revenit regelui și care anterior aparțineau lui Mihai Apafi (*Apafy dictus*), condamnat pentru infidelitate, deoarece complotând cu alți nobili din părțile transilvane (*partium Transsilvanarum*), s-a revoltat împotriva regelui, alăturându-se voievodului de atunci al Transilvaniei, Ioan, comite de Szentgyörgy (*de Sancto Georgio*) și de Bozyn. – *Oameni ai regelui, desemnați pentru punerea în stăpânire*: Nicolae sau Ștefan² din Dăbâca (*Doboka*), Bartolomeu din Bădești (*Badok*), Mihai din Herepea (*Herepe*), Mihai sau Paul din Șilea (*Syle*), sau Nicolae de Șmig (*Somogion*). Pe cei care s-ar împotrivi punerii în stăpânire, să-i cheme în fața judecății prezenței regale (*nostram personalem in presentiam*).

¹ Scris deasupra rândului, iar apoi menționat, din nou înaintea cuvântului *Ench*. ² În exemplarul de sub cota DL 30212: Ștefan, fiul lui Emeric *de Doboka*.

Original, hârtie, pe verso cu sigiliu de închidere aplicată în ceară roșie și cu scrisul lui András Huszti regist și cotă arhivistică. Pe verso: *Fidelibus nostris, capitulum ecclesie Albensis Transsilvane, pro magnifico Nicolao de Chwpor de Monozlo, wayuode Transsilvano et comiti Siculorum, introductoria et statutoria*, DL 30211. – Original, hârtie, pe verso cu sigiliu de închidere aplicată în ceară roșie și o însemnare despre împotrivirea făcută în numele lui Mihai Apafi (*Apafy*), DL 30212, variante: *Rudal, Fethondorph, Encz, Chupor*. – Transumpt în actul capitolului din Alba Iulia din 25 august 1468 (nr. 15), Colecție privată, Lad. 63, fasc. 1, nr. 38 (E 11099), variante: *Fethondorff, Kyikellew*. □ Regest: Zimmermann et alii, *Urkundenbuch*, vol. VI, 335.

10. [1468] aprilie 28 <Alba Iulia> (XXXIV. d. sab. p. Annunt. Marie) Capitolul bisericii transilvane din Alba Iulia (*capitulum ecclesie Albensis Transsilvane*) raportează către Matia, regele Ungariei, că, potrivit poruncii sale din 9 martie 1468 (nr. 5), pe care o transcrie, și-a trimis omul de mărturie, pe Matei din Varfalău/Moldovenești (*Warfalwa*), preot din strana bisericii sale (*chori ecclesie nostri presbiterum*), în prezența căruia Francisc din Sânioana/Voivodeni (*Zenthywan*) în data de 26 martie (*sab. p. Annunt. Marie virg.*) a pus pe Nicolae Chwpor din Monozlo, voievodul Transilvaniei în stăpânirea perpetuă a întregului castel (*castellum*) și a heleșteului (*piscina*) din posesiunea Șarpotoc/Gloden (*Sarpathak*), a jumătății aceleiași posesiuni Șarpotoc (*Sarpathak*), a posesiunii Curticap/Poarta (*Kerthwelkapw*) din comitatul Turda (*in Thordensi ctu*), Ocnița (*Akna*), Logig (*Lwdweg*), Uifalău/Lunca (*Wyfalw*), Hărăstaș/Frunzeni

(*Harazthos*) din comitatul Cluj (*Kolos*), respectiv a părților de moșii din Sânger (*Zengyel*), Sânioana/Voivodeni (*ZenthIwan*), Săcalul de Câmpie/Bărboși (*Zakal*) din comitatul Turda (*in Thordensi ctu*), Jimbor (*Zombor*), Diviciorii Mari (*Naghdewecher*), Mikó (*Myko*) din comitatul Dăbâca (*Doboka*), Șona (*Zepmezew*) din comitatul Târnava (*Kykellew*), Bărâi (*Bare*) și sălașul (*predium*) *Zenthpelbarth* din comitatul Cluj (*Kolos*), *Chyger* din comitatul Dăbâca (*Doboka*), în prezența vecinilor Nicolae Erdélyi (*Erdeli/ Erdely*) din Șintereag (*Somkerek*), Ioan și Grigore din Sânioana/Voivodeni (*Zentyhywan/ Zentyhywan*), Mihai din Sânger (*Zengel*), Paul Székely (*Zekel*) din Ernei (*Nagerne*) și Ștefan din Păingeni (*Poka*), fără a exista vreo împotrivire. Privilegiul de față îl întărește cu sigiliul atârnat. – *Lista demnitarilor*: Gothard, prepozitele nefiind present (*absento*), Antoniu cantorul, Matei custodele, doctori în dreptul canonic (*decretorum doctoribus*), Grigore din Lipova (*Lypa/ Lyppa*) decanul.

Original, pergament, cu sigiliu atârnat pe șnur roșu-albastru, Colecție privată, Lad. 98, fasc. 8, nr. 8 (D 702). – Transcris în documentul regelui Matia din 11 iunie 1470 (nr. 18), Colecție privată, Lad. 28, fasc. 6, nr. 8 (D 725). În document figurează, în locul anului de emitere: *anno supradicto*.

11. 1468 aprilie 30, <Alba Iulia> (XXXIV d. f. II. p. *Annunt. Marie virg.*) Capitlul bisericii transilvane din Alba Iulia (*capitulum ecclesie Albensis Transsilvane*) raportează către Matia, regele Ungariei, că, potrivit poruncii sale din 9 martie 1468 (nr. 4), pe care o transcrie, și-a trimis omul de mărturie, pe Matei din Varfalău/Moldovenești (*Warfalwa*), preot din strana bisericii sale (*chori ecclesie nostri presbiterum*), în prezența căruia Francisc din Sânioana/Voivodeni (*ZenthIwan*), în data de 28 martie (f. II. p. *Annunt. Marie virg.*) a pus pe Nicolae Chwpor din *Monozlo* în stăpânirea perpetuă a posesiunilor Filpișu Mare (*Magyarfilpes*), Onuca (*Wnoka*), Filpișu Mic (*Zazfilpes*), Sântu (*Zenthandras*), Tonciu (*Thanch*), din comitatul Turda (*in ctu Thordensi*), respectiv părțile de moșie Nima Riciului (*Nema*), Grebenișu de Câmpie (*Gerebenes*) și Dătășeni (*Dathos*) din comitatul Turda (*in ctu Thordensi*), Ulieș (*Ewlwes*), Tușinu (*Thwson*) și Silivașu de Câmpie (*Pwzthazylwas*), respectiv a părților de moșii în Miheșu de Câmpie (*Mehes*), Dâmbu (*Thomb*) și Fărăgău (*Farago*) din comitatul Cluj (*Colos*), în prezența vecinilor Andrei din Toldal (*Tholdalag*), Ioan și Ladislau Fodor (*Fodor*) din Sânioana/Voivodeni (*Zentyhywan*), Toma *Peczken* din Almașul/Merișor deșert (*Almas*) și Petru cel Mare (*Magnus*) tot de acolo. Întărește documentul său privilegial cu sigiliul atârnat. – *Lista demnitarilor*: Gothard prepozitul, fiind absent, Antoniu cantorul, Matei custodele, doctori în dreptul canonic, Grigore din Lipova (*Lypa*), decanul.

Original, pergament, cu sigiliul oval, atârnat pe șnur roșu-marou, Colecție privată, Lad. 49, fasc. 9, nr. 4 (D 9570). – Transcris în documentul regelui Matia din 11 iunie 1470 (nr. 17), Colecție privată, Lad. 28, fasc. 6, nr. 7 (D 726), variante de grafie față de original: *Zentyhywan*, *Kolos*.

12. 1468 aprilie 30, <Alba Iulia> (XXXIV d. f. II. p. *Annunt. Marie virg.*) Capitlul

bisericii transilvane din Alba Iulia (*capitulum ecclesie Albensis Transsilvane*) raportează către Matia, regele Ungariei, că, potrivit poruncii sale din 9 martie 1468 (nr. 6), pe care o transcrie, și-a trimis omul de mărturie, pe Matei din Varfalău/Moldovenești (*Warhel* [!])¹, preot din strana bisericii sale (*chori ecclesie nostri presbiterum*), în prezența căruia Francisc din Sânioana/Voivodeni (*Zenthywan*), în data de 26 martie (*sab. p. Annunt. Marie virg.*) a pus pe Nicolae Chwpor din Monozlo, în stăpânirea perpetuă a jumătății (*medietatis*) posesiunii Șarpotoc/Glodenii (*Sarpathak*) și castelul (*castellum*) de acolo, din comitatul Turda (*in ctu Thordensi*), în prezența vecinilor Nicolae Erdélyi (*Erdeli*) din Șintereag (*Somkereke*), Ioan și Grigore din Sânioana/Voivodeni (*Zenthywan*), Mihai din Sânger (*Zengel*), Paul Székely (*Zekel*) din Ernei (*Nagerne*) și Ștefan din Păingenii (*Poka*), apoi în data de 28 martie (*f. II. p. Annunt. Marie virg.*), în stăpânirea posesiunilor Filpișu Mare (*Magyarphilpes*), Filpișu Mic (*Zazfilpes*), Onuca (*Vnoka*), Tonciu (*Thanch*), și jumătățile (*medietas*) [!] posesiunilor Ulieș (*Ewlwes*), Silivașu de Câmpie (*Pwzthazylwas*) din comitatul Cluj (*Kolos*) în prezența vecinilor Andrei de Toldal (*Tholdalag*), Ioan și Ladislau Forró (*Forro*) din Sânioana/Voivodeni (*Zenthywan*), Toma Peczen [!] și Petru cel Mare (*Magnus*), ambii din Almașul deșert/Merișor (*Almas*), Emeric Geréb (*Gereb*) din Breaza (*Bereczthelke*), fără a exista vreo împotrivire. Întărește documentul său privilegiat cu sigiliul atârnat. – *Lista demnitarilor*: Gothard prepozitul fiind absent, Antoniu cantorul, Matei custodele, doctori în dreptul canonic (*decretorum doctoribus*), Grigore din Lipova (*Lypa*), decanul.

¹ Greșit în loc de *Warfalwa*, cf. doc. capitului bisericii transilvane din Alba Iulia din 1468 aprilie 30 (nr. 10), cota: Colecție privată, Lad. 49, fasc. 9, nr. 4 [D 9570]) și Lad. 28, fasc. 6, nr. 7 [D 726]).

Original, pergament, sigiliul atârnat lipsește, Colecție privată, Lad. 98, fasc. 8, nr. 9 (D 701).

13. 1468 august 16, Olomouc. Matia, regele Ungariei, dăruiește lui Nicolae Csupor din Monoszló, două treimi a posesiunilor Trittenii de Jos, Boian, Tăureni, Pădureni, Trittenii de Sus, Tordalaka, Câmpia Turzii și Urca și jumătățile posesiunilor Micești și Săliște.

Nos Mathias Dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod nos, qui de regia nostra liberalitate benemeritorum obsequia dignis retributionibus recompensare soliti sumus, consideratis fidelitate et fidelibus servitiis fidelis nostri dilecti magnifici Nicolai Chwpor de Monozlo, wayuode Transsilvani, que non ad peregrinam laudem, sed ad visum et circumspeditionem proprie nostre industrie nobis regnoque, ac corone per eum exhibita esse merito dicere possumus et confiteri, is adhuc puer se servitiis nostris implicuit et nos secutus est, nec discessit, quoad potuit et licuit a latere nostro curam etiam habens persone nostre, dum in domibus nostris semper versaretur, omnia, que ad salutem corporis et persone nostre pertinuerunt, iuxta modulum etatis sue prudenter

previdit, in cunctis etiam aliis rebus nostris fidei sue commissis omnem fidelitatem simul et diligentiam nobis ostendit et, ubi viribus et prudentia crevit, in exercitiis militaribus, ac aliis arduis negotiis curie nostre et regni decus esse, cepit, legationes adiit precipue semel ad principes Alamanie in facto fidei, ubi labor eius et prudentia, quibus factum fidei promovit, etiam aliena laude extollerit, in exercitibus nostris contra inimicos et rebelles nostros instauratis interfuit, maxime in expeditione contra Stephanum, wayuodam Moldaviensem, ubi pro salute persone nostre et exercitus nostri viriliter et strennue agens plura pro nobis prope mortalia vulnera suscepit et mori, si fortuna voluisset, non dubitabat, postremo nunc quoque nobiscum hic pro populo Catholico contra hereticos pugnantis militat et officium strennui militis seu capitanei pre se ferens noctes diesque ducit in vigiliis et res nostras, ac etiam exercitus nostri promovere dirigereque fideliter satagit, pro quibus nos volentes ei ostendere liberales duas partes possessionum Detreh, Beel, Thohath, Kok, Mendzenth, Thordalaka, Geres et Ewrke, ac directas et equales medietates possessionum Mykes et Selesthye vocatarum, omnino in comitatu Thordensi, partium regni nostri Transsilvanarum predictarum existentium, quas nuper per notam infidelitatis Benedicti et Iohannis Weres de Farnas, contra nos de partibus illis Transsilvanis specialiter inter alios earundem partium nobiles rebellantibus, condam Andree Pykre donaveramus, sed, que nunc per defectum seminis eiusdem Andree rursum ad collationem nostram iuxta antiquam regni nostri consuetudine rite et legitime devolute esse perhibentur, simulcum omni iure nostro regio, si quod in eisdem etiam alias qualitercumque haberemus, aut nostram ex quibusvis causis, viis, modis et rationibus concernerent, maiestatem, ac pariter cum aliis earundem utilitatibus et pertinentiis quibuscumlibet, terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, fenilibus, silvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis et earum promontoriis, aquis, fluviiis, pisciniis aquarumque decursibus, molendinis et locis molendinorum, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis, sub suis veris metis et antiquis premissis sic ut prefertur stantibus memorato Nicolao Chwpor, wayuode eiusque heredibus et posteritatibus universis animo deliberato et ex certa nostra scientia de prelatorumque et baronum nostrorum consilio dedimus, donavimus et contulimus, immo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam salvo iure alieno harum litterarum nostrarum vigore et testimonio mediante, quas in formam nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportate. Datum in Olomucz feria tertia proxima post festum Assumptionis beate Marie virginis anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo octavo, regni nostri anno undecimo, coronationis vero quarto.

Original, pergament, sub text sigiliu în ceară roșie cu hârtiei protectoare, Colecție privată, Lad. 49, fasc. 9, nr. 9 (D 9533). În dreapta sus: *Commissio domini regis*. Pe verso: *Registrata. Folio CCLXXXIII. M Jwsth.* – Transcris în documentul regelui Matia din 1470 iunie 11 (nr. 19), Colecție privată, Lad. 49, fasc. 9, nr. 11 (D 9573).

14. 1468 august 16, Olomouc (*Olomucz, f. III. p. Assumpt. Marie virg.*) Matia, regele Ungariei, poruncește capitlului bisericii transilvane din Alba Iulia (*capitulo ecclesie Albensis Transsilvane*) să-și trimită omul de mărturie, în prezența căruia, omul regelui, conform donației făcute cu drept perpetuu în favoarea lui Nicolae Chwpor din Monozlo, voievodul Transilvaniei și comitele secuilor (*comes Siculorum*), pentru slujbele sale credincioase să-l introducă pe acesta în stăpânirea a două treimi (*duas partes*) a posesiunilor Trittenii de Jos (*Detreh/Dethreh*), Boian (*Bewl*), Tăureni (*Thohath*), Pădureni (*Kok*), Trittenii de Sus (*Mendzenth*), *Thordalaka*, Câmpia Turzii (*Geres*) și Urca (*Ewrke*) și în stăpânirea jumătăților (*directas et equales medietates*) de posesiune din Micești (*Mykes*) și Săliște (*Zeleshtye*), aflate în comitatul Turda (*Torda*), aflătoare în părțile transilvane ale regatului (*partium regni nostri Transsilvanarum*) împreună cu dreptul regal ce țin de ele (*simulcum omni iure nostro regio si quod in eisdem etiam alias qualitercumque haberemus*), însă au revenit regelui de la Benedict și Ioan Veres (*Weres*) din Sfăraș (*Farnas*), declarați infideli pentru răzvrătirea lor, împreună cu alți nobili din aceleași părți (*earundem partium*) împotriva regelui, iar anterior le-a donat lui Andrei Pykre, mort fără urmaș. Pe cei care s-ar împotrivi punerii în stăpânire, să-i cheme în fața judecății prezenței regale (*nostram personalem in presentiam*). – Oamenii ai regelui, desemnați pentru punerea în stăpânire: Ioan și Francisc din Sănioana/Voivodeni (*de Zenthwywan*), Nicolae sau Petru din Sânger (*Zengel*), Paul din Ernei (*Nagerne*), Andrei din Toldal (*Tholdalag*), Ștefan din Hădăreni (*Hodrew*).

Transumpt în documentul capitlului din Alba Iulia din 28 octombrie 1468 (nr. 16), Colecție privată, Lad. 49, fasc. 9, nr. 10 (D 9569, regestul a fost redactat după acest exemplar) și Lad. 49, fasc. 9, nr. 11 (D 9573, variantă: *Zenthwywan*). – Original, hârtie deteriorată, cu multe ștersături și corecturi, pe verso sigiliu de închidere aplicată în ceară roșie, DL 30213. În acest document (DL 30213) – spre deosebire de celălalt exemplar al mandatului regal pe baza căruia s-a realizat efectiv punerea în posesiune (Colecție privată, Lad. 49, fasc. 9, nr. 10, D 9569, nr. 14), mai figurează numele părților de moșii Șăușa de Câmpie (*Sospathok*), *Zenthmyklos* [așezare dispărută lângă Șăușa de Câmpie (azi în jud. jud. Mureș), cf. Csánki, *Történelmi földrajz*, vol. V, 737–738] și Grebenișu de Câmpie (*Gerebenes*) în comit Turda (*in ctu Thordensi*), Boi este redată cu grafia *Bool*, iar ca oameni ai regelui, desemnați pentru punerea în stăpânire sunt enumerați Gheorge din Tureni (*Thwr*), Paul Veres (*Weres*) din Ceanu Mare (*Chan*), Paul Fancsikai (*de Fanchyka*), Adrian din Cecălaca (*Chekelaka*), Ștefan din Hădăreni (*de Hodrew*). Conform însemnării de pe verso punerea în posesiune a fost făcută de către omul regelui, Ștefan din Hădăreni (*Hodrew*) în data de 1 octombrie (*sab. p. Mich. arch.*), fără vreo împotrivire, în prezența trimisului capitlului Baltazar din Saswar, respectiv al lui Mihai din Grindeni (*Gerend*).

15. [1468] august 25 <Alba Iulia> (XXIII. d. [f. IV. a. Oswaldi reg.]) Capitlul bisericii transilvane din Alba Iulia (*capitulum ecclesie Albensis Transsilvane*) adevărește că, la porunca regelui Matia din 26 aprilie 1468 (nr. 9), pe care o transcrie, și-a trimis omul de mărturie, pe Gheorghe din Posoga (*magister*), canonic al bisericii sale (*socium et concanonicum nostrum*), în prezența căruia oamenii regelui Mihai din Herepea (*Herepe*) și Nicolae de Șmig (*Somogyon*) [!] în data de 30 iulie (*sab. a. ad vincula Petri ap.*) au pus pe Nicolae Chwpor din Monozlo, fără împotrivire, în stăpânirea posesiunilor Mălâncrav (*Almakerek*), Roandola (*Rwdal*) și sălașul (*predium*) Felța/Florești (*Fethondorff*) din comitatul Alba (*in ctu Albensi*), Ernea (*Ernye*), Hundorf/Viișoara (*Handorff*), jumătatea posesiunii Ibașfalău/Dumbrăveni (*Ebesfalwa*) din comitatul Târnava (*Kykellew*), în prezența lui Dumitru și Clement, oficiali (*officiales*) din Criș (*Kerewsd*) ai lui Antoniu și Marcu (*Marcus*) (*egregii*) din Beclean (*de Bethlen*), respectiv în prezența lui Mihai Diacul (*Dyak*) din Valchid (*Walthyd*), Andrei judele (*villicus*) din Hoghilag (*Holdwytag superior*), Cristian (*Cristiannus*) judele (*villicus*) din Iacobeni (*Jakabfalwa*), în numele lor și a întregii comunități ai satelor regale amintite (*in ipsorum, ac totius communitalis predictarum villarum regaliū personis*), iar în data de 3 august (f. IV. a. Oswaldi reg.), omul regelui, Ștefan din Dăbâca (*Doboka*), la fel fără împotrivire, în stăpânirea posesiunilor Uifalău/Corvinești (*Wyfalw*), și Bidiu (*Beden*) și a jumătății posesiunii Enciu (*Ench*), din comitatul Dăbâca (*Doboka*), în prezența nobililor Antoniu din Beclean (*Bethlen*), Ioan din Cristur-Șieu (*Kerezthwr*), Ștefan din Matei (*Mathe*) și Martin din Șirioara (*Sarwar*). – *Lista demnitarilor*: Gothard prepozitul, nefiind prezent (*absento*), Antoniu cantorul, Matei custodele, doctori în dreptul canonic (*decretorum doctoribus*), Andrea de Sarlo¹, arhidiacon de Turda (*Thorda*), decan al capitlului.

¹ Sarlo (comitatul Nyitra/Nitra), așezare dispărută lângă Lužianky, azi în Slovacia.

Original, pergament, cu pecete ovală, atârnată pe snur roșu-albastru, Colecție privată, Lad. 63, fasc. 1, nr. 38 (E 11099). În document, ca datare figurează *vicesimo tertio die diei introductionis et statutionis prenotatarum, anno supradicto*, care cel mai probabil trebuie să facă referire la data celei de-a doua introduceri în stăpânire, cel din comitatul Dăbâca.

16. [1468]. octombrie 28 <Alba Iulia> (XXVIII. d. *sab. p. Mich. arch.*) Capitlul bisericii transilvane din Alba Iulia (*capitulum ecclesie Albensis Transsilvane*) adevărește că, la porunca regelui Matia din 16 august 1468 (nr. 14), pe care o transcrie, și-a trimis omul de mărturie, Baltazar din Saswar¹, preot din strana bisericii din Alba Iulia (*chori ecclesie predice nostre clericum*), în prezența căruia omul regelui Ștefan din Hădăreni (*Hodrew*) în data de 1 octombrie (*sab. p. Mich. arch.*) a pus fără vreo împotrivire pe Nicolae Chwpor din Monozlo, voievodul Transilvaniei în stăpânirea perpetuă a două treimi (*duas partes*) din moșiile Trittenii de Jos (*Dethreh*), Boian (*Bewl*), Tăureni (*Thohath*), Pădureni (*Kok*), Trittenii de Sus (*Mendzenth*), *Thordalaka*, Câmpia Turzii (*Geres*) și Urca (*Ewrke*), respectiv în stăpânirea jumătăților (*medietates*) de posesiune din Micești

(*Mykes*) și Săliște (*Zelestye* [!]), aflate în comitatul Turda (*Torda*), dar și în dreptul regal ce țin de acestea (*et iuris regii in eisdem habiti*), în prezența vecinilor, Mihai din Grind/Luncani (*Gerend*), Antoniu din Hădăreni (*Hodrew*) și Matia din Sânger (*Zengel*). – *Lista demnitarilor*: *Gothard* prepozitul, fiind absent, Antoniu, cantorul și Matei custodele, doctori în dreptul canonic (*decretorum doctoribus*), Andrei din Sarlo, arhidiacon de Turda (*Thorda*), decan al capitlului.

¹ *Saswar* (comitatul Ugocea), azi Trosznik în Ucraina.

Original, pergament, sigiliu oval atârnat pe șnur roșu-marou, Colecție privată, Lad. 49, fasc. 9, nr. 10 (D 9569). În document, făcând referire la documentul transumat: *anno supradicto*. – Transcris în documentul regelui Matia din 1470 iunie 11 (nr. 19), Colecție privată, Lad. 49, fasc. 9, nr. 11 (D 9573), variantă: *Zelesthye*.

17. 1470 iunie 11 (*III. Idus Junii*) Matia, regele Ungariei, la cererea lui Nicolae *Chwpor* din *Monozlo*, voievodul Transilvaniei și comitele secuilor transcrie document său din 9 martie 1468, întărit cu sigiliul secret regal și prin care i-a donat acestuia moșiile Filpișu Mare (*Magyarfilpes*), Onuca (*Wnoka*), Filpișu Mic (*Zazfilpes*), Sântu (*Zenthandras*), Tonciu (*Thanch*), din comitatul Turda (*in Thordensi*), respectiv părți de moșii în Nima Riciului (*Nema*), Grebenișu de Câmpie (*Gerebenes*) și Dătășeni (*Dathos*) din comitatul Turda (*in Thordensi*), Ulieș (*Ewlwes*), Tușinu (*Thwson*) és Silivașu de Câmpie (*Pwzthasilwas*), respectiv părți de moșii în Miheșu de Câmpie (*Mehes*), Dâmbu (*Thomb*) și Fărăgău (*Farago*), din comitatul Cluj (*in de Kolos comitatibus*) (nr. 1), precum și raportul capitlului bisericii Transilvane din Alba Iulia (*capituli ecclesie Albensis Transsilvane*) din 1468 aprilie 30, întărit cu sigiliu atârnat, despre punerea aceluiași Nicolae *Chwpor* în posesiunea moșiilor amintite (nr. 11). – Dat de mâna cardinalului Ștefan, arhiepiscop de Caloceia (*Colocensi*) și de Bac (*Bachiensi*), cancelar suprem regal și secret (*aule nostre summi et secretarii cancellarii*). – *Lista de demnitari*: Același Ștefan, arhiepiscop de Caloceia (*Colocensi*), Ioan arhiepiscop de Strigoni (Strigoniensi), Ioan episcop de Oradea (*Waradiensi*) și ales (*postulato*) de Eger (*Agriensi*), scaunul episcopal al Transilvaniei fiind vacant, *Osuald* de Zagreb (*Zagrabiensi*), Ioan de Pécs (*Quinqueecclesiensi*), Albert de Veszprém (*Wesprimiensi*), Dumitru de Győr (*Jauriensi*), Vincențiu de Vác (*Waciensi*), Ioan de Cenad (*Chanadiensi*), Toma de Nitra (*Nitriensi*), Benedict, episcop ales și întărit al Bosniei (*Boznensi*), Nicolae,¹ episcop ales al Sirmiolului (*Sirimiensi*), Nicolae, episcop ales și întărit de Knin (*Thininiensi*), Paul de Segno (*Segniensi*), Nicolae de Modrus (*Modrussiensi*); Mihai Ország (*Orzag*) din Gút (*Gwth*) palatinul; Ioan Pongrác (*Pongracz*) din Dindești (*Dengeleg*) și Nicolae *Chwpor* din *Monozlo*, voievozii Transilvaniei și comiți ai secuilor; comitele Ladislau Pálóci (*de Palocz*), judele curții regale; Nicolae Újlaki (*de Wylak*) și Matei Maróti (*de Maroth*) bani de Macovia (*Machouiensi*), Blasiu Magyar, banul Dalmației (*Dalmatie*), Croației (*Croatie*), Bosniei (*Bozne*) și Slavoniei (*Sclavonie*), demnitatea de ban al Severinului (*Zewriniensi*) fiind vacant; Ioan Rozgonyi (*de Rozgon*), marele vistier regal; Ioan Túz (*Thwz*) din Lak,² marele ușier regal; Bartolomeu din Beldiug (*de Belthewk*), marele

paharnic regal; Nicolae Hédervári (*de Hedrehwara*), marele stolnic regal; Nicolae Szécsi (*de Zeech*), marele comis regal; Nicolae Alsólvndvai (*de Alsolyndwa*), comite de Pojon (*Poson*).

¹ Nicolae Báthori (cf. Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, arh. fam. Bánffy, X. *Kal. Septembris*, 1472. VIII. 23, DF 261480).

² Lak (comitatul Somogy), azi Öreglak în Ungaria.

Original, pergament, cu fragmente de pecete dublă atârnată pe șnur roșu-verde-albastru, Colecție privată, Lad. 28, fasc. 6, nr. 7 (D 726). La începutul textului, dreapta sus: *Commissio propria domini regis*. – Pe îndoitura de jos a pergamentului, însemnare de cancelarie: *Lecta cum tenoribus*, respectiv, cu caractere mici: *tertio Idus Junii*.

18. 1470 iunie 11 (*III. Idus Junii*) Matia, regele Ungariei, la cererea lui Nicolae Chwpor din Monozlo, voievodul Transilvaniei și comitele secuilor transcrie document său din 9 martie 1468, întărit cu sigiliul secret regal, și prin care i-a donat acestuia cu drept perpetuu întregul castel (*castellum*) din Șarpotoc/Glodei (*Sarpathak*) și heleșteul (*piscina*) din aceeași posesiune Șarpotoc (*Sarpathak*), jumătățile din moșiile Șarpotoc (*Sarpathak*), Curticap/Poarta (*Kerthwelkapw*) din comitatul Turda (*in Thordensi*), Ocnița (*Akna*), Logig (*Lwdweg*), Uifalău/Lunca (*Wyfalw*), Hărăstaș/Frunzeni (*Hara-zthos*) din comitatul Cluj (*Kolos*), respectiv părțile de moșii din Sânger (*Zengyel*), Sini-oana/Voivodeni (*ZenthIwan*), Săcalul de Câmpie/Bărboși (*Zakal*) din comitatul Turda (*in Thordensi*), Jimbor (*Zombor*), Diviciorii Mari (*Naghdewecher*), Mikó (*Myko*) din comitatul Dăbâca (*Doboka*), Șona (*Zepmezew*) din comitatul Târnava (*Kykellew*), Bărâi (*Bare*) și sălașul (*predium*) Szentpelbárt (*Zenthpelbarth*) din comitatul Cluj (*Kolos*), Csiger (*Chyger*) din comitatul Dăbâca (*Doboka*), aflătoare în părțile transilvane ale țării (*partium regni nostri Transsilvanarum*) (nr. 3), precum și raportul capitlului din Alba Iulia (*capituli ecclesie Albensis Transsilvane*) din 28 aprilie 1468 întărit cu sigiliu atârnat, despre punerea aceluiași Nicolae Chwpor în posesiunea moșiilor amintite (nr. 10). – Dat de mâna cardinalului Ștefan, arhiepiscop de Calocsa (*Colocensi*) și de Bac (*Bachiensi*), cancelar suprem regal și secret al cancelariei (*aule nostre summi et secretarii cancellarii*). – *Lista de demnitari*: Același Ștefan, arhiepiscop de Calocsa (*Colocensi*), Ioan arhiepiscop de Strigoni (Strigoniensi), Ioan, episcop de Oradea (*Waradiensi*) și ales (*postulatus*) de Eger (*Agriensi*), scaunul episcopal al Transilvaniei fiind vacant, Oswald de Zagreb (*Zagrabiensi*), Ioan de Pécs (*Quinqueelesiensi*), Albert de Veszprém (*Wesprimiensi*), Dumitru de Győr (*Jauriensi*), Vincențiu de Vác (*Waciensi*), Ioan de Cenad (*Chanadiensi*), Toma de Nitra (*Nitriensi*), Benedict, episcop ales și întărit al Bosniei (*Boznensi*), Nicolae, episcop ales și întărit al Sirmului (*Sirimiensi*), Nicolae, episcop ales și întărit de Knin (*Thininiensi*), Paul de Segno (*Segniensi*), Nicolae de Modrus (*Modrusiensi*); Mihai Ország (*Orzag*) din Gút (*Gwth*) palatinul; Ioan Pongrácz (*Pongracz*) din Dindești (*Dengeleg*) și Nicolae Chwpor din Monozlo, voievozii Transilvaniei și comiți ai secuilor; comitele Ladislau Pálóci (*de Palocz*), judele curții regale; Nicolae de Újlak (*de Wylak*) și Matei Maróti (*de Maroth*) bani de Macovia

(*Machouiensi*), Blasiu Magyar, banul Dalmației (*Dalmatie*), Croației (*Croatie*), Bosniei (*Bozne*) și Slavoniei (*Sclavonie*), demnitatea de ban al Severinului (*Zewriniensi*) fiind vacant; Ioan Rozgonyi (*de Rozgon*), marele vistier regal; Ioan Túz (*Thwz*) din Lak, marele ușier regal; Bartolomeu din Beldiug (*de Belthek*), marele paharnic regal; Nicolae Hédervári (*de Hedrewara*), marele stolnic regal; Nicolae Szécsi (*de Zeech*), marele comis regal; Nicolae Alsólyndvai (*de Alsolyndwa*), comite de Pojon (*Poson*). – Pe îndoitura de jos a pergamentului, însemnare de cancelarie: *Lecta in tenoribus*. – *La începutul textului, dreapta sus*: *Commissio propria domini regis*.

Original, pergament, cu pecete dublă atârnată pe șnur roșu-verde-albastru, Colecție privată, Lad. 28, fasc. 6, nr. 8 (D 725). – Copie simplă din secolul al XVIII-lea: DL 108352.

19. 1470 iunie 11 (*III. Idus Junii*) Matia, regele Ungariei, la cererea lui Nicolae Chwpor din Monozlo, voievodul Transilvaniei și comitele secuilor transcrie document său din 1468 august 16, prin care i-a donat acestuia cu drept perpetuu două treimi (*duarum partium*) a posesiunilor Trittenii de Jos (*Detreh*), Boian (*Bewl*), Tăureni (*Thohath*), Pădureni (*Kok*), Trittenii de Sus (*Mendzenth*), Tordalaka (*Thordalaka*), Câmpia Turzii (*Geres*) și Urca (*Ewrke*), [jumătățile posesiunilor Micești (*Mykes*) și Săliște (*Zelesthye*)], în comitatul Turda (*Torda*), aflătoare în părțile transilvane ale regatului (*partium regni nostri Transsilvanarum*) (nr. 13) precum și raportul capitlului din Alba Iulia (*capituli ecclesie Albensis Transsilvane*) din [1468]. octombrie 28 întărit cu sigiliu atârnat, despre punerea aceluiași Nicolae Chwpor în posesiunea moșilor amintite (nr. 16). – Dat de mâna cardinalului Ștefan, arhiepiscop de Caloceia (*Colocensi*) și de Bac (*Bachiensi*), cancelar suprem regal și secretar al cancelariei (*aule nostre summi et secretarii cancellarii*). – *Lista de demnitari*: Același Ștefan, arhiepiscop de Caloceia (*Colocensi*), Ioan arhiepiscop de Strigoni (Strigoniensi), Ioan, episcop de Oradea (*Waradiensi*) și ales (*postulatus*) de Eger (*Agriensi*), scaunul episcopal al Transilvaniei fiind vacant, Oswald de Zagreb (*Zagrabiensi*), Ioan de Pécs (*Quinqueecclesiensi*), Albert de Veszprém (*Wesprimiensi*), Dumitru de Győr (*Jauriensi*), Vincențiu de Vác (*Wacyensi*), Ioan de Cenad (*Chanadiensi*), Toma de Nitra (*Nitriensi*), Benedict, episcop ales și întărit al Bosniei (*Boznensi*), Nicolae de Sirmiu (*Sirimiensi*), Nicolae, episcop ales și întărit de Knin (*Thininiensi*), Paul de Segno (*Segniensi*), Nicolae de Modrus (*Modrusiensi*); Mihai Ország (*Orzagh*) din Gút (*Gwth*) palatinul; Ioan Pongrác (*Pongracz*) din Dindești (*Dengeleg*) și Nicolae Chwpor din Monozlo, voievozii Transilvaniei și comiți ai secuilor; comitele Ladislau Pálóci (*de Palocz*), judele curții regale; Nicolae de Újlak (*de Wylak*) și Matei Maróti (*de Maroth*) bani de Macovia (*Machouiensi*), Blasiu Magyar, banul Dalmației (*Dalmatie*), Croației (*Croatie*), Bosniei (*Bozne*) și Slavoniei (*Sclavonie*), demnitatea de ban al Severinului (*Zewriniensi*) fiind vacant; Ioan Rozgonyi (*de Rozgon*), marele vistier regal; Ioan Túz (*Thwz*) din Lak, marele ușier regal; Bartolomeu din Beldiug (*de Belthek*), marele paharnic regal; Nicolae Hédervári (*de Hederwara*), marele stolnic regal; Nicolae Szécsi (*de Zeech*), marele comis regal; Nicolae Alsólyndvai (*de Alsolyndwa*), comite de Pojon (*Poson*). – Pe îndoitura de jos a pergamentului, însemnare

de cancelarie: Lecta in tenoribus. – La începutul textului, dreapta sus: Commissio propria domini regis.

Original, pergament deteriorat, cu pecete dublă atârnată pe şnur roşu-verde-albastru, Colecţie privată, Lad. 49, fasc. 9. nr. 11 (D 9573).

THE TRANSYLVANIAN ESTATES OF THE VOIVODE NICHOLAS CSUPOR (1468–1472). SOME UNPUBLISHED DOCUMENTS

Abstract

After the suppression of the Transylvanian uprising in 1467, King Matthias confiscated the estates of several noble families in Transylvania and soon afterwards distributed them among his most favoured followers. One of the big winners of this action was the Transylvanian voivode Nicholas Csupor, who had just returned from the Moldavian campaign (end of 1467). The study publishes the group of charters related to these royal donations. This bunch of documents is notable for the fact that some of the donation charters were spoiled, or in some cases, the number of donated estates was extended immediately after the first charter was issued, but, exceptionally, all the successive charters have been preserved.

FROM DRACULIA'S "AGENT" TO THE ATHLETA OF THE PAPACY

Ioan-Aurel Pop*, Alexandru Simon**

Keywords: Mehmed II, Matthias Corvinus, Usun Hassan, Ludovico III *il Turco* Gonzaga, Stephen III of Moldavia, Vlad III of Wallachia, Ragusa, Venice, Cetatea Albă, *Vlachia Maior*

Cuvinte cheie: Mehmed al II-lea, Matia Corvin, Uzun Hassan, Ludovico al III-lea *il Turco* Gonzaga, Ștefan al III-lea al Moldovei, Vlad al III-lea al Țării Românești, Raguza, Veneția, Cetatea Albă, *Vlachia Maior*

In early March 1475, after initial reluctances,¹ the news of the major defeat suffered in *Valachia* by the Ottomans was confirmed in the Italian Peninsula.² The secretary of the cardinal Francesco Gonzaga, Giampietro Arrivabene³, even wrote to Francesco's father, Ludovico III *il Turco*, margrave of Mantua, that the victor, *duca Stephano vaivoda*, appointed king of Bosnia by the king of Hungary, Matthias Corvinus, was to be crowned king in Rome by Pope Sixtus IV.⁴ Arrivabene confused, possibly voluntarily⁵, Stephen III of Moldavia, who

* Romanian Academy, Calea Victoriei, 125, Sector 5, București/ Babeș-Bolyai University, Faculty of History and Philosophy Cluj- Napoca, str. Mihail Kogălniceanu 1, e-mail: i_a_pop@yahoo.com

** Romanian Academy, Centre for Transilvanyan Studies, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu 12–14, e-mail: alexandrusimon2003@gmail.com

¹ Ovidiu Cristea, "The Aftermath of a Victory: An Episode of Stephen the Great's Diplomacy after the Battle of Vaslui (10 January 1475)," *Banatica*, 28/II (2018): 453–463.

² I.-A. Pop, "The Romanians from Moldavia at the Jubilee in Rome (1475)," *Il Mar Nero*, 9–10 (2019–2020): 163–170.

³ David S. Chambers, "Giovanni Pietro Arrivabene (1439–1504): Humanistic Secretary and Bishop," *Aevum*, 58, no. 3 (1984): 397–438.

⁴ Al. Simon, "*Duca Stephano vaivoda intitulato re <de Bosna>dal Re de Hungaria și <Nicolaus>Bosniae et Valachiae Rex*: despre identitatea regală a *valahilor*," in *Sub semnul împlinirii și al datoriei. Studia in honorem Dorina N. Rusu*, eds. Ioan Bolovan, I.-A. Pop, Victor Spinei (Bucharest; Editura Academiei Române, 2021), 147–174.

⁵ He thought little of the aged Nicholas, as revealed by the reports sent afterwards to Ludovico, and voluntarily omitted, alike the report from March 11 on Stephen, from the otherwise seminal study of Florio Banfi, "Romei Ungheresi del Jubileo del 1475. Niccolo Ujlaki re di Bosnia in

had defeated the Ottoman army at Vaslui in January 1475, with Nicholas Újlaki (Iločki), former (co-) voivode of Transylvania, appointed indeed in autumn 1471 king of Bosnia (and crowned, in Buda, not in Jajce) by Matthias.⁶ He was travelling to the Jubilee in Rome, officially as pilgrim in spring 1475.⁷

Nevertheless, the rumour recorded in Rome by Arrivabene opens two topics: the – Roman – rise of Stephen III of Moldavia and the Papal reception of the *Greek* rite ruler of Moldavia.⁸ Both issues, especially perhaps the latter, are contingent on Stephen's position and connections in the Black Sea area, as eloquently underlined in the Papal bulla *Redemptor Nostre*, issued in January 1476, for *athleta* Stephen and his main harbour Moncastro (Cetate Albă).⁹ This Pontic dependency is further emphasized by the encyclical sent by Pope Sixtus IV on July 1, 1475¹⁰, before word spread about the Ottoman conquest of Genoese Caffa in the Crimea (June 6, 1475), Mehmed's answer to Vaslui (Stephen himself thus rapidly sent news about the fall of Caffa).¹¹

Christendom's Hope on the Western Shores of the Black Sea

The encyclical was preserved only in the copy sent to margrave of Mantua¹², Ludovico III.¹³ Sixtus IV asked the margrave to support Stephen III. The pope had been informed by the new doge of Venice Pietro Mocenigo¹⁴ of the great threat faced by Stephen's Moldavia. The same doge had used Stephen's victory of

un affresco nell' Ospedale di Santo Spirito dell' urbe," *Archivio di Scienze, Lettere ed Arti della Società Italo-Ungherese* Mattia Corvino, 3, no. 2 (1941): 499–512.

⁶ Davor Salihović, An Interesting Episode: *Nicholas of Ilok's Kingship in Bosnia, 1471–1477* [MA thesis] (Budapest: CEU, 2016), 59–60

⁷ Tamás Fedeles, "*Bosniae ... rex ... apostolorum limina visit: die Romwallfahrt des Nicolaus Újlaki im Jahre 1475*," *Ungarn-Jahrbuch*, 31 (2011–2013 [2014]): 99–118

⁸ Al. Simon, *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie* (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2012), 191.

⁹ I.-A. Pop, "Atletul Ștefan și românii ca protagoniști la Marea Neagră în epistole semnate de papa Sixt al IV-lea și de umanistul Francesco Filelfo (1475–1476)," in *Spre pământul făgăduinței, între Balcani și Bugeac. Omagiu Doamnei Profesoare Elena Siupiur la împlinirea vârstei de 80 de ani*, eds. Daniel Cain, Aneta Mihaylova, Roumiana L. Stantcheva, Andrei Timotin (Brăila: Istros, 2020), 17–34.

¹⁰ Kenneth M. Setton, *The Papacy and Levant (1204–1571) II. The Fifteenth Century* (Philadelphia, PA: The American Philosophical Society, 1978), 320 (note 23).

¹¹ Al. Simon, "The Western Impact of Eastern Events: The Crusader Consequences of the Fall of Caffa," *Istros*, 18 (2011): 383–396.

¹² See Appendix II.

¹³ Isabella Lazzarini, "Ludovico III Gonzaga, marchese di Mantova," *Dizionario Bibliografico degli Italiani*, 66 (2006), *sub voce*.

¹⁴ Coriolano Cippico, *The Deeds of Commander Pietro Mocenigo*, ed. Kiril Petkov (New York: Ithaca Press, 2016).

Vaslui to conclude a truce with Mehmed II,¹⁵ which allowed the sultan to take Caffa. The pope made no mention of such a Venetian-Ottoman arrangement.

Sixtus IV asked Ludovico III to aid Stephen III not only through prayers, but also through his deeds, as Mehmed II planned to attack Moldavia from the Black Sea.¹⁶ And Mehmed did attack Moldavia at Cetatea Albă.¹⁷ Ludovico was a *Catholic prince* and had to act accordingly.¹⁸ Stephen was the bulwark on the Ottoman road to Europe.¹⁹ According to the pope, "[...] if Our beloved son, the noble man Stephen Voivode, who recently inflicted a major massacre and loss to the Turks through his victory, felt that he was abandoned by the Christians and deprived of aids, and would start to back down, God forbid!, how great peril the Hungarians and the most faithful German people, and the rest of Christendom, would suffer [...]"²⁰

Sixtus did not use the verb (to) *abandon (relinquere)*, but (to) *destitute (destituere)* in order to underline what could happen to Christendom if Stephen was forsaken.²¹ The same verb was employed in November 1476 by the *Serenissima*, Stephen's main protector.²² She successfully implored the pope not to destitute

¹⁵ [Domenico Malipiero,] *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo*, ed. Agostino Sagredo (Florence: Giovanni Pietro Vieuzeux, 1843), 112.

¹⁶ For the Papal Pontic anti-Ottoman *topoi*, see for instance Edgar Artner, *Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája. A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak (cca. 1214–1606)*, ed. Szovag Kornel (Budapest: Gondolat, 2004), no. 101, pp. 111–112 ("the Hungarians and the Wallachians of the Black Sea" who fought against the Turks).

¹⁷ E.g. Andrei Pippidi, "1475: atacul otoman asupra Cetății Albe," *Analele Putnei*, 7, no. 1 (2011): 29–36.

¹⁸ See also Elisabeth Swain, "Faith in the Family: The Practice of Religion by the Gonzagas," *Journal of Family History*, 8 (1983): 177–189.

¹⁹ Paul Srodecki, "Porta della Christianita. Das Motiv der Glaubensverteidigung in den Donaufürstentümern unter Vlad III. und Stephan III.," in *Vlad der Pfähler-Dracula: Tyrann oder Volkstribun?*, eds. Thomas M. Bonn, Rayk Einax, Stefan Rohdewald (Wiesbaden: Harrassowitz, 2017), 21–35.

²⁰ The original sentence read: [...] *Cogitare et ante oculos tuos ponere velis quod si dilectus filius, nobilis vir Stephanus Vayvoda, qui nuper victoria potitus stragem/ et iacturam maximam Turchis intulit, ab eisdem bello lacesitus Christianorum auxilijs se destitutum senserit, et loco ceserit, quod Deus avertat, quantis periculis Ungari et Germanorum populi/ devotissimi et reliqua Christianitas subiacerent [...]*.

²¹ Liviu Pilat, O. Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century* (Leiden-Boston: Brill, 2017), 164.

²² Al. Simon, "Să nu ucizi o pasăre cântătoare: soarta unui *fortissimus rei Christiane athleta* în ochii Venetiei," in *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, eds. Susana Andea, I.-A. Pop, Alexandru Simon (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009), 159–169.

Stephen as *athleta*, following his (and King Matthias') failure to defeat Mehmed in Moldavia that summer.²³ Skanderbeg too had experienced the same threat, of losing his office of *athleta*, following Mehmed's Albanian campaign of 1466.²⁴ Apparently long before he was first recorded as *athleta* (in January 1476), Stephen was viewed as *athleta* by the Papacy, in the immediate – Italian foremost – aftermath of his victory from January 1475.²⁵

In the encyclical sent on July 1, 1475, for Sixtus, Stephen was by no means different from the doge of Venice or the margrave of Mantua, each one of them being styled *dilectus/ beloved (carissimus/ most beloved* was reserved for kings and the emperor).²⁶ Already before – probably – he was officially named (i.e. appointed) *athleta* (after he repelled Mehmed's attack on Cetatea Albă)²⁷, the voivode was a member of the community under the authority of the pope and was entitled to support from that community.²⁸ Moreover, Sixtus did not mention Matthias, Stephen's suzerain²⁹, therefore emphasizing – shortly after Rome had received the spoils from Vaslui sent by the voivode – the personal relation between the Holy See and the ruler of Moldavia.³⁰

The latter had basically come "out of nowhere" and risen as the hope of the Cross precisely in the Year of the Jubilee 1475.³¹ Not even a year before his triumph of Vaslui, the situation had been quite different. The correspondence

²³ [...] *Sed sicut ante oppressionem efficaciter memorasse et quesivisse meminimus, non est Magnificus Vayvoda fortissimus rei Christiane athletadestituendus, sed hortandus confirmandus* [...] (last edited in I.-A. Pop, Al. Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu* (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2018), 154–155).

²⁴ Iacopo Ammannati Piccolomini, *Lettere (1444–1479)*, ed. Paolo Cherubini, II. *Pontificato di Paolo II* (Rome: Ministero per i beni culturali e ambientali, 1997), no. 208, p. 875.

²⁵ This should redraw our attention to that 'King of Bosnia and Wallachia' painted in the Roman *Corsia Sistina* (Simon, "Duca Stephano vaivoda intitolato re," 170–174).

²⁶ Al. Simon, "The Walls of Christendom's Gate. Hungary's Mathias Corvinus and Moldavia's Stephen the Great Politics in the Late 1400s," *Quaderni della Casa Romena*, 3 (2004): 205–224, at 216–218.

²⁷ For the Pontic events of July–September/December 1475, see also Maria-Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina, o prințesă bizantină pe tronul Moldovei* (Putna: Mușatinii, 2006), 49–57.

²⁸ For an overview of the sources: I.-A. Pop, Al. Simon, "Ungaria et Valachia: promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470," *Revista Istorică*, NS, 25, nos. 1–2 (2015 [2016]): 5–65, at 8–9.

²⁹ Following the Ottoman conquest of Caffa, Stephen swore however (again) allegiance to Matthias through the treaty of Iași, on July 12, 1475, less than two weeks after Sixtus' message (Gheorghe Pungă, Alexandru Florin Platon, "Vasalitatea medievală: ipostaze europene și românești," *Cercetări Istorică*, NS, 17, no. 2 (1998): 11–46, at 30).

³⁰ Pop, "The Romanians from Moldavia," 168–169; idem, "Atletul Ștefan și românii," 27–28

³¹ Ludwig von Pastor, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, IV. [1464–1484] (London: Routledge, 1906³), 283–284, 288–289.

between the Republics of Saint James (Ragusa) and of Saint Mark (Venice), who "shared" custody over the Adriatic Sea, is indicative in this respect.³²

The Moldavian Return of Dracula to Vlachia Maior

Roughly a week before Ali Mihaloglu, *bey of Vidin and Smederevo*³³, raided Oradea (February 7–8, 1474), the royal link between Hungary proper and the Voivodate of Transylvania³⁴, Ragusa, wrote to Venetian doge, Nicolò Marcello.³⁵ The Commune of Ragusa, equally vassal to Sultan Mehmed II and to King Matthias Corvinus³⁶, informed her Adriatic neighbour, about the most recent developments in Constantinople, as well as both at the Porte's Asian and European borders (January 31, 1474).³⁷ From the latest news on Usun Hassan, still viewed by some as Christendom's main anti-Ottoman hope (in spite of the crippling losses he had suffered in August 1473)³⁸, Ragusa moved on, in her message to Venice (earlier Usun's main supporter), to the combats in *Vlachia Maior* (Wallachia proper), recently occupied by Stephen of Moldavia (November 8–30, 1473).³⁹

The information had likewise been provided by the Ragusan envoys to the Porte. They had just returned to the Adriatic shores, after departing from Constantinople (Istanbul) on December 28, 1473.⁴⁰ With the *Serenissima* waging

³² Al. Simon, "Between the Adriatic and the Black Sea: Matthias Corvinus and the Ottoman Empire after the Fall of Negroponte," *Radovi Zavoda za Hrvatsku Povijest*, 42, no. 2 (2010): 59–75

³³ E.g. Marija Kiprovka, "The Mihaloglu Family: Gāzi Warriors and Patrons of Dervish Hospices," *Journal of Ottoman Studies*, 32 (2008): 193–222.

³⁴ Aurel Decei, "Incursiunea (*Akın*) a lui Mihaloglu Ali Beg asupra Orâzii în anul 1474, pe temeiul istoriei lui Ibn Kemal," in *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, ed. Nicolae Edroiu (Cluj: Universitatea Babeș-Bolyai, 1974), 296–301.

³⁵ Giuseppe Gullino, "Nicolò Marcello," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 69 (2007), *sub voce*.

³⁶ Marianna D. Birnbaum, "Renaissance Contacts between Dubrovnik (Ragusa) and the Kingdom of Hungary," *Hungarian Studies Review*, 13, no. 1 (1986): 35–44. Ragusa was also the cible of lasting Neapolitan ambitions, spearheaded at that time by Ferdinand of Aragon, the father-in-law to be of Matthias (after autumn 1474).

³⁷ Letter published, with errors, by József Gelich and Lajos Thallóczy in *Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887), no. 385, 631.

³⁸ John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire* (Salt Lake City: University of Utah Press, 1999), 116.

³⁹ For the, official at least, chronology of Stephen's first major (anti-Ottoman) campaign in Wallachia: Șt. S. Gorovei, M.-M. Székely, *Princeps omni laude maior: o istorie a lui Ștefan cel Mare* (Putna: Mușatinii, 2005), 100–101.

⁴⁰ The letter sent to the doge contained no reference to the itinerary of the returning envoys, but a month (December 28, 1473–January 31, 1474, minus a day or two) seems rather excessive for a journey between Constantinople and Ragusa (see in comparison Bariša Krekić, "Il servizio

an increasingly desperate war against Sultan Mehmed⁴¹, the task of conveying Ottoman inside information was very delicate for tribute paying Ragusa.⁴²

According to the Ragusan sources, Stephen was paving the Wallachian way for Vlad III, the former lord of Transalpine Wallachia. Matthias' friend, foe and tool, Vlad had recently remarried into the Hunyadi family.⁴³ His new wife was Justine Szilágyi, Matthias' first degree maternal cousin.⁴⁴ Vlad *Draculia* was to – *rursus*⁴⁵ – occupy *Vlachia Maior* due to the efforts of Stephen, who, during Mehmed's famed Wallachian campaign of 1462, had attacked Vlad from the rear.⁴⁶

di corrieri di Ragusa a Costantinopoli e Salonicchi nella metà del secolo XIV,” *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 21, no. 1 (1952): 113–119). Unless other (natural or Ottoman) events delayed the envoys, we can presume that either they spent time collecting additional information on their return journey or (also) that the Commune of Ragusa informed the Venetian doge only after supplementary verification of the data.

⁴¹ On the first Ragusan pairing (so-to-say) of Usun Hassan, Matthias Corvinus and Stephen III during the Venetian-Ottoman war of 1463–1479, see Al. Simon, “*Istorie e novelle de Levante din primăvara anului 1468: Uzun Hassan, Morea și cei 30 000 de morți de la Baia*,” *Revista Istorică*, NS, 29, nos. 3–4 (2018 [2020]): 343–352.

⁴² Hence also the “post-script”, appended immediately after the news on Radu, Stephen and Vlad: [...] ‘These are those <news> that our envoys were able to gather, <and> we do not know how much they [i.e. the news] are grounded in truth, <but> because of our good faith and sincerity <and> due to our binding duty, we convey the information we have received to Your Excellency, who does not lack all that [i.e. all the means] necessary to verify all that <data> revealed by scribes and envoys, and we do not doubt that these and others [i.e. reports] will be thoroughly verified <by Your Excellency>’ [...] (for the original: Appendix, no. I).

⁴³ Al. Simon, “Soțiile ungare ale lui Vlad III Țepeș: rolul, impactul și receptarea unor alianțe și rivalități medievale,” *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, 48 (2011): 5–12.

⁴⁴ T. Fedeles, “*Drakwlyahza*,” in Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére, eds. Tibor Almási, Éva Révész, György Szabados (Szeged: SZTE, 2010), 107–114.

⁴⁵ The wording *rursus occupaverit* bares only one analogy (to our knowledge): a matrimonial (nuptial) text ascribed to Titus Maccius Plautus (c. 254–184 BC), the highly influential father of Roman theatre, increasingly popular during the Renaissance (e.g. Richard F. Hardin, “Encountering Plautus in the Renaissance: A Humanist Debate on Comedy,” *Renaissance Quarterly*, 60, no. 3 (2007): 789–818). For the lines in question (in Friedrich Wilhelm Ehrenfried Rost, *Opuscula Plautina*, ed. Karl Heinrich Adelbert Lipsius, I. *Continens Commemationes Plautinas* (Leipzig: Verlag der Akademie, 1836), 63, part of *De nuptiis servilibus ad Plauti Casin. Prolog v. 67–77* (*Nuptiale donum illustri Wenckio datum Die III. Septembr. MDCCCXIII: Quae res recte vertat!*): [...] *Te vero ipsum non nisi post repotia huius cibi saporem gustu explorare volumus quem tum demum probabilem videri speramus, cum ventriculum tuum, omni dulcedine equisitissimarum epularum fatigatum, quotidiani cibi desiderium rursus occupaverit. Quid igitur est? Cito, inquis, absolve me, fieri dictis compendium volo* [...]). The bridal auspices of the initial wording, re-employed in early 1474, were most likely used, at that time, in close connection to the – therefore apparently – recently arranged marriage between Vlad and Matthias' first degree cousin on his mother's side, Justine Szilágyi (as an innuendo for their wedding).

⁴⁶ O. Cristea, “*Lami de lami et ennemi de l'ennemi: la collaboration militaire moldo-ottomane*

The Ragusan message is the only extant known source to state that Stephen III *the Great* had won Wallachia from Radu III *the Handsome* for the benefit of Vlad III *the Impaller*.⁴⁷ The rest of the known sources (however chronicles, not documents)⁴⁸ claim that Stephen enthroned Basarab III *Laiotă* as ruler of Wallachia (*Laiotă* was his Wallachian ruler of choice until autumn 1474).⁴⁹ Ragusa's Venetian message bluntly contradicts the known contemporary data on Stephen III's intervention in Wallachia in November 1473 and on the subsequent events, data preserved only in the chronicles of Stephen (chiefly in the *Moldavian-German Chronicle* for the subjects of the House of Habsburg, around 1499–1500)⁵⁰ and in the writings of Jan Długosz (notoriously hostile towards the Hunyadis).⁵¹ Moreover, Stephen III's chronicles never once mentioned Vlad III.⁵²

pendant le règne d'Etienne le Grand," *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe*, 3 (2011): 87–103.

⁴⁷ Ragusa was the vassal of both Istanbul and Buda. The infamous story – Hunyadi as well (if not, above all) – of Vlad was no secret. These two facts, alone, rendered credibility to the news conveyed by the Commune of Ragusa to the Venetian doge. It was and is certainly a documentary (moreover) match for the information in the chronicles below.

⁴⁸ Possibly because they formed the military and political build-up for the disastrous Ottoman campaign in Moldavia (in the winter of 1474–1475), a failure rarely acknowledged in written, even decades later, by the non-Christian subjects of the Porte, the Ottoman chronicles (not to mention the few Ottoman documentary records that have in fact survived from the 1470s) apparently never recalled the conflicts of 1473–1474, although these chronicles frequently recalled the raid on Oradea, in early February 1474 (e.g. *Cronici turcești despre Țările Române. Extrase, I. Secolul al XV-lea-mijlocul secolului al XVII-lea*, eds. Mehmet Guboglu, Mustafa Ali Mehmet (Bucharest: Editura Academiei RSR, 1966), 61, 95, 127, 206, 244, 294, 321). It is unlikely, though not completely improbable (because of the very nature of Turkish archives and libraries, leaving aside the growingly complex scholarly framework), that this (Ottoman) image will be altered in the foreseeable future.

⁴⁹ For the known (edited) sources on the rulers of Wallachia: Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (a. 1324–1881)*, I. Secolele XIV–XVI (Bucharest: Editura Enciclopedică, 2001), 119–121.

⁵⁰ On this chronicle and its depiction of the events in the 1470s: Pop-Simon, "Ungaria et Valachia," 25, 40, 43.

⁵¹ *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* (= Jan Długosii Senioris Canonici Cracoviensis *Opera omnia*, XI–XIV), ed. Alexander Przewdziecki, IV (Krakow: [s.n.], 1887), 600–601 (henceforth *Długosz*). Utterly hostile to the Hunyadis (he too blamed John for the crusader disaster at Varna, for which Władysław III Jagiello of Poland and Hungary had paid with his life), the influential Polish clergyman and diplomat was more than benevolent towards Matthias in regard to Vlad. Długosz recorded Vlad's arrest (1462) as prelude to the expulsion, in winter 1464–1465, of the Hungarian garrison from Chilia, at the Danube Mounds, by the populace eager to have peace with Mehmed, under Radu. Matthias' decision to arrest the traitorous *Moldaviae superioris* [!] *Princepe, Wlado nomine*, had been more than justified (*Długosz*, IV, 408).

⁵² To our knowledge, this aspect was never duly noticed in Romanian historiography, usually

The Wallachian Revival of the Venetian – Hungarian strana alleanza

In the immediate aftermath of Ragusa's official report sent to Venice on January 31, 1474 (unlike the Republic of Saint Mark's own subjects, the Republic of Saint James had informed the *Serenissima*, already on October 29, 1473, that Usun had lost and Mehmed had won)⁵³, the Eastern reports on the clashes between the Wallachians (led by Stephen) and the Ottomans began to multiply, in the Italian Peninsula as well, in the second half of February 1474.⁵⁴

Then, Venice even spread news about Moldavian victories over the Ottomans.⁵⁵ Stephen himself never took credit for these victories.⁵⁶ This Venetian “fake-news”, probably supported by Matthias (who wanted to balance the negative impact of the Ottoman attack on Oradea)⁵⁷, weighted heavily upon the Italian reception of Stephen's real great victory at Vaslui.⁵⁸

Simultaneously, Venice multiplied her overtures towards Matthias in order to achieve that very detour (retreat) of the Ottoman host from Albania (where it besieged Venetian Scutari)⁵⁹, outlined in the Ragusan message from late January

focused on avoiding any direct or indirect contemporary evidence that – might have – menaced the “brotherly” love between Stephen and Vlad.

⁵³ The neglected document was published in Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomacziái emlékek. Mátyás király korából 1458–1490* (= *Monumenta Hungariae Historica*, IV, 1–4), II. [1466–1480] (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1876), no. 174, 249–250. Additionally, Mehmed has sent envoys to his Serbian and Bosnian borders to announce his victory so that nobody would rebel against him ([...] *Turchi ad confinia omnia in Rassiam et Bosniam nuntios misere, ea ratione, ut nulla rebellio fiat; sed populi et fama et opinione victorie* [...]). Nobody except Stephen of Moldavia. Ragusa's interest in his deeds was therefore fully understandable.

⁵⁴ Little or nothing was known about these events until the early 2000s (A. Pippidi, “Noi izvoare italiene despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare,” *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 20 (2002): 15–21, at 17–19).

⁵⁵ Al. Simon, “Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidences from the Archives of Milan,” *Revue Roumaine d'Histoire*, 46, nos. 1–4 (2007): 25–39, at 30–31.

⁵⁶ This fact only increases the gigantic lacuna represented by Vlad in the chronicles of Stephen.

⁵⁷ According to the *Chronicon Dubnicense* (hostile towards Matthias), the burning of Oradea endangered the Hungarian reign of Matthias because of domestic unrest caused by Ali's bold attack (*Chronicon Dubnicense*, in *Historiae Hungariae Fontes Domestici*, III, ed. M[átyás] Florián (Leipzig [Pécs]: [s.n.], 1884), 1–204, at 198–199). Antonio Bonfini certainly did not waste his Latin words on the topic, therefore suggesting that the Ottoman attack on Oradea did indeed lead to major problems for Matthias.

⁵⁸ E.g. Pop, “The Romanians from Moldavia,” 163–170.

⁵⁹ For the main concern of Venice at that time, see also the sources in O.-J. Schmitt, “Die venezianischen Jahrbücher des Stefano Magno (ÖNB Codd. 6215–6217) als Quelle zur albanischen und epirotischen Geschichte im späten Mittelalter (1433–1477),” in *Südosteuropa von vormoderne Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch*, eds. Konrad Clewing, O.J. Schmitt (Munich: Oldenbourg, 2005), 133–183, chiefly 159–163, 174–179.

1474.⁶⁰ This was eventually accomplished by late autumn 1474, at the human and material expenses of Stephen, following a series of renewed Moldavian, as well as Hungarian, campaigns in Wallachia.⁶¹ The major Ottoman army, who was fighting against the Venetians in Albania, was sent against Stephen. He defeated it at Vaslui.

In February 1471, Gregory Heimburg, the former chancellor of the *Heretic King* of Bohemia, George Podiebrad, had branded – not without grounds⁶² – Matthias and his father, John Hunyadi, as traitors of the Cross: [...] *der Ungarische kunig ist gut Turck als sein vater was, do er den Turck liesse Constantinople zwingen* [...].⁶³ A lot had changed by early spring 1474. This included the failure of the *Illyrian* grand design (centred around Bosnian queen, Catherine, in exile in Rome, and bishop Nicholas of Modruš, who had just authored, in early 1473, an infamous portrait of Vlad⁶⁴), a royal plan that had to drive *unworthy* Matthias out of the (West-) Balkans.⁶⁵

The failure of this plan was initiated by the Wallachian anti-Ottoman combats of November 1473⁶⁶ and completed by the matrimonial arrangement con-

⁶⁰ See Appendix, no. I.

⁶¹ See also Al. Simon, "În jurul bătăliei de la Vaslui (1474–1475). Considerații asupra relațiilor dintre Moldova, Țara Românească și Regatul Ungariei," *Studia Universitatis Babeș Bolyai. Historia*, 49, no. 2 (2004): 3–26, at 9–10. Out of the promised 40,000 ducats for the retreat of the besieging Ottomans from Scutari, Matthias certainly (and only) received half of the sum (*I libri commemoriali della Republica di Venezia. Regesti*, [ed. Riccardo Predelli,] V. [Registri XIV–XVII] (Venice: Deputazione Veneta di Storia Patria, 1901), V, no. XVI–73, p. 215; October 31, 1474) after the strange Moldavian-Hungarian campaign in Wallachia (October 1–5, 1474), when the anti-Ottoman allies had ended-up fighting each other. The matter was resolved after Stephen, though victorious, decided to abandon his candidate for the Wallachian throne, Basarab III *Laiotă*, who was replaced by the Hungarian favourite, Basarab IV Țepeluș. In exchange, the Hungarian troops (consisting mainly of Transylvanian Szeklers) fought alongside Stephen at the battle of Vaslui in January 1475.

⁶² Francisc Pall, "Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara," *Byzantinoslavica*, 30, no. 1 (1969): 119–126.

⁶³ Felix Priebatsch, *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, 1470–1486*. I. 1470–1474 (Leipzig: S. Hirzel, 1894), no. 137, 216.

⁶⁴ In comparison also to the "last king of Bosnia", see Castilia Manea-Grgin, "Two Ill-Fated Rulers on the Christian-Ottoman Borderline: Wallachian Prince Vlad III Țepeș *Dracula* and Bosnian King Stephen Tomašević," in *Vlad der Pfähler-Dracula*, 49–68 (one of the very few consistent "divergent" views of Vlad III and of his "official story")

⁶⁵ Luka Spoljarić, "Nicholas of Modruš and his *De Bellis Gothorum*: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic," *Renaissance Quarterly*, 72, no. 2 (2019): 457–491. Many divergent interpretations of these events have originated precisely in the fact that, at the beginning of 1473 and even in the summer of that year, both Matthias and Stephen were deemed untrustworthy at best by the main voices of anti-Ottoman warfare.

⁶⁶ I.-A. Pop, Al. Simon, "Românii și regele Ștefan la Jubileul de la Roma (martie 1475)," *Analele*

cluded between Ferdinand of Aragon, king of Naples (who favoured the *Illyrian* grand-design)⁶⁷, and Matthias (September 1474).⁶⁸ Less than six weeks after the message on *Vlachia Maior*⁶⁹ was sent from Ragusa to Venice, news from Naples reached Milan that Matthias and Ferdinand were negotiating a matrimonial union.⁷⁰ A complex mechanism, so to say, seems to have been set in motion in the winter of 1473–1474.

The Greek Rite Hope of Latin Rite Christendom

Within a year (1474–1475), Stephen III of Moldavia went from a voivode in King Matthias' and *Draculia*'s service to Rome's and Venice's favourite.⁷¹ Two events separate and connect these landmarks. The first one is also the best known one: the victory at Vaslui. The second one is the most neglected one: Stephen's acknowledgement of the authority of Pope Sixtus IV.

This took place – through Venetian intermediary – in Suceava, in November 1474.⁷² At that time, the Bosnian lord of Ottoman Rumelia, Süleyman, accompanied until Bulgaria by the Ecumenical Patriarch Simeon I⁷³, was marching

Academiei Române. Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie, 5th Series, 35 (2015–2020): 9–28.

⁶⁷ Spoljarić, “Nicholas of Modruš,” 476 (note 72), 477, 481 (notes 76, 88–89).

⁶⁸ Szabolcs de Vajay, “Un ambassadeur *bien choisi*: Bernardinus de Frangipanus et sa mission à Naples, en 1476,” in *The man of many devices, who wandered full many ways: Festschrift in Honour of János M. Bak*, eds. Balazs Nagy, Márcell Sebők (Budapest-New York: CEU Press, 1999), 550–557.

⁶⁹ During Matthias' reign (and especially after, during the Habsburg-Jagellonian conflicts over Hungary), *Wallachia Minor* began to designate foremost Oltenia, not Moldavia as before (e.g. *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I, 1493–1519* (= J[ohannes].F[riedrich] Böhmer, *Regesta Imperii*, XIV), ed. Herman Wiesflecker, II. Österreich, Reich und Europa, 1. 1493–1495, eds. Christa Beer, Manfred Hollegger, Kurt Riedl, H. Wiesflecker, Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber (Vienna-Cologne-Weimar: Böhlau, 1989), no. 1481, p. 159 [March-April/ May 1495]). The *Vlachia Inferior* entries in Ragusa's registers are however perhaps more important, certainly for Ragusa's Wallachian perspective (Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, *Acta Consiliorum, Acta Consilii Rogatorum*, [reg.] 24. 1481–1485, ff. 65^v, 75^r, 124^v; March 26, April 20, 1482, January 4, 8, 1483).

⁷⁰ Elisabetta Scarton, “Tra *dualità et tradimenti*: La politica (matrimoniale) di Ferrante d'Aragona nei primi anni Settanta del Quattrocento attraverso i dispacci sforzeschi da Napoli,” *Humanista*, 38 (2018): 186–200, at 189 (news on the Hungarian-Neapolitan talks was sent on March 19, 1474).

⁷¹ I.-A. Pop, Al. Simon, “Arbitrajul de la Foligno din 1476: *l'Ungaro o il Valacho?*,” *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol*, 57 (2020): 65–80.

⁷² Nicolae Iorga, “Veneția în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor,” *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, 2nd series, 37 (1914–1915): 1–76, in the Appendix, no. 11, p. 33.

⁷³ Vitalien Laurent, “Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454–1476),” *Revue des Études Byzantines*, 26 (1968): 229–264, at 258.

towards Moldavia. The Moldavian hierarchs had exited the princely council when Stephen had attacked Wallachia in November 1473.⁷⁴

Stephen then triumphed at Vaslui in January 1475. Within a year, he officially became the *athleta* of the Papacy.⁷⁵ When Mehmed II himself attacked Moldavia in the summer of 1476, the family of Stephen found harbour in Venice.⁷⁶ He had become the West's man in the East.

Ragusa may provide some light on the stealth rise of Stephen. In autumn 1476, Vlad was finally restored to (some) Wallachian power, before losing his life under unclear circumstances⁷⁷, Mehmed returned north of the Lower Danube after his Wallachian summer campaign (alike in 1462, when Vlad committed his alleged treason against Matthias).⁷⁸ According to the Ragusan envoys sent to him, they were unable to encounter the sultan, because he had left for *Moldovia*.⁷⁹

The enthronement of *Dracula*, at precisely the same time, would have therefore been a victory over the sultan himself. Still, neither Matthias, nor Stephen (both in dire need of an anti-Ottoman success, after their trap, set for Mehmed, had failed in July 1476), said a word about Mehmed's return. And then, they were seemingly satisfied with lamenting the death of Vlad.⁸⁰

At that time, deemed a match for Mehmed II as well by the initially pro-Ottoman Giovanni Mario Filelfo, a close associate of the House of Gonzaga⁸¹, Stephen was certainly a match for King Matthias during the Italian negotiations

⁷⁴ Cf. Ioan Ursu, Ștefan cel Mare (Bucharest: Socec, 1925), 290.

⁷⁵ Al. Simon, "Pellegrini ed atleti del Signore ai confini della cristianità: Skanderbeg, Stefano III di Moldavia e le loro relazioni con Roma e Venezia," *Mélanges de l'École Française de Rome-Moyen Age*, 125, no. 1 (2013): 71–92.

⁷⁶ Cf. [A.D. Xenopol,] "Un nou document privitor la Ștefan cel Mare," *Arhiva*, 18, nos. 7–8 (1907): 36.

⁷⁷ Al. Simon, "De Dragule crudelitate: ultima domnie a lui Vlad al III-lea Țepeș pe pământurile Valahiei Mari," *Revista Istorică*, NS, 29, nos. 5–6 (2018 [2020]): 517–540.

⁷⁸ *Stare srpske povelje i pisma*, I–2. *Dubrovnik i susedi negovi*, ed. Ljubomir Stojanović (Belgrade: Srpska kraljevska akademija, 1934), no. 845, p. 263 ([...] *Written on November 15, at the Wallachians*; i.e. on November 15 <1462>). Translated into French by Boško Bojović, *Raguse (Dubrovnik) et l'Empire Ottoman (1430–1520). Les actes impériaux ottomans en vieux serbe de Murad II à Selim Ier* (Paris: De Boccard, 1998), no. 29, pp. 231–232.

⁷⁹ Al. Simon, "A doua venire a lui Mehmed al II-lea în *Moldovia* în anul 1476," *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, 56 (2019): 23–32.

⁸⁰ See also I.-A. Pop, Al. Simon, "Regele Daciei din familia Basarabilor: mărturii despre români și domnii lor din secolul al XV-lea," in *Cel care a trecut făcând bine. Nicolae Edroiu*, eds. Macarie Motogna, Mihai Hasan, Victor Vizauer (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2019² [2020]), 60–64.

⁸¹ Pippidi, "1475," 31–34 (Filelfo Jr. authored one of Stephen's most favourable contemporary portraits).

conducted under the rather absent eyes of Pope Sixtus IV⁸² in September 1476. The fact that some two months later Venice managed to salvage Stephen III's rank and station of *athlete* against major Italian opposition (probably led by Naples) stands testimony that *the Romanian*, the ruler of Moldavia, had won his place among the major figures of crusading, not only because of Italian interests, but also because of his own merits.⁸³

⁸² See also Egmont Lee, *Sixtus IV and Men of Letters* (Rome: Edizioni di Storia e Letteratura, 1978), 156–159.

⁸³ Pop, “Atletul Ștefan și românii,” 17–34.

APPENDIX

I. Ragusa, January 31, 1474

(Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, Lettere e Commissioni, *Lettere di Levante*, reg. 5. [1403–1576], f. 113^v)

Dominio Venetiarum// Serenissime etc., redierunt die presenti oratores nostri Constantinopoli, unde/ discesserunt die 28 Decembris. Novi nihil refferunt, nisi quod,/ per quendam summum eorum secte sacerdotem pax inter Ussuncassanum/ et Turcorum imperatorem tractatur, iamque dictus imperator liberatis/ restituerat certiter duo millia ducentos ex hominibus Ussuncassani,/ quos vinctos tenebat, retentis tamen duodecim potentibus/ et alti status hominibus. Rem eo deductam dicunt, ut pax/ inter ipsos stabilita intelligatur, si Ussuncassan quedam oppida/ territorij Carasseris, et quedam oppida territorij Trapezonti,/ dicto Turcorum imperatori resignaverit, et facta dicta resignatione,/ dicti duodecim liberari debent. si autem ipse Ussuncassanus/ dicta oppida resignare recusaverit, nulla inter eos pax/ secutura est. Fertur insuper quod hoc anno, si ipsa pax sequitur,/ ipso personaliter sit ocio operam daturus, quodque novum Romanie/ Bassam, qui est quidam Bosnensis natione Sulimanbegh/ eunuchus, ad partes Albanie expediturus. Ad damna/ quoque Moldovie exercitum parabat, propter conceptam indigna/ tionem, quod favore Stephani, Moldovie voyvode, Radulus,/ Vlachie Maioris dominus, qui dicto imperatori serviebat, eiectus/ sit, et Vladislaus Draculis quidam ipsam Vlachiam dicto Ste/ phano opitulante rursus occupaverit. Hec sunt que/ oratores nostrj explorare potuerunt, que quantum veritati/ nitantur ignoramus, nos bona fide et syncere pro debito/ cui astringimur, que nobis nunciantur Celsitudine Vestre signifi/ camus, cui cum non desint omnium que ubique agantur/ scriptores, et nuncij, et hec et alia exploratissime esse non/ dubitamus.// 31 Ianuarii 1474.

II. Rome, July 1 1475

(Archivio di Stato di Mantova, Mantua, Archivio Gonzaga, E. Affari esteri, XXV. *Roma*, busta 834. 1404–1499, not numbered)

Dilecte fili, salutem et apostolicam benedictionem!// Novissime litteris dilecti filij nobilis viri Petri Mocenigo, ducis Venetiarum, accepimus inmanem illum Turchum Christiani nominis hostem acerrimum/ classem validam et instructissimam retinere, quam sicut signis et aliquorum relatione habetur per Mare Maius versus partes Moldavie, pro iniurijs ulciscendis cladis ibidem sus/ cepte convertere intendit. Ea denuntiatio nos merito commovit ad commiserationem

calamitatis Christiane et ad hec ipsa pericula consideranda. Primum igitur quod ad nostrum pasto/rale attinet officium supplices Deum oravimus et per alias personas Deo acceptas preces effundi fecimus, ut ipse qui prepotens est, pro sui nominis gloria decertantibus assistat animos/ Catholicorum regum et principum ac fidelium populorum uniat, ut hic truculentissimus hostis Christianorum viribus repellatur, tue vere excellentie significandum duximus/ et copiam litterarum memorati ducis presentibus introcludi fecimus, ut plane intelligas quanto in discrimine non solum Moldavie partes, verum etiam omnium Christianorum versentur, velis/ itaque prout Catholicum principem debet de aliquo subsidio cogitare et illis partibus bello laborantibus, prout expedire videris ope tua succurrere. Nos vero considerantes quod ad tantam belli molem sustinendam nostre et ecclesie facultates nullomodo sufficerent, concurrentibus auxilijs Christianorum presidia exhibere, iuxta vires nostras pollicemur, neque aliquo pacto unacum alijs huic Dei et fidei cause deerimus. Cogitare et ante oculos tuos ponere velis quod si dilectus filius, nobilis vir Stephanus Vayvoda, qui nuper victoria potitus stragem/ et iacturam maximam Turchis intulit, ab eisdem bello lacessitus Christianorum auxilijs se destitutum senserit, et loco ceserit, quod Deus avertat, quantis periculis Ungari et Germanorum populi/ devotissimi et reliqua Christianitas subiacerent. Quare eandem excellentiam tuam, per viscera misericordie Dei nostri et pro ipsius Dei et Christiani nominis reverentia, hortamur in Domino ac de/precamur, ut iuxta vires tuas aliquam subventionem facere velis, prout tue conscientie visum fuerit. In quo Deo in primis gratissimum obsequium prestabis eritque anime tue admodum salutare et ad gloriam ac laudem tui nominis cedet. Datum Rome, apud Sanctumpetrum, sub annulo piscatoris, die prima Iulij, MCCCCLXXV, pontificatus nostri, anno quarto.// Marcellus⁸⁴.

<Verso:>Dilecto filio nobili viro Ludovico de Gonzaga, marchioni Mantue.

DE LA “AGENTUL” LUI DRACULIA LA ATLETUL PAPALITĂȚII

Rezumat

Pe 1 iulie 1475, înainte ca vestea cuceririi otomane a Caffei genoveze din Crimeea (6 iunie 1475) să răspândească, a fost revanșa sultanului Mehmed al II-lea pentru înfrângerea suferită de oștile sale la Vaslui (10 ianuarie 1475), papa Sixt al IV-lea a emis o “enciclică” în sprijinul lui Ștefan al III-lea al Moldovei, învingătorul de la Vaslui. Prin “enciclica”, păstrată în exemplarul de la Mantova destinat marchizului Ludovico al III-lea *il Turco* Gonzaga, Sixt al IV-lea cerea ajutor pentru Ștefan, înștiințat fiind de noul doge al Venetiei, Pietro

⁸⁴ Marcello de' Rustici, Papal secretary between 1449 and 1481 (Lee, *Sixtus IV*, 59–60).

Mocenigo, de marele pericol care amenința Moldova. Același doge se folosise de victoria lui Ștefan de la Vaslui pentru ca să încheie un armistițiu cu sultanul, care i-a permis acestuia din urmă să cucerească Caffa. Dar, despre aceasta, papa nu spunea vreun cuvânt.

Pentru Sixt, Ștefan era la fel de creștin precum dogele Veneției sau marchizul Mantovei, toți trei fiind calificați drept *dilectus* (*carissimus* era rezervat pentru regi). Ștefan, încă nenumit "atlet" de către papă (avea să primească dregătoria spre sfârșitul lui 1475, după ce a respins un nou atac otoman asupra Cetății Albe), stătea în rând cu toți stăpânitorii de rit *latin* care recunoșteau autoritatea urmașului Sfântului Petru și pentru care acesta putea cere, în mod legitim, ajutor. Sixt nu-l pomenea deloc pe Matia Corvin, suzeranul lui Ștefan, ceea ce accentuează – la scurtă vreme de la darurile aduse la Roma de trimișii domnului Moldovei – relația personală dintre Cetatea Eternă și Suceava. Parcă "venit de nicăieri", Ștefan al Moldovei se ridicase drept nădejdea Crucii tocmai în Anul Jubileului 1475. Cu nici un an înaintea victoriei de la Vaslui, situația fusese destul de diferită. O arată un alt mesaj, schimbat între republicile care-și împărțeau Marea Adriatică.

La 31 ianuarie 1474, cu vreo săptămână înaintea atacului lui Ali Mihaloğlu, bei de Vidin și Smederevo, asupra Oradei (7–8 februarie 1474) – legătura regală dintre Ungaria propriu-zisă și Voievodatul Transilvaniei – Comuna Raguzei, deopotrivă vasala lui Mehmed al II-lea și a lui Matia Corvin, i-a scris dogelui Veneției, Nicolò Marcello. De la cele mai proaspete vești despre Uzun Hassan, văzut în continuare de către destui drept principala speranță antiotomană a Creștinătății (în ciuda înfrângerii zdrobitoare suferite în august 1473), Ragusa a trecut – în mesajul trimis Veneției (anterior marea susținătoare a lui Uzun) – la luptele din *Vlachia Maior* (*Țara Românească propriu-zisă*), *recent ocupată de Ștefan al Moldovei* (8–30 noiembrie 1473). *Informațiile românești din ianuarie 1474 au fost furnizate de trimișii raguzani la Constantinopol (Istanbul), reînțorși de curând pe malurile Adriaticii (ei pleaseră de pe Bosfor pe 28 decembrie 1473). Cum Veneția continua să poarte un război tot mai disperat împotriva lui Mehmed, transmiterea de informații din inima Imperiului Otoman era o întreprindere extrem de delicată pentru Ragusa.*

Conform mesajului transmis – cu mai puțin de un an înaintea triumfului antiotoman de la Vaslui al domnului Moldovei – de către Republica Sfântului Iacob (Ragusa) Republicii Sfântului Marcu (Veneția), *Ștefan îi deschidea de fapt drumul lui Vlad al III-lea Țepeș spre tronul Țării Românești*. Mesajul raguzan este unica sursă contemporană păstrată care susține că Ștefan a câștigat Țara Românească de la Radu pentru folosul domnesc al lui Vlad (*Dracula* în mesajul Raguzei). Celelalte surse cunoscute (cronici, nu documente) afirmă la unison că Ștefan l-a întronat pe Basarab al III-lea *Laiotă* drept domn al Țării Românești, cel care a și rămas în mod constant alegerea domnească a stăpânitorului Moldovei pentru *cealaltă Valahie* până în toamna lui 1474. Mesajul, circulat la începutul aceleiași an 1474 între cele două puteri adriatice, contrazice cunoscutele informații asupra intervenției din noiembrie 1473 a lui Ștefan în Țara Românească și asupra evenimentelor care au urmat, informații păstrate doar în cronicile lui Ștefan, în special în *Cronica moldo-germană*, de la 1499–1500, destinată supușilor Casei de Habsburg, și în filele lui Jan Długosz, profund ostil Hunedoreștilor. Mai mult, cronicile lui Ștefan nu l-au pomenit vreodată pe Vlad.

Saltul făcut de Ștefan în decurs de un an (1474–1475) pare incredibil: de la un voievod în serviciul lui Matia și al lui Vlad, la favoritul Romei și al Veneției. Două evenimente despart și leagă aceste repere. Primul este cel mai cunoscut: victoria de la Vaslui. Al doilea este cel mai neglijat: recunoașterea de către Ștefan a autorității papei Sixt al IV-lea. Ea a avut loc,

prin intermediar (venețian), la Suceava, în noiembrie 1474, pe când bosniacul Soliman “al Rumeliei” și oastea sa, însoțită până în *Bulgaria* de patriarhul ecumenic de Constantinopol, Simeon I, mărșăluiau spre Moldova, din al cărei sfat domnesc ierarhii ieșiseră când Ștefan atacase Țara Românească în noiembrie 1473. Apoi, Ștefan a triumfat la Vaslui și a devenit oficial, în termen de un an, “atletul” Creștinătății. Iar când Mehmed însuși a venit împotriva sa, în vara anului 1476, familia domnului Moldovei s-a putut adăposti la Veneția. Era limpede că Ștefan cel Mare devenise omul din Răsărit al Apusului.

CALLIMACHUS ȘI DRACULA LA CONGRESUL CRUCIAT DE LA ROMA DIN ANUL 1490

Alexandru Simon*

Cuvinte cheie: Filippo Buonaccorsi Callimachus, Vlad al III-lea Țepeș, Matia Corvin, Mehmed al II-lea, Beatrice de Aragon, Ștefan al III-lea *cel Mare*, *imperator et dux*, biserici, fortificații, Roma, *Valachia*

Keywords: Filippo Buonaccorsi Callimachus, Vlad III *the Impaller (Dracula)*, Matthias Corvinus, Mehmed II, Beatrice of Aragon, Stephen III of Moldavia, *imperator et dux*, churches, fortresses, Rome, Wallachia

Cu două săptămâni înaintea morții previzibile, dar venite pe neașteptate, a regelui Matia Corvin (6 aprilie 1490)¹, la Roma au început – după o amânare de un an – lucrările congresului cruciat al Creștinătății (25 martie).² Dintre discursurile ținute la acel congres, la al cărui sfârșit – abrupt (datorită războiului izbucnit pentru moștenirea huniadă)³ – *dacii* s-au “încolonat” după unguri și polonezi între forțele din Răsărit ale proiectului cruciat (25 iunie)⁴, timpul a reținut – pe bună dreptate⁵ – orațiunea lui Filippo Buonaccorsi Callimachus,

* Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12–14, e-mail: alexandrusimon2003@gmail.com

** Mulțumim profesorilor Ovidiu Cristea (Academia Română, Institutul de Istorie Nicolae Iorga, București) și Adrian Ioniță (Academia Română, Institutul de Arheologie Vasile Pârvan, București) pentru sprijinul acordat.

¹ De la 1486, Matia nu mai putea practic să meargă (András Kubinyi, *Matthias Rex* (Budapest: Balassi, 2008). 149).

² Pentru congres: Kenneth M. Setton, *The Papacy and Levant (1204–1571)*, II. *The Fifteenth Century* (Philadelphia, PA: The American Philosophical Society, 1978), 412–416.

³ Al. Simon, “Țările Române ca loc de pasaj cruciat în anii 1490,” *Anuarul Școlii Doctorale Istorie. Civilizație. Cultură*, 1 (2005): 101–116, la 103–106.

⁴ Bayerische Staatsbibliothek, München, Abendländische Handschriften, Codices Latini Monacense, [no.] 461, ff. 188^r–193^v; Ioan-Aurel Pop, Al. Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu* (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2018), 49.

⁵ Vezi și Piotr Tańkowski, *Imago Turci: studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce (1453–1572)* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013), 148–155.

trimisul regelui Poloniei, Cazimir al IV-lea Jagiello.⁶ Dușman “vrăjit” și admirator “gelos”⁷ al defunctului regele al Ungariei, Croației și Boemiei, dar și al Daciei (după papa Pius al II-lea, cel puțin, în martie 1462)⁸, Callimachus I-a pomenit de două ori pe de demult dispărutul Vlad al III-lea Țepeș (*Vladislav Dracula* pentru umanistul Italian, precum și pentru mulți dintre contemporanii săi⁹). Vlad al III-lea fusese aliatul, prizonierul și de două ori ruda – sigur prin alianță – a fiului *atletului* Crucii, Iancu de Hunedoara.¹⁰

Discursul de la curia romană al lui Filippo Buonaccorsi Callimachus

Amintind luptele dintre creștini și turci, Callimachus se întreba în fața auditoriului prea-ales¹¹:

[...] *Quod si quoties in Europa victi, fusi, caesi a magno etiam illo Epirota Scandrabeo nec a minori aut viro aut imperatore Dracula Valacho, praeterea omnes Venetorum mari ac terra partas de Turcis victorias prosequi velim, quis est subinde crediturus tam multis magnisque stragibus unum aliquem saperuisse gerendis bellis in Asia, ubi inire non est, quam multos multos paulo ante Ussoncassanus in Mesopotamia [...].*¹²

⁶ Pentru principalele informații: Domenico Caccamo, “Filippo Bunoaccorsi (Callimachus Experiens),” *Dizionario Biografico degli Italiani*, 15 (1972), *sub voce*.

⁷ Gioacchino Paparelli, *Callimaco Esperiente (Filippo Buonaccorsi)* (Salerno: Edizioni Beta, 1971), 33–34, 160–161; Harold B. Segel, *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism, 1470–1543* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989), 59–60.

⁸ I.-A. Pop, “Matia Corvin, *re de Ungaria, de Dacia etc.*, în anul 1462,” *Revista Istorică*, NS, 21, nos. 3–4 (2020 [2021]): 235–248.

⁹ Vezi acum *Corpus Draculianum: documentele și cronicile relative la viața și domnia voievozului Vlad Țepeș (1437–1650)*, eds. Thomas M. Bohn, Adrian Gheorghe, Christof Paulus, Albert Weber, I. *Scrisori și documente de cancelarie*, 2. *Cancelarii externe*, eds. A. Weber, A. Gheorghe, Ștefan Marinca, Alexandru Ștefan Anca (București – Brăila: Editura Academiei Române – Istros, 2020).

¹⁰ Al. Simon, “Soțiile ungare ale lui Vlad III Țepeș: rolul, impactul și receptarea unor alianțe și rivalități medievale,” *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, 48 (2011): 5–12.

¹¹ Pentru auditoriu și context, vezi și Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, V. 1476–1500* (Bucarest: Édition de l'Académie Roumaine, 1916), no. 187, 176–178.

¹² Philippus Callimachus Experiens, *Ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio*, eds. Irmina Lichonńska, Tadeusz Kowalewski (Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1964), 33. Pasajul a fost omis din repertoriul Gabrielei Annas, “Vlad III. Țepeș im Spiegel humanistischer Geschichtsschreibung: Antonio Bonfini, Filippo Buonaccorsi, Jan Długosz,” în *Vlad der Pfähler-Dracula: Tyrann oder Volkstribun?*, eds. Th. M. Bonn, Rayk Einax, Stefan Rohdewald (Wiesbaden: Harrassowitz, 2017), 71–97; în Anexă, no. II, pp. 96–97. Numai cel de-al doilea pasaj a fost inclus în anexă și analizat în textul articolului citat.

După ce a prezentat căderea Bulgariei, Serbiei și a Bosniei, mai ales prăbușirea celor două state din urmă fiind socotită și rodul politicii “trădătoare” a familiei huniade¹³, Callimachus a punctat:

[...] *Huc adde toties ductas totiesque inefficaces contra Valachos expeditiones, quae gens hodie in duas partes divisa, quarum neutra cum maxime floruit, haud amplius quam sexdecim armatorum milia in bella mittebat*¹⁴. *Et tamen qui ex illis Besserabi nuncupantur, longissimo tempore tam exiguis copiis omnem Turcorum vim non modo substinuere, sed saepissime etiam, provocavere, priusquam intestina seditione perciti et mutuo in semet saevientes maximum illum imperatorem et ducem suum Vladislaum Draculam amisere.*¹⁵ *Quo orbat mirum omnino non statim succubuisse [...].*¹⁶

¹³ A se vedea astfel și Castilia Manea-Grgin, “Two Ill-Fated Rulers on the Christian-Ottoman Borderline: Wallachian Prince Vlad III Țepeș/Dracula and Bosnian King Stephen Tomašević,” în *Vlad der Pfähler-Dracula*, 49–68.

¹⁴ Atragem atenția asupra pasajului [...] împotriva valahilor, al căror neam [adică trib, acesta fiind echivalentul de drept pentru romana gens] este împărțit în două părți, niciuna dintre ele neflorind cu adevărat, nefiind în măsură – sub nici o formă – să trimită mai mult de 16 000 de oameni înarmați la război [...]. În traducerea profesorului Papacostea: [...] împotriva valahilor, care neam e astăzi divizat în două părți, dintre care niciuna, când a cunoscut maximum de înflorire, nu trimitea în război mai mult de 16000 de ostași [...] / [...] *contre les Valaques, peuple divisé actuellement en deux parties, dont aucune même, à son stade d'épanouissement maximal, n'envoia la guerre plus de 16 000 soldats* [...].

¹⁵ Alt pasaj demn de interes: [...] Și, totuși, aceia dintre ei numiți Basarabii nu numai au rezistat vreme îndelungată întregii puteri a turcilor, ci și i-au provocat adesea, înainte ca diviziarea internă să se încingă și, în prăpădul dărâmat, să permită ca marele lor împărat și duce, Vladislav Dracula, să cadă. *Surprinzător, deși lipsiți <de acesta>, ei nu s-au prăbușit imediat și cu totul <în fața turcilor> [...].* În traducerea profesorului Papacostea: [...] *mici împotriva întregii puteri a turcilor, dar foarte adesea chiar i-au atacat, înainte de a-l pierde din pricina luptelor interne pe acel mare comandant și domn al lor Vladislav Dracula; de care fiind lipsiți, de mirare că nu au sucombat pe dată, cu totul [...].* / *Et pourtant ceux d'entre eux désignés sous le nom de Besserabi ont non seulement résisté fort longtemps, en dépit de leurs forces tellement réduites, au pouvoir des Turcs, mais très souvent ils les ont même attaqués, avant de perdre, par suite d'après luttes intestines, leur grand commandant et prince Vladislav Dracula; et c'est par miracle qu'ils ont échappé à la totale destruction une fois privés de lui [...].*

¹⁶ Callimachus, *Ad Innocentium*, 50. Doar acest fragment a fost folosit și tradus de către profesorul Șerban Papacostea, în “Politica externă a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare: puncte de reper,” *Revista de Istorie*, 28, no. 1 (1975): 15–31, la 16; în varianta în franceză: “La politique extérieure de la Moldavie à l'époque d'Etienne le Grand: points de repère,” *Revue Roumaine d'Histoire*, 14, no. 3 (1975): 423–440, la 424–425). Precum în varianta în română, citatul din Callimachus figura în debutul studiului. Din păcate, profesorul Papacostea nu mai inclus în analiza sa, atât în varianta în română, cât și în cea în franceză, și întâiul pasaj din discursul lui Callimachus în care era pomenit Vlad. Urmările românești (și nu numai) ale acestei lipse (scăpări) aveau să se vadă mai ales după 1989.

“La catafalcul” regelui Matia,¹⁷ prezentat de multă vreme în derădere drept *valachorum regulus*¹⁸, acuzat că urmărea să se încoroneze împărat al romanilor¹⁹ și contestatul monarh care pretinsese – în mod repetat (mai ales în anii 1480²⁰) – că recuperase *Valahia* paternă²¹, Callimachus l-a numit de două ori împărat pe Vlad din neamul Basarabilor *valahi*.²² Moartea acestuia în iarna anului 1476–1477 fusese socotită – nici cinci ani mai târziu (1480–1481) – decesul *regelui Daciei din familia Basarabilor*.²³ Titulatura acordată de Callimachus lui Vlad, *imperator et dux <Valachorum>*²⁴, reprezenta și un atac direct la romanitatea

¹⁷ Congresul cruciat a început pe 25 martie 1490. Textul a fost – desigur – pregătit în forma de bază înaintea morții lui Matia pe 6 aprilie 1490. A fost – însă, la fel de sigur – rostit după ce vestea dispariției monarhului huniad a ajuns la Roma, la fel precum la Milano, pe 15 aprilie 1490 (Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomacziak emlékek. Mátyás király korából 1458–1490* (= *Monumenta Hungariae Historica*, IV, 1–4), IV. [1489–1490; 1458–1490] (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia, 1878), no. 123, pp. 172–174 (MDE în continuare); condoleanțele transmise de către Lodovico *Il Moro* Sforza văduvei lui Matia, Beatrice de Aragon). Callimachus a fost suficient de abil ca textul său să fie “neinfluențat” de moartea lui Matia. Fiul lui Iancu de Hunedoara părea la fel de viu, precum și fusese la vremea conceperii discursului trimisului lui Cazimir al IV-lea la curia papală.

¹⁸ Al. Simon, “Crăișorii valahilor din a doua jumătate a secolului al XV-lea,” *Crisia*, 40 (2010): 159–167.

¹⁹ Adică împărat al Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană (vezi aici în continuare Karl Nehring, “Herrschaftstradition und Herrschaftslegitimität. Zur ungarischen Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts,” *Revue Roumaine d’Histoire*, 13, no. 3 (1974): 463–471).

²⁰ I.-A. Pop, Al. Simon, “Transilvania de la Dunăre: scrisorile de la Modena ale reginei Beatrice de Aragon din vara anului 1480,” *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a V-a, 36 (2021), sub tipar.

²¹ Cu referire la evenimentele care au pregătit congresul de la Roma, a se vedea – recurent – și notițele huniade (pentru *Valachie*) ale lui Philippe de Commynes, *Mémoires*, ed. Joseph Calmette, I. 1464–1473 (Paris: Champion, 1924), 339; II. 1474–1483 (Paris: Champion, 1925), 335–338; III. 1484–1498 (Paris: Champion, 1925), 169.

²² Vezi astfel și Aurelian Sacerdoțeanu, “Stema lui Dan al II-lea în legătură cu familiile Huniade și Olah,” *Revista Muzeelor*, 37, no. 1 (1968): 5–16.

²³ Agostino Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo dal-mata del tardo Quattrocento. Vita e opere*, ed. Chiara Faraggiana (Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 1981); *Opusculum reverendi Domini Martini de Segonis natione Catharensis origine autem Serviani ex Novomontio aliter Novobardo dicto Dei gratia episcopi Olchinensis ad Beatissimum Sixtum IV Romanum Pontificem. Tractatus de provisione Hydronti et de ordine militum Turci et eius origine*, 78–146, la 135; I.-A. Pop, Al. Simon, “Regele Daciei din familia Basarabilor: mărturii despre români și domnii lor din secolul al XV-lea,” în *Cel care a trecut făcând bine. Nicolae Edroiu*, eds. Macarie Motogna, Mihai Hasan, Victor Vizauer (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2019² [2020]), 60–64.

²⁴ Să observăm cât de asemănător – ca structură cel puțin – era această titulatură cu cea “clasică” de *domn și <mare> voievod*. *Dux*, ca în conducător de oști, era echivalentul latin al slavului (?) *voievod* (Vasile Grecu, “*ΒΟΕΒΟΔΟΣ* slawischen Ursprungs oder Homoionymie,” în

corvină clamată de Matia prin strămoșii săi *valahi*, urmașii Romei.²⁵ “Titlul lui Dracula” se trăgea din *dux et imperator <Romanorum>*²⁶ ori *rex, imperator et dux Romanorum*.²⁷ Venea din Antichitatea retrezită – dantesc²⁸ – în veacurile Renașterii, care cuprinseră și părțile răsăritene ale Europei.²⁹

Vorbele de la Roma ale lui Callimachus au îngemănat – la rândul lor³⁰ – viețile lui Matia și Vlad. Câteva biserici și câteva cetăți par să ne arate de ce cei doi stăpânitori, cele două rude “în definitiv”, erau de fapt de nedespărțit și după ce niciunul nu mai trăia.³¹ Situația nu este neapărat surprinzătoare, fie și numai deoarece “imaginea (românească) modernă” a lui Vlad a fost definită – pe nedrept mai degrabă – de o mănăstire (Snagov)³² și de o cetate

POLYCHRONION. *Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, ed. Peter Wirth (Heidelberg: C. Winter, 1966), 207–210).

²⁵ Julia Dücker, “Konstruktion einer ruhmreichen Vergangenheit: die Abstammung des ungarischen Königs Matthias Corvinus,” în *Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter*, eds. Michael Borgolte, J. Dücker, Marcel Müllerburg, Bernd Schneidmüller (Berlin: De Gruyter, 2011), 137–151.

²⁶ Originea ar trebui căutată la Cicero (Marcus Tullius Cicero, *Philippicae*, XI. In *M. Antonium Oratio Philippica*, 20. [...] *Milites veterani, qui illius auctoritatem, imperium, nomen secuti pro re publica arma ceperant, volebant sibi ab illo imperari; legio Martia et legio quarta ita se contulerant ad auctoritatem senatus et rei publicae dignitatem, ut deposcerent imperatorem et ducem C. Caesarem. Imperium C. Caesari belli necessitas, fasces senatus dedit.* [...]). Din acest motiv, poate, titlul a fost asociat încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea – și – venirii unui nou Augustus (aceasta este ce sigur susțin paginile filiale ale lui Pietro Alighieri, *Super Dantis ipsius genitoris Comoediam Commentarium*, ed. Vincenzo Nannucci (Firenze: Guglielmo Piatti, 1845), 39–48).

²⁷ Vezi și Pierre Morizot, “Pour une nouvelle lecture de l’*elogium* de Masties,” *Antiquités Africaines*, 25 (1989): 263–284, la 274 (nota 39).

²⁸ În acest context, în legătură directă cu titlul citat, care promise și valoare escatologică de la începutul secolului al XIV-lea: Paul Renucci, “Dante et les mythes du Millenium,” *Revue des Études Italiennes*, NS, 11 (1965): 393–421; Charles T. Davis, “Dante’s Vision of History,” *Dante Studies*, 118 (2000): 243–259, la 254–255.

²⁹ *Italy and Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance*, eds. Peter Farbaky, Louis A. Waldman, (Cambridge, MA – Milan: Harvard University Press, 2011).

³⁰ A se vedea și datele, “statistice” inclusiv, din Daniel Ursprung, “Propaganda și popularizare. Povestirile tipărite despre Vlad Țepeș în contextul anului 1488,” *Analele Putnei*, 14, no. 1 (2018): 45–60, mai ales 47–48. “Boom-ul” tipăriturilor despre Vlad (și, atât implicit, cât și explicit, despre Matia) a fost între anii 1488 și 1494.

³¹ Situația descrisă mai jos, de la sud de Carpați, poate avea (are) o pereche la nordul munților, de exemplu, din cauza domeniul Amlașului și a primei soții huniade a lui Vlad (vezi *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI, 1458–1473, eds. Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad Gündisch (Bukarest: Editura Academiei RSR, 1981), no. 3389, p. 192; no. 3400, p. 200; din 1464, la doi ani de la “arestarea” lui Vlad de către Matia).

³² De Snagov se leagă mai ales domnia lui Vladislav al II-lea, decapitat de Țepeș (Dumitru

(Poenari).³³ Armele, zidurile și crucile erau fundamentele – creștine (medievale) – ale puterii imperiale, divine, militare.³⁴

Piosul Dracula la moartea lui Ladislau de Hunedoara și la alegerea lui Matia Corvin

Pe 5 martie 1458, la o lună jumătate după alegerea lui Matia drept rege al Ungariei (pe 24 ianuarie), la trei săptămâni de la intrarea triumfală a fiului lui Iancu de Hunedoara în Buda (14 februarie)³⁵, dar și la două zile după ce noul rege de pe Dunăre le ceruse sașilor sibiieni să facă pace cu Vlad al III-lea (3 martie)³⁶, domnul Țării Românești a venit la Mănăstirea Tismana.³⁷ Tismana era ctitoria Sfântului Nicodim († 1406)³⁸, sârbul refugiat în Țara Hațegului la începutul secolului³⁹, omul de încredere deopotrivă al lui Mircea I *cel Bătrân* și al lui Sigismund de Luxemburg.⁴⁰ În hagiografiile lui Nicodim, Sigismund a fost confundat ulterior cu Matia.⁴¹

Cu nici un an mai devreme, pe 16 aprilie 1457, la o lună de la decapitarea lui Ladislau de Hunedoara și arestarea de către Ladislau al V-lea *Postumului*

Năstase, “Domnul Țării Românești Vladislav II și asediul din 1453 al Constantinopolului,” *Revista de Istorie*, NS, 10, no. 1 (1999): 85–98).

³³ *Istoria Țării Românești. 1290–1690*, eds. Constantin Greceanu, Dan Simionescu (București: Editura Academiei RPR, 1960), 4; Nicolae Stoicescu, *Vlad Țepeș* (București: Editura Academiei RSR, 1976), 49–50, 209–210.

³⁴ Vezi – în acest sens – și *De poestate* [eds. Ștefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely,] (Iași: Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2007). Inutil – poate – de spus că nu subscriem la „dezvoltările” dorite prin amintitul volum.

³⁵ Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526* (London: Tauris, 2001), 298–299.

³⁶ *Urkundenbuch*, VI, no. 3108, p. 7. Matia îl numea pe voievodul Vlad *ilustru principe*, o abordare regală rarisimă.

³⁷ *Documenta Romaniae Historica* (DRH), B. Țara Românească, I. 1247–1500, editori P. P. Panaitescu, Damaschin Mioc (București: Editura Academiei RSR, 1966), no. 117, p. 202. Reeditat în *Corpus Draculianum*, I. *Scrisori și documente de cancelarie*, 1. *Cancelarii valahe*, eds. A. Gheorghe, A. Weber, Al. Șt. Anca, Ginel Lazăr, Jürgen Fuchsbauer (București-Brăila: Editura Academiei Române – Istros, 2019), no. 9, pp. 50–51.

³⁸ Đurađ Sp. Radojičić, “*Bulgaroalbanitoblahos* et *Serboalbanitobulgaroblahos*: deux caractéristiques ethniques du Sud-Est Européen du XIVe et XVe siècle. Nicodème de Tismana et Grégoire Camblak,” *Romanoslavica*, 13 (1966): 77–79.

³⁹ Între anii 1398/1399 și 1405/1406. Vezi și Radu Crețeanu, “Personalitatea cuviosului Nicodim de la Tismana după documentele vremii,” *Mitropolia Olteniei*, 28, nos. 11–12 (1976): 932–945.

⁴⁰ I.-A. Pop, Al. Simon, “Misiunile Sfântului Nicodim în contextul politicilor bisericești ale Veneției și Ungariei,” *Mitropolia Olteniei*, 58, nos. 9–12 (2006): 234–252.

⁴¹ Virgil Ciociltan, “Întelesul politic al *minunii* Sfântului Nicodim de la Tismana,” *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 22 (2004): 153–168, la 159–160.

a lui Matia (14–15/16 martie)⁴², ultimul băiat rămas în viață al lui Iancu⁴³, același Vlad al III-lea, fiul lui Vlad al II-lea *Dracul*⁴⁴, fostul cavaler al împăratului Sigismund⁴⁵, emisese un privilegiu pentru Mănăstirea Cozia.⁴⁶ Este primul document intern⁴⁷ păstrat de la Vlad al III-lea (al doilea act intern rămas de la Vlad a fost hrisovul pentru Tismana⁴⁸). De la 1418, Cozia, ctitoria lui Radu I (*Pancrațiu cel Înțelept* pentru apropiatăii lui Sigismund⁴⁹), fiul lui Alexandru *Basarab* și al Clarei *de Ungaria*,⁵⁰ era locul de veci al lui Mircea I.⁵¹ În anturajul lui Ioan Corvin, fiul nelegitim al lui Matia (și duce

⁴² Vezi și Johannes Grabmayer, “Das Opfer war der Täter: Das Attentat von Belgrad – über Sterben und Tod Ulrichs II. von Cilli,” *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichte*, 111, nos. 3–4 (2003): 286–316.

⁴³ György Szekély, “Hunyadi László kivégzése: struktúraváltozások a magyar állam és főváros kormányzásában,” *Tanulmányok Budapest Multjából*, 22 (1988): 61–102.

⁴⁴ Vezi în continuare Ilie Minea, “Vlad Dracul și vremea sa,” *Cercetări Istorice*, 4, no. 1 (1928), 65–276.

⁴⁵ Vezi și Pavel Chihaia, “Vlad Dracul voievod al Țării Românești și cavaler al Ordinului Dragonului,” în Idem, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească* (București: Arhiepiscopia Bucureștilor, 1993), 63–101.

⁴⁶ DRH, B, I, no. 115, pp. 199–200; *Corpus Draculianum*, I–1, no. 7, 41–43. În același an (doar anul se cunoaște), Vlad al III-lea a donat un clopot pentru Mănăstirea Govora (arsă apoi de Albul cel Mare), a cărei biserică avea hramul sugestiv Sfântul Nicolae. Conform unei tradiții, „pe locul ei” fusese la început o biserică catolică (Ramona Neacșa, “Și încă a pustiit și sfânta mănăstire. Mănăstirea Govora și un gest de putere de la mijlocul secolului al XV-lea,” *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 33 (2015): 267–285, la 274, nota 29).

⁴⁷ Vezi și *Corpus Draculianum*, I–1, no. 7, 39 (comentarii). Prin acest act, Vlad întărea Mănăstirii Cozia satul Troieniști/ Troenești/ Troianești, aflat pe ambele maluri ale Oltului (cf. Octavian Iliescu, “Evoluția valorii bunurilor funciare în Țările Române,” *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 12 (1994): 121–150, la 128, și notele 50 și 56). Numele satului este destul de sugestiv (vezi și Ion Taloș, Împăratul Traian și conștiința romanității românilor. Cultură orală și scrisă din secolele XV–XX (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2021), 231–233).

⁴⁸ *Corpus Draculianum*, I–1, no. 9, 49 (comentarii). Întregul sfat domnesc a fost prezent – la Tismana – la întărirea tuturor posesiunilor avute de mănăstire în vremea lui Vlad al II-lea, părintele domnului Vlad al III-lea).

⁴⁹ Eberhard Windecke, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, ed. Wilhelm Altmann (Berlin: R. Gaertner, 1893), 316–317 (1431).

⁵⁰ Adrian Ioniță, Beatrice Kelemen, Al. Simon, AL WA: prințul negru al Vlahiei și vremurile sale (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane – Argonaut 2017), 507, 674, 734. Faptul a fost acceptat – în maniera deja caracteristică – și de “școala pariziană” (Mihai-Florin Hasan, “Încă ceva despre Mircea cel Bătrân, înruderile și rubedeniile sale. Completări genealogice și familiale,” *Revista Bistriței*, 33 (2019): 16–60, la 35–41).

⁵¹ A. Ioniță, “Observații asupra sarcofagului lui Mircea cel Bătrân,” *Arheologia Medievală*, 2 (1998): 125–128.

al Croației și cetățean al Venetiei)⁵², Mircea a fost socotit, pe la 1502, chiar părintele lui Iancu.⁵³

Iancu de Hunedoara, Sigismund de Luxemburg și Matia la Cozia, Tismana și Vodița

Mănăstirile trasau liniile unei fresce – de familie – de sânge.⁵⁴ Ladislau de Hunedoara fusese dușmanul declarat al lui Vlad al III-lea.⁵⁵ Acesta îl trădase pe Iancu în ajunul bătăliei de la Belgrad (iulie 1456).⁵⁶ Iancu îl executase pe Vlad al II-lea *Dracul* (noiembrie 1447) și îi luase locul pe tronul *transalpin*.⁵⁷ Vlad al II-lea, dătătorul de nume *Dracul* (<i>a)</i>/ *Dragul* (<i>a)</i>⁵⁸, fusese membru al Ordinului Dragonului, întemeiat de Sigismund la 1408⁵⁹. Sigismund a fost considerat – de “gurile rele” din vremea vieții lui Matia – părintele lui Iancu.⁶⁰ Înainte

⁵² Iván Nagy, “Corvin János velenczei nemességéről,” *Új Magyar Múzeum*, 3, no. 1 (1853): 655–656.

⁵³ I.-A. Pop, Al. Simon, “Hungaria, Polonia, Dacia et Crouatia: Venetia, Casa de Habsburg și Moldova la sfârșitul secolului al XV-lea,” *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, 52, suppl. (2015 [2016]): 43–89, la 77–78. „Linia” Mircea-Iancu-Matia-Ioan a fost preluată – la rândul ei – de amintita „scoală pariziană” (Liviu Cîmpeanu, “*Ex bono tirone miles fortissimus, ex milite imperator optisimus emersit*. Reflections on the Beginnings of John Hunyadi’s Career,” in *Politics and Society in Central and South-Eastern Europe (13th–16th Centuries)*, ed. Zoltán Juszti (Cluj-Napoca: Mega, 2019), 175–204, la 179–180).

⁵⁴ Este ideea nedusă însă la capăt a lui A.D. Xenopol din “Lupta dintre Drăculești și Dănești,” *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a II-a, 30 (1907): 183–272.

⁵⁵ DRH, D. *Relațiile între Țările Române*, I. 1222–1456, eds. Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, K.G. Gündisch, D. Mioc, Viorica Pervain (București: Editura Academiei RSR, 1977), no. 341, pp. 461–462 (decembrie 1456).

⁵⁶ Al. Simon, “John Hunyadi between Belgrade and Cetatea Albă in the 1450s,” *Banatica*, 19/II (2009): 41–59.

⁵⁷ Francisc Pall, “Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447–1448,” *Studii. Revistă de Istorie*, 16, no. 5 (1963): 1049–1072.

⁵⁸ Vezi și Aurel Răduțiu, “Sur le nom de *Drakula*,” *Transylvanian Review*, 5, no. 1 (1996): 101–113.

⁵⁹ Pál Lóvei, “Hoforden im Mittelalter, unter besonderer Berücksichtigung des Drachenordens,” în *Sigismundus Rex et Imperator: Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg, 1387–1437*, ed. Imre Takács (Mainz: Philipp von Zabern, 2006), 235–263. Fondarea Ordinului Dragonului (1408) și donarea Hunedoarei de către Sigismund lui Voicu, cavaler al curții regale și tatăl lui Iancu, născut deja la acea vreme (1409), ar merita – poate – privity împreună.

⁶⁰ Radu Lupescu, “Matthias Hunyadi: from the Family Origins to the Threshold of Power,” în *Matthias Corvinus, the King: Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490*, eds. P. Farbaky, Enikő Spekner, Katalin Szende, András Vég (Budapest: Budapest History Museum, 2008), 35–49, la 35–36. Antonio Bonfini a fost cel care s-a simțit dator – și aparent a și fost și primul care a consemnat zvonul – să apere memoria lui Matia de acest zvon la adresa lui Iancu. “Nelegitimata” – sigismundiană – a lui Iancu i-ar fi fost însă de folos lui Ioan Corvin,

însă, Vlad al II-lea “fusese” fiul nelegitim al lui Mircea I.⁶¹ Feciorul lui Radu I era soțul unei mari *doamne* din Ungaria, de care până și suzeranul de la Buda al lui Mircea se temea.⁶² Ulterior (la 1462 și la 1473/1474), Vlad al III-lea avea să se căsătorească cu două rude apropiate de ale lui Matia.⁶³ Prima nevastă ar fi fost însăși fiica – nelegitimă – a lui Iancu⁶⁴, sigur suficient de puternică pentru a-i înspăimânta – inclusiv la Amlaș – pe sașii de la Sibiu și după “căderea” lui Vlad.⁶⁵ A doua soție huniadă a lui Vlad a fost Justina Szilágyi, vara primară, pe linie maternă, a lui Matia.⁶⁶

Iar Matia, la rândul său, s-a milostivit de călugării – de rit *grec* – din Țara Românească⁶⁷, urmând exemplele lui Sigismund (de la vremea luptelor cu otomanii din 1419 și 1428)⁶⁸ și Iancu (de la 1444, la plecarea în “cruciada de la Varna”).⁶⁹ Din câte se cunoaște, spre deosebire de aceștia, nu ctitoriile lui Nicodim de la Tismana și de la Vodița au beneficiat de grija sa, ci Cozia, unde odihnea

fiul nelegitim al lui Matia. Dar, Bonfini și-a terminat această parte din scriere după anul 1490, iar Ioan nu devenise rege al Ungariei.

⁶¹ Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (a. 1324–1881)*, I. Secolele XIV–XVI (București: Editura Enciclopedică, 2001): 92–93.

⁶² *Zala vármegye története. Oklevéltár*, II. 1364–1498, eds. Imre Nagy, Dezső Véghely, Gyula Nagy (Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája, 1890), no. 117, p. 299 (1400). La 1399, Mircea primise (un) *Hunyad*-ul de la Sigismund.

⁶³ Vezi și Al. Simon, “At the Turn of the Fourteenth Century: Notes on Sigismund of Luxemburg and the Wallachian Princely “Stars” of the Fifteenth Century,” *Acta Terrae Septemcastrensis*, 19, no. 1 (2020): 135–155, la 148.

⁶⁴ Matei Cazacu, *Dracula* (Boston-Leiden: Brill, 2017), Anexă, *Geschichte Dracole Waide* (1463), 310–316, la 316.

⁶⁵ *Urkundenbuch*, VI, no. 3389, p. 192; no. 3400, p. 200. Nunta (ante 4 martie 1462) la Ion Bianu, “Ștefan cel Mare. Cateva documente din arhivul de stat de la Milano,” *Columna lui Traian*, 4, nos. 1–2 (1883): 30–47, aici no. 1, 34.

⁶⁶ Tamas Fedeles, “*Drakwlyahza*,” în Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére, eds. Tibor Almási, Éva Révész, György Szabados (Szeged: SZTE, 2010), 107–114.

⁶⁷ Amintim că, tocmai sub anul 1458, a fost așezată refacerea de către Matia a Bisericii *Sfântul Nicolae* din Hunedoara, distrusă de “zeleții” lui Ioan de Capestrano (Zeno Karl Pinter, Ioan Marian Țiplic, “Cercetări arheologice la Biserica Sf. Nicolae – Hunedoara,” *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, NS, 10, nos. 1–4 (1999): 60–67).

⁶⁸ DRH, D, I, no. 125, pp. 204–205; nos. 128–129, 210–212; no. 169, 266–268. Pentru context: Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Hungarian-Ottoman Warfare. 1389–1526* (Leiden-Boston: Brill, 2018), 173, 194. Înaintea morții lui Mircea (1418), numai Ștefan Lazarević, *Drachendespot* (el fiind un “membru fondator” al Ordinului Dragonului la 1408), a emis un privilegiu pentru ctitoriile lui Nicodim, ruda despotului sârb.

⁶⁹ DRH, D, I, no. 276, 384–387. Pentru evenimentele de la 1444 și coroana *Bulgariei* promisă lui Iancu în schimbul reluării luptei cu Murad al II-lea, vezi P. Engel, “*János Hunyadi and the Peace of Szeged* (1444),” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47, no. 2 (1994): 241–257.

Mircea.⁷⁰ La acea vreme (29 iunie 1473), pe de o parte, Mehmed al II-lea, însoțit de nedoritul urmaș și frate al lui Vlad al III-lea, Radu al III-lea *cel Frumos*⁷¹, dar și de oștenii lui Ștefan al III-lea *cel Mare* al Moldovei⁷², se înfrunta tocmai în Asia Mică cu hanul turkmen, Uzun Hassan, marea speranță a Creștinătății⁷³, iar, pe de altă parte, Matia, al cărui –unic – fiu, Ioan, tocmai se născuse (pe 2 aprilie 1473, la Buda)⁷⁴, se lupta pentru supraviețuirea sa regală în Boemia⁷⁵, dar și la marginea adriatică a Balcanilor.⁷⁶ Peste nici jumătate de an, Raguza avea să anunțe Veneția că Ștefan îi deschidea drumul în Țara Românească lui Vlad.⁷⁷

Vlad la Athos și la Dunărea de Jos și Skanderbeg în Italia

Legătura dintre danii și marea politică pare – în mod surprinzător⁷⁸ – definitorie pentru istoria lui Vlad Țepeș.⁷⁹ Corelația se găsește la așezarea – în anii

⁷⁰ DRH, B, I, no. 144, 240–241. Spre deosebire de documentele lui Sigismund și Iancu pentru Tismana, actul lui Matia pentru Cozia nu a fost – pe nedrept – suspectat de a fi un fals creat în timpul administrației austriece a Olteniei în veacul al XVIII-lea (P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ed. Gheorghe Lazăr (București: Corint, 2001), 421–423).

⁷¹ O. Cristea, Nagy Pienaru, „Țara Românească și bătălia de la Bașkent,” *Analele Putnei*, 8, no. 1 (2012): 17–36.

⁷² Al. Simon, „Habsburgs, Jagiellonians and Crusading: The Wallachian Case in the 1470s,” în *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*, ed. Attila Bányi (Debrecen: University Press, 2016), 53–68.

⁷³ Małgorzata Dąbrowska, „Uzun Hassan’s Project of Alliance with the Polish King,” în eadem, *Hidden Secrets: Late Byzantium in the Western and Polish Context* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017), 211–232.

⁷⁴ Gyula Schönherr, *Hunyadi Corvin János. 1473–1504* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1894), 18–19. Să remarcăm astfel că actul pentru Cozia de la sfârșitul lunii iunie 1473 a fost emis de cancelaria din Buda a lui Matia, în timp ce acesta se afla – de dinaintea nașterii lui Ioan – în nord, la Brno la acea vreme (Richárd Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–1476–1490)* (Budapest: História, 2011), 98).

⁷⁵ A. Bányi, „Matthias Corvinus and Charles the Bold,” *Chronica*, 12 (2012): 69–88, la 76–77.

⁷⁶ Luka Spoljarić, „Nicholas of Modruš and his *De Bellis Gothorum*: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic,” *Renaissance Quarterly*, 72, no. 2 (2019): 457–491, la 476–481.

⁷⁷ I.-A. Pop, Al. Simon, „From *Dracula*’s “agent” to the *Athleta* of the Papacy,” *Banatica*, 31/II (2021), Appendix, no. I (31 ianuarie 1474). La acea vreme, Vlad era căsătorit probabil deja cu Justina. Negocierile pentru căsătoria dintre Matia și Beatrice de Aragon, fiica lui Ferdinand, regele Neapolelui, au început înainte de 19 martie 1474 (atunci, vestea despre ele a fost trimisă de la Napoli la Milano), adică – datorită distanțelor – cel târziu pe la mijlocul lunii februarie.

⁷⁸ Cu toate că se cunoștea faptul că jumătate din documentele “interne” păstrate de la el au fost pentru mănăstiri (Al. Simon, Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 522–527). Situația “paradoxală” este explicabilă prin marile distrugerii suferite de arhivele domnești și “private” din Țările Române și prin interesul – legitim – al Bisericii de a-și conserva cât mai bine actele de proprietate și de scutire de dări. În mod evident, considerațiile “statistice” documentare nu pot fi considerate repere absolute pentru o domnie.

⁷⁹ Documentelor interne (sau așa-zis interne) cunoscute emise de Vlad au fost (cf. DRH, B,

1457–1458 – a celei de a doua sale domnii (1456–1462)⁸⁰ și la începutul – la 1473–1474 – revenirii sale în Țara Românească (1476).⁸¹ Asocierea Biserică-stăpânire de la Dumnezeu apare însă și în “ajunul” nașterii lui Vlad drept spaimă a otomanilor, prin campania sa de la Dunăre de la începutul anului 1462.⁸²

Celelalte donații – pioase – cunoscute ale lui Vlad au fost pentru biserica *Sfântul Nicolae* din Târgșor (24 iunie 1461)⁸³, ctitoria sa din târgul în care îl decapitase pe Vladislav al II-lea⁸⁴, pentru mănăstirea athonită – socotită *albaneză*⁸⁵ – Filoteu/ Philotheou (ante 31 august 1461)⁸⁶, și pentru Mănăstirea Comana (27 septembrie 1461)⁸⁷, cea care i-a fost mai apoi poate loc de îngropăciune – în pripă – lui Vlad (1476/ 1477).⁸⁸ Toate aceste donații se așează în a

I, XXXV): 0 în timpul primei domnii (poate nici trei luni la 1448), 8 în vremea celei de a doua domnii (vara anului 1456-toamna lui 1462), și din nou 0 pentru a treia și ultima sa domnie (de vreo două luni, la sfârșitul anului 1476).

⁸⁰ În raport cu aceasta, ar merita restudiat cazul lui Dan, pretendentul susținut și de Frederic al III-lea împotriva lui Vlad, aliatul și vasalul lui Matia, a cărui domnie a fost contestată – de la 1459 – de către împăratul romano-german în a cărui posesie se afla Sfânta Coroană a Ungariei (vezi astfel și Brigitte Haller, “Kaiser Friedrich III. und die Stephanskronen,” *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 26 (1973): 94–147, la 123–125).

⁸¹ Ștefan Andreescu, “L’action de Vlad Țepeș dans le sud-est de l’Europe en 1476,” *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 15, no. 2 (1977): 259–272.

⁸² Vezi și Radu Lungu, “À propos de la campagne antiottomane de Vlad l’Empereur au sud du Danube (Hiver 1461–1462),” *Revue Roumaine d’Histoire*, 22, no. 2 (1983): 147–158.

⁸³ Constantin C. Giurescu, “O biserică a lui Vlad Țepeș la Târgșor,” *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 17 (1924): 74–75.

⁸⁴ Constantin A. Stoide, “A doua domnie a lui Vlad Țepeș. Luptele pentru ocuparea tronului și consolidarea domniei (1456–1458),” *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol*, 22, no. 1 (1986): 111–130.

⁸⁵ Philotheou și Karakallou (mănăstire semnificativ mai mică) erau mănăstirile *albaneze* de la Sfântul Munte, conform călugărului rus Isaia la 1492 (B. de Khitrowo [Sofia Petrovna Khitrovo], *Itinéraires russes en Orient* (Genève: J.-G. Fick, 1889), 289–294) și a unui *defter* de pe la 1520 (Heath W. Lowry, “A Note on the Population and Status of the Athonite Monasteries under Ottoman Rule (ca. 1520),” *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 73 (1981), 115–135, la 126).

⁸⁶ DRH, B, I, no. 119, p. 205. Document omis din *Corpus Draculianum*, I–1. Dania a fost atribuită și fratelui – vitreg – al lui Vlad al III-lea, Vlad al IV-lea *Călugărul* (vezi și Teodor Bodogae, *Ajutoare românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos* (Sibiu: Tipografia Arhidiecezană, 1941), 244–245). Vlad al IV-lea a fost ultimul moștenitor *valah* la Muntele Athos al sultanei Mara Branković (Boško I. Bojović, Petre Ș. Năsturel, “Les fondations dynastiques du Mont-Athos: des dynasties serbes et de la sultane Mara aux princes roumains,” *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 41, nos. 1–4 (2003): 149–176, la 160–161).

⁸⁷ DRH, B, I, no. 121, 206–207. Document omis din *Corpus Draculianum*, I–1.

⁸⁸ C. Rezachevici, “Mormântul lui Vlad Țepeș – cea mai plauzibilă ipoteză,” în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, eds. Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu, Gh. Lazăr (Brăila: Istros, 2003), 245–266.

doua jumătate a anului 1461.⁸⁹ Urmașul lui Iancu drept *atlet* al Papalității, albanezul Skanderbeg, avea să plece într-o profitabilă *condotta* în Italia (septembrie 1461-februarie 1462).⁹⁰ Profitând de armistițiul avut cu acesta, dar și cu Matia Corvin, Mehmed al II-lea a cucerit Trebizonda (pe 15 august 1461)⁹¹, capitala “ultimului imperiu bizantin”.⁹² Pe când Skanderbeg era pe drumul adriatic de întoarcere în Albania⁹³, iar, sub numele papei Pius al II-lea apăruse celebra *Epistolă* către Mehmed al II-lea⁹⁴, Vlad, deja logodit cu *ruda* lui Matia⁹⁵, a atacat Imperiul Otoman la hotarul său dunărean (ianuarie-februarie 1462).⁹⁶ Vestea s-a întins în goană până la Roma (martie 1462)⁹⁷, unde, pentru papă, Matia unea – prin Transilvania – Ungaria și *Dacia*.⁹⁸

⁸⁹ Intervalul ar putea fi lărgit la ultimele luni din anul 1460, deoarece dania athonită a lui Vlad este cunoscută numai prin anul acesteia 6969, adică 1 septembrie 1460–31 august 1461 (DRH, B, I, no. 119, p. 205). În acest caz, dania ar trebui privită în și mai strânsă legătură cu plecarea lui Skanderbeg în Peninsula Italică, negociată încă de la mijlocul anului 1460 (cu titlu de comparație, vezi și Al. Simon, “În vara anului 1466: ridicarea athonită a lui Ștefan al III-lea *cel Mare* și prăbușirea otomană a *atletului* Gheorghe Castriota Skanderbeg,” *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, 57 (2020): 45–64).

⁹⁰ Oliver-Jens Schmitt, *Skanderbeg: noul Alexandru din Balcani* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2014), 207–211, 214–219. A acționat în serviciul lui Ferdinand de Aragon, suzeranul său de la Napoli, și al papei Pius al II-lea, protectorul lui Skanderbeg și suzeranul lui Ferdinand (Neapolele fiind un fief papal).

⁹¹ Franz Babinger, “La date de la prise de Trébizonde par les Turcs (1461),” *Revue des Études Byzantines*, 7 (1949): 205–207.

⁹² Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks, 1204–1461* (Leiden-Boston: Brill, 2016), 258–259.

⁹³ În mai 1462, Skanderbeg pare să fi fost în continuare la Ragusa și nu la Kroja (Schmitt, *Skanderbeg*, 218).

⁹⁴ Luca D’Ascia, *Il corano e la tiara. L’epistola a Maometto II di Enea Silvio Piccolomini* (Bologna: Prendragon, 2003), 234.

⁹⁵ Cf. însăși celebra scrisoare din 11 februarie 1462, trimisă din București de Vlad lui Matia (pentru ultima ediție: *Corpus Draculianum*, I–1, no. 23, pp. 108–126, aici p. 108, chiar în debutul mesajului trimis regelui de către domn).

⁹⁶ Nu cunoaștem ca această corelație între Skanderbeg și Vlad să fi fost stabilită anterior. Situația nu trebuie însă să surprindă. Inclusiv bătălia de la Baia a fost disociată de căderea lui Skanderbeg (I.-A. Pop, Al. Simon, “The Venetian and Walachian Roots of the Ottoman-Hungarian Truce of 1468: Notes on Documents in the State Archives of Milan,” în *The Italian Peninsula and Europe’s Eastern Borders. 1204–1669*, eds. Iulian-Mihai Damian, I.-A. Pop, Mihailo Popovic, Al. Simon (New York-Oxford-Basel-Frankfurt-am-Main-Wien: Peter Lang, 2012), 283–302).

⁹⁷ Al. Simon, “Nașterea și moartea unui anti-erou: Nicolae de Modruș, Francesco Gonzaga, Rodrigo Borgia și cele 21 660 de victime ale lui Vlad al III-lea Țepeș,” în *Relații interetnice în Transilvania: interferențe istorice, culturale și religioase*, eds. I.-M. Țiplic, Maria Crîngaci-Țiplic, Nicolae Teșculă (Sibiu: Editura Universității Lucian Blaga, 2019), 209–234.

⁹⁸ I.-A. Pop, Al. Simon, “Reapariția pontificală a Daciei romane din Răsăritul Europei (1453–1462),” *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 36 (2020): 271–294, la 283–284, 287–292.

Beatrice de Aragon și cetățile Țării Românești

Peste un an⁹⁹, același papă Pius al II-lea avea să înregistreze celebra scrisoare de trădare a lui Matia Corvin trimisă de Vlad al III-lea (“intitulat” *Ioan Dragula*)¹⁰⁰ lui Mehmed al II-lea pe 7 noiembrie 1462.¹⁰¹ Fiul lui Vlad al II-lea îi promitea fiului lui Murad al II-lea Transilvania și chiar mai mult.¹⁰² În logica politică a suveranului pontif¹⁰³, precum și în cursul firesc al relațiilor dintre Matia și Vlad¹⁰⁴, Transilvania avea un rol de pivot.¹⁰⁵ Acest rol îl regăsim, extins chiar, la Beatrice de Aragon, ultima soție a lui Matia¹⁰⁶, a cărei căsătorie neapolitană a fost contractată (martie-septembrie 1474)¹⁰⁷, “pe fundalul” atacurilor moldave, și ungare, din *Vlachia Maior*¹⁰⁸, al cărei domn trebuia – și avea cumva – să redevină soțul Justinei Szilágyi, Vlad al III-lea.¹⁰⁹

În vara lui 1480, trupele ungare, și moldave, au izbutit să-l detroneze temporar pe Basarab al IV-lea Țepeluș.¹¹⁰ Fost favorit al lui Matia, dar și al lui

⁹⁹ Al. Simon, “The Pope, the Hunyadis and the Wallachians: The Curious Case of Pius II,” *Banatica*, 30/II (2020): 59–108, la 63–65, 71–82.

¹⁰⁰ Vezi astfel și Ioan Bogdan, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui: Studiu critic, cu cinci portrete* (București: Socec, 1896), X.

¹⁰¹ Locul de unde a fost expediată scrisoarea, *Rhotel*, a fost identificat fie cu Rucărul, fie cu Cîsnădie. Sigur este doar că, la acea vreme de noiembrie, Matia era “dispărut”, între Brașov și Secuime (Horváth, *Itineraria*, 71–72).

¹⁰² Scrisoarea a fost editată ultima oară în *Corpus Draculianum*, I–1, no. 61, pp. 198–199.

¹⁰³ Al. Simon, “A Humanist’s Pontifical Playground: Pius II and Transylvania in the Days of John Dragula,” *Transylvanian Review*, 29, suppl. 2 (2020 [2021]): 35–70.

¹⁰⁴ G. Gündisch, “Vlad Țepeș und die sächsischen Selbstverwaltungsgebiete Siebenbürgens,” *Revue Roumaine d’Histoire*, 8, no. 6 (1969): 981–992.

¹⁰⁵ “Moștenirea” lui Iancu s-ar cuveni reprivity și din această perspectivă (vezi I.-A. Pop, *Hunedoreștii: o familie europeană* (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2020), 139–193).

¹⁰⁶ Albert von Berzevitz, *Beatrix királyné (1457–1508)* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1908).

¹⁰⁷ Szabolcs de Vajay, “Un ambassadeur bien choisi: Bernardinus de Frangipanus et sa mission à Naples, en 1476,” în *The man of many devices, who wandered full many ways: Festschrift in Honour of János M. Bak*, eds. Balázs Nagy, Márcell Sebők (Budapest-New York: CEU Press, 1999), 550–557. Vezi și Ernesto Pontieri, *Per la storia di Ferrante I d’Aragona re di Napoli* (Napoli: Morano, 1946), 69–70.

¹⁰⁸ Al. Simon, “Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidences from the Archives of Milan,” *Revue Roumaine d’Histoire*, 46, nos. 1–4 (2007): 25–39 (vezi aici și Idem, “The Crusader Background of the Ottoman Raid on Oradea in 1474,” *Crisia*, 37 (2007): 113–138).

¹⁰⁹ Pentru context: I.-A. Pop, Al. Simon, “*Ungaria et Valachia*: promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470,” *Revista Istorică*, NS, 26, nos. 1–2 (2015 [2016]): 3–66, mai ales 36–40.

¹¹⁰ În maghiară, *cipős* este pantof, iar *cipés* pantofar. *Cypelles* înseamnă fie “pantofior”, fie “micul pantofar”. Deși a doua variantă pare mai plauzibilă, știut fiind și că Țepeluș a petrecut

Ștefan al III-lea¹¹¹, Țepeluș, întâiul moștenitor – *valah* – la Muntele Athos al sultanei Mara Branković¹¹², participase la campania otomană din Transilvania din octombrie 1479, a cărei zdrobire pe Câmpul Pâinii¹¹³ dusesse la oficializarea regală a existenței lui Ioan de către Matia, cu acordul – forțat – al Beatricei.¹¹⁴ Prezentat mai apoi drept tatăl postum al lui Neagoe Basarab¹¹⁵, Basarab al IV-lea Țepeluș fusese “asociatul” lui Vlad al III-lea Țepeș, din timpul ultimei domnii a acestuia¹¹⁶, și chiar “superiorul” acestuia, după informațiile ajunse la Veneția după moartea lui Vlad al III-lea.¹¹⁷

ceva timp și în Ungaria (*Cronica moldo-germană*, în *Cronicile slavo-române publicate de Ioan Bogdan*, ed. P.P. Panaitescu (București: Editura Academiei RPR, 1958), 28–37, la 32), nu doar în *Turcia* (ante 1474) și în *Moldova* (1475–1477, cu întreruperea dată de moartea lui Vlad al III-lea Țepeș), disprețul reginei din scrisoarea trimisă surorii ei pledează pentru traducerea lui *Cypelles* prin “pantofior”, cu înțeles de om foarte mic de statură. Tocmai disprețul reginei ne împiedică însă să considerăm că porecla lui Basarab al IV-lea nu era legată de țeapă, regina și anturajul ei doar folosindu-se relativa apropiere fonetică dintre țeapă și *cîpôs* (~țipoeș).

¹¹¹ Al. Simon, “În jurul bătăliei de la Vaslui (1474–1475). Considerații asupra relațiilor dintre Moldova, Țara Românească și Regatul Ungariei,” *Studia Universitatis Babeș Bolyai. Historia*, 49, no. 2 (2004): 3–26.

¹¹² Vezi și Radu G. Păun, “Mount Athos and the Byzantine Slavic Tradition in Wallachia and Moldavia after the Fall of Constantinople,” în *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, ed. Vlada Stanković (Lanham, MD: Lexington Books, 2016), 117–164, la 152 (nota 82). După moartea lui Țepeluș, Vlad al IV-lea s-a căsătorit cu văduva acestuia, Maria, și i-a urmat fostului soț al Mariei drept succesor al Mariei Branković pe Sfântul Munte. Este posibil ca, atât în cazul lui Basarab al IV-lea, cât și în cel al lui Vlad al IV-lea, legăturile speciale sârbești să se fi datorat și Mariei

¹¹³ Ioan Drăgan, “Câmpul Pâinii (1479): o luptă de români contra românilor,” în *Națiune și europenitate: Studii Istorice. In Honorem Magistri Camilli Mureșanu*, eds. Nicolae Edroiu, Susana Andea, Șerban Turcuș (București: Editura Academiei Române, 2007), 76–82.

¹¹⁴ I.-A. Pop, Al. Simon, “Din Secuime în Țara Hațegului: expediții otomane în Transilvania la sfârșitul anilor 1470,” în *Studia Archaeologica et Historica. In honorem Magistri Dorin Alicu*, eds. Viorica Rusu-Bolindeț, Tudor Sălăgean, Rada Varga (Cluj-Napoca: Argonaut, 2010), 565–575.

¹¹⁵ Dan Pleșia, “Neagoe Basarab. Originea, familia și o scurtă privire asupra politicii Țării Românești la începutul veacului al XVI-lea (I),” *Valachica*, 1 (1969): 45–60, la 53.

¹¹⁶ Ceea ce face cu atât mai interesante eforturile lui Matia și Ștefan de a-și aroga „întâietatea” pentru revenirea la putere a lui Vlad, “lăsat să moară” mai apoi de către cei doi (Al. Simon, “A doua venire a lui Mehmed al II-lea în *Moldovia* în anul 1476,” *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, 56 (2019): 23–32).

¹¹⁷ Reamintim pasajul din raportul trimis la Milano de versatul diplomat Leonardo Botta din Veneția: [...] *Per altre mie del di 27 del passato* [27 ianuarie] *a Vostra Illustrissima Signoria* [Bona de Savoia] *furono advisata, como per la via de Albania se haveva nova, che'l Turco* [Mehmed al II-lea] *haveva expugnato uno bastione, il quale el Re de Ungaria* [Matia Corvin] *haveva facto fare per tutela de Belgrado et per obsidione de Smedro* [Smederevo]. *Hora significo alla Vestra Signoria como dicta nova per la via d'Ungheria se e verificata, et quod maius est. El praefato Re advisa questa Signoria, como ultra l'expugnatione del dicto bastione li Turchi sono etiam corsi nella Valachia Maggiore, et di novo le hanno riacquistata tutta et hanno tagliato ad*

În chip firesc, dar și în mod exagerat¹¹⁸, Beatrice a anunțat victoria rudelor ei de la Modena (nu procedase la fel după bătălia de la Câmpul Pâinii).¹¹⁹ După ea, Țara Românească (*Valahia Mare*) era parte a Transilvaniei¹²⁰, care se întindea până la Dunăre(a de Jos).¹²¹ Mai mult, privați de cetățile lor, *valahi* se predaseră total *ungurilor*.¹²² În traducere: „cuceriră, de asemenea, toate cetățile din acele provincii și li s-a părut tuturor că au construit și altele și că au făcut muniții noi, zicând că nu vor să mai fie ale românilor, ci ale unguirilor (ultima parte putând suna chiar: zicând <ei, valahii> că nu vor să mai fie valahi, ci unguri”).¹²³ Dacă este să o urmăim pe Beatrice, aceste cetăți, fie și de pământ¹²⁴,

pezzi Draculia [Vlad al III-lea Țepeș], capitaneo del dicto Re, con circa quattro mille persone, et similiter hanno morto Bozarab [Basarab al IV-lea Țepeluș], Signore della dicta Valachia, la quale novella e riputata qua molto sinistra et pernitirosa per li Christiani, et maximamente che pare, che'l prelibato Re de Ungaria con li sui soliti modi accenni non poteva resistere ad tanti impeti, sol e non adiutato [...] (MDE, II. [1466–1480] (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia, 1876), no. 234, 339–340).

¹¹⁸ *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavie et Valachia* (= *Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, VI), ed. Endre Veress, I. 1468–1540 (Budapest: Stephaneum, 1914), no. 32, 34–35.

¹¹⁹ Pentru mai multe detalii: I.-A. Pop, Al. Simon, “Transilvania de la Dunăre: scrisorile de la Modena ale reginei Beatrice de Aragon din vara anului 1480,” *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a V-a, 36 (2021), în curs de apariție; Al. Simon, “Scrisori pierdute din vara anului 1480,” *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, 5 (2021), în curs de apariție.

¹²⁰ Pe al cărei voievod, Ștefan Báthory, nici nu-l pomenea, amintindu-l nu mai pe Ștefan al Moldovei, deși Báthory a jucat un rol hotărâtor în luptele de la 1479 și 1480 (R. Horváth, Tibor Neumann, *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája (1458–1493)* (Budapest: MTA, Történettudományi Intézet, 2012), 52–55).

¹²¹ Selectăm câteva pasaje: [...] *Liquali* [i.e. căpitani și oștenii lui Matia], *circa la festa delo Corpo de Christo, intrarono in le dicte parte/ de Transilvania, per nome chiamata la Gran Valacchia* [...] *Ancora haveno/assiedate doe forteze, lequalesono al incontro de Nicopolim, dal altra parte de/ Transilvania, accosto lo Damnubio* [...] Originalul se păstrează în Archivio di Stato di Modena, Modena, Archivio Segreto Estense, Cancellaria, Carteggi con principi esteri, *Ungheria*, busta 1623. 1477–1624, nn, adică nenumărat (Buda, 9 iulie 1480).

¹²² [...] *Expugnaro etiam tucte forteze de quelle provincie et e parso ad tucti/ construerene dele altre et fare nove monitione, dicendo non volere essere piu de Valacchi, ma de Hungari. Et con fede et gran cautela, li haveno promixo essere fideli de Hungari, per modo che may piu ce sera periculo, chequelle parte se habiano da revoltare, maxime/ per le bone provisione ce sono state facte et continuamente se faranno* [...].

¹²³ Situația ar fi fost limpede dacă în loc de *de s-ar fi folosit* “clasicul” *di* în [...] *dicendo non volere essere piu de Valacchi, ma de Hungari* [...].

¹²⁴ În comparație, a se vedea cazul “fortărețelor” (de pământ și de lemn) ridicate de Matia după campania condusă de fapt de Vlad Țepeș și de Vuk Branković la începutul anului 1476 (John V.A. Fine, “A Tale of Three Fortresses. Controversies Surrounding the Turkish Conquest of Smederevo, of an Unnamed Fortress at the Junction of the Sava and Bosna, and of Bobovac,”

fuseseră esența puterii lui Basarab al IV-lea.¹²⁵ Dar, ținând cont și de exagerările reginei și de interesele acesteia¹²⁶, ultimul lucru pentru care era cunoscută Țara Românească la acea vreme erau cetățile ei,¹²⁷ cele mai importante *forteze* din *la Gran Valacchia*¹²⁸ fiind pierdute de multă vreme, Severinul “la unguri” și Giurgiul “la turci”.¹²⁹

Biserici, cetăți și o împărăție

Asocierea Țării Românești a lui Basarab al IV-lea Țepeluș, totuși ultimul domn al ei care a bătut monedă¹³⁰, cu cetățile la 1480 poate părea la fel de nenaaturală precum asocierea dintre Vlad al III-lea Țepeș († 1476/1477) și Biserică/Biserici.¹³¹ Dar, jumătate din actele interne păstrate ale domnului Vlad privesc

in *Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, S.J.*, eds. Timothy S. Miller, John Nesbitt (Washington, DC: Catholic University of America Press, 1995), 181–196).

¹²⁵ În plus, în iulie 1480, în Țara Românească, existau cetăți “vechi” și cetăți “noi”. Reamintim ambiguitatea exprimării Beatricei: [...] *et e parso ad tucti construerene dele altre et fare nove monitione* [...]. Supușii lui Matia sau supușii lui Țepeluș construiseră noi cetăți? Sau și unii și alții?

¹²⁶ De exemplu, pomenirea Transilvaniei “distincte” de Ungaria (Voievodatul Transilvaniei era pentru regină *le parte de Transilvania*), care mergea până la Dunăre, cu a ei *Valahie Mare* și credința jurată *ungurilor de valahi*, care, lipsiți de *cetățile* lor, nu mai doreau să fie *valahi*, ci *unguri*, trebuie înțelese drept o încercare “de centralizare” inițiată de regina Beatrice de Aragon a Ungariei, cel puțin în scrisorile trimise de aceasta surorii și cumnatului ei de la Modena, Eleonora și Ercole d’Este. Datorită contextului și a cronologiei evenimentelor, principala țintă a Beatricei pare să fi fost Ioan Corvin, duce de Liptov, ducat “inventat” de tatăl său în octombrie 1479, și comite de Hunedoara, la hotarul transilvan al Țării Românești (pentru documentul emis de Matia imediat ce aflat despre victoria de la Câmpul Pâinii, vezi Pop-Simon, “Din Secuime în Țara Hațegului,” 573–574).

¹²⁷ Gheorghe I. Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească în secolele XIII–XVI* (București: Editura Enciclopedică, 2001²).

¹²⁸ Termenul în sine nu acopere însă întreaga întindere a Țării Românești, inclusiv după mărțuria fostului episcop al Transilvaniei, Gabriele Rangoni, ajuns episcop de Eger, privitoare tot mai la acțiunile lui Vlad și la pregătirile lui Matia de la începutul anului 1476 (pe larg: Al. Simon, “*De Dragule crudelitate*: ultima domnie a lui Vlad al III-lea Țepeș pe pământurile *Valahiei Mari*,” *Revista Istorică*, NS, 29, nos. 5–6 (2018 [2020]), 517–540).

¹²⁹ Plecând de la vremea bunicului lui Mircea, vezi Cristian Moisesescu, “Arhitectura epocii lui Mircea cel Mare,” în *Marele Mircea voievod*, ed. Ion Pătroi (București: Editura Academiei RSR, 1987), 469–505 (mănăstirile erau incluse – fresc am spune noi și astăzi – pe lista fortificațiilor, pomenita ardere a Govorei fiind elocventă și în acest sens).

¹³⁰ O. Iliescu, “Ducații Țării Românești cu numele lui Basarab voievod,” *Studii și Cercetări de Numismatică*, 6 (1975): 139–152; idem, “Ducatul de argint emis de Basarab al II-lea,” *Studii și Cercetări de Numismatică*, 7 (1980): 109–116. Reamintim că lui Vlad Țepeș (sau lui Vladislav al II-lea) i-au fost atribuiți și așa-numiți “ducați de cruciadă”.

¹³¹ „Lucrurile” nu au fost însă atât de simple. Vezi, de pe poziții diferite, C. Rezachevici, “Vlad Țepeș și Biserica,” în *Izvoare istorice, arta, cultura și societate: în memoria lui Constantin Bălan (1928–2005)*, ed. C. Rezachevici (București: Speteanu, 2010), 115–128; R. Neacșa, *De la*

Biserica.¹³² Iar una dintre principalele acuzații la adresa sa, din punct de vedere ortodox (rus, în anii 1480–1490)¹³³/ una dintre principalele “circumstanțe atenuante” acordate lui *Dracula*, din punct de vedere catolic (german, de asemenea în anii 1480–1490)¹³⁴, a fost *convertirea* sa, adică schimbarea ritului (din cel *grec* în cel *latin*).¹³⁵

Chiar dacă, precum în cazul efectivelor militare medievale,¹³⁶ exagerările erau definitorii pentru acea vreme¹³⁷, situația cetăților Țării Românești drept fundament al puterii ei trebuie reprivită.¹³⁸ Deși mărturia reginei Beatricei îl privea direct pe Țepeluș, ea ridică două întrebări simple pentru zilele predecesorului său, Țepeș, “ctitorul” Poenarului în cronicile Țării Românești din anii 1600–1700¹³⁹: (1) pe ce se întemeia puterea sa? (2) pe ce se baza imaginea puterii sale?

Abia răspunzând la ele, vom putea înțelege cu adevărat – neînlocuind nici un delir cu altul (fără ghilimele)¹⁴⁰ – de ce, pentru Marino Sanudo *cel Tânăr*

Mircea cel Bătrân la Neagoe Basarab. Raporturile dintre domnie și biserică în Țara Românească (Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2014), 100–111; Șt. Andreescu, “Vlad the Impaler and the Bible,” în *Vlad der Pfähler-Dracula*, 189–196.

¹³² DRH, B, I, nos. 114–121, pp. 197–207.

¹³³ *Povestire despre Dracula voievod* (1486 și 1490) în *Cronicile slavo-române*, 200–214, la 212. Vezi și Grigore Nandriș, “The Historical Dracula: The Theme of his Legend in the Western and in the Eastern Literatures of Europe,” *Comperative Literature Studies*, 3, no. 4 (1966): 367–396, la 386. Într-o variantă a *povestirii* ruse despre Dracula, ar fi scris: [...] *And he [Dracula] married, he took a princely wife* [în original: *vojevodskuju zhenu*], *and after that he lived a short while and was murdered by Stephen of Wallachia* [...]. Se impune verificarea citatului, reproduș întocmai.

¹³⁴ De exemplu: Cazacu, *Dracula*, Anexă, *Die Geschichte Dracole Waide* (1488 și 1499), 364–369, la 369.

¹³⁵ Ținând cont de politica lui Matia și de cea a lui Sixt al IV-lea (1471–1484), în pontificatul căruia s-a produs “eliberarea” lui Vlad (condiționată de convertire, după cum subliniau atât povestirile ruse, cât și cele germane, care și spuneau că Vlad “[...] s-a lăsat botezat în public și a făcut mare penitență [...]”), schimbarea ritului reprezenta o imposibilitate în condițiile unirii florentine care garanta păstrarea ritului (*grec*) sub autoritatea suveranului pontif (vezi în context jagiellon și Oskar Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)* (Rome: Via delle Botteghe Oscure 15, 1958¹), 101–105). Datorită “asocierii” Țepeș-Țepeluș de la 1476 putem lua însă – eventual – în calcul posibilitatea ca Matia să-l fi forțat pe Vlad să se boteze pentru a nu mai putea domni – deplin – în Țara Românească.

¹³⁶ A. Gheorghe, “Understanding the Ottoman Campaign in Wallachia in the Summer of 1462: Numbers, Limits, Manoeuvres and Meanings,” în *Vlad der Pfähler-Dracula*, 159–188.

¹³⁷ Cu titlul de exemplu, se vedea cazul lui Ștefan din I.-A. Pop, “The Romanians from Moldavia at the Jubilee in Rome (1475),” *Il Mar Nero*, IX-X (2019–2020): 163–170.

¹³⁸ A se vedea astfel selecția de hărți din finalul materialului. Datorită incertitudinilor, intervalul cronologic este larg.

¹³⁹ Este totuși posibil ca măcar turnul cetății să dateze din vremea lui Mircea I (Nicolae Constantinescu, *Mircea cel Bătrân* (București: Editura Militară, 1981), 54).

¹⁴⁰ Vezi Mircea Dogaru, *Dracula, împăratul Răsăritului. Gândirea politică și practica militară*

(1502), *Dracula* îl învinsese Baiazid al II-lea la 1486¹⁴¹ și – mai important – ce a dorit cu adevărat să transmită Callimachus la Roma în 1490. Un început de răspuns poate fi formulat, măcar în cea din urmă privință (dacă nu chiar în ambele)¹⁴² plecând de la contextualizarea cuvintelor lui Callimachus, evitată până acum.¹⁴³

Singurul actor politic în viață din galeria “luptătorilor de frontieră” evocați de trimisul regelui Poloniei (Skanderbeg, Vlad și Matia, fiul lui Iancu, cel datorită căruia Vladislav I/ III Jagiello pierise la Varna)¹⁴⁴ era Ștefan al Moldovei, după amintirile cronicii al Țării Românești și domnul ei vreme de 16/17 ani (adică, de la luptele de la 1473/1474 și până la moartea lui Matia în 1490).¹⁴⁵ Când (re)aducerea lui Ștefan pe “calea jagiellonă” a eșuat (el trebuia să-l susțină pe Jan Albert drept rege al Ungariei în locul răposatului Matia)¹⁴⁶, Filippo Buonaccorsi Callimachus a recomandat detronarea acestuia și înlocuirea sa cu Sigismund, mezinul lui Cazimir al IV-lea.¹⁴⁷

La mijlocul anului 1490, Ștefan,¹⁴⁸ care-l atacase “pe la spate” pe Vlad la 1462,¹⁴⁹

în epoca lui Vlad Țepeș: tradiție și originalitate (București: Globus, 1993), “operă” înlesnită de ezitățile și scăpările istoriografiei românești, mai mult decât de exagerările de care aceasta nu a străină mai ales în anii 1980.

¹⁴¹ *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCX CVI-MDXXXIII) dall'autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXIX-CDLXXVII*, eds. Guglielmo Berchet, Frederico Berchet, Nicolò Barozzi, Rinaldo Fulin, Marco Allegri, I. 1 aprilie 1501–31 marzo 1503, ed. N. Barozzi (Venezia: Fratelli Visentini, 1879), cols. 324–327. În lista înfruntărilor dintre otomani și creștini, întocmită în timpul noului război veneto-otoman (1499–1503), stătea scris: [...] 1486. *Exercito di Bayseto in Valachia, roto da Uracula Wayvoda*. [...]

¹⁴² La 1502, pentru Veneția, devenise tot mai important – sigur ca negociator cu Poarta – Radu al IV-lea cel Mare, rivalul valah al lui Ștefan, a cărui victorie de la Vaslui nu se regăsea pe “lista” lui Sanudo (vezi Al. Simon, “Valahii și domnii lor în războiul veneto-otoman (1499–1503),” *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol*, 50 (2013): 39–52).

¹⁴³ Cu excepția lui profesorului Papacostea, care menționat congresul cruciat de la 1490 (“Politica externă,” 16).

¹⁴⁴ Atât Jan Długosz, în special, cât și Callimachus l-au învinovățit pe Iancu pentru moartea tânărului rege al Poloniei și al Ungariei (vezi și John Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444* (Leiden-Boston: Brill, 2012), 8–9, 370).

¹⁴⁵ *Istoria Țării Românești*, 5. Vezi Pop-Simon, Re de Dacia, 21 (nota 36).

¹⁴⁶ Vezi Al. Simon, “Domnul Moldovei și regii Ungariei la 1490. Un document de la Ștefan cel Mare,” *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol*, 43–44 (2006–2007 [2008]): 15–36.

¹⁴⁷ Ne referim la fiii seculari ai regelui, Frederic fiind arhiepiscopul Cracoviei (Natalia Nowakowska, *Church, State and Dynasty in Renaissance Poland: The Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468–1503)* (Aldershot: Ashgate, 2007).

¹⁴⁸ Ș. Papacostea, “De la Colomeea la Codrîi Cosminului (poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea),” *Romanoslavica*, 17 (1970): 525–554, la 530–533.

¹⁴⁹ O. Cristea, “*Lami de l'ami et ennemi de l'ennemi*: la collaboration militaire moldo-ottomane

pare să fi fost în realitate ținta – finală – a vorbelor rostite de Callimachus în fața papei Inocențiu al VIII-lea, cel care-l eliberase – la 1489 – pe domnul Moldovei de jurământul de credință depus de acesta în fața regelui Poloniei la 1485.¹⁵⁰ Imediat după prezentarea lui Vlad al III-lea, trimisul italian al Cracoviei la Roma, care îi țintea pe cei vii prin intermediul morților (vorbind frumos până și despre Matia)¹⁵¹, l-a înfățișat pe Ștefan drept *aliatul și prietenul* lui Baiazid al II-lea¹⁵², care fusese aliatul și prietenul defunctului Matia.¹⁵³ Ștefan se ridicase și continua să se înalțe în locul *dacic* (și) *valah* al lui Matia și Vlad.¹⁵⁴ *Cauza valahului* <este> *debilă* fuseseră cuvintele trimise – cu vădită satisfacție și încă de dinaintea morții lui Matia (martie 1490)¹⁵⁵ – de către Callimachus prietenei sale Sofia Paleologul de la Moscova, dușmana de moarte a lui Ștefan.¹⁵⁶

Pomenindu-l – în “tiparul” vechilor împărați romani¹⁵⁷ – de două ori pe

pendant le règne d’Etienne le Grand,” *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe*, 3 (2011): 87–103.

¹⁵⁰ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (= *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, II, XI–XII, XIV), I. 1384–1492, ed. Anatol Lewicki (Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1876), no. 265, 293.

¹⁵¹ De aceea l-a pomenit și pe Skanderbeg „în pereche” cu Vlad. De aceea la final, a pledat pentru pălăria de cardinal a lui Frederic Jagiello. Numai Jagiellonii puteau conduce cruciada (vezi și Wiktor Weintraub, “Renaissance Poland and *Antemurale Christianitatis*,” *Harvard Ukrainian Studies*, 3–4, nos. 2 (1979–1980): 920–930, la 925).

¹⁵² Callimachus, *Ad Innocentium*, 50; Papacostea, “Politica externă,” 16. Ca în cazul lui Matia, răposat pe atunci, însă, Callimachus nu uita să pomenească meritele lui Ștefan. Cum Ștefan era prezentat drept vasalul lui Cazimir al IV-lea, care la rândul său încheiase un armistițiu cu Baiazid al II-lea la mijlocul anului 1489 (“din cauza” politicii lui Matia care nu-i lăsase monarhului jagiellon altă opțiune decât acordul cu sultanul), Callimachus avea la îndemână o multitudine de elemente, aparent contradictorii, pe care le putea folosi cu succes în favoarea sa.

¹⁵³ Antonin Kalous, *The Legation of Angelo Pecchinoli at the Court of the King of Hungary (1488–1490)* (= *Collectanea Vaticana Hungariae*, II, 8) (Budapest – Rome: Gondolat, 2021), no. 32, p. 132; no. 40, p. 227; no. 46, 257.

¹⁵⁴ I.-A. Pop, Al. Simon, “Ștefan cel Mare, căpitanul Veneției, regele Moldovei și crăișorul valahilor, în toamna anului 1492,” *Revista Istorică*, NS, 31, nos. 1–2 (2020 [2021]): 61–85.

¹⁵⁵ În original: [...] *La cosa del Valacho debile* [...] (*Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486–1516* (Kodeks zagrzebski), ed. Józef Garbacik (Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossoliński, 1966), no. 4, p. 11).

¹⁵⁶ Vezi și Jonathan Harris, “A worthless prince? Andreas Palaeologus in Rome, 1465–1502,” *Orientalia Christiana Periodica*, 61, no. 2 (1995): 537–554, la 544–546; C.Rezachevici, “Ștefan cel Mare, Ivan III, Sofia Tomincina (Paleolog) și Elena Ștefanovna Voloșanca,” *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 22 (2004): 51–72, la 63–65.

¹⁵⁷ Reamintim, dar numai în notă, în speranța unor viitoare cercetări, caracterul mesianic asociat titlului folosit de Callimachus pentru Vlad, *imperator et dux*. Era și un titlu pentru – “un nou” – Moise, conducător de trib prin deșert. Reamintim astfel că *gens* folosit pentru *neamul valahilor* însemna *trib* la bază, la fel ca în cazul celebrei *gens Corvina*.

Vlad drept împărat, Callimachus îl delegitima pe Ștefan¹⁵⁸ și îl anula pe răposatul Matia¹⁵⁹ în rândul *valahilor* din vechea și noua *Dacie*, a căror origine romană umanistul italian a susținut-o în mod constant.¹⁶⁰ Avea Callimachus vreun un temei să facă aceasta?¹⁶¹ Cel mai temeinic răspuns cade în sarcina arheologiei, a cercetării bisericilor și cetăților Țării Românești de după căderea Bizanțului.¹⁶²

CALLIMACHUS AND DRACULA AT THE CRUSADER CONGRESS IN ROME (1490)

Abstract

Two weeks, before the predictable, yet unexpected death of King Matthias Corvinus (April 6, 1490), the great crusader congress of Christendom began in Rome (March 25, 1490), after a year's delay. From the speeches delivered at the congress, at whose abrupt end (triggered by the war for the Hunyadi successions), the *Dacians* were seated after the Hungarians and the Poles among the Eastern forces of the crusader project, time – rightfully – recorded the oration of Filippo Buonaccorsi Callimachus, the envoy of Casimir IV Jagiello, the king of Poland. “Enchanted adversary” and “jealous admirer” of the late king of Hungary, Croatia and Bohemia, but also of *Dacia* (according to Pope Pius II in March 1462, at least), Callimachus twice mentioned the long deceased Vlad III (*Vladislav Dracula* for the Italian humanist, as well as for many of his contemporaries), Vlad had been the ally, the prisoner and twice the relative – certainly by marriage – of the son the *athleta* of the Cross, John Hunyadi. For Callimachus, Vlad had been the *imperator et dux* of the Wallachians, a title that recalled – in Dantesque and millennialist fashion – the titles of the ancient Roman emperors, therefore – openly in fact – challenging Matthias' claimed Roman origins (and supremacy) and also his rightful rule over – paternal moreover – Wallachia.

The lives of Matthias and Vlad seemed intertwined after their deaths. A few churches and a couple of fortresses indicate why the two lords, the two relatives after all, could not be separated after none of them ruled. This should not come as a complete surprise given only

¹⁵⁸ Poate și din acest motiv, istoriografia polonă a căutat să nege autenticitatea *Sfaturilor* – pentru Jan Albert – ale lui Callimachus sau – măcar – a “sfatului” privitor la Ștefan (o sinteză la Segel, *Renaissance Culture*, 67–68).

¹⁵⁹ El nici nu conta în raport atât cu Vlad, cât și cu Jagiellonii “cei aleși” (Callimachus, *Ad Innocentium*, 68).

¹⁶⁰ Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor: istoria unei idei* (București: Editura Enciclopedică, 1993²), 72–74. Însă, în opoziție cu Długosz, Callimachus a contestat originea romană a lituanienilor (*Vita et mores Sbignei cardinalis*, ediție I. Lichonska (Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1962), 26–28, pentru *valahi*, 38–41, pentru lituanieni).

¹⁶¹ Este – probabil – întrebare la care profesorul Papacostea a evitat să dea vreun răspuns în anii 1970, dar și după.

¹⁶² Cu titlu orientativ, pentru situația actuală, vezi Lia și Adrian Bătrâna, “Evoluția ansamblului fostei mănăstiri Comana în lumina cercetărilor arheologice,” *Revista Muzeelor*, 43, no. 1 (1974): 7–20.

the fact the “modern <Romanian> image” of Vlad was shaped – rather unjustified – by a monastery (Snagov) and by a fortress (Poenari). Arms, walls and crosses were the foundations of true – Christian (medieval) – imperial power, divinely military.

Half of the “domestic charters” preserved from Vlad were pious deeds. Their timing was very precise. In March 1458, some six weeks after Matthias’ election as king of Hungary and three weeks after the son of John Hunyadi had entered Buda, Vlad, recently designated his loyal prince by Matthias, extended his grace over the Tismana Monastery, the foundation of St. Nicodimus, the trustee of both Mircea I of Wallachia and of Sigismund of Luxemburg. A year earlier, in April 1457, a month after the beheading of Ladislas Hunyadi and the imprisonment of his younger brother Matthias, Vlad, the sworn enemy of the late Ladislas, had issued his first preserved domestic charter, for the Cozia Monastery, the necropolis of Mircea I, deemed later – alike Sigismund – “the true father” of John Hunyadi (in the latter case, by the entourage of John Corvinus, duke of Croatia and citizen of Venice, the illegitimate son of Matthias). Vlad’s next “set of donations”, including a grant for the Athonite Monastery Philotheou (listed as an *Albanian* one), came in the second half of 1461, when Skanderbeg was leaving on his Italian *condotta* and Mehmed II was preparing to take Trebizond (then in early 1462, with Skanderbeg, on his Adriatic way back to the Balkans, Vlad launched his (in)famous attack along the Danube on Mehmed’s Ottoman subjects).

Some three years after Vlad’s mysterious death, Beatrice of Aragon, Matthias’ last wife, wrote to her relatives in Modena (July 1480). For her own profit, the still baren queen, recently compelled to officially acknowledge the existence of John, Matthias’ “natural son”, paraded the exploits of her husband’s captains in *la Gran Valacchia*, part of Transylvania (a Transylvania that, according to Beatrice expanded all the way to the – Lower – Danube). Stripped of their fortresses, old and new, the Wallachians completely surrendered to the Hungarians, pledging their loyalty and identity. For the historiography of medieval times accustomed to coeval exaggerations, Wallachia was – by no means – known for her fortresses (the main ones, e.g. Severin and Giurgiu, were in Hungarian or in Ottomans hands), but Beatrice argued differently.

The two issues raised by the churches “of Vlad” and by the fortresses “of Beatrice” can probably be solved only through future archaeological researches (hence also, in the Appendix, the maps of the known fortresses in Wallachia and of the rulers of Wallachia and the map of the known residences of boyars). For the time being, we conclude by turning to Callimachus’ immediate interest in mid-1490, when neither Vlad, nor Matthias (or Skanderbeg), were alive. Prone to secure Jagiellonian rule over Hungary (for his favourite son of Casimir IV, John Olbracht), Callimachus needed to force Stephen III of Moldavia “into submission”. The latter, the last – living – *athleta* of Christendom, had begun to rise as the – Wallachian and *Dacian* – successor of Matthias and Vlad. Stephen refused to accept Callimachus’ “ouverture”. The latter thus called for Stephen’s overthrow. This led to a series of regional conflicts, and to Vlad’s “re-emergence”. According to Venice (1502), he had defeated in *Valachia* Sultan Bayezid II in 1486 (ten years after *Dracula*’s death).

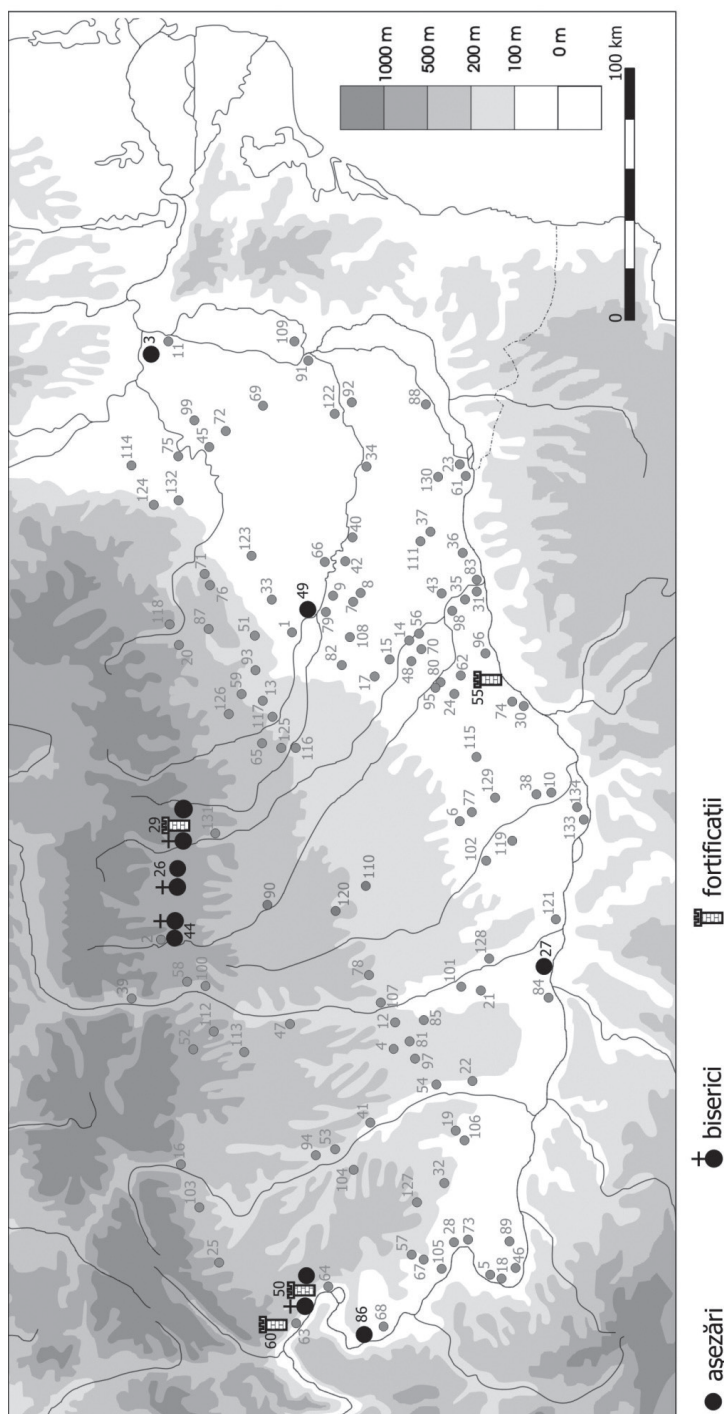

Fig. 1. Fortificațiile “de la începuturile” Țării Românești. / The fortifications “from the beginning” of Wallachia.

(Adrian Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele*

XI-XIII, București: Editura Academiei Române, 2005, Anexă, Fig. 2)

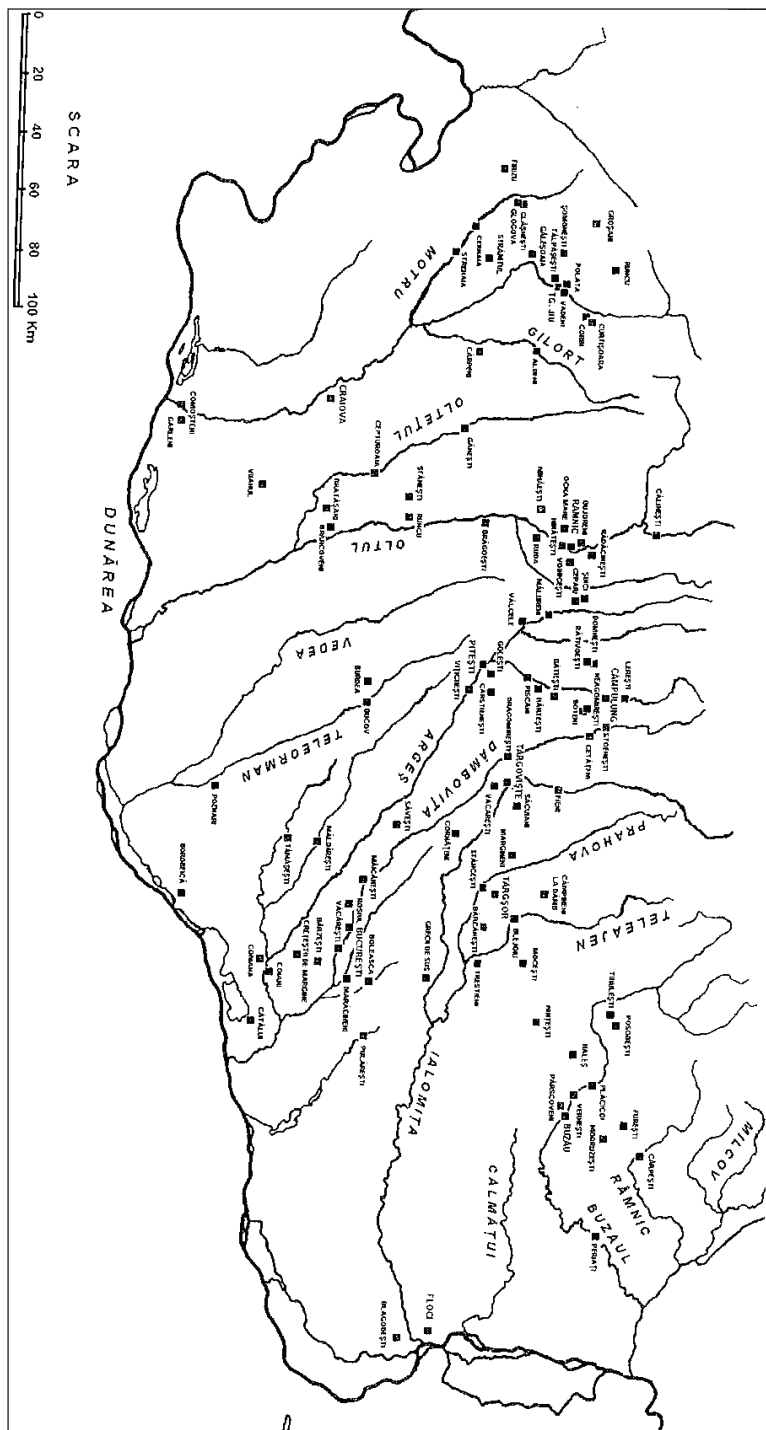

Fig. 2. Reședințe boierești din Țara Românească. / Boyar residences in Wallachia.
(Cristian Nicolae Apetrei, *Reședințe boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVI*, Brăila: Istros, 2009, Anexă, Fig. 1).

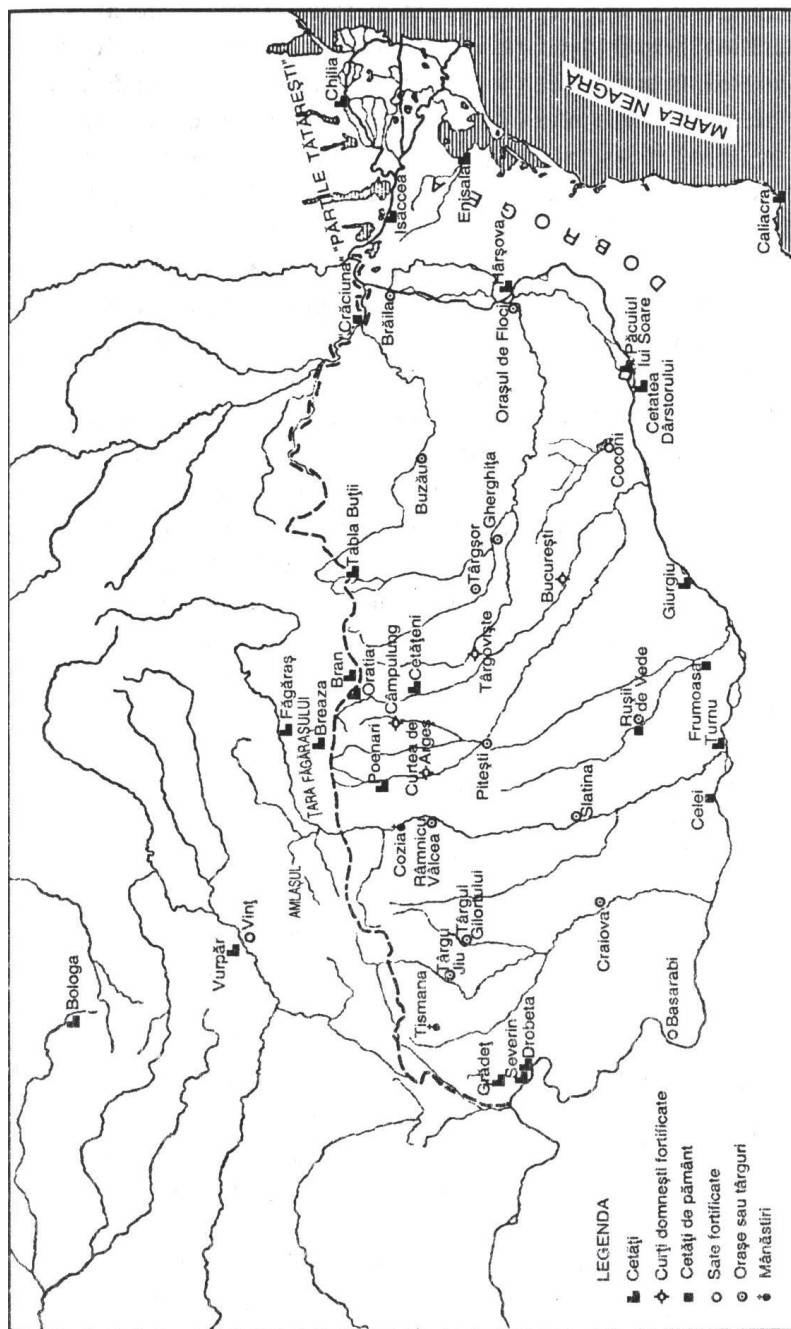

Fig. 3. Cetățile Țării Românești și ale domnilor ei. / The fortresses of Wallachia and of its rulers.
(Gheorghe I. Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească în secolele XIII–XVI*, București: Editura Enciclopedică, 2001², 11, Fig. 1).

DOMENIUL NOBILIAR TÂRGOVIȘTE (JUD. TIMIȘ)

Zoltán Iusztin*

Cuvinte cheie: domeniu nobiliar, castel, moșie, sate, curte nobiliară

Keywords: noble estate, castle, domain, villages, noble court

Modul cu totul aleatoriu în care s-au păstrat izvoarele scrise care păstrează informații despre așezările din regiunea Timișului și a râului Bega s-a datorat și situației complicate create de confruntările turco-maghiare și apoi turco-austriece, începând din veacul al XVI-lea. O astfel de situație politică justifică faptul că un întreg domeniu cu toate pertinențele sale se ivește brusc în atenția istoricilor și doar în momentul culminant al evoluției sale.

Castelul *Patkolcz/Potcovăț* și domeniul său aferent nu este consemnat documentar înaintea celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea. Moșia era denumită îndeosebi după așezarea Târgoviște/Vásárhely, situată în apropierea sa. Cei mai cunoscuți proprietari ai săi fuseseră membrii familiei Cziko de Pomaz, a căror sediu se afla în comitatul Pesta.¹ Stăpânirea îndelungă a acestora asupra domeniului și-a lăsat amprenta, așa cum demonstrează cel de-al doilea nume al așezării: *Czykowsarhel* (Czikó Vásárhely). Vechile lucrări de geografie istorică au popularizat îndeosebi acest toponim, având ca surse două documente. Unul dintre acestea a dispărut probabil în perioada interbelică, astfel că fondul căruia îi este atribuit nu este cunoscut, iar originalul celui alt este păstrat în arhivele vieneze.²

În ce privește domeniul, aproape toate posesiunile incluse în rândul pertinențelor sunt semnalate de izvoarele scrise în legătură cu moștenirea complicată

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, str. Martin Luther, nr. 4, e-mail: iusztin.z@gmail.com

¹ G. Virágos, *Kartal vagy Cyko; Kísérlet egy középkori nemes család történetének rekonstruálására*, în *Genius loci Laszlovszky 60*, eds. D. Mérai, Á. Drosztmér K. Lyublyanovics, J. Rasson, Zs. Papp Reed, A. Vadas, Cs. Zatykó (Budapest, 2018), 226–336; P. Engel, *Középkori Magyar Genealógia* (Budapest, 1998), s.v. Kartal nem 3. Tábla Cikó (pomázi) (în continuare *Genealógia*).

² Copia documentului se află la Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Colecția: Pesty Frigyes; documentul original se afla în colecția familiei Erdődy, Galgóczi levéltára, Ladula 94, fasc. 6, nr. 5 aflat în păstrare la Haus, Hof und Staatsarchiv din Viena (Mulțumim colegului Adrian Magina pentru informația oferită).

a singurului moștenitor al familiei Cziko de Pomaz, Gașpar de Basta, respectiv contractele încheiate de acesta cu banul de Severin, Francisc Harashti. În total dispunem de 10 documente, emise în perioada 1488–1517, în cuprinsul cărora se regăsesc până la 47 de toponime.³

Unele dintre acestea încă denumesc localități. Astfel toponimul *Vásárhely*⁴ s-a păstrat în varianta românească Târgoviște, menționată prima dată de defterele otomane.⁵ Mărturiile consemnează două sate cu această denumire. Îndeosebi documentele din prima parte a veacului al XVI-lea amintesc toponimul *Agvasarhel*⁶ care, după cum sugerează prefixul său *agg/bătrân*, indică o primă localitate Târgoviște, în apropierea cărei s-a dezvoltat o altă așezare. Aceasta din urmă a mai fost cunoscută și sub denumirea castelului amintit mai sus.⁷ Existența celor două sate este confirmată și de hărțile din prima parte a secolului al XVIII-lea, reunite în seria cartografică Mercy. Acestea consemnează două așezări *Tergovista*, dintre care, doar una era locuită și anume cea apropiată de râul Bega.⁸ Locația sa corespunde cu cea a actualului sat Târgoviște, la nordul căruia, în zona văii Degia, era situată cealaltă așezare⁹, probabil vechea *Agvásárhely*.

Toponimul *Fagyimag* s-a perpetuat în forma Fădimac, însă nu știm care dintre cele două sate *Felső* sau *Alsó*, și-a păstrat vatra inițială, deoarece, cel dispărut era situat între satele Balinț și Cutina¹⁰, undeva în hotarul nordic al satului Bodo. Pe de altă parte harta districtelor Lipova și Făget din anii 1717–1719 atestă că, tocmai cel din urmă era locuit, în timp ce vatra Fădimacului actual ar fi fost pustie.¹¹ Hărțile rezultate din cea de-a treia ridicare topografică

³ Vezi Tabelul.

⁴ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korába*, vol. I–V (Budapest, 1890–1894) sv. Zemplénmegye: Helységek: Vásárhely; Biharmegye: Helységek: Vásárhely; Csánadmegye: Városai és Mezővárosai: Vásárhely; Krassóvármegye: Helységek: Vásárhely; Bácsvármegye: Helységek: Vásárhely; Valkóvármegye: Helységek: Vásárhely; Vasvármegye: Helységek: Vásárhely; Zalavármegye: Helységek: Vásárhely; Veszprémvármegye: Városai: Vásárhely; Kolozsvármegye: Helységek: Vásárhely. Doar în cele cinci volume ale lui Dezső Csánki, care nu cuprind toate comitatele vechiului regat, întâlnim zece localități denumite cu acest toponim, fără a lua în calcul și derivatele sale.

⁵ P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák török kori települései (1554–1579)* (Szeged, 1996), 176.

⁶ Anexe doc. V; F. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882), 485–489, 494, nr. 364–365, 367 (în continuare Krassó, III).

⁷ Anexele III–IV.

⁸ Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Térképek (în continuare HM), colecția B I–XV Európa, B IX Ausztria és Magyarország, B IX a, Der Temesvarer Banat (B IX a 1166).

⁹ Ibid., Der Temesvarer Banat (B IX a 1166).

¹⁰ Ibid., Der Temesvarer Banat (B IX a 1166).

¹¹ Ibid., Mappa von dem Lippovaer und Facseter District (B IX a 630).

habsburgică ne lămuresc că, într-adevăr, satul Fădimac de azi este despărțit de localitatea Balinț, situată mai la sud, de dealurile Săracului și Bisericii¹², și prin urmare nu poate corespunde cu așezarea omonimă, a cărei locație am prezentat-o mai sus. Cert este că, în ciuda numeroaselor transformări din perioada modernă, există o continuitate toponimică, cel puțin, în cazul unuia dintre cele două sate medievale *Fagy*mag.

Hărțile analizate atestă câte un singur toponim Babșa, respectiv Balinț, astfel că este imposibilă identificarea celor trei sate *Bapsa* sau a celor două localități *Balyncz*. Mai mult vatra satului Balinț este consemnată ca fiind nelocuită de hărțile Mercy¹³ sau chiar omisă.¹⁴ Probabil satele omonime era în vecinătatea acestora, singura certitudine constituind-o perpetuarea toponimelor. În cazul Babșa, documentele din secolul al XVI-lea, cinci la număr, nu mai consemnează decât un sigur toponim.¹⁵ Potrivit istoricilor sârbi etimologia acestui nume de loc provine de la termenul *bobiša*, adaptat în limba maghiară în forma *Babșa*.¹⁶ Ținând cont de cele trei adverbe de loc menționate, care sugerează premisa ca localitățile să fi fost învecinate și astfel poziționate succesiv, nu excludem ipoteza, ca odată cu creșterea populației, cele trei așezări să se fi contopit într-una singură. Din păcate nu beneficiem de o mărturie concretă în acest sens, iar defterele otomane, din a doua parte a secolului amintit, consemnează, alături de satul Babșa, pusta *Babșint*.¹⁷ Abandonarea sa nu putea fi de dată recentă, deoarece cea de-a treia localitate nici nu mai este cunoscută. Prin urmare mărturia izvoarelor maghiare, care atestă un sigur sat Babșa, sugerează că celelate două localități omonime erau deja părăsite la începutul secolului al XVI-lea.

În rândul toponimelor care s-au mai păstrat se regăsesc Cutina (*Kwthyna*) și Hisiaș (*Haziagh*). Primul este situat la est de satele Bodo și Balinț, așa cum atestă hărțile Mercy, iar în secolul al XIX-lea era numit *Gutonya*.¹⁸ Acest toponim maghiar nu este identic celui medieval, după cum atestă mărturia surselor

¹² Harta districtului Făget (<https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47df-8bfe-a3d9-e040-e00a18064a99>); Hartă Topografică, scara 1:25000, Direcția Topografică Militară, 1975 (în continuare HTM 1975).

¹³ HM. Der Temesvarer Banat (B IX a 1166); Mappa von dem Lippovaer und Facseter District (B IX a 630).

¹⁴ Ibid., Der Temesvarer Bannat (B a 1208).

¹⁵ Anexe nr. d. V; Krassó III, 485–489, 494, nr. 364–365, 367; A. Magina, *Acte și documente privitoare la părțile de Jos ale Regatului Ungar 1500–1552* (Cluj-Napoca, 2020), 42, nr. 13.

¹⁶ Milica Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba* (Beograd, 1977), 38.

¹⁷ Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 176.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), S – Térképtár, colecția: S – Königlische kameralische mapirungs Direction (1750–1871), S – Térképek (1769–1857), Nr. 262:1–8. Gutonya (Krassó-Szörény m., ma Cutina, RO).

documentare.¹⁹ În ce privește așezarea Hisiaș situația este diferită, deoarece sunt consemnate două toponime *Hiziasch*.²⁰ Asemeni cazului Fădimac, unul dintre cele două sate a fost nelocuit și repopulat între timp.²¹ Deosebirea constă în faptul că putem identifica și vatra celei de-a doua localități Hiziaș, care a fost părăsită în perioada modernă și care este consemnată pe hărțile contemporane în dreptul văii *Satu Bătrân*.²² Documentele latine menționează doar o singură așezare Haziagh, astfel că nu beneficiem de nicio informație privind un al doilea sat. Defterele consemnează însă, începând cu anul 1554, alături de satul Hasziág, o pustă omonimă.²³ Acest fapt atestă că, într-adevăr au existat două localități cu acest nume, iar omisiunea uneia dintre acestea nu poate fi atribuită decât unui număr redus de porți, care nu erau în stăpânirea nobililor Cikó de Pomaz. Nu excludem nici posibilitatea ca așezarea să fi fost părăsită încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Corespondența între toponimie și vechea vatră medievală este mai complicată în cazul satului Bodo. Onomastic reciprocitatea cu *Bodosfalwa* este sugestivă, însă niciuna dintre hărțile Mercy nu semnalează existența sa.²⁴ Localitatea actuală Bodo a fost întemeiată la sfârșitul secolului al XIX-lea, astfel că nu a mai fost consemnată în vechile lucrări de geografie istorică.²⁵ În privința așezării medievale documentele consemnează câteva variante toponimice asemănătoare: *Bothosfalwa*²⁶, *Bothafalwa*²⁷ și *Bathofalwa*.²⁸ Apreciem însă că este vorba de o singură așezare, datorită faptului că toate toponimele enumerate se regăsesc în documente distincte.

Satul *Bokorfalwa* este menționat de majoritatea actelor investigate, motiv pentru care considerăm că *Bakosfalwa*, consemnat în documentul emis în anul

¹⁹ Așezarea Gutonya era, în aceea perioadă, o pertinentă a domeniului vecin, Șoimoș: Csánki sv. Aradvármegye: Várai: Solymos; Helységek: Alsó-Gutonya, Felső-Gutonya. Greșeala este observată și la Csánki Dezső, care nu sesizează apartenența distinctă a celor două așezări Gutonya, respectiv Kutina (sv. Temesvármegye: Helységek:Kutina).

²⁰ HM. Der Temesvarer Banat (B IX a 1166); Mappa von dem Lippovaer und Facseter District (B IX a 630).

²¹ Ibid., Der Temesvarer Banat (B IX a 1166); Mappa von dem Lippovaer und Facseter District (B IX a 630).

²² HTM 1975.

²³ Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 176.

²⁴ HM. Der Temesvarer Bannat (B a 1208); Der Temesvarer Banat (B IX a 1166); Mappa von dem Lippovaer und Facseter District (B IX a 630).

²⁵ Csánki sv. Temesvármegye: Helységek: Bodófalva; F. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, (Temesvár, 1915), 166.

²⁶ Krassó III, 485–489, 494, nr. 364–365, 367.

²⁷ Anexa II.

²⁸ Anexa V.

1508²⁹, este formă sa coruptă. Defterele otomane, la rândul lor, atestă existența unui singur toponim asemănător și anume *Bocorovt*, care s-ar fi aflat în apropierea satului Paniova.³⁰

Cu ajutorul hărților Mercy și a celor contemporane mai pot fi identificate locațiile aproximative a câtorva toponime. Satul Missest (Misești) era locuit la începutul secolului al XVIII-lea, dar ulterior a dispărut.³¹ Numele său este apropiat de cel al așezării *Maysafalwa*, amintită constant de izvoarele latine³², astfel presupunem că *Misești* este adaptarea sa în limba română. Două dintre hărțile Mercy poziționează satul la sud de Bega³³, iar o a treia localizează așezarea la est de Cutina, pe valea pârâului Cladova, în hotarul nordic al actualului Bethausen.³⁴ Ținând cont de structura domeniului și de faptul că limita sa sudică era formată de râu, localizarea din urmă este mai apropiată de realitate.

Alte sate erau deja părăsite la începutul secolului al XVIII-lea. Cu toate acestea, puste precum *Bordus* și *Bandia* mai erau consemnate de hărțile Mercy. Toponimul *Dadadya* este omis de izvoare începând cu anul 1508, în schimb este menționată localitatea *Bandya*. Aceasta era situată la sud-est de Fădimac și nord de Cutina, pe cursul râului Nieregiș.³⁵ Fără a beneficia de alte mărturii, coincidența observată ne determină să identifică cele două toponime cu o singură așezare. Neclaritățile sunt înlăturate însă cu ajutorul defterelor care atestă două așezări distincte, numite *Bandia* respectiv *Dadadia*.³⁶

Situat la nord-vest de Bapșa, pe valea pârâului Miniș, toponimul *Bordus*³⁷ corespunde satului *Borzos*, menționat de șase izvoare documentare.³⁸ Într-o altă grafie este redat în forma *Borzas*³⁹, fiind identificabil cu satul *Borzoș*, menționat de documentele osmane.⁴⁰

²⁹ Ibid.

³⁰ P. Engel, *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*, ed. PC-CD-ROM, Budapest, 2001, sv. Cikó-Vásárhely.

³¹ HM. Der Temesvarer Banat (B IX a 1166); Mappa von dem Lippovaer und Facseter District (B IX a 630).

³² Anexe nr. d.I, II, III, V.

³³ HM. Der Temesvarer Banat (B IX a 1166); Mappa von dem Lippovaer und Facseter District (B IX a 630).

³⁴ Ibid., Der Temesvarer Bannat (B a 1208); HTM 1975.

³⁵ Ibid., Der Temesvarer Banat (B IX a 1166); Mappa von dem Lippovaer und Facseter District (B IX a 630).

³⁶ Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 176–177.

³⁷ HM. Der Temesvarer Banat (B IX a 1166); Mappa von dem Lippovaer und Facseter District (B IX a 630).

³⁸ Anexe nr. d.II, V; Krassó III, 485–489, 494, nr. 364–365, 367; Magina, *Acte și documente*, 42 nr.d.13.

³⁹ Anexe nr. d.II.

⁴⁰ Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 177.

Localizarea altor așezări este facilitată de oronimie. Astfel dealul Roichiți din marginea vestică a satului Secaș și dealul Gurgudia din hotarul estic al satului Teș, din județul Timiș⁴¹, au o corespondență cu toponimele *Roykafalwa* respectiv *Gurgudya*. Totodată localitățile *Menes* sau *Nyerges* trebuiesc căutate pe văile râurilor Miniș și Nieregiș, în arealul acoperit de domeniul medieval.

Din păcate doar pentru o treime din totalul toponimelor beneficiem de mărturia izvoarelor cartografice, a toponimiei sau hidronimiei. Totuși pentru restul așezărilor avem la îndemână confirmarea unui izvor distinct. Este vorba despre defterele otomane, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care certifică faptul că domeniul Târgoviște era delimitat, cu excepția hotarului nordic, de granițe naturale. La sud râul Bega, la est valea pârâului Cladova, la vest pârâul Chizdia, iar la nord hotarul comitatului Arad, semnalat, de la est spre vest, de satele Lăpușnic, Bara, Secaș, Brestovăț sau Lucareț.⁴² Apartenența acestor așezări era binecunoscută documentelor latine, care atestau statutul lor juridic, de pertinențe ale domeniului cetății Șoimoș.⁴³ Complementar, mărturia defterelor constă în faptul că nahyia Târgoviște cuprindea practic fostele pertinențe ale domeniului medieval⁴⁴ motiv pentru care este eronat să localizăm toponime precum Priboieț sau Ohabița, în zonele învecinate, locuite de români.

Desigur există și o excepție și anume două dintre pertinențele domeniului, *Gyertyanos* și *Reketyes*⁴⁵ se aflau la aproximativ 15 km nord-vest, de hotarul vestic al moșiei, la nordul dealurilor Recașului, în zona pârâului Ghertenis și a pădurii Richitaș.⁴⁶ Despre acest lucru suntem înștiințați încă de documentele vremii. Potrivit celor două documente, emise în anul 1498, cele două sate nu făceau parte din rândul pertinențelor castelului Patkocz, fiind menționate separat.⁴⁷ Cu excepția acestor acte, restul izvoarelor scrise includ cele două sate în rândul pertinențelor, menționându-le la finalul listei.⁴⁸

Evoluția domeniului

Potrivit arhivei electronice create de Engel Pál domeniul Târgoviște aparține, încă din a doua parte a secolului al XIV-lea, familiei Pomaz din clanului Kartal.⁴⁹ În ceastă perioadă, familia menționată a cunoscut maxima ascensiune

⁴¹ HTM 1975.

⁴² Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 176–177.

⁴³ Csánki sv. Aradmegye: Várai: Solymos.

⁴⁴ Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 176–177.

⁴⁵ Anexe nr. d.I, V.

⁴⁶ HTM 1975.

⁴⁷ Anexe nr. d.III, IV.

⁴⁸ Anexe nr. d.I, V; Krassó III, 485–489, 494, nr. 364–365, 367.

⁴⁹ Engel, *Magyarország a középkor végén*, sv. Cikó-Vásárhely.

socială, în contextul în care, câțiva dintre membrii săi dobândiseră demnități ale coroanei maghiare.⁵⁰ Desigur informația trebuie să aibă confirmarea unui izvor documentar, pe care însă nu am reușit să-l identificăm.

Cert este că un act emis la începutul anului 1419 atestă faptul că familia Pomaz stăpânise porțiuni de moșii în comitatul Timiș și fusese în situația să le piardă. Documentul consemnează că posesiunile au făcut obiectul unor dispute, iar Ioan de Pomaz reușise să le redobândească. Părțile de moșii în cauză fuseseră zălogite de unchiul său, Ștefan episcop de Agria, contra unei sume de 2000 de florini aur.⁵¹ Acesta decedase între timp, astfel că Ioan se obliga să restituie împrumutul.⁵² Din păcate nu sunt menționate porțiunile de posesiuni care făcuseră obiectul zălogirii.

O altă sursă, este reprezentată de mărturia lui Sandrin Ciko, fiul lui Ioan de Pomaz, din anul 1446, prin care recunoștea că, încă tatăl său împrumutase de la Gabriel Posafy de Szer, o capcană pentru animale, numită *Rethe*⁵³, pe care nu o mai returnase.⁵⁴ Din acest motiv, Ștefan, un descendent al familiei Posafy⁵⁵, l-a pârât în fața scaunului de judecată al comitatului Timiș. Pentru recuperarea prejudiciului, Sandrin se oferise să plătească o despăgubire.⁵⁶ Mărturia este importantă pentru studiul de față, deoarece dovedește că familia Pomaz mai deținea posesiuni în comitatul Timiș, astfel că plângerea a fost adresată forului de judecată din acest comitat. Pe de altă parte proprietățile și domeniile familiei Posafy erau vecine cu domeniul de la Târgoviște, fiind situate la sud de Bega.⁵⁷ Prin urmare, apreciem că obiectul disputat nu fusese împrumutat la curtea regelui sau într-un cadru oficial, ci printr-o înțelegere între vecini.

Apoi, în ultimele decenii ale secolului al XV-lea, întrevădem un domeniu întins, a cărui proprietar principal era un moștenitor legal al familiei Pomaz, Gașpar de Bastha.⁵⁸ Alături de acesta existau și alți asociați precum Barnaba de Bodofalwa care deținea 20 de iesii iobăgești în 14 pertinențe ale domeniului, dintre care 5, situate la Miniș, erau părăsite.⁵⁹ Toate aceste sate se regăsesc în

⁵⁰ P. Engel, *Magyarország világi Archontológiája 1301–1457*, vol. I, (Budapest, 1996), sv. I. Bárok: Tárnokmester (magister tavernicorum regalum); II. Főpapok: Egri püspök (Episcopus Agriensis).

⁵¹ E. Mályusz, *Zsigmondkori Oklevéltár*, vol. VIII (1419–1420), ed. I. Borsa (Budapest, 2001), 43, nr. 30.

⁵² Ibid.

⁵³ Năvod sau capcană pentru animale construită din frânghii (vârșă).

⁵⁴ MNL OL, DL 93049.

⁵⁵ *Genealógia* sv. Bórkálán II. Posafy.

⁵⁶ MNL OL, DL 93049.

⁵⁷ MNL. OL. DL.93049.

⁵⁸ Anexele I-IV; Virágos, *Kartal vagy Cyko*, 226–336.

⁵⁹ Anexa II.

rândul celor menționate în contractul încheiat cu Haraszti, din anul 1488⁶⁰, dar situația în sine nu certifică faptul că familia Pomaz deținuse sesii iobăgești în toate satele domeniului.

Coroborând mărturiile, inclusiv cele oferite de deftere⁶¹, avem posibilitatea să identificăm cel puțin 51 de sate⁶² care au făcut parte, la un moment dat, din domeniu.⁶³ După cum am văzut, aceste pertinențe nu au fost locuite în permanență, unele dispărând de-a lungul timpului. Cele mai multe sunt menționate de documentul emis la sfârșitul secolului al XV-lea, în cuprinsul căruia se regăsesc 39 de sate⁶⁴, dintre care 8 nu mai sunt amintite în documentele ulterioare.⁶⁵ În general documentele din prima parte a veacului următor consemnează 36–37 pertinențe⁶⁶, iar marea lor majoritate sunt consemnate și de deftere.⁶⁷ Mărturiile osmane, utile pentru clarificarea unor toponime precum Bozzya, atestă la rândul lor 37 toponime pentru nahyia Târgoviște, dintre care trei nu pot fi identificate în rândul celor consemnate de documentele maghiare.⁶⁸ În acest context apreciem că domeniul medieval a contabilizat, la momentul de maximă dezvoltare, puțin peste 40 de sate. În ce privește numărul sesiilor iobăgești, apreciem că datele furnizate de defterul din anul 1579, care consemna 270 de porți, pot fi raportate la situația domeniului de la cumpăna secolelor XV–XVI.

Analogii întâlnim în cazul districtului Margina, care număra 33 sate cu 267 porți iobăgești în anul 1512, în timp ce districtele Mănăstur și Bujor, aflate în imediata vecinătate a domeniului Târgoviște, contabilizau împreună același număr de sate, însă doar 191 porți. Spre deosebire satele aparținătoare de castelul Hunedoara, 34 la număr, adăposteau 484 familii sau porți.⁶⁹

Desigur, exemplul prezentat dovedește existența unei specificități legate de locația geografică și implicit imposibilitatea stabilirii unor date exacte, în lipsa unor mărturii directe.

Remarcăm totodată că aria pe care se găseau pertinențele domeniului Târgoviște însuma o suprafață de 15.000 ha., de aceea nu considerăm exagerată

⁶⁰ Anexa I; vezi Tabelul.

⁶¹ Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 176–177.

⁶² Celor 45 de toponime li se adaugă statele omonime: Balincz, Bapsa, Wasarhel, Fagymag, Hasziag.

⁶³ vezi Tabelul.

⁶⁴ Anexa III.

⁶⁵ vezi Tabelul.

⁶⁶ Anexa V; Krassó III, 485–489, 494, nr. 364–365, 367.

⁶⁷ vezi Tabelul.

⁶⁸ Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 176–177: toponimele Moșnița, Varadinț și Gonținț.

⁶⁹ I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea* (București, 1973), XLVI–XLVII, 158–161.

aproximarea numărului de porți al celor 37 sau mai multe sate, din momentul de maximă dezvoltare, la 300–350. Acestea puteau să-i aducă stăpânului o sumă importantă doar din taxele în bani. Chiar și în cazul în care ar fi împărțit redevențele cu Gașpar de Bastha, banul de Severin putea aduna de pe domeniul Târgoviște bunuri și bani în valoare egală, cu veniturile strânse de pe toate moșiile sale din comitatul Pesta, care numărau în total 183 de porți.⁷⁰

Tabel. Domeniul Târgoviște

Nr.	Toponime onomastică	Situație actuală		Consemnare	Deftere 1554–1579
		formă			
1	Wasarhel	toponim – sat	Târgoviște	1480	Tergoviște
2	Bobathyn Bobothyn	- dispărut	–	1488–1511	Bobotin
3	Balasfalwa	- dispărut		1488–1511	Blajovț
4	Balyncz Balynch	toponim – sat	Balinț	1488–1511 Balinț (Mali)	Balinț
5	Bapsa Balsa	toponim – sat	Babșa	1488 1508 Babșinț	Babșa
6	Bandya	- dispărut		1508	Bandia
7	Bodosfalwa Bothafalwa Bothosfalwa	toponim – sat		1488 1490 1508	Botosovț
8	Bokorfalwa Bakofalwa	- dispărut		1488–1511 1508	Bocorovț
9	Borzos Borzas	- dispărut		1504–1510 1490/1511	Borzoș
10	Boylinch	toponim – sat		1508	Bobolik?
11	Bozzya Hozzya	- dispărut		1510 1508	Bogya
12	Clenowcz	- dispărut		1488	Clenovaț
13	Dadadya	- dispărut		1488–1504	Dadadia
14	Dragothyncz	- dispărut		1508	Dragotinț
15	Dragowynch	- dispărut		1508	–
16	Fagymag hidronim	toponim – sat	Fădimac	1488–1511	Fadimag

⁷⁰ Johann Christian Engel, *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, vol. I (Halle, 1797), 42, 47.

Nr.	Toponime onomastică	Situație actuală		Consemnare	Deftere 1554–1579
		formă			
17	Gwrgwdya	oronim – deal	Gurgudia	1498–1511	Gurgodia
18	Gywla	- dispărut		1488–1511	–
19	Hazyagh hidronim	toponim	Hisiaș	1488	Hasiag
20	Ierenowcz	- dispărut		1498	Ijovț?
21	Korlathfalwa	- dispărut		1498	–
22	Krezthyncz Kerzthofalwa	- dispărut		1488 1498	Crestinț
23	Kwthyna		Cutina	1488/1508	Cutina
24	Maysafalwa Mayfalwa	- dispărut	Misești?	1488 1508	–
25	Menes/Mynes Menyes	hidronim	Miniș	1488	–
26	Mwzkowa Moskow	- dispărut		1498/ 1508	Moskva
27	Myloloth	- dispărut		1508	–
28	Nyerges hidronim	oronim – deal	Nieregiș	1488	Nieregiș
29	Ohabitha Ohabicza	- dispărut		1488	Ohabita
30	Oprysyncz	- dispărut		1498	Oprișinț
31	Panyanya Pannywya	toponim – sat	Paniova	1504 1508	Paniavia
32	Prybowcz Pryboyecz	- dispărut		1488 1498	–
33	Raadfalwa Rathfalwa Prathfalwa Radowela	- dispărut		1488 1498 1504 1508	Radulova
34	Radowazyna Radowazela	- dispărut		1508 1510	–
35	Rakolcz Rakocz	- dispărut		1498	Racovț
36	Rawnysthye	- dispărut		1498	–
37	Roykafalwa	oronim – deal	Roichiții	1488/1490	Roichinț
38	Stanymy	- dispărut		1498	Stadinț?
39	Swsnewcz			1498	Șisanova?
40	Swsyna	- dispărut		1498	Sușina

Nr.	Toponime onomastică	Situatie actuală		Consemnare	Deftere 1554–1579
		formă			
41	Sywrakolcz	- dispărut		1498	-
42	Wokfalwa Woksafalwa	- dispărut		1488/1498	Vocșinț
43	Walsyncz	- dispărut		1508–1511	Varadinț?
44	Zlawincz Zawyncz Ilawincz	- dispărut		1498 1504 1508	Slavinț
45	Zwlyna Swlyncz Swlinch	- dispărut		1488 1498 1508	Sulinț
46	Gyerthyanos	hidronim	Gherteniș	1488	
47	Reketyes	toponim		1488	

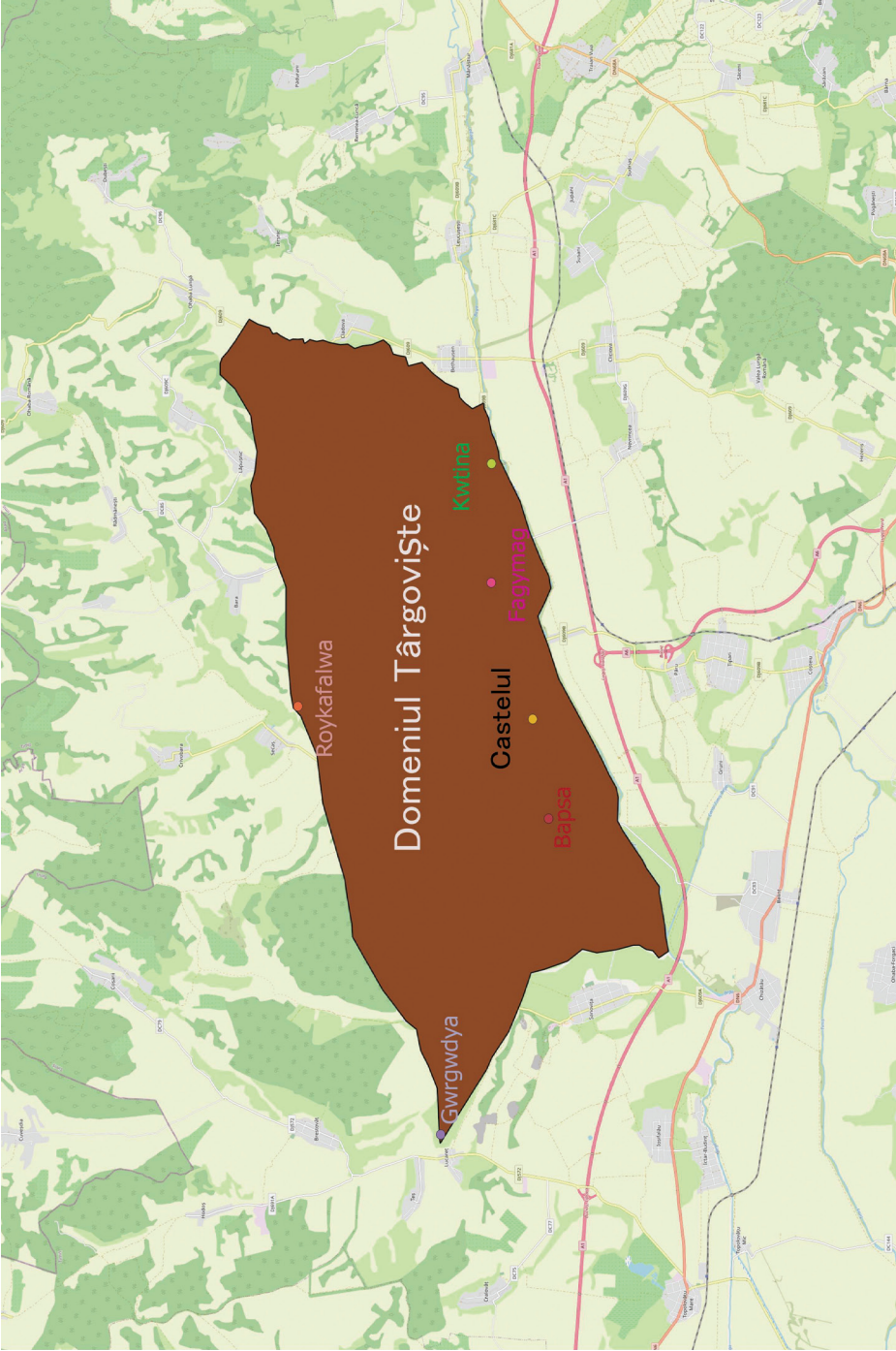

Fig. 1. Domeniul Târgoviște. / Târgoviște estate.

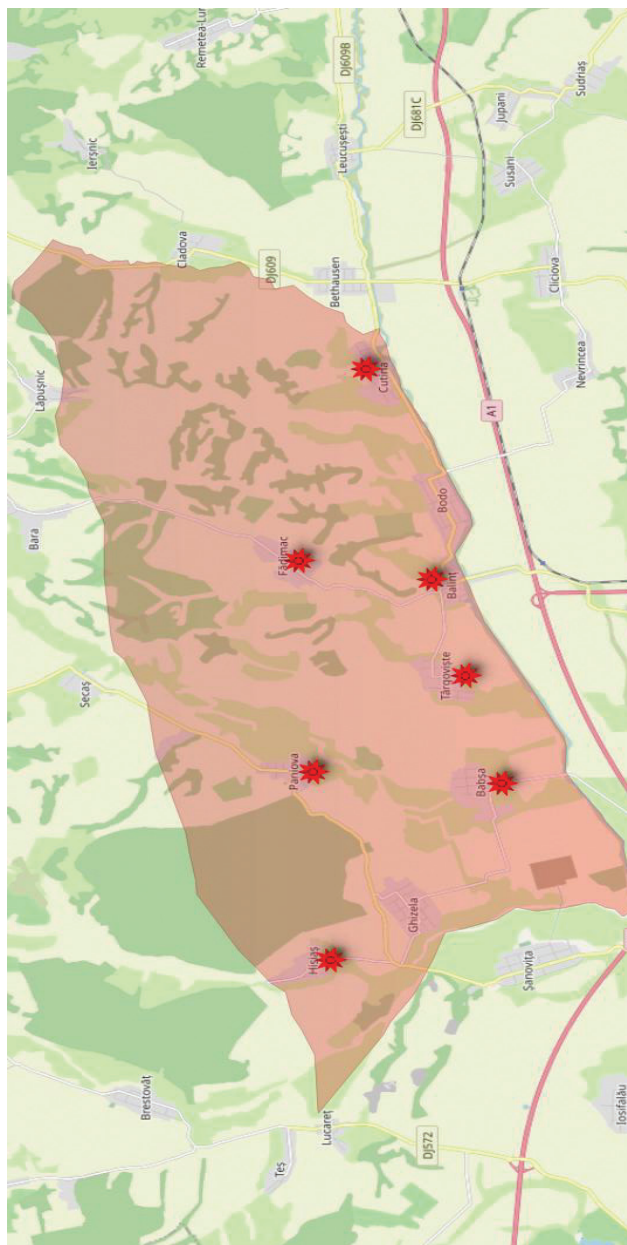

Fig. 2. Toponime perpetuate. / Perpetuated toponyms.

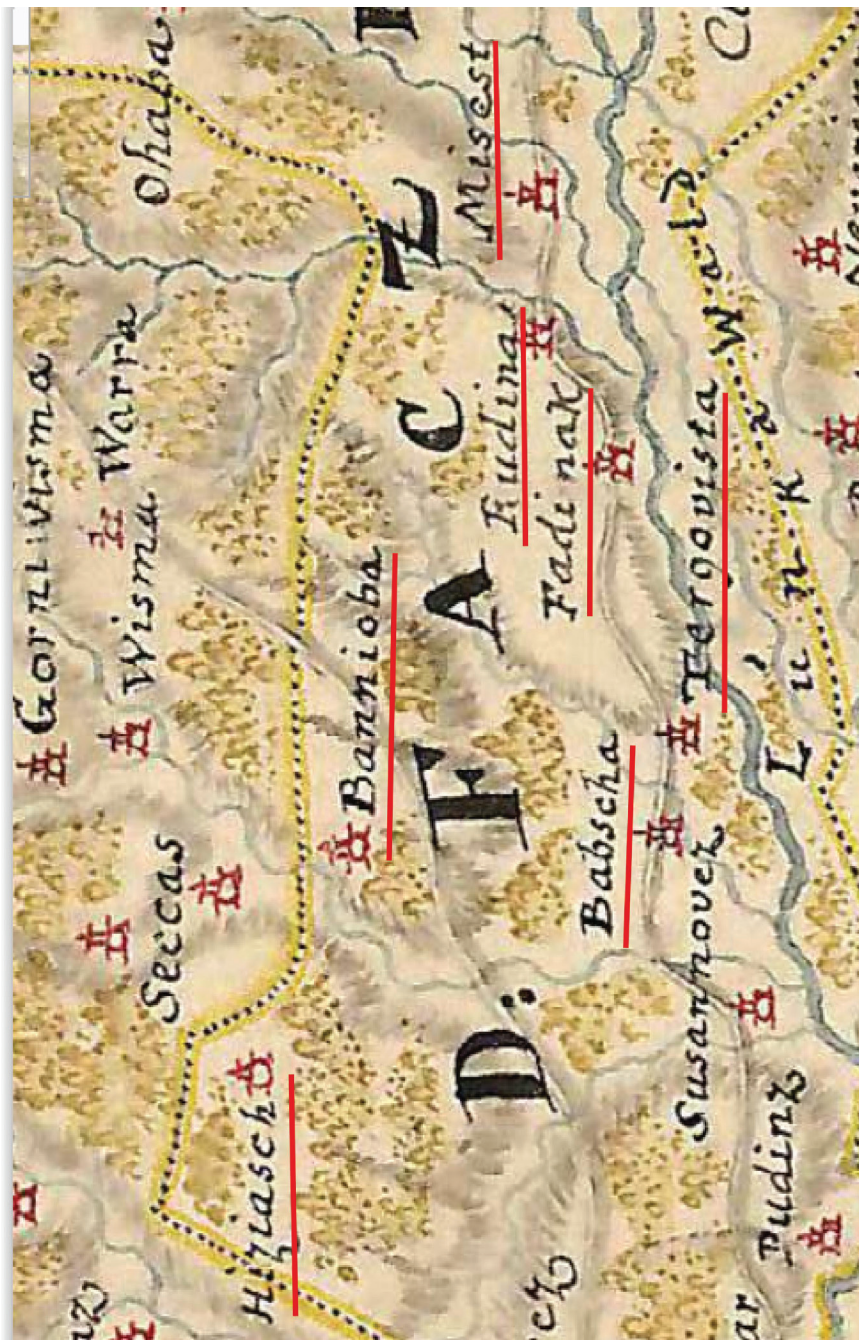

Fig. 3. Detaliu – Hartă Mercy sec. XVIII. / Detail – Map Mercy XVIIIth century.

ANEXE

I

1488, mai 22, Viena

MNL OL, DL 59761, original, pergament, sigiliu atârnat

Matia, regele Ungariei, adeverește înțelegerea dintre banul de Severin, Francisc de Harazth și nobilul Gașpar de Bastha, potrivit cărei cel din urmă primea înapoi, pe durata vieții sale, moșiile și părțile de moșii pe care, anterior le vânduse banului de Severin, cu anumite condiții.

Nos, Mathias, Dei gracia, Hungarie Bohemie etc. rex, duxque Austrie, memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod egregii Franciscus de Harazth, banus Zewriniensis et Gaspar de Bastha, coram nobis personaliter constituti, per eundem Franciscum de Harazth sponte confessum extitit in hunc modum, quomodo ipse ob respectum illius amoris et fraternalis dilectionis, multimodisque et sinceris complacentiis, quibus idem Gaspar de Bastha ipsi Francisco de Harazth, in plerisque rebus affuisset, totales portiones suas possessionarias, quas idem Gaspar de Bastha ipsi Francisco de Harazth, coram nobis vigore aliarum litterarum nostrarum venditionalium pariter et obligatarum, pro certa pecuniarum summa, ac quibusdem portionibus possessionariis ipsius Francisci in possessionibus Kiissarlo et Kartholcz vocatis, in comitatu Nittriensi existentibus habitis, in perpetuum vendidisset et asumpsisset, in possessionibus videlicet infrascripte duntaxat existentes habitas, puta Wasarhel, Roykafalwa, Bodosfalwa, Fagymag, Alsofagymag, Menes, Ohabitha, Nyerges, Kwthyna, Balasfalwa, Gywla, Maysafalwa, Felsewbalyncz, Alsobalyncz, ac castello Pathkolcz item Dadadya, Felsewbapsa, Alsobapsa, Kewzepzewbapsa, Wokfalwa, Zwlyna, Clenowcz, Prybowcz, Bobathyn, Hazyagh, Bokorfalwa, Krezthyncz, Gyerthyanos, Rekethyes et Raadfalwa vocatis, omnino in comitatu Themesiensi existentes habitas, necnon domo et curia nobilitarum, in possessione Pomaz vocata, in comitatu Pilisiensi existentes habitas, simulcum cunctis earundem utilitatibus et pertinentiis quibuslibet terris, scilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, fenetis, silvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et molendinorum locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum earundem integritatibus, quovis nominis vocabulo vocitatis, ad easdem de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, ex sua beneplacita voluntate, eidem Gaspar de Bastha, durante vita duntaxat ipsius

Gaspar, remisisset et resignasset, per eundem tenendas posidendas pariter et habendas, talis condicione mediante, quod dum et quando prelibatum Gaspar de Bastha cum heredum solacio ab hoc seculo migrare contigerit, ex tunc filii seu heredes ipsius Gaspar, cum prefato Francisco de Harazth aut filiis seu heredibus eiusdem, tam prescriptas universas possessiones et portiones possessionarias, prenotati Gaspar, per eundem Franciscum modo quo supra, ipsi Gaspar de Bastha remissas et resignatas (...) ⁷¹ alios universos medietates possessionum et portionum possessionariarum, apud ipsum Franciscum vigore prescriptarum aliarum litterarum nostrarum emptionalium pariter et obligatariarum, in ipsis litteris denominatis habitas, in duas rectas et coequales dividere et sequestrare debeant partes, quarum alteram, prenotati filii aut heredes ipsius Gaspar, reliquam vero, iamdicti filii prenotati Francisci de Harazth aut heredes eiusdem, sic divisam, si aliter concordare noluerint, tenere et possidere valeant atque possuit voluerunt etiam partes predictae, quae si temporum in processu prefatum Gaspar de Bastha ab hac luce, sive heredum solacio decedere contigerit, ex tunc universe possessiones portionesque et iura possessionaria predicti Gaspar de Bastha, ubivis et in quibuscumque comitatibus intra ambitum huius regni nostri existentes et habitas, salvis semper quarta parte earundem, ac portionibus possessionariis eiusdem in comitatu Bachiensi existentibus habitis, in prelibatum Franciscum de Harazth eiusdemque heredes condescendi et redundari, si autem prenominatum Franciscum de Harazth, similiter absque heredibus decedere contigerit, ex tunc prenotate universe possessiones et portiones possessionarias in se denominatis aliis litteris nostris emptionalibus pariter et obligatariarum expresse et denominate, sed non alie, in prefatum Gaspar de Bastha ac filios et heredes eiusdem condescendi derivari et redundari possuit et valeant, assumens nichilominus prefatus Franciscus de Harazth, universas illas possessiones et iura possessionaria prefati Gaspar de Bastha, quae apud manus alienas haberentur, reacquirere easque expedire, ac etiam contra quoslibet impedidores seu causidicos legitimos eundem Gaspar de Bastha eiusdemque heredes universos, in universis possessionibus et iuribus possessionariis, prefati Gaspar ubivis habitis, tueri protegere et conservare propriis suis laboribus et expensis, ad quae premissa et premissarum, singulo prenominati Franciscus de Harazth et Gaspar de Bastha personalibus eorum astante spontanea se obligarunt voluntate. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes litteras nostras privilegiales pendentis et autentici secreti sigilli nostri munimine roboratas dictis Francisco de Harazth et Gaspar de Bastha duximus concedendas. Datum in arce nostro Viennensi, feria quinta proxima ante festum penthecostes,

⁷¹ Documentul deteriorat.

anno domini millesimo quadringentesimo octoagesimo octavo, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno tricesimo, Bohemie vero vigesimo.

Lecta

Pe verso: Factum extitit coram me Johanne, episcopo Waradiensis etc., cancellario

II

1490, martie 22, Arad

MNL OL, DL 59790, original, hârtie, pecete aplicată pe verso

Capitulul din Arad adeverește că nobilul Barnaba de Bodogfalwa a zălogit banului de Severin, Francisc Haraszti, soției Sophia și fiicei acestuia, Ana, în schimbul a 60 florini de aur, 20 de iesisi iobăgești – 5 fiind părăsite – situate în satele domeniului aparținător de castelul situat mai jos de localitatea Borsas.

Nos, capitulum ecclesie Orodienensis, memorie commendamus per presentes, quod nobilis Barnabas de Bodogfalwa coram nobis personaliter constitutus sponte confessus extitit in hunc modum, quomodo ipse quadam necessitate compulsus, omnes et totales portiones suas possessionarias in possessionibus Balynch, Maysafalwa, Gywla, Wasarhel sub castello Borsas, decem sessiones iobagionales, ita tamen que in qualibet possessione predicta duos iobagiones separatim et in possessionibus Kuthina, Bothafalwa, Raykafalwa, Hazyagh, Bokorfalwa, Babsa, Radfalwa, Bobothyn, Menees et Nejerges, similiter decem sessiones iobagionales, in iam dictam possessionibus unam separatim et quinque sessiones desertas in prescripta possessione Menees habitas et existentes, omnino in comitatu Themesiensi existentibus habitarum, cum omnibus utilitatibus et pertinentiis, terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, spinetis, silvis, virgultis, nemoribus, locis venalibus, pascuis, piscinis, aquis aquarumque, decursibus, molendinis molendineorumque, locis montibus, vallibus, pratis, fenetis, nonis vinorum et generaliter quarumlibet utilitatum integritatibus ad easdem portionibus legitime spectantibus et pertinere debeantibus quovis nominis vocabulo vocitatem, egregio Francisco Harazth, bano Zewreniensis ac domine Sophie, consorti eiusdem necnon puelle Anne filie earundem, pro sexaginta florenis auri quantitatis veri et nisti ponderis ut dixit plene personalem et receptem infra tempus redemptionis pignori obligasset imo obligavit nostra in presentiam eamodo, ut dum et quando, idem Barnabas autem sui posterius vel quas magis concerneret redemptio dictas portiones possessionarias ac possessiones

desertas habitarum ipsius premisis sexaginta florenis auri quantitibus salva rerum omne estimatione exclusam, prescriptas portiones possessionarias cum omnibus utilitatibus et pertinentiis, prescriptus egregius Franciscus Harazthi ac domina Sophia et puella Anna absque litis strepito remittere et designare debeant et teneantur, occasione sive omni nichilominus assumptens prefatus Barnaba adnotatos Francisco Harazthi ac dominam Sophiam et Annam filiam in pacifico dominio dictarum portionem possessionariam, infra tempus redemptionis, contra quoslibet legitime impeditores causidicos, propriis suis laboribus fatigis et expensis conservari, harum litterarum nostrarum mediante. Datum feria secunda proxima post festum beati Benedicti abbatis, anno domino millesimo quadrigentesimo nonagesimo

Pe verso (scris de altă mână): Balinch etc. in Temesiensi

III

1498, august 6, Buda

Transumpt în documentul nr. IV, din 27 octombrie 1498.

Palatinul Ștefan Zapolya ordonă capitlului din Arad să-l introducă pe Francisc Haraszti în stăpânirea castelul și domeniul Târgoviște din comitatul Timiș și a trei sate din comitatul Zarand, moștile fiind luate în zălog de la nobilii Gașpar de Bastha și Francisc de Bodofalwa.

Amicis suis reverendis capitulo ecclesie Orodienensis, Sthephanus de Zapolya, comes perpetuus terre Scepusiensis, regni Hungarie palatinus et iudicis Comanorum, amicitia parata cum honore. Digitur nobis in persona egregii Francisci de Harazth, quomodo ipse exponens in dominium totalium possessionum Lonya, Beken et Appa in de Zarand, necnon Gyerthyanos et Reketyes vocatarum, in Themensi comitatibus existentibus et habitarum, item totalium portionum possessionariarum egregiorum Gasparus Chyko de Basth et magistri Francisci de Bodofalwa, in castello et possessione Vasarhel alio nomine Papkolcz dicto, necnon aliis possessionibus Zlawincz, Roykafalwa, Oprysyncz, Nyerges, Ohabycz, Mynes, Ruthyna, Balasfalwa, Mwzkowa, Gywla, Maysafalwa, Felsewbalincz, Alsobalyncz, Ierenowcz, Rathfalwa, Korlathfalwa, Felsevbapsa, Kezsepabapsa, Alsobapsa, Woksafalwa, Swsyna, Rakolcz, Bobothyn, Pryboyecz, Gwrgwdya, Clenowcz, Haziagh, Swsnewcz, Kerzthofalwa, Bokorfalwa, Swlyncz, Rawnysthye, Stawymy, Rakolcz, Sywrakolcz, Dadadya, Alsofadymak, et Felsewfadymak vocatis, omnino in predicto comitatu Themensi existentibus,

pertinetiis videlicet dicti castelli habitarum, dictum exponentem titulo pignoris concernentem, legitime velet introire. Super quo vestram amicitiam presentibus petimus diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente Martinus Literatus de Zylas aut Egidius Palffy de Zederken ut Barnabas sin Thomas Zhenththamassy de Erdewskereky sin Ladislaus de Chalya sive Sebastianus Marthon neve Johannes nam Nicolaus Gywredy namque Ladislaus Horomy de Kenezrekeze seu Gregorius Pethew aut Ladislaus Farkas de Petherd ut Martinus Danffy de Doboz aliis absentibus, homo noster ad facies prescriptarum possessionum Lonya, Beken, Appa, Gyerthyanos et Rekethyes, necnon castelli et possessionem Wasarhel alio nomine Papkolcz vocatarum, atque aliarum possessionum predictarum consequenterque portionum possessionarum, memoratorum Gasparus Chyko et magistri Francisci castello et possessionibus in predictis, ad dictum castellum pertinens habitarum, vicinis et commetaneis eiusdem et earundem universis, in ibi legitime convocatis et presentibus accedendo, introducat prefatum exponentem, in dominium eorundem possessionum et portionum possessionarium castello et possessionibus in predictum habitarum, statuasque easdem eidem, simulcum cunctis earundem utilitatibus et pertinentiis quibuscumque, premissis pignoris titulo eidem incumbente possidendas, si non fuerit contradictum, contradictores vero, si qui fuerunt, evocet eodem contra annotatum exponentem, ad octavas festi beati Michaelis archangeli proxime venturis, nostram in presentiam, rationem contradictionis eorundem reddituris. Et post hec huiusmodi introductionis et statutionis seriem, simulcum contradictorum et evocatorum, si qui fuerunt, vicinorumque et commetaneorum qui premisse statutioni intererunt nominibus, octavas ad predictas, ut fuerit expediendum nobis amicabiliter rescribatis. Datum Bude, in festo Transfigurationis Domini, anno eiusdem millesimo quadringentesimo nonagesimo octavo.

IV

1498, octombrie 27, Arad

MNL OL, DL 59879, original, pergament, sigiliu atârnat.

Capitulul din Arad raportează palatinului Ștefan Zapolya că l-a instalat pe Francisc Haraszti în stăpânirea domeniului Târgoviște, din comitatul Timiș, și a celor trei sate din comitatul Zarand.

Capitulum ecclesie Orodiensis, omnibus Christi fidelibus presentibus pariter futuris presentium notitiam habituris, salutem in omnium salvatore.

Ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod nos literas introductorias pariter et statutorias spectabili et magnifici viri domini Sthephani de Zapolya, comitis perpetui terre Scepusiensis, regni Hungariae palatini et iudicis Comanorum, nobis amicabiliter loquentes et directas, honore quo decuit, recepimus in hec verba: (urmează doc. nr. III, din 6 august 1498).

Nos, igitur amicabilibus petitionibus prefati domini palatini aquiescentes, unacum prefato Marthino Literato de Zylas, hominem eiusdem domini palatini in dictis literis inter alios nominatum conscripto, unum ex nobis videlicet honorabilem magistrum Nicolaum de Sebes, concanonicum nostrum ad premissa nostro pro testimonio transmisimus fidedignum, qui tandem ad nobis ex inde reversi, nobis retulerunt, quomodo ipsi feria sexta proxima ante festum beati Michaelis archangeli proxime preteriti, ad facies possessionum Lonya, Beken et Appa, in comitatu de Zarand existentibus, vicinis et commetaneis signanter, Andrea Palffy de Kethkeres, Paulo Kengel de Wasary et Johanne Literato de Soklo, tandem vero feria secunda proxima post festum beati Francisci confessoris, similiter nunc preteriti, ac aliis diebus ad id aptis et sufficientibus nostro premissis ad facies prescriptarum possessionum Gyerthyas ac Rekethyes, necnon totalium portionum possessionariorum egregiorum Gasparis Chyko de Basth et magistri Francisci de Bodofalwa, in castello et possessionem Wasarhel alio nomine Papkolcz dicto, ac aliarum possessionum prescriptarum, omnino in comitatu Themesiensi existentibus, pertinentiis scilicet dicti castello habitatum, vicinis similiter et commetaneis et signanter Michaelae Bonchafalwy, Ladislao Thar de Wlpar, Michaelae Keke et Petro Lywl, officialibus prefatorum Gaspar Chyko et magistri Francisci inibi legitime convocatis et presentibus accedendo, ubi prefatus homo ipsius domini palatini, memoratum Franciscum de Harazth introduxisset in dominium prescriptorum possessionum ac castelli et pertinentiis ipsius, statuissetque easdem ac eundem simulcum ipsorum utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, premissis pignoris titulo eidem incumbentis possidendas, in faciebusque earundem ac eiusdem et nostri in presentia legitimis diebus et horis congruis iuxta regnum consuetudinem commorantium, nullo penitus contradictore apparente. In cuius rei memoriam firmitatemque presentes literas nostras pendentis, sigilli nostri munimine roboratas, salvis nostro et ecclesie nostre iuribus duximus concedendas.

Datum per manus venerabilis Mathie lectoris et concanonicus nostri, vigesimo die diei ultime introductionum et statutionum premissis, anno domini supradicto, presentibus ibidem honorabili Martino cantore, Thoma custode ac magistris Michaelae de Walpo, Matheo de Chanado, Michaelae de Somlyo et Johanne de Pankota ceterisque canonicum fratribus nostras in Dei ecclesia regi sempiterno, iugiter famulante et devote.

Pe verso (scris de altă mână): Harazthi verum Francisci, capituli ecclesie Orodienſi ſtatutoria ſuper Bekendo et caſtello Waſarhel et aliis poſſeſſionibus multis in comitatu Themieſienſi.

V⁷²

1508, octombrie 9, Garamszentbenedek

MNL OL, DL 59981, original, pecete aplicată pe verso.

Rezumat (cu o serie de greșeli): T. Turchányi, *Adalékok Délmagyarország történetéhez*, în TRET, 3–4/1903, 91–92.

Abatele, Ioan de Chwla și conventul mănăstirii de lângă Gron adeverește faptul că nobilul Francisc de Haraszti și-a vândut domeniile și moșiile, cumnaților și fiicelor sale, contra sumei de 25000 florini aur.

Nos, Johannes de Chwla, abbas et conventus monasterii sancti Benedicti de Iuxta Gron, memorie commendamus per presentes, quod egregius Franciscus de Harazth, coram nobis personaliter constitutus vive vocis sue oraculo sponte et libere est confessus in hunc modum, quomodo ipse pro quibusdam arduis suis necessitatibus ad presens ipsum vehementer urgentibus evitandis, totales possessiones, portionesque et iura sua possessionaria in castello Wasarhel alionomine Pathkocz vocato ac portiones possessionarias in possessionibus Bakofalwa, Radowazyna, Balsa, Borzos, Walsyncz, Rakowcz⁷³, Babothyn, Zawyncz, Gwrgwndya⁷⁴, Klenowcz, Bozzya, Swlincz, Fagymagh, Dragowyncz, Mylloth, Agwasarhel, Opprysyncz, Boylyncz, Fagymagh, Dragothyncz, Bathofalwa, Bandya, Nyerges, Ohawycha, Menyes, Kwthnya⁷⁵, Balasfalwa, Moskow, Gywla, Mayfalwa, Felsewbaylincz, Alsobalyncz, Pannywya, Ilawincz, Gerthyanos, Rekethyes et Radowela in Themiesienſi, item in totalibus castello Zahla ac possessionibus Hezzywpathak, Felsewbynes, Alsobynes, Megyeres et Serked in districtu de Lwgas ac portionibus possessionariis in possessionibus Kwldofalwa, Kwlboesth alionomine Lwgas ac prediis Bankofalwa⁷⁶ et Balyncz in de Lwgas predicto, item similiter totalibus castro Challya ac possessionibus

⁷² Copia documentului este păstrată în protocolul abației de la Garamszentbenedek (MNL OL, DF 206797, fila 249, vechea cotă fiind B163) cu data greșită 1518: *Fassio fam: Harazth. super magnis bonis familie de Lewa.*

⁷³ Rakocz în protocol.

⁷⁴ Gwrgwdya.

⁷⁵ Kwthinya.

⁷⁶ Bankfalwa.

Belsewchallya, Kylsewchallya, Jazpel et predio Pongracz⁷⁷ necnon portionibus possessionariis in possessionibus Panad, Kerezthwr, Kowzy, Kew, Gyra in Orodienſi, preterea totalibus castello Palyleſe ac in poſſeſſione Almazegh, item in portionibus poſſeſſionariis in poſſeſſionibus Sarſew, Thofaya, Gergelforroya in eodem Orodienſi, ac Erd, Berky, Kapozthasmegeyer ac poſſeſſionibus Zazhalom et Ewkeen⁷⁸ in Peſthienſi et Agaseghhaz in Albienſi, ſedis Solth, item portionibus poſſeſſionariis in poſſeſſionibus Kathlo, Solmos, Rekaſach, Melcheſalwa, Sebeſok et Zenthlelek necnon opido Rekaſ⁷⁹ in Themeſienſi, item in totalibus caſtro Sagowyna ac poſſeſſionibus Kaprinno, Somethythach, Cherlybreggh, Werhothy, Kraynychy, Welkawaz et Benedychkwlo in de Poſega comitatibus exiſtentes habitis ſimulcum cunctis earundem utilitatibus et pertinentiis quibſlibet, terris ſcilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, ſilvis, nemoribus, rubetis, montibus, vallibus, vineis vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piſcinis, piſcaturis aquarumque, decurſibus, molenſinis et eorundem locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis ad eoſdem et eadem caſtra, caſtella, oppida, poſſeſſiones, portionesque et iura poſſeſſionaria necnon predia ſemper et ab antiquo ſpectantibus et pertinere debentibus per ipſum Franciſcum de Harazth cum multa et copioſa ſui ſanguinis effuſione et corporis ſui debilitatione et virium defectu patrata et aſquiſita, magnifico Sigismundo, filiſ condam magnifici Iohannis de Lewa ac egregio Michaeli de Pakos, bano Sewerienſis, necnon generoſis dominabus Anne, dicti Michaelis de Pakos, necnon Katherine dicti Sigismundi de Lewa conſortibus et Gaſparo, filio dicte domine Anne ex condam generoſa domina Sophia filia olim Ladislai Dochy genitis, ac eorundem heredibus et poſteritatibus uniſverſis pro viginti quinque milibus florenis auri puri, boni et iuſti ponderis hungaricalis ut dixit ab eiſdem iam plene habitis et levatis dediſſet, vendidiſſet et inſcripſiſſet, immo dedit, vendidit et inſcripſit, coram nobis, iure perpetuo et irrevocabiliter tenendas pariter et habendas, nullum ius, nullamque iuris et dominii proprietatem ſibi ipſi in futurum reſervando, ſed totum ius et omnem iuris et dominii proprietatem in prefatos Sigismundum de Lewa et Michaellem de Pakos ac generoſas dominas Katherine et Annam, heredeſque et poſteritates eorundem uniſverſos transferrentes pleno cum effectu, aſſumentes nichilominus annotatus Franciſcus de Harazth memoratos Sigismundum et Michaellem necnon dominas Katherine et Annam, heredeſque et poſteritatis eorundem uniſverſos in pacifico dominio predictarum caſtra, caſtella, oppida, poſſeſſiones portionesque et iura poſſeſſionaria ac prediorum omniumque proventuum, predic-

⁷⁷ Pongrach.

⁷⁸ Ewrkeen.

⁷⁹ omis.

torum contra quoslibet impetitores, causidicos et actores conservare, protegere et defendere propriis suis laboribus et expensis. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes literas nostras duximus concedendas, presentes autem dum nobis in specie reportate fuerint in formam nostri privilegii redigi faciemus.

Datum feria secunda proxima ante festum beati Galli confessoris, anno domini millesimo quingentesimo octavo⁸⁰.

Pe verso (scris de altă mână): Fassio bonorum Harasztiorum Sigismundo Lewai et Michaeli Pakos 25000 florenos.

VI

1517, februarie 23, Buda

MNL OL, DL 22895, original, pecete aplicată în ceară roșie

Ludovic, regele Ungariei, adeverește că nobili Ioan Czyko de Bastha și fratele său, Ladislau, i-au zălogit lui Francisc de Harazth, în schimbul a 500 florini, jumătate din moșiile Reketyes și Gyertyanos (comitatul Timiș), recunoscând și împrumutul de 100 florini contractat de tată lor, Gașpar Czyko de Bastha, în schimbul unei pătrimi din castelul Wasarhel (Târgoviște) și pertinențele sale.

Nos, Ludovicus, Dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc., memorie commendamus, quod nobilis Johannes, filius egregii condam Gasparis Czyko de Basth, coram nostra personali presentia personaliter constitutus, onera et quelibet gravamina nobilis Ladislai fratris sui carnalis, super se assumptens sponte et libere, confessus est in hunc modum quomodo ipse, pro illis centum florenis, quos videlicet, prefatus condam Gaspar Czyko, genitore suos, aliis in sortem, quarte partis castelli Wasarhel alio nomine Pathkocz dicti et pertinentiarum eiusdem in comitatu Themesiensi existentes et adjacentes unacum aliis quingentis florenis, ab egregio Francisco de Harasth levasset, eundem Franciscum Harasthy certum reddere volens et securum, totales medietates possessionum Rekethyes et Gyerthyanos vocatarum in eodem comitatu Themesiensi existentes habitas, portiones scilicet eorum possessionarias simulcum cunctis ipsarum utilitatibus et pertinentiis quibuslibet terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, fenetis, silvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et molendinorum locis ac generaliter

⁸⁰ decimo octavo.

quarumlibet utilitatum et proventuum ipsarum integritatibus qovis nominis vocabulo vocitatis, ad easdem de iure spectantibus et pertinere debeantibus, prefato Francisco Harasthy, infra tempus redemptionis earundem, pignori duxisset obligandam immo obligavit et impignoravit, coram nostra personali presentia prenotata talimodo, quod dum et quandorumque temporum in processu, predictus Johannes Czyko vel ipse Ladislaus, frater suus carnalis, ante dictas medietates, prescriptarum possessionum, a prelibato Francisco de Harasth redimere voluerit aut poterit, ex tunc idem Franciscus Harasthy rehabilitis prius prescriptis centum florenis, pecuniis scilicet suis, easdem medietates predicto Johanni Czyko vel prenotato Ladislao fratri suo, quiete et pacifice ac absque omni litis processu remittere et resignare debere atque teneretur, assumpseris nichilominus memoratus Johannes Czyko onere sub premissis, ni se levate prenotatum Franciscum Harasthy in pacifico dominio antedictarum medietatum pretactarum possessionum, infra tempus redemptionis earundem, contra quoslibet legitimos impetitores causidicos et actores tueri protegere et conservare propriis suis et dicti fratris sui laboribus et expensis, harum nostrarum vigore et testimonio literarum medietate.

Datum Bude, in profesto beati Matie apostoli, anno domini millesimo quingentesimo decimo septimo.

Lecta

Pe verso: Litere impignoratione Johannis filii Gasparis Cyko super totales medietates Rekethyes et Gjerthiamos pro florenis centum in Themesiensi faceret. Haraszthy facte 1515.

THE NOBLE ESTATE TÂRGOVIȘTE (TIMIȘ COUNTY)

Abstract

The castle and the estate of Târgoviște (Wasarhely), in Timiș county, was the subject of numerous pledge contracts at the turn of the 15th and 16th centuries. The beneficiary of these was the ban of Severin, Francisc Haraszti who, according to a lost testimony, bought a part of this estate. One of the domain owners, Gașpar of Pomaz was a loyal customer of the ban, from which he borrowed various sums of money. The nature of the relations between the two nobles was quite complex, as a result of which Francisc Haraszti inherited a part of the estate.

The noble domain had been quite large, comprising numerous villages, and its center was the castle of Patkolcz or Târgoviște. Its ruins are located today, in the southern border of Târgoviște village, from Timiș county.

REȘIȚA ÎNAINTE DE REȘIȚA. O ISTORIE A VĂII SUPERIOARE A BÂRZAVEI ÎNAINTE DE 1718

*Livia Magina, Adrian Magina**

Cuvinte cheie: Ev Mediu, Izvoarele Bârzavei, district, Reșița, Ogășele, monument eclesiastic

Keywords: Middle Age, Izvoarele Bârzavei, district, Reșița, Ogășele, ecclesiastic monument

Istoria Reșiței, atât cât a fost studiată și cât este cunoscută, pe bună dreptate, se suprapune cu istoria industriei românești în special și central europeană în general. În mentalul colectiv românesc, și nu numai, istoria orașului de pe valea Bârzavei începe concomitent cu deschiderea uzinelor în secolul al XVIII-lea și se confundă cu evoluția istorică a acestora până aproape în prezent. Chiar dacă imaginea de centru industrial activ s-a mai estompat în ultimele decenii datorită evoluției economice de după 1989, orașul este legat în continuare de tradiția sa industrială, cea care l-a modelat din punct de vedere urbanistic, etnic și social.

În cele ce urmează ne-am propus să investigăm cu totul alt aspect, și anume istoria centrului urban înainte de integrarea în cadrul posesiunilor Casei de Austria și de binecunoscuta devenire industrială. Motivația unui astfel de demers este dată de faptul că în aproape orice lucrare științifică sau de popularizare, ori în diversele discuții subsumate istoriei centrului de pe valea Bârzavei, analiza se oprește exclusiv asupra evoluției orașului în contextul dezvoltării ca pilon industrial, aproape fără nicio legătură cu ceea ce a existat anterior acelui moment. E drept, structura actuală a orașului este tributară, așa cum am amintit, factorului industrial, orice formulă de istorie premergătoare secolului al XVIII-lea fiind uitată sau chiar necunoscută. Și totuși, cu mult înainte de deschiderea primelor furnale, Reșița exista ca așezare rurală pe valea superioară a Bârzavei, cu o istorie ce poate fi parțial documentată până în secolele XIV-XV.

Istoria actualului centru urban nu poate fi disociată de istoria văii superioare a Bârzavei și a localităților învecinate, care în prezent sunt parte componentă

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: maginalivia@gmail.com; adimagina@gmail.com

a orașului. Acest areal a intrat în atenția surselor scrise în secolul al XIV-lea, fiind inclusă din punct de vedere administrativ în comitatul Caraș din cadrul regatului medieval al Ungariei. Principalele repere istorice sunt cunoscute încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În anii 1882–1884 vedea lumina tiparului monografia comitatului Caraș¹, scrisă de unul dintre cei mai reprezentativi istorici bănățeni, Frigyes Pesty. Lucrarea sa (2 volume cuprinzând istoria localităților componente ale comitatului și două de documente) rămâne în continuare fundamentală pentru cunoașterea realităților medievale din acest spațiu, fiind un reper pentru următoarele abordări istoriografice. El este primul care a introdus în circuitul științific și a sistematizat noi informații documentare despre arealul văii Bârzavei, munca sa fiind ulterior continuată de alți istorici bănățeni. Unul dintre ei a fost Alexandru Mihalik, originar din Ungaria superioară (Slovacia de azi), care s-a dedicat istoriei locale pe perioada cât a fost profesor în orașul de pe valea Bârzavei. Monografia Reșiței, apărută concomitent în limba maghiară și germană în anul 1896², s-a dovedit în privința istoriei medievale tributară informațiilor puse în valoare de către Pesty cu aproape două decenii anterior. Foarte important însă a fost demersul său de investigare pe teren a ruinelor păstrate în perimetrul orașului, fiind primul care le face o descriere amănunțită.

După integrarea Banatului în cadrul României Mari, după 1919, abordările istorice în privința orașului Reșița și a văii superioare a Bârzavei au cunoscut un oarecare regres. Situația era de la sine înțeles, pentru că după unire principala grijă a istoriografiei bănățene a fost dată de justificarea integrării spațiului bănățean în noua alcătuire statală. În plus, accesul la izvoarele medievale privind Banatul, mai toate aflate la Budapesta sau în cadrul colecțiilor Muzeului Ardelean din Cluj, era dificil dacă nu chiar imposibil. Un alt aspect a fost dat de lipsa unor istorici bănățeni profesioniști, buni cunoscători ai limbii izvoarelor (latina și maghiara) și al paleografiilor aferente, capabili să prelucraze sursele menționate. Abia în anii '30 ai secolului XX o serie de autori români, nu întotdeauna istorici profesioniști, au început să analizeze istoria Reșiței și a împrejurimilor. Gheorghe Cimponeriu este cel care, în anul 1930, publica un studiu destul de consistent despre trecutul Reșiței, dar care atunci când discută perioada medievală o face mai mult la modul general, iar informațiile locale privesc mai ales Bocșa. Istoria orașului de pe valea superioară a Bârzavei o tratează tot din secolul al XVIII-lea, insistând asupra rolului industrial al viitorului centru

¹ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története* (Istoria comitatului Caraș), vol. I-IV (Budapest, 1882–1884).

² Sándor Mihalik, *Resica jelene és multja* (Reșița prezent și trecut) (Resicabánya, 1896), publicată în germană sub titlul *Die Gegenwart und Vergangenheit von Reschitza*, Reschitza 1896.

urban.³ La doar câțiva ani după studiul lui Cimponeriu, apărea o mică broșură dedicată bisericii medievale din oraș, a cărei urme se mai păstrau pe dealul Fața din Moroasa.⁴ Autorul, Coriolan Cocora, lua poziție contra mai vechilor informații colportate în istoriografia maghiară, în special în cartea lui Mihalik. Într-o perioadă a exacerbării sentimentelor naționale la nivel european (anul 1938), Cocora încerca să demonstreze că ruinele din Moroasa nu au putut aparține unei “biserici ungurești”, așa cu era susținut în istoriografia maghiară de profil. Deși modestă ca număr de pagini, cercetarea aceasta de la finalul perioadei interbelice are meritul de a fi introdus pentru prima dată în orizontul științific românesc un monument ecleziastic medieval din Reșița, de a-i fi stabilit o serie de posibile funcții și repere cronologice.

În anii de după cel de-al doilea război mondial, cercetarea trecutului medieval din arealului superior al văii Bârzavei a rămas în același con de umbră ca și în perioada premergătoare. Întemeierea muzeului reșițean, mai întâi ca o inițiativă a unor entuziaști (1959), recunoscută ca instituție muzeală în 1962, avea să impulsioneze investigarea trecutului Reșiței și a împrejurimilor. În contextul dezvoltării urbane și a extinderii orașului, au fost demarate în special investigații arheologice. La nivel documentar, datorită restricționării accesului la surse, situația a rămas în continuare tributară vechilor lucrări publicate în istoriografia maghiară antebelică. Lucrarea colectivă *200 de construcții de mașini la Reșița*, apărută în anul 1971, relua în discuție întreaga informație documentară și arheologică cunoscută până atunci, inclusiv prima campanie de cercetări arheologice de la punctul Ogășele demarată de către tânărul muzeu reșițean în anul 1970.⁵ Paginile privind evul mediu îi aparțineau lui Ilie Uzum, directorul muzeului din Reșița, unul dintre puținii specialiști care abordaseră istoria orașului anterior integrării în imperiul Habsburgilor. Până la finalul epocii comuniste (1989), istoria medievală a orașului de pe valea Bârzavei a fost subsumată investigațiilor de natură arheologică, singurele care putea aduce informații noi în contextul blocării accesului la sursele de arhivă din afara țării. În această traiectorie se încadrează și studiul lui Ilie Uzum și Dumitru Țicu, publicat în revista *Banatica*, anuarul muzeului reșițean.⁶ Pe lângă trecerea în revistă a materialului documentar cunoscut până la acea dată, lucrarea celor doi autori pune în circuitul științific datele arheologice obținute în urma campaniilor de săpătură efectuate la monumentul medieval din Moroasa în peri-

³ Gheorghe Cimponeriu, “Din trecutul Reșiței,” *Buletinul UDR*, nr. 2 (1930): 58–60 – epoca medievală. Istoria Reșiței începe să fie tratată cu adevărat de la pagina 67.

⁴ Coriolan Cocora, *Biserica sau cetatea turcească de lângă Recița* (Reșița: Ed. Gazetei, 1938).

⁵ *200 ani de construcții de mașini la Reșița 1771–1971* (Reșița, 1971), 40–43.

⁶ Ilie Uzum, Dumitru Țicu, “Precizări de ordin cronologic și considerații istorice în legătura cu monumentul de arhitectură feudală de la Reșița-Ogășele,” *Banatica* 7 (1983): 297–310.

oada 1976–1983. Ulterior, în anii 1990, Dumitru Țeicu a revenit asupra biseri-cuței de la Ogășele, în cel mai complet studiu dedicat construcției medievale.⁷ Și de data aceasta, investigația s-a axat pe materialul arheologic inedit păstrat în depozitele muzeului din Reșița. Se poate observa însă și un transfer inter-pretativ, căci pentru prima dată ruinele din Moroasa erau puse în legătură cu unele documente publicate cu un deceniu și jumătate în urmă de către istoricul Costin Feneșan. Mai exact, actele respective, de la mijlocul secolului al XV-lea, vorbesc despre stăpâniri ale cnezilor din Țerova pe valea superioară a Bârzavei. Chiar dacă nicăieri nu e pomenită Reșița ori biseri-cuța ante menționată, s-a considerat că ruinele acelea ar aparține unei reședințe nobiliare și bisericii de curte a acestor cnezi țeroveni, ipoteză reluată de Dumitru Țeicu în lucrarea dedicată istoriei Banatului montan medieval.⁸ Distrugerea aproape în totalitate a monumentului medieval din zona Ogășele după anul 2000 a oprit alte inves-tigații arheologice și, în același timp, a marcat o stagnare a cercetărilor privind începuturile orașului de pe valea superioară a Bârzavei. Cercetările documen-tare din ultimii ani și integrarea în circuitul științific a unor noi surse provenite din arhivele turcești fac posibilă reanalizarea istoriei medievale a Reșiței și zonei înconjurătoare în epoca medievală și modernă timpurie. Pentru a înțelege con-textul istoric și evoluția sa ulterioară, întreaga discuție asupra trecutului Reșiței trebuie pusă în legătură cu existența districtului românesc Izvoarele Bârzavei (*Borzafő* în maghiară).

Districtul Izvoarele Bârzavei

Întreaga istoriografie românească (și nu numai) s-a pus de acord în privința includerii Reșiței în districtul medieval al Izvoarelor (numit alteori Obârșiei) Bârzavei. Ce era însă acest district și care era întinderea sa teritorială?

Prima lucrare serioasă dedicată acestor forme de organizare din Banatul medieval i-a aparținut aceluiași Frigyes Pesty, cercetare rămasă fundamentală până în ziua de azi prin documentele pe care le-a pus în discuție. Pesty a făcut legătura între cetățile regale și districte și a încercat să urmărească evoluția lor istorică și teritorială din secolul al XIV-lea până la dispariție în secolul al XVII-lea.⁹ Istoriografia românească, pe de altă parte, a considerat districtele româ-nești (*districta valachorum*) ca o formă autonomă de organizare instituțională, zone în care populația românească se ghida după propriile reguli ce aveau la

⁷ Dumitru Țeicu, “O reședință feudală românească la începutul Reșiței medievale,” în D. Țeicu, *Arheologia satului medieval din Banat* (Reșița 1996), 5–20.

⁸ Dumitru Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu* (Timișoara 1998), 122, 179.

⁹ Frigyes Pesty, “A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek,” (Vechile districte românești din comitatul Severin), în *Értekezések a Történeti Tudományok köréből* [Memoriile secției de științe istorice] (Budapest, 1876), 1–84.

bază așa-numitul drept românesc (*ius valachicum*).¹⁰ Cercetările mai noi au nuanțat această viziune, în sensul că districtele reprezentau o formulă teritorială dar cu un grad redus de autonomie instituțională.¹¹ Practic, districtele românești erau zone din jurul unor cetăți regale (puteau avea de la câteva sate la câteva zeci de sate) care se bucurau de anumite drepturi în exercitarea unor norme juridice specifice. Folosința dreptului românesc era garantată în cadrul adunării districtului, însă această adunare era convocată de către castelanii cetății regale, cei care o și prezidau. Marele privilegiu al locuitorilor din cele opt districte recunoscute de regele Ladislau al Ungariei în 1457, printre care și Izvoarele Bârzavei, era acela că nu putea fi judecați după legislația regatului ci după cutumele lor, singurul for superior de apel fiind regele.¹² Nu avem de-a face, așadar, cu autonomii teritorial-administrative în sensul clasic, ci numai de natură juridică. Situația nu este atipică în regatul medieval al Ungariei, diverse alte comunități etnice beneficiind de uzanța dreptului cutumiar specific în zone bine delimitate geografic.

Districtul Izvoarele Bârzavei apare menționat prima dată în documentele din secolul al XIV-lea. Știrile despre acest mărunț district nu sunt foarte numeroase, ceea ce lasă loc unor interpretări și supoziții. Să vedem însă ce spun documentele...

Prima mențiune a formulei teritoriale amintite provine din anul 1370. Atunci, în fața adunării comitatului Caraș, prezidată de Ladislau de Oppeln, palatinul Ungariei, era prezentată o listă cu răufăcătorii din respectiva regiune, urmând a se lua măsuri contra lor. Printre cei nominalizați se număra și Valentin, fiul lui Nicolae cnezul, iobag regal în satul lui Petru, fiul lui Balk, aflător în pertinențele districtului Izvoarele Bârzavei.¹³ Documentul în cauză introduce în circuitul istoriografic două informații: existența unui district, numit pertinență, și a unei localități din acel areal – satul lui Petru, fiul lui Balk. De bună seamă este un sat mărunț, numit după întemeietorul său, imposibil de identificat pe teren, fie datorită dispariției între timp, fie unei posibile schimbări a numelui. Pentru mai bine de 40 de ani documentele cunoscute

¹⁰ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV (Cluj-Napoca, 1989), 40–62.

¹¹ Zoltán Iusztin, *Politică și administrație în Banatul medieval (sec. XIV-XV)* (Cluj-Napoca 2018), 229–230.

¹² Adrian Magina, "Universitas Valachorum. Privilege and Community in the medieval Banat," în Suzana Miljan, Éva Halász, Alexandru Simon, eds., *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society*, Minerva III. Acta Europaea, vol. 15, Studies in Russia and Eastern Europe, vol. 14, Romanian Academy – Croatian Academy of Sciences and Arts – School of Slavonic and East European Studies, University College London (Cluj-Napoca – Zagreb – London 2019), 493–502.

¹³ Pesty, Krassó, III, 97: *Valentinum, filium Nicolai kenezium, iobagionem regalem in villa Petri, filii Balk in pertinentiis Borzwafeu commorantem.*

până în prezent nu mai menționează districtul sau satele componente. În 1411 însă, o informație păstrată într-un document din a doua jumătate a secolului al XV-lea amintește de satul Valea Râului Alb (Feyerwyz Pathaka).¹⁴ Deși scurtul rezumat ajuns la noi nu menționează nicăieri denumirea districtului din care această așezare făcea parte, actele următoare indică că e vorba despre Izvoarele Bârzavei. Nu la multă vreme după mențiunea de față, un proces consemnat în anul 1418 avea să aducă în prim plan realități istorice și geografice privind valea superioară a Bârzavei. Cu acea ocazie, pentru soluționarea diferendului pentru posesiunea de pe râul Maylathmaycho, comitele de Timiș, Pipó de Ozora, dă de știre că Mihail, Gruban și Luca, fiii lui Dya, de asemenea Ladislau și Andro, fiii lui Filip, Brank și Dan, fiii lui Ivan, Ștefan, fiul lui Laczk, împreună cu frații săi Myka Ioan și George, Roman și Ivan, fiii lui Zarna, Ștefan și Gruban, fiii lui Doma și Mihail, fiul lui Ivan, au ajuns la înțelegere cu Filip și Petru, fiii lui Juga, și cu Maylathdragamer, cu toții fiind cnezi din Borzafew. În fața lui Iacob de Abel, castelanul din cetatea Izvoarele Bârzavei și a mai multor asesori, părțile aflate în litigiu au convenit asupra hotarelor dintre posesiunile lor. Astfel, dincolo râul Maylath Maycho, hotarul pleca înspre sud de la un deal și urma un anume drum până la o baltă (numită chiar așa pe limba poporului, *baltha*). De la acel drum înspre răsărit se ajungea la un oarecare semn de hotar zis Pribay, de unde se mergea spre sud pe același drum până acesta se înfunda. De aici, pe lângă un deal zis Hath, care împărțea cele două posesiuni numite Macho, hotarul mergea până la un loc unde râul Maylathmacho se întâlnea cu drumul sus menționat. Dincolo de acest pârâu, înspre sud, trecând pe la dealul Mogyolicza Mare (Naghmogyolicza) se ajungea la un oarecare pârâu ce printr-o râpă se vărsa în Bârzava. De la Bârzava, trecând prin pârâul Lespathaka, iar de la izvorul acestei ape urcând un deal se ajungea la o baltă, de unde mergând spre un pârâu numit Luca se trecea peste Bârzava. De aici, pe la mijlocul celor două posesiuni Luca la dealul Sendia se sfârșeau hotarele aflate în dispută, cu toate cele ce țineau de ele: păduri, pădurici, fânețe, ape și râuri.¹⁵ Am insistat asupra acestui document pentru că este prima delimitare clară a unor locuri aflate azi în raza municipiului Reșița. Întregul mers al hotarelor poate fi suprapus cu aproximație unor zone ce delimitează astăzi localitățile Reșița, Călnic și Lupac. Astfel, în hotarul actual al Călnicului pot fi identificate cu destulă certitudine cel puțin trei toponime: Mogyolicza mare, care ar corespunde Tâlvei Magului, situată undeva în apropiere de pârâul Bârzăvița; Luca, azi cunoscut sub numele de valea Lucai, o zonă la hotarul dintre teritoriul Călnicului și

¹⁴ Costin Feneșan, "Un proces de proprietate în districtul românesc Bârzava la mijlocul secolului al XV-lea," *Tibiscum* (1979): 295.

¹⁵ Pesty, *Krassó*, III, 284–286.

al Ocnei de Fier și Macho (Maycho), al cărui denumire pare să se fi perpetuat prin numele zonei Macea.¹⁶ Dacă e să ne raportăm la cele indicate în documentul din 1418, hotarele sus pomenite s-ar fi aflat în zona deluroasă, cu pădure și greu accesibilă dintre strada Bârzăvița, cabana Hubertus, depozitul de deșeuri de la Lupac și drumul 586 ce face legătura cu Ocna de Fier. În termeni medievali, distanța dintre cetatea *Borzafew* (dacă o localizăm în perimetrul Reșiței) și aceste locuri era apreciabilă, cu toate că în termenii de azi așezările medievale par adeseori la distanțe foarte mici unele de altele.

Doar trei ani mai târziu, în 1421, Andrei, fiul lui Petru, împreună cu frațele său Anton și cu verii săi Anton și Blasiu, fiii lui Bodo, toți din Izvoarele Bârzavei, țineau să adeverească în fața capitlului de Cenad că Filip, fiul lui Juga din Izvoarele Bârzavei a plătit datoria cuvenită (homagiul) pentru uciderea rudelor lor.¹⁷ Documentul nu este foarte clar dacă face referire la district sau la o așezare cu numele de *Borzafew* (Izvoarele Bârzavei), dar în contextul de față pare a fi vorba despre districtul cu același nume. Conflictele dintre cnezii districtului, ca peste tot în lumea medievală, au ca motiv principal pământul. Nu e de mirare că în anul 1433 ajunge în fața lui Eberhard Sax, căpitanul cetății Sf. Ladislau (azi Coronini), pricina dintre Dionisie și Luca, fiii lui Roman, contra lui Petru, fiul lui Juga și Ladislau, fiul lui Filip, aceiași din actul de la 1418. Ultimii doi erau acuzați că ar fi ocupat cu forța mai multe pământuri în hotarele posesiunii Maancho (Macho) aflate dincolo de râul Maylathmaycho, dar pârâții s-au apărat aducând dovadă tocmai documentul cu mersul hotarelor din 1418. Castelanul de *Borzafew*, Petru de Kertesz, împreună cu mai mulți cnezi din district, respectiv din Bacz (Baciu?), Țerova (Cherova), Gunlya și Luca, au mers pe teren, au verificat și au refăcut hotarele așa cum apăreau ele în actul din 1418.¹⁸ Această diplomă e importantă pentru că ne dezvăluie două aspecte:

1. ne oferă indicii despre existența mai multor așezări din district
2. ne prezintă vecinii posesiunilor respective (inclusiv castelanul), pentru că toți cei amintiți în actul de față proveneau din apropierea posesiunii Maancho și cunoșteau hotarele aflate în dispută. Cu certitudine putem localiza Țerova (spre nord-est) și Luca (spre sud-vest, între hotarele Călnicului și Ocnei de Fier). Satul Bacz (Baciu) a fost localizat fie înspre sud, pe valea Domanului (unde se păstrează toponimul Dealul Baciului)¹⁹ fie spre vest, între Doclin și Dognecea

¹⁶ Toponime înregistrate în anii '60 ai secolului trecut de regretatul Vasile Ioniță și transpuse pe harta de la finalul volumului său despre Călnic: Vasile Ioniță, *Monografia localității Călnic* (Reșița 1997), 122 și harta intitulată *Numele topice de pe teritoriul localității Călnic*.

¹⁷ Pesty, Krassó, III, 294.

¹⁸ Ibid., 344–345.

¹⁹ Țicu, *Banatul Montan*, 295.

(unde se păstra de asemenea toponimul Dealul Basului).²⁰ În stadiul actual al cunoștințelor, nu este posibilă nici un fel de localizare pe teren a satului Gunlya, însă trebuie căutat tot undeva în apropierea Reșiței de azi. În același an 1433, cnezii și locuitorii din districtul Izvoarele Bârzavei erau înregistrați în conflict cu puternica familie nobiliară Himfy²¹, fără să știm care au fost urmările acestei dispute.

În 1448 Ioan (Iancu) de Hunedoara emitea un document prin care recunoștea lui Martin, fiul lui Zthanch (Stanciu) și fratelui său Wyda precum și fraților săi copărtași Ladislau, Mihail, fiii lui Gywra și Petru, fiul lui Iuga, stăpânirea asupra celor două sate Țerova și asupra așezării Valea. Aceste sate erau deținute în virtutea dreptului cnezial și aveau hotarele învecinate cu domeniul cetății Izvoarele Carașului – Carașova (Crassoffew). Regele Matia confirma în anul 1459 lui Ioan de Myhalyncz și Martin din Țerova stăpânirea asupra celor trei sate și a prediului (loc pustiu) Țerovița aflate în districtul Borzafew. Ulterior, omul capitlului de Arad, împreună cu Luca din Călnic, om al regelui, s-au deplasat la fața locului și i-au pus pe cei dăruiți de rege în stăpânirea posesiunilor lor.²² Dacă identificarea celor două sate Țerova nu pune prea mari probleme, fiind vorba părți din actuala localitate cu același nume, în privința așezării Valea lucrurile se complică. Dumitru Țicu considera că sub această denumire se ascunde de fapt Văliugul.²³ Satul cu acest nume era însă la o distanță apreciabilă de Țerova, aflat într-o zonă extrem de greu accesibilă, sus în munte. Actuala așezare a fost fondată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, iar drumul de acces a fost disponibil de abia după 1771²⁴, ceea ce face ca această identificare să fie puțin probabilă. De altfel, toate așezările actuale din județ aflate la înălțimi mari au fost fondate de către coloniștii germani în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sau la începutul secolului al XIX-lea, tocmai în scopul exploatării resurselor naturale în vederea funcționării uzinelor reșițene. Satele medievale le regăsim mai întotdeauna pe văile râurilor sau în zona deluroasă, nicidecum pe culmile munților. În contextul de față, Valea este mai degrabă un sat situat pe una din numeroasele văi aflate perpendicular pe valea Bârzavei, imposibil de identificat în condițiile actuale. Nu ar fi exclus să avem de-a face cu o localitate așezată undeva pe valea (și drumul) ce face legătura între Țerova și Bratova, căci relieful este potrivit unui asemenea nume. Țerovița poate fi plasată undeva în apropierea Țerovei, foarte probabil pe teritoriul de azi al Reșiței.

²⁰ Bódog Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza* (Geografia medievală a Ungariei de Sud) (Temesvár 1915), 61.

²¹ Pesty, *Krassó*, III, 346.

²² Feneșan, "Un proces de proprietate," 295–300.

²³ Țicu, *Banatul Montan*, 391.

²⁴ Cocora, *Biserica*, 4–5.

După evenimentele de la mijlocul secolului al XV-lea, actele epocii mai amintesc doar sporadic câte un personaj originar dintr-unul din satele despre care anterior știm că făceau parte din district.²⁵ Importanța acestei formațiuni cu specific românesc răzbate din diploma regală emisă în anul 1457, prin care Izvoarele Bârzavei, alături de alte șapte asemenea districte, urma să se bucure de o serie de privilegii extrem de importante, care, ulterior, nu au mai fost puse în aplicare decât parțial.²⁶ Știrile despre funcționarea districtului și despre localitățile componente devin tot mai rare în a doua jumătate a secolului al XV-lea și pe parcursul secolului următor. Nici nu este de mirare pentru că suntem într-o epocă a presiunilor otomane, arealul dintre Dunăre, Mureș, Tisa și Carpați fiind supus periodic unor incursiuni turcești, fapt care generat o stare de neliniște și insecuritate. Presiunea otomană s-a concretizat prin lovitura decisivă dată regelui medieval maghiar în lupta de la Mohács (1526). Slăbirea autorității regale maghiare în spațiul central european a permis otomanilor să devină principalul factor politic în regiune. În urma campaniilor Semilunii din anii 1551–1552 o bună parte a Banatului a intrat în sfera de dominație a Porții Otomane²⁷, inclusiv valea superioară a Bârzavei. Situația s-a păstrat neschimbată din punct de vedere politic și administrativ pentru aproape o jumătate de veac. Pe la finalul secolului al XVI-lea, în contextul războiului de cinsprezece ani dintre Imperiul Otoman și statele creștine, cel dintâi pierde o serie de teritorii în favoarea Principatului autonom al Transilvaniei, printre care și zonele adiacente văii superioare a Bârzavei. O mărturie din 1597 aduce în prim plan situația de după recuperarea teritoriului din mâinile otomanilor. La o punere în stăpânire a cetății Bocșa și a unor sate din apropiere, așezări smulse din mâna turcilor și aflate la hotarul cu aceștia, printre martorii prezenți puteau fi găsiți Mihail Czeroway (Țerovanu) din Țerova, Mihail Peteö din Bratova, un alt Mihail și Petru Vorona din Călnic, Dan Mihalcza, judele din Moniom²⁸, ca să nu pomenim decât acele așezări despre care știm cu siguranță că au făcut parte din district. Din același an 1597 provine și ultimul document care mai menționează districtul Izvoarele Bârzavei. Atunci, principele Transilvaniei, Sigismund Báthory, dă de știre că s-au prezentat în fața sa nobilii Mihail și Petru Czeroway împreună cu Mihail Peteö, cu toții din Țerova, personaje identice cu cele prezente la mărturia privind hotarele cetății Bocșa, și i-au prezentat trei scrisori vechi emise de Ioan

²⁵ A se vedea astfel de personaje în registrul așezărilor din zona Banatului de munte, Țeicu, *Banatul Montan*, 290–400.

²⁶ Magina, „Universitas Valachorum,” 493–502.

²⁷ Petru Iambor, „Cucerirea Banatului de către turci și transformarea lui în pašalâc (1552),” în *Vilaetul Timișoarei (450 de ani de la întemeierea pašalâcului 1552–2002)* (Timișoara, 2002), 8–21.

²⁸ Pesty, *Krassó*, IV, 193–194.

(Iancu) de Hunedoara, de fiul său regele Matia și una a capitlului de Arad prin care erau recunoscute drepturile de stăpânire asupra mai multor sate din districtul *Borzafew*. Este vorba de aceleași documente analizate atunci când am discutat situația districtului la mijlocul secolului al XV-lea, un indicator asupra faptului că nobilii de la finalul veacului al XVI-lea erau urmașii direcți ai beneficiarilor donației regale din urmă cu 150 de ani. În baza vechilor înscrisuri, principele le recunoștea celor trei nobili stăpânirea asupra localităților Târnova, Bratova, Synkowa, Feyerviz (Râul Alb), Czerowicza (Țerovița), Borza (Bârzava), cele două Țerove și Valea (Valle).²⁹ Localizarea unora dintre satele pomenite de actul de față e dificilă în condițiile dispariției lor și lipsei toponimelor care să le indice prezența. Râul Alb ar putea să își găsească corespondentul în zona văii și râului cu același nume situate la nord-est de Reșița, în apropiere de lacul de acumulare Secu. Nu același lucru se poate spune despre Synkowa, nume care nu a fost păstrat de toponimia actuală și deci imposibil de suprapus unei realități geografice cunoscute în prezent. Dat fiindcă este enumerat în document după Bratova și înainte de Râul Alb, satul poate fi plasat undeva în această zonă. Rămâne o singură localitate, Borza, care la fel ca și Țerovița putem presupune că s-a aflat teritoriul actual al orașului Reșița. Potrivit datelor cunoscute până în prezent, districtul Izvoarele Bârzavei ar fi cuprins teritoriul actual al Reșiței (incluzând aici Călnicul, Țerova și Domanul), al comunei Târnova, întinzându-se până în apropiere de Bocșa, Ocna de Fier, Dognecea, Lupac, Carașova și probabil Soceni. Datorită fluctuațiilor teritoriale și pustiirilor specifice epocii medievale este greu de estimat numărul total al satelor cuprinse în district. În orice caz el a fluctuat între 8 și 13 așezări, în funcție de epoca la care ne referim.³⁰ Nucleul acestui district l-a reprezentat valea superioară a Bârzavei, cu precădere teritoriul care azi suprapune orașul contemporan Reșița.

Reșița medievală

Se poate vorbi oare de o localitate cu acest nume în evul mediu? Este întrebarea la care diverși istorici români și maghiari, în principal, au încercat să răspundă de-a lungul timpului. Denumirea de Reșița provine fără nicio îndoială din limba slavă (prin filieră sârbă) și înseamnă vale mică sau râu mic, râușor³¹, o posibilă indicație asupra așezării originare situate pe valea ce-i poartă numele.

S-a vorbit adesea în istoriografia de specialitate despre data primei mențiuni documentare a Reșiței. Cel mai adesea, prima informație certă a fost considerată ca provenind de la finalul secolului al XVII-lea, dintr-un registru datat în

²⁹ Ibid., 203–205.

³⁰ Țeicu, *Banatul Montan*, 431.

³¹ Milleker, *Délmagyarország*, 126; Mircea Meilă, *Bârzava* (Reșița 2012), 87.

anul 1673³². Totuși, o serie de istorici (maghiari și români) acceptau cu rezerve că localitatea era mult mai veche, fiind invocat în acest sens un document din secolul al XV-lea în care localitatea ar fi fost pomenită.³³ Informația fusese preluată din magistrala lucrare a lui Csánki Dezső privind geografia istorică a Ungariei în epoca Huniazilor.³⁴ Autorul maghiar trimitea la un act aflat atunci în colecțiile Muzeului Național Maghiar, care însă nu era datat, dar cu certitudine provenea din prima jumătate a secolului al XV-lea. Această diplomă consemnează faptul că mai mulți nobili și cnezi români din Banat au atacat moșia și satul Cosgya (dispărut) aparținând puternicei familii Himfy de Remetea, de unde au jefuit nenumărate animale și au făcut pagube însemnate. Printre atacatori se număra și un anume *Ladislaus de Rechycha*, personaj care, după cum se poate observa, e pus în legătură cu o localitate al cărei nume a fost identificat cu actualul oraș Reșița. Cum nu cunoștea alte localități cu numele respectiv, Csánki a plasat satul de origine al numitului Ladislau pe valea Bârzavei, pe locul actualiei reședințe a județului Caraș-Severin. Numai că originalul păstrat azi în Arhiva Națională Maghiară³⁵ face o precizare esențială: atacatorii erau *nobiles et kenesi de districtu Halmas*, adică nobili și cnezi din districtul Almăj, ceea ce face ca identificarea inițială Rechycha-Reșița să nu fie valabilă. În fapt, este vorba despre o cu totul altă localitate, situată în arealul depresiunii Almăjului, un sătuc numit azi Reșița Mică, aparținător comunei Dalboșeț. Odată eliminată această posibilitate, niciun alt document medieval cunoscut până în prezent nu menționează denumirea localității sub forma Reșița. Totuși, vechimea așezării este mai mare decât estimările istoriografice din trecut. Știm cu siguranță că așezarea de pe valea superioară a Bârzavei apare pomenită cu cel puțin un secol înainte de prima atestare considerată certă în anul 1673. Investigația nu ar trebui însă limitată exclusiv la sursele documentare căci, așa cum deja am menționat, arheologia și-a adus din plin contribuția la înțelegerea unor aspecte altfel necunoscute din istoria orașului. Mai precis, este vorba despre dezvelirea monumentului ecleziastic de la Ogășele³⁶, astăzi aflat într-o stare de degradare

³² Pesty, Krassó, II, 142: *Egy 1673. évi török adókiivetés szerint a Krassó megyei falvak közt Reszinitza minden ház után 1 aszpert tartozott fizetni* ("Într-un registru de impunere turcesc din 1673, printre satele județului Caraș era și Reszinitza, care plătea 1 aspru pentru fiecare casă"). Asprul sau akçe era o monedă otomană din argint aflată în uz din secolul al XIV-lea până în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

³³ Milleker, *Délmagyarország*, 126; Ilie Uzum, *200 ani de construcții de mașini*, 43.

³⁴ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Geografia istorică a Ungariei în timpul Huniazilor), vol. II (Budapest, 1894), 106.

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Arhiva Națională de Stat Maghiară), Diplomatikai Levéltár (Arhiva Diplomatică), nr. 56716.

³⁶ Inclus la poziția 1, ca sit de categoria A, în Lista monumentelor Istorice din județul Caraș-Severin: CS-I-a-A-10770 (RAN: 50807.01).

totală după ce în 2010 zidurile reconstituite au fost distruse prin intervenție mecanică. Mica bisericuță este singura de acest fel identificată pe valea superioară a Bârzavei și cu certitudine singurul monument medieval cunoscut și cercetat din Reșița.

Așa cum am menționat, existența monumentului era vehiculată în rândul istoricilor încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, fiind consemnat sub denumirea de biserică ungurească sau de cetate turcească (Cocora), într-o locație ce se afla atunci în afara orașului dar pe teritoriul comunei Reșița Română. În imediata apropiere a ruinelor bisericești, învățătorul Alexandru Mihalik a identificat o altă construcție bănuită a fi castel nobiliar, căreia ulterior i-a fost atribuită funcția de donjon sau turn locuință.³⁷ Existența lui nu a fost niciodată documentată special, ci mai degrabă ca o anexă a bisericii. Este foarte clar că cele două construcții proveneau de la un ansamblu, identificat de Dumitru Țeicu ca aparținând cnezilor români de Țerova. Din punct de vedere arhitectonic, potrivit lui Mihalik, turnul ar fi avut dimensiunile de 8×10 m și a fost construit din piatră.³⁸ Pe de altă parte, Cocora amintește de o “formă perfect rotundă, ridicată pe dinafară și scobită pe dinăuntru, cu diametrul de 9 m, care lasă impresia că ar fi temelia unui turn de observație sau a unei fântâni cu gura foarte largă”.³⁹ Pare greu de crezut că cei doi autori, care au fost la fața locului, să se fi înșelat în privința a ceea ce au văzut pe teren. Nici locația construcției menționate nu este aceeași în raport cu biserica. La Mihalik, clădirea se afla la 58 de metri nord de monumentul religios, în vreme ce la Cocora era la 50 de metri spre sud-vest. Dat fiindcă turnul care se afla la 50–60 de metri de locul bisericii e în prezent îngropat sub construcții contemporane, respectiv clădirea Ateneului, nu vom ști niciodată cu exactitate forma și dimensiunile sale. Datorită datelor contradictorii din istoriografie și pentru că în prezent orice formulă de investigație arheologică este imposibilă, foarte probabil că cei doi autori au văzut aceleași ruine, dar din cauza degradării și a trecerii timpului au părut să aibă o formă diferită de fiecare dată când au fost descrise.

Povestea bisericii este mult mai bine cunoscută, asta pentru că a beneficiat de toată atenția arheologilor. La începutul anilor '70 ai secolului trecut, când extinderea orașului și vădita necesitate de spațiu cerută de creșterea demografică era imperioasă, arheologii de la muzeul reșițean au făcut primele săpături arheologice profesionale pe dealul de la Ogășele, săpături conduse de către

³⁷ Vezi în acest sens Țeicu, “O reședință feudală,” 9.

³⁸ Mihalik, *Resica*, 79: *Ez épület mintegy 10 m. hosszú 7–8 m. széles lehetett, a mindenesetre valami erősebben épült ház, talán paplak vagy nemesi kastély alapfalai* (“Această clădire cu dimensiuni de aproximativ 10 metri lungime și 7–8 metri lățime ar putea reprezenta o construcție solidă, fundațiile unei case parohiale sau castel nobiliar”).

³⁹ Cocora, *Biserica*, 8.

Volker Wollmann. S-au descoperit atunci 5 morminte în imediata apropiere a bisericii. Câțiva ani mai târziu, în 1976, arheologul Ovidiu Bozu relua săpăturile. S-au identificat obiecte de podoabă dar și o piatră funerară, simplă, de râu, având incizată o cruce. În anii 1983–1985, în contextul unor lucrări editare din zona Ateneu, specialiștii arheologi, de data acesta sub coordonarea lui Dumitru Țicu, au revenit și au reușit să identifice încă 33 de morminte cu inventar funerar. Deja la momentul săpăturilor, suprafața aflată la nordul bisericii era betonată. Aproape un deceniu mai târziu, același Dumitru Țicu relua cercetarea, identificând încă 9 morminte și sintetizând apoi rezultatele cercetărilor arheologice cu concluzia că ar fi aparținut cnezilor ȣeroveni.⁴⁰ Incursiunea în istoricul cercetărilor asupra monumentului de patrimoniu din Moroasa este necesară, căci anumite artefacte care pot data posibila construcție a bisericii au fost identificate în timpul săpăturilor. Monedele scoase din săpătură, opt la număr, au fost identificate ca fiind emise între mijlocul secolului al XIV-lea și a doua jumătate a secolului următor. Cea mai veche provine din timpul domniei lui Ludovic I de Anjou (1342–1382), iar ultima din perioada regelui Matia Corvinul (1458–1490).⁴¹ Sunt monede de bronz, majoritatea dinari cu valoare mică, semn că nu au aparținut neapărat unor elite bine poziționate social. Alături de monede, în cursul investigațiilor arheologice au fost găsite și o serie de bijuterii, care constau într-un cercel de tâmplă, trei inele sigilare (din care două cu floare de crin stilizată) și o plăcuță fragmentară⁴², de asemenea fără o valoare intrinsecă prea mare.

Așadar, 47 de morminte, unele cu inventar funerar, obiecte de podoabă și monede, dar nimic care să ofere indicii despre constructorii biseriței. Totuși, pe baza descoperirilor, s-a considerat că monumentul reșițean ar trebui datat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea – prima jumătate a secolului al XV-lea. Biserica, din piatră și ea, tencuită pe interior, avea un plan simplu, fără contraforți, cu dimensiunile naosului de 6 × 5m și altarul pătrat cu latura de 3m, ceea ce indică o construcție modestă, destinată uzului unei populații reduse numeric.

Fiecare dintre cele două imobile merită să aibă spațiu pentru poveste pentru că au avut o istorie ce ne transportă departe în trecutul Reșiței. Istoricii încă nu s-au decis dacă cele două monumente medievale (biserica și turnul) au făcut parte sau nu din pierduta *Borzafew*. Pornind pe urmele lui Felix Milleker⁴³, în

⁴⁰ Țicu, “O reședință feudală,” 10–12.

⁴¹ Monede păstrate în prezent în depozitul de Arheologie al Muzeului Banatului Montan Reșița sub numerele de inventar 43942–43949. Într-o formă primară au fost publicate de către Dana Bălănescu, *Descoperiri monetare din sudul Banatului IV*, *Banatica* 8 (1985): 177–178.

⁴² Păstrate în colecția de podoabe a Muzeului Banatului Montan Reșița sub numerele de inventar 72626–72630 și publicate de către Uzum și Țicu, “Precizări de ordin cronologic,” 300–302.

⁴³ Milleker, *Délmagyarország*, 126.

perioda interbelică anumiți istorici au crezut că pot identifica cetatea Izvoarele Bârzavei undeva în zona Văliugului, pe dealul Gradațul mic⁴⁴, căci în limba slavă grad înseamnă cetate, numele ar indica posibilul loc al unei fortificații. Într-adevăr, toponimul Grădiște este indicat pe hărțile militare austriece din secolul al XIX-lea⁴⁵, în zona dintre actualele sate Gărâna și Brebu Nou, pâraul cu același nume vărsându-se în lacul de acumulare Trei Ape. Suntem însă departe de valea Bârzavei, pâraul Grădiște fiind unul dintre cele trei cursuri de apă ce contribuie la nașterea râului Timiș. Așa cum am menționat deja, nu regăsim așezări medievale în Banat la asemenea înălțimi. O fortificație în acea zonă, greu accesibilă chiar și în ziua de azi, ar fi dificil de imaginat, fără un scop practic evident, în afara rutelor obișnuite și departe de resursele materiale și umane necesare. În fond, cetatea sus menționată (*Borzafew*) nu trebuia să aibă dimensiuni impresionante, fiind mai degrabă un punct de control asupra drumurilor ce se intersectau în zonă și a văii superioare a Bârzavei.

Opinia avansată de Dumitru Țicu cum că la Ogășele ar fi vorba despre o curte nobiliară/castel al cnezilor de Țerova și biserița aferentă acestei reședințe nobiliare este în acest moment greu de dovedit. De ce să fi ales cnezii din Țerova să își construiască reședința la o asemenea distanță de locul de baștină și de satele deținute? Mai toate așezările pomenite în actele din secolul al XV-lea ca făcând parte din stăpânirile cnezilor țeroveni au fost situate pe malul drept al Bârzavei, în vreme ce construcțiile identificate la Reșița se aflau pe latura stângă a râului. Nu este exclus ca râul Bârzava să fi marcat în epocă limita dintre posesiunile cnezilor de Țerova și ale cetății regale *Borzafew*. Nicăieri nu transpare în documentele cunoscute despre acești cnezi vreo aluzie la o reședință a lor ori la vreo fortificație. Dacă admitem că au avut un domeniu vast, care se întindea până sus pe crestele Semenicolui, incluzând zona Văliug-Trei Ape⁴⁶, atunci ar fi încorporat aproape în totalitate teritoriul districtului. În acest caz, ipotetica *Borzafew* aflată undeva în munți sau prin zone greu accesibile⁴⁷ ar fi fost practic departe de drumurile de acces și de resursele văii Bârzavei aflate în mâinile cnezilor din Țerova.

Și totuși, de ce ar fi construit cineva vreo cetate și o biserică într-un loc

⁴⁴ Iuliu Vuia, "Districtus Walachorum. Cercurile românești bănățene," *Analele Banatului* II, fasc. 3 (1929): 28–29; Traian Simu, *Organizarea politică a Banatului în Evul Mediu* (Lugoj 1941), 31.

⁴⁵ Disponibile online pe site-ul Arhivei Naționale Maghiare: <https://mapire.eu/en/map/europe-19century-thirdsurvey/?layers=160%2C166&bbox=2455478.8449595897%2C5654926.887324858%2C2469075.0813658154%2C5659704.201592682>.

⁴⁶ Țicu, "O reședință feudală," 11.

⁴⁷ Dumitru Țicu, *Cetăți medievale din Banat/ Medieval fortifications in the Banat* (Timișoara, 2009), 65 cu identificare fie pe platoul Semenicolui, fie în zona Reșița, pe dealul greu accesibil Ranchina.

ca acesta pe un unul din dealurile din actualul centru de județ? Explicația este simplă dacă urmărim configurația terenului. La capătul văii Bârzavei, dealurile se adună închizând lunca. Aici terenul oferă vizibilitate spre văile înconjurătoare: Valea Bârzavei, Valea Țerovei și Valea Domanului. În plus, așezată pe un asemenea deal, garnizoana din turn putea supraveghea și controla zona unde se intersectau cele două drumuri venite dinspre sud, care apoi urmau valea Bârzavei spre Bocșa și Timișoara: cel dinspre Lupac ce făcea legătura cu valea Dunării, și cel de la Carașova, unde o altă cetate, a Carașului, supraveghea de asemenea ruta care atingea valea Almăjului, culoarul Timișului și, în ultimă instanță, aceeași vale a Dunării. În perioada interbelică, pe vremea când Coriolan Cocora își scria broșura, din schița sumară făcută de acesta se poate observa că vechiul drum către Dognecea trecea exact pe sub complexul medieval.⁴⁸ Numărul relativ mare de morminte descoperite, 47 la număr, e dificil de explicat în cazul unei reședințe și necropole nobiliare. S-ar putea explica însă prin cimitirul unei așezări, dar cum urmele unei localități nu a fost găsite în apropiere, ar putea fi vorba de înmormântări ale soldaților și oficialilor din cetate. Pentru aceasta pledează și inventarul sărăcăcios, care cu mare probabilitate a aparținut unor persoane nu tocmai înstărite. Inelele sigilare ar fi putut aparține unor oficiali regali, fiind folosite în uzul corespondenței cu alte foruri ale regatului.

Ponind de la aceste considerente, opinia noastră este că aici, la Reșița, mai degrabă decât oriunde altundeva, geografia locului era prielnică unei locații pentru o fortăreață regală: încă din timpul regelui Sigismund (1387–1437), pericolul otoman venea dinspre sud; trecând de cetățile de la Dunăre, fortificațiile de pe văi ar fi trebuit să încetinească, dacă nu să oprească avansul Semilunii. Iar apoi, mai toate cetățile medievale sunt dispuse în puncte strategice, nu neapărat lângă drumurile principale, ci în apropierea lor, de unde se putea exercita ușor o formulă de control. Fortificația din Moroasa a găzduit o garnizoană mică, iar biserița fără îndoială a deservit necesitățile religioase ale castelanului și ale oștenilor din subordine. Nu avem niciun indiciu când și cum și-a încheiat existența fortificația și biserica din Reșița, dar acest aspect trebuie pus în legătură cu raidurile otomane din secolul al XV-lea și începutul celui următor.

Așa cum precizam anterior, în anul 1552, în urma unei campanii violente, o bună parte a Banatului a intrat sub dominația otomană, realitate ce avea să se perpetueze pentru mai bine de un secol și jumătate, până la începutul veacului al XVIII-lea. Cu foarte puține excepții⁴⁹, istoriografia mai veche (românească,

⁴⁸ Livia Magina, Adrian Magina, "Reșița de dinaintea Reșiței. Ogășele," *Reflex*, nr. 7–12 (2020): 5–7.

⁴⁹ Notabilă a fost inițiativa lui Traian Birăiescu, *Banatul sub Turci* (Timișoara 1934), astăzi depășită din punct de vedere metodologic și informațional.

maghiară sau sârbească) nu s-a arătat foarte interesată de sursele otomane, motivația fiind dată în primul rând de accesul la aceste izvoare istorice și de imposibilitatea descifrării lor (scrise în turco-osmană cu elemente arabe și persane). Arealul estic al Banatului, respectiv orașele Caransebeș și Lugoj cu hinterlandul lor, au rămas în afara dominației directe a Înaltei Porți, fiind incluse în cadrul nou formatului Principat autonom al Transilvaniei.⁵⁰ Stăpânirea otomană s-a impus parțial și pe valea Bârzavei, dar granița dintre teritoriile supuse Semilunii și cele creștine era una fluctuantă, care se schimba periodic în funcție de evenimentele politice și militare ale epocii. Ultima mare modificare a frontierei din zona Banatului s-a petrecut în anul 1658, atunci când principele ardelean Acațiu (Akos) Barcsay a cedat Lugojul și Caransebeșul otomanilor.⁵¹ Cel mai probabil, raidurile turcești din secolul al XV-lea și începutul celui următor au avut un impact major asupra funcționalității fortificației de la Reșița. Cucerirea Banatului de către otomani la mijlocul secolului al XVI-lea a marcat finalul existenței acestui complex medieval.

Administrația otomană s-a dovedit una pragmatică, fiind interesată de valoarea umană din noile teritorii cucerite. Pentru a identifica populația plăti-toare de impozite și taxe, imediat după ocuparea Banatului s-a trecut la înregistrarea localităților și a locuitorilor existenți. Încă din anii '70 ai secolului trecut, istoriografia maghiară a pus în circulație fie ediții de documente, fie lucrări de geografie istorică ce aveau la bază așa numitele *deftere*, adică registre de impozite otomane. Din secolul al XVI-lea ni s-au păstrat trei asemenea înscrisuri, alcătuite în anii 1554, 1567 și 1579, surse care lasă posibilitatea urmăririi evoluției istorice și demografice a zonei bănățene pe o perioadă de aproape jumătate de secol. Primul istoric care s-a aplecat asupra realităților dezvăluite de registrele otomane din zona actuală a Banatului a fost Tibor Halasi Kun, un osmanist care a publicat o serie de studii în limba engleză în revista *Archivum Ottomanicum*. Dintre acestea se remarcă cel dedicat comitatului Caraș și nahiyelor Bocșa și Carașova, cu această ocazie fiind analizate localitățile de pe valea superioară a Bârzavei.⁵²

Ulterior, istoricul Pál Engel a reluat datele celor trei registre fiscale într-o geografie istorică a Banatului otoman⁵³, fiind înscrise aici toate localitățile

⁵⁰ Pentru întreagul proces de coagulare a Principatului a se vedea excelenta carte a Cristinei Feneșan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei* (București, 1997).

⁵¹ Imre Lukinich, *Erdély területei változásai a török hódítás korában 1541–1711* (Schimbările teritoriale ale Transilvaniei în epoca dominației otomane) (Budapest 1918), 322–335.

⁵² Tibor Halasi-Kun, "Krassó county, and the ottoman nahiyes Boğça and Kiraşova-Bitilnik, and Şemlit, I Boğça nahiyesi," *Archivum Ottomanicum* X (1985) [1987]: 103–178.

⁵³ Pál Engel, *A temesvári és moldvai szandzák törökkori települései (1554–1579)* (Așezările san-gacurilor Timișoara și Moldova în epoca otomană) (Szeged 1996).

care țineau de sançakurile Timișoarei și Moldovei. Chiar dacă lucrarea nu e o ediție de surse ci o analiză asupra așezărilor menționate în acele registre și în diverse surse conexe, publicarea acestei cărți a impulsionat cunoașterea istoriei localităților din Banatul istoric, pentru că studiile lui Halasi Kun erau greu accesibile istoriografiei românești. *Defterul* din 1554 este primul document istoric cunoscut până acum care consemnează localitatea Reșița sub numele actual (*Reçiça*). Așezarea era încadrată administrativ în nahiya Bocșa, fiind situată între pusta Foktalan, astăzi dispărută dar al cărui nume se păstrează în hotarul Călnicului (Făitălan), înspre Lupac și Ocna de Fier⁵⁴ și satul Călnic. La momentul înregistrării, Reșița era înscrisă ca sat și avea paisprezece gospodării (*hane*). De bună seamă că exista anterior acelui moment, fiind greu de crezut că a apărut imediat după ocuparea Banatului de către otomani (1552). În *defterul* următor (1567), Reșița cunoaște o oarecare creștere demografică, fiind înscrise 16 gospodării. Situația poate fi explicată prin faptul că, după șocul inițial al cuceririi otomane, situația s-a stabilizat din punct de vedere al mișcărilor de populație fiind observabil un ușor spor din acest punct de vedere. În ultimul registru cunoscut din secolul al XVI-lea, cel din 1579, Reșița apare cu doar 11 gospodării, un regres față de situația întâlnită cu mai bine de un deceniu înainte.⁵⁵ Tot în acest din urmă registru, în cele 11 gospodării erau înscrși un număr de 23 de capi de familie, dintre care unul era spahiu (*sipahi*) ce purta chiar numele de *Reçiça*. Potrivit aprecierilor istoricului care a analizat înscrisul fiscal din 1579, Reșița ar fi fost un sat de mărime medie, cu o populație apreciată la circa 115 locuitori.⁵⁶ Din păcate, lipsa unei ediții a surselor în integritatea lor și prezentarea doar a unor analize parțiale și concluzii, ne privează de cunoașterea numărului de locuitori ai localității menționați în cele două registre anterioare, pentru că doar pe baza numărului de gospodării este imposibil de făcut estimări exacte. Gospodăria (*hane*), așa cum e prezentă în *defterele* otomane, era văzută ca o unitate fiscală și nu o unitate de calcul demografic, fiind vorba de un sistem similar cu poarta (*porta*) fiscală din Transilvania. Mai mult, fără numele locuitorilor nu avem nicio posibilitate de a identifica etnia lor. Poate cel mai interesant aspect este dat de numele acelui spahiu care, considerăm noi, nu întâmplător purta numele așezării. În Imperiul Otoman, spahii erau membrii ai corpului de cavalerie, donați cu o bucată de pământ pe perioada vieții lor. Valoarea pământului era dată de nivelul de venituri pe care acesta îl aducea, cu cât venitul era mai mare cu atât era mai mare importanța celui donat. Este posibil ca în evul mediu așezarea, aflată undeva sub cetate, poate în actuala Lunca Pomostului, să fi purtat numele de Borza, dar în urma pustiirilor turcești

⁵⁴ Ioniță, *Monografia*, 121 și harta de la finalul volumului.

⁵⁵ Toate datele se regăsesc la Engel, *A temesvári és moldvai*, 172.

⁵⁶ Halasi-Kun, "Krassó county," 113.

și după dispariția fortificației să se fi mutat relativ în apropiere, pe una din văile mai ferite – valea Domanului (Reșiței), dar tot pe teritoriul actual al orașului; mutarea a adus cu sine și schimbarea numelui, din Bârzava în Râul mic (sau valea mică), ulterior numele localității încetățenindu-se și împletindu-se cu acela al personajului otoman ce deținea domeniul din zonă.

Cu toate că o parte a văii superioare a Bârzavei a fost recuperată de armatele creștine în urma campaniilor militare de la finalul secolului al XVI-lea, Reșița nu apare printre satele menționate cu acea ocazie, deși localitățile învecinate din districtul Izvoarele Bârzavei sunt înregistrate de documente. La începutul secolului al XVII-lea, otomanii au reintegrat satele de pe valea superioară a Bârzavei în eyaletul Timișoarei, situație ce se va păstra neschimbată până spre finalul veacului. Zona intră într-un con de umbră din punct de vedere documentar, informațiile privind Reșița acelei perioade fiind extrem de rare. Aflat în misiune pe teritoriul actual al Banatului otoman, călugărul franciscan Ioan Dežmanić trimitea în anul 1648 un raport în care explica superiorilor de la Roma progresele făcute în misiunea sa de păstorire a catolicilor bănățeni. Astfel, între 1641 și 1648, alături de obișnuitele servicii divine oficiate în comunitățile romano-catolice din regiune, franciscanul împreună cu confrății săi a dus muncă de convertire în rândul populației ortodoxe. Printre localitățile vizate de misionari (indicate cu numele) s-au numărat și cele de pe valea superioară a Bârzavei: Doman, Cuptoare, Călnic, Reșița și Bratova. După propria mărturie a misionarilor, în toate aceste sate, locuite de schismatici (adică ortodocși), au depus strădanii în educarea oamenilor, au predicat și au ținut slujbele bisericești. În urma râvnei lui Dežmanić și a confratelui său Anton Sulić, mai mult de 80 de case de ortodocși au fost convertite la biserica romano-catolică.⁵⁷ Printre neo-fiți se număra Adam Susnich din Reșița, botezat la Carașova în data de 2 mai 1641, al cărui naș era Petru Laich tot din Reșița. Tot printre convertiți se afla și Petru, fiul lui Ioan, botezat în 22 octombrie 1646, al cărui naș a fost George, cnezul din Reșița. În data de 27 ianuarie 1648 era botezată Maria, fiica lui Petru Calnica (Călniceanu?), care îl avea drept naș pe cnezul Petrucza (Petruța) din Reșița.⁵⁸ Pe lângă numele unor locuitori din zona actuală a Reșiței, rapoartele misionarilor franciscani dezvăluie și o realitate instituțională. Este vorba de cei doi cnezi ai localității, funcție ce poate fi asimilată aceleia actuale de primar. În timpul dominației otomane, cnezii sătești erau cei care intermediuau relațiile între locuitori și autoritățile otomane, se ocupau de strângerea impozitelor și de soluționarea micilor dispute din comunitate. Potrivit vechilor tradiții păstrate

⁵⁷ Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* (Zagreb, 1892), 464; Krista Zach, *Die bosnische Franziskanermission de 17. Jahrhunderts im Südöstlichen Niederungarn* (München, 1979), 94.

⁵⁸ Zach, *Die bosnische*, 75, 107, 110.

încă din vremea regatului ungar, aceștia erau aleși anual și confirmați de către noile autorități otomane.⁵⁹

Până la registrul otoman din 1673⁶⁰ nici un alt act nu mai menționează așezarea de pe valea Bârzavei. Noi informații încep să apară de abia la finalul secolului al XVII-lea, în contextul avansului armatelor imperiale austriece spre centrul și sud estul Europei. După ce au pierdut Buda în anul 1686 și au fost înfrânți în anul următor în a doua bătălie de la Mohács, otomanii s-au retras parțial înspre peninsula Balcanică. În anii 1687–1688 evenimentele au luat o turnură favorabilă Habsburgilor, trupele imperiale reușind să ocupe o bună parte a Banatului printre care Caransebeșul și Lugojul cu zonele adiacente dar și valea superioară a Bârzavei, presiunea turcească fiind însă resimțită constant.⁶¹ Cel mai probabil, în acest context a fost realizată și conscripția localităților aflate în zona Banatului, păstrată în fondul Marsigli din Bologna. În acest act nedatat, dar care poate fi încadrat cu destul de multă certitudine intervalului temporal 1690–1700, sunt înregistrate satele din diversele districte bănățene. Reșița (Recsicza) apare pomenită alături de Târnova, Călnic sau Vasiova, în total 19 nume de localități aflate în districtul Bocșei.⁶² După un deceniu de la alungarea otomanilor din zona montană a Banatului, sorții s-au schimbat în defavoarea armatelor imperiale, care au trebuit să se retragă din nou din teritoriul de la sud de Mureș. Înaintarea trupelor austriece înspre Europa de sud est a fost încetinită și oprită temporar, însă contextul general era favorabil casei de Habsburg. Sub conducerea lui Eugeniu de Savoia, armata imperială a reluat ofensiva în zona bănățeană, întreg arealul dintre Mureș, Dunăre, Tisa și Carpați fiind preluat din mâinile otomanilor în anul 1716 și integrat teritoriilor guvernate de casa de Habsburg. Imediat după ce au preluat Banatul, autoritățile imperiale au dorit să cunoască potențialul uman și economic al provinciei recent eliberate din mâna otomanilor. O conscripție generală înregistra în anul 1717 un număr de 663 de localități care împreună aveau un total de 21.289 de case. Reșița era situată în districtul Vârșeț (Vršac) și contabiliza 62 de case. Numărul acesta de case plasa așezarea printre cele mai populate de pe valea superioară a Bârzavei. În aceeași perioadă, Domanul avea 27 de case, Cuptoarele 14, Țerova

⁵⁹ Pentru rolul cnezilor în vremea dominației otomane a se vedea Avram Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea Habsburgică* (Reșița, 1996) și Бранислав Ђурђев, “О кнезовима под турском управом,” (Despre cnezi în timpul stăpânirii turcești) *Историјски Часопис*, nr. 1–2 (1948): 132–166.

⁶⁰ Vezi nota 32.

⁶¹ Pentru evenimentele de la finalul secolului al XVII a se vedea studiul lui Costin Feneșan, “Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea,” *Tibiscum* (1988): 189–204.

⁶² Áron Szilády, Sándor Szilágyi, eds., *Török-Magyarkori történelmi emlékek* (Monumente istorice turco-maghiare), vol. IX (vol. VII din seria *Török-Magyarkori állam okmányár* – Documente de stat din epoca turco-maghiară) (Pest, 1872), 330.

23, Moniomul 12 iar Vasiova 36. Singurele aşezări cu un număr mai mare de case erau Târnova cu 76, Bocşa şi Călnicul, ambele cu câte 82 de numere. De departe cea mai importantă localitate rurală a zonei montane era Caraşova, sat ce avea 400 de case.⁶³ Pornind numai de la numărul de case este greu apreciat care ar fi fost numărul real al locuitorilor Reşiţei. Dacă folosim un indice de 5 membri pe familie şi îl înmulţim cu numărul de case, am ajunge la o populaţie de 310 locuitori. Reflectă acest număr realitatea? Greu de spus atâta timp cât în Banat discutăm de tipul de familie extins, care îngloba părinţii, copii, nepoţii împreună cu familiile lor. În egală măsură însă unele case puteau avea doar un singur membru, ceea ce ar echilibra oarecum situaţia. În aceste condiţii, este foarte probabil ca populaţia Reşiţei la venirea Habsburgilor să fie undeva în jurul a 300–400 de persoane.

Pacea de la Pasarowitz (Požarevac), din 1718, avea să consfinţească noua realitate politică şi instituţională, Banatul fiind inclus în rândul teritoriilor guvernate de casa de Habsburg. Odată cu instaurarea deplină a administraţiei imperiale, provincia va cunoaşte un nou impuls la nivel social şi economic, Reşiţa devenind vârful de lance al industriei metalurgice din spaţiul central şi sud-est european pentru următoarele două secole. Dar asta este o altă poveste....

REŞIŢA BEFORE REŞIŢA. A HISTORY OF THE UPPER BÂRZAVA VALLEY BEFORE 1718

Abstract

Given especially the few documentary sources preserved up today, the medieval and early modern history of Reşiţa [*Reshitza*] (before 1718) is very little known. On the present territory of Reshitza and its neighbor villages, the medieval Romanian district of Izvoarele Bârzavei [the Bârzava River Sources] (*Borzaŷö* – Magyar) was located and functioned. It is about a Romanian population who led according to their own juridical norms, having the right to directly appeal to king in solving the legal disputes. Izvoarele Bârzavei was the center of that area and to identify it, one have proposed more variants of location. Archaeology had an important contribution to reveal the medieval history of the upper Bârzava River, the diggings from the 70s and 80s, the 20th century in Reshitza leading to find out a medieval complex in the area of Moroasa-Ogăşele. It is about a small church and a cemetery of 47 graves, and a fortification covered nowadays by the building of the Athenaeum. Izvoarele Bârzavei, disappeared during the Ottomans attacks, should be localized here. It is likely that during the Turkish times, the settlement changed its location on a safer valley, and the former name into Reşiţa [*Reshitza*], a toponym perpetuated up today.

⁶³ Cimponeriu, “Din trecutul Reşiţei,” 67.

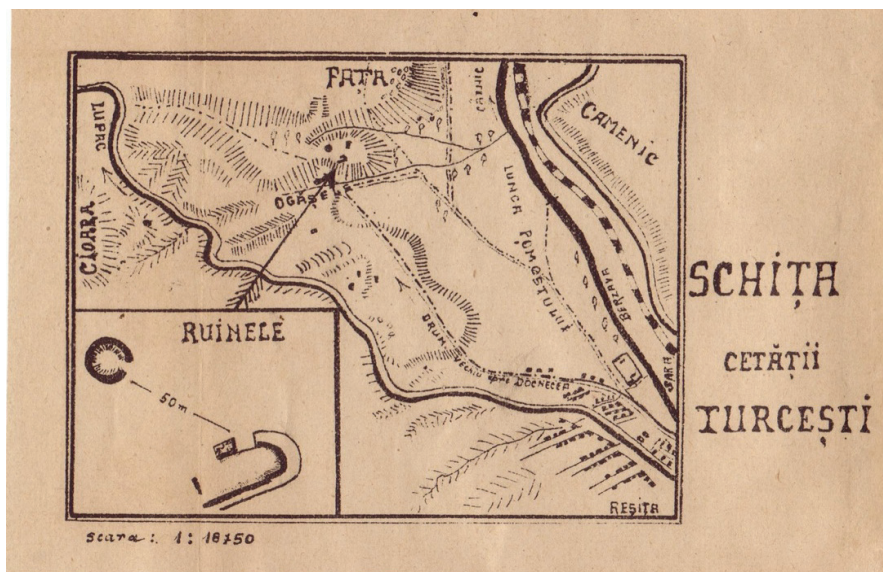

Fig. 1. Schița “cetății turcești” de la Ogășele, după C. Cocora, *Biserica sau cetatea turcească de lângă Reșița* (Reșița: Ed. Gazetei, 1938). / Sketch of the “Turkish Fortress” at Ogășele, according to C. Cocora, *Biserica sau cetatea turcească de lângă Reșița* [Church or the Turkish Fortress nearby Reshitza] (Reșița: Ed. Gazetei, 1938).

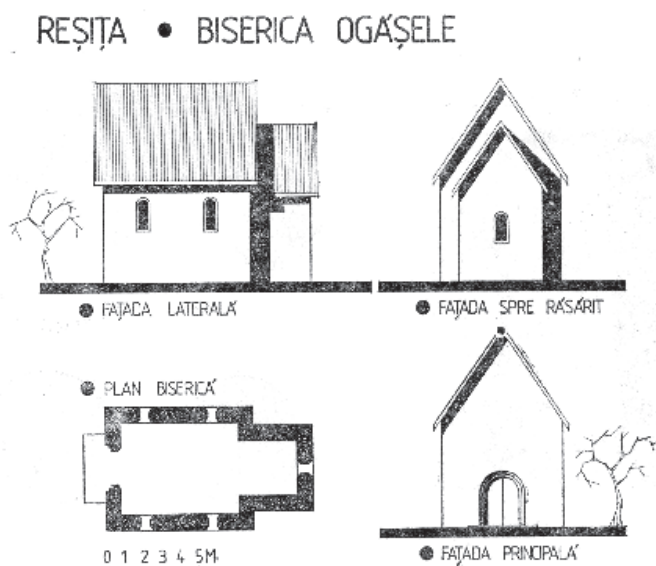

Fig. 2. Propunere de reconstituire a bisericii medievale de la Reșița – Ogășele, după Dumitru Țicu. / Proposal for reconstituting Reshitza-Ogășele medieval church, according to Dumitru Țicu.

Fig. 3. Săpăturile arheologice de la Reșița Ogășele (Arhiva Muzeului Banatului Montan). / Archaeological excavations at Reșița-Ogășele (Archives of the Museum of the Highland Banat).

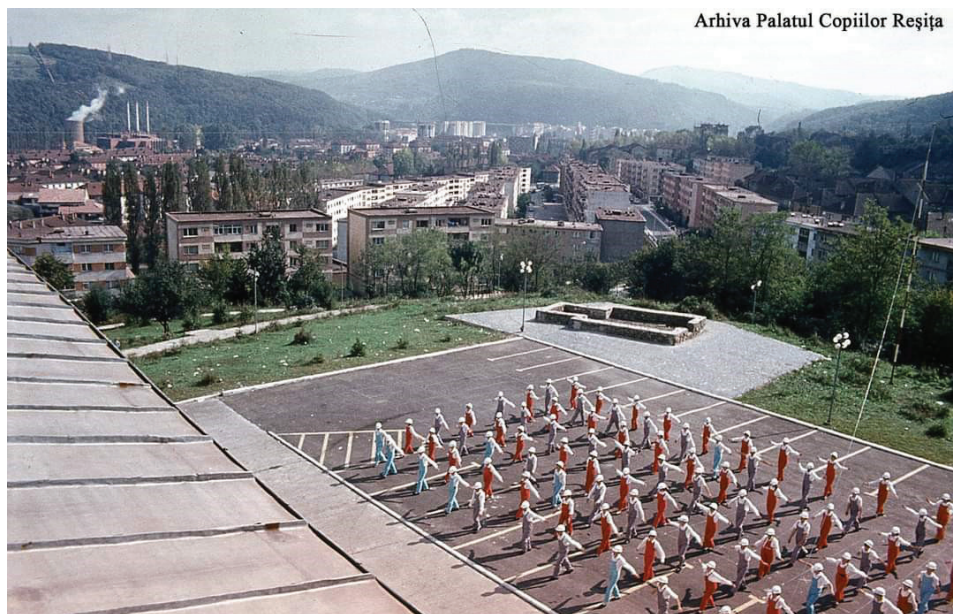

Fig. 4. Reprezentare a platoului de la Ogășele în anii '80. În fundal se văd zidurile reconstituite ale bisericii medievale (Arhiva Palatului Copiilor Reșița). / Ogășele Plateau in the 80s. Reconstituted walls of the medieval church in the background (Archives of Reșița Children Palace).

Fig. 5. Detaliu cu reconstituirea bisericii medievale de la Ogășele.
Arhiva Palatului Copiilor Reșița. / Reconstituting of Ogășele medieval
church – detail (Archives of Reșița Children Palace).

DER LANDTAGSARTIKEL VON 1568 – KONTINUITÄT ODER BRUCH?

*Edit Szegedi**

Schlüsselwörter: Landtag, Religionspolitik, Gemeinde, Tradition, Superintendent

Cuvinte cheie: Dietă, politică religioasă, comunitate, tradiție, superintendent

1. Der Landtagsartikel von 1568 – eine Inhaltsanalyse

Der religionspolitische Artikel des im Januar 1568 in Thorenburg tagenden Landtags gehört zu den paradoxalsten Texten der siebenbürgischen Geschichte. Einerseits gehört er zu den bekanntesten Gesetzen Siebenbürgens, andererseits ist er auch einer der am wenigsten bekanntesten Texte, die in Siebenbürgen jemals entstanden sind. Dieses Paradoxon ist ziemlich leicht zu erklären: der Landtagsartikel von 1568, auch Toleranzedikt oder Toleranzdekret genannt, wurde zum Erinnerungsort der siebenbürgischen Geschichte¹, während der eigentliche Text des Beschlusses entweder mit dem Landtagsartikel von 1595²

* Universitatea Babeș Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Studii Europene, str. Emmanuel de Martonne, nr. 1, e-mail: edit.corona@yahoo.com

¹ Eine sarkastische Zusammenfassung der einschlägigen Literatur bietet der Klausenburger Historiker Gábor Sipos: "Siebenbürgen ist das Land der klassischen Religionsfreiheit, nachdem der in Thorenburg gehaltene Landtag im Januar 1568 die freie Religionsausübung der vier rezipierten Religionen ausgesprochen hatte – diesen historischen und journalistischen Gemeinplatz kennen wir alle allzu gut. Im Grunde genommen ist diese Feststellung richtig, nur geschah das nicht dort und nicht so.", Gábor Sipos, "Katolikus-református vita a Szilágyságban a 17. század elején," in Klára Papp, Annamária Jeney-Tóth, Attila Ulrich, eds., *Báthory Gábor és kora* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 311–324, hier 311; zum Landtagsartikel von 1568 als Erinnerungsort vgl. Julia Dücker, "Das Religionsedikt von Thorenburg (1568)," in Joachim Bahlke, Stefan Rohdewald, Thomas Wunsch, eds., *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff* (Berlin: Akademie Verlag, 2013), 874–882.

² "Was die Religionsangelegenheiten betrifft, haben wir von Reichswegen beschlossen, dass die rezipierten Religionen, nämlich die Katholische oder römische, die Lutherische, die Calvinistische und die Arianische überall frei erhalten werden sollte.," LT Weißenburg, 16. April – 2. Mai 1595, in Szilágyi Sándor, ed., *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae/ Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, III (Budapest: Magyar Királyi Akadémia Könyvtár- és Kiadó Hivatala, 1877

verwechselt wird oder aber als Projektionsfläche moderner oder postmoderner Wunschvorstellungen dient, die mit dem ursprünglichen Text kaum noch zu tun haben.

Dabei ist der Text an sich auch ohne die Zusätze, Projektionen und Auslegungen der Nachgeborenen bemerkenswert:

“Wie unser Herr, Seine Hoheit, in den früheren Landtagen mit seinem Reiche gemeinschaftlich in Sachen der Religion beschlossen hat, so bestätigt er das auch jetzt in dem gegenwärtigen Landtag, nämlich, dass an allen Orten die Prediger das Evangelium predigen, verkündigen, jeder nach seinem Verständnis, und wenn es die Gemeinde annehmen will, gut, wenn aber nicht, so soll sie niemand mit Gewalt zwingen, da ihre Seele sich dabei nicht beruhigt, sondern sie soll solche Prediger halten können, deren Lehre ihr selbst gefällt, darum aber soll niemand unter den Superintendenten, oder auch anderen die Prediger antasten dürfen; niemand soll von jemand wegen der Religion verspottet werden nach den früheren Artikeln. Auch wird niemand gestattet, dass er jemanden mit Gefangenschaft oder Entziehung seiner Stelle bedrohe wegen seiner Lehre, denn der Glaube ist Gottes Geschenk, derselbe entsteht durch das Hören, welches hören durch Gottes Wort ist”³

Der Inhalt des Landtagsartikels ist dreigeteilt: zum Ersten wird der Bezug zu den vorherigen Landtagsartikeln hergestellt; darauf folgt die Kernaussage, die ihre Verwurzelung in der Tradition behauptet, dass nämlich, wie bisher, Verkündigungsfreiheit versichert wird, über die allein die Gemeinden bestimmen, wobei den Predigern diese Freiheit auch gegenüber ihren Superintendenten wie auch weltlichen Machthabern zugesichert wird; drittens schliesst der Artikel mit der theologischen Begründung des Beschlusses.⁴

Der Landtagsbeschluss verlegt also die religionspolitische Entscheidung auf die Ebene der lokalen Gemeinden und beschützt diese wie auch die Geistlichen vor dem Machtmissbrauch ihrer kirchlichen Vorsteher. Es geht somit einerseits um die konsequente Wahlfreiheit der Gemeinden, andererseits aber um eine weitgehende Meinungsfreiheit der Prediger auf Kosten ihrer Superintendenten, die die theologische Aufsicht über ihre Geistlichen verlieren.

ff), 472 (fortan: *MCRT*); deutsche Übersetzung: Georg Daniel Teutsch, *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, I (Hermannstadt, 1862), 101–102.

³ Teutsch, *Urkundenbuch* I, 95–96; *MCRT* II (Budapest, 1876), 343.

⁴ Bzgl. der theologischen Begründung vgl. Mihály Balázs, “Über den europäischen Kontext der siebenbürgischen Religionsgesetze des 16. Jahrhunderts,” in Günter Frank, ed., *Humanismus und europäische Identität* (Ubstadt-Weiher Heidelberg Neustadt a.W. Basel: Regionalkultur, 2009), 11–27, hier 22–23; M. Balázs, “Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról,” in M. Balázs, *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16.–17. századi történetéhez* (Kolozsvár/Cluj-Napoca: Magyar Unitárius Egyház/Editura Episcopiei Unitariene, 2016), 33–59, hier 44.

Das Bemerkenswerte dabei ist, dass keine Konfessionen nominell aufgezählt werden und auch die Begriffe "rezipiert" und "geduldet" fehlen. Mehr noch, es gibt nicht einmal die leiseste Anspielung auf die Existenz des Antitrinitarismus, der doch die theologische Richtung von Klausenburg war und vom Hof favorisiert wurde.⁵

Eine erste Lektüre des Landtagsartikels widerlegt also seine Auslegung als Anerkennung der vier Konfessionen Katholizismus, Calvinismus, Luthertum und "Arianismus" (Antitrinitarismus) als "rezipierte Religionen", (ihr Rechtsstand konnte von Landtag und Fürst nicht verändert werden).⁶ Dass keine Konfessionen aufgezählt werden, hat demnach nicht damit zu tun, dass die Konfessionen schon so bekannt waren, dass sie nicht mehr genannt werden mussten.⁷ Eine mögliche Antwort auf das Fehlen der Konfessionen ist, dass es noch keine Konfessionen gab. Eine andere Antwort hingegen, die die erste nicht ausschliesst, besagt, dass absichtlich keine theologische Richtungen genannt wurden, weil es nicht darum ging, diese anzuerkennen und somit die Spaltung der Reformation zu verewigen, sondern im Gegenteil, durch die volle Verkündigungsfreiheit den Weg zur Wiedervereinigung der reformatorischen Christenheit zu eröffnen.⁸

Auffallend ist auch die Sprache: es geht ausschliesslich um Verkündigung, Gemeinden, Superintendenten und Hören. Mihály Balázs hat die Sprache des Landtagsartikels als auffällig protestantisch bezeichnet.⁹ Dabei ist eigentlich nur Superintendent (statt Bischof) ein "protestantischer" Begriff. Was

⁵ Ildikó Horn, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi, 2009), 42.

⁶ *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae & Partium Hungariae Eidem Annexarum. Ex Articulis ab Anno Millesimo Quingentissimo Quadragesimo, ad præsentem huncusque Millesimum Sexcentessimum Quinquagesimum tertium conclusis, compilatæ. Ac primum quidem per Dominos Consiliarios revisæ, tandemque in Generali Dominorum Regnicolarum, ex Edicto Celsissimi Principis, D.D. GEORGII RÁKOCZI II. Dei Gratia Principis Transylvaniae, Partium Regni Hungariae Domini, & Siculorum Comititis, & Domini eorum Clementissimi, in Civitatem Albam Juliam ad diem decimumquintum mensis Januarii Anni præsentis 1653. Congregatorum, conventu, publice relectæ, intermixtis etiam Constitutionibus sub eadem Diaeta editis, Claudiopoli 1815, in Erdély Országának Három Könyvekre osztott Törvényes Könyve Melly Approbata, Compilata Constitutiokból és Novellaris Articulusokból áll. Mostan újjabban, minden Haza-Fiaknak hsznokra ki-botsáttatott* (Kolozsvár, 1815), Prima Pars, Tit. I, Articulus II, 1.

⁷ Balázs, "Über den europäischen Kontext," 16.

⁸ *Ibid.*, 16–27.

⁹ "[...] it is conspicuous how very Protestant their language is", Mihály Balázs, *Early Transylvanian Antitrinitarianism (1566–1571). From Servet to Palaeologus* (Bibliotheca Dissidentium 7) (Baden-Baden & Bouxwiller: Valentin Koerner, 1996), 211; Cf. Laura Lisy-Wagner, Graeme Murdock, "Tolerance and Intolerance," in Howard Louthan, Graeme Murdock, eds., *A Companion to the Reformation in Central Europe*, (Leiden Boston: Brill, 2015), 451–474, 468.

die Sprache protestantisch macht, sind nicht die Begriffe, sondern ihre Gewichtung: es geht ausschliesslich um Predigt und Hören, während andere Formen der Verkündigung und religiöser Praxis fehlen. Dass die Gemeinden ihre Geistlichen wählen bzw. berufen, war keine Neuerung der Reformation, ihre Betonung hingegen ja.

Auf wen bezog sich also der Landtagsartikel? Um diese Frage beantworten zu können, muss der Landtagsartikel in den historischen Kontext, in diesem Fall in die Reihe der religionspolitischen Landtagsartikel des 16. Jhs. hineingestellt werden. Es geht dabei sowohl um die Vorgeschichte des Beschlusses als auch um die Folgeartikel, d.h. die Nachgeschichte. Wenn wir uns auf die Adressate des Landtagsartikels beschränken, müssen beide Dimensionen in Betracht gezogen werden.

Über die Adressaten des Landtagsartikels muss nicht spekuliert werden, denn schon 1569 erlässt der Landtag einen Beschluss in dieser Hinsicht, der auch den Interpretationshorizont des Landtagsartikels von 1568 festlegt:

“In Religionsangelegenheiten haben wir, die drei Nationen und die ungarländischen Standesgenossen, beschlossen, dass die vom Landtag in Hermannstadt am Andreastag im Jahre 1566 und dann zu Epiphania's vorigen Jahres in Thorenburg verabschiedet wurden, erhalten bleiben”.¹⁰

Der Landtagsartikel, auf den Bezug genommen wird, lautet folgendermassen:

“Die Predigt des Evangeliums soll unter keiner Nation gestört und das Wachstum der Ehre Gottes verringert werden, mehr noch, damit jeglicher Götzendienst und Gotteslästerung unter ihnen verbannt werde und aufhöre, beschließt [der Landtag] erneut, dass im Reich jede Art solchen Götzendienstes aus allen Nationen verboten und das Wort Gottes frei verkündigt werde, vor allem unter den Walachen, deren blinde Hirten Blinde führen [...] Denen, die der Wahrheit nicht gehorchen wollen, befiehlt Seine Hoheit, dass [die Walachen] unter Bischof Georg, dem Superintendenten, von der Bibel ausgehend, dem Sinn der Wahrheit nachgehen, jene aber, die die verstandene Wahrheit nicht annehmen, sollen entfernt werden, seien sie der walachische Bischof oder Priester oder Mönche”.¹¹

Dieser Landtagsartikel schliesst bei einer ersten Lektüre die Anhänger der Ostkirche von der Verkündigungsfreiheit aus, aber wie aus der Sprache hervorgeht, erneuerte der Artikel auch einen älteren Beschluss und zwar den des Landtags von Thorenburg (10.–17. März 1566):

“Schließlich, da aus der Gnade Gottes das Licht des Evangeliums im Reich seiner Hoheit überall erweckt wurde, wünscht er, dass die Kirche [*anya szent*

¹⁰ LT Mediasch, 2.–9. Februar 1569, MCRT II, 354.

¹¹ Landtag Hermannstadt 30. November–13. Dezember. 1566, MCRT II, 326.

egyház] von falscher Wissenschaft und Irrungen gereinigt werde, und aus gleichem Willen wurde beschlossen, dass geistliche Personen, die noch der päpstlichen Wissenschaft und dem menschlichen Zusatz anhängen und daraus auch nicht umkehren wollen, aus dem Reich seiner Hoheit ausgewiesen werden”¹², welcher die katholische Geistlichkeit des Landes verweist.

Der Landtagsartikel von 1568 war also dem Landtagsbeschluss von 1566 gleichgestellt¹³, was den Kreis der Adressaten wesentlich einengte, denn die Religionsfreiheit schloss die Anhänger des Katholizismus wie auch die des orientalischen Christentums aus. Somit ist die Sprache des Artikels nicht zufällig protestantisch, sondern drückt die Beschränkung der Verkündigungsfreiheit auf die protestantischen Gemeindeverbände mit ihren jeweiligen reformatorischen theologischen Strömungen aus. Aber, wie der Landtagsartikel von 1570 aussagt, wurde der protestantischen Verkündigung ebenfalls ein Riegel vorgeschoben:

“Angesichts der jetzt entstandenen Lästerungen und Ketzereien [...] solle Ew. Hoheit solches Fluchen und solche Ketzereien in seinem Land nicht dulden”.¹⁴ Was genau mit den Ketzereien gemeint ist, kann nicht mehr rekonstruiert werden. Mit “Lästerungen und Ketzereien” könnten die radikalreformatorischen Bewegungen gemeint sein, die zu sozialen Unruhen geführt hatten.¹⁵ Das Verbot dieser Bewegungen scheint eine Antwort auf eine neue Herausforderung und nicht als Erneuerung und Bestätigung eines älteren Landtagsartikels zu sein.

Nach der deutlichen Eingrenzung der Religionsgemeinschaften, für die die Verkündigungsfreiheit galt, bleibt trotzdem die Frage offen, auf welche Protestanten sich der Landtagsartikel denn bezieht? Die Antwort auf diese Frage ist komplizierter, als es die herkömmlichen Darstellungen vermuten lassen.¹⁶ Wie schon Ludwig Binder bemerkte, gingen die Landtage sehr sparsam mit den theologisch-konfessionellen Bezeichnungen um.¹⁷ Die 15 Landtage

¹² MCRT II, 302–303.

¹³ Mihály Balázs, “„A hit ... hallásból lézön”. Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. Században,” in M. Balázs, *Felekezetiiség és fikció* (Budapest: Balassi, 2006), 11–37, hier 14.

¹⁴ Landtag Mediasch, 1.–6. I. 1570, MCRT II, 368.

¹⁵ Balázs, “Über den europäischen Kontext,” 14.

¹⁶ Vgl. Edit Szegedi, “Von der Uneindeutigkeit zur konfessionellen Konkurrenz im Fürstentum Siebenbürgen,” in Ulrich Wien, ed., *Common Man, Society and Religion in the 16th century. Piety, morality and discipline in the Carpathian Basin* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2021), 91–151, hier 111–112, 135; E. Szegedi, *O istorie a antitrinitarismului din Transilvania* (Cluj-Napoca: Egyetemi Műhely, 2020), 171, 178–179.

¹⁷ Ludwig Binder, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts* (Köln Wien: Böhlau, 1976), 157.

zwischen 1545–1568 haben sich zwar intensiv mit Religionsfragen auseinander-gesetzt, ohne aber genaue Bezeichnungen zu verwenden. Protestanten werden unmittelbar in Beschlüssen von 8 Landtagen genannt (1552, 1554, 1555, 1557, 1558, 1564¹⁸, 1565)¹⁹, wobei nur in drei Landtagsartikeln theologisch geprägte Bezeichnungen verwendet werden (1555, 1558 und 1564).²⁰

Für die Bestimmung der theologischen Zugehörigkeit der Religionsge-meinschaften, die im Landtagsartikel von 1568 gemeint sein könnten, sind die Artikel der beiden Landtage von 1564 von Bedeutung. Im Januar 1564 verhan-delte der Landtag in zwei religionspolitischen Angelegenheiten, die Regelung des Zusammenlebens zwischen Katholiken und Protestanten in Karansebesch²¹, sowie die Einberufung einer Synode, die die inzwischen eingetretene Spaltung der reformatorischen Bewegung verhindern sollte. Dieser Landtagsartikel von 1564 enthält die theologisch genauen Bezeichnungen, nämlich aufgrund der unterschiedlichen Abendmahlslehren:

Postremo cum in causa religionis presertim de coena domini inter pastores et ministros ecclesiarum Hungaricarum et Saxonicarum non perinde conueniat vnde ante biennium ex consensu sacrę Maiestatis regię ad ciuitatem Meggjes synodus indicta fuerat, vt factis collationibus scripturarum hęc contruersia inter eos dirimeretur, quę tunc infecta remanserat, vt itaque gloria dei ex sacra scrip-tura omnibus pijs magis ac magis innotescat statutum est, vt pastores et ministri eccelsiarum et alij in sacris literis versati tam corporis Christi realis in coena presentię professores, quam etiam hi qui sacramentarij vocantur et coenam pro signo tantum asseuerant, decimo quinto die ab eo die, quo sacra regia Maiestas Albam Juliam deo duce peruenerit, computando ad oppidum Enijed conuenire, quo alij quoque pij et prestantes viri libere venire poterunt, Maiestas quoque sacra regia vnum aliquem ex dominis consiliarijs suis in persona sua regia illuc mittere dignabitur, qui autoritate Maiestatis suę partes dissidentes ab omnibus

¹⁸ 1564 wurden zwei Landtage einberufen, im Januar (Schäßsburg) und Juni (Thorenburg).

¹⁹ Vgl. Szegedi, „Uneindeutigkeit,” 98–104 (Tabelle)

²⁰ Nur auf dem Schäßburger Landtag.

²¹ *Cum in districtu Karansebes sacro sanctum euangelium annunciari inceperit et in medio illo-rum inter Romanę religionis ac euangelij professores dissensio subnata sit, supplicarant domini regnicolę sacrę Maiestati regię dignaretur dissensionis revisionem prestantibus aliquot viris com-mittere. Sed cum non facile queant isthic tales reperiri, qui controuersiam et diuersitatem illam dirrimere aut sopire possint, placuit sacrę Maiestati eius, non debere cognitionem dissensionem partibus littigantibus committere, sed publicis articulis cautum esse voluit, vt alternis diebus sacra in templo publico ab vtraque parte celebrentur. Ita vt vno die Romanę religionis [sic], altero vero die euangelij professores in eodem templo verbum dei audire et officia diuina seu coeremonias pera-gere debent, neque alterutra pars aliam suo die et tempore instantibus sacris officijs in concione aut coena domini peragentem turbare, iniuria afficere, aut quomodo impedire audeat sub poena in prioribus articulis superinde constituta. Landtag Schäßsburg 1564, MCRT II, 224.*

*jurgijs, contumelijs et blasphemijs cohibebit, coram quibus prenominati pastores ex sincero dei verbo zelo christiano disputare, conferre, veritatem in lucem proferre debebunt. Ne ex dissensionibus promiscua christianorum multitudo anceps et suspensa hereat, quin potius vno ore et corde puritatem fidei et religionis nostrę authorem deum per filium suum vnicum mediatorem et reconciliatorem nostrum glorificare valeat.*²² (Hervorhebungen E.Sz)

Diese theologisch definierten Bezeichnungen tauchen aber nur in diesem Landtagsartikel auf, da der Landtag von Thorenburg im Juni 1564 für die beiden Religionsgemeinschaften neue Bezeichnungen verwendet, so dass diese nicht mehr nach theologischen, sondern nationalen und administrativen Standpunkten benannt werden:

*Preterea quia in negotio religionis communicationis presertim coenę dominicę, quo usque varię disputationes, contentiones, rixe et assertiones inter superintendentes et pastores ecclesiarum Coloswariensis, nationis videlicet Hungari, et Cibiniensis gentis Saxonialis habite fuerunt, ad tollendas igitur huiusmodi dissensiones, pacificandamque vtriusque partis conscientiam pro quiete regnicolarum statutum est, vt a modo in posterum vtrique parti liberum sit, siue Coloswariensis aut Cibiniensis ecclesiarum religionem et assertionem tenere velit, ita tamen quod si pastor alicuius ciuitatis oppidi aut villę religionem et assertionem ecclesie Coloswariensis prædicare et populum ea vi cogere vellet, facere non possit, sed quacumque religionem ciuitas, ipsa oppidum aut villa tenere voluerit, predicatorem eius assertionis tenere, contrariantem vero ammouere valeat; hoc idem et in diocesi ecclesie Cibiniensis obseruetur (232). Si qui Vero ad assertionem eiusdem ecclesie aut Coloswariensis accedere aut communicare voluerint, absque quorumlibet impedimento et molestia ad parochum religionis et assertionis illius communicandi gratia ex possessione professionis ecclesie Cibinensis possessionem assertionis Coloswariensis absque omni offensione, subsonatione et derisione accedere atque possit.*²³ (Hervorhebungen E.Sz.)

Es geht demnach nicht mehr um Gemeindeverbände, die wegen Differenzen in ihren zentralen dogmatischen Aussagen auseinandergegangen sind, sondern um kirchliche Strukturen, die nach den jeweiligen Bischofssitzen beziehungsweise der nationalen, d.h. politisch-juristischen Zugehörigkeit, benannt werden. Es geht also nicht mehr um Lutheraner und Sakramentarer, sondern um die "Klausenburger" und "Hermannstädter" Religion. Die Änderung in der Nomenklatur ist kein Zufall.²⁴ Bedeutend für die spätere religiöse und

²² Ibid., 226–227.

²³ Ibid., 231–232.

²⁴ Vgl. Mihály Balázs, "Az antitrinitarizmus Kelet-Közep-Európában a 16. században," in Balázs, *Hittűjítás*, 97–126, hier 104.

religionspolitische Entwicklung in Siebenbürgen ist die Bestimmung, dass die Anhänger der jeweiligen "Religionen" ihren Glauben ungehindert ausüben können.

Enthält aber dieser Landtagsartikel genügend Information, um die Frage nach den Adressaten der Landtagsbestimmung von 1568 beantworten zu können? Die Antwort ist eindeutig nein, denn beginnend mit 1565 fanden in Siebenbürgen massive Veränderungen im religiösen Leben statt: die Konversion von Johann Sigismund zum Protestantismus²⁵, die Auflösung des Weissenburger Kapitels sowie die Diskriminierungsmassnahmen gegen die katholischen Geistlichen im Szeklerland²⁶ und schliesslich die bereits erwähnten Massnahmen gegen die katholische und orthodoxe Geistlichkeit. Die bedeutendste Veränderung hatte aber bis 1572 keinerlei Spuren in den Landtagsartikeln hinterlassen, nämlich die Verbreitung und Durchsetzung des Antitrinitarismus.²⁷ Inwieweit aber der Antitrinitarismus den Calvinismus verdrängt hatte, lässt sich schwer rekonstruieren, denn sowohl 1564 als auch 1568 hatte die "Klausenburger Religion" denselben Superintendenten, nämlich Franz Davidis. Es geht also um dieselbe kirchliche Struktur mit verändertem Inhalt.

Im Landtagsartikel von 1568 geht es nämlich nicht um die juristische Anerkennung von Religionsgemeinschaften. Sowohl die Betonung der Gemeinden als auch die Entmachtung der Superintendenten, die auf dem Landtag 1571 vollendet wurde, untermauern diese Erkenntnis:

"Da unser Herr Christus befiehlt, dass wir zunächst das Reich Gottes und seine Gerechtigkeit suchen sollen, so ist über die Verkündigung und das Hören des Wortes Gottes beschlossen worden, dass wie auch zuvor Eure Hoheit mit ihrem Reiche beschlossen haben, Gottes Wort soll überall frei verkündigt werden können und niemand soll wegen seines Bekenntnisses gekränkt werden, weder Prediger noch Hörer, wenn aber irgendein Geistlicher in einem Criminales excess (schweres Verbrechen) befunden wird, so soll ihn der Superintendent verurteilen und von allen Amtshandlungen entheben können; dann wird er aus dem Land verbannt".²⁸

Anders als 1564, als die Geistlichen den Superintendenten ihrer Jurisdiktion theologisch weiterhin verbunden blieben, verlieren die Superintendenten

²⁵ Horn, *Hit*, 43–45; vgl. Balázs, "Megjegyzések," 54–56.

²⁶ Landtag Thorenburg, 22.–29. Juni 1564, *MCRT* II, 289.

²⁷ vgl. Szegedi, *O istorie a antitrinitarismului*, 157–172; E. Szegedi, "... cei aflați în religia lui Francisc David": antitrinitarienii și antitrinitarismul în articolele dietale din secolul al XVI-lea," in Carmen Florea, ed., *Istoria ca interogație. Mariei Crăciun, la o aniversare* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2020), 131–145.

²⁸ Landtag Neumarkt, 6.–14. Januar 1571, *MCRT* II, 374; deutsche Übersetzung: Teutsch, *Urkundenbuch* I, 96.

1568 und 1571 die theologischen Aufsicht über ihre Geistlichen und üben nur noch eine Kontrollfunktion aus, die sich auf die Lebensführung der Geistlichen beschränkt. Da die Geistlichen *de facto* dem Gehorsam gegenüber ihren Vorstehern entbunden waren, konnten sie predigen, was sie bzw. ihre Gemeinde für gut hielten und sich an theologischen Auseinandersetzungen beteiligen, ohne mit Strafmassnahmen seitens ihrer kirchlichen Vorgesetzten zählen zu müssen. Wenn aber die Superintendenten die geistliche Kontrolle über die Geistlichen ihrer Superintendentur nicht mehr ausüben können, dann kann auch jene theologisch-dogmatische Einheitlichkeit nicht entstehen, die die Grundvoraussetzung der Konfessionsbildung ist.

Nun hatte der Landtag von Thorenburg im Januar 1568 auch einen weniger bekannten Beschluss gefasst, der einerseits die These untermauert, dass es nicht um den Rechtsstand von bestehenden Konfessionen bzw. um deren Anerkennung ging, und andererseits die reale theologisch-politische Situation in Siebenbürgen beleuchtet:

“Wir melden Eurer Hoheit untertänig, dass es viele im Lande Eurer Hoheit gibt, die nicht dem walachischen Bischof gehorchen, der aus Gnaden Eurer Hoheit ins Amt des Bischof gewählt wurde, sondern den alten Priestern und deren Irrlehren gehorchend diesem widerstehen und ihn an seinem Amt hindern; wie bitte Eure Hoheit, dass zusammen mit dem Landtag aufgrund dessen Beschlusses dem Evangelium gnädig den Fortschritt gewähre und die sich dagegen auflehrenden tollkühnen Mutwilligen bestraft”.²⁹

Die martialische Sprache des Landtagsartikels darf darüber nicht hinwegtäuschen, dass es hier eine Situation geht, die der Kontrolle der Machthaber entglitten war. Die Mehrheit der Rumänen akzeptiert ihren protestantischen Bischof nicht, oder in der Sprache jener Zeit ausgedrückt, sie folgen den Priestern und ihren Irrlehren, d.h. sie wollen die neue Lehre ihrer Amtskirche nicht annehmen. Der Inhalt des Artikels ist somit missionarisch und nicht juristisch-politisch angelegt.

Andererseits erinnern diese Zwistigkeiten an die Lage in Klausenburg in den Jahren 1566–1568³⁰, als Franz Davidis und seine Anhänger sich in Klausenburg nur schwer durchsetzen konnten. Im Unterschied jedoch zu der Lage in der rumänischen Kirche, schweigen die Landtagsartikel über die Konflikte in Klausenburg.³¹ Auffallend dabei ist, dass 1564 die Zwistigkeiten in Karansebes vor den Landtag kamen und von diesem gelöst wurden. Es ist wahr, es ging um Konflikte zwischen Katholiken und Protestanten, die nur “euangelij professores” genannt werden, weil ihre genauere theologische

²⁹ MCRT II, 341.

³⁰ Horn, *Hit*, 54.

³¹ vgl. Szegedi, *O istorie a antitrinitarismului*, 178–179, 193.

Einordnung fehlt. Der Landtagsartikel von 1568 bezieht sich demnach auf diese “euangelij professores”, seien sie es aus der Hermannstädter oder aus der Klausenburger Religion, wobei sich die jeweiligen Lehrinhalte eher in der Phase der Herausarbeitung befanden, so dass sie theologisch noch fließend waren.

Wenn die beiden Religionen, die Klausenburger und die Hermannstädter, sich in der Phase der Identitätssuche befanden (die Klausenburger Religion hatte diese Phase erst 1638 abgeschlossen), stellt sich die Frage, was “Gemeinden” im Landtagsartikel von 1568 eigentlich bedeuten konnten? Auch wenn frühere Landtagsartikel sich indirekt auf Gemeinden beziehen, sind diese Objekte und nicht Subjekte der Religionspolitik. Sie setzen die Landtagsbeschlüsse um, weil sie ihre Konflikte aus eigenen Kräften nicht mehr lösen können. 1568 wird aber den Gemeinden befohlen, über ihre theologische Ausrichtung selbst zu entscheiden, indem sie ihr Recht auf Pfarrerswahl konsequent ausüben.

Wie diese Entscheidungsfreiheit der Gemeinden aussehen konnte und wer überhaupt die Gemeinde vertreten konnte, läßt sich am Beispiel von Klausenburg nachvollziehen, wo der Stadtrat den Stadtpfarrer berief und jene Prediger ermahnte und bestrafte, die in ihrer Verkündigung vom Pleban – in diesem Fall Franz Davidis – abwichen.³² Die Gemeinde, auf die sich der Landtagsartikel bezieht, ist also die politische Gemeinde, wobei die moderne Unterscheidung zwischen religiöser und politischer Gemeinde noch nicht existierte. Dass die politische Gemeinde in Klausenburg binational war, während die Stadtpfarrgemeinde (bis Sommer 1568) ausschliesslich von der sächsischen Nation kontrolliert und verwaltet wurde, spielte in dieser Hinsicht keine Rolle. Es ging also im Landtagsartikel von 1568 nicht um individuelle Entscheidungen und Vorlieben, sondern um die Entscheidungen der Vertreter der politischen Gemeinde.³³

Die Verkündigungsfreiheit hat somit zwei Dimensionen, die sich auch ausschliessen könnten: die des berufenen Predigers und die der berufenden Gemeinde. Letztendlich entscheidet die Gemeinde, ob sie den Prediger behalten will oder nicht. Der Superintendent, der Vorgesetzte des Predigers, kann darüber nicht entscheiden. Im Fall von Klausenburg war der Stadtpfarrer (Pleban) zugleich Superintendent, was die Lage erleichterte und die Prediger dem Stadtrat auslieferte.

³² Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, Fond Primăria Municipiului Cluj-Napoca, *Protocoloalele adunărilor generale (Ratsprotokolle der Stadt Klausenburg)*, Mikrofilm, Sign. 14-1-85-143, I/1 1566-1569, Bl. 1, 15b, 18.

³³ Márta Fata, *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500-1700* (Münster: Aschendorff, 2000), 108 geht von einer “anarchischen” Interpretation des Landtagsartikels aus, während Balázs Mihály diese widerlegt, Balázs, “A hit,” 17.

2. Tradition oder Bruch?

Wie anfangs erwähnt, stellen die Autoren den Landtagsartikel in eine Tradition hinein, was nicht nur eine damals gängige Legitimationsform war, sondern auch den Tatsachen entsprach. Zwanzig Jahre später, unter völlig veränderten politischen Bedingungen, gehört der Landtagsartikel von 1568 selbst zur Tradition:

“So sollen auch die übrigen Herren und adlige Landsleute Lehrer aus einem Orden halten dürfen, einen, nicht mehr, in ihrem Hause, aber niemand darf das Gewissen anderer, auch das des armen Untertanen nicht, per vim zwingen, damit so *in recepta religione* die *libertas religionis* laut der früheren Artikel erhalten bleibe”.³⁴ (Hervorhebung E.Sz.)

Dieser Landtagsartikel, der sich auf die “früheren Artikel” bezieht, um die Religionsfreiheit zu bewahren, wobei zum ersten Mal der Begriff “rezipiert” auftaucht, wurde im Kontext der Ausweisung der Jesuiten aus Siebenbürgen erlassen. Die *recepta religio* und die *libertas religionis* beziehen sich auf die protestantischen Konfessionen, die sich in der Zwischenzeit herausgebildet hatten. Sollte das aus diesem Artikel noch nicht eindeutig hervorgehen, denn eigentlich geht es um die Privatfrömmigkeit der katholischen Adligen, dann klärt ein nächster Artikel desselbigen Landtags auf:

“In Sachen der Religion hat der Landtag beschlossen, dass die beiden Religionen, die außerhalb der *augustana confessio* stehen, so wie das bisher nach den vorherigen Artikeln geschah, eingehalten werden sollen, und niemand soll in ihnen gestört werden. Innovation ist aber *sub poena ante hac edita* nicht erlaubt”.³⁵

Die beiden Religionen “außerhalb der *augustana confessionis*” sind der Calvinismus und Antitrinitarismus. Die “vorherigen Artikeln” werden aus dieser “neuen” konfessionellen Perspektive betrachtet, die auch heute vorherrscht. Dabei wurde die Realität des Jahres 1588 auf jene der 1560–1570er Jahre projiziert, denn inzwischen wurde die Glaubensfreiheit mit dem Innovationsverbot³⁶ ergänzt.

³⁴ Landtag Mediasch, 8.–23. Dezember 1588, *MCRT* III, 239.

³⁵ *Ibid.*, 239.

³⁶ “Zuerst was die Religionsangelegenheiten betrifft, den Beschluss, welcher zu den Zeiten des verstorbenen Fürsten, Seiner Hoheit bestand [...] haben wir von Reichswegen beschlossen, er solle in demselben Stand und in Kraft bleiben; wo aber jemand außer jenem Beschlusse in der Religion Neuerungen machte, wie denn Ew. Gnaden uns vorgetragen haben, dass es solche gäbe, so wollen Ew. Gnaden den Franz Davidis und den Superintendenten zu sich rufen lassen, von denselben erfahren, ob solche Männer anderer Religion sind, als die Religion, in der sie zu unsers verstorbenen Herrn Zeiten waren; wenn sie in absonderlicher und neuer Religion betroffen werden, lasse sie Ew. Gnaden exkommunizieren, wenn sie auf diese Exkommunikation

Hat also der Landtagsartikel von 1568 eine Tradition vollendet oder eine neue gestiftet, indem sie mit der Tradition brach?³⁷ Für beide Varianten gibt es Belege, weshalb die Antwort nicht eindeutig ausfallen kann.³⁸ Vom Selbstverständnis der Autoren her war der Artikel in der Tradition verwurzelt. Nur geht die Tradition tiefer als etwa der Landtagsartikel vom Juni 1564, mit dem der vier Jahre später entstandene Thorenburger Beschluss gemeinsame Züge teilt. Der Landtagsartikel wird auch als Vollendung einer Entwicklung dargestellt, die mit dem Landtagsbeschluss von 1557³⁹ beginnt, der als Anerkennung des Luthertums interpretiert wird.⁴⁰ Bedeutender aber als die angebliche Anerkennung einer reformatorischen Strömung, die im Gesetzestext allerdings nicht genannt wird (es gibt einen älteren Landtagsartikel, in dem Lutheraner zum ersten Mal namentlich erwähnt werden⁴¹), ist die Art, wie die Frage der religiösen Koexistenz gelöst wurde indem einerseits die Existenzberechtigung sowohl der Altgläubigen als auch der Anhänger der Reformation bestätigt und andererseits zur Überwindung der Spaltung aufgerufen wurde.

nicht achten, soll Ew. Gnaden zur Bestrafung solcher nach ihrem Verdienst Macht haben“, Landtag Thorenburg, 25.–29. Mai 1572, MCRT II, 528; deutsche Übersetzung bei G.D. Teutsch, *Urkundenbuch*, I, 96–97; Bestätigungen und Ergänzungen des Gesetzes: Landtag Klausenburg, 1.–6. Januar 1573, MCRT II, 534; Landtag Thorenburg, 24.–27. Mai 1573, MCRT II, 540–541; Landtag Thorenburg, 21.–25. Oktober 1577, MCRT III, 122; Landtag Klausenburg, 27. April–5. Mai 1578, MCRT III, 125; Landtag Thorenburg, 21.–24. Oktober 1579, MCRT III, 142; Landtag Weißenburg, 24.–29. März 1583, MCRT III, 179; Landtag Weißenburg, 25. April–2. Mai 1584, MCRT III, 203; Landtag Weißenburg, 16. April–2. Mai 1595, MCRT III, 472.

³⁷ Auf dem 1557er Thorenburger Landtag wurden die Religionsparteien verpflichtet, durch eine Synode die Streitigkeiten zu beenden und einen Weg zur Einheit durch Überwindung der religiösen Vielfalt zu finden: [...] *clementer consensimus, vt quisque teneret eam fidem quam vellet cum nouis et antiquis ceremonijs, permittentes in negocio fidei eorum arbitrio id fieri quod ipsis liberet, citra tamen iniuriam quorumlibet, ne noue religionis sectatores veterem professionem lacerarent aut illius sectoribus fierent quoquo modo injurij, itaque domini regnicolae ob concordiam ecclesiarum conciliandam et sopiendas controuersias in doctrina euangelica subortas, decreuerunt sew nacionalem sinodum instituere, vbi presentibus pijs ministris verbi dei, et alijs prestantibus viris nobilibus collaciones sincere doctrinae fiant et deo duce tollantur dissensiones et diuersitates in religione*, Landtag Thorenburg, 1–10 Juni. 1557, MCRT II, 78; 1564

³⁸ Vgl. Szegedi, „Uneindeutigkeit,” 97.

³⁹ Balázs, „Megjegyzések,” 45.

⁴⁰ Als Zusammenfassung kann der Aufsatz von Krista Zach, „Religiöse Toleranz und Stereotypenbildung in einer multikulturellen Region. Volkskirchen in Siebenbürgen,” in: Konrad Gündisch, Wolfgang Höpken, Michael Markel, eds., *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region* (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1998), 109–154, hier 121, dienen, da die später erschienen Studien an diesen Standpunkten festhalten.

⁴¹ *Item quod plebani Lutherani, si cum litteris domini Vicarii Albensis ad aliquam execucionem faciendam per quosquuncue requisiti fuerit, statim illi in omnibus causis, excepta causa Religionis, ad execucionem procedere debeant*, LT Neumarkt, 24. April 1555, MCRT I, 540.

Die Koexistenz mehrerer Glaubensrichtungen und – gemeinschaften ist das Problem, auf das der Landtagsartikel von 1568 eine Antwort geben will, ohne die Spaltung der Reformation, die ja die Voraussetzung der Koexistenzfrage bildete, dabei festzuschreiben. In dieser Hinsicht steht der Artikel von 1568 in der Tradition der nachreformatorischen Landtagsbeschlüssen, die zur Notlösung der zeitweiligen Anerkennung oder genauer Duldung der neu entstandenen Lage griffen und zugleich zur Überwindung der Spaltung aufriefen. Die beiden Landtagsartikel von 1564 vollenden diesen Prozess: auf dem Januarlandtag wurde die Koexistenz zwischen Katholiken und Protestanten lokal gelöst und zu einer Synode aufgerufen, die die Spaltung der reformatorischen Bewegung regional überwinden sollte, während die Junisynode die unüberbrückbaren dogmatischen Unterschiede zur Kenntnis nimmt und die Koexistenz der beiden Glaubensrichtungen durchsetzt, indem die dogmatische und territoriale Geschlossenheit der beiden Superintendenturen relativiert wird.

1568 geht der Landtag konsequent weiter und schwächt die Bindung zwischen Geistlichen und Superintendenten, bzw. beschränkt sie auf die sozialdisziplinierende Dimension ihrer Tätigkeit. Es geht nicht mehr um zeitweilige Anerkennung von Glaubensgemeinschaften, sondern um den Weg zur Überwindung der theologischen Vielfalt.

Aber der Landtagsartikel von 1568 führt auch eine andere Tradition weiter und zwar den Ausschluss der Altgläubigen aus der Öffentlichkeit. Wie eingangs besprochen, verrät schon die Sprache, dass sich der Landtagsbeschluss nur auf Protestanten bezieht, wobei der Landtagsartikel von 1569 diese Annahme bestätigt. Somit ist der Artikel in den Landtagsbeschlüssen der Jahre 1565–1566 verwurzelt. Allerdings ist es aber genau die Sprache, die mit den antikatholischen Landtagsbeschlüssen bricht: während die Artikel der Jahre 1565 offen antikatholisch sind, könnte der Thorenburger Artikel von 1568 sprachlich zumindest als inklusiv gelten, da Katholiken auch Gemeinden und Prediger haben und das Hören der Predigt ebenfalls eine wichtige Rolle spielt. Da sie seit 1556 keinen Bischof mehr hatten, benötigten sie auch keinen Schutz mehr vor übergriffigen Vorstehern.

Der Begriff „antikatholisch“ ist allerdings problematisch, wenn er im nachtridentinischen konfessionellen Sinn gebraucht wird. Im Thorenburger Landtagsartikel von 1566 sind nämlich die Protestanten die eigentlichen Katholiken, also Mitglieder der Universalkirche, während die katholischen Geistlichen die verirrtten Söhne der Kirche sind⁴² und eigentlich nur die abtrünnige römische „Sekte“ vertreten. Was der Landtagsbeschluss von 1568 anstrebt, ist die Wiederherstellung dieser Universalkirche auf gewaltfreiem Weg.⁴³

⁴² vgl. Szegedi, „Uneindeutigkeit,” 109.

⁴³ Balázs, „Über den europäischen Kontext,” 16–27.

Sosehr der Thorenburger Artikel von 1568 in der Tradition der früheren Landtage verwurzelt war, er stellt dennoch einen Bruch dar, was wiederum anhand der Sprache nachvollzogen werden kann. Während die früheren religionspolitischen Landtagsbeschlüsse, abgesehen von denen aus dem Jahr 1566, politisch-pragmatisch legitimiert sind⁴⁴, was sich allerdings auch mit einer theologischen Vertiefung vertrug, wenn es um die Verteidigung des christlichen Glaubens ging⁴⁵, ist die Legitimation des Thorenburger Landtagsartikels von 1568 rein theologisch: „denn der Glaube ist Gottes Geschenk, derselbe entsteht durch das Hören, welches hören durch Gottes Wort ist.“ Diese theologische Aussage verwandelte sich in kurzer Zeit in ein Kennzeichen des politischen Selbstverständnisses des siebenbürgischen Staates.⁴⁶

Diese rein theologische Begründung wird auch vom Landtagsartikel von 1571 weitergeführt: „Da unser Herr Christus befiehlt, dass wir zunächst das Reich Gottes und seine Gerechtigkeit suchen sollen“. Die beiden Landtagsbeschlüsse von 1568 und 1571 bilden eine Einheit, trotz der Artikel von 1569–1570, die die „mundane“ Begründung sowie die Grenzen des Landtagsartikels von 1568 offenlegen.

Der eingangs zitierte Landtagsartikel von 1595 steht in einem ambivalenten Verhältnis zum Thorenburger Landtagsbeschluss. Tradition und Bruch sind schwer voneinander abzugrenzen: einerseits wird die Verkündigungsfreiheit implizit garantiert und zwar unabhängig von den politischen und religiösen Vorlieben der Herrscher und der Landstände, andererseits wird alles als ein rein politisches Problem abgehandelt, ohne jede theologische Begründung.

Anders als 1568 wird aber die Verkündigungsfreiheit ausdrücklich auf die vier namentlich aufgezählten Konfessionen beschränkt, wobei die Verkündigungsfreiheit an den Rechtsstand der Konfessionen gebunden wird. Die rezipierten Religionen, zu denen im Unterschied zu 1588 und 1591 nun auch die Katholiken gehörten, waren die alleinigen, für die die Verkündigungsfreiheit galt, allerdings nur mit den Einschränkungen des Innovationsgesetzes von 1572.

Was die Landtage von 1568 und 1571 anstrebten, hatte sich nicht erfüllt. Durch die partielle Dekriminalisierung der religiösen Differenz wurde die Spaltung der reformatorischen Bewegung fortgesetzt und schliesslich zementiert. Mehr noch, der als Verirrung gebrandmarkte Katholizismus kehrte in die

⁴⁴ *pro quiete regnicolarum*, MCRT II, 231.

⁴⁵ *Ne ex dissensionibus promiscua christianorum multitudo anceps et suspensa hereat, quin potius vno ore et corde puritatem fidei et religionis nostrę authorem deum per filium suum vnicum mediatorem et reconciliatorem nostrum glorificare valeat*, MCRT II, 227.

⁴⁶ Lajos Nagy, Domokos Simén, eds., *A nagyváradi disputatio* (Kolozsvár, 1870) (Nachdruck der Ausgabe Klausenburg 1570), 130–131.

Reihe der anerkannten Religionsgemeinschaften zurück. Wir können somit behaupten, dass der Landtagbeschluss von 1595 sowohl eine Ergänzung des Landtagsartikels von 1568 als auch dessen Negation war.

ARTICOLUL DIETAL DIN 1568 – TRADIȚIE SAU RUPTURĂ?

Rezumat

Studiul de față abordează vestitul articol dietal adoptat la Turda în ianuarie 1568 din perspectiva relației dintre tradiție și ruptură. Pentru aceasta, articolul dietal este supus întâi unei analize a conținutului, având în vedere că faima acestei decizii dietale se datorează mai degrabă proiecțiilor asupra acestui loc al memoriei, decât conținutului propriu-zis. Pornind de la problema beneficiarilor acestui articol, decizia dietală din Turda 1568 este pusă în relație atât cu articolele care l-au urmat și i-au adus lămuriri importante, cât și cu articolele care l-au precedat și care formează preistoria acestuia. Astfel, articolul dietal a desăvârșit o evoluție începută cu articolele dietale din anii 1557–1564, dar a și devenit punctul de plecare al unei tradiții care, la rândul ei, a reinterpretat articolul după necesitățile contextului politic.

CÂTEVA INFORMAȚII DESPRE VĂMILE DIN BANAT ÎN EVUL MEDIU

Dragoș Lucian Țigău*

Cuvinte cheie: Banat, Ev Mediu, tricesimă, vamă

Keywords: Banat, Middle Age, thirtieth, custom

Printre aspectele puțin cunoscute ale istoriei bănățene se află rețeaua de vămi care a funcționat în spațiul cuprins între munții Carpați, fluviul Dunărea, râurile Mureș și Tisa, de-a lungul Evului mediu. Aici vor fi analizate aspectele referitoare la vămile de țară, în legătură cu comerțul exterior al Regatului maghiar și al Principatului transilvan. Studiul sistemului vamal este necesar atât pentru acoperirea unei lacune istoriografice, cât și pentru a se aprecia mai bine amploarea relațiilor comerciale externe ale statelor medievale care au inclus și arealul bănățean, precum și contribuția acestui gen de taxă la sporirea veniturilor publice.

Terminologia legată de activitățile de vămuire la granițe gravitează în jurul cuvântului *tricesima*. Acest termen a desemnat taxa vamală colectată de către stat la frontierele sale pentru mărfurile exportate sau importate, care reprezenta, în mod convențional, 1/30 din valoarea bunurilor comercializate. Tricesima face parte din categoria drepturilor regaliene (emisiuni monetare, exploatare de sare și metale prețioase, taxe extraordinare, vămi), fiind o sursă nefuncțiară de venit a puterii centrale. Aceasta și-a păstrat permanent caracterul de venit public în toate statele care au stăpânit, succesiv, zona intracarpatică și actuala Câmpie de Vest: Regatul medieval al Ungariei, Principatul autonom al Transilvaniei, apoi Imperiul habsburgic. Decretul regelui Sigismund de Luxemburg, din 15 aprilie 1405, arată în mod explicit că treizecimea era o taxă generală, care trebuia achitată deopotrivă pentru mărfurile exportate sau importate din/ în țară:

[...] *decrevimus, ut universi mercatores, negotiatores et alii, cuiuscunque status et conditionis homines extra regni nostri limites mercimonia seu res mercimoniales et*

* Școala Superioară Comercială "Nicolae Kretzulescu", b-dul Hristo Botev, nr. 17, București, e-mail: dragoslucian68@yahoo.com

venales deferentes et exportantes tricesimam partem quemadmodum de illis, quae introducuntur in regnum, solvere et administrare teneantur (art. XVII).¹

Ulterior, decretul regelui Vladislav II, din 19 noiembrie 1514, enumeră tricesimele printre veniturile regale: *ut universi proventus regiae maiestatis tricesimae videlicet ac vigesimae, nec non fodinae et omnes camerae salium, fodinae auri et argenti ...* (art. I), iar *Constituțiile Aprobate* ale Transilvaniei, adoptate în martie 1653, arată că între bunurile fiscale ale principatului se află tricesimele și vămile (partea II, titlul VIII, art. I).²

Denumind o taxă specifică regatului Ungariei, termenul latinesc *tricesima*³ are corespondent în limbile maghiară (*harminc(z)ad*), germană (*die Dreissigst*) și croată (*tridesetnica*). El se regăsește și în texte românești, parvenind pe filieră maghiară. *Catastihul Țării Ardealului de pre judeațe și vamele și ocnele. Vleat ot Adam 7108* [1599], *meseța octombrie* (de fapt, noiembrie – n.n.) *13 dni oferă o definiție neaoș românească: “să se știe harmițedurele, ce sânt vame de pre negoațe, den 30 de bani 1”*.⁴ Funcția de responsabil al unui oficiu vamal este consemnată în surse cu termenii *tricesimator/ tricesimarius*⁵, *harmincados/ harmicadas/ harmicados*⁶, *Dreissiger/ Dreisiker/ Dreissigsten-Beamte, tridesetničarom*. De asemenea, cuvântul *tricesima* intră în compunerea unor expresii specifice: *tricesimatoria domus, praefectus tricesimae, vexillum tricesimale*.⁷

Tricesima a fost o taxă cu vechime apreciabilă, fiind amintită într-o scurtă

¹ *Corpus Juris Hungarici/ Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvényczikkek*, coord. Dezső Márkus (Budapest, 1899), 222 (în continuare: CJH).

² CJH, 706; *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei* (1653), ed. Liviu Marcu (Cluj-Napoca, 1997), 80.

³ August Treboniu Laurian, Ioan C. Massim, *Dicționarul Limbii Române*, tom II (I–Z) (București, 1876), 1495: “Tricesima – in specie, tassa, portoriu care se solve pentru mercea straina la intrarea in unele terri si care consiste in tricesima parte a pretiului mercei” (definiție latinizantă); Antal Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae* (Lipsiae/ Leipzig, 1901), 674: *Tricesima – genus tributi, quod mercatores pro mercibus solvebant*.

⁴ *Documenta Romaniae Historica*, seria B: *Țara Românească*, vol. XI (1593–1600), Damaschin Mioc, Ștefan Ștefănescu, eds. (București, 1975), 493, nr. 348.

⁵ Nicolaus Olahus, *Hungaria et Atila*, ed. Adam František Kollár (Viena, 1763), 84: *publicanis quos vulgus tricesimatores vocat*; Laurian, Massim, *Dicționarul*, 1495: “Tricesimatoriu – publican care percepe tricesima la tranzitul mercilor”; Bartal, *Glossarium*, 674–675: *Tricesimarius – exactor tricesimarum, alias Tricesimator; Tricesimatores sunt qui vectigal Regium seu Tricesimam ab inductis et ductis mercibus exigunt* (cu exemple din sursele medievale).

⁶ *Magyar oklevél-szótár/ Lexikon vocabulorum Hungaricorum/ Pótlék a magyar nyelvtörténeti szótárhoz*, István Szamota, Gyula Zolnai, eds. (Budapest, 1902–1906), col. 351: *Johannis dicti Harmichadas* (1416).

⁷ Gábor Szarvas, Zsigmond Simonyi, *Lexikon linguae Hungaricae aevi antiquioris/ Magyar nyelvtörténeti szótár*, vol. I (A–I) (Budapest, 1890), col. 1333.

descriere de secol XII a regatului maghiar sub domnia lui Bela III (1172–1196).⁸ Primele atestări concrete se află în două acte ale regelui Andrei II, din anii 1208 și 1209, prin care călugării mănăstirii Lébény (de lângă Győr), respectiv oaspeții din Varasd (Varaždin, Croația) erau scutiți de plata tricesimei⁹, fapt care dovedește existența taxei și în veacul anterior. În decursul secolului al XIII-lea, tricesima a devenit tot mai importantă pentru suveranii arpadieni, pentru că le-a asigurat o sursă de venituri consistente și, prin aceasta, un mijloc de guvernare pe care domeniul regal, tot mai restrâns, nu le mai putea oferi.¹⁰ Rețeaua oficiilor tricesimale, atestată inițial în părțile vestice ale regatului maghiar, s-a extins treptat către est și spre sud, atingând aliniamentul munților Carpați, fluviul Dunărea și râul Sava. La 20 decembrie 1359 se amintea de tricesima percepută în Transilvania pe drumurile spre Buda, iar la 3 septembrie 1372 o scrisoare regală a garantat sibienilor libera circulație pe ruta prin Alba Regală/Székesfehérvár către Viena, dar cu condiția achitării taxelor legale (*solutis tamen iustis tricesimis et tributis*).¹¹ Pentru comerțul cu regiunile extracarpatice au fost înființate vămi tricesimale la Brașov (anterior anului 1395), Rodna (înainte de 1412) și Bran (deja existentă la 1426).¹²

Rețeaua vamală nu putea ocoli Banatul istoric, întrucât acesta era o regiune de margine a Regatului maghiar, învecinată cu Serbia, apoi cu Imperiul otoman. Prima consemnare a oficiilor tricesimale bănățene se găsește în decretul regelui Vladislav II din 2 iunie 1498: *Tricesimarum antiqua loca (...) Loca autem tricesimarum antiqua sunt ista Themesvar est capitalis, Karansebes est filialis ad eandem* (art. XXXIV, §7).¹³ Este o mențiune prețioasă care indică nu doar locurile de percepere a vămii, ci și ierarhizarea și vechimea lor. Durata existenței anterioare se poate estima, pe baza unor dovezi concludente, chiar la o

⁸ *Status Regni Hungariae sub Bela III. Rege*, în *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*, ed. Stephan Ladislaus Endlicher (Sangalli/ St. Gallen, 1849), 246: ... *et preter hec tricesima*.

⁹ Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. III/1 (Budae, 1829), 65: *nihil ex his supra pontem Raba pro tributo, et propter [trice]simam liceat eis dare* (1208); 87: *nullus... burgensis tributum et tricesimam solvere teneatur* (1209).

¹⁰ Pentru originile și evoluția acestei taxe, a se vedea Zsigmond Pál Pach, *A harmincadvám eredete* (Budapest, 1990); Z. P. Pach, "A harmincadvám az Anjou-korban és a 14–15. század fordulóján," *Történelmi Szemle* 41, nr. 3–4 (1999): 231–277.

¹¹ *Documenta Romaniae Historica*, seria C: *Transilvania*, vol. XI (1356–1360), ed. Ștefan Pascu (București, 1981), 441–442, nr. 432; vol. XIV (1371–1375), Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross, eds. (2002), 268, nr. 175.

¹² *Documenta Romaniae Historica*, seria D: *Relații între Țările Române*, vol. I (1222–1456), Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, eds. (București, 1977), 145–146, 189–191, 236–238, nr. 91, 117 și 148. Temă abordată de Z. P. Pach, "A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében," *Történelmi szemle* 40, nr. 1–2 (1998): 33–41.

¹³ CJH, 612.

jumătate de secol. La 21 mai 1449, despotul sârb Gheorghe Brancovici a emis un privilegiu comercial prin care “negustorii turcilor să poată veni în chip liber, cu mărfurile lor, numai în Belgrad, Cuvin, Haram, Severin și Caransebeș, și să facă negoț în acele locuri”.¹⁴ Se poate observa că toate aceste locuri, cu excepția Caransebeșului, se aflau situate la frontieră, unde traficul putea fi controlat eficient. Chiar și Caransebeșul se afla pe o rută ușor de monitorizat. La fel, din text se întrevede certitudinea că în centrele menționate se realiza taxarea produselor comercializate, iar această vamă era chiar tricesima. Dintre locurile nominalizate în 1449, după o jumătate de secol mai funcționau doar cele din Belgrad și Caransebeș, restul fiind desființate. Situația se poate explica prin atacurile otomane cu toate consecințele lor negative: devastarea și sărăcirea așezărilor dunărene, diminuarea populației, descurajarea vieții economice (ținerea de târguri și vămi). Situația grea de la Dunăre a impus reconfigurarea rețelei tricesimale, anume retragerea ei în zone mai puțin expuse invaziei islamice. În acest mod se poate explica organizarea biroului vamal de la Timișoara și păstrarea celui de la Caransebeș. Menținerea unor puncte tricesimale a fost justificată și prin continuitatea relațiilor comerciale cu Serbia, în pofida atacurilor otomane, fapt evidențiat de sursele scrise și oglindit în siturile arheologice. În mod semnificativ, dintre toate monedele conducătorilor sârbi descoperite în tezaurele din Ungaria, cele mai multe au fost emise de Gheorghe Brancovici.¹⁵

Alegerea Timișoarei ca loc principal de colectare a tricesimei era pe deplin îndreptățită. Aici își aveau sediul comitele, instanța judiciară comitatensă și arhidiaconatul catolic de Timiș. Orașul era apărat de o cetate regală puternică și se afla la răspântia unor drumuri importante, care au impulsionat activitățile comerciale și productive.¹⁶ Perceperea taxelor vamale în acest loc este atestată de timpuriu, dar ele nu au legătură cu tricesima. La 9 februarie 1342 era înregistrată reclamația magistrului Benedict, vameș la Timișoara (*pro magistro Benedicto Tributario de Temesuar*), față de locuitorii orașului care nu s-au mobilizat pentru repararea podului, ceea ce i-a cauzat o pagubă de peste 30 de mărci.¹⁷ A existat tentația printre istorici, începând chiar cu editorul documentului, de a-i atribui magistrului Benedict funcția de tricesimator, însă el trebuie

¹⁴ DRH-D, 404–405, nr. 295.

¹⁵ Zsolt Simon, *A Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti kereskedelem a 16. század elején* (Kolozsvár/ Cluj-Napoca, 2014), 36, 46.

¹⁶ István Petrovics, *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből* (Szeged, 2008); I. Petrovics, “The Economic Activity of the Burghers of Medieval Temesvár/ Timișoara,” *ArheoVest*, vol. I: *In Memoriam Liviu Măruia. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie* (Szeged, 2013): 906–919; I. Petrovics, “Towns and central places in the Danube-Tisza/ Tisa-Maros/Mureș region in the Middle Ages,” *Banatica* 26/II (2016): 93–97.

¹⁷ Frigyes Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I (1183–1430), ed. Tivadar Ortway (Pozsony/ Bratislava, 1896), 71, nr. 39.

privit doar ca un vameș intern, un *telloniator pontium*.¹⁸ Cât despre Caransebeș, acesta a avut o evoluție ascendentă pe toate planurile în decursul secolului XV și în prima jumătate a celui următor. Orașul a devenit o reședință de nobili (*rezidenza de nobili*), centrul administrativ și judiciar al districtelor montane privilegiate (*ad oppidum Sebes vocatum sedem scilicet judicarium principalem septem sedium nobilium Walachicalium*) și sediul unui arhidiaconat catolic. Totodată, Caransebeșul s-a afirmat ca un important centru meșteșugăresc și comercial, datorită amplasării favorabile, la trifurcarea drumurilor orientate către Dunăre, Transilvania și Timișoara. Orașul a beneficiat de privilegii substanțiale, cel mai însemnat fiind dreptul de Buda.¹⁹

Situația tricesimelor bănățene, astfel cum apare prezentată în decretul regal din 1498, s-a menținut încă o jumătate de secol, până la cucerirea otomană a zonei de șes, în vara anului 1552. Inițial, a existat convingerea că biroul tricesimal de la Timișoara cu filiala sa caransebeșeană ar fi dispărut odată cu disoluția regatului maghiar în perioada 1526–1541. Constatarea s-a făcut prin compararea listei punctelor tricesimale din decretul anului 1498 cu conținutul a două evidențe fiscale – *Registrum tricesime proventus* și *Registrum proventuum Regie Maiestatis Chameræ Hungarice* – ambele elaborate de autoritățile imperiale habsburgice la 1542, în care orașele bănățene nu figurează.²⁰ Investigațiile arhivistice ulterioare au infirmat opinia de mai sus, dovedind faptul că Timișoara și Caransebeșul au rămas oficii tricesimale până în momentul cuceririi otomane. Astfel, în timpul scurtei stăpâniri imperiale asupra Banatului, regele Ferdinand I Habsburg a elaborat o instrucțiune cu privire la administrarea provinciei, într-unul dintre puncte (nr. 43) specificând: *Porro cum pro veteri consuetudine debeant esse istic in Themesswar, item in civitate Karansebes tricesimatores vectigalium nostrorum exactores* (februarie–martie 1552).²¹ Absența tricesimelor bănățene din evidențele fiscale ale decadei 1540–1550 se poate explica și prin faptul că regiunea nu s-a aflat în stăpânirea imperială, ci sub autoritatea

¹⁸ Ibid., IX (rezumatul actului): *Benedek temesvári harminczados tiltakozik a temesvári polgárok ellen a hidak kijavításának elhanyagolása miatt*; Bartal, *Glossarium*, 657: *Telloniator pontium, qui portoria in pontibus exigat*.

¹⁹ Samuel Goldenberg, "Caransebeșul în comerțul sud-est european din secolul al XVI-lea," *Banatica* 1 (1971): 163–177; Costin Feneșan, "Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului al XVI-lea," *Banatica* 2 (1973): 157–163; Adrian Magina, "Reconfirmarea privilegiilor Caransebeșului în anul 1597," *Revista Arhivelor* 86, nr. 1 (2009): 100–105; A. Magina, "Documente privind comerțul Caransebeșului în secolul al XVI-lea," *Banatica* 28/II (2018): 481–496.

²⁰ Győző Ember, *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén* (Budapest, 1988), 17–20, 27.

²¹ István Kenyeres, "A temesvári udvarbíró utasítása (1552). Adalékok az 1551/52. évi temesvári és temesközi eseményekhez," *Fons* 4, nr. 2 (1997): 147.

reginei Isabella Zápolya și a guvernatorului George Utješonović (Martinuzzi). Cucerirea otomană și organizarea eyaletului Timișoarei a determinat alungarea agenților imperiali și eliminarea tricesimei locale din evidențele financiare austriece pentru mai mult de un secol și jumătate. Bilanțul fiscal al Camerei vieneze din 1552 arată limpede:

[...] *Sequuntur Co[m]it[at]us qui fuerunt sub ditione Monachi (Martinuzzi – n.n.): Csanád, Békés, Arad, Zaránd, Torontál, Temes. Ex his Co[m]it[at]ibus solum Abaujvárensis in praesente est Regiae Ma[ie]s[t]at[is] integer et aliqua bona partis Co[m]it[at]us Bihar. Alii autem Co[m]it[at]us omnes in ditione Turcarum anno proxime praeterito pervenerunt.*²²

Partea de răsărit a Banatului istoric a avut o soartă mai favorabilă, fiind integrat în Principatul Transilvaniei pentru aproape un secol (1552–1658). Astfel, oficiul tricesimal de la Caransebeș a fost cuprins în sistemul fiscal ardelean și a dobândit locul de frunte în rețeaua vamală locală. După anul 1552, principatul transilvan și-a statornicit granițele vestice, fapt care a determinat apariția unor puncte vamale la Deva, Vințu (pe drumurile spre Lipova și Caransebeș), Oradea, Tășnad și Satu Mare:

*Ad instantem quoque dominorum regnicolarum Hungarorum et Transsylvanensium petitionem anuuit sacra Maiestas, ut tricesima in civitate Coloswariensi non exigatur, sed in Dewa vel Wyncz propter bipartitum iter ad Lippam et Karansebes, Waradini, in Thasnad et Zathmar exigatur. Tricesimarum autem exactio iuxta veterem consuetudinem de omnibus mercibus et rebus in questu versatis observetur.*²³

De asemenea, pentru controlul mai eficient al traficului prin Poarta de Fier a Transilvaniei, prin Pasul Vâlcău și pe Valea Mureșului s-au înființat vămi la Vulcan și Zeicani, în comitatul Hunedoarei (prima atestare la 29 august 1581)²⁴, respectiv la Vărădia de Mureș, pe hotarul comitatelor Arad și Hunedoara (consemnare din 16 aprilie 1584).²⁵

²² Ignác Acsády, *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–64* (Budapest, 1888), 241.

²³ Hotărârea Dietei de la Turda (27 martie – 3 aprilie 1558), în *Erdélyi Országgyűlési emlékek/ Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, ed. Szilágyi Sándor, vol. II (1556–1576) (Budapest, 1876), 89, nr. VII (în continuare: MCRT).

²⁴ *Az Erdélyi Káptalan Jegyzőkönyvei 1222–1599*, Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke, eds. (Kolozsvár/ Cluj-Napoca, 2006), 119, nr. 298 (colecția Erdélyi Történelmi Adatok, VIII. 1) (în continuare: EK).

²⁵ *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602*, Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó, eds.

Declanșarea ostilităților dintre Transilvania și Imperiul otoman, în vara anului 1595, a condus la recuperarea unor numeroase teritorii aflate până atunci sub stăpânire turcească. Alungarea otomanilor din Lipova (25 august 1595) și apărarea ei cu succes în fața tentativei de recucerire (5–11 mai 1596), l-a determinat pe principele Sigismund Báthori să înființeze grabnic un oficiu tricesimal în acest oraș (*sed recepta in potestatem nostram praefata civitate Lippense*, 26 iulie 1596).²⁶ Alegerea a fost foarte potrivită, pentru că Lipova fusese în trecut un important centru economic din valea inferioară a Mureșului, iar la începutul secolului al XVII-lea a avut o dezvoltare promițătoare.²⁷ Vama tricesimală de aici a avut o existență scurtă, întreruptă prin reluarea fortificației și orașului de către otomani, în anul 1616. Un alt loc de percepere a tricesimei a fost organizat la Lugoj, la o dată încă necunoscută din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Amintitul catastif românesc care pomenește vămile existente la 1599, începe enumerarea celor 20 de locuri chiar cu “harmitedul de la Căvărănebeș”, urmat de cele de la “Logoj, Zăican – această ascultă de Căvărănebeș; duc tot acolo” și Lipova. Din această exprimare se poate deduce faptul că punctele vamale de la Lugoj și Zeicani erau filiale ale oficiului principal din Caransebeș, cu misiunea de a facilita vămuirea mărfurilor pe rutele Timișoarei și Transilvaniei. Această dispunere și ierarhie s-a păstrat încă aproape șase decenii, până la cucerirea deplină a Banatului de către otomani (1658). Legătura strânsă dintre cele trei puncte vamale se întrevește și din actul numirii lui Sigismund Fiat drept tricesimator suprem peste oficiile de la Caransebeș, Lugoj și Zeicani (25 septembrie 1627).²⁸ După trecerea unui sfert de veac, *Constituțiile Aprobate* (partea II, titlul XII, art. I) enumerând locurile principale de percepere a tricesimei, amintește doar Caransebeșul, celelalte rămânând ascunse sub formula “și filialele acestora” (1653).²⁹ Aici trebuie remarcată inconsecvența unor însemnări de epocă sau datarea lor eronată, care pot genera confuzii. De exemplu, un *Regestrum regni Transylvaniae*, socotit a fi fost redactat pe la 1585, enumeră tricesimele de la Vărădia, Zeicani, Lugoj, Lipova (încă sub ocupație otomană!), dar omite în chip surprinzător Caransebeșul! Suspiciunea datării nerealiste este confirmată

(Kolozsvár/ Cluj-Napoca, 2005), 157–58, nr. 480 (colecția Erdélyi Történelmi Adatok, VII. 3) (în continuare: BZK).

²⁶ C. Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2017), 185, nr. 59.

²⁷ Petrovics, “Towns,” 98–100; A. Magina, “Documentele autorităților urbane din Lipova (1455–1548),” *Banatica* 23 (2013): 599–617; A. Magina, “Lipova at the beginning of the 17th Century. Documentary contribution,” în *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, Dumitru Țicu, Rudolf Gräf, eds. (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2011), 297–321.

²⁸ C. Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)* (Timișoara, 1981), 153–154, nr. 66.

²⁹ *Constituțiile Aprobate*, 88.

prin compararea cu un alt *Regestrum regni Transsylvaniae*, atribuit anilor 1606–1607, care oferă o enumerare identică (acum, Lipova era într-adevăr loc de percepere a tricesimei) și prezintă aceeași omisiune a Caransebeșului!³⁰

Cucerirea otomană din anul 1658 a făcut să dispară, pentru trei decenii, toate oficiile de tricesimă din Banatul istoric. Rețeaua vămilor ardelene s-a repliat la Orăștie, Vărădia de Mureș³¹, Zeicani și Vulcan, ultimele două oficii fiind ținute în arendă de bănățeanul Petru Turnea timp de peste două decenii (1663–1687).³² Indiscutabil, în toată această perioadă, autoritățile ardelene și nobilimea bănățeană refugiată în principat au trăit cu încrederea recuperării teritoriilor pierdute în anii 1658–1660. Speranțele au renăscut în anii de după asediul Vienei (1683), când armatele habsburgice au început seria campaniilor victorioase împotriva otomanilor. Negocierile timpurii ale principelui Mihai Apafi cu imperialii au vizat îndeosebi restituirea teritoriilor apusene ale Transilvaniei cu toate foloasele lor (orașe, cetăți, curți nobiliare, tricesime):

[...] 11) Hogy Erdélynek régi határit, puta: Várad, Jenő, Világosvár, Lippa, és azokhoz tartozó kastélyok, udvarházak és tartományok Lugassal, Karánsebessel, és azoknak proventusai tricesimaival Erdélynek visszaadassanak, az Erdélyhez való egész partiummal és Debreczennel (4 noiembrie 1685).³³

După câțiva ani, trupele austriece au reușit să elibereze Lipova și partea montană a Banatului (1688), dar stăpânirea habsburgică s-a menținut cu mari dificultăți, datorită permanentelor contraatacuri otomane, la care s-a adăugat rezistența localnicilor față de abuzurile noii administrații.³⁴ Autoritățile imperiale au reușit totuși să organizeze oficii tricesimale la Lipova (1689) și Caransebeș (1691)³⁵, care au funcționat până la hotarul anului 1700, când, potrivit clauzelor păcii de la Karlowitz, întregul Banat a fost restituit otomanilor.³⁶ Revenirea

³⁰ Endre Veress, *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánylyal/ Epistolarium Transylvanicum Stephani Báthory Regis Poloniae (1581–1585)* (Budapest, 1948), 289, nr. III (colecția Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria, 42) pentru 1585; Károly Hodor, “*Regestrum Regni Transylvaniae*,” *Történelmi Tár* (1879): 393–394 și MCRT, XXI (1692–1699) (1898), 439, nr. I (pentru 1606–1607).

³¹ Lajos Thallóczy, “I. Apafi Mihály udvara,” *Századok* (1878): 419 (1664).

³² Béla Szádeczky, *I. Apafi Mihály udvartartása*, vol. I: *Bornemissza Anna gazdasági naplói 1667–1690* (Budapest, 1911), 84–104, 231–254, 423–440, 589–593.

³³ *Diplomatarium Alvinczianum/ Alvinczi Peter Okmánytára*, vol. III (1685–1689) (Budapest, 1877), 17 (colecția Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria, 27).

³⁴ C. Feneșan, “Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688–1699),” *Banatica* 14 (1996): 149–224.

³⁵ K[ároly], T[agányi], “A budai kam. jószágkormányzóság hivatalai 1686–98-ig,” *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 4 (Budapest, 1897): 414–415.

³⁶ La 7 aprilie 1701, tricesimatorul caransebeșean Stefan Christoph Khuess scria administrației

definitivă a stăpânirii habsburgice în Banat (1718) a permis restaurarea sistemului de vămi tricesimale, însă după alte concepții și metode decât cele medievale. La capătul acestei scurte prezentări, datele oferite se pot sintetiza astfel:

Tabelul 1. Lista oficiilor tricesimale bănățene medievale

Oficiul tricesimal	Perioada de funcționare
Timișoara	înainte de 1498–1552
Caransebeș	înainte de 1498–1658; 1691–1700
Lipova	1596–1616; 1689–1700
Lugoj	înainte de 1599–1658

Evocarea destinului acestor oficii impune și o prezentare a personalului care a lucrat în cadrul vănilor și, prin aceasta, le-a dat viață. Sursele medievale oferă informații pentru cele mai variate aspecte legate de persoanele angajate la birourile tricesimale: averea și prestața socială, modalitățile de ocupare sau de părăsire a funcției, atribuțiile și competențele avute, relațiile cu celelalte dregătorii și/ sau instanțe, misiunile suplimentare încredințate, apoi o serie de abuzuri, reclamații și sancțiuni.

Mecanismul numirii în funcție a tricesimatorilor este ilustrat concret doar în perioada principatului autonom. Pentru epocile anterioare se poate admite că numirea era rezervată suveranului care avea în vedere recomandările marelui vistier (*magister tavernicorum*, *tárnokmester*). Această practică a continuat și în perioada principilor ardeleni care și-au rezervat dreptul investirii și destituirii tricesimatorilor. La numirea în funcție contau foarte mult credința, prestața, uneori și experiența candidatului, de care principele se putea convinge singur sau prin recomandările apropiaților săi. O condiție specială, precizată în mod expres doar în *Decretum minus* al regelui Vladislav II din 2 iunie 1498, era ca toți vameșii să fie unguri și nu străini (art. 30).³⁷ În mod cert, calitatea de “ungur” era dovedită prin utilizarea limbii maghiare și prin statutul de supus al Coroanei Sf. Ștefan, apoi al principelui Transilvaniei. Aceste trăsături se pot observa inclusiv la vameșii originari din zona cvasi-românească a Caransebeșului. Nicolae Mixa și Sigismund Fiat poartă corespondență în maghiară și se exprimă verbal în ungurește (*ungarico idiomate*).³⁸ Pretenții similare a avut și împăratul Rudolf II care, în timpul scurtei stăpâniri asupra Transilvaniei, a cerut comisarilor săi să numească în posturile cheie doar ... germani: *omnium arcium et proventuum*

Cămării de la Buda că nu cunoștea soarta punctului vamal după ce imperialii au distrus și părăsit fortificația de pe Timiș (András Oross, *A magyar királyság törökellenes határvédelmi rendszérének felszámolása és átszervezése* (Budapest, 2013) 127, nota 404).

³⁷ CJH, 610.

³⁸ Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 323, nr. 555 (1640).

nostrorum officiales, capitaneos, rationistas, tricesimatores, teloneatores Germanos esse volumus (20 ianuarie 1604).³⁹

Foarte probabil, investirea lui Iacob Ajthony Deák/ Literatul ca tricesimator princiar al Lipovei (*tricesimatoris nostrae Lyppensis*), la scurt timp după recuperarea cetății de la otomani (1596), a fost rezultatul conlucrării mai multor factori favorizanți. El locuia în Alba Iulia și lucra în cancelaria princiară, ceea ce a permis să fie remarcat de Sigismund Báthori. La acestea s-au adăugat experiența și, probabil, recomandarea unui înalt demnitar. La aproape un sfert de secol distanță de această numire, documentele ilustrează un alt exemplu de accedere în funcția de vameș, personajele implicate fiind Toma Bornemisza și Ștefan Mixa (Micșa). Primul era funcționar al Tezaurului și un apropiat al principelui Gabriel Bethlen (*intimus cubicularius*). Bornemisza s-a remarcat ca un specialist al finanțelor, iar din această postură s-a ocupat cu achiziționarea și schimbul de moșii particulare ori princiare, având un rol și în administrarea tricesimelor ardelene.⁴⁰ Caransebeșeanul Ștefan Mixa făcea parte din elita nobiliară a comitatului Severin și chiar ocupase funcția de primar al orașului natal. La 27 mai 1619, Ștefan Mixa, în numele său, al soției și al copiilor, a vândut întreaga posesie hunedoreană *Valya* (Vălioara sau Vălari) lui Toma Bornemisza pentru 600 de florini, iar în august, noul proprietar era introdus în posesia moșiei. Această tranzacție, aparent banală, ascunde o afacere mai amplă, care s-a devoalat trei ani mai târziu, când tricesimatorul Ștefan Mixa a depus la oficiul capitular din Alba Iulia un protest împotriva cămărarului Bornemisza (25 mai 1622). Potrivit afirmațiilor băănățeanului, el i-a cedat lui Bornemisza proprietatea asupra moșiei *Valya*, în schimbul promisiunii cubicularului că îi va facilita numirea în fruntea tricesimei caransebeșene pentru șase ani. Cu toate acestea, Mixa a deținut funcția de tricesimator doar trei ani, iar nerespectarea înțelegerii a determinat conflictul dintre cei doi.⁴¹ Astfel, tranzacția din 1619 apare ca o vânzare simulată cu un preț fictiv, din care ambii parteneri ar fi avut de câștigat, dar nu în mod cinstit. Mixa s-ar fi ales cu venituri mult mai mari decât cei 600 de florini trecuți pe hârtie, iar Bornemisza ar fi dobândit pe gratis o moșie. Conform legislației actuale, vânzarea ar fi anulabilă iar autorii pedepșiți⁴², însă afacerea trebuie judecată în contextul epocii de atunci. Bornemisza

³⁹ MCRT, V (1601–1607) (1879), 251, nr. LIII.

⁴⁰ Annamária Jeney-Tóth, „... Urunk udvarnépe ...”. *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében* (Debrecen, 2012), 225–228; Veronka Dáné, „Egy cubicularius klán ismeretlen ága: a kolozsvári Bornemiszáék,” *Erdélyi Múzeum* 81, nr. 1 (2019): 89.

⁴¹ Jeney-Tóth, *Urunk udvarnépe*, 228, nota 1475; Dáné, *Egy cubicularius*, 89, nota 109.

⁴² *Codul Civil*, art. 1665 (prețul fictiv și prețul derizoriu); *Codul Penal*, art. 291 (traficul de influență) și 292 (cumpărarea de influență). Ambele coduri au fost adoptate la 17 iulie 2009.

a urmărit să încheie tranzacții cât mai avantajoase, atât pentru el cât și pentru principe, dar a avut în vedere să-și mulțumească și partenerii de afaceri. În plus, Mixa pare mai vinovat decât Bornemisza pentru compromiterea înțelegerii. Cu puțin timp înainte de formularea protestului se desfășurase Dieta de la Cluj (1–23 mai 1622), unde s-a luat în discuție faptul că la punctul tricesimal din Caransebeș nobilii care își valorificau grăul din producția proprie erau taxați ilegal. Pentru eliminarea acestui abuz, care atestă indirect rapacitatea lui Mixa, dieta adoptase un articol special în favoarea nobililor comercianți:

[...] *Ennek előtte való üdőkben, kegyelmes urunk, mikor az nemes ember maga majorságából búzát vitt eladni Karánsebesben, jelentik az hunyadvármegyebeli uraink, hogy soha meg nem harminczadlották; de mostan Mixa István megharminczadolja: Felségednek könyörgünk, parancsolja meg neki, tartsa az régi szokáshoz magát, nemes embert ne bántson szabadságában.*⁴³

În mod cert, nerespectarea privilegiului nobiliar a determinat înlocuirea lui Mixa de la administrarea tricesimei caransebeșene, fără ca Bornemisza să-l mai poată ajuta.

La cinci ani după acest episod, s-a realizat o altă investire în funcția de vameș, de această dată, din fericire, păstrându-se actul de numire. Este un document foarte prețios atât datorită unicității lui, cât și din perspectiva prevederilor conținute. Pe 25 septembrie 1627, principele Gabriel Bethlen anunța autoritățile severinene (ban, viceban, vicecomite, jude nobiliar, consiliul urban al Caransebeșului), apoi pe călători și negustori că “din milostivirea noastră, atât cât ne va fi plăcut” (*usque ad beneplacitum*) i-a încredințat viteazului credincios Sigismund Fiat “purtarea de grijă a tricesimei noastre de la Caransebeș, Lugoj și Zeicani” începând cu 1 octombrie următor. Funcția a fost luată de la caransebeșeanul Vaida Bona care “din anumite motive, n-a voit să mai rămână în slujbă” și acordată “din nou” (*ismét*) lui Fiat, semn că ultimul se mai aflate la conducerea vănilor bănățene.⁴⁴

Modalitățile de părsire a funcției de vameș sunt rar ilustrate documentar. Din exemplele prezentate mai sus reiese că eliberarea din postul de tricesimator se realiza prin renunțarea voluntară a titularului sau din voința suveranului care nu era mulțumit de activitatea vameșului. Au existat și situații în care titularul a decedat în timpul exercitării funcției ori și-a încetat activitatea odată cu desființarea biroului tricesimal. Amintitul Sigismund Fiat a fost tricesimator aproape 14 ani (1627–1641), dar a sfârșit tragic, murind împușcat de rivalul său, Grigore Tivadar. După șase decenii (aprilie 1701), Stefan-Christofor Kluss și-a pierdut

⁴³ MCRT, VIII (1621–1629) (1882), 100, nr. III, art. XV.

⁴⁴ Feneșan, *Documente*, 153–154, nr. 66.

funcția odată cu retragerea garnizoanei imperiale și ocuparea Caransebeșului de către otomani.

De un real interes este cunoașterea aspectelor biografice ale persoanelor care au îndeplinit funcția de vameș. Seria tricesimatorilor cunoscuți începe cu alesul Francisc Ciorcioc din Caransebeș. El este amintit la 28 decembrie 1569, când principele Ioan Sigismund Zápolya i-a recompensat serviciile loiale acordându-i scutire de dări și de servicii pentru casa sa situată în piața orașului.⁴⁵ Lipsa altor dovezi nu permite nici măcar estimarea duratei funcției sale.⁴⁶

Următorul vameș remarcat în acte a fost nobilul Nicolae Mixa/ Micșa (1580–1585).⁴⁷ Influența și prestația sa au crescut constant, fapt care se întrevede din cumulul funcției de șef al punctului vamal de la Caransebeș cu demnitatea de primar al orașului (*Nicolaus Mixa, judex primarius et tricesimator Civitate nostrae Caransebesiensis*), la 15 august 1584.⁴⁸ Totodată, Mixa a fost o persoană înstărită, iar sporirea bunăstării acestuia s-a datorat inclusiv funcției de vameș. Prima sa atestare (13 iunie 1571), îl surprinde în momentul acordării unui împrumut de 531 florini. La sfârșitul vieții (petrecut înainte de 2 octombrie 1588), Nicolae Micșa a lăsat o avere însemnată, dovadă că în octombrie 1604, cu ocazia jefuirii Caransebeșului, haiducii sârbi i-au luat văduvei sale 32.000 de florini!⁴⁹ Mixa a avut trei băieți, dintre care unul, anume Ștefan, va deveni tricesimator în anii 1619–1622.

O însemnare din 29 august 1581 arată că tricesimele de la Zeicani și Vulcan (comitatul Hunedoara) erau conduse de alesul diac/ literat Grigore Varadi.⁵⁰ El a funcționat simultan cu bănățeanul Nicolae Mixa, fapt care dovedește că oficiul din Zeicani nu devenise încă o filială a vămii de la Caransebeș (așa cum apare în Catastihul din 1599).

După dispariția lui Nicolae Mixa, la conducerea tricesimei caransebeșene este amintit fugitiv, fără alte detalii legate de funcția sa, alesul Ioan Gyulai (11

⁴⁵ János Zsigmond királyi könyvei (1569–1570), Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó, eds. (Kolozsvár/ Cluj-Napoca, 2003), 77, nr. 229 (colecția Erdélyi Történelmi Adatok, VII. 1) (în continuare: JZK).

⁴⁶ Viața lui Francisc Ciorcioc s-a sfârșit în intervalul 6 ianuarie 1574 – 27 aprilie 1577 (Fr. Pesty, *A Szörényi bántág és Szörény vármegye története*, vol. III (Budapest, 1878), 397, 408, nr. 263 și 270).

⁴⁷ C. Feneșan, "Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea," *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* 20 (1977): 306, nota 17; Pesty, *Szörényi*, vol. II (Budapest, 1878), 259.

⁴⁸ Feneșan, *Diplomatarium*, 136–138, nr. 42.

⁴⁹ Pesty, *Krassó*, IV, 90, nr. 433 (1571); EK, 221, nr. 583 (1588); Szamosközy István *történeti maradványai 1542–1608*, ed. S. Szilágyi (Budapest, 1880), 254 (1604) (colecția Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 30).

⁵⁰ EK, 119, nr. 298.

decembrie 1588). El avea experiență în domeniul vamal, deoarece mai înainte fusese șef al biroului din Vărădia (16 aprilie 1584). După câțiva ani, Gyulai este remarcat în componența soliei princiare trimisă la beilerbeul de Timișoara (25 martie 1590).⁵¹

După reluarea Lipovei de la otomani, principele Sigismund Báthori a încredințat organizarea noului birou vamal de aici lui Iacob Ajthoni *Literatul*. El este atestat în funcție începând cu 26 iulie 1596 (*tricesimatoris nostrae Lyppensis*) și până în anul 1608. Serviciile sale au fost răsplătite generos de către principii Sigismund Báthori și Sigismund Rákóczi: o casă și o vie în Lipova, mai multe moșii în comitatele Aradului și Hunedoarei (1596 și 1601–1607).⁵² Cariera documentată pentru un sfert de secol a lui Iacob Ajthoni apare remarcabilă: vameș la Lipova (1596–1608) și Vărădia (1604–1605, 1612), superintendentul mai multor puncte tricesimale nenominalizate, în 1607 (*certarum tricesimarum nostrarum Transilvaniensium superintendentem et portus Varadgiaiensis praefecti*), jude al Curții princiare din Alba Iulia (1605), prefect al portului mureșan de la Vărădia (1607–1612, 1620), prefect al Cămarilor de sare din Turda (1608, 1613–1614, 1620) și Ocna Sibiului (1610–1614, 1619–1620), sol princiar la Belgrad (29 ianuarie 1615). Ajthoni s-a săvârșit din viață înainte de 1622.⁵³

Un alt tricesimator consemnat în documentele epocii a fost pomenitul Ștefan Micșa, fiul fostului vameș Nicolae Mixa (1588). El figurează în elita nobiliară a districtului și orașului Caransebeș (februarie 1603 – martie 1604), reușind să ajungă primar (29 decembrie 1609).⁵⁴ Influența acumulată în timp, precum și ajutorul primit de la unul dintre apropiații principelui Gabriel Bethlen, l-au ajutat pe Ștefan Mixa să dețină conducerea tricesimei caransebeșene în anii 1619–1622. Așa cum s-a arătat mai sus, Micșa a pierdut această funcție ca urmare a încălcării privilegiului nobiliar de exceptare de la plata treizecimii.

Micșa a fost urmat în funcție, cu mare probabilitate, de către Bona Vaida, reprezentantul unei puternice familii bănățene. El era mezinul unui grup de șase frați (11 martie 1590) și s-a afirmat în funcții dintre cele mai importante la nivelul comitatului Severin: jude nobiliar și vicecomite (1615), apoi primar al Caransebeșului (1622). Bona Vaida a fost și căpitanul trupelor ardelene care

⁵¹ BZK, 157–158, nr. 480 (1584); 248, nr. 856 (1588); Pesty, *Krassó*, IV, 131, nr. 460 (1590).

⁵² Feneșan, *Diplomatarium*, 184–187, 230–231, 333–334, nr. 59 (1596), 83 (1602), 123 (1607); BZK, 461, nr. 1743 (1601).

⁵³ Feneșan, *Diplomatarium*, 333–334, 394–395, nr. 124 (1607) și 161 (1615); *Az Erdélyi Káptalan Jegyzőkönyvei 1600–1613*, Zs. Bogdándi, Emőke Gálfi, eds. (Kolozsvár/ Cluj-Napoca, 2016), 142, (colecția Erdélyi Történelmi Adatok, VIII. 2). Medalion biografic la E. Gálfi, “Bethlen Gábor hitelezője, Ajtonyi Jakab deák,” în *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*, Papp Klára, Püski Levente, eds. (Debrecen, 2013), 115–126.

⁵⁴ EK, 221, nr. 583 (1588); MCRT, XVII (1679–1682) (1894), 406, nr. 8 (1603); Feneșan, *Diplomatarium*, 286, nr. 104 (1604); Feneșan, *Documente*, 138, nr. 57 (1609).

I-au ajutat pe Matei Basarab să ocupe tronul Țării Românești (2 august 1632).⁵⁵ El ilustrează cazul singular al renunțării din motive personale la slujba de vameș.

Sigismund Fiat de Armeniș a fost tricesimator suprem al punctelor de vamă de la Caransebeș, Lugoj și Zeicani timp îndelungat (1 octombrie 1627 – după 16 septembrie 1640), iar numărul anilor de serviciu ar fi fost, cu siguranță, și mai mare dacă nobilul nu ar fi căzut împușcat în 1641.⁵⁶ Sigismund provenea dintr-o familie foarte influentă și prolifică, iar prin activitățile desfășurate s-a afirmat ca unul dintre cei mai importanți membri ai neamului său. El își începe cariera ca martor la o punere în posesie (iunie 1609), avansând spre cele mai înalte demnități: comite de Severin (1617–1618), primar de Caransebeș (1619–1620), viceban (1627).⁵⁷ De asemenea, Sigismund Fiat a fost o persoană foarte înstărită, aspect care l-a avantajat în carieră. Averea rămasă după dispariția sa violentă cuprindea moșia întreagă Jena, unde își amenajase o reședință nobiliară, apoi părți posesionare în satele Glimboca, Obreja, Găvojdia, Brebu, Poiana, Buchin, Petroșnița, Slatina-Timiș, Armeniș, Sadova, Vălișoara, Zlagna, Var, la care se adaugă terenurile de la Bințiș, în comitatul Hunedoara. La Caransebeș, nobilul a lăsat o casă, terenuri pentru construcții sau plantații, un hambar, o moară pe canalul Ieruga, cinci vie pe Dealul Teiuș și alte acareturi. Cei șapte băieți ai săi au moștenit bijuterii din aur, argintărie, bani, arme, haine, mobilier, vite și multe altele.⁵⁸

O serie importantă de informații luminează activitatea bănățeanului Petru Turnea (născut la 1642)⁵⁹, în perioada când a activat ca arendaș și vameș al

⁵⁵ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori*, vol. III (1585–1592) (București, 1931), 210–211, nr. 139 (1590); Feneșan, *Documente*, 141–142, 149–150, nr. 58 (1615) și 63 (1622); *Istoria Țării Românești 1290–1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*, C. Grecescu, D. Simionescu, eds. (București, 1960), 100.

⁵⁶ Feneșan, *Documente*, 153–154, nr. 66 (1627); Pesty, *Krassó*, IV, 293, 296–297, 305, 316, 323, nr. 537 (1633), 540–541 (1634), 546 (1636), 554 (1639), 555: *Generosus Sigismundus Fiat Tricesimator Ill[ustrissi]mae Celsitudinis vestrae Caransebesiensis* (1640); Pesty, *Szörényi*, vol. I (Budapest, 1877), 463 (1641).

⁵⁷ Pesty, *Krassó*, IV, 260, 270, nr. 524, 528; Pesty, *Szörényi*, I, 317; II, 264; Feneșan, *Documente*, 146–148, nr. 61, 62.

⁵⁸ Pesty, *Szörényi*, II, 247. Reconfirmarea scutirii de toate dările, taxele și prestațiile pentru imobilele din oraș ale familiei (11 mai 1633), la Feneșan, *Documente*, 158–161, nr. 69.

⁵⁹ MCRT, XVIII (1683–1686) (1895), 290, nr. LXXXV e): *generosus Petrus Tornya de Tornyi Ill[ust]r[issi]mae Celsitudinis V[est]rae tricesimator ac proventuum tricesimarum Zaykanyensium et Volkanyiensium in co[m]itatu Hunyadiensi existentium habitatum perceptor annorum 43* (25 ianuarie 1685). Despre activitatea și familia lui Petru Turnea, a se vedea Ödön Bőjthe, *Hunyadmegye sztrigymelléki részének és nemes családainak története, tekintettel a birtokviszonyokra* (Budapest, 1891), 282–283.

oficiilor tricesimale de la Zeicani și Vulcan (1663 – 9 aprilie 1687). Deși nume-roase, aceste date nu privesc regiunea analizată aici.⁶⁰

Ultimii titulari cunoscuți ai locurilor tricesimale bănățene și-au derulat activitatea în timpul celei de-a doua administrații habsburgice de la sfârșitul secolului al XVII-lea. În mod, firească, primii consemnați în acte sunt vameșii de la Lipova: Paul Wibmer/ Wimber (până la 12 mai 1689), urmat de sârbul Nicolae Arbonas (din mai 1689 și până la căderea sa în captivitatea otomană – iulie 1695, apoi în anii 1700–1701) și de Christian Ernest Chilko/ Chylko (1696). Amănunte suplimentare există doar pentru cei cu cariere notabile. Astfel, Paul Wibmer și Christian Ernest Chilko au fost funcționari ai nou înființatei Administrații a Cămării din Buda, primul activând ca tricesimator la Szeged (1687–1691) și Pécs (1691–1708), iar celălalt lucrând ca vameș la Lipova (1696), apoi inspector tricesimal la Vărădia de Mureș (1697–1702).⁶¹

Pentru oficiul din Caransebeș se cunosc doi conducători, unul din partea Administrației Cămării din Buda, iar altul provenit din rândurile nobilimii locale întoarsă din refugiul ardelean. Aici trebuie precizat faptul că în primii ani ai existenței sale (1691–1695), biroul din Caransebeș s-a aflat în subordinea tricesimei de la Lipova, apoi a depins de vama de la Vărădia de Mureș. Între 1 mai 1690 și 7 aprilie 1701, șeful biroului caransebeșean a fost Ștefan Christofor Kluss (*Khussz, Klusz, Kush, Kuss*), angajat al Cămării de la Buda dar și funcționar al administrației sării. După ocuparea orașului de către otomani, Kluss a părăsit postul și a lucrat la inspectoratul fiscal din Arad (1702).⁶² În ultimii ani ai stăpânirii habsburgice, documentele evidențiază activitatea unui nobil local, anume *generosus dominus Stephanus Chun, tricesimator Suae Maiestatis Caransebesiensis, annorum 60* (5 ianuarie 1699). Ștefan Kun provenea dintr-o familie nobiliară caransebeșeană afirmată în decursul secolului XVII, care luase calea exilului după ocupația otomană din 1658. El a reușit să obțină bunăvoința autorităților imperiale care i-au dat în folosință posesiile Agadici, Dalci și Biserica Roșie/ Crvena Crkva. Totodată, Kun a sprijinit demersurile nobilimii bănățene pentru recunoașterea drepturilor patrimoniale anterioare cuceririi otomane și a contribuit la rezistența localnicilor față de tentativele Porții de a recupera teritoriile bănățene. El s-a distins, dar a fost și rănit, în cadrul luptei purtate de garnizoana din Caransebeș cu un detașament otoman venit de la

⁶⁰ Szádeczky, I. *Apafi Mihály*, 84–104, 231–254, 423–440, 589–593.

⁶¹ Tagányi, „A budai kam.” 414–415; Zoltán Fallenbüchl, *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár* (Budapest, 2002), 40 (Arbonas), 63 (Chilko), 354 (Wibmer).

⁶² Tagányi, „A budai kam.” 415; Oross, *A magyar királyság*, 127, nota 404; Fallenbüchl, *Állami*, 159.

Timișoara (7 august 1697).⁶³ Cu acest nobil se încheie seria persoanelor cunoscute care au condus oficiile tricesimale bănățene medievale.

Din informațiile anterioare se poate remarca faptul că vameșii erau înstăriți, unii chiar foarte bogați, aveau influență la Curtea princiară și se bucurau de o prestanță evidentă în cadrul societății locale. Foarte mulți au fost potriviți pentru această funcție, iar competența lor se întrevește și prin durata apreciabilă a serviciului.

Pentru îndeplinirea eficientă a sarcinilor încredințate, tricesimatorii au conlucrat atât cu personalul subordonat, cât și cu ceilalți dregători locali. Subalternii sunt amintiți destul de târziu și de vag. Actul numirii lui Sigismund Fiat prevede doar colaborarea titularului cu slujbașul care ținea socotelile (*rationista*) și cu servitorii, iar *Constituțiile Aprobate* amintesc la modul general de “slugile care aparțin vămii” (partea II, titlul XII, art. VII). Nominalizarea acestor funcționari este la fel de rară. Primul contabil cunoscut este Mihai Bobic din Caransebeș *ad praesens filialis tricesimae nostrae Zeikanyensis rationistae* care a fost înnobilit pentru serviciile sale credincioase aduse țării încă din adolescență (23 iunie 1642).⁶⁴ La sfârșit de secol, sursele îl remarcă pe Ioan Dalmata – funcționar al Administrației Cămarii din Buda, care activează în teritoriul bănățean ca locțiitor de tricesimator și strângător de dijme (august 1699).⁶⁵ Conlucrarea cu celelalte autorități transpare din actele princiare, din legislația epocii, dar și din categoria specială a înțelegerilor personale dintre dregători. O valoare deosebită are pactul de prietenie și asistență mutuală încheiat între Ioan Racoviță și Nicolae Mixa/ Micșa, la 26 decembrie 1580. Primul era prim-judele Caransebeșului, deci exponentul intereselor locale, iar Mixa ocupa funcția de tricesimator al locului de tranzit omonim, fiind reprezentantul autorității princiare. Ei au stabilit

*egy másnak illien keotésel való attjafiuságott jo akaratból tellies zibeol keotnek eo kegielmek [...], hogy ketten egy mást értjk mindenek ellen és egymásnak semmit ellene nem akarnak uetnj, hanem mindenek ellen egymás mellet fognak és egymás mellet való attjafiuságból való zeretbeol egymásnak mindenek ellen akarnak zolgálny és egymás mellet lennj.*⁶⁶

⁶³ Feneșan, “Stăpâni,” 190–191, 194, nr. III.

⁶⁴ C. Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat. Secolele XVI–XVII* (Timișoara: Editura de Vest, 2007), 118–121, nr. 20.

⁶⁵ Fallenbüchl, *Állami*, 70. Dalmata s-a remarcat printr-un comportament abuziv față de localnici, aspect evidențiat de Feneșan, “Stăpâni,” 169–171.

⁶⁶ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, fond familial Matskási, seria II: *Acte privind bunurile familiei*, fasc. XXIV, nr. 799. Publicat de Feneșan, “Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului,” 306, nota 17.

Pactul dovedește nu doar prietenia personală a unor localnici, ci și solidaritatea asumată de doi demnitari în rezolvarea sarcinilor publice. Colaborarea era necesară în condițiile prezenței la Caransebeș a unui număr apreciabil de negustori din Balcani, care urmăreau să eludeze interdicția de a desfășura afaceri în principatul ardelean.

*

Atribuțiile și competențele tricesimatorilor se bucură de o bună reflectare documentară, informațiile disponibile fiind concentrate în perioada secolelor XVI–XVII. Pentru epoca anterioară, reglementările au un caracter general: obligația plății tricesimei de către comercianți (1405), perceperea taxei pe baza vechilor obiceiuri și doar în locurile statornicite. Decretul regelui Vladislav II, din 2 februarie 1492, a stabilit: *Item, quod tricesimae exigantur regiae maiestati iuxta antiquam consuetudinem, sicuti temporibus dominorum Lodovici, Sigismundi et Alberti regum, in locis alias consuetis* (art. XXVII).⁶⁷ O precizare necesară, cuprinsă în *Decretum minus* (2 iunie 1498) al aceluiași suveran, arată că nu se percepea tricesimă decât pentru mărfurile transportate peste graniță (art. XXIX §3).⁶⁸ Cea mai detaliată reglementare a activității tricesimatorilor se află în *Constituțiile Aprobate* ale Transilvaniei (partea II, titlul XII, articolele I–IX și partea III, titlul XXXIX, articolele I–III).⁶⁹ Atribuțiile lor principale erau: a) vămuirea corectă a mărfurilor tranzitate, pe baza tarifelor în vigoare; b) respectarea privilegiilor individuale sau colective; c) confiscarea articolelor prohibite; d) depistarea și sancționarea evaziونیștilor; e) îndeplinirea misiunilor diverse, toate acestea fiind detaliate în continuare.

A. Îndeplinirea primei atribuții este legată de stabilirea valorii tricesimei pe baza normelor adoptate de suveran sau de către dietele țării. S-a arătat mai înainte dispoziția regelui Sigismund de Luxemburg ca mărfurile să fie taxate cu 1/30 din valoarea lor (1405). Peste ani (1653), *Constituțiile Aprobate* au stabilit că una din obligațiile esențiale ale comercianților balcanici era ca “din tot ce importă sau exportă să dea adevărata treizecime” (partea III, titlul LII, art. I).⁷⁰ Aici trebuie precizat faptul că noțiunea de treizecime nu trebuie înțeleasă strict literal. Parcurgerea registrelor vamale evidențiază că taxa propriu-zisă a oscilat între 3 și 5%, de multe ori proporția 1/30 (*tricesima*) devenind 1/20 (*vigesima*), mai ales în Transilvania.⁷¹ Pentru perioada timpurie nu s-au păstrat liste care să

⁶⁷ CJH, 496.

⁶⁸ CJH, 610.

⁶⁹ *Constituțiile Aprobate*, 88–91, 136.

⁷⁰ *Ibid.*, 155.

⁷¹ Demonstrație convingătoare la Zs. Simon, “Tarifa tricesimală a Transilvaniei din 1634,”

prezintă articolele supuse vămuirii ori valorile concrete ale taxelor. Decretele regelui Vladislav II din 1492 (art. XXVII, §1) și 1498 (art. XXIX, §4) s-au mărginit să arate că produsele mai ieftine de un florin nu erau supuse tricesimei (*de minutis autem rebus infra valorem unius floreni tricesimatores nullam tricesimam exigere praesumant*).⁷² Existența unor liste cu prețuri maxime la fiecare punct vamal și obligația tricesimatorilor de a le respecta sunt evidențiate pentru prima dată în cadrul hotărârilor Dietei parțiale de la Cluj (11 noiembrie 1560): *ut tricesimatores iuxta verum libellum vectigalem ipsis traditum legitimos et consuetos proventus tantum tricesimae exigere debeant*.⁷³ De asemenea, se poate sesiza tendința uniformizării sistemului de taxare. Astfel, în Dieta de la Cluj (19 noiembrie – 1 decembrie 1571) s-a hotărât instituirea unui vectigal cu prețuri reglementate, pentru evitarea abuzurilor la perceperea tricesimei, precum și a reclamațiilor (art. XXXVI). După puțini ani (4 noiembrie 1577), regulamentul districtului și orașului Lugoj a prevăzut ca tricesima după alimentele puse la vânzare în localitate trebuia plătită conform vectigalului (*az vectigal tartasa zerent*). Negustorii lugoieni trebuiau să respecte prețurile din vămi și reglementările în domeniu, atât în cazul mărfurilor taxate după cantitatea specificată, cât și în cazul celor impozitate după o cotă parte din valoarea produsului.⁷⁴ Primul tarif vamal cu valori cunoscute datează din 1 februarie 1603, fiind alcătuit de comisarii imperiali care guvernau Transilvania, pe baza celui utilizat sub Bathorești:

Vectigal provinciae Transsylvaniensis per illustres ac magnificos dominos sacr[ae] caes[areae] regiaeque maiestatis eiusdem provinciae generalem, consiliarios et designatos commissarios in Transsylvaniam subscriptum et subsignatum, prout iam olim a principe fuit constitutum

Lista se sfârșește cu precizarea că un exemplar a fost comunicat tuturor tricesimatorilor imperiali (*notandum, iuxta istud vectigal, similia exempla omnibus aliis suae Maiestatis caes[areae] in hac provincia Transylvaniae tricesimatoribus extradanda erunt*). Grijă pentru uniformitate transpare și din instrucțiunile împăratului Rudolf II către comisarii săi (20 ianuarie 1604), în care le arată obligația lor de a verifica dacă vectigalul este același în toate vămile (*diligenter*

Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai” al Academiei Române 11 (2008): 226–229. Primele date concrete despre vigeșima sibiană sunt înregistrate în raportul emisarilor imperiali Paul Bornemisza și Georg Werner către regele Ferdinand (1552), publicat în *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, Maria Holban, Maria Matilda Dersca-Alexandrescu Bulgaru, Paul Cernovodeanu, eds. (București, 1970), 89.

⁷² CJH, 496, 610.

⁷³ MCRT, II, 188, nr. III.

⁷⁴ MCRT, II, 505, nr. XIV (1571); BZK, 63. nr. 99 (1577).

etiam deliberent, qua ratione vectigal unum et idem in omnibus tricesimarum locis institui et observari queat).⁷⁵ Tariful din 1603 deschide seria actelor normative similare din secolul XVII (1620, 1632, 1634, 1654, 1687 și 1688) care au fost editate.⁷⁶ Din compararea lor se poate observa cum aceste liste devin tot mai ample pe parcursul întregului veac. Totuși, ele precizează în mod precaut că pentru acele articole necuprinse în vectigal, să se perceapă tricesima pe baza valorii acestora: *Item quae non sunt in vectigali tricesimae, iuxta valorem exigantur*.⁷⁷ Restaurarea administrației imperiale spre sfârșitul secolului XVII a determinat inerente schimbări și în sistemul vamal. Camera vieneză s-a văzut nevoită să înființeze grabnic un aparat uriaș pentru colectarea tricesimei și a altor taxe vamale, atât la marginea zonei neoacquistice, cât și în interiorul țării. Această urgență a afectat trecător principiul uniformității sistemului vamal, la care imperialii țineau atât de mult. De exemplu, conform unei instrucțiuni pentru tricesimatorii din Lipova, ei trebuiau să colecteze: pentru animale – trei sferturi din valoarea tricesimei, plus vechea taxă turcească; pentru sare – treizecimea și chiar o taxă separată; pentru alte mărfuri – tricesima obișnuită percepută la Buda (16 septembrie 1689).⁷⁸

Registrele tricesimale constituie o sursă esențială pentru cunoașterea fluxului de mărfuri tranzitate prin vămi și a rutelor comerciale. Din această perspectivă, Banatul rămâne o regiune vitregită, deoarece și-a pierdut de timpuriu fondul documentar, inclusiv acest gen de evidențe. Cât de gravă este această lacună se vede din simpla comparare cu situația Clujului, unde înregistrările vamale încep și se păstrează din anul 1599, curând după obținerea privilegiului princiar pentru perceperea tricesimei (3 septembrie 1598). Cele mai vechi registre tricesimale clujene (24 la număr, din perioada 1599–1637) au fost prelucrate integral și valorificate foarte eficient de istoricul Francisc Pap.⁷⁹ Ele aduc o contribuție majoră la cunoașterea vieții comerciale a burgului ardelean în prima treime a secolului XVII. Cu certitudine, comerțul caransebeșean a fost

⁷⁵ MCRT, V, 192–202, 249, nr. XLII a (1603) și LIII (1604).

⁷⁶ Simon, *Tarifa*, 221–250, îndeosebi 222–223, nota 6, unde autorul oferă referințe pentru toate tarifele menționate.

⁷⁷ MCRT, V, 196, nr. XLII a (1603); Simon, *Tarifa*, 226, 229–230.

⁷⁸ István Nagy, *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek* (colecția Magyar Országos Levéltár kiadványai, I. Levéltári leltárak, 9) (Budapest, 1995), 393.

⁷⁹ Ferenc Pap, *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)* (Bukarest-Kolozsvár, 2000). Lista articolelor publicate de acesta, pe baza registrelor amintite, sunt enumerate în studiul său “Negustori literați (“deák”) la Cluj (1599–1637),” *Anuarul Institutului de Istorie “George Bariț” din Cluj-Napoca* 45 (2006): 9, nota 3. Ulterior, autorul a publicat studiile: “Comerțul cu sare în registrele tricesimale clujene (1599–1637),” *Acta Musei Napocensis*, seria *Historica* 47 (2010): 275–278; “A süveg a kolozsvári harmincadjegyzékben, 1599–1637,” *Fons* 18, nr. 3 (2011): 343–360.

unul animat, îndeosebi prin activitatea negustorilor balcanici, însă amploarea tranzitului de bunuri rămâne imposibil de calculat în absența registrelor vamale.

B. Respectarea legislației în vigoare și a privilegiilor individuale ori colective era una dintre misiunile importante ale vameșilor de la granițe. Aici trebuie reamintit faptul că societatea secolelor XV–XVII este o lume a ierarhiilor social-politice bazate pe privilegii variate, pe un regim al avantajelor materiale și onorifice. Privilegii speciale au avut orașele, bisericile, mănăstirile, breslele, persoanele particulare, “oaspeții” etc. Bunul-plac al principelui era hotărâtor în adoptarea, menținerea și anularea unei decizii (*usque ad beneplacitum principum*), aspect expus foarte clar în amintitul act al numirii lui Sigismund Fiat ca vameș. Prin urmare, legea nu era aceeași pentru toți din rațiuni de ierarhie socială, de privilegiu politic, din motive etnice sau confesionale. Abia societatea modernă a desființat sistemul tipic medieval al privilegiilor și discriminărilor felurite, înlocuindu-l cu legea, aceeași pentru toți.

Primele facilități și scutiri referitoare la plata tricesimei se regăsesc în *Decretum minus* al regelui Vladislav II. Actul stipulează că nobilii, preoții, călugării și oamenii lor nu pot fi supuși la plata tricesimei pentru bunurile achiziționate în vederea consumului lor (art. XXXV), iar nobilii, orașele și moșiile regale care au scutiri de taxe sunt exceptați de la plata tricesimei (art. XXXV, §5).⁸⁰ În categoria favorizaților se află inclusiv locuitorii din Caransebeș. Marile privilegii ale orașului, obținute de la regii Vladislav II (17 ianuarie 1497) și Ioan Zápolya (5 februarie 1532), includeau însemnate facilități de ordin economic. În prima diplomă, de fapt o reconfirmare a drepturilor străvechi, s-a prevăzut scutirea orașenilor de orice taxă sau vamă (*alicuius tributii vel thelonii*), cu siguranță doar pentru activitățile lor comerciale. Al doilea privilegiu a întărit exceptarea caransebeșenilor și a mărfurilor lor de la plata oricărei taxe și tricesime (*a solutione cuiuslibet tributii et tricesime, tam de personis propriis, quam de rebus eorum mercimonialibus penitus et per omnia exempti sunt et supportati*).⁸¹

Avantajul nobilimii de a fi exonerată de plata tricesimei pentru bunurile care nu erau destinate comercializării a fost permanent apărut și lărgit. Dieta parțială de la Sibiu (30 noiembrie – 13 decembrie 1566) a hotărât ca nobilii care transportă vite și vin doar pentru nevoi proprii să nu plătească tricesimă. După puțini ani, Dieta parțială de la Târgu-Mureș (6–14 ianuarie 1571) a stabilit scutirea nobililor de plata tricesimei pentru grâul și vinul adus de pe proprietățile din Ungaria.⁸² Și mai categorică apare decizia Dietei de la Bistrița (25 martie – 3

⁸⁰ CJH, 614.

⁸¹ Feneșan, “Despre privilegiile Caransebeșului,” 161–163, nr. I-II.

⁸² MCRT, II, 326, 379, nr. XIII (1566) și XXIV (1571). Ultima decizie a fost reconfirmată de Dieta de la Alba Iulia, din 6–15 ianuarie 1598 (MCRT, IV (1597–1601) (1878), 134, nr. VI, art. 18).

aprilie 1610): nobilul care nu face comerț cu produse să nu fie supus nici vămii, nici tricesimei (*Nemes ember penig, az ki marhával nem kereskedik, se vámot se harminczadot nem tartozik adni*).⁸³ Au existat și situații speciale, când dietele au redactat articole cu referire directă la vămile bănățene. Un exemplu edificator, deja evocat, este hotărârea Dietei de la Cluj (1–23 mai 1622) ca nobilii care își valorifică propriul grâu să nu fie taxați cu tricesima la Caransebeș, așa cum de altfel nu se întâmplase niciodată. Facilități vamale au primit și persoanele nevoiașе pentru vitele destinate consumului propriu.⁸⁴ Spre sfârșitul perioadei analizate aici, *Constituțiile Aprobate* au stabilit categoriile exceptate de la plata tricesimei: “ordinele care vagabondează și fac comerț”, nobilii pentru produsele din gospodăriile proprii destinate consumului și nu comercializării, inclusiv cele de pe moșiile aflate în Ungaria, apoi sărăcimea pentru vitele care nu le exportă. S-a menținut prevederea ca animalele taxate și rămase nevândute peste graniță puteau fi readuse fără a mai fi supuse unei alte vămuiri (partea II, titlul XII, art. IV).⁸⁵

Pe de altă parte, legislația a stipulat taxarea nobilimii în anumite condiții. *Decretum minus* din 1498 a hotărât că în situația în care un nobil se întovărășește cu un țaran sau cu un orașean plătitor de taxe pentru a derula activități comerciale, atunci collectorul de impozite era liber să ia dare de la amândoi (art. XXXV §6). Tot astfel, Dieta de la Mediaș (21–26 martie 1599) a stabilit ca nobilii să plătească tricesima dacă aduc produse, dar nu pentru uzul gospodăriei, ori în cazul în care comercializează sare.⁸⁶

Pe lângă hotărârile cu caracter de lege au existat și porunci princiare cu referire specială la anumite persoane și situații. De exemplu, unii posesori de salvconduce au beneficiat de facilități vamale pe timpul îndeplinirii misiunii lor.

C. Tricesimatorii aveau obligația să respecte nu doar libertățile ci și interdicțiile stabilite prin legi și decrete. Des pomenitul *Decretum minus* din 1498 a interzis scoaterea din țară a cailor/ iepelor/ mânjilor și a metalelor prețioase sub formă de lingouri, tentativele fiind pedepsite cu confiscarea acestor bunuri (art. XXXI §2–4). Totodată, tricesimatorii erau opriți să facă tovărășie cu străinii pentru exportul bunurilor menționate, sub pedeapsa căderii în infidelitate (art. XXXII).⁸⁷ Peste ani, interdicțiile s-au extins asupra majorității animalelor domestice și produselor derivate. Astfel, la 23 iunie 1571, voievodul Ștefan Báthori a poruncit tuturor dregătorilor și supușilor săi, nobili și nenobili,

⁸³ MCRT, VI (1608–1614) (1880), 178, nr. XXII, art. 20.

⁸⁴ Hotărârea Dietei de la Cluj (26 aprilie – 5 mai 1609), în MCRT, VI, 119, nr. XVI, art. 6.

⁸⁵ *Constituțiile Aprobate*, 89.

⁸⁶ CJH, 614; MCRT, IV, 272, nr. XL a, art. 15.

⁸⁷ CJH, 612.

inclusiv tricesimatori, să oprească exportul de piei netăbăcite, pentru a nu mai fi păgubită breasla tăbăcarilor din Sibiu și din celelalte orașe și târguri săsești.⁸⁸ Condiții suplimentare se regăsesc în porunca voievodului Cristofor Báthori către toți oficialii ardeleni, inclusiv din districtul Caransebeș (*vobis universis officialibus, tricesimatoribus [...] in huius regni Transylvaniae, item in districtu Caransebes existentibus*) de a-l sprijini în activitatea sa pe Ioan Barany din Aiud desemnat prefect al colectoarelor de piei de orice fel din țară. Totodată, funcționarii trebuiau să interzică altor particulari cumpărarea de piei (6 iunie 1578).⁸⁹ În anul următor, Dieta parțială de la Turda (21–24 octombrie 1579) a cerut tricesimatorilor să-i oprească pe negustorii “greci” de a scoate oi și berbeci din țară și să le refuze orice bacșiș.⁹⁰ În mod firesc, au existat și exceptări punctuale de la normă. Deși, în principiu, exportul de animale era interzis, Dieta de la Cluj (21–26 octombrie 1578) a aprobat în mod excepțional, pe temeiul recoltei slabe de grâu din acel an, ca locuitorii districtelor Caransebeș și Lugoj să poată exporta ovine în părțile turcești, însă doar oile lor, nu și pe cele aduse de ei din Ardeal.⁹¹ Aceleași realități sunt sesizabile și în cazul importurilor. Pentru a stopa importul de aramă care afecta extracția internă, voievodul Ștefan Báthori se adresa autorităților țării

“de asemenea, tricesimatorilor și vameșilor [...] ca de acum înainte peste tot și la toți din toată Transilvania și din părțile Ungariei supuse stăpânirii noastre, unde veți descoperi materie brută de cupru încă neprelucrată în produse, după publicarea acestui edict al nostru, sunteți datori și obligați să-l confiscați” (17 septembrie 1571).⁹²

Această interdicție nu l-a oprit pe principele-cardinal Andrei Báthori să acorde un privilegiu personal și viager meșterului medieșan Valentin Cuprifaber/ *Khupferschmit* de a importa *ex Germania* arama brută necesară meșteșugului său (28 august 1599).⁹³

⁸⁸ Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale ale României, *Colecția de documente ale breslelor*, seria 1: *Documente de breaslă*, nr. 77 (în continuare: SJSAN). Prima interdicție cunoscută de a exporta piei crude, a fost dată de regele Vladislav II, la 9 august 1513, Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV/1 (1358–1600), ed. Nicolae Iorga (București, 1911), 224–225, nr. 406.

⁸⁹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt/ Documente privind istoria orașului Brașov*, vol. IX: *Zunfturkunden/ Documente de breaslă 1420–1580*, Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin, eds. (Brașov, 1999), 354–356, nr. 181.

⁹⁰ MCRT, III, 143–144, nr. XI, art. 6.

⁹¹ Ibid., 139, nr. X, art. 5.

⁹² *Quellen*, 316–317, nr. 160.

⁹³ SJSAN, *Colecția de documente ale breslelor*, seria 1: *Documente de breaslă*, nr. 154.

Vameșii bănățeni au acordat o atenție specială negustorilor balcanici și levantini, numiți generic “greci”, care făceau afaceri în Principatul Transilvaniei. Atitudinea acestor funcționari a trebuit să urmeze mereu politica fluctuantă a autorităților ardelene față de comercianții “greci”. Sintetizând o evoluție seculară a raporturilor dintre autorități și negustori, *Constituțiile Aprobate* subliniază:

“experiența dovedește clar că libera circulație prin țară a grecilor, armenilor, sârbilor, bulgarilor, dalmațienilor și a altor nații care obișnuiesc a face comerț cu împărăția turcului, câteodată este folositoare, alteori însă e dăunătoare; de aceea și în viitor depinde de hotărârea principilor permisiunea sau interdicția în anumite timpuri a liberei circulații și a comerțului aceloră în această țară”.

Actul constituțional consacră cele trei obligații esențiale ale negustorilor levantini: să nu umble pe drumuri și cărări interzise, “din tot ce importă sau exportă să dea adevărata treizecime”, apoi să nu se amestece în afaceri de spionaj, în colportarea de informații și vehicularea corespondenței. De asemenea, s-a întărit obligația vameșilor de a observa și raporta faptele păgubitoare ale “grecilor” (partea III, titlul LII, art. I).⁹⁴

Tendința generală a fost de eliminare a comercianților balcanici de pe piața ardeleană, din diverse motive. În primul rând, prin extinderea afacerilor în Principat, “grecii” au intrat în concurență cu negustorii locali și au încălcat monopolurile și privilegiile breslelor, nobililor și orașelor. Intoleranța a fost generată și de atitudinile ori practicile intrușilor: nu aveau o reședință stabilă și avere imobiliară care să constituie garanții materiale și morale (1559, 1572, 1581), măreau prețurile produselor importate (1581), practicau comerț fără a plăti vamă (1583), scoteau din principat articole interzise la export, cum ar fi metale prețioase sau blănuri scumpe (1583, 1591, 1610, 1618), ba încă și spionau (1600). Măsurile de forță împotriva “grecilor” au constat în confiscarea mărfurilor, limitarea accesului doar până în orașele de graniță, printre care se afla și Caransebeșul (1583, 1600, 1613), revigorarea dreptului de etapă și de depozit (1591, 1600).⁹⁵ În legătură cu acest ultim aspect, trebuie făcute câteva precizări lămuritoare. Dreptul de etapă (*jus stapuli*, *Stapelrecht*) era un complex de reguli cu mai multe componente. În primul rând, negustorii străini erau obligați să se oprească în orașul care beneficia de acest drept și să vândă exclusiv

⁹⁴ *Constituțiile Aprobate*, 154–155.

⁹⁵ Ioan Lupaș, “Măsuri legislative luate în dietele ardelene contra Grecilor,” *Anuarul Institutului de Istorie Națională* 3 (1924–1925) (Cluj, 1926): 537–539; Samuel Goldenberg, Mihail Dan, “Regimul comercial al negustorilor balcano-levantini în Transilvania în sec. XVI–XVII,” *Apulum* VII/1 (1968): 549–557; Mária Pakucs-Willcocks, “Between ‘Faithful Subjects’ and ‘Pernicious Nation’: Greek Merchants in the Principality of Transylvania in the Seventeenth Century,” *Hungarian Historical Review* 6, nr. 1 (2017): 111–137.

localnicilor. După un timp definit, în funcție de natura acestei etape, negustorii aveau dreptul să călătorească dincolo de orașul respectiv ori, dimpotrivă, accesul în teritoriul controlat de acel oraș le era refuzat și trebuiau să se întoarcă. Limitarea accesului comercianților străini în regatul maghiar se observă încă din cuprinsul amintitului privilegiu emis de Gheorghe Brancovici (1449). După o jumătate de secol, prin *Decretum minus* (art. XXXI §1) s-a stabilit că străinii nu pot intra în regat să cumpere animale, ci doar li se permite să facă schimb în punctele de tricesimă. În cele mai multe cazuri, etapa era însoțită și de dreptul de depozit (*jus depositarii/ emporii*), conform căruia negustorii străini își depuneau marfa în spații special amenajate și o vindeau localnicilor doar *en-gros*, fiindu-le interzis comerțul cu amănuntul. Dreptul de etapă și depozit îi obliga pe negustori să folosească doar rutele oficiale (*consuetas vias*), care treceau prin orașele ce dispuneau de acest privilegiu. Totodată, dreptul de etapă și depozit combinat cu cel de a organiza târguri a contribuit la creșterea veniturilor orașelor și la extinderea ariei lor de dominație economică.⁹⁶ Brașovul și Sibiul au fost primele orașe care au beneficiat de dreptul de etapă (1369 și 1382) și de depozit (1369/ 1468, respectiv 1382); în plus, brașovenii și sibienii au obținut arendarea vămilor vigesimale de la hotarele cu Țara Românească și Moldova (înainte de 1476). Dreptul de etapă a fost acordat orașelor Bistrița – pentru comerțul cu Moldova (1523) și Cluj (1538). După mijlocul secolului al XVI-lea, dreptul de depozit s-a extins și asupra orașelor Caransebeș (1557) și Cluj (1558), pentru mărfurile venite din orice direcție.⁹⁷

În cazul concret al Caransebeșului, acordarea dreptului de etapă și depozit a avut două cauze principale. În primul rând, după anul 1552, orașul a devenit capitala banatului omonim, integrat de acum în Principatul Transilvaniei. Cu toată importanța sa, Caransebeșul a devenit, timp de o sută de ani, un oraș de margine al principatului, situat foarte aproape de eyaletul otoman al Timișoarei. A doua cauză a fost intensificarea schimburilor comerciale cu zona sud-du-năreană, prin intermediul negustorilor “greci”. După statornicirea noilor granițe din partea sud-vestică a Principatului, comercianții balcanici au devenit foarte stânjenitori pentru sașii ardeleni. Ostilitatea localnicilor nu a întârziat să se arate, iar primul indiciu este întâmpinarea adresată autorităților imperiale, prin care negustorii levantini erau reclamați că ocolesc locurile de depozit, folosind noul drum prin Caransebeș, pentru a-și valorifica mărfurile pe piața

⁹⁶ M. Pakucs-Willcocks, “Dreptul de etapă al Sibiului în secolele XIV–XVII. Parcurusul secular al unei instituții medievale,” în *Viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, Ovidiu Cristea, Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, eds. (Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, 2012), 192.

⁹⁷ Ibid., 196–200; Elek Jakab, *Oklevéltar Kolozsvár története*, vol. II (Budapest, 1888), 34, nr. 21 (pentru Cluj, 1558).

transilvană (29 aprilie 1555).⁹⁸ Transferul de putere petrecut în principat la 1556, a amânat rezolvarea acestui conflict. O nouă intervenție a sașilor la regina Isabella Zápolya a condus la instituirea depozitului în Caransebeș:

[...] *omnes et quoslibet negotiatores et mercatores extraneos aliegenas ab ulteriori cum mercibus eorum in regnum ingressu cohibere, sed merces earum quaslibet et res venales isthic in Charansebes loco depositionis relinqui facere debeatis et teneamini* (10 octombrie 1557).

Hotărârea reginei a fost ulterior confirmată în Dieta de la Cluj (27 aprilie – 5 mai 1578) care a prevăzut o amendă de 200 florini pentru încălcarea dreptului de depozit caransebeșean (*az letevő helyhez Karansebeshez*).⁹⁹

Măsurile restrictive s-au împletit cu politici mai permissive, precum: prelungirea rutei admise până la Orăștie sau Sebeș (1577), îngăduirea vânzării mărfurilor în târguri fixe și la prețurile stabilite de diete (1588, 1627), permisiunea de a face comerț oriunde, dacă se făcea dovada, mai întâi, a unui domiciliu stabil în principat (1572), apoi, mai simplu, doar a plății taxelor vamale (1609). De exemplu, la 1 mai 1573 se arăta că „grecii” stabiliți la Caransebeș își plăteau dările și taxele la fel ca și ceilalți orășeni, apoi achitau dreapta treizecime, primind astfel permisiunea de a face comerț în principat:

[...] *gravissimis institorum Grecorum Karansebesiensium intelleximus quereimoniis, quod licet ipsi in civitate ipsa Karansebesiensi census et quaslibet contributiones instar aliorum incolarum eiusdem civitatis Karansebesiensis ac ratione etiam rerum ipsorum mercimonialium iustas tricesimas solverunt nosque eidem ob id super libera questura et commeatione in hoc regno Transilvanie ubivis facienda et exercenda literas nostras concessissemus* [...] ¹⁰⁰

Și în această privință se poate remarca intervenția personală a principelui în favoarea unor grupuri sau persoane de origine „greacă” din Caransebeș (1572–1573).¹⁰¹ Tolerarea străinilor se făcuse și în speranța ieftinirii mărfurilor „turcești” (*res Turcales*),¹⁰² însă scumpirea nu poate fi imputată în totalitate comercianților balcanici, ci trebuie privită ca o manifestare a cunoscutei

⁹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, 512–513, nr. 946.

⁹⁹ Hurmuzaki, *Documente*, II/5 (1552–1575), ed. Nicolae Densușianu (București, 1897), 443, nr. 181; MCRT, III, 136, nr. IX, art. 29.

¹⁰⁰ Magina, „Documente,” 489, nr. 4.

¹⁰¹ Goldenberg, „Caransebeșul,” 172, 174; Magina, „Documente,” 486–495, nr. 2–7, 9.

¹⁰² Lupaș, „Măsuri,” 537 (1581); Dieta de la Alba Iulia (1–20 noiembrie 1591), în MCRT, III, 391, nr. VIII, art. 23.

“revoluții a prețurilor” care inițial (de pe la 1520) a afectat piețele occidentale, apoi și economia otomană (începând cu deceniul 1570–1580).¹⁰³

D. Combaterea evazioniştilor s-a numărat printre cele mai importante atribuții ale tricesimatorilor. *Decretum minus* din 1498 (art. XXXVI) deschide seria reglementărilor din perioada analizată aici, care îi pedepsesc pe cei ce ocolesc vămile, folosind drumuri ilicite (*vias falsas*).¹⁰⁴ Cu ocazia numirii lui Sigismund Fiat ca tricesimator suprem în Banat, principele Gabriel Bethlen a cerut “înțelepților și chibzuiților juzi, dimpreună cu ceilalți jurați cetățeni din Caransebeș, Lugoj și Zăicani [...] să-i fie cu ajutor și sprijin, spre a putea pedepsi [...] pe cei care fie că se vor sustrage să dea venit fiscului nostru, fie că se vor furișa cu oarecare vite” (1627).¹⁰⁵ Legislația dietală a acordat o atenție specială celor care refuzau plata tricesimei, precum și complicilor lor. Din 1637, cauzele s-au judecat cu prioritate în instanța comitatensă (*in prima sede judiciaria, ante omnes alias causas*).¹⁰⁶ Tot astfel, *Constituțiile Aprobate* au statornicit obligațiile tricesimatorilor de a păstra declarațiile celor care tranzitau vama cu animale și de a raporta fraudele la instanțele locale. Era permisă sesizarea imediată sau ulterioară a vameșului, iar fraudă dovedită se pedepsea cu confiscarea vitelor și plata tricesimei. Procedura de judecare a cazurilor de evaziune a prevăzut o singură amânare, sentința fiind dată la al doilea termen. Condamnatul trebuia să plătească triplul valorii animalelor traficate ilegal, fiind executat în decurs de 15 zile de către oficialii locali (partea II, titlul XII, art. V). De asemenea, “slugile care aparțin vămii, când urmăresc oamenii fugiți (ce se sustrag – n.n.) de la treizecime și găsindu-i nu ar putea răzbi cu ei, vestind satele, acestea sunt obligate să le vină în ajutor”, sub pedeapsa unei amenzi de 200 florini (partea II, titlul XII, art. VII).¹⁰⁷

E. Vameșii au îndeplinit și alte activități importante, dar cunoașterea lor este limitată de consemnările discrete și rare. De exemplu, articolele dietale adoptate la adunările din aprilie–mai 1633, mai–iunie 1635, martie 1637, aprilie–mai 1638 precizează mai detaliat modul în care tricesimatorii și subalternii lor special angajați erau obligați să aplice scutirea nobililor de vamă, să păzească

¹⁰³ Cemal Kafadar, “Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin,” *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 46, nr. 2 (1991): 381–400.

¹⁰⁴ CJH, 614.

¹⁰⁵ Feneșan, *Documente*, 153–154, nr. 66. O altă solicitare pentru ajutorarea tricesimatorului Sigismund Fiat, adresată de principele George Rákóczi I autorităților orășenești din Caransebeș și Lugoj (15 august 1638), la Pesty, *Krassó*, IV, 312–313, nr. 551.

¹⁰⁶ Hotărâri luate în Dietele de la Alba Iulia (13 mai – 10 iunie 1635 și 23 aprilie – 16 mai 1638) și Mediaș (1–22 martie 1637), în MCRT, IX (1629–1637) (1883), 419, nr. XXVI, art. 12; 596, nr. LIII, art. 22 (citatul); X (1637–1648) (1884), 142–143, nr. XIII a, art. 15.

¹⁰⁷ *Constituțiile Aprobate*, 90–91.

drumurile și potecile, să urmărească și să tragă în judecată pe evazionști.¹⁰⁸ Scopul reglementărilor dietale era, în mod evident, mutarea tricesimatorilor din sfera administrativă în cea judiciară, unde interesele lor ar fi fost mai bine protejate, iar ei ar fi căpătat o protecție mai eficientă împotriva contrabandiștilor. Cu toate aceste schimbări, titularii oficiilor tricesimale au primit în continuare diverse sarcini cu caracter administrativ sau fiscal. Astfel, la 6 noiembrie 1632, Sigismund Fiat *tricesimatore celsitudinis vestrae Caransebesiensis atque Lugasiensis* era desemnat de principe, împreună cu alți notabili, să realizeze o punere în posesie la Lugoj.¹⁰⁹ Alte exemple se regăsesc în instrucțiunile și ordonanțele noii administrații habsburgice instaurate spre sfârșitul secolului. La 16 septembrie 1689, tricesimatorii din Lipova aveau ca misiune principală organizarea unui oficiu poștal care să permită conectarea birourilor financiare ale Camerei maghiare. După puțini ani, pe 24 septembrie 1693, ordonanța feld-mareșalului Friedrich von Veterani pentru reglementarea raporturilor dintre autoritățile militare și cele civile în Banatul montan, începe în mod semnificativ cu dispoziția ca oficiul de tricesimă de la Caransebeș și filialele acestuia să procedeze cu moderație la încasarea dărilor de la populație.¹¹⁰

În mod firesc, activitatea vameșilor a fost marcată de abuzuri, acestea făcând obiectul reglementărilor juridice. Conduita arbitrară era sancționată, de regulă, cu aplicarea unor amenzi substanțiale, iar uneori se proceda la destituirea titularului postului. Seria dovezilor începe tot cu acel *Decretum minus* din 1498 care a statuat că nobilii și clericii supuși abuzurilor au dreptul la restituirea îndoită a sumelor ce li s-au luat (art. XXXV §1). Dacă tricesimatorul era autorul măsurii arbitrare, atunci el trebuia reclamat direct regelui (art. XXXV §2). Suveranul avea puterea de a-l pedepsi aspru pe vameș, dacă era convins de greșeala acestuia, pe baza mărturiilor oficialilor locului (art. XXXV §3). Totodată, de un tratament asemănător avea parte și reclamantul dovedit ca mincinos (art. XXXV §4).¹¹¹ În perioada Principatului, Dietele s-au ocupat mai puțin de aspectele administrative ale tricesimei, adoptând cu precădere hotărâri împotriva abuzurilor din jurul încasării taxelor vamale și contra refuzului de a plăti treizecimea. Dieta parțială de la Cluj (11 noiembrie 1560) a luat primele decizii referitoare la modalitatea de percepere a tricesimei, tocmai pentru evitarea abuzurilor. O altă

¹⁰⁸ MCRT, IX, 315, nr. XV a, art. 9; 419, nr. XXVI, art. 12; 596, nr. LIII, art. 22; X, 142–143, nr. XIII a, art. 15.

¹⁰⁹ A. Magina, “Înnobilările din Lugoj în secolul al XVII-lea,” în *Vocația istoriei. Studii în memoria profesorului Nicolae Bocșan*, Ligia Boldea, Rudolf Gräf, eds. (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2017), 86, nr. 3.

¹¹⁰ Nagy, *A Magyar Kamara*, 397 (1689); C. Feneșan, “„Reglementarea” din 1693 a comitatului Severinului,” *Banatica* 4 (1977): 291.

¹¹¹ CJH, 614.

dietă parțială, reunită la Alba Iulia (4–9 noiembrie 1562), a menținut dreptul celor nedreptățiți de a-i reclama pe vameși în fața principelui:

*Querelas de tricesimis exigendis sacra Maiestas inquisitione facta certo intelliget et modum dare dignabitur, ne querelis eiusmodi ansa prebeat, datque Maiestas sacra libertatem querulantibus citandi tricesimatores in presentiam Maiestatis eius, de quibus iudicium et justitia fiet.*¹¹²

Peste ani, Dieta de la Alba Iulia (6–15 ianuarie 1598) a dezbătut atitudinea tricesimatorului Lipovei, diacul/ literatul Iacob Ajthony, acuzat că ar fi mărit prețul alimentelor și altor articole, apoi că își urma doar propriul interes. Adunarea țării a desemnat un agent pentru verificarea conturilor de la oficiul din Lipova și întocmirea unui raport pentru următoarea dietă.¹¹³

Colecția de legi dietale reflectă măsurile tot mai aspre adoptate pentru a stopa nesfârșitele nedreptăți. Plângerile față de perceperea exagerată a tricesimei *contra antiquam libertatem nobilium* a determinat Dieta de la Târgu-Mureș (18–25 martie 1607) să decidă amendarea pe loc și fără iertare (*immediate et irremissibiliter mox et de facto*), cu 200 de florini, a tricesimatorilor abuzivi.¹¹⁴ Dispoziția a fost întărită în Dieta de la Sighișoara (9 octombrie – 7 noiembrie 1616), unde s-a stabilit că dacă un tricesimator ar percepe o taxă mai mare decât cea legală, în contradicție cu instrucțiunile sale, să fie citat din oficiu la instanța comitatului, fiind pasibil de o amendă de 200 florini, din care două treimi revin fiscului, iar o treime celui păgubit.¹¹⁵ Mai târziu, *Constituțiile Aprobate* au prevăzut că tricesimatorul care se face vinovat “în fața legilor țării și libertății patriei”, anume păgubește particularii pe nedrept sau se arată incompetent, este judecat la instanța comitatensă sau la sediul tricesimatorului Curții. Purtarea abuzivă dovedită se pedepsea cu o amendă de 200 florini, însoțită de restituirea pagubei și a cheltuielilor judiciare. Incompetența își avea prețul ei, suma de restituit fiind împărțită egal între fisc și reclamant. Despăgubirea se aplica imediat, pe seama oricărui bun al tricesimatorului (partea II, titlul XII, art. III).¹¹⁶ Seria exemplelor se poate încheia cu numeroasele abuzuri și acte de violență săvârșite vreme îndelungată, între 1662 și 1686, de vameșul (*vamđji*) Petru Turnea la adresa otomanilor din Banat, toate

¹¹² MCRT, II, 188, nr. III (1560); 211 (1562).

¹¹³ MCRT, IV (1597–1601) (1877), 133, nr. VI, art. 11.

¹¹⁴ MCRT, V, 470, nr. LIII, art. 11.

¹¹⁵ MCRT, VII (1614–1621) (1881), 392, nr. LVII a, §12. Dieta de la Alba Iulia (5–26 mai 1619) a modificat repartizarea amenzii: câte o treime la fisc, la comitele comitatului și la păgubit (*ibid.*, 516–517, nr. LXXXIII a, §13).

¹¹⁶ *Constituțiile Aprobate*, 88–89.

pornite din aversiunea acestuia față de turci: confiscarea mărfurilor cumpărate de ei din Transilvania (1672), strămutarea locuitorilor din satul Bucova în Transilvania și ridicarea unei fortificații la granița cu eyaletul Timișoarei (1677), instigarea haiducilor să comită jafuri în teritoriile islamice (1686). Amploarea acțiunilor ostile se întrevește din reclamația autorităților otomane adresată principelui Apafi pentru “cele 23 de fapte foarte grave comise numai de către vameșul Petru Turnea” în primele luni din 1677.¹¹⁷

*

Un alt aspect important în studiul tricesimelor bănățene îl reprezintă modalitatea de administrare a veniturilor. Au existat două metode principale de valorificare a vămilor, anume sistemularendării și administrarea directă de către stat. Cele două tipuri de practici au coexistat atât în perioada Regatului medieval maghiar, cât și în epoca Principatului autonom transilvănean. Pentru perioadele mai vechi, modalitățile de exploatare a vămilor bănățene rămân încă în obscuritate. Totuși, se poate întrezări o posibilăarendare a oficiilor de la Timișoara și Caransebeș, la începutul domniei lui Vladislav II, așa cum sugerează primul Decret al regelui din 1492:

Illas vero tricesimas, que domino Stephano de Zapolya, comiti perpetuo terre Scepusiensis et regni Hungarie palatino ac aliis dominis sunt impignorate, usque tempus redemptionis earum exigi facere habeant et debeant modo antedicto in locis consueti (art. XXVII §2).¹¹⁸

În secolele XVI–XVII, dovezile devin mai consistente și permit constatarea că opțiunea pentru una din cele două metode de administrare a fost determinată nu atât de o viziune economică de perspectivă, cât de situația de moment. Când trezoreria avea nevoie urgentă de bani, aceasta a dat înarendă o parte din oficiile tricesimale. Menținerea contractelor a depins mereu de randamentul obținut în administrare. Regulile de funcționare a punctelor vamale s-au cristalizat lent, iar odată adoptate, au devenit obligatorii, în egală măsură, pentru arendași și funcționarii fiscului princiar. Nu au existat diferențe semnificative între administrarea de stat și cea privată, cel puțin în ultimele decenii ale principatului. Arendașul și-a asumat aceleași obligații ca și funcționarul princiar,

¹¹⁷ Cristina Feneșan, “Bunuri și oameni în sandjakurile Caransebeș și Lugoj în a doua jumătate a veacului al XVII-lea,” *Tibiscum*, Serie Nouă, Istorie-Etnografie, 4 (2014): 65–66; Feneșan, *Diplomatarium*, 476–477, 486–490, 495–500, nr. 193, 199a–b, 203, 204.

¹¹⁸ CJH, 496.

personalul său a avut responsabilități similare cu cele ale slujbașilor de stat, devenind angajați semi-publici.¹¹⁹

Primul exemplu de arendare a vămii caransebeșene datează din anul 1583. La 30 mai, cei trei consilieri princieri (care îl tutelau pe tânărul Sigismund Báthori) raportau regelui polon Ștefan că oficiul tricesimal de la Caransebeș, care înainte nu aducea un venit mai mare de 5000 de florini, tocmai fusese arendat pentru 6000 (*es immaris az karansebesy harminczadoth, ky az eleöth nem sokath teött teöbbeth eött ezer foraintnál, [most] hat ezerbe árendáltok el*).¹²⁰ Condițiile arendării sunt cunoscute din rezumatul contractului *Locatio Tricesimae Caransebesiensis Michaeli Lividario (de Szaszsebes)*, redactat la Alba Iulia, pe 14 iunie 1583. Preferința față de acest Mihai Lividari din Orăștie avea ca temei declarat credința și serviciile sale loiale față de principe. Tricesima târgului Caransebeș era dată în arendă timp de un an și pentru 6000 florini, suma fiind plătită la trezoreria princiară în patru tranșe egale. Arendașul trebuia să colecteze taxele în modul prescris de lege, să contabilizeze plățile și să nu comită abuzuri sau nedreptăți care ar fi generat reclamații.¹²¹ Afacerea nu pare să fi fost profitabilă, deoarece după expirarea arendării, amintitul Nicolae Mixa a revenit în funcție (15 august 1584). Pentru următorul sfert de secol, există și alte informații referitoare la arendarea vămilor bănățene. Oficiul tricesimal din Lipova a fost administrat succesiv de *egregius Jacobus literatus Aythony, suae M[aiesta]tis caes[areae] tricesimator Lippensis* (în anii 1601–1603), apoi de alesul Mihai Bodony *salis Camerae Tordensis, portus Varadgiensis tricesimaeque nostrae Lippaiensis arrendatoris* (14 august 1608).¹²² Sfârșitul epocii Bathoreștilor a însemnat și renunțarea la sistemul arendării vămilor, semnalul schimbării fiind dat la Dieta de la Cluj (20–29 octombrie 1613), când s-a cerut noului principe Gabriel Bethlen să nu recurgă la arendări.¹²³ Această politică s-a aplicat timp de o jumătate de secol, după care s-a revenit la practica arendărilor. În întreaga domnie a principelui Mihail Apafi I (1661–1690) tricesimele trec din administrarea fiscului princiar în cea a particularilor (negustori “greci” sau mari nobili transilvăneni), arendarea devenind un sistem permanent.¹²⁴ Printre arendași se

¹¹⁹ Győző Ember, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiól a török kiűzéséig* (Budapest, 1946), 458 (colecția Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivaltörténet, 1).

¹²⁰ Veress, *Báthory István levélváltása*, 74, nr. 37.

¹²¹ BZK, 109, nr. 260. O copie după *Liber Regius*, la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București, fond *Microfilme Ungaria*, rola 871, c. 239.

¹²² MCRT, V, 202–203, nr. XLII b (1603); Feneșan, *Diplomatarium*, 365–366, nr. 143 (1608).

¹²³ MCRT, VI, 360, nr. IV, §8.

¹²⁴ Ember, *Az újkori*, 454–457; Lidia Demény, “Regimul tricesimelor și punctele vamale din Transilvania în perioada Principatului autonom,” *Studii și Materiale de Istorie Medie VII* (1974): 214–215.

remarcă băănățeanul Petru Turnea care a preluat și condus birourile tricesimale de la Zeicani și Vulcan aproape un sfert de veac (1663–1687).¹²⁵

Foarte necesară pentru subiectul abordat aici este analiza politicii vamale a Habsburgilor în anii când au stăpânit Transilvania și Banatul. Pe parcursul secolelor XVI–XVII, prezența imperialilor a fost episodică (1551–1556, 1598, 1602–1605, 1687–1700), dar rămâne importantă prin tentativele de modernizare a sistemului medieval de vămuire. Domnia lui Ferdinand I de Habsburg (1526–1564) aduce două schimbări majore în privința tricesimelor. În primul rând, a fost înființată Camera maghiară – o instituție specializată în problemele fiscale ale teritoriilor din vestul fostului regat al Ungariei, spațiu controlat acum de Habsburgi (1528). Această Cameră a preluat sistemul tricesimelor de la vechea vistierie regală.¹²⁶ Problemele financiare ardelene nu au intrat în competența Camerei maghiare decât după anul 1687, când Habsburgii au reușit să îndepărteze *de facto* stăpânirea otomană din Transilvania. Al doilea aspect important, remarcat în istoriografia mai veche și analizat riguros de istoricii actuali, a fost intenția regelui Ferdinand I de a moderniza și eficientiza sistemul tricesimelor, de a face din această taxă cea mai profitabilă sursă de venit, inclusiv în noile teritorii ocupate – Banat și Transilvania. În Ardeal, comisarii lui Ferdinand au încredințat colectarea vigesimei oficialilor regali, care au fost puși sub conducerea și controlul organului central al administrației financiare imperiale, a trezorerului, și li s-a cerut să țină conturi și registre exacte.¹²⁷ În cazul Banatului, deși administrația imperială a durat doar un an, se constată aceeași preocupare pentru reformarea sistemului vamal. Amintita instrucțiune a regelui Ferdinand I, din februarie–martie 1552, pentru gestionarea financiară provizorie a pertinențelor Timișoarei

Instructio iuxta quam fidelis noster Egregius [N. N.] provisor Arcis nostrae Themesiensis, circa administrationem, perceptionem et erogationem proventuum nostrorum ex pertinentiis dictae Arcis nostrae de jure aut consuetudine provenire debencium agere et procedere debet,

cuprinde două aspecte importante în chestiunea de față. Mai întâi, se constată că în spiritul reformelor administrative efectuate în vestul Ungariei¹²⁸, regele

¹²⁵ Sumele provenite din tricesime sunt detaliate la Szádeczky, I. *Apafi Mihály*, 84–593.

¹²⁶ István Nagy, *A magyar kamara és a királyi pénzügyigazgatás fejlődése Mohács után 1528–1686* (Budapest, 2015), 58 (colecția Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet, 11).

¹²⁷ Ember, *Az újkori*, 447; Nagy, *A magyar kamara 1528–1686*, 59–67.

¹²⁸ I. Kenyeres, “I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei,” *Történelmi Szemle* 45, nr. 1–2 (2003): 61–92.

Ferdinand a încercat și la Timișoara să reorganizeze oficiul tricesimal, pornind de la starea sa anterioară. A doua realitate este numirea unui provizor cu misiunea de a supraveghea vama timișoreană și filiala sa de la Caransebeș. Prin intermediul acestui provizor se putea administra și controla una dintre cele mai importante surse regale de venit. Regele a ordonat ca tricesimatorii numiți la Timișoara și Caransebeș să predea provizorului sumele excedentare pentru care vor primi chitanță. La rândul său, provizorul trebuia să trimită aceste sume Camerei maghiare. De asemenea, tricesimatorii erau obligați să-și prezinte conturile provizoriei și să le transmită Camerei.

[43.] *Porro cum pro veteri consuetudine debeant esse istic in Themesswar, item in civitate Karansebes tricesimatores vectigalium nostrorum exactores, quos primo quo tempore designare ac nominare decrevimus, habebunt iidem commissionem nostram, ut quicquid ultra eorum salarium percipient, id omne manibus provisoris nostri Themessiensis assignent. Itaque debebit idem super pecunia ab illis percepta dare quietantiam, quam tempore dandae rationis, ad cameram nostram Hungaricam praesentare tenebuntur.* [44.] *Quotiescunque autem praedicti tricesimatores nostri, rationes suas, vel earum extractum iuxta instructionem illis dandam, manibus dicti provisoris assignaverint, idem eas per primam et bonam securamque occasionem, ad praedictam cameram nostram dirigendas curabit.*¹²⁹

Punctele instrucțiunii confirmă tendința Habsburgilor de etatizare deplină a administrației tricesimale, precum și reușita provizorului de a obține venituri semnificative în numerar, atât de necesare pentru organizarea apărării antiotomane.

La cumpăna secolelor XVI–XVII, Habsburgii au revenit la conducerea Transilvaniei și au încercat din nou impunerea modelului existent în teritoriile austriece, prin generalizarea administrației publice în locul sistemului de arendare. Această metodă a fost agreată și sprijinită inclusiv de notabilitățile pro-imperiale din Transilvania. În memorialul episcopului catolic Demetrius Napragy către împăratul Rudolf II (*De modo instituendae novae gubernationis et propagandae religionis in Transsilvania*), redactat în 1602, se sublinia:

*Perceptores quoque seu camera instituenda, qui proventus regios diligenter et conscientiose percipiant, supremo camerae perceptori rationem reddant, lucrum, quaestum, et oeconomiam diligenter exerceant, tricesimas instaurent, et pro temporum statu novas instituant.*¹³⁰

¹²⁹ Kenyeres, "A temesvári udvarbíró utasítása," 147–148.

¹³⁰ MCRT, V, 173, nr. XXXVII a.

Din anul următor (1603) s-a păstrat și un proiect de instrucțiune pentru un *supremus tricesimator*, numit altfel *inspector proventuum tricesimalium*, cu atribuții foarte precise și care denotă intenția imperialilor de a implementa o evidență strictă și un sistem foarte eficient de control, de percepere a taxelor și de rezolvare a diferendelor.¹³¹ De asemenea, instrucțiunile împăratului Rudolf date consilierilor săi, la 20 ianuarie 1604, fac referiri și la obligația controlării vămilor: dacă sunt bine plasate și administrate, dacă se respectă quantumul și modul de percepere a taxelor vamale stabilite etc. S-a preconizat ca activitatea oficiilor tricesimale să fie controlată de patru ori pe an.¹³²

Deși nu ar fi existat nicio dificultate în anularea contractelor de arendare, eliminarea acestei practici a fost întârziată de penuria lichidităților bănești. Fenomenul este ilustrat cel mai bine de contractul renegociat (*Contractus Lippensis*), la 1 februarie 1603, între comisarii imperiali și Iacob Ajthoni *Literatul*, tricesimatorul Lipovei. Atunci s-a certificat faptul că în anii 1601 și 1602, la îndemnul principelui Sigismund Báthori, alesul Iacob Ajthoni a avansat suma de 3220 florini ungurești pentru plata trupelor și alți 56 de florini destinați lui George Borbély, fostul căpitan al cetății Lipova. Rambursarea împrumutului total de 3276 de florini a fost garantată cu veniturile vămii (*ex proventibus tricesimalibus totaliter percipiendos*). Schimbarea politică a determinat modificarea condițiilor de arendare. Comisarii imperiali au impus ca de la 1 ianuarie 1603, Iacob Ajthoni să primească doar jumătate din venitul net al tricesimei (în contul creanței sale), iar cealaltă jumătate să o verse trezoreriei statului. S-a stabilit că în decursul anului 1602, Ajthoni a luat 282 florini și 74 denari din veniturile oficiului tricesimal și urma să mai primească alți 2993 florini și 26 denari, dar sub noile condiții, pentru recuperarea totală a împrumutului (*quae summa ex proventibus tricesimalibus modo praemisso eximenda manet*).¹³³ Inovațiile promovate de Habsburgi nu s-au putut aplica din cauza scurtei lor administrații, însă ele au contribuit, peste ani, la luarea deciziei (deja amintită) de a nu se mai recurge la arendări. Instaurarea definitivă a administrației habsburgice în Transilvania (1688) și în Banat (1717) a creat condițiile propice implementării tuturor politicilor fiscale ale Camerei maghiare de la Viena, inclusiv în domeniul vamal.

*

Un interes firesc se conturează în jurul cunoașterii sumelor percepute ca taxe vamale, însă cercetarea este mult îngreunată prin pierderea arhivelor

¹³¹ Ember, *Az újkori*, 450–452.

¹³² MCRT, V, 249–250, nr. LIII.

¹³³ Ibid., 202–203, nr. XLII b.

tezaurului princiar. Puținele date disponibile permit doar estimări aproximative. Astfel, pe baza unor calcule prin analogie, s-a estimat că în vremea regelui Ludovic II (1516–1526), tricesima percepută la Belgrad și Timișoara se cifra la un venit brut maxim de 23529 florini. Socotindu-se cheltuielile ca fiind 25% din suma brută (5883 florini), rezultă că venitul net era de 17646 florini.¹³⁴ În mod firesc, aportul financiar al Timișoarei a fost modest, pentru că acest oficiu și singura sa filială se aflau pe drumuri secundare, în timp ce Belgradul avea nouă filiale (Kelpen/ Kupinovo, Sabacz/ Šabac, Arky/ Jarak, Berych/ Barič, Zenthdemether/ Sremska Mitrovica, Racha/ Rača, Pothos/ Poltos, Aprayocz/ Opojevci, Wywar/ Újvár), cele mai multe fiind situate pe cursurile fluviului Dunărea sau ale râului Sava. Datele mai precise aparțin intervalului 1580–1700, dar ele reflectă îndeosebi situația din ani marcați de calamități (molime, războaie), fapt care împiedică estimarea veniturilor din timpuri “normale”. Prima valoare concretă a tricesimei bănațene este expusă într-o listă cu veniturile Principatului transilvan, din perioada 1 iunie 1586 – 30 mai 1587. Documentul arată că de la vama caransebeșeană cu sucursalele ei s-au încasat 1900 florini. Oficiul bănațean figurează alături de alte nouă centre, cele mai mari taxe fiind încasate la Sombor – 1990 florini, Vărădia – 1248 florini și Zalău – 929 florini; la restul birourilor tricesimale s-au perceput sume modeste de 40–266 florini.¹³⁵ Venitul încasat în Banatul de munte pare modest, însă la aprecierea sa trebuie avut în vedere că în intervalul menționat activitățile din regiune au fost afectate de ciumă.¹³⁶ Următoarele date credibile se regăsesc într-o evaluare a veniturilor principatului, realizată de Habsburgi la preluarea țării (1598). Se preciza că 12 centre tricesimale cu filialele lor au adus un venit de circa 25800 florini. De la Lipova (oficiu înființat de curând) se putea aduna 2000 de florini, cu condiția ca traficul pe râul Mureș să nu fie perturbat; de la Caransebeș cu filialele Lugoj, Zeicani și Vulcan se obțineau aproximativ 1200 florini în situația de atunci (în plin război cu otomanii), dar în timpuri liniștite s-ar putea încasa 5000 și mai bine de florini (cifra care concordă cu amintita estimare a consilierilor princieri din mai 1583).¹³⁷ Informații mult mai coerente provin din evidențele Cămarii

¹³⁴ Erik Fügedi, “Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején,” *Agrártörténeti Szemle* 11, nr. 1–2 (1969): 3. Cifrele estimate sunt preluate, cu unele emendări, de către Simon, *Magyarország*, 52–53.

¹³⁵ K[ároly] T[agányi], “Erdély közjövödelmei 1586-ban,” *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* III (1896), 324.

¹³⁶ Despre ciuma care bântuie la Caransebeș, în iunie 1586, relatează iezuitul Massimo Milanese, *Călători străini*, vol. III, M. Holban, M. M. Dersca-Alexandrescu Bulgaru, P. Cernovodeanu, eds. (București, 1971), 143.

¹³⁷ Teréz Oborni, “Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén,” *Történelmi Szemle* 47, nr. 3–4 (2005): 340–341.

Regale din Buda (creată imediat după eliberarea orașului de sub otomani)¹³⁸, pentru ultimul deceniu al secolului al XVII-lea. Valorile mici ale încasărilor, îndeosebi cele de la Caransebeș, reflectă perturbarea comerțului local, ca urmare a permanentelor lupte dintre armatele creștine și islamice. Pentru edificare, trebuie precizat că în decursul a doar 12 ani (1688–1700), Banatul montan a trecut alternativ, de opt ori, sub stăpânire imperială sau otomană!¹³⁹ Situația financiară a oficiilor tricesimale de la Caransebeș și Lipova poate fi sintetizată astfel¹⁴⁰:

Tabelul 2. Valoarea tricesimelor colectate la Caransebeș (exprimată în florini)

Perioada	Venituri	Cheltuieli	Câștig net
1.06. 1586 – 30.05. 1587	Peste 1900	?	1900
1692	633	303	330
1693	1301	849	452
1694	1486	300	1186
1695	1686	300	1386
1696	1195	390	805
1697	695	664	31
1698	711	589	122
1699	1081	594	487
1700	1170	598	572

Tabelul 3. Valoarea tricesimelor colectate la Lipova (exprimată în florini)

Perioada	Venituri	Cheltuieli	Câștig net
1.01–12.05 1689	300	172	128
12.05. 1689 – 31.07. 1690	14.457	600	13857
11.09. 1691 – 31.12. 1692	2500	600	1900
1693	2350	600	1750
1694	11757	600	11157
1.01–30.06 1695	5770	600	5170
1696	8597	800	7797

¹³⁸ Pentru istoricul instituției, a se vedea István Nagy, *A Magyar Kamara. 1686–1848* (Budapest, 1971) (colecția Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivaltörténet, 3), apoi István Nagy, *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek*.

¹³⁹ Succesiunea stăpânirilor este prezentată de C. Feneșan, “Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea,” *Tibiscum* 7 (1988): 190–191.

¹⁴⁰ K. T[agányi], “A budai kamarai jószágkormányzóság jövedelme és kiadásai 1686–1700-ig,” *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* IV (1897): 290–291. Pentru comparație, veniturile tricesimale nete încasate la Buda în perioada 1686–1700 s-au cifrat între 3984 și 14069 florini pe an (Ibid., 286).

Perioada	Venituri	Cheltuieli	Câștig net
1697	5340	800	4540
1698	23228	800	22428
1699	16068	800	15268
1.01–30.10. 1700	25071	666	24405

Puținele informații disponibile permit totuși să se afle destinația bunurilor confiscate și a sumelor încasate. Prima indicație se regăsește în *Decretum minus* al regelui Vladislav II (art. XXXI §5) care a stabilit ca două treimi din bunurile confiscate să revină monarhului, iar o treime se cuvenea vameșului pentru activitatea sa. Aceeași proporție este indicată în porunca voievodului Ștefan Báthori referitoare la confiscarea cuprului brut importat (17 septembrie 1571): “din care a treia parte vă revine vouă (tricesimatorilor – n.n.) iar două părți nouă pentru construcția cetății din Oradea”.¹⁴¹ Detalii interesante oferă și actul din 15 octombrie 1614, prin care principele Gabriel Bethlen a poruncit rudei sale, banul Petru Bethlen, să procure din venitul tricesimei de la Caransebeș 40 de procovițe bune pentru caii unei escorte.¹⁴² În sfârșit, există dovezi care arată că beneficiarii veniturilor tricesimale sunt chiar bănățenii. S-a arătat mai sus contribuția diacului Iacob Ajthoni pentru plata militarilor care apărau ținuturile bănățene (1601–1602). La fel s-a procedat către sfârșitul aceluiași secol (1691–1695), când veniturile tricesimei de la Lipova și filialei sale de la Hălmagiu au fost puse la dispoziția generalilor Friedrich Veterani și Johann Rabutin pentru întreținerea fortificațiilor de la Lipova și Caransebeș.¹⁴³

Câteva surse amintesc de existența unor însemne care să indice autoritatea, locația și rangul oficiului tricesimal sau ocupația funcționarilor vamali. Astfel, *Constituțiile Aprobate* fac distincția între locuri, filiale și steaguri tricesimale (partea II, titlul XII, art. I) și arată competența vameșului de a convoca “sub steagul tricesimei” pe oficialii locali, pentru a judeca fraudele (partea II, titlul XII, art. V).¹⁴⁴ Ipostaza *steagului* de instanță specializată este amintită și în actul de investire a lui Sigismund Fiat ca tricesimator: “toate stările [...] să-i fie cu ajutor și sprijin, spre a putea pedepsi pe astfel de oameni îndrăzneți, după obicei, potrivit legii, sub steag”.¹⁴⁵ În mod sigur, au existat și steaguri propriu-zise, însemne vexilare care să indice comercianților atât locul unde se taxau măr-

¹⁴¹ CJH, 612 (1498); *Quellen*, 316–317, nr. 160 (1571).

¹⁴² Feneșan, *Diplomatarium*, 391–392, nr. 159. Evliya Celebi remarcă faima cergilor albe și pestrițe pentru cai, confecționate în Banat, *Călători străini*, vol. VI/ 2, ed. Mustafa Ali Mehmet (București, 1976), 534–535.

¹⁴³ Tagányi, “A budai kam.,” 414–415.

¹⁴⁴ *Constituțiile Aprobate*, 88, 90.

¹⁴⁵ Feneșan, *Documente*, 153–154, nr. 66.

furile, cât și autoritatea biroului vamal. Referitor la oficiile bănațene, nu s-au păstrat dovezi de acest gen, astfel că trebuie făcut apel la mărturii indirecte. Steagul tricesimal poate deveni mobilă/ piesă a unui blazon, așa cum arată două diplome princiare de înnobilare a unor funcționari de la oficiul vamal orădean:

[...] *scutum videlicet triangulare, campo coelestino, in quo homo dimidius veste rubea manu dextera vexillum tricesimae functionis prefatae Joannis Barynczy singulare symbolum tenere*” (20 decembrie 1569); “[...] *scutum videlicet triangulare campo caelestino, in cuius inferiori parte homo dimidius veste rubra depictus, vexillum tricesimae nostrae in superiori scuti parte suo modo et ordine delineatum functionis videlicet prefati Ioannis litterati singulare symbolum obsequenter* (9 iulie 1570).¹⁴⁶

Peste ani, protocolul dietei Ungariei Superioare (1647, art. 88, §3) și decretul de sancționare al regelui Ferdinand III (17 iulie 1647) subliniază etalarea steagului tricesimal la un oficiu vamal activ: *usque dum vexillum tricesimale expositum manet/ vexillo tricesimali affixo*.¹⁴⁷

Pentru întregirea perspectivei asupra evoluției istorice a vămilor tricesimale, se cuvine a fi prezentat, într-o formă sumară, destinul lor din perioada modernă. În Banat, rețeaua tricesimelor a fost organizată imediat după înlocuirea administrației otomane cu cea habsburgică (1717).¹⁴⁸ Sistemul a avut o existență durabilă, până la jumătatea secolului al XIX-lea, iar evoluția lui poate fi urmărită facil prin consultarea anualelor epocii. Astfel, în ajunul Revoluției pașoptiste, la Timișoara funcționa un inspectorat vamal, care avea în subordine oficii tricesimale la Cuvin, Moldova, Orșova, Panciova și Timișoara, precum și un punct de control la Mehadia.¹⁴⁹ Reformarea sistemului vamal maghiar, după anul 1850, a determinat renunțarea la termenii *tricesimă* și *tricesimal*. Un bun exemplu este Legea 1878/ XX “asupra uniunii vamale și comerciale dintre țările Coroanei maghiare și celelalte regate și țări ale Majestății Sale”. Textul oficial al legii utilizează exclusiv termenul de vamă, însă proiectul actului normativ mai folosește noțiunea de tricesimă când face referiri la situația vamală anterioară anului 1850.¹⁵⁰ Termenii *Dreißigst* și *harmincados* au rămas în uz până

¹⁴⁶ JZK, 76, 98, nr. 225, 332.

¹⁴⁷ *Magyar Országgyűlési Emlékek 1646–1647*, vol. I (Eger, 2017), 189–190, 271, nr. 54, și 59.

¹⁴⁸ Jenő Szentkláray, *Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Újabb részletek Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* (Budapest, 1909), 20, 24 (colecția *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 22, nr. 4).

¹⁴⁹ *Schematismus inlyti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum pro anno 1847* (Budae [1847]), capitolul *Res Tricesimalis*, 417, 424–428, 433.

¹⁵⁰ CJH, vol. XII (1877–1878) (1896), 190–200 (textul legii); <https://net.jogtar.hu/>

către sfârșitul primei conflagrații mondiale, fiind întâlniți în diverse discursuri și articole de presă referitoare la reformarea finanțelor statului maghiar.¹⁵¹

La capătul acestei prezentări se poate constata locul deosebit al sistemului tricesimal în cadrul vieții economice medievale. Oficiile vamale au sporit importanța centrelor urbane bănățene (Caransebeș, Lipova, Timișoara) și însemnătatea strategică a unor comune de hotar (Zeicani). Tricesimele s-au dovedit a fi o sursă esențială de venituri pentru fisc și un izvor suplimentar de câștig pentru cei care le administrau. În lumina informațiilor disponibile, vameșii apar ca persoane înstărite, influente și întreprinzătoare care se bucură de încrederea suveranilor, servesc interesele statului, dar au în vedere și propria prosperitate. De asemenea, sursele evidențiază metodele principale prin care fiscul a valorificat vămile, anume arendarea și/ sau administrarea directă, fiecare având avantajele și limitele ei. Pe de altă parte, pierderea registrelor tricesimale împiedică cunoașterea amănunțită a vieții comerciale și a veniturilor obținute de fisc în această parte de țară de-a lungul secolelor XV–XVII. Neîndoielnic, avansul continuu al cercetării, care transpune din notele acestui studiu, va oferi perspective mai largi și mai limpezi asupra sistemului vamal din Banatul medieval.

A FEW DATA ON THE BANAT LOCATIONS OF THIRTIETH COLLECTIONS IN THE MIDDLE AGE

Abstract

The issue presents the general aspects of the locations of thirtieth collections functioning in the medieval Banat. The specific terminology is analyzed, the significances of the notion of thirtieth (*tricesima*), mainly. There are presented data on evolution of the locations of thirtieth collections (*locis tricesimarum*) in Caransebeș, Lipova, Lugoj, and Timișoara and Zeicani in the 15th–17th centuries. Biographical aspects concerning the customs collectors noted down in papers are also presented. They look like well-to-do individuals, weighty and enterprising persons finding the sovereigns' credence, who serve the interests of the state but also bear their own prosperity in mind. The papers show the variety of tasks and competences of the customs collectors; the evocation covers other aspects of the trading life too: presence of the merchants of the Balkans in the local markets, precautions the Diets took against those "Greek" merchants, advantages of commercial staple right privilege for the town of Caransebeș, etc. There are also put in light the abuses the customs collectors commit and the way such behaviors are punished. In the light of available data

ezer-ev-torveny?docid = 87800020.TVI&searchUrl = /ezer-ev-torveny%3Fpagenum%3D43 (proiectul de lege).

¹⁵¹ *Wiener Zeitung*, nr. 13 (Wien, 17 ianuarie 1903): 3; *Az Ujság*, 14, nr. 29 (Budapest, 29 ianuarie 1916): 7; *Magyarország*, 23, nr. 178 (Budapest, 28 iunie 1916): 6; *Pesti Hírlap*, 38, nr. 13122 (Budapest, 8 iulie 1916): 9.

we can reconstitute the main methods the fisc valorized those locations, by leasing and/ or direct administrating, each one with its own advantages and limits. But then, the lack of customs registers obstructs us knowing both the flux and variety of wares passing through those locations, and the commercial routes. However, the sporadic information allows us knowing the ratio of revenues and the destination of the confiscated goods and of the revenues. The historic evolution of the customs in the Banat is rounded off by showing their fate in the modern age.

EXPLOATĂRILE MINIERE DE LA DORGOȘ, PĂTÂRȘ, MILOVA ȘI GLADNA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: Dorgoș, Pătârș, Milova, Gladna, mine de aramă

Keywords: Dorgoș, Pătârș, Milova, Gladna, copper mines

În secolul al XVIII-lea mineritul și metalurgia au constituit una din resursele economice de competenție ale Banatului, fiind întrecute, mai cu seamă prin aportul cantitativ și valoric, doar de producția agricolă și de cea animalieră. De aceea încă de la începutul stăpânirii habsburgice exploatarea și punerea în valoare a potențialului bogatelor resurse minerale de aramă, argint, plumb și fier s-au numărat printre obiectivele prioritare atât ale conducerii centrale a monarhiei habsburgice, aflată sub semnul preceptelor de politică economică în spirit mercantilist, cât și ale Administrației imperiale a Banatului.¹ Exploatarea și prelucrarea aramei în minele și topitoriile de la Oravița, Dognecea, Sasca și Moldova a înregistrat – în pofida unor sincope de moment datorate unor evenimente ca războaiele austro-turce din 1737–1739 și 1788–1789 și răscoala românilor bănățeni din 1738 – un curs ascendent, care i-a asigurat aramei un loc de frunte între produsele de export ale Banatului.² De asemenea, în cursul întregului secol al XVIII-lea Direcția Minieră Bănățeană, impulsionată de la Viena de Camera Aulică pentru Monetării și Minerit (*Hofkammer in Münz- und Bergwesen*), a stimulat și încurajat acțiunile de prospectare a unor noi zăcămintele de minereu de aramă în scopul sporirii producției acestui metal cu multiple întrebuințări. Astfel, pe lângă prospecțiunile efectuate în perimetrele deja tradiționale din zona Oravița, Dognecea, Sasca și Moldova, acestea au fost extinse, pe de o parte, în Valea Almăjului și în zona Caransebeșului³, pe de altă

* Cercetător independent, București, e-mail: costinfenesan@yahoo.com

¹ Vezi în această privință Sonia Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert* (München: Verlag R. Oldenbourg, 1967), 7–12 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Bd. 17).

² Costin Feneșan, “Der Banater Kupferhandel in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts; zur Frage des österreichischen Merkantilismus in einem Grenzland,” *Rumanian Studies* 3 (1973–1975) (Leiden: Brill, 1976), 149–162.

³ Astfel, de pildă, la 31 mai 1757 împărăteasa Maria Tereza i-a ordonat Direcției Miniere

parte în aria bănățeană a Mureșului și în Munții Poiana Ruscă. De altfel, ca urmare a acestor acțiuni de prospectare, în anii 1765–1770 la Căvăran a funcționat o topitorie de aramă, care a avut însă doar o scurtă existență datorită epuizării resurselor de minereu exploatate la suprafață în zona Căvăran-Obreja.⁴

În cele ce urmează ne vom opri la exploatarea miniere din zona bănățeană a Mureșului și din Munții Poiana Ruscă, o activitate mai deloc cunoscută până în prezent.

Începuturile exploatarea minereului de aramă și ale topitoriei de la Dorgoș⁵ nu ne sunt încă știute, dar se poate presupune că datează din deceniul al patrulea al secolului al XVIII-lea. De asemenea, nu știm dacă exploatarea minieră și topitoria de aici au fost afectate în cursul răscoalei din 1738 a românilor bănățeni. Cert este însă faptul că după 1739 activitatea minieră la Dorgoș a fost reluată, fiind vorba cel mai probabil de exploatarea minereului la suprafață și de topirea acestuia într-un cuptor de mici dimensiuni. Știm că, din punct de vedere administrativ, exploatarea minieră și topitoria de la Dorgoș îi erau subordonate Oficiului minier Dognecea. Astfel, la 25 iulie 1742, Oficiul administrativ al districtului Lipova i s-a plâns Administrației imperiale a Banatului de maistrul topitor Johann Peckh de la Dognecea, care pretinsese “*în cel mai nepotrivit mod*” (*mit der unanständigsten Art*), ca exploatarea miniere și topitoriei de la Dorgoș să le fie puse la dispoziție o anumită cantitate de grâne necesare lucrătorilor de acolo.⁶ De altfel, maistrul topitor Peckh avusese la rândul său motive să se plângă de colaborarea cu Oficiul districtual Lipova. La 26 octombrie 1742 el îi raporta cu mare nemulțumire Oficiului Minier Superior Oravița, că la Dorgoș “chiar dacă există atât minereu cât și calcopirită și apă din abundență necesare procesului de topire, totuși topitoria nu lucrează în prezent doar din cauza neglijenței fără de sfârșit a Oficiului administrativ [Lipova], deoarece acesta a omis până în ziua de azi să taie lemnul necesar [arderii] cărbunilor, chiar dacă i

Bănățene ca “toate cheltuielile, care se vor face de preainaltul Nostru Fisc cu materialele și uneltele pentru cei șase oameni folosiți la prospecțiuni în munții de la Caransebeș și din Almăj, să fie administrate cu cea mai mare grijă” (*die auf 6 Mann zu Schürffung deren Caransebeser und Allmascher Gebürgen samt Zeug und Requisiten zu verwenden kommende Unkosten von Unserem höchsten Aerario, jedoch mit genauester Wirtschaft, bestritten werden dürfen*), urmând să fie informată în fiecare lună despre rezultatele obținute, vezi Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, *Direcția Minieră Bănățeană*, nr. 5/1757, f. 1.

⁴ Costin Feneșan, “Prospecțiuni și exploatarea miniere în Almăj și părțile Caransebeșului în anii 1765–1770 și topitoria de aramă de la Căvăran – noi descoperiri în arhiva Camerei Aulice vieneze,” *Revista Istorică* IV, 3–4 (1993): 345–351.

⁵ Sat component al comunei Ususău (în prezent în județul Arad), aflat la 14 km sud-est de Lipova.

⁶ Lajos Baróti, *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*, vol. II (Timișoara, 1900–1904), 93.

s-a cerut de atâta vreme și de atâtea ori”⁷ La 17 aprilie 1745 Administrația imperială a Banatului a intervenit la rândul ei pe lângă Oficiile districtuale Vârșeț și Palanca Nouă pentru a dispune trimiterea de la Oravița a unei cantități de calcopirită necesară topirii stocului mai vechi de minereu aflat la Dorgoș.⁸ Pentru a putea aprecia însă în proporțiile ei reale exploatarea minieră și topitoria de la Dorgoș este cât se poate de elocvent să amintim că în cursul întregului an 1743 producția de aramă de acolo s-a ridicat la cantitatea extrem de modestă de 57 centenari 33½ livre de aramă comercială (*Rosettenkupfer*).⁹ Despre exploatarea minieră de la Dorgoș, redusă ca însemnătate, Francesco Grisellini a menționat în timpul prezenței sale în Banat (1774), că acolo era exploatat la suprafață un filon de minereu de aramă care, potrivit cu probele efectuate, promitea să fie foarte bogat. Tot Grisellini afirmă că nu se știa cum va evolua exploatarea minieră de acolo și nici dacă exista vreun plan legat de modul de topire a minereului.¹⁰

Credem că, în acest caz, nu mai este vorba de exploatarea minieră de la Dorgoș, ci de aceea din localitatea învecinată Pătârș.¹¹ Documentele pe care le vom analiza în cele ce urmează ne confirmă, pe de o parte supoziția, după cum vor evidenția, pe de altă parte, funcționarea unei alte exploatare miniere și topirii de aramă în părțile Lipovei – cea de la Milova.¹²

Un raport din 13 iulie 1783, intitulat *Descrierea istorică a tuturor minelor care sunt exploatate la Dognecea și în afara acesteia dar sub jurisdicția ei și întocmit de Jakob Gossenheimer, maistrul minier de la Dognecea*, este cât se poate de elocvent în acest sens.¹³

⁷ Ustredny banky archiv Banská Štiavnica, Hlavné komorního úradu, Acta Banatica, Korespondenční knihy 1740–1743, inv. č. 2632, f. 225: *obschon sowohl Erzt als Kieß und überflüssiges Wasser zum Schmölzen verhanden, so feuert doch anjezo die Schmelzhütten pur alleinigen wegen fortwährender Fahrlässigkeit des hiesigen Verwalteramtes, da selbes noch bis heutigen Dato das so lange und oft angesuchte Kohlholz zu schlagen unterlasset* (în continuare: UBA, Hl.kg.u.).

⁸ Baróti, *Adattár*, vol. I (Timișoara, 1893), 199.

⁹ UBA, Hl.kg.u., *Acta Banatica*, rok 1744, 144. Un centenar avea 100 de livre, adică 56,006 kilograme.

¹⁰ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, ediția a II-a, ed. Costin Feneșan (Timișoara: Editura de Vest, 2006), 280.

¹¹ Sat al comunei Ususău (în prezent în județul Arad), aflat la 21 km sud-est de Lipova și la 7 km sud de Dorgoș.

¹² Sat aflat la 10 km est de Lipova, pe malul drept al Mureșului.

¹³ Hofkammerarchiv Wien, Münz- und Bergwesen, Rote Nr. 1928, Nr. 4414 ex 1783, f. 143–145: *Historische Beschreibung über sämtliche Gruben welche zu Dognaczka und ausserhalb jedoch unter hiesiger Jurisdiction [...] gebauet werden* (în continuare: HKA, Mz. u. Bgw.). În vara anului 1783 Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a ordonat Direcției Miniere Bănățene și, prin intermediul acesteia, oficiilor miniere de la Oravița, Dognecea, Sasca și Moldova și oficiilor fierului de la Reșița și Bocșa să întocmească *Descrieri istorice* a minelor și topitoriilor din raza lor de competență. Interesul Camerei Aulice se explică prin intenția Fiscului minier de a prelua

Potrivit descrierii lui Gossenheimer, în vara anului 1783 la Pătârș erau în lucru cinci mine, dintre care trei mine de exploatare și două de prospectare. Personalul era constituit din 17 mineri și un dulgher de mină. În ceea ce privește valoarea cuxelor (a părților de mină)¹⁴ de la Pătârș, acestea erau evaluate la un total de 200 de florini pentru cele cinci mine, un indiciu limpede pentru rentabilitatea modestă a exploatărilor. Mai mult, toate minele de la Pătârș lucrau cu *Zubuss*¹⁵, adică reclamau un adaos de cheltuieli. Din descrierea lui Gossenheimer aflăm informații despre fiecare mină în parte. La mina particulară *Maria Radna* se extrăgea minereu de aramă începând din anul 1775 de către nouă mineri și un dulgher de mină. Exploatarea de aici dispunea de un ghepel cu cai¹⁶ și de o încăpere de selecționare a minereului (*Scheidstube*). Mina particulară *Mattheus*, la care lucrau doi mineri, era în exploatare tot din anul 1775. Din același an era exploatată de doi mineri și mina particulară *Lucas*. În schimb mina particulară *Johann Evangelista* era încă din 1775 o exploatare de prospectare la aramă (*wird angehoffet Kupfer*), la care lucrau doi mineri. Același

unele mine și topitorii, firește pe cele mai rentabile, pentru a le exploata în regie proprie. Până atunci acestea fuseseră concesionate în majoritate covârșitoare unor asociații de concesionari sau unor concesionari particulari, vezi Costin Feneșan, "Mineritul și metalurgia din Banat la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Date statistice din arhivele de la Viena," *Studii și Materiale de Istorie Medie* 13 (1995): 47.

¹⁴ Potrivit Constituției Miniere Maximiliane (1575) aplicată în Banatul montanistic după 1716 și a prevederilor Ordonanței miniere Neffzern (1736), fiecare exploatare minieră (mină) era divizată în 132 părți convenționale numite cuxe, din care 128 (mai precis venitul obținut de pe urma exploatării minei) îi reveneau proprietarului (Fiscul minier sau concesionarii particulari), iar celelate patru, așa-numitele cuxe libere (*Freikuxe*) erau repartizate monarhului (două cuxe), bisericii și școlii (o cuxă) și *Casei Frăției/ Bruderslade* (o cuxă). În funcție de rezultatul extracției miniere – calculat după cantitatea de minereu extras, iar mai târziu, în unele cazuri, în raport de cantitatea de metal obținută la topirea minereului, coroborată cu cheltuielile de exploatare, inclusiv salariul minerilor – era stabilită valoarea unei cuxe. Aceasta putea fluctua de la câțiva creișari până la câteva sute de florini. Astfel, de pildă, între 1760 și 1785 o singură cuxă de la impunătoarea mină Simon-Judas de la Dognesca i-a adus posesorului, David Hübner, un câștig de 77 000 de florini. În calitate de concesionar principal al acestei mine (96 de cuxe), Hübner a câștigat nu mai puțin de 2 548 000 de florini, vezi Johann Konstantin, *Denkschrift über die banater Bergwerke Oravicza, Moldova, Dognacska, Bogschan, Resicza und ihre Filialen mit Rücksicht auf das Gemeindewesen, als Beitrag zur Geschichte dieser Bergwerke* (Timișoara, 1857), 12.

¹⁵ La minele în care extracția nu acoperea cheltuielile de exploatare (*Gruben welche aus Zubuss arbeiten/ mine care lucrează cu adaos de cheltuieli*), concesionarii minieri (*Gewerken*) erau nevoiți să investească suplimentar bani pentru a acoperi diferența, în speranța că prin continuarea exploatării vor ajunge la câștig. Situația era similară și la minele exploatate de Fiscul minier în regie proprie. De obicei, exploatățile miniere cu o durată mai mică de 5 ani ajungeau să recurgă la *Zubuss*, fiind de cele mai multe ori abandonate în cazul în care rezultatele continuau să fie nesatisfăcătoare.

¹⁶ Crivac acționat cu cai, folosit la scoaterea din puțul minei a coșului cu minereu.

statut îl avea și mina particulară *Marcus*, activă tot din 1775, la care lucrau tot doi mineri.

Cu mult mai extinse erau minele de aramă de la Milova, a căror exploatare începuse în 1781. În 1783 aici se aflau în lucru 18 mine, dintre care 17 mine de aramă și una de calcopirită (minereu necesar în procesul de topire al aramei) – zece de exploatare și șapte de prospectare – la care munceau 26 de mineri și un dulgher de mină. De această dată dispunem și de informații cu privire la valoarea unei cuxe și, în acest fel, în legătură cu rentabilitatea exploataării miniere. Mai aflăm că toate minele aflate pe valea principală de la Milova erau exploatare de concesionari particulari, nevoiți să suporte la fiecare mină așa-numita *Zubuss*.

Cele zece mine de exploatare erau următoarele: mina *Nepomuceni*, la care lucra un miner începând cu un an și jumătate în urmă, valoarea unei cuxe fiind de un florin. La mina *Mariae Heimsuchung*, aflată în exploatare tot de un an și jumătate, lucra tot un singur miner, valoarea unei cuxe fiind de un florin; mina dispunea de un depozit de selecționare a minereului (*Scheidekram*). La mina *Johanna*, exploatată tot de un an și jumătate, lucra tot un miner, valoarea unei cuxe fiind de doi florini. Mina *Petrus*, exploatată de un sfert de an, avea tot un singur miner, valoarea unei cuxe fiind de 2 florini. La mina *Christi Himmelfahrt*, exploatată de doar două luni de către doi mineri, situația părea să fie mai promițătoare, valoarea unei cuxe ridicându-se la șase florini; dispunea de un depozit de selecționare a minereului. La mina *Kreuzerhöhung*, aflată pe dealurile de la Odvoș și exploatată de două luni de către doi mineri, valoarea unei cuxe era estimată la 4 florini; și aici se afla un loc de selecționare a minereului. La mina *Josephi* aflată pe dealul Hadâncea și exploatată de patru luni de către un miner, valoarea unei cuxe se ridica la șase florini; dispunea de o căsuță pentru diferite materiale (*Grubenhäusl*). Mina *Barbara*, exploatată tot de patru luni de doi mineri, părea promițătoare, o cuxă fiind estimată la șase florini. La mina *Nicolai*, aflată pe dealul Șirnova Mică și exploatată de doar o lună de doi mineri, valoarea unei cuxe era de doi florini. În fine, exploatarea cea mai rentabilă, chiar dacă începuse abia cu două luni în urmă, era mina de calcopirită *Alphidius* de pe dealul Roșia; aici lucrau patru mineri și un dulgher de mină, iar valoarea unei cuxe se ridica la zece florini.

Cele șapte mine de explorare erau următoarele: la mina *Plagovestinje* [*Blagoveštenie*], la care lucra un singur miner de un sfert de an, o cuxă era estimată la doi florini. La mina *Georgi*, exploatată de trei luni, lucra un singur miner. Tot un singur miner lucra și la mina *Gute Hoffnung*, aflată în lucru de patru luni, o cuxă fiind evaluată la un florin. La mina *Philippi Jacobi*, aflată în exploatare de patru luni, lucra un singur miner, o cuxă fiind în valoare de un florin. La mina *Antoni* din dealurile Milovei, exploatată de numai o lună de doi

mineri, o cuxă a fost evaluată la un florin. Tot de o lună un miner lucra la mina de explorare *Regina*. În fine, la mina Maria Radna, aflată pe valea omonimă, se efectuau lucrări de prospectare.

Din cele prezentate mai sus rezultă că dintre cele 23 de mine exploatare la Pătârș și Milova, 18 aveau o vechime de până la un an, în vreme ce numai cinci lucrau de o perioadă cuprinsă între cinci și zece ani¹⁷, oferind prin urmare certe perspective de viitor, așa cum vom avea de altfel prilejul să constatăm.

Cum era însă topit minereul de aramă extras la Pătârș și Milova? *Descrierea istorică* a lui Gossenheimer ne lămurește pe deplin în această privință: “De altfel, la aceste exploatare de la Pătârș sau Milova se află o topitorie din zid cu două cuptoare, iar lângă aceasta un depozit pentru minereu făcut din bârne, o magazie, tot din bârne, pentru cărbune (mangal – C. F.), apoi o vatră de calcinare și o locuință pentru concesionari făcută din împletitură de nuiel, o fierărie făcută din zid, un laborator de încercări, zidit și acesta, și un turn pentru pulbere”¹⁸.

Recapitulând, vom constata că la 14 din cele 23 de mine de la Pătârș și Milova (adică 60,9%) concesionarii mineri nu erau nevoiți să investească suplimentar bani, în vreme ce la 9 mine (adică 39,1%) trebuiau să recurgă la așa-numitul *Zubuss*. Situația se explică, pe de o parte, prin evaluarea nerealistă a resurselor minerale și a concentrației de metal a minereului, pe de alta prin durata

¹⁷ Spre comparație, situația vechimii minelor din centrele miniere de maximă importanță, Oravița și Dognecea, se prezenta după cum urmează în același an 1783:

Oficiul minier	Vechimea minelor			
	5–10 ani	10–20 ani	peste 20 ani	TOTAL
Oravița	18	19	17	54
Dognecea	7	4	8	19

Chiar dacă minele de la Moldova (49 de mine) reprezentau doar o cincime din numărul total al exploatărilor de aramă din Banat, totuși cea mai mare parte a lor (30 de mine) aveau o vechime între un an și cinci ani și doar una singură era mai veche de 20 de ani. Situația era similară la Sasca: din cele 48 de mine de acolo, 25 aveau o vechime între un an și cinci ani. Minele de la Oravița și Dognecea, cele mai vechi aflate în activitate, începuseră să fie secătuite de pe urma exploatării intense și de multe ori neraționale. De asemenea, se mai constată că, în Banatul montanistic, din totalul de 234 de mine active în anul 1783, un număr de 132 de mine (56,4%) înregistrau o durată scurtă și medie de exploatare, în vreme ce minele care lucrau de peste zece ani, 67 la număr, chiar dacă aveau o pondere mai redusă (28,6%), contribuiau cu toate acestea într-o măsură destul de însemnată la extracția de minereu, vezi Feneșan, “Mineritul și metalurgia,” 49.

¹⁸ HKA, Mz. u. Bgw., Rote Nr. 1928, Nr. 4414 ex 1783, f. 145: *Ansonsten befindet sich in diesen Petirscher oder Milovaer Werkh eine gemauerte Schmöltz-Hütten mit 2 Öfen, hiebey eine von Holtz erbaute Erzt-Kram, wie nicht minder eine derley Kohlschupfen, dann Roststatt, auch ein von Flechtwerkh errichtet gewerkschaftliches Quartier und eine gemauerte Schmidten, ein d° Probielaboratorium und Pulverthurm.*

mai mare sau mai mică de exploatare: 18 mine (72,3%) aveau o vechime mai mică de un an, iar 5 mine (27,7%) o vechime între cinci și opt ani. Mai trebuie remarcat și faptul că era vorba, fără excepție, de exploatarea mici: la 11 din aceste mine (47,8%) lucra un singur miner, la alte 10 mine (43,5%) doi mineri și doar la două mine (8,7%) mai mult de trei mineri. Cu totul, în minele de la Pătârș și Milova în anul 1783 lucrau 44 de mineri și doi dulgheri de mină. Rentabilitatea modestă a minelor de la Pătârș și Milova este evidențiată și de faptul că valoarea cuxelor de acolo se situa între unul și zece florini.¹⁹

Nu știm încă dacă minele de la Pătârș și mai cu seamă cele de la Milova au avut de suferit în timpul răscoalei lui Horea, care s-a extins și în zona băănățeană a Mureșului, Radna și Lipova fiind în pericol să fie atacate de cetele răsculaților. Oricum, minele de la Pătârș și Milova au continuat să fie exploatate. Știm însă că, desigur pentru a-și spori atât resursele financiare cât și șansele de reușită, concesionarii minieri de la Milova și Pătârș s-au reunit într-o asociație comună. În toamna anului 1793 din aceasta făceau parte persoane cu un cert statut și influență socială: Daniel Tersztyanszky, consilier aulic la Consiliul Locumtenențial Ungar (33 de cuxe), agentul aulic Kereszturi din Viena (5 cuxe), Leopold Nevery, secretar la Cancelaria Aulică Ungară (4 cuxe), colonelul von Specht (3 cuxe), Johann Georg Todt, consilier la Curtea de conturi din Buda (3 cuxe) și soția sa Elisabeta (2 cuxe), antreprenorul Pietro Orsatti din Arad (3 cuxe), Wenzel Igias von Ebstein din Viena (2 cuxe), învățătorul Potsch din Lipova (2 cuxe), Ana del Orto din Arad, sora lui Pietro Orsatti (o cuxă), Johann Nepomuk Palm, încasator al sării din Lipova (2 cuxe), Theresia von Aichen, soția unui consilier aulic din Viena (12 cuxe) și baroneasa Theresia von Moffat din Viena (4 cuxe).²⁰ Din păcate, nu ne este cunoscută valoarea unei cuxe la acea dată. Știm în schimb cât minereu de aramă a fost extras în perioada 1 octombrie

¹⁹ Credem că nu este lipsit de interes faptul să înfățișăm situația rentabilității la cele 234 mine din Banat în anul 1783, anume 69 de mine (29,5%) la Oravița, 48 de mine la Sasca (20,51%), 49 de mine (20,94%) la Moldova și 44 de mine (29,05%) la Dognecea, cărora li se adăugau cele 23 de mine de la Pătârș și Milova și mina de plumb argintifer de la Gladna, la care ne vom referi ceva mai încolo. Din totalul de 234 de mine, jumătate (117) erau rentabile: 72 de mine de aramă (61,6%), 16 mine de argint (13,7%), 16 mine de aramă și argint (13,7%), 3 mine de plumb și argint (2,5%), 3 mine de fier (2,5%), o mină de aramă și calcopirită (0,9%) și 6 mine de calcopirită (5,1%). La celelalte 117 mine era nevoie să se recurgă la *Zubuss*: 82 de mine de aramă (70%), 26 de mine de argint (22,2%), 6 mine de cupru și argint (5,1%), o mină de argint și mercur (0,9%), o mină de plumb (0,9%) și o mină de calcopirită (0,9%), vezi Feneșan, "Mineritul și metalurgia," 48, 50.

²⁰ HKA, Mz. u. Bgw., Rote Nr. 2080, Nr.3654 ex 1794, f. 400. Tabelul concesionarilor este certificat de doi funcționari minieri din Milova: administratorul minier Sebastian Meisslinger și secretarul minier Franz Thaller.

1792–30 septembrie 1793. Din totalul de 6684 centenari 50 livre²¹, 4958 centenari 25 livre au fost exploatați la Pătârș, 304 centenari 50 livre la Milova și 1421 centenari 75 livre pe dealul Roșia de lângă Milova. În urma topirii acestei cantități de minereu la topitoria din Milova s-au obținut 418 centenari 48 livre de aramă comercială, adică în jur de 6 ¼ centenari din fiecare centenar de minereu.²² Rezultatul pare să se fi datorat, pe de o parte, abandonării exploatărilor puțin rentabile, pe de altă parte unei organizări mai eficiente a activității. La finele anului 1793 pe Valea Milovei era exploatată mina *Blagoveštenie* cu ajutorul unei echipe formate din doi mineri (*Gedinghauer*)²³ și doi vagonetari. Pe Valea Odvoșului era exploatată mina *Sveti Gheorghe*, dar mina cea mai importantă se afla pe dealurile de la Pătârș, așa-numita galerie *Mathias*. Aici lucrau nu mai puțin de 31 de oameni împărțiți în șapte echipe: 9 mineri, 13 ghepeliști (lucrători la crivac), un vagonetar, 7 băieți la selecționarea minereului, un dulgher de mină și ajutorul acestuia. La mina de prospectare *Radna Nouă* lucra o echipă de cinci mineri: un miner plătit după numărul de schimburi de lucru efectuate (*Schichtenhauer*), un miner plătit în acord după cantitatea de minereu extras (*Gedinghauer*) și trei lucrători la crivac (*Gappelknechte*). Pe dealul Roșia de lângă Milova, la puțul de prospectare *Josephi* lucra un miner plătit în acord și un vagonetar, în vreme ce la mina *Franciscus Salesius* exploatarea era asigurată de doi mineri plătiți în acord după conținutul de metal al minereului (*Halzhauer*). Prin urmare, personalul de la minele Pătârș și Milova era de 52 de persoane: 20 de mineri, un dulgher de mină, un ajutor de dulgher, 21 de ghepeliști și vagonetari, 6 băieți la selecționarea minereului și trei lucrători la crivac. La topitoria de la Milova erau angajate 10 persoane: patru topitori, patru încărcători, un zdrobitor de minereu și un curățitor de zgură. La fabricarea mangalului erau angrenate 26 de persoane: 10 cărbunari, 6 cărauși, 4 zilieri și 6 tăietori de lemne. Potrivit raportului întocmit de administratorul minier Meisslinger, la Milova lucrau ambele cuptoare de topit sau doar unul dintre ele, în funcție de cantitatea de minereu aflată la dispoziție. În ultimele luni ale anului 1793 la Milova au fost topiți 720 centenari de minereu din care s-au obținut 126 centenari 13 livre mată de aramă (*Kupferleche*).²⁴ Atât producția de minereu de aramă cât și cantitatea de metal obținută din topirea acestuia aveau să rămână modeste și în anii următori. Astfel, de pildă, în lunile august-septembrie 1799 la minele de la Pătârș și Milova (inclusiv pe dealurile Roșia și Corbești) au fost exploatați

²¹ Un centenar = 100 livre = 56,006 kg.

²² HKA, Mz. u. Bgw., Rote Nr. 2080, Nr. 3654 ex 1794, f. 399.

²³ *Gedinghauer* era o categorie de mineri salarizați în acord, după cantitatea de minereu extras, vezi Costin Feneșan, "Asistența socială și lupta minerilor din Banat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea," *Banatica* 3 (1975): 153.

²⁴ HKA, Mz. u. Bgw., Rote Nr. 2079, f. 96–100.

1695 centenari 5 livre de minereu din care s-au obținut la topire 101 centenari 17 livre mată de aramă. Ce-i drept, în aceste luni mai lucrau doar două mine: *Michaeli Mathias* din Radna Nouă (cu 55 de lucrători) și *Johann Nepomuceni* (cu 4 lucrători). Din cei 59 de lucrători la cele două mine, 43 erau români și 16 germani. În ceea ce privește categoriile de muncă, la minele de la Radna Nouă – Milova munceau 23 de mineri (12 germani, 11 români) plătiți fie în acord după cantitatea de minereu extrasă, fie după cantitatea de metal obținut la topire, 9 mineri germani și 14 mineri români salarizați după schimburile de muncă efectuate, doi dulgheri de mină, un fierar de mină, cinci băieți la selecționarea minereului și trei ghepeliști.²⁵

Așa cum am amintit, mineritul și metalurgia de la Milova erau subordonate Oficiului minier Dognecea și, prin intermediul acestuia, Direcției Miniere Bănățene cu sediul la Oravița (începând din anul 1760). Orice problemă importantă era înaintată de administratorul minelor și topitoriei (*Berg- und Hüttenverwalter*) de la Milova nemijlocit Direcției Miniere Bănățene. Astfel, la 10 octombrie 1787 administratorul Kirchschläger le-a raportat alarmat superiorilor săi de la Oravița, că toți lucrătorii de la minele și topitoria de la Milova încetaseră lucrul după un preaviz de 14 zile, fiind hotărâți să-și părăsească locurile de muncă. Motivul era atât neplata salariului scadent cât și restanțele mai vechi de salariu. În consecință, Kirchschläger solicita luarea măsurilor necesare, “deoarece altfel mineritul de aici ar putea înceta cu totul” (*als ansonst der dasige Bergbau ganz aufliegen dürfte*). La 19 noiembrie 1787 Direcția Minieră Bănățeană l-a anunțat pe administratorul de la Milova că dispusese deja alocarea sumei de 660 de florini pentru plata tuturor restanțelor salariale și stingerea conflictului de muncă.²⁶

Un episod la fel de puțin cunoscut ca acela al minelor de la Dorgoș, Pătârș și Milova este cel al exploatarea de plumb argentifer de la Gladna, aflată pe versantul nord-vestic al Munților Poiana Ruscă. Încă la 27 noiembrie 1773 revizorul contabil Leopold Kralik de la Administrația imperială a Banatului i-a atras atenția Direcției Miniere Bănățene asupra zăcămintului de minereu complex care îi fusese semnalat la Gladna. Ca urmare a memoriului pe care Kralik l-a adresat în iulie 1774 Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit în legătură cu perspectivele promițătoare ale unei exploatarea miniere la Gladna, a fost dispusă inspectarea perimetrelor vizate de către un expert minier. În urma acestei cercetări, Direcția Minieră Bănățeană i-a raportat Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit că susținea într-un totu inițiativa lui Kralik de a începe exploatarea minieră la Gladna.²⁷ Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a aprobat, la

²⁵ HKA, Mz. u. Bgw., Rote Nr. 2123, Nr. 670 ex 1800, f. 270–271.

²⁶ HKA, Mz. u. Bgw., Rote Nr. 2043, Nr. 8786 ex 1787, f. 147.

²⁷ HKA, Mz. u. Bgw., Rote Nr. 1993, Nr. 3273 ex 1774, f. 97–98 și 109.

rândul ei, asociației de concesionari *Hoffnung Gottes*, care fusese constituită de Kralik, începerea lucrărilor de minerit la Gladna. Cum acolo nu exista însă perspectiva apropiată a ridicării unei topitorii, forul montanistic central i-a ordonat la 30 septembrie 1774 Tezaurariatului Minier al Transilvaniei, ca topitoria de la Certeje (din apropiere de Hunedoara) să preia spre topire tot minereul adus de la Gladna. Cu aceeași ocazie s-a aprobat ca asociației de concesionari a lui Kralik să-i fie plătit timp de trei ani prețul maximal practicat în Transilvania pentru aurul, argintul și mercurul livrat spre topire din mina de la Gladna.²⁸

Francesco Griselini, care a vizitat Banatul în același an 1774, a aflat de descoperirea filonului de plumb argentifer de la Gladna, având și informația că se estima obținerea a 7–9 lotoni²⁹ de argint din topirea unui centenar de minereu.³⁰ Dintr-un document contemporan știm că la finele anului 1774 la mina de la Gladna, numită *Hoffnung Gottes*, lucrau 34 de mineri și doi dulgheri de mină.³¹ Potrivit cu *Descrierea istorică* din 1783 a lui Gossenheimer, la Gladna se afla “un depozit de minereu și încăperea pentru hutman și a fost deja începută construirea unei topitorii cu un cuptor de topit”.³² În anii care au urmat mina și topitoria de la Gladna, subordonate Oficiului minier Dognecea, nu au confirmat speranțele puse în ele. Printr-un rescript din 16 noiembrie 1799 Camera Aulică pentru Monetării și Minerit a mustrat Direcția Minieră Bănățeană care îi sugerase o preluare parțială de către Fiscul minier a minei și topitoriei de la Gladna, “deoarece slabele perspective ale acestei exploatări sunt cunoscute de altfel și din rapoartele anterioare, la fel și faptul că este datoare cu 8432 de florini, iar împrejurările actuale nu îngăduie nicidecum să fie luate în seamă astfel de propuneri”.³³ Forul montanistic central a solicitat să-i fie prezentată o situație a producției realizate la Gladna în ultimii zece ani și a cerut Direcției Miniere Bănățene să caute noi concesionari, care să preia mina și topitoria de la Gladna. La 11 decembrie 1799 Direcția Minieră Bănățeană a raportat la Viena că se va strădui să găsească niște concesionari doritori să preia mina și topitoria de la

²⁸ Ibid., f. 95. Vezi și Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, *Tezaurariatul Minier al Transilvaniei*, f. n., ex. 26 octombrie 1774 și *Oficiul Minier Superior Zlatna*, nr. 803/1774 (sesiunea 43).

²⁹ Un loton (*Loth*) = 17,54 grame.

³⁰ Griselini, *Încercare de istorie*, 280.

³¹ Feneșan, “Mineritul și metalurgia,” 55.

³² HKA, Mz. u. Bgw., Rote Nr. 1928, Nr. 4414 ex 1783, f. 145: *ein Erzkrum und Huttman-Stube, auch ist bereits der Anfang zu Erbauung einer Schmöltz-Hütten auf 1 Ofen gemacht worden*. La Gladna mai exista și o încăpere pentru selecționarea minereului (*Scheidstube*).

³³ HKA, Mz. u. Bgw., Rote Nr. 2123, Nr. 380 ex 1800, f. 187: *da doch dieses Werks schlechte Aussichten aus vorgehenden Berichten, auch in weitheren bekannt ist daß selbes mit 8432 fl. verschuldet ist, übrigens die dermahlige Zeitumstände keineswegs gestatten wollen auf derley Vorschläge Rücksicht zu tragen*.

Gladna.³⁴ Așa cum se solicitase, Martin Veith și Ferdinand Dobmay, concesionarii Gladnei, au întocmit o situație statistică a metalelor produse și predate spre achiziționare Fiscului Minier în perioada 1784–1792, document care urma să-i fie înaintat Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit. Potrivit acestei situații, la topitoria din Gladna au fost obținuți în răstimp de opt ani 106 centenari o livră de aramă, 369 centenari 91 ½ livre de plumb, 881 mărci 14 lotoni 1 quent 2 3/8 denari de argint³⁵ și 5 mărci 14 lotoni 2 quent 6/8 denari de aur.³⁶ O altă situație statistică, întocmită de această dată de Oficiul minier Dognecea la 22 ianuarie 1800, ne întregeste datele referitoare la producția de metale realizată la topitoria din Gladna între 1793 și 1799. În acești șase ani au fost obținuți 38 centenari 48 ½ livre de aramă, 7 centenari 17 livre de plumb, 155 mărci 6 lotoni 3 quent 1 denar de argint și 3 mărci 8 lotoni 3 quent ½ denar de aur.³⁷ *Summa summarum*, la topitoria din Gladna producția de metal s-a ridicat într-o perioadă de 15 ani (1784–1799) la 144 centenari 49 ½ livre de aramă, 377 centenari 8 ½ livre de plumb, 1036 mărci 20 lotoni 4 quent 3 3/8 denari de argint și 8 mărci 22 lotoni 6 quent 2/8 denari de aur. O mențiune făcută de concesionarii minieri Veith și Dobmay în legătură cu statistica pe care au înaintat-o ne lămurește o dată mai mult reținerea Fiscului minier de a se implica la mina și topitoria din Gladna: “În ultima vreme asociația de concesionari s-a văzut în imposibilitate de a mai ține măcar un funcționar minier și de aceea minereurile n-au ieșit curate și au fost predate topitoriei amestecate cu piatră.”³⁸

Chiar dacă aportul minelor și topitoriilor de la Milova și Gladna la producția montanistică a Banatului a rămas extrem de modest, ele au continuat să lucreze și în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Rămâne ca viitoare cercetări de arhivă să dea la iveală cu cât folos au făcut-o și mai cu seamă cât timp.

MINING AT DORGOȘ, PĂTÂRȘ, MILOVA AND GLADNA IN THE 18TH CENTURY

Abstract

The most important mining hubs for copper, silver and lead in the montanistic Banat during the 18th century were at Oravița, Dognecea, Sasca and Moldova. As a consequence

³⁴ Ibid., f. 188–189.

³⁵ O marcă = 233,947 grame; un loton = 17,54 grame; un quent = 4,38 grame.

³⁶ HKA, Mz. u. Bgw., Rote Nr. 2130, Nr. 273 ex 1800, f. 379.

³⁷ Ibid., f. 384.

³⁸ Ibid., f. 379: *In der letzteren Zeit hat die Gewerkschaft Unvermögenheit halber nicht einmal mehr einen Bergbeamten halten können und sind folglich die Erzte nicht rein ausgehalten und mit vielem Berg vermischter zur Hütten abgeliefert worden.*

of mining prospections initiated by the Banatic Mining Direction on the orders of the Court Chamber for Mint and Mining outside the montanistic area, at Căvăran (nearby Caransebeș) was discovered a copper deposit, the ore being melt between 1765 and 1770 at a small local foundry to the complete exhaustion of the deposit.

In the '740 copperore was exploited at surface in Dorgoș, 14 km (8 miles) south-east of Lipova, and melted in a small foundry with no significance. E. g. in the whole year 1743 the Dorgoș foundry produced only 57 centenials 33½ pounds of commercial copper (1 centenial = 56,006 kg.). At the same time, in the nearby Pătârș was discovered a larger copper deposit, exploited at surface and by mineshafts and galleries. 1781 started the copper mining at Milova, 10 km (6,5 miles) east of Lipova, on the right bank of the Mureș river. 1783 at Pătârș were working 5 mines, while at Milova their number reached 23. The crew of this 28 mines consisted in 44 workers (later on, in 1799, in 55 workers: 43 Romanians and 16 Germans) and two mine carpenters. The copperore was melted by a team of 10 workers at the small foundry in Milova. As a consequence of the low efficiency of the mines at Pătârș and Milova (the value of one mineshaft/*Kuxe* was usually of one to two florins), the mineholders were forced to invest extramoney, the so called *Zubuss*. In spite of the poor gains, the mining at Pătârș and Milova continued even in the first decades of the 19th century.

The discovery of a large vein of silverore mixed with lead at Gladna (on the north-western bottom of the Poiana Ruscă Mountains) was decisive to open here 1774 a mine with a crew of 34 miners and two minecarpenters. Till 1783, when a small foundry was built at Gladna, the extracted ore was transported to Certeje (nearby Hunedoara) in order to be melt. The production at the Gladna foundry was poor enough: e. g. during 15 years (1784–1799) here were melted 144 centenials 49 ½ pounds of copper, 377 centenials 8 ½ pounds of lead, 1036 marks 20 lotons 4 quent 3 3/8 denars of silver and 8 marks 22 lotons 6 quent 2/8 denars of gold (1 mark = 233,947 grams; 1 loton = 17,54 grams; 1 quent = 4,38 grams). Mining and melting continued at Gladna even in the first decades of the 19th century.

MARGINAUX, RÉVOLTÉS OU SAISONNIERS DE LA RAPINE? LES BANDITS A LA FRONTIÈRE AUSTRO-OTTOMANE AU XVIIIE SIÈCLE

Benjamin Landais*

Mots clés: banditisme, frontière austro-ottomane, 18e siècle, grâce politique, Banat
Cuvinte cheie: banditism, frontiera austro-otomană, secolul al XVIII-lea, compasiune politică, Banat

Les haïdouks, ces bandits emblématiques des Balkans et d'Europe centrale, sont des figures à la fois historiques, mythiques et littéraires.¹ Leur renommée trouve son origine dans la poésie épique qui célébra leurs prouesses pendant des siècles. La mise par écrit de leurs exploits au cours de la période romantique leur assura une notoriété dépassant largement le cadre géographique dans lequel ils évoluaient.² À l'image des bandits méditerranéens, ils n'étaient

* Université: 74, rue Pasteur –84 000 Avignon, France. Membre du Centre Norbert Elias, UMR 8562, e-mail: benjamin.landais@univ-avignon.fr

¹ Les discussions sur l'étymologie du mot "haïdouk" ont été nombreuses, mais il semble aujourd'hui largement admis que le mot, identique dans beaucoup de langues (*Heiduck* en allemand, *Hajdu* en hongrois, *Hajdu/Xajdy* en serbo-croate, *Hajduc* en roumain) provient du hongrois *hajtók*, pluriel de *hajtó* qui signifie "conducteur de troupeau", sens proche du mot "haydamak" en osmanli (conducteur de troupeau/maraudeur). Voir Fikret Adanır, "Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa," *Südost-Forschungen* 41(1982): 43–116, ici 58–59.

Cette étymologie ne doit cependant pas nous conduire à assimiler les bandits aux populations pastorales. De plus, le terme "haïdouk", dans le sens de bandit, ne doit pas être confondu avec le "haïdouk" hongrois, soldat-paysan privilégié au service des Habsbourg ou du prince de Transylvanie, chargé de défendre la frontière ottomane aux XVIe et XVIIe siècles. Sur ce sujet, voir György Módy, ed., *A hajdúk a magyar történelemben*, vol. I (Debrecen, 1969).

² Vuk Karadžić et Leopold Ranke en sont les deux compilateurs principaux pour la Serbie. Le Français Claude Fauriel a, quant à lui, joué un rôle central pour la collection de poésies klephtes grecques. Voir Fritz Valjavec, "Ranke und der Südosten," in Karl August Fischer, Fritz Vljavec, Mathias Bernath, eds., *Ausgewählte Aufsätze* (Munich: Oldenbourg, 1963), 82–103; Yvonne Castellan, *La culture serbe au seuil de l'indépendance (1800–1840). Essai d'analyse psychologique d'une culture à distance temporelle* (Paris: Presses Universitaires de France, 1967); Stavro Skendi, "The Songs of the Klephts and the Hayduks – History or Oral Literature?," in Wolfgang

pas considérés comme de simples criminels. C'est une blessure morale qui était censée les faire rentrer dans le cycle de la violence. Ils se distinguaient par leur charisme, leur liberté et le respect d'un code d'honneur. Une autre de leurs caractéristiques scella aussi leur place dans l'histoire politique de la région: leur prétendue rejet de l'autorité étatique, surtout lorsque celle-ci était étrangère. Les actions les plus mémorables des haïdouks ou, pour être plus exact, les plus commémorées, sont généralement dirigées contre le sultan et ses serviteurs. Pour cette raison, ils occupent une place de choix dans le panthéon national des États successeurs de l'Empire ottoman qui ont obtenu leur indépendance au cours du XIXe siècle.³

Les historiens du XXe siècle ont emboîté le pas à cette tradition mémorielle, se reposant sur le folklore sicilien, yougoslave et roumain. Fernand Braudel constate ainsi l'"ubiquité du banditisme" dans l'Europe du XVIe et XVIIe siècle. C'est pour lui le symptôme d'"une revanche contre les États établis".⁴ D'autres chercheurs interprètent l'engagement antiétatique des haïdouks dans une perspective sociale: le bandit devient alors l'expression d'une authentique rébellion populaire.⁵ Dans cette perspective, Éric Hobsbawm voit dans les haïdouks des "bandits sociaux" caractérisés par leur "hostilité aux Turcs et [leur] caractère de

Gesemann, ed., *Serta slavica in memoriam Aloisii Schmaus* (Munich: Tofenik, 1971), 666–673; Miodrag Stojanović, "The Motive of Hayduk in Serbian and Greek Nineteenth Century Poetry," *Balkanica* 7 (1976): 281–297.

³ Wayne S. Vucinich, "Serbian Military Tradition," in Béla Király, Gunther Rothenberg, *War and Society in East Central Europe*, vol. I (New York: Columbia University Press, 1979), 311–314; Bistra Cvetkova, "Conditions et facteurs intérieurs et extérieurs des processus avant la Renaissance nationale bulgare," *Bulgarian Historical Review* 1/fasc. 4 (1973): 56–75; Bistra Cvetkova, "The Bulgarian Haiduk Movement in the 15th–18th Centuries," in Gunther Rosenberg, Béla Király, Peter Sugar, eds., *East Central European Society and War in Pre-Revolutionary Eighteenth Century* (New York: Columbia University Press, 1982): 302–338; Hélène Nelva, *La littérature orale bulgare* (Paris: Éditions Karthala, 2007), 246; John K. Vasdravellis, *Klephts, Armatoles and Pirates in Macedonia During the Rule of Turks (1627–1821)* (Thessalonique: Etaireia makedonikōn spoudōn, 1975).

⁴ Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, vol. 2 (Paris: Armand Colin, 1966), 83 et 85.

⁵ Ștefan Pascu, Vladimir Vlasil'evich Mavrodin, Boris Porchnev, "Mouvements paysans dans le centre et le sud-est de l'Europe du XVe au XXe siècle," in *XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports IV* (Wien: Verlag Ferdinand Berger & Söhne, 1965), 211–235; Grete Mecenseffy, "Sozialrevolutionäre Bauernerhebungen in Südosteuropa während des 15. und 16. Jahrhunderts," *Südostdeutsches Archiv* 15–16 (1972/73), 23–35; Wolfgang Rheinhard, "Theorie und Empirie bei der Erforschung frühneuzeitlicher Volksaufstände," in Hans Fenske, Wolfgang Reinhard, Ernst Schulz, eds., *Historia Integra. Festschrift für Erich Hassinger* (Berlin: Duncker und Humblot, 1977), 173–200; Gehrard Heitz, Günter Vogler, "Bauernbewegungen in Europa vom 16. bis 18. Jahrhundert," in *XVe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports II* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1980), 358–368.

vengeurs du peuple”⁶ Cette thèse a cependant été remise en cause dès les années 1970. Elle ne rendrait en effet compte ni des pratiques prédatrices des bandes auprès d’un peuple dont elles sont censées être les défenseurs, ni de leurs accointances avec les notables.⁷ La critique s’adresse également aux sources utilisées. Il est maintenant admis que la geste du haïdouk doit plus aux constructions du récit dans la poésie médiévale et antique qu’à la réalité de ses actes de bravoure: le bandit se contente d’y remplacer le héros épique et y vit les mêmes aventures.⁸

Faut-il pour autant ranger le bandit révolté au rang des fables? Doit-on revenir à l’étude plus prosaïque d’hommes qui ont moins l’étoffe de rebelles que celle de pillards opportunistes ou de brutes cyniques aux motivations sordides? À vrai dire, l’un n’exclut pas l’autre. Dans la France de Mandrin et de Cartouche, le discours des juges et des accusés, étudié par Lise Andreis, montrent une porosité entre la figure littéraire et le traitement judiciaire du banditisme.⁹ Dans l’espace sud-est européen, l’aura flatteuse du haïdouk à l’époque moderne connaît un succès dont les conséquences sont également sensibles sur la scène politique et même géopolitique. Selon l’historien ottomaniste Fikret Adanır, elle nourrit l’imaginaire des puissances chrétiennes intéressées au démantèlement de l’Empire du sultan.¹⁰ Récits de voyages, rapports d’agents et de diplomates ou encore appels de sujets ottomans adressés à la papauté et aux cours de Vienne et de Madrid donnent corps à ce fantasme. Les initiatives de quelques aventuriers, dont certains chefs haïdouks, sont épisodiquement investies des espoirs de libération des chrétiens de ce qu’il était convenu d’appeler le “joug” ottoman.¹¹

La pénétration durable des troupes habsbourgeoises dans les Balkans au lendemain de la bataille du Kalhenberg de 1683 changea la donne. Le haïdouk révolté cessa d’être une construction de papier, une chimère de chancellerie,

⁶ Éric Hobsbawm, *Les bandits* (Paris: Zones, 2008) [1e édition: Londres 1969], 29, 86.

⁷ Anton Blok, “The Peasant and the Brigand: Social Banditry Reconsidered,” *Comparative Studies in Society and History* 14 (1972): 500.

⁸ Miodrag Stojanović, “Chanteurs des poèmes épiques haïdouques et clephtes,” *Balkanica* 4 (1973): 563–565.

⁹ Lise Andries, ed., *Cartouche, Mandrin et autres brigands du XVIIIe siècle* (Paris: Desjonquères, 2010), 14–15.

¹⁰ Adanır, “Heiduckentum,” 54–58; Fikret Adanır, *Balkans, History and Historiography* (Istanbul: Eren, 2014), 209–210.

¹¹ Peter Bartl, *Der Westbalkan zwischen spanischer monarchie und osmanischem Reich. Zur Türkenproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1974): 194–199; Ivan Dujčev, “Die bulgarische Befreiungsbewegung und Wien im 17. Jahrhundert,” *Österreichische Osthefte* 17 (1975): 381–393; Karl Vocelka, “Die inneren Auswirkungen der Auseinandersetzung Österreichs mit den Osmanen,” *Südost-Forschungen* 36 (1977): 12–34; Dimitrije Đorđević, Stephen Fischer-Galati, *The Balkan Revolutionary Tradition* (New York: Columbia University Press, 1981).

pour devenir un allié potentiel contre les armées du sultan. Mais les attentes placées dans ces forces militaires d'appoints ne furent comblées que très partiellement. Leur participation à l'effort de guerre resta minime. Pire encore, les bandes ne se rallièrent pas en masse à l'étendard des conquérants et ne s'évanouirent pas comme par enchantement une fois la paix revenue sur une terre désormais chrétienne. Par une ironie de l'histoire, les haïdouks, dont la réputation d'ennemi du pouvoir ottoman semblait bien établie, devinrent à leur tour un défi pour le maintien de l'ordre dans la monarchie habsbourgeoise après les traités de Karlowitz (1699) et de Passarowitz (1718).¹² De la même façon, les États de la région qui accédèrent à l'indépendance au siècle suivant – Serbie, Roumanie, Bulgarie et Grèce – durent eux aussi combattre un banditisme endémique. Malgré cette lutte, les succès remportés par les haïdouks au cours des guerres contre les Ottomans continuèrent à occuper une place centrale dans la mémoire officielle.¹³

Que reste-t-il de la dimension politique du banditisme une fois débarrassé de ses oripeaux libérateurs? Il semblerait que cette pratique ne pas soit spécifiquement dirigée contre les exactions de l'État ottoman, mais puisse être considéré comme une réaction hostile à l'expansion du pouvoir des États modernes en général. Cette idée mérite cependant d'être nuancée. Dans le cas ottoman au XVIIe siècle, Karen Barkey a montré que l'explosion apparente du brigandage n'était pas nécessairement le symptôme d'une faiblesse des autorités impériales. Celle-ci pouvait même accompagner des entreprises de centralisation. Si elles empêchent le contrôle effectif du territoire, perturbent le prélèvement des impôts et les circulations commerciales, les bandes sont aussi susceptibles de se mettre au service du sultan et, ce faisant, de participer au renforcement de son autorité: mercenaires démobilisés, soldats mutinés et troupes auxiliaires cultivant leur autonomie sont les interlocuteurs et les instruments tout désignés d'un pouvoir qui cherche à renforcer son contrôle des marges sociales et

¹² Bujor Surdu, "Răscola popular antihabsburgică din Banat (1737–1739)," *Studii și materiale de istorie medie* II (1957): 289–344; Aurel Țintă, "Lotria – formă de luptă a poporului român din Banat împotriva stăpînirii habsburgice," *Studii. Articole de istorie* XII (1959): 169–191; Eleonora Calincof, "Lotria, putenică mișcare antihabsburgică în Banat în perioada administrației civile (1751–1778)," *Tibiscus* 5 (1979): 251–267; Slavko Gavrilović, *Hajdučija u Sremu u XVIII i početkom XIX veka* (Beograd: SANU, 1986).

¹³ John C. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea 1685–1806* (Athens: Imago, 1985); Vladimir Stojančević, *Miloš Obrenović I njegovo doba* (Beograd: izdavačko preduzeće, 1966), 116–120; John A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833–1843* (Princeton New-Jersey: Princeton University Press, 1968), 213, 252, 309; Bernard Lory, "Problèmes du brigandage en Bulgarie 1878–1883," *Bulgarskata durhava prez vekovete* 1 (1982), 510–515; John S. Koliopoulos, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821–1912* (Oxford: Clarendon, 1987).

géographiques.¹⁴ Autrement dit, les rapports entre administrateurs impériaux et bandits ne doivent pas être conçus comme une simple opposition.

Une analyse en termes de politiques d'alliance et d'économie de la faveur est aussi potentiellement être riche d'enseignement. Cette grille de lecture n'a, à notre connaissance, jamais été appliquée à l'intérieur de la monarchie habsbourgeoise. Le haïdouk n'est considéré comme un acteur politique, un rebelle, qu'autant qu'il agit au-delà des frontières, en temps de guerre ou pendant des périodes révolutionnaires. En dehors de ces circonstances très particulières, il n'est plus traité qu'en objet de la répression et de la disciplinarisation menées par les agents d'un État en construction. Le paradigme de la rationalisation policière, couramment appliqué à l'Europe du XVIIIe siècle, nous semble être le principal responsable de la disqualification actuelle d'une approche plus ouverte de la figure du haïdouk dans les pays habsbourgeois.¹⁵ Sans retomber dans les travers d'une idéalisation romantique, il nous paraît indispensable de rompre avec un cloisonnement trop strict des perspectives historiographiques. Notre objectif consiste à comprendre la façon dont s'articulent différents registres d'actions et d'imaginaires liés aux bandits dans cet espace.

Le Banat au XVIIIe siècle se prête particulièrement bien à une telle enquête pour deux raisons. Conquise par les Habsbourg sur les Ottomans en 1716, cette province fut la dernière à être intégrée à la monarchie dans la région avant l'occupation de la Bosnie en 1878. En raison de cette situation frontalière, la séparation entre des criminels de l'intérieur, cibles toutes désignées de l'appareil policier et judiciaire, et des haïdouks étrangers, partenaires en puissance d'un État qui souhaiterait déstabiliser son voisin, était poreuse. De même, la loyauté politique de populations mobiles restait incertaine. Cette ambiguïté politique suscita chez les administrateurs habsbourgeois une hésitation permanente entre répression policière, tentatives d'accommodement et adhésion à l'imaginaire du bandit vengeur et justicier. Le Banat constitue par ailleurs un terrain de recherche riche du point de vue des archives disponibles. Géré dès sa conquête comme un domaine de la couronne, ce territoire est directement administré par Vienne qui y envoie, jusqu'en 1778, des administrateurs originaires de l'ouest

¹⁴ Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, New Jersey: Cornell University Press, 1994).

¹⁵ Catherine Denys, Vincent Milliot, Brigitte Marin, eds., *Réformer la police. Les mémoires policiers en Europe au XVIIIe siècle* (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2009), 7–18; Peter Nitschke, *Verbrechensbekämpfung und Verwaltung: die Entstehung der Polizei in der Grafschaft Lippe, 1700–1814* (Münster: Waxmann Verlag, 1990); Paolo Napoli, *Naissance de la police moderne. Pouvoir, normes, société* (Paris: Éditions la Découverte, 2003); Gerhard Ammerer, *Heimat Straße, Vaganten im Österreich des Ancien Régime* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik; München: Oldenbourg, 2003).

de la monarchie. Rédacteurs infatigables, ces officiers étrangers laissèrent une abondante documentation, conservée principalement à Vienne, Budapest et Timișoara, qui permet d'éclairer les différents aspects de leurs rapports aux bandits: sources administratives (rapport des officiers des districts et des postes frontière, règlements de police), diplomatiques (correspondance entre administrateurs banatais et dignitaires ottomans de Belgrade et Vidin), et judiciaires (interrogatoires, demandes de grâce). Par construction, le corpus de sources reflète certes la perspective des officiers habsbourgeois dans le traitement du banditisme. Mais par son ampleur, il offre également un regard sur l'attitude des autorités ottomanes et sur les discours originaux des bandits, un fait suffisamment rare pour être signalé.

Bandits ou rebelles? Les hésitations d'une politique impériale dans le Banat du XVIIIe siècle

Traitement judiciaire et répression militaire du banditisme avant 1739

La mobilisation des populations balkaniques pour l'effort de guerre habsbourgeois se révéla particulièrement efficace pendant la guerre de 1683–1699. Des dizaines de milliers de fidèles orthodoxes rejoignirent la bannière de l'empereur contre le sultan.¹⁶ L'expérience ne fut cependant pas renouvelée avec succès au cours de la campagne militaire de 1716–18. Restés fidèles aux Ottomans ou, au mieux, indifférents envers leur nouveau souverain, les habitants des territoires conquis à l'issue du conflit demeurèrent suspects aux yeux des administrateurs habsbourgeois.¹⁷ Le Banat fut ainsi placé sous le régime d'une occupation militaire, avant de passer sous administration civile en 1754. Le servage fut réintroduit et les mobilités paysannes furent étroitement encadrées. Cette mesure fut prise d'abord dans un but fiscal et non sécuritaire. Elle suffit néanmoins à rendre suspect tout paysan appréhendé loin de chez lui. Le prisonnier était considéré au mieux comme un fugitif, au pire comme un bandit. La lecture des rapports des gouverneurs de district des années 1718–1722 laissent à penser que cette disposition n'est cependant ni appliquée ni applicable. Le déguerpissement des paysans fut dénoncé de toute part et devint de plus en plus préoccupant pour les finances impériales. Des villages entiers fuyaient l'impôt, sans autre perspective pour ses habitants que de se faire bandit ou d'émigrer dans l'Empire ottoman.¹⁸ La figure du bandit-rebelle, allié potentiel contre l'en-

¹⁶ Jean Bérenger, *Histoire de l'empire des Habsbourg. 1273–1918* (Paris: Fayard, 1990), 359–371.

¹⁷ Johann Heinrich Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn* (Budapest: L. Aigner, 1880), 57.

¹⁸ Benjamin Landais, *Nations, privilèges et ethnicité à l'époque moderne: l'intégration de la société banataise dans la monarchie habsbourgeoise au XVIIIe siècle* [manuscrit de thèse] (Strasbourg, 2013), 75–82.

nemi héréditaire ottoman, toujours présente dans l'esprit des administrateurs habsbourgeois au début du siècle, avait fait long feu. Elle cédait désormais la place à celle du saisonnier de la rapine, pillant les subsistances dont il avait besoin pendant la belle saison puis se retranchant dans un asile sûr, dans les montagnes ou de l'autre côté de la frontière, pendant l'hiver.

Dans le traitement judiciaire des violences commises par les bandes, les autorités habsbourgeoises appliquèrent les procédures et les lois en vigueur en Basse-Autriche. Les jugements se référaient couramment à la *Constitutio Criminalis Carolina* de 1532, à la *Neue peinliche Land-Gerichtsordnung* édictée par Ferdinand III en 1656 et à la *Peinliche Halsgerichtsordnung*, de Joseph Ier de 1708.¹⁹ Ces compilations juridiques établissaient une différence très nette entre un simple vol et le banditisme qui, en plus du vol, impliquait un acte violent et était commis dans un espace ouvert – champ, chemin.²⁰ Un tel crime, comme tout vol portant d'ailleurs sur une valeur supérieur à 25 florins, était puni de mort. Certains codes insistaient en outre sur la nécessaire exemplarité de la peine, qui pouvait donner lieu à l'érection d'une potence²¹ voire au prélèvement et à l'exposition d'une ou de plusieurs parties du corps (tête, mains, pieds) dans les lieux d'origine du bandit ou de ses victimes.²² Ces dernières recommandations furent appliquées dans le Banat. Plusieurs exemples sont attestés jusque dans les années 1760.²³ Si les bandits, leurs complices et ceux qui avaient omis de les dénoncer étaient jugés à Timișoara, par le tribunal militaire puis provincial à partir de 1749, les officiers de district jouaient un rôle clef dans la préparation des procès. C'est à eux que revenait la tâche de poursuivre et d'emprisonner les brigands, mais aussi de mener une enquête et de rassembler toutes les preuves nécessaires pour le jugement, parfois en collaboration avec un juré du tribunal dépêché à la campagne pour les plus grosses affaires. Une fois la sentence prononcée, les gouverneurs de district pouvaient également être sollicités pour appliquer la peine et exposer le corps du supplicié à proximité des lieux de ses méfaits.

¹⁹ DJAN-Timiș, Comandentul General Banațean, pachetul 3/11 – sentence du 28/04/1729, f° 43–48; OeStA, FHKA, NHK, UK, BA [Oesterreichische Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Neue Hofkammer, Ungarisches Kameral, Banater Akten], KT 111, 1749, f° 28–40 et KT 40, avril 1749, f° 6–35, 21/04/1749.

²⁰ Ernst C. Hellbling, *Grundlegende Strafrechtsquellen der österreichischen Erbländer vom beginn der Neuzeit bis zur Theresiana: Ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechts in Österreich* (Wien: Böhlau, 1996), 147–150.

²¹ C'est le cas du bandit Ifko de Veliki Gaj, pendu au carrefour principal de son village d'origine: Lajos Baróti, *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*, I (Temesvár: Délmagyarország történelmi és régészeti Múzeum-Társulat, 1893), 455, 09/08/1727.

²² Hellbling, *Grundlegende Strafrechtsquellen*, 151.

²³ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 311, f° 56v, 15/04/1760.

Le traitement du banditisme ne se limitait évidemment pas au domaine judiciaire: ce phénomène apparut rapidement comme un défi à la capacité de l'administration habsbourgeoise de maintenir la paix à l'intérieur de sa nouvelle province et à se faire obéir. Dans un Banat gouverné à distance et dont l'ensemble des officiers était d'origine étrangère, cette difficulté prenait parfois des dimensions insurmontables. Les régiments impériaux d'infanterie et de cavalerie stationnés sur place n'étaient de toute évidence pas adaptés pour chasser des bandits très mobiles et connaissant bien le terrain. Il revenait donc aux onze gouverneurs de district de mobiliser leurs troupes en cas d'alerte. Mais celles-ci, réduites à une poignée de hussards, étaient en nombre limité d'une efficacité très relative pour contrôler des dizaines de villages. Lorsque des bandes particulièrement puissantes étendaient leur rayon d'action sur plusieurs districts, c'était la responsabilité d'un gouverneur général – *Oberverwalter* – de conduire des opérations. Théoriquement, les autorités de district avaient la possibilité de faire appel aux juges de villages (*knèzes*) et de cantons (*oberknèzes*), des notables élus au sein des communautés.²⁴ Ce type de collaboration fut cependant assez rare dans un premier temps. Dans les années 1720 et 1730, les officiers habsbourgeois se méfiaient encore de la loyauté de leurs nouveaux sujets.²⁵ Ils préféraient se reposer sur les régiments impériaux, malgré l'insuccès des opérations qu'ils menèrent contre les bandits.²⁶ Ils rechignaient également à armer des paysans volontaires, même si la tête des bandits fut parfois mise à prix et désignée à la vindicte de la population.²⁷

Plutôt que de mobiliser les habitants du Banat contre les bandes, la première génération des officiers habsbourgeois considéra généralement les premiers comme les alliés des secondes. Les autorités de district n'hésitaient pas à punir collectivement un village pour avoir accueilli un bandit.²⁸ Cette hostilité affichée des officiers habsbourgeois envers la population locale fut habilement récupérée par les chefs de bande eux-mêmes. En 1727, un *haramaşa*

²⁴ Baróti, *Adattár*, vol. 1, 252, 09/09/1726.

²⁵ Un rapport transmis à trois districts affirme que les sujets du Banat préférèrent abriter les bandits, plutôt que de les poursuivre. Pour cette raison, les communautés fautives doivent être imposées conformément au montant des dommages commis par les bandits et leur knèze condamné aux travaux forcés (Baróti, *Adattár*, vol. 1, 146, 07/09/1726).

²⁶ Baróti, *Adattár*, vol. 1, 302, 07 et 11/06/1722; 455, 07/06/1727; 149, 23/06/1727; 354, 07/05/1728; 256, 30/12/1728.

²⁷ Il existe un seul cas documenté de constitution d'un groupe de paysans, qui reviennent d'ailleurs bredouilles de leur opération (Baróti, *Adattár*, 501, 21/07/1724). Habituellement, la livraison d'un bandit est récompensée à hauteur de deux ducats (Baróti, *Adattár*, vol. 1, 245, 08/04/1724; 501, 22/07/1724), mais la tête de certains chefs de bandes peut valoir jusqu'à dix ou vingt fois plus (Baróti, *Adattár*, vol. 1, 305, 19/07/1725; 143, 05/08/1725).

²⁸ Baróti, *Adattár*, vol. 1, 301, 28/04/1722.

– chef haïdouk – fit savoir à plusieurs villages qu’il se contenterait de tirer sur les officiers et les hussards de district, mais épargnerait les paysans recrutés de force dans les troupes lancées à sa poursuite.²⁹ En 1734, un mémoire destiné au nouveau président de l’administration régionale conclut à l’inefficacité des mesures prises jusqu’alors et proposa un nouveau durcissement de la politique répressive, accentuant encore le traitement des habitants des campagnes bana-taises en ennemis. Les rédacteurs du rapport préconisaient la généralisation des exécutions publiques, l’expropriation et l’expulsion des familles de criminels, l’armement des catholiques – dans une région où l’orthodoxie était pourtant ultra-majoritaire – et, enfin, l’excommunication des bandits par leur évêque.³⁰ Cette fuite en avant dans la répression ne dépassa toutefois pas l’état de projet. Contrainte par les circonstances, l’administration habsbourgeoise du Banat dut explorer une autre voie pour relancer sa lutte contre le banditisme: celle du pardon.

Accommodements locaux et pardons impériaux après 1739

L’équilibre des forces à la frontière austro-ottomane, jusque-là largement favorable aux Habsbourg, connut un renversement inattendu au cours de la guerre de 1736–1739. Dans ce contexte, fatigués de la pression fiscale et des vexations religieuses, des Banatais répondirent favorablement aux offres otto-manes. Certains d’entre eux s’armèrent contre les troupes impériales en 1738, galvanisés par les victoires du sultan. Des convois de ravitaillement impériaux furent pillés et des édifices religieux catholiques furent attaqués par des bandes paysannes.³¹ La documentation sur ces actions est pauvre et imprécise. Il est toutefois possible de distinguer entre deux types d’opérations: celles auxquelles participèrent des villageois, dans un rayon d’action réduit à partir de leur lieu d’habitation, d’un côté, et celles menées sur de plus grandes distances par des cavaliers armés et entraînés. Les premiers raids furent l’œuvre de paysans et bergers des montagnes qui profitèrent de l’effondrement du pouvoir habsbour-geois dans l’est du Banat. Réfugiés dans les forêts, ces habitants cherchaient avant tout à se protéger contre les exactions des deux armées ennemies. Les secondes attaques furent, quant à elles, le fait de véritables troupes auxiliaires qui menèrent des razzias dans la tradition de la petite guerre. Il s’agissait en

²⁹ Baróti, *Adattár*, 1, 505, 30/05/1727.

³⁰ Josef Wolf, *Quellen zur wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jhdt* (Tübingen, Institut für donauschäbische Geschichte und Landeskunde: 1995), *Hamilton Bericht*, 1734, f° 79r–82r.

³¹ Ion Stoia-Udrea, *Răscoala țărănească din Banat de la 1738–1739* (Timișoara: Editura Uniunii Patrioților, 1945); Costin Feneșan, “Informații documentare privind răscoala populară bănățeană de la 1737–1739,” *Banatica* 2 (1973): 165–185.

partie de déserteurs des confins militaires entrés en contact avec les officiers ottomans qui les récompensaient pour chacune action accomplie.³²

Le Banat demeura néanmoins sous le sceptre des Habsbourg à la paix de Belgrade (1739). Malgré tout, l'expérience de l'insoumission collective qui avait rendu une partie du pays totalement ingouvernable pendant plusieurs mois contribua à ancrer durablement l'idée que le danger de rébellion était bien réel et que la révolte pouvait se réveiller à tout moment. Le péril n'était cependant pas perçu comme général: la fidélité des notables des bourgs de la plaine occidentale de la province contrebalançait, dans l'esprit des administrateurs habsbourgeois, l'hostilité des habitants de l'est montagneux. Cette observation se traduisit par l'élaboration d'un double stéréotype national: la "nation valaque", installée à l'est, eut la réputation de tourner "son manteau en fonction du vent", tandis que la "nation rascienne", installée à l'ouest, fut désormais appréciée pour sa fidélité envers l'archimaison.³³ Un projet du conseil aulique de guerre, aussi radical qu'inapplicable, envisagea même un temps d'expulser les "Valaques" des districts d'Almăj et d'Orșova pour les remplacer par des colons catholiques.³⁴ Si ce plan fut sans lendemain, il reflétait toutefois l'état d'esprit d'une partie des officiers locaux. Celui-ci connut d'ailleurs une longue fortune. En 1767, un gouverneur de district songea ainsi à chasser tous les habitants d'un village et à leur substituer des catholiques allemands, au motif qu'ils auraient abrité et protégé des bandits recherchés.³⁵

Les autorités habsbourgeoises n'eurent pas les moyens d'une politique ambitieuse en matière de lutte contre le banditisme au lendemain du traité de Belgrade. La situation internationale était en effet très défavorable. Les troupes impériales avaient dû être retirées du front ottoman pour faire face à la Prusse et à la France. L'administration banataise, dont les membres avaient fui devant l'avance ottomane³⁶, se retrouvaient sans force armée et presque sans personnel civil. Elle ne put compter que sur une coopération des notables locaux pour maintenir son pouvoir. Après une période d'hésitation, pendant laquelle les quelques hussards de districts se lancèrent dans de nouvelles chasses aux bandits, une nouvelle catégorie de troupes fut créée : les Plajaschen, un corps armé auquel pouvaient désormais participer des volontaires orthodoxes. Les

³² Constantin Dapontes, *Éphémérides daces ou chronique de la guerre de quatre ans (1736–1739)*, vol. 2 (Paris: Ernest Leroux, 1881), 104, 146–147, 160.

³³ OeStA, FHKA, Sammulungen, Ungarn und Nebenländer, Hs. 1126, f° 13, juin 1760.

³⁴ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 124, f° 586r–588r.

³⁵ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 228, 1767.

³⁶ C'est le cas du gouverneur de Lippha, qui ne sent pas en sécurité auprès des "Valaques" qui soutiendraient des bandes de brigands au lendemain de la prise de la forteresse d'Orșova par les Turcs (Baróti, *Adattár*, vol. 2, 85, 03/09/1738).

premiers soldats portant ce nom apparurent en 1743. La plupart furent justement recrutés dans les districts orientaux du Banat, à la frontière valaque et ottomane.³⁷ Ils furent chargés de la lutte contre le banditisme et la contrebande dans cet espace difficile d'accès. La croissance des effectifs, au cours des décennies suivantes, se fit par deux biais: le recrutement de membres permanents, environ une trentaine d'hommes par district payés par le fisc impérial, et le renfort ponctuel de soldats engagés pour une seule saison et rémunérés par leur village.³⁸

L'objectif initial de la constitution du corps des *Plajaschen* était moins de compenser le départ de soldats impériaux vers le front occidental que d'intégrer des brigands repentis dans des forces fidèles à la dynastie. L'afflux de nouvelles recrues au sein de ces troupes auxiliaires alla donc de pair avec la pratique des pardons impériaux.³⁹ Les dispositifs de grâce ne sont ni nouveaux ni spécifiques à cette période ou à cette région. Les souverains des époques médiévales et modernes y eurent fréquemment recours partout en Europe. Ces pardons étaient de nature extra-judiciaire. Mais loin d'être exceptionnelles, ces faveurs constituaient un instrument classique du gouvernement princier.⁴⁰ La grâce peut être collective ou bien individuels. Dans ce dernier cas, ils suivaient ordinairement une demande de grâce, distincte d'une supplique déposée dans le cadre strictement judiciaire par son caractère ouvertement politique.⁴¹

³⁷ Baróti, *Adattár*, vol. 1, 196, 24/12/1743 et vol. 2, 255, 29/09/1743. Leur absence dans les autres districts est signalée en Baróti, *Adattár*, vol. 1, 489, 04/10/1753 et vol. 2, 115, 02/10/1754.

³⁸ Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltára [MNL-OL], E304, 4 cs., f° 333r–335v et f° 357r–360v, 3/1773; MNL-OL, E304, 5 cs., f° 595r–606v, 01/03/1773; MNL-OL, A99, 11 cs., f° 92, 11/10/1778.

³⁹ La multiplication des pardons, à cette date, ne doit, cependant, pas être confondue avec l'amnistie générale prévue par le traité de Belgrade de 1739 pour ceux qui ont pris parti pour l'ennemi. Cf. Article 8: "Principalement les sujets de la Serbie et du Banat qui, pendant la guerre, ont suivi le parti ou de l'Empereur des Romains ou de la Porte Ottomane, seront affranchis de toute peine et pour la vie et pour les biens". Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, vol. 1 (Paris: F. Pichon, 1897), 335, 13/10/1739.

⁴⁰ La monarchie habsbourgeoise n'a pas été traitée en tant que telle, mais cela a été le cas des espaces voisins dans lesquels la dimension politique, permettant de réaffirmer localement l'autorité du prince, a été soulignée. Hélène Millet, *Suppliques et requêtes: le gouvernement par la grâce en occident (XIIe-XVe siècle)* (Rome: École française de Rome, 2003); Bernard Dauven, Xavier Rousseaux, eds., *Préférant miséricorde à rigueur de justice: pratiques de la grâce, XIIIe-XVIIe siècles* (Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2012); Krista J. Kesselring, *Mercy and authority in the Tudor state* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

⁴¹ Karl Härter, "Das Aushandeln von Sanktionen und Normen. Zur Funktion und Bedeutung von Supplikationen in der frühneuzeitlichen Strafjustiz," in C. Nubola, ed., *Bittschriften und*

Dans le Banat, l'usage du pardon est attesté dès les années 1730.⁴² Les “pardons généraux” se présentaient sous la forme de patentes publiées dans un ou plusieurs districts, appelant les bandits à déposer les armes avant une date fixée, en contrepartie d'une grâce définitive pour toutes les actions passées. L'accès à un pardon individuel exigeait quant à lui des gestes supplémentaires de bonne volonté, comme la dénonciation de complices. Avant-guerre, le succès de ces deux pratiques resta limité. Les cas de récidive étaient fréquents.⁴³ Après la guerre, l'expérience des “pardons généraux” fut malgré tout reproduite à grande échelle. Une circulaire de janvier 1739 fut adressée à tous les gouverneurs de district. Elle proclamait un pardon général pour les “sujets rebelles”.⁴⁴ Faute de revenir à des activités légales, ils seraient considérés comme des bandits et poursuivis en tant que tels. Malgré leur ressemblance formelle, les grâces proclamées à partir de 1739 n'étaient cependant pas tout à fait similaires à celles d'avant-guerre. Elles se paraient en effet d'une signification politique nouvelle: en plus des exigences habituelles d'un retour à un “mode de vie moral”,⁴⁵ l'octroi du pardon s'accompagne d'un serment de loyauté envers le souverain.⁴⁶ Si la répression criminalisait la rébellion, le pardon impérial politisait le banditisme. Cette sublimation du bandit ne se limitait pas à un dialogue entre le suppliant et le représentant de l'empereur. Elle servait aussi la propagande impériale, par la publicité donnée à certaines procédures exceptionnelles. La rupture fut de taille puisque la seule publicité envisagée à la lutte contre le bandit dix plus tôt se limitait à sa mise à mort.

Le pardon le plus spectaculaire fut celui accordé à Petru Vancea. Ce chef de bande, actif dans la haute vallée de la Timiș dans les années 1730, se fit connaître

Gravamina: Politik, Verwaltung und Justiz in Europa (14.–18. Jahrhundert) (Berlin: Duncker und Humblot, 2005), 245–248.

⁴² Baróti, *Adattár*, vol. 1, 460, 05/08/1731; 511, 06/01/1733; 511, 09/04/1733; 165, 21/04/1734; 513, 12/09/1734.

⁴³ Baróti, *Adattár*, vol. 1, 513, 12/09/1734; 511, 06/01/1733; 524, 24/09/1740; 420, 08/08/1743.

⁴⁴ Baróti, *Adattár*, vol. 1, 187, 10/01/1739.

⁴⁵ L'acceptation des demandes de grâce fait référence à cette catégorie, en utilisant les termes de “mode de vie moral” (*Sittlicher Lebenswandel*) (Baróti, *Adattár*, vol. 1, 524, 03/08/1741), “bon” [*Guter*] (Baróti, *Adattár*, vol. 1, 420, 08/08/1743; OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 327v, 18/03/1769) ou “calme” [*Stiller*], idem, f° 328r), en opposition à la “vie de bandit” [*Rauber-Leben*] (Ibid., f° 371r, 09/09/1769; OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 369, f° 7v et 20r, 09/01/1771). Une patente de pardon publiée en 1779 précise que les bandits doivent abandonner leur ancien mode de vie et adopter, de manière visible, “une conduite bonne et irréprochable” (*ihre bisher geführte Lebensart verlassen, und eine künftige gute und untadelhafte Aufführung angeloben werden*) (MNL-OL, A 99, 15 d., fasc. 33, f° 252).

⁴⁶ Le gouverneur de Vršac envoie ainsi un brevet à tous ceux qui prêtent serment de loyauté à la maison d'Autriche et qui tombent sous le coup de l'amnistie (Baróti, *Adattár*, vol. 1, 522, 18/09/1739).

par un acte de bravoure exceptionnel. Il tira le prince François de Lorraine, époux de l'héritière du trône, Marie-Thérèse, et futur empereur, des griffes des Ottomans en 1738. Il obtint une reconnaissance officielle et immédiate. Bien que celle-ci ne puisse être assimilée à un pardon au sens strict – Petru Vancea n'était déjà plus un bandit puisque son engagement dans les troupes impériales fut légèrement antérieur à son action – son ancienne condition fut largement médiatisée. Le pouvoir impérial voulut graver l'événement dans la pierre: une église catholique fut édifée dans le village de Slatina-Timiș, près de l'endroit où l'empereur dut son salut à Petru Vancea. Ce dernier fut nommé dans la foulée premier capitaine des *Plajaschen* et dirigea une compagnie d'une trentaine de soldats.⁴⁷ Actif jusqu'à sa mort, en 1776, il ne manquait jamais de raconter ses exploits aux voyageurs de qualité de passage dans la province.⁴⁸ Cet épisode fut aussi à l'origine de plusieurs légendes qui commencèrent à circuler dans le Banat de l'époque et furent consignées par les folkloristes quelques générations plus tard.⁴⁹

Petru Vancea et son histoire passèrent rapidement au statut de mythe politiquement signifiant, dont l'élément central fut justement le pardon accordé par l'empereur. Plusieurs points communs sont en effet identifiables dans les différentes versions transmises de la légende: une hostilité irréductible envers les "Turcs", qualifiés d'ennemis héréditaires; la présence d'une injustice originelle, qui explique comment un homme bon fut contraint de se faire bandit; la transfiguration de la grâce impériale, verticale, en un échange réciproque et égal. Dans certains cas, la blessure d'honneur subie par les bandits était causée par les Habsbourg eux-mêmes qui, "par leurs mauvaises lois ont fait deux de mauvais hommes". Dans cette variante, c'est d'ailleurs Petru Vancea qui prend l'initiative et qui, le premier, accorde le pardon à l'empereur pour ses mauvaises actions, avant que ce dernier ne lui rende la pareille. Dans une autre version, la fable introduit le personnage de la femme de Petru Vancea, elle aussi chef de bande. Dépeinte comme le pendant malfaisant de son mari, elle est encline à livrer l'empereur aux Ottomans. Sans surprise, la loyauté fragile et conditionnelle des populations de la frontière envers le souverain fait écho à l'opinion des

⁴⁷ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 127, f° 535r-536v, 28/0417/54; OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 639r, 28/03/1770; Baróti, *Adattár*, vol. 1, 122, 07 et 14/06/1754.

⁴⁸ "Slatina. Ce village est colé contre la montagne avec une Eglise neuve que François I a fait batir en memoire de ce qu'il étoit sorti du dela main des bandits par le secours du bandit Petrovanska [Petru Vancea] qui vit encor a Schupanegg"; "sur le pré causé avec Petro Vanha, [...] Je fus dans sa maison et vis la medaille que l'Empereur lui a donné." (OeStA, HHStA [Haus-Hof- und Staatarchiv], Kabinettarchiv Zinzendorf, diaire, 1772, f° 82v et 85v, 06 et 07/07/1772).

⁴⁹ Annemarie Röder, "Der Räuber und der Herzog: Erzählen im interkulturellen Raum," in J. Wolf, ed., *Historische Regionen und ethnisches Gruppenbewusstsein in Ostmittel- und Südosteuropa* (Munich: Oldenbourg, 2010), 529-550.

administrateurs habsbourgeois sur l'opportunisme de la "nation valaque" des montagnes. La relation d'homme à homme, la logique du don et du contre-don était constitutive de la logique de la grâce impériale. Elle permettait, en définitive, de mettre en scène le ralliement des bandes armées et, partant, de tout un peuple, réputé les soutenir ou se reconnaître dans leurs actes. Dans la mesure où il fut intentionnellement médiatisé par le pouvoir impérial, ce pardon avait une portée symbolique évidente dans le champ politique. Octroyé au cœur même d'une rébellion, il était le signe que le contrat social avait été rétabli entre le prince et ses sujets.

La frontière austro-ottomane, une alliée du bandit?

Tournant policier et coopération inter-frontalière avec les Ottomans

La politique du pardon ne fut pas la seule mesure nouvelle adoptée contre le banditisme: la répression militaire et judiciaire des premières années laissèrent progressivement place à un double dispositif, basé sur un équilibre entre des grâces ciblées et un traitement policier du banditisme. Petru Vancea et ses *Plajaschen* relevaient en effet plus de l'exception que de la règle. La répression reprit ses droits, mais de manière moins aveugle, velléitaire et désordonnées que dans les années 1720 et 1730. Elle put aussi s'appuyer sur la coopération avec l'Empire ottoman, confronté aux mêmes difficultés de l'autre côté de la frontière. Malgré les tensions – quatre conflits et vingt-cinq ans de guerre opposent les deux empires entre 1683 et 1792 – une coopération transfrontalière se dessina dans le domaine de la lutte contre le banditisme. Ce point fut explicitement mentionné dans l'article 14 du traité de Passarowitz de 1718 et dans l'article 18 de la paix de Belgrade, en 1739. Chaque partie se devait "de punir [...] tous les voleurs et brigands, quand même ils seraient les sujets de l'autre partie, si elle les surprend dans les terres de son obéissance" et de communiquer aux autorités voisines des renseignements permettant l'arrestation des criminels. Les textes des traités internationaux n'ignoraient ni n'interdisaient les grâces extrajudiciaires. Ils insistaient toutefois pour que les pardons s'accompagnassent de mesures d'éloignement des zones frontalières. Le traité de Belgrade justifiait cette position en signalant les avantages que la frontière représentait pour des bandits opportunistes, se repliant sur le territoire de l'État voisin après avoir accompli leur forfait. Il était précisé "qu'il ne sera permis à aucune des parties contractantes d'entretenir ce qu'on appelle des haydouks, espèce de brigands qui, n'étant à la solde de personne, vivent de rapine".⁵⁰

Les mesures prises par les autorités du Banat dans l'immédiat après-guerre ne respectaient pas exactement la lettre des traités. Les pardons ne

⁵⁰ Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux*, 335.

s'accompagnaient pas, en effet, de l'exil des repentis vers l'intérieur des terres. Il fallut attendre le rétablissement progressif du pouvoir habsbourgeois dans les campagnes banataises pour que fussent enfin renforcées les procédures de contrôle des mobilités. Les règlements publiés à l'intention des *Plajaschen* et de la milice chargée de la surveillance de la frontière en témoignent. Une instruction du commandement militaire régional de Timișoara du 1er mai 1752 indiquait que les dénonciations transmises par les autorités ottomanes devaient être prises en compte par la justice. De même, les signalements de bandits habsbourgeois devaient être délivrés sans délai à l'administration ottomane. Ces mesures ne restèrent pas des vœux pieux. Des opérations conjointes furent menées des deux côtés de la frontière. Ce fut par exemple le cas en septembre 1769, lorsque le *paşa* de Belgrade envoya ses troupes surveiller la rive droite du Danube, pour empêcher les bandits pourchassés par ses voisins de s'y réfugier.⁵¹ Des coupables de vols et de meurtres furent aussi extradés, comme ces trois sujets ottomans arrêtés dans le Banat et livrés à Belgrade en 1767.⁵²

Les administrateurs banatais ne se contentèrent pas de la coopération inter-frontalière. Il ne s'agissait pas seulement de se donner les moyens d'arrêter et de punir les bandits. Il leur fallait aussi identifier et neutraliser les profils suspects. Les hommes célibataires originaires de l'Empire ottoman étaient considérés avec suspicion. Leur état matrimonial laissait supposer qu'ils allaient grossir le nombre des vagabonds, un groupe vu comme un vivier naturel de brigands.⁵³ Cette précaution n'avait rien cependant à voir avec les conventions internationales. Elle trouvait son origine dans la montée des discours et des normes associées aux conceptions nouvelles de la "police", diffusées par les administrateurs inspirés du caméralisme allemand.⁵⁴ L'errance, l'oisiveté et la mendicité étaient vus comme des vices propres aux bandits.⁵⁵ Ce n'est pas un hasard si les lois visant à restreindre la mobilité des groupes marginaux, y compris les projets de fondation de maisons de travail et de correction, apparurent à ce moment précis. Les premières sortirent de terre dans l'ouest de la monarchie dès les années 1750 puis se multiplièrent dans le dernier tiers du siècle. L'objectif consistait à expulser les vagabonds étrangers et à retenir les indigents dans leur communauté d'origine.⁵⁶ Ce second aspect fut explicitement introduit dans le Banat à l'occasion d'une réforme de l'organisation municipale en 1772. Tous les

⁵¹ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 373r–373v, 5/9/1769.

⁵² OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 340, f° 182–201, 3/9/1767.

⁵³ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 302, f° 181–195.

⁵⁴ Guillaume Garner, "Aperçu historiographique sur le caméralisme," *Bulletin d'information de la mission historique française en Allemagne* 38 (2002): 188–206.

⁵⁵ Ammerer, *Heimat Straße*, 178–179.

⁵⁶ Ammerer, *Heimat Straße*, 187–191.

habitants, y compris les Tsiganes, furent sommés de se sédentariser, de se rattacher à une communauté, toute mobilité étant contrôlée par un système de passeports intérieurs.⁵⁷

Une frontière refuge

L'association entre banditisme et proximité géographique de la frontière ne fait aucun doute pour les administrateurs habsbourgeois. Comment expliquer une telle évidence pour les contemporains? Cette idée ne serait-elle pas le reflet de leur imaginaire? La projection de leur méfiance envers une population à la loyauté suspecte parce que restée trop proche de l'ennemi ottoman? Rien n'est moins sûr. Des éléments concrets donnent à penser que cette relation n'est pas une simple chimère. Aucune statistique judiciaire n'est évidemment disponible à cette date. Nous disposons toutefois d'une liste des prévenus incarcérés, en cours de jugement ou en attente d'être jugés, établie chaque année par le tribunal régional de Timișoara. La nature de l'affaire et l'origine des prisonniers sont systématiquement consignées. Cent quatre-vingts personnes sont mentionnées dans le registre de 1758.⁵⁸ Parmi les chefs d'accusation mentionnés, les affaires de vol correspondant aux deux tiers des cas. En dehors d'eux, on ne compte que vingt-deux homicides, onze adultères et d'autres crimes ne concernant qu'un ou deux suspects (désertion, bigamie, sodomie, falsification, incendie, inceste). Comme nous l'avons vu plus haut, un vol n'est pas nécessairement un acte de banditisme. Ce dernier cas est d'ailleurs le moins fréquent dans cette catégorie: seuls onze prisonniers furent accusés de banditisme (*robariae*), contre vingt-et-un de vols simples (*furti*) et quatre-vingt-trois de vol de bétail (*abigeatus*). Alors que les sujets originaires des pays ottomans, ne représentent que 3% de l'ensemble des prisonniers, ils sont largement surreprésentés parmi les bandits: trois sur onze, à côté desquels nous trouvons aussi trois autres prévenus nés en Transylvanie. Ils ne sont cependant que deux parmi les voleurs de bétail et nous n'en comptons aucun parmi les simples voleurs. À l'inverse, les colons allemands, nés dans le Saint-Empire, qui ne représentent qu'un quart des simples voleurs, n'ont qu'un seul représentant chez les voleurs de bétail et aucun parmi les bandits. La proportion des Banatais nés sur place constitue, quant à elle, entre le tiers et la moitié des prévenus de chaque catégorie. Les effectifs totaux des cas étudiés sont certes relativement faibles, rendant toute interprétation statistique délicate. Nous constatons toutefois que les seuls contingents importants

⁵⁷ Benjamin Landais, "Du partage communautaire de la terre au lopin familial: Vie politique au village et réforme cadastrale dans les marges balkaniques de la monarchie des Habsbourg au XVIIIe siècle," *Histoire et Sociétés Rurales* 37 (2012): 43–116.

⁵⁸ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 115, f° 241–264.

de personnes nées de l'autre côté de la frontière ne se retrouvent que parmi les prisonniers accusés de "banditisme".

L'association entre banditisme et frontière est aussi fréquente dans les observations faites par les officiers habsbourgeois. Les gouverneurs de district signalaient fréquemment la traversée du Danube par des bandits ottomans.⁵⁹ La bande de Maxim Malenović, qui ne comptait pas moins de cinquante-six membres lorsqu'elle fut arrêtée, abritait en son sein treize sujets ottomans, soit un quart des effectifs. Ils ne venaient cependant pas de loin: à une exception près – un homme originaire du Monténégro – ils étaient tous issus de familles établies dans le nord de la Serbie ottomane, à quelques kilomètres seulement au sud de la frontière. Les quarante-trois autres étaient tous des sujets habsbourgeois, nés dans une localité du Banat ou d'une région voisine. La grande majorité était originaire de villages proches de la frontière, dans le district de Pančevo. Seuls trois d'entre eux avaient fait un plus long chemin pour rejoindre la bande: deux venaient du centre du Banat et un de Subotica, ville du royaume de Hongrie située à cent kilomètres au nord-ouest.⁶⁰

Les raisons du tropisme frontalier des bandits étaient multiples. La plus évidente résidait dans la possibilité de refuge qu'offrait son franchissement. Une incursion rapide et bien préparée restait presque certainement impunie. Des voleurs de bétail ottomans pénétraient ainsi librement en territoire habsbourgeois le temps de conduire les bêtes d'un troupeau isolé vers des radeaux.⁶¹ Il était courant que les bandes prennent leurs quartiers d'hiver de l'autre côté de la frontière, évitant le risque d'une arrestation dans la région où ils étaient connus et recherchés. Ils évitaient aussi l'inconfort d'une grotte ou d'une cabane installée en altitude en séjournant chez des parents ou des amis. La bande de Trailla et Mikleu Petešan, forte d'environ quarante personnes, opérait ainsi dans l'est du Banat, mais passait la mauvaise saison en Transylvanie et en Valachie, d'où ses membres étaient d'ailleurs originaires.⁶² À l'inverse, les incursions des bandits banatais n'étaient pas rares dans l'Empire ottoman. Jovan Deák et ses quinze compagnons sillonnaient dans les années 1730 le sud-est du Banat, où ils se rendirent coupables de vols (pain, vin, manteaux) et de meurtres de marchands juifs et musulmans près de Pančevo.⁶³ Craignant les représailles du côté habsbourgeois, il traversa avec les siens la frontière en 1740 et poursuivit ses opérations en Serbie ottomane pendant encore cinq ans. Son retour imprudent sur l'autre rive du Danube le mena à sa chute. Après son arrestation, les

⁵⁹ Baróti, *Adattár*, vol. 1, 520, 12/01/1739; Baróti, *Adattár*, vol. 2, 5, 25/06/1722 et 37, 04/04/1747.

⁶⁰ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, Nr. 191, f° 535v–536r, 26/12/1769.

⁶¹ Baróti, *Adattár*, vol. 1, 377, 01/04/1747.

⁶² MNL-OL, A99, 11 cs., Fasc. 33, f° 211v, 03/07/1779.

⁶³ Baróti, *Adattár*, vol. 1, 327, 20/08/1741 et 12/07/1741; 326–327, 17/06/1741; 370, 04/05/1743.

officiers banatais livrèrent sa tête aux autorités de Belgrade, démontrant par ce présent macabre leur souci d'entretenir des relations de bon voisinage avec les Ottomans.⁶⁴

La seconde raison de ce tropisme frontalier tenait à la configuration géographique de certains segments de la vallée du Danube, qui servait de délimitation entre les deux empires. Les îles, à la souveraineté mal définie⁶⁵ et aux contours fréquemment redéfinis par les crues, étaient les lieux d'asiles temporaires très appréciés à la belle saison. Ce fut aussi à partir de ces îles que les bandes se formaient: voleurs ou meurtriers solitaires souhaitant échapper à la justice habsbourgeoise ou ottomane se rendaient spontanément dans ce repère réputé pour hommes en rupture de ban.⁶⁶ La bande de Maxim Malenović se fit une spécialité de ces haltes estivales. Entre Dubovac et Kovin, le fleuve se divisait en deux grands bras, sur une dizaine de kilomètres. Se succédait à cet endroit une quinzaine de petites îles submersibles, situées de part et d'autre de la grande île d'Ostrovo. Ni les *Plajaschen* ni la milice des confins ne pouvaient surveiller en permanence cet espace. Le chemin emprunté par les patrouilles des frontières était ici interrompu. Les soldats entreprenaient certes régulièrement le ratissage l'île, mais cette opération nécessitait la mobilisation de plusieurs embarcations. Elle était longue et bruyante, laissait aux bandits le temps de se dissimuler dans les roselières des îlots voisins de Spil et Žilovo.

La troisième raison qui fit de la zone frontière un espace attractif pour les bandits fut son rôle d'étape obligée dans l'organisation des activités saisonnières des bandes. La taille très imposante de certains groupes, comptant jusqu'à plusieurs dizaines de membres, peut être trompeuse. Il était assez rare que des troupes aussi nombreuses se retrouvassent au même endroit. Les actions courantes des bandits n'engageaient habituellement qu'une poignée d'hommes, quatre à cinq personnes tout au plus. Ce nombre réduit suffisait pour commettre des enlèvements contre rançons en argent ou en nature ou encore le dépouillement de marchands isolés. Ces opérations modestes demandaient par ailleurs une grande rapidité dans l'exécution et dans la fuite, ce que ne permettait pas un groupe trop large et donc trop voyant.⁶⁷ Aussi, les attaques de voyageurs ne

⁶⁴ Baróti, *Adattár*, vol. 1, 374, 13/02/1745.

⁶⁵ Les traités de Passarowitz et de Belgrade indiquent que toute île, déjà existante ou venant à apparaître sur le Danube, appartient à l'État de la rive duquel elle est la plus proche. Aucune d'elle n'est habitée, fortifiée ou occupée par des militaires en dehors de celle d'Ostrovo.

⁶⁶ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 1089r–1108r, 01 et 05/03/1770.

⁶⁷ La bande de Peteșan s'attaquait ainsi à un marchand du petit village de Globurău, dans le massif de la Cerna, à cinq kilomètres de la frontière valaque, mais le butin fut décevant et ne s'élevait qu'à sept florins par bandit. Après seulement deux semaines au complet, la bande se divisa en petit groupes de quatre à dix membres. Chacun quitta la zone frontière pour s'enfoncer, pour les uns, dans le Banat et, pour les autres, en Transylvanie (MNL-OL, A 99, 11 cs., Fasc. 33,

furent-elles pas toujours menées à proximité immédiate de la frontière, mais plus vers l'intérieur des terres au cours des mois d'été. À l'inverse, les rives du Danube et les montagnes séparant le Banat de la Valachie et de la Transylvanie accueillaien les bandes au complet pendant quelques jours, en début ou en fin de saison, avant que la troupe ne se dispersât à nouveau. Dans des situations exceptionnelles, la concentration des hommes put cependant s'expliquer par des attaques d'envergure. Ce fut le cas des deux abordages de bateaux de commerce ottomans réalisés à l'extrémité occidentale de l'île d'Ostrovo pendant l'été 1769 par la bande de Maxim Malenović. L'importance de l'assaut – le second navire comptait vingt-huit passagers – et des prises – plus de 10 000 florins, des armes et des marchandises de luxe pouvant être revendues à bon prix – justifia la participation de tous les fidèles du *harambaşa*.⁶⁸ Personne ne s'attarda sur place après cet acte de piraterie, véritable point d'orgue de toute une saison de rapine. Quelques jours après la seconde attaque, la bande se divisa en plusieurs sous-groupes. Chacun s'en alla revendre sa part de butin, avant de reprendre des activités plus classiques et plus modestes.

La quatrième et dernière raison pour laquelle la frontière représentait un avantage pour les bandits était l'espoir de connaître un meilleur sort en cas d'arrestation. Sans que l'on puisse connaître la part de sincérité de ce témoignage, un compagnon de Maxim Malenović affirma à ses juges être parfaitement conscient que ses activités étaient punies de mort en « Turquie ». Mais ce fut pour ajouter aussitôt qu'il ignorait qu'il en était de même de l'autre côté de la frontière.⁶⁹ L'expression naïve selon laquelle le franchissement de la frontière lavait celui qui parvenait à le faire de sa culpabilité est unique parmi les interrogatoires que nous avons pu consulter. Cette idée n'avait pourtant rien d'exotique ou d'absurde. Considérer que l'entrée dans la monarchie habsbourgeoise ouvrait la porte à une forme de rédemption était au contraire très répandue dans les demandes de grâce.

Intégrer le bandit dans une économie de la faveur

Écrire et faire écrire un demande de grâce

Extrêmement standardisées, les demandes de grâce respectent des conventions précises imposées par le rédacteur, membre de l'administration impériale,

⁶⁸ 207r–209r, 03/07/1779). De plus, la majorité des bandes ne dépassait pas une quinzaine de membres. Fruit de circonstances exceptionnelles, la constitution de groupes plus importants était rare. Si les Malenović réussirent à fédérer temporairement près de soixante personnes, cela était dû à leur charisme, mais aussi à l'élimination physique de deux autres *harambascha* dont ils purent récupérer la bande.

⁶⁸ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 373r–381r, 5/9/1769 et f° 528v–529r, 23/12/1769.

⁶⁹ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 540v, 26/12/1769.

qu'il faut soigneusement distinguer de l'auteur de la supplique, un homme souvent illettré et prêt à tout pour sauver sa peau. Ce déséquilibre évident dans la construction de ce document ne signifie pas pour autant que le bandit qui signait la lettre et qui assumait la responsabilité de son contenu s'effaçait totalement derrière les conventions et le langage administratifs. Pour retrouver la place du demandeur, il est indispensable de revenir sur le contexte social d'écriture.

Contrairement à la conclusion trop rapide que l'on pourrait tirer des paragraphes qui précèdent, le tournant policier dans le traitement du banditisme opéré par les officiers habsbourgeois du Banat au milieu du siècle ne mit pas fin aux autres pratiques: les pardons impériaux et l'intégration des anciens bandits dans les troupes de *Plajaschen* continuèrent pendant près de quarante ans.⁷⁰ Les demandes individuelles de grâce connurent ainsi un grand succès. Le bandit n'y avait théoriquement accès qu'en position de faiblesse, lorsqu'il se trouvait sous les verrous. Il s'agissait pour lui du seul moyen d'interrompre la procédure judiciaire et d'échapper à son exécution. Dans une telle situation, ils dépendait donc de la bonne volonté d'intermédiaires qui, seuls, étaient en mesure de lancer et de faire aboutir la procédure. Au mieux, une petite partie du texte final se basait sur un brouillon qu'il avait lui-même écrit ou dicté dans sa langue: l' "illyrien" (serbe) ou le "valaque" (roumain). Le récit était ensuite traduit en allemand. Dans la plupart des cas, ce furent des officiers habsbourgeois qui se chargeaient de la conception de l'ensemble du document. Pour le bandit, l'enjeu consistait donc à s'attirer la bienveillance de ces agents locaux du pouvoir impérial, avant de pouvoir espérer obtenir l'indulgence de l'empereur lui-même.

Le pardon que reçurent deux membres de la bande dite de Ciudanovița, active au milieu des années 1760, illustre parfaitement bien l'importance de ces micro-stratégies, dans lesquels les bandits furent tout sauf passifs. Ce furent en effet les deux principaux intéressés qui prirent l'initiative. Ils cherchèrent par leurs actes à obtenir les faveurs des officiers de district. L'un d'eux livra d'abord la tête d'un de ses anciens camarades en gage de bonne volonté. Il exprima un peu plus tard son souhait de devenir *Plajasch*.⁷¹ Après cette première étape, les officiers banatais prirent en charge la rédaction et l'envoi de la demande de grâce à Vienne. Il leur fallait cependant préparer le terrain et s'assurer que le pardon soit accordé au terme du processus. Le bandit fit l'objet d'un portrait flatteur dans un rapport du gouverneur de district, rédigé alors même que celui-ci ne s'était pas encore constitué prisonnier.⁷² Sans surprise, les deux suppliques en

⁷⁰ C'est le cas une nouvelle fois en 1779, à l'occasion de l'intégration du Banat au royaume de Hongrie (MNL-OL, A99, 11 cs., Fasc. 33, f° 252r, 27/11/1779).

⁷¹ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 336v, 12/06/1769.

⁷² Marié, avec six enfants et propriétaire d'une maison et de quelques têtes de bétail, il serait

grâce, signées seulement un an plus tard, reprirent le même argumentaire et furent rédigées dans le même style que le premier rapport, laissant peu de doute sur l'identité réelle de son rédacteur. Malgré ces efforts, les démarches entreprises ne portèrent pas immédiatement leurs fruits. En l'absence de réponse, l'affaire fut reprise à un niveau supérieur. Les dirigeants de l'administration, à Timișoara, prirent le relai du gouverneur de district. Ils pressèrent la cour viennoise d'agir en faveur du bandit. Au prix de quatre missives officielles et deux ans de procédures, le succès fut enfin au rendez-vous.⁷³ Pourquoi un tel acharnement de l'administration régionale pour sauver ces deux hommes? Il y a fort à parier que le contrôle des districts frontaliers et montagneux restait difficile. L'arrivée de deux hommes jeunes et expérimentés était un apport non négligeable pour des forces armées vieillissantes, dont beaucoup de membres avaient été recrutés au lendemain de la guerre de 1736–39.

Les possibilités de grâce n'étaient pas réservées aux seuls sujets habsbourgeois nés dans le Banat. Elles étaient aussi ouvertes aux étrangers franchissant la frontière. Mais si le demandeur ne souhaitait pas être intégré à une troupe auxiliaire, il devait prouver qu'il remplissait toutes les conditions pour s'intégrer: en particulier sa capacité à subvenir à ses besoins en vivant de sa profession et établir un ménage, avec femme et enfants, dans un village du Banat. En plus de devoir convaincre leurs interlocuteurs sur la réalité et l'intérêt de leur repentir, les suppliants étaient alors confrontés aux mêmes obstacles que les autres migrants ottomans. Célibataires, ils devaient fournir la preuve que des parents pouvaient les accueillir, se porter garants de leur moralité et leur fournir un secours sans porter atteinte à l'intérêt et à la tranquillité du reste de la communauté villageoise.⁷⁴ Or, les bandits venus de l'Empire ottoman étaient souvent jeunes et n'avaient généralement exercé aucune profession, si ce n'est celle de berger. À de très rares occasions, ils avaient suivi de courtes expériences d'apprentissage dans un métier artisanal. Ce que l'on exigeait d'eux étant presque impossible, leur réhabilitation réclamait un soutien d'autant plus fort de la part des officiers locaux.

Les cas documentés de pardons accordés à des bandits ottomans sont assez peu nombreux. Il est difficile d'estimer leur caractère représentatif. L'habileté exceptionnelle de ceux qui parvinrent à les obtenir ne fait cependant aucun

toujours resté un homme bon, avant que les circonstances ne le contraignent à devenir brigand (OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 250v, 27/11/1767).

⁷³ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 328r, 18/3/1769 et MNL-OL, A99, 11 cs., Fasc. 33, f° 139r, 07/11/1778.

⁷⁴ Benjamin Landais, "Enregistrer l'ethnicité au XVIIIe siècle: l'identification des migrants ottomans à la frontière habsbourgeoise," *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 66/4 (2019): 89–120.

doute. Maxim Malenović, *harambaşa* que nous avons déjà rencontré à plusieurs reprises, et son fils Mihail, en sont les meilleurs exemples. Quelques jours après avoir mené l'attaque spectaculaire du navire de commerce sur le Danube, les deux chefs de bande sortirent de leur refuge pour se rendre aux autorités dans le village de Kovin. Ils y furent accueillis par le knèze, le prêtre orthodoxe et le receveur des douanes. Cette reddition précipitée fut provoquée par la réaction énergique des autorités ottomanes: les troupes du *paşa* de Belgrade s'étaient en effet massées sur l'autre rive et menaçaient de débarquer sur l'île d'Ostrovo pour prendre les bandits. Contre toute attente, les notables qui reçurent les confessions des Malenović leur firent bon accueil et leur permirent même d'entamer sans délais la procédure de demande de grâce. Contrairement aux usages, qui voulaient que les bandits ne puissent rédiger un tel document qu'après avoir été interrogés par une commission judiciaire, Maxim Malenović prit immédiatement la plume pour livrer son propre récit. Dans une lettre écrite en illyrien, transmise à Vienne dans sa version traduite en allemand, il explique les raisons de son geste:

“Je n’ai pas traversé [le Danube], de la Turquie jusqu’à chez vous, afin de me livrer au banditisme ou au vol, je n’ai pas causé de scandale, versé le sang ou provoqué ici quoi que ce soit d’autre en raison de quoi le peuple aurait dû payer une amende [...] C’est à cause d’une grande misère et de la crainte des Turcs que je me suis fait bandit [et que] le temps est venu, pour mes enfants, de devoir mendier leur pain aux portes étrangères et pour ma plainte implorante et affligée”.⁷⁵

Le texte commence par clamer l'innocence de son auteur, tout en reconnaissant paradoxalement sa condition de bandit. Le *harambaşa* poursuit en assurant qu'il n'avait contracté aucune dette dans l'Empire ottoman, ni auprès d'un particulier ni auprès du fisc. Cette précision nous apparaît aujourd'hui aussi dérisoire qu'incongrue, compte-tenu de la gravité des faits reprochés et du tragique de la situation. Il n'en était pourtant rien. En déclarant ne pas être débiteur, Maxim Malenović se conformait en réalité à une obligation mentionnée par les traités austro-ottomans. Arriérés fiscaux, dettes et crimes constituaient les trois motifs qui justifiaient le refoulement d'un migrant. L'entrée en matière dans le récit ne doit donc pas être interprétée comme un procédé rhétorique, mais comme la réponse ordonnée à un questionnaire institué en 1755 par les autorités habsbourgeoises. Tous ceux qui franchirent la frontière y furent soumis. Il est peu probable que Maxim Malenović eût connaissance de toutes ses obligations à ce moment précis. Ce fut probablement l'employé des douanes, présent lors de la rédaction de la supplique, qui lui souffla ces quelques lignes. Il fallait attendre le paragraphe suivant, après cette entrée en matière qui rendait

⁷⁵ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 367r, 09/09/1769.

la supplique acceptable aux yeux de l'administration habsbourgeoise, pour lire les péripéties vécues par la bande et les justifications données aux violences commises. Le bandit ne devenait véritablement auteur de sa demande de grâce qu'à cet endroit du texte.

Le récit livré par Maxim Malenović puisait dans le registre classique du bandit d'honneur. Il s'étendait sur la profondeur de la blessure morale infligée par l'arbitraire de la soldatesque ottomane, cause de son basculement dans le crime. Avec un sens aigu de la situation, le bandit se fit aussi diplomate. Il chercha à convaincre ses interlocuteurs de l'opportunité politique de leur protection et de leur pardon. Il mit en garde ses correspondants contre la menace tangible que constituaient les troupes massées de l'autre côté du fleuve et qui s'apprêtaient à violer la souveraineté habsbourgeoise. À cette date, cette menace était néanmoins peu crédible. Le paşa de Belgrade se montrait particulièrement prévenant avec les officiers banatais depuis près de deux décennies.⁷⁶ Plus que prévenir un incident de frontière, mentionner le danger militaire ottoman servait un but rhétorique: rappeler la mission historique des Habsbourg dans la région et réactiver le mythe fondateur de la libération du "joug" ottoman. La cruauté des troupes du sultan était un *topos* qui continuait à inspirer aussi bien les récits des réfugiés arrivant en pays habsbourgeois que le discours des officiers venus servir dans le Banat.⁷⁷ Le *harambaşa* s'en servit pour justifier sa fuite et sa demande de protection au mépris même des conventions internationales. L'appel à un imaginaire anti-ottoman bien ancré fut la clef de ce reversement dans le récit: les soldats qui le poursuivaient furent moins perçus comme les instruments de la justice que comme des oppresseurs qui s'étaient rendus coupables d'injustice envers le bandit repent.

Le succès de cette supplique ne peut toutefois s'expliquer entièrement par son contenu. Le tour de force consistant à la rédiger et l'envoyer à une date aussi précoce participa aussi à la réussite de la démarche.⁷⁸ L'enquête sur les crimes commis fut tuée dans l'œuf par la demande en grâce. Si celle-ci avait été reconnue comme nécessaire, la coopération avec les Ottomans serait apparue comme un passage obligé. Pourquoi les officiers de la frontière se prêtèrent-ils à ce jeu, alors que les

⁷⁶ Le péril principal, du point de vue ottoman, ne vient plus de Vienne mais de Moscou (OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 339, f° 1382r–1383v, 23/08/1765). Voir aussi Benjamin Landais, *Gouverner le Banat au milieu du XVIIIe siècle* (Brăila: Istros, 2020).

⁷⁷ L'instruction officielle donnée aux membres de la milice frontière fait explicitement référence à certains actes de cruauté, considérés comme caractéristiques des pratiques ottomanes (violences contre les femmes et les enfants, mise en esclavage), dont ils devraient s'attendre à être les témoins directs ou indirects pendant leur service (OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 302, 187r–188f, 01/05/1752).

⁷⁸ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 548r–548v.

suspensions contre les bandits étaient aussi fortes et le risque diplomatique aussi grand? Il s'avéra rapidement que le caractère improvisé de la confession obtenue à Kovin était un leurre destiné à impressionner ses destinataires. Un interrogatoire, mené bien plus tard, révéla que les contacts avec les officiers habsbourgeois avaient été établis des mois plus tôt. Après l'abordage des deux bateaux, l'*haram-başa* et quelques-uns de ses hommes s'étaient réfugiés dans le moulin appartenant à oberknèze, situé à 20 km en aval de l'île d'Ostrovo. Ce fut là qu'ils entreposèrent une partie du butin et commencèrent à négocier les conditions de leur reddition avec le gouverneur de district, deux oberknèzes et un knèze. La décision de se rendre ne fut prise qu'après que le gouverneur s'engagea à appuyer les futures démarches. Afin que l'illusion fût parfaite et que nul ne suspectât l'existence des négociations secrètes, la bande repassa du côté ottoman avant de réapparaître à Kovin.⁷⁹ Les officiers habsbourgeois qui participèrent à cette mise en scène y trouvèrent évidemment leur compte. Comme pour le ralliement des bandits de Ciudanovița, la grâce accordée aux Malenović avait quelque utilité pour le gouvernement local. Elle permettait de renforcer les forces intérieures du Banat qui peinaient à réduire les autres bandes.⁸⁰ La distribution de quelques cadeaux, des objets de luxe opportunément prélevés sur le butin récolté au cours des attaques, contribuèrent aussi à convaincre le gouverneur et les oberknèzes d'apporter leur appui.⁸¹ Ce faisant, les Malenović s'engageaient dans une relation interpersonnelle forte fondée sur un échange de faveurs. Interpréter cette relation comme un simple cas de corruption est partiellement anachronique et surtout très réducteur. Ni les bandits ni même les officiers impériaux locaux n'avaient intégré la logique d'un État rationnel et bureaucratique.⁸² Les premiers cherchaient moins la protection abstraite de l'administration que le patronage de quelques personnages puissants capables de leur procurer l'appui qu'ils attendaient.

Petite et grande stratégie politique des bandes

Le caractère extrajudiciaire des grâces et la nature politique des critères qui présidaient à leur attribution étaient évidents pour chacun. Le pardon de Maxim Malenović et de son fils ouvrit cependant un vif débat pendant plusieurs mois. Les désaccords opposèrent les plus grands officiers de la province – les administrateurs militaires, le commissaire impérial, Wolfgang von Kempelen

⁷⁹ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 1106v–1111r, 05/03/1770.

⁸⁰ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 358r–358v, 29/08/1769.

⁸¹ Le gouverneur, Jacob Brument, reçoit ainsi plusieurs pièces de porcelaine (OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 367, f° 573v–574r, 01/03/1770).

⁸² Benjamin Landais, "Du micropolitique à la corruption: Joseph II et l'idéal de l'État de police dans le Banat," in Silvia Marton, Frédéric Monier, Olivier Dard, eds., *Moralité du pouvoir et corruption en France et en Roumanie XVIIIe-XXe siècle* (Paris: PUPS, 2017), 37–49.

(1734–1804) et le président de l'administration régionale Karl Ignaz von Clary-Aldringen (1729–1791)⁸³ – aux officiers subalternes – gouverneurs de districts, chefs de cantons et juges de village. Les premiers s'inquiétaient que les pardons octroyés laissent en liberté d'anciens bandits à la loyauté douteuse, tandis que les seconds soutenaient la pratique du pardon impérial, qui avait fait ses preuves depuis plusieurs décennies. Ce désaccord interne à l'administration habsbourgeoise conduisit les autorités militaires, dont la juridiction s'étendait aux confins "allemands", organisés en 1765 dans le sud-est de la province, à passer outre la protection accordée par le gouverneur de district aux Malenovič. La bande, pourtant officiellement pardonnée et intégrée aux *Plajaschen*, fut appréhendée. La réaction des notables locaux fut immédiate. Un oberknèze prit la tête d'une petite troupe de paysans, nargua les officiers militaires chargés de garder les prisonniers et exigea leur libération immédiate.⁸⁴ Se sentant désavoué par cette décision, le gouverneur de district à l'origine de la grâce demanda sa mutation. Il dénonça dans une lettre aux conseillers de l'administration régionale les conséquences délétères de l'arrestation. Pour lui, cet acte ne pouvait être compris autrement que comme une rupture de la parole donnée par l'empereur lui-même, risquant de détruire "la sincérité allemande, pourtant renommée auprès de la nation de ce pays".⁸⁵

Le conflit se transporta jusqu'à Vienne, où il devait être tranché par une commission impériale. Les avis de ses membres étaient partagés. Certains défendirent un argumentaire purement juridique, fondé sur le nouveau code criminel thérésien. Ils souhaitaient condamner les bandits à l'exil en Galicie. Cette solution leur paraissait également pertinente du point de politique, en raison de l'affinité entre banditisme et rébellion: maintenus en liberté ou même en détention trop près de leurs coreligionnaires, parmi lesquels ils disposent de nombreux soutiens, ils représentaient un danger pour la paix civile.⁸⁶ Ce furent pourtant les partisans d'un pardon définitif qui l'emportèrent dans l'assemblée. Soucieux de considérations avant tout morales, ils prenaient au sérieux le contenu et la rhétorique des demandes de grâce.⁸⁷ Dans les attendus de leur décision, ils reprirent la majorité des arguments développés par les bandits

⁸³ OeStA, FHKA, Sammlungen, Ungarn und Nebenländer, Hs. 496, f° 41v, 03/02/1770.

⁸⁴ OeStA, FHKA, Sammlungen, Ungarn und Nebenländer, Hs. 496, f° 559r–551r, 03/02/1770.

⁸⁵ OeStA, FHKA, Sammlungen, Ungarn und Nebenländer, Hs. 496, f° 571v, 03/02/1770.

⁸⁶ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 369, f° 1265r, 14/8/1770. Selon les articles 6, 12 et 14 de ce code, les bandits pardonnés devaient être expulsés de "tous les pays héréditaires allemands", mais le statut ambigu du Banat dans la monarchie ne permet pas de dire si la règle s'y applique aussi (OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 369, f° 8r–8v, 9/1/1771).

⁸⁷ C'est le cas de l'injustice subie dans l'Empire ottoman, de leur prétendue modération dans la violence et de la sincérité de leur rémission. L'abandon du célibat par le fils, promis à la fille du protopope de Kovin, est également soulignée (OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 369, f° 7r–8r).

repentis et par les officiers locaux du Banat. Ils dénoncèrent également la dureté de l'exil, véritable mort sociale où les condamnés se retrouveraient isolés par la différence de "religion, de langue et de mœurs".⁸⁸

L'historiographie du banditisme oscille, comme on l'a vu en introduction, entre deux types d'interprétations: la première assimile le bandit à un porte-parole politique, conscient ou inconscient, de son groupe social d'origine; la seconde le voit au contraire comme un opportuniste, avide de s'élever socialement, au besoin, avec la protection temporaire des notables et des États. Les cas que nous avons mis en lumière dans le Banat habsbourgeois ne confirment ni n'infirmement aucune de ces deux thèses. Le pardon des Malenović est compatible avec les deux approches. Le récit fait dans leurs demandes de grâce fait passer les *harambaşa* pour des rebelles qui se dressèrent contre le pouvoir ottoman. Dans le même temps, nous savons que ce discours fut approuvé, sinon élaboré en partie, par des officiers habsbourgeois. Le sens donné à l'action des bandits dans ces documents collait au plus près des représentations qu'une administration étrangère se faisait des comportements politiques locaux. La loyauté attendue de ces bandes ralliées aux Habsbourg ne fut cependant pas au rendez-vous. Malgré sa libération, Mihail Malenović ne se satisfaisait pas du cadre imposé pour sa réintégration à une vie civile et morale. Il reprit ses activités de rapine dès 1770, puis se mit en tête de combattre les Ottomans, alors en guerre contre le Russie. Peu disposée à un troisième pardon, l'administration habsbourgeoise finit par mettre sa tête à prix en 1772 et l'obtint trois ans plus tard.⁸⁹

Le basculement de la bande des Malenović vers la rébellion ouverte, bien qu'il fût tardif, semble faire mentir le constat d'un caractère artificiel, construit voire hypocrite du récit structurant leur demande de grâce. Les choses ne furent cependant pas aussi simples. La distinction entre crime et rébellion n'a de sens que dans une pratique administrative et judiciaire particulière. La différence entre bandit d'honneur ou bandit social, d'un côté, et bandit opportuniste de l'autre, n'est signifiante qu'à l'intérieur d'un imaginaire collectif et littéraire. Les bandits eux-mêmes, tout au moins les plus habiles, n'ignoraient rien de ces catégories. Ils les utilisaient à leur profit dans des contextes idoines. Mais il en allait différemment dans leur quotidien. La violence qu'exerçait la bande des Malenović dans les campagnes, y compris sur certains de leurs coreligionnaires, le caractère aléatoire des rapines et l'ambition affichée d'un enrichissement rapide sont bien établis. Le mélange des genres, entre rapines, existence marginale et rébellion, faisait partie de l'image renvoyée par les bandits, non dans leurs demandes de grâce, mais dans leurs interrogatoires.

⁸⁸ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 369, f° 7r.

⁸⁹ OeStA, FHKA, NHK, UK, BA, KT 369, f° 436r, 01/04/1775.

Les Malenović père et fils, leurs complices, ainsi que les autres prisonniers questionnés à la fin des années 1760 acceptèrent tous et même revendiquèrent le qualificatif de “bandit”. C’était pour eux le moyen de concilier des activités apparemment antinomiques. Une vie de violence et de vol, l’indépendance vis-à-vis des autorités politiques – ce qui n’empêchait pas des alliances de circonstances – et le respect d’un code d’honneur étaient constitutifs de l’identité revendiquée. Une des particularités de ce mode d’existence était cependant son caractère temporaire. L’historiographie insista beaucoup sur le *topos* de la blessure d’honneur, élément fondateur de la vie de bandit. Elle resta néanmoins beaucoup plus discrète sur le fait que, dans les récits convenus des bandits d’honneur, cette blessure initiale avait vocation à être refermée. Le pardon mettait fin à l’existence du bandit. Tout comme la mort héroïque, l’amnistie était aussi la consécration d’une vie de bandit: par cet acte, l’autorité politique lui reconnaissait sa dignité et justifiait *a posteriori* la voie empruntée. Cette dialectique du pardon permet d’expliquer la complaisance avec laquelle les bandits promis à la rédemption revenaient sur leurs actes de cruauté passée. Le bénéfice était réciproque et immédiat: le pardon renforçait l’autorité morale du bandit et confortait la légitimité politique de l’autorité qui acceptait de se prêter au jeu.

Conclusion

L’ambivalence des pratiques des bandits à la frontière austro-ottomane est une illusion rétrospective. Celle-ci est causée par une réflexion qui ne prend pas suffisamment en compte le contexte d’usage des catégories maniées par les autorités impériales à l’époque: celle du crime et de la rapine, qui exigeait un traitement judiciaire, long et difficile à mettre en place dans un pays de confins largement sous-administré; celle de la rébellion, qui exigeait un traitement politique prudent, dans une zone où la paix civile restait fragile; celle de marginalité, dont la définition est influencée par les nouvelles normes policières visant les populations les plus mobiles.

L’octroi des grâces impériales fut l’occasion d’une suspension de l’application des techniques de gouvernement et d’un retour, contraint mais limité, au politique. L’authenticité affichée et la réciprocité du pardon étaient essentielles. Elles étaient le signe d’un lien personnel entre le bandit et le souverain. Malgré une procédure regardée comme dépassée par les administrateurs formés à l’école de la “bonne police” et du caméralisme allemand, la pratique du pardon impérial des bandits fut maintenue aussi longtemps que la frontière austro-ottomane restât considérée comme une source de menace.

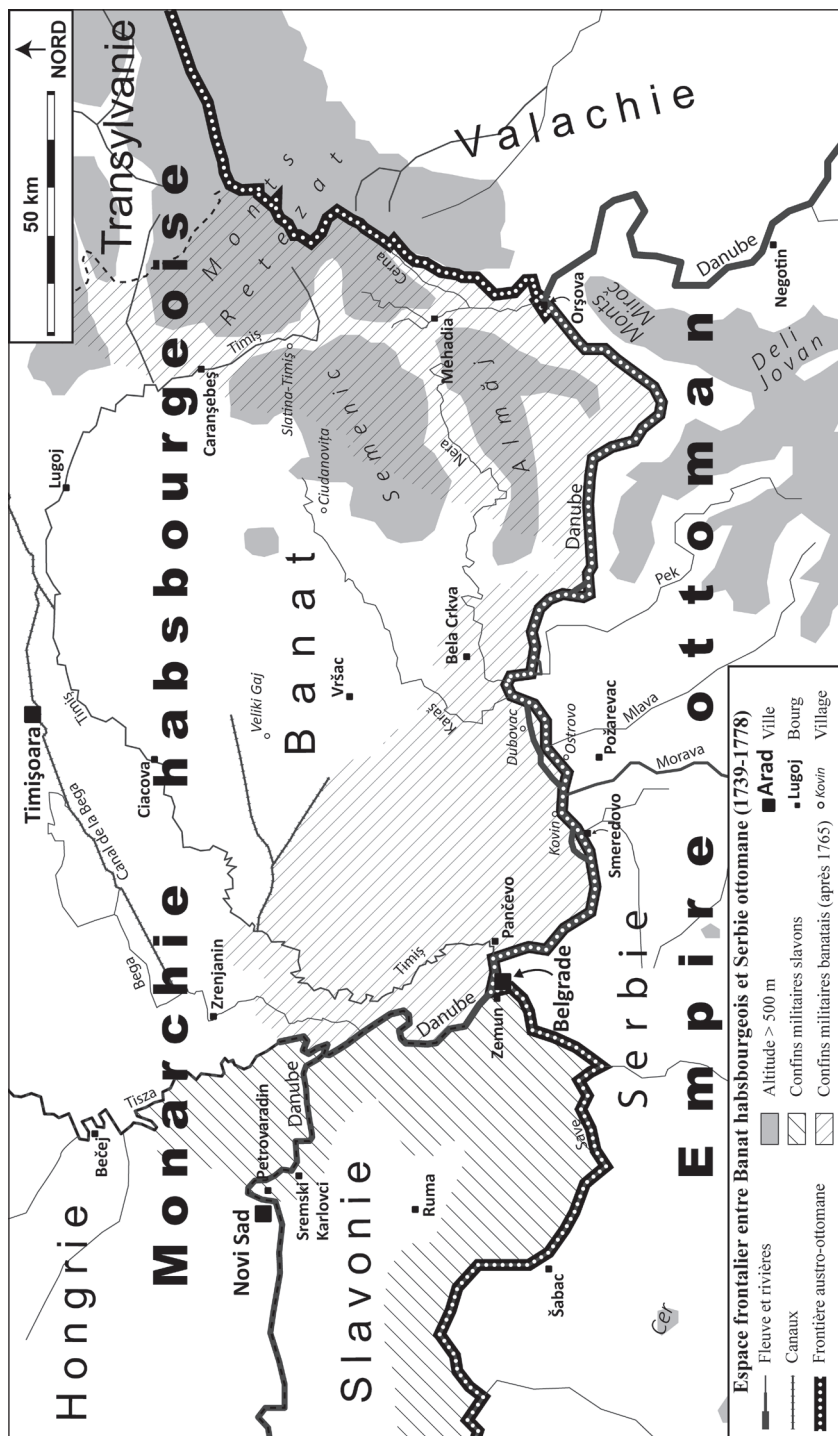
Certains chefs de bande, parmi les plus habiles et les plus chanceux, surent déployer avec succès des stratégies complexes. Il est donc faux d’affirmer que les

haidouks, en particulier ceux qui acquirent une célébrité dépassant leur époque et leur zone d'action, ne prospérèrent que dans une opposition aux États ou aux empires. Leur indépendance revendiquée, leur défi de l'autorité, à condition d'être temporaires, étaient acceptés voire même suscitées par les agents locaux du pouvoir impérial. L'imaginaire du bandit d'honneur ne fut certes pas une pure invention d'une administration maîtrisant tout le processus d'élaboration et de publicité de ces discours. Mais il fut fréquemment co-construit pour le plus grand bénéfice des deux parties.

MARGINALIZAȚI, REBELI SAU JEFUITORI OCAZIONALI? BANDIȚII DE LA GRANIȚA AUSTRO-OTOMANĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Rezumat

Haiducul a fost o figură reprezentativă pentru banditismul din arealul balcanic și central-european încă din perioada romantismului. Deși o astfel de figură este în parte mitică, ar fi o greșeală să considerăm că bandiții adevărați erau întrutotul diferiți. De-a lungul secolului al XVIII-lea, bandiții care trăiau în apropierea graniței austro-otomane nu erau nici eroi ai luptei împotriva statelor moderne, nici membri ai grupurilor oportuniste de criminali. Practicile lor sociale și imaginea lor publică erau mai degrabă ambigue. Pot fi înțelese doar în lumina relațiilor lor cu reprezentanții autorităților imperiale. După o perioadă de represiuni oarbe, în anii 1720–1730, ofițerii din Banatul habsburgic au văzut beneficiile aplanării conflictului. Au procedat la amnistierea mai multor grupuri de bandiți. Alegerea s-a arătat a fi una reușită. A permis întărirea trupelor auxiliare și, ca urmare, un mai bun control al fâșiei de graniță. Guvernarea prin clemență avea, de asemenea, o dimensiune politică și morală. Se considera că bandiții sunt populari în zonele unde locuiau. Acest lucru explică faptul că supunerea și constrângerea lor au contribuit la consolidarea legitimității puterii imperiale. Deși aceste acte de supunere se petreceau într-o manieră foarte convențională, bandiții nu erau spectatori pasivi la propria lor iertare. Procedurile de amnistiere din anii 1760 și 1770 sunt bine documentate într-adevăr, iar analiza lor demonstrează competențele retorice și strategice ale unora dintre conducătorii de astfel de cete. Sunt excelenți cunoscători ai utilizării diferitelor categorii a noțiunii de “bandit”. Se bazau pe contradicțiile din atitudinea autorităților habsburgice față de forțele otomane – o atitudine care a oscilat între o politică a bunei vecinătăți și expresia unei vechi ostilități. Printr-o astfel de strategie, bandiții au reușit să se alăture unui sistem de patronaj politic și să beneficieze de ajutorul ofițerilor și oamenilor importanți din zonă.

FORGING THE WALLACHIAN MILITARY BORDER, 1769–1772

Jelena Ilić Mandić*

Keywords: Habsburg Monarchy, Wallachian Military Border, Temeswarer Banat, militarization, emigration

Cuvinte cheie: monarhia Habsburgică, granița militară românească, Banatul Timișoarei, militarizare, emigrare

Introduction

In his report on travels around Banat, Slavonia and a part of Hungary in April–May 1768, Emperor Joseph II noted that the entire line from the Adriatic Sea to Moldova was inhabited by frontiersmen, with the exception of a part of the border towards the Principality of Wallachia, where there were no frontiersmen but only the so-called *Playaschen*.¹ Back in 1766 it was decided that the stretch from Orșova to Transylvania in the east of the Habsburg province of Temeswarer Banat be regulated as an area of the “border militia” (*Grenzmiliz*). This was an area with settlements located in the valleys of the rivers of Cerna (and its tributary Bela Reka) and (the upper flow of) Timiș, and the surrounding hills. However, it was only in March 1769 that Empress Maria Theresa ordered that the militia should be finally “regulated” (*zu Stand gebracht worden solle*). The Empress literally ordered that 33 villages between Jupalnic and Marga be surveyed, and that new “military settlers” could be brought to these villages after each of them was, one by one, made subordinate to the military authorities.² Thirty three villages in the districts of Orșova and Caransebeș were to be taken over from the competence of the Court Chamber (*Hofkammer*) and its

* Institute of History Belgrade, Knez Mihailova Street 36/II, 11000 Belgrade, Serbia, e-mail: jelena.ilic@iib.ac.rs

¹ Antal Hegediš, “Josif II o svom putovanju u Banat 1768,” *Istraživanja* 11 (1986): 249: *Die gantze Strecke von dem Adriatischen Meer bis an die letzten Gränitzen der Moldau, ist wirklich durch die Karlstätter, Bannalisten, Sclavonier, Bannatische Gränitzer Invaliden, und druch Siebenbürgischen Gränitzer besetzt, einen kleinen Theil ausgenommen, an der Wallachischen Gränitze, den keine Militares, sondern so genante Playaschen besetzen.*

² Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien(KA), HKR, Akten 1769, Kt. 699, 1769 – 45–11.

branch-administration in Timișoara (*Landesadministration*). In military terms, major Baron Pavle Dimić von Papilla (*Obristlieutenant Baron von Papilla*) was entrusted with the regulation of this part of the border. It should be noted that the military-administrative area created at the time in the east of Temeswarer Banat under the name of the Wallachian Military Border (*Wallachische Militär Grenze*) existed only temporarily, and in military-formation terms it was organised at the level of battalion (*Wallachische Grenzbataillon*).³ In 1775, it was reorganised and expanded into a larger border area called the Wallachian-Illyrian Border Regiment (*Wallachische-Illyrische Militärgrenz Regiment*).⁴

In response to the Empress's order, the first census of 33 villages on the line Jupalnic–Mehadia–Caransebeș–Marga was carried out, with 2,551 households recorded in June 1769.⁵ The second census was carried out in September 1769 as a more comprehensive one, with a commission going to each village. In addition to the present population, it covered the land such as fields, meadows, vineyards and gardens, and the amount of hitherto cameral levies. It shows a somewhat larger number of households – 2,668.⁶ Not long thereafter, the border of Temeswarer Banat was visited by its commander-in-chief, General Count *Mitroffsky*, traveling from Arad on the Mureș river, through Mehadia on the Cerna river, to Nova Palanka and Pančevo on the Danube.⁷ It was only when militarisation in eastern Banat gained momentum that it became clear that the population was not ready to abandon the civilian status and assume military obligations of a frontiersmen (*Grenzer*). This fact was officially confirmed during the first questioning of the village representatives about their status in May 1770 as the majority decided “not to accept the military status and assume the cameral administration”.⁸ Co-ruler Joseph II was practically immediately informed about the resistance of Romanian villages to militarisation as he vis-

³ The name *Wallachians* (for members of the *Wallachische Nation*) was officially used until the mid-19th century when it was replaced with the term Romanians. It was only then that the name of the regiment in eastern Banat was changed from *Wallachian* into the *Romanian Banat Regiment* (Irina Marin, “The Formation and Allegiance of the Romanian Military Elite Originating from the Banat Military Border,” Ph.D. Thesis, University College London – School of Slavonic and East European Studies 2009, 95, 105).

⁴ Less detailed information about events and various aspects of militarisation of the Wallachian Military Border in the 1769–1775 is also contained in the monograph: Јелена Илић Мандић, *Банатска војна крајина (1764–1800)* (Београд: Историјски институт Београд, 2020), 321–361.

⁵ KA, HKR, Akten 1769, Kt. 699, 1769 – 45–10.

⁶ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 745, 1770 – 39–21.

⁷ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 746, 1770 – 39–62. Maximilian Joseph Graf von Mitrovsky (1709–1782), commanding general in Temeswarer Banat 1769–1775.

⁸ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 746, 1770 – 39–77; 1770 – 39–97.

ited Timișoara on 10–13 May.⁹ The census of villages of June 1770 recorded a smaller number of households than before – 2,425.¹⁰

However, the militarisation of this area did not stop before the first obstacle. Regardless of disaffection among the population, plans were made for further establishment of the military administration. In mid-1770, the villages of the Wallachian Military Border were grouped into four companies named, according to their headquarters, as the companies of Mehadia (or Topleț), Globurău, Ilova and Ohaba Bistra. Four companies in the area of the Wallachian Military Border were to be divided according to their “strength”, i.e. the number of households (and proportionately the number of frontiersmen) in them. It was necessary to take over the former cameral facilities and apartments of district officers (*Kayserliche Königliche Gebäude*) and rearrange them for military needs and accommodation for officers (*Offiziers Quartier*). At that moment, unresolved territorial disputes existed only in relation to the village of Teregoва and its neighbouring cameral villages of Domașnea and Cănicea. It was subsequently decided that the territory of Domașnea and Cănicea (and Little Teregoва) villages be given to the military authorities, instead of the previously envisaged (Old) Teregoва. After the incorporation of these villages, the Wallachian Military Border included 35 places in total.¹¹ However, the resistance to militarisation which lasted until mid-1772 partly postponed the tax collection. The military-border area between the settlements of Jupalnic and Marga was later called the *Old* Wallachian Military Border, whereby a difference was made compared to the areas added to this border area in 1773 – Almaș, Craina and Clisura.¹²

In addition to the resistance to militarisation, the Russo-Ottoman War (1768–1774) and bandits’ incursions from Wallachia aggravated and slowed the establishment of an efficient military administration on the eastern border of Banat. Due to all these factors, the final declaration of subjects on their status – in favour of militarisation (and thus staying in their places), was carried out only during the autumn of 1771 and the spring of 1772. After the majority of subjects

⁹ Costin Feneșan, “Die zweite Reise Kaisers Josephs II. ins Temeswarer Banat (1770),” *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 45 (1997): 238–239. In his travel report, Joseph II expressed satisfaction with progress in the regulation of the German-Banat Regiment, noted somewhat weaker results in the regulation of the Illyrian Border Regiment, and expressed dissatisfaction with the situation in the Wallachian Battalion.

¹⁰ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 747, 1770 – 39–149.

¹¹ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 747, 1770 – 39–149. The number 35 was also reached through a separate census of Old Jupalnic and New Jupalnic.

¹² KA, HKR, Akten 1774, Kt. 1016, 1774 – 39–69/2, folio 4–5. In case of the subsequently militarised 31 settlements in the areas of Almaș, Craina and (Lower) Clisura, fiscal and military obligations were valid from 1 November 1773.

accepted the frontiersmen status, in August 1772 a comprehensive census of the population and their property was carried out, according to which the number of households was higher than in previous censuses – 3,136.¹³

Declaration on status and population census

Given the strategic position of villages between Jupalnic and Marga, it was not possible to negotiate the possibility of their remaining under civilian rule. The question was, however, at what speed an efficient military administration would be established. The dynamics of construction of the military infrastructure depended, among other things, on the readiness of the population to assume the military jurisdiction and obligations. The first step in the process of militarisation included questioning the communities about whether they accepted the new frontiersmen status or retained the old status of civilian subjects. If they decided to keep the status of civilians, i.e. cameral subjects (*Cameral Unterthanen*), they were obliged to move to another place under civilian administration. The military authorities had to make the decision on how to carry out this questioning – whether to start with commissions visiting villages, or it would be better to invite village representatives to Caransebeş so that they state their decisions there. Defined as village representatives were “knezes with several older villagers” (*Kneesen nebst etwelche Älteste des Dorfs*), whose number was proportionate to the size of villages – 4, 8, 12 or 15. The military authorities opted for the second possibility and the decisions of village representatives were recorded in Caransebeş. According to the results of the first survey carried out by the commission headed by major von Papilla during May 1770, the majority of villages of the former districts of Caransebeş and Orşova decided to remain in the status of civilians and move to another place under the cameral rule.¹⁴

What did the first declaration of representatives of village communities about their future status in Caransebeş look like? In the villages exempted from the Caransebeş district, the survey was carried out between 30 April and 4 May 1770, when only few of them opted for the military status. An affirmative response – *will bey seinem Hauß und Wirtschaft bleiben, und den Militar Stand annehmen* – was given only by representatives of the villages of Ohaba

¹³ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 909, 1772 – 39–182.

¹⁴ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 746, 1770 – 39–77; 1770 – 39–97. The role of *knezes* in the representation of Wallachian and Serbian villages in the Habsburg province of Temeswarer Banat was elaborated in Costin Feneşan, *Cnezi si obercnezi in Banatul Imperial (1716–1778)* (Bucureşti: Editura Academiei Române, 1996); Benjamin Landais, “La réforme cadastrale dans les villages du Banat au XVIIIe siècle,” *Historie et sociétés rurales* N° 37 – 1er semestre 2012 (2014): 43–116.

Bistra, Vârciorova, Bolvaşniţa and Dalci, while mixed answers were recorded for the villages of Marga, Borlova, Sadova (Veche) and Rusca. The villages of Valeamare (Valea Bistrei), Măru, Mal, Cicleni, Zerveşti, Var, Turnul (Turnu Ruieni), Ilova, Armeniş, Feneş, Ruen, Teregova and Crâjma (Măgura) opted to remain under the cameral jurisdiction and to resettle – *wollen in das Camerale überziehen*.¹⁵ On 21 May, Papilla's commission completed the examination of the second part of the new border, in the Orşova district. Until then, only the communities of New and Old Jupalnic expressed readiness to accept the military status (*haben den Militair Stand angenommen*), while all other places were willing to retain the civilian status, even at the cost of resettlement – *Wollen in das Camerali überziehen, und den Militair Stand nicht annehmen*. The representatives of the villages of Tufari, Topleţ, Mehadia, Bârza, Pecinişca, Coramnic, (Valea) Bolvaşniţa, Plugova, Globurău, Bogâltin and Cornereva were against militarisation. In such circumstances, Papilla asked for an instruction from Vienna about what to do next. It was possible to immediately start with the militarisation of only those places that were ready to embrace the military status, and they were not a majority.¹⁶

Due to resistance to the status change, but also a number of other circumstances, the survey on the status and census of the population for the purpose of defining the quotas of military conscripts (number of recruited men, those in reserve and exempted) were not completed even in the following year. In fact, these activities were completed only in June 1772. As many as two years elapsed before the opposite decision prevailed among the population – to accept the military status and stay in places where they lived. The last phase in completing the militarisation process for 35 villages of the Wallachian Military Border lasted from September 1771 until June 1772. Through their representatives, villages, one by one, opted to stay in the Border (*wollen bey ihrer Hauß und Grundt Stücken bleiben, und den Militari Stand annehmen*). They assumed the frontiersmen status by “swearing an oath of loyalty to the read military laws without any misgivings”.¹⁷

Papilla's report signed in Caransebeş on 31 October 1772 outlines the chronology of these events. This document shows that in September 1771 the

¹⁵ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 746, 1770 – 39–77. Names of villages stated in document, given in German transcription by following order: *Ohaba Bistra, Marga, Wallia Mare, Mercul, Mall, Csiglen, Wercserova, Bolwaschniza, Serbestie, Dalcs, Warr, Turnul, Borlova, Illova, Sadova, Armenisch, Fenisch, Russka, Ruen, Terregova, Keressma*.

¹⁶ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 746, 1770 – 39–97. In German transcription by following order: *Neu Schupanek, Alt Schupanek, Doffier, Topliz, Mehadia, Börsa, Pecsinehska, Korabnik, Balwahsniza, Plugova, Globureu, Bogoldin, Cornia-Reva*.

¹⁷ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 907, 1772 – 39–66.

military status was accepted and a census carried out in Bolvaşniţa, Domaşnea, Cănicea, Rusca, Feneş, Armeniş, Sadova, Ilova, Vârciorova, Borlova; and in December 1771 in Marga, Valeamare, Crâjma, Măru, Mal and Ohaba Bistra. The militarisation and census were carried out in March 1772 in Ruieni, Turnul, Zerveşti, Cicleni and Dalci; in April in New and Old Jupalnic, Coramnic, Tufari, Bârza, Topleţ, Pecinişca and (Valea) Bolvaşniţa; and in June in places which were the last to mount resistance: Mehadia, Globurău, Plugova, Bogăltin, Cornereva and Var.¹⁸ In the first comprehensive census of 35 villages of the Wallachian Military Border, carried out soon afterwards, in August 1772, total 3,136 households with 13,927 inhabitants were recorded. Among them, there were 6,685 men (*mennliche Personal*), of whom 2,523 were fit for military service (*dienst taugliche effektive*).¹⁹ The new military administration was, in fact, most interested in data on the population fit for military service. To ensure a sufficient number of frontiersmen, however, it was also necessary to gain insight into the number of their household members, who were all recorded by their gender, age, religious and professional affiliation and property status.

Plans about the settlement of foreign population

It is hard to say whether mistrust towards the local population generated plans about the settlement of Germans and other foreign peoples in the Wallachian Military Border, or these plans existed before. Nonetheless, the census carried out in September 1769 partly aimed to determine to what extent there was room for potential incomers – the German border militia (*in die zu einer neuen Ansiedlung der deutschen Granitz Militz bestimmte 33. Dörfer*). It was necessary to compile an accurate report on circumstances in these villages and define – based on the determined number of houses, households and estates – how many settlers to inhabit and how to provide them with dwelling in a successful and fastest possible way.²⁰ It is doubtless that the plans on settlement of this part of border relied on experience in settling colonists-veterans in the area near of Pančevo after 1765 – in the so-called Settlers Regiment (*Ansiedlungs Regiment*), which became the core of the future German-Banat Regiment (*Deutsch-bannatische Grenz Regiment*).²¹

¹⁸ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 909, 1772 – 39–182.

¹⁹ Ibid.

²⁰ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 745, 1770 – 39–21.

²¹ The third wave of the colonisation of Germans to Temeswarer Banat was in full swing starting from 1762 (the so-called Teresian colonisation) and covered mainly the civilian territory (Ernst Schimscha, *Tehnik und Methoden der Theresianischen Besiedlung des Banats* (Wien, 1939)). A part of this wave, however, included the colonisation of veterans in the status of frontiersmen in the environs of Pančevo after 1765, in: Јелена Илић Мандић, “Планско насељавање у

Unlike the colonists-veterans who were settled near Pančevo from veteran homes (*Invaliden Hausen*) in Vienna, Pest or Petau, the colonists in the Wallachian Military Border were to be recruited in the Austrian provinces of Tyrol and Voralberg. The plan for the settlement of the “new border militia of Tyroleans” was also contained in the name of the census of the former cameral villages between Marga and Jupalnic of June 1769, which read: *Den Cameraldorffen, welche in dem Theil von Marga und Caransebes über Mehadia bis Suppaneck zur Ansiedlung einer daselbs neu-zu erichtenden Militar Gräniz Miliz von Tyerollenen angetragen worden.*²² The invitation for settlement was sent to interested persons of different social status, particularly to the poor. Moreover, the invitation indicated the state’s intention to resolve the question of sustenance of the poor population – unmarried urban craftsmen, people without professions and farmers without houses, who contributed to the overpopulation of some areas, both villages and towns. In October 1769, a declaration was issued in Innsbruck, inviting everyone, “particularly young bachelors without houses” to settle in places *an der Granizen des Temeswarer Banat gegen die Wallachen*. They were told they could find there accommodation, necessary means and tools to establish estates, cattle for farming and tugging, seeds for sowing, means for transport and material for the construction of houses.²³

In addition to colonisation from Tyrol, during 1769 there were also plans to settle “other foreigners, particularly Bulgarians, Albanians and the so-called Clementiers” (*andere fremde, und vorzuglich Bulgarn, Albaneser, und so genannten Clementier*). This was, however, explicitly opposed by the Court War Council (*Hofkriegsrat*). It noted the anachronistic nature of such plans (topical before 1753) and the deficiencies revealed during the colonisation of peoples who came from the Ottoman territory (*Transmigranten aus Bulgarien und Albanien*) and were settled in the Petrovaradin Regiment in the Slavonian Military Border after 1739. It was hard to expect that success would be achieved in the Wallachian Military Border, “where fields and meadows are much smaller and not so fertile as in the Petrovaradin Regiment, and where their sustenance would therefore be difficult and their lives poor”. Instead, during that year, the Court War Council advocated the settlement of German colonists, whose “diligence should be used in production”. The Empress was also told that, if settlers were mainly “Bulgarians and Albanians”, she would be forced to relieve

Војној крајини: колонисти–ветерани у Немачко-банатској регименти (1764–1788),” in P. Krešić, ed., *Држава и политике управљања (18–20. век)* (Београд, 2017), 37–56; Erik Roth, *Die planmässig angelegten Siedlungen im Deutsch-Banater Militärbezirk 1765–1821* (München: Oldenbourg Verlag, 1988).

²² KA, HKR, Akten 1769, Kt. 699, 1769 – 45–10

²³ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 745, 1770 – 39–21.

them of contributions, land tax and tithe, which would not be the case if settlers were mainly people “from German mountainous areas not belonging to the Hereditary Lands”.²⁴

It is doubtless that the resistance to militarisation expressed in Caransebeş in May 1770 by the representatives of the majority of villages was something not trusted by the authorities, which therefore increasingly believed that the settlement of foreigners in this area was a good solution. It was thus stated in Papilla’s report that there was the intention to resettle those wallachian families that were in two minds about the status, together with *knezes*, to a place distant from the border, “such as, for instance, Tisa or Mureş”, as they were “inclined to mounting riots and emigrating to Turkey”. Different population had to be settled instead of them, read the report. Namely, at that moment it was expected that 160 German families from the environs of Pančevo would be settled to the rebellious village of Domaşnea. German families purportedly immediately expressed the wish to be armed and equipped for the sake of their safety and so as “to be able to counter tribulations and the Wallachians they would be surrounded with”.²⁵ These plans did not materialise either.

The plans about the settlement of foreigners in this part of the Military Border were a short-lived episode in the population policy of the authorities, topical only in 1769 and 1770. They failed in face of the indisputable fact that the economic conditions in that area were too limited. The resistance to the idea of colonisation of this part of Banat was also stated in several official elaborates, starting from the one from 1768, whose author was economic inspector Anton Koczian.²⁶ The plans of colonisation of the new population in Wallachian Military Border were gradually abandoned, and the local population timely embraced their frontiersmen obligations. Nonetheless, the existence of such plans coincided to the doubts that military administration had, if the autochthonous Romanian population would be willing to assume the military status loyally and in sufficient numbers.²⁷

Russo-Ottoman War and bandits from Wallachia

At the time of militarisation in the east of Temeswarer Banat, the Russo-Ottoman War was ongoing (1768–1774), and the Habsburg Monarchy was a

²⁴ KA, HKR, Akten 1769, Kt. 699, 1769 – 45–10.

²⁵ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 747, 1770 – 39–164.

²⁶ Marin, “The Formation and Allegiance,” 100.

²⁷ During his stay in Timișoara in May 1770, co-ruler Joseph II noted that the new frontiersmen were not satisfied, about which he seems to have talked to them personally: *Wallachen, die neuen, nicht völlig zufrieden. Mit ihnen geredet* (Feneșan, “Die zweite Reise Kaisers Josephs II.,” 239, 243).

neutral party. On several occasions, the Monarchy rejected the invitations of the warring parties to join the alliance. In early 1770, the Russian army already kept the territory of the Ottoman vassal provinces, the Principalities of Wallachia and Moldova.²⁸ At the time, the first news emerged on the borders of Temeswarer Banat about the progress of the Russian army and presence of Wallachian volunteers in the Russian army. The report of the Court War Council also testifies to the cause-and-effect link between the events in Wallachia and the accelerated process of militarisation in eastern Banat. Empress Maria Theresa gave her approval – *Ich benemigen*, to the report which in short reads: “It is known that Russian troops are still in Wallachia and that they have already arrived at the borders of Temeswarer Banat, and we may witness to what was happening last year in Hungary and Transylvania, and has partly already been happening [in Temeswarer Banat] – a foreigner would occasionally move to our side and the border thus gets exposed to various wrongdoings...”²⁹

Documents suggest that in early 1770 not much was known about the circumstances in Wallachia and the exact position of Russian troops, and the incoming news was interpreted as rumours to be checked. Border captains (at that moment from the regular army), *playaschen* and the remaining cameral officers reported on circumstances in the field. Confusion was caused by the fact that Wallachian volunteers supported Russian occupation in the territory of Little Wallachia (Oltenia), in much higher numbers than the regular Russian army. It happened, however, that Wallachian volunteer units (justifiably or not) were sometimes mistaken for bandit gangs, while the Russian army, by all odds, did not depart too much from Bucharest and Craiova. Banditry coming from Wallachia, however, should be differed from that which in the same period was rampant across Temeswarer Banat.³⁰

In late March 1770, a border incident happened which clearly illustrates the degree of confusion prevailing at that moment. On 25 March, the administrator of the Mehadia district *Ignaz Kirchmayer* reported to the *Landesadministration* in Timișoara that “28 armed men from the bandit gang on the other side of the border near *Paja Aramo*” (Baia de Aramă) came to the *Metterisch/Meteriz*

²⁸ The Russian incursion to the Ottoman vassal Principalities of Moldova and Wallachia took place in autumn 1769. Iași was captured on 7 October and Bucharest on 17 November 1769. This wing of the Russian army was under the command of General Pyotr Alexandrovich Rumyantsev, and the main conflicts took place in 1770 on the Lower Danube (Karl A. Roider, Jr., *Austria's Eastern Question 1700–1790* (New Jersey: Princeton University Press, 1982), 109–130, 113).

²⁹ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 746, 1770 – 39–45.

³⁰ Xénia Havadi-Nagy, *Die Slawonische und Banater Militärgrenze. Kriegserfahrungen und räumliche Mobilität* (Cluj-Napoca (Klausenburg): Romänische Akademie – Zentrum für Siebenbürgische Studien, 2010), 223; Илић Мандић, *Банатска војна крајина*, 351.

guardhouse, and requested to get into contact with playaschen captain *Petro Vanza*. It was found out that additional 300 of their people were one hour away from the border, in the village of *Pojen* (Poieni). Frightened Kirchmayer concluded that bandits could “ransack [Banat villages] and commit wrongdoings”, and asked what measures to undertake in advance.³¹ Some statements from the report, however, were elaborated in the report that the general command in Timișoara received from the commander in Mehadia, *Hauptmann von Steinberg* and playaschen captain *Petro Vanza*. The latter learned on the spot that these 300 persons were not bandits but Russian soldiers (i.e. Wallachian volunteers) – from the unit of captain *Duntscha*, who acted upon the authorisation of Russian General *Alexander* from Bucharest.³² Vanza found out that Duntscha’s men did not have any intention to cause incidents or resort to violence, but only to deliver two letters to the playaschen. Information was obtained from them that “not many bandits remained” in Wallachia, and that Russian General Alexander allegedly ordered captain Duntscha and four more captains “not to commit any violence against Christians and on our [Banat] border”, but to “eradicate banditry only in Wallachia” and prevent the Turks’ incursions.³³

Nonetheless, banditry in Wallachia was not eradicated. Bandit gangs oppressed Banat villages during that and the following year. For the struggle against the bandits, major Baron von Papilla requested on 4 July 1770 that the playaschen on the border be provided with additional munition. According to him, bandit gangs from Wallachia numbered even 50 and 60 people each, and did not hesitate to attack the playaschen guardhouses. It thus happened that a group of 60 bandits attacked, on 30 June, the *Hotar Reo* guardhouse above the Măru village. Five playaschen in that station were seriously injured as bandits fully disarmed and disrobed three playaschen, tied and brought with them one, while the other two managed to flee. As assessed by Papilla, the situation was generally bad as bandits took away horses, cows and sheep from peasants, who were therefore afraid to keep cattle in meadows in the hills. To make matters worse, the road to Mehadia was partly closed as the bandits captured the narrow

³¹ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 746, 1770 – 39–60. The same document mentions that the purported cause was the fact that a trader from Poieni was held in quarantine as four persons said that he promised, in the status of an officer, to take them to Wallachia, provide them with horses, equipment and weapons, including even a monthly salary of eight forints.

³² Here reference is probably made to the general-in-chief Pyotr Alexandrovich Rumyantsev (Пётр Александрович Румянцев-Задунайский, 1725–1796).

³³ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 746, 1770 – 39–60. The same report suggests that captain Duntscha originally came from Banat to join the Russian army as he delivered to the playaschen two letters – one for Petar Vanza, entrusting him to care about his wife, and the second for his wife, advising her to be patient. This put some more light on the origin of some part of Wallachian volunteers in Russian army.

passage between Slatina and Teregova. Papilla believed that the infantry should be brought to the positions in the hills between these two places as otherwise “the road leading therefrom to the Timiș river and left towards Mehadia” would soon be closed. He pleaded that 100 pieces of firearms and some munition be sent so that the locals could reinforce the garrison in playaschen guardhouses from Rusca to Marga. He pessimistically concluded that it seemed there was no way “for the evil of bandits from Wallachia to suppressed” because, most likely, “the majority of *Wallachen* in Wallachia turned into bandits since the Turks took away everything from them, of what was left after the Russians, including women and children”³⁴.

The tumultuous events on the border between Temeswarer Banat and Wallachia during 1771 are attested by several reports which successively and by the chain of command were going from Mehadia through Caransebeș and Timișoara, and arriving in Vienna.³⁵ The presence of Russian troops was even greater that year compared to the previous one. On 22 May 1771, *Hauptmann Kolli* reported from Mehadia to his superiors about what had been found about the presence of Russian troops in Wallachia from Greek trader Stamaty from Craiova, who appeared in the quarantine station (*Contumaz*) with the passport of Russian colonel *Mickolin*. Russian General *Gligorie Alexandrovich* was allegedly eight hours away from Craiova by Orahov with 20,000 grenadiers, carabinieri and jaegers.³⁶ There were also 12,000 hussars and Cossacks near Craiova, by the *Strahaja* monastery, under major *Prsebinsky*, while captain *Marolachio* was in *Csernez* (Czernz) with a mixed unit of 400 cavalrymen. There is no doubt that the build-up of Russian troops in Wallachia caused the appearance of Ottoman troops on the Danube, and Kolli reported that 21 ships packed with troops passed that same day early in the morning by Orșova. Moreover, Austrian deserters hurried to meet the Russian army and Kolli also reported that several days before, on 17 May, two soldiers from the company of *Hauptmann von Bacola* (from the *Adam Bathyani Regiment*) deserted from the guardhouses of *Krazkerberg* and *Mosna* in Old Orșova, but they “promptly returned to the quarantine station in Jupalnic because the Turks wanted to sell them”. On the same day, six frontiersmen from the company of *Hauptmann von*

³⁴ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 747, 1770 – 39–127. – ... dann das Übel von denen Raubern aus der Wallachey wird sobald kein Ende nehmen, massen allem vernehmen nach die mehrersten Wallachen in der Wallachey Rauber geworden, weilen dasjenige, was ihnen von denen Russen übrig geblieben, die Türcken nebst Weib und Kindern noch dazu hinweggeführt.

³⁵ KA, HKR, Akten 1771, Kt. 823, 1771 – 39–102.

³⁶ Russian General Grigory Aleksandrovich (Григорий Александрович Потёмкин-Таврический, 1739–1791) was, no more or less, the future famous Russian prince Potemkin, an associate and lover of Empress Catherine II, who was at the time at the beginning of his career.

Metzer (from the *Johan Palfy Regiment*) fled from the guardhouses of *Tihsovicza* and *Labodignia*, but it was not known where.³⁷

The report of major Papilla of 27 May 1771 addressed to commanding general in Timișoara Count Mitrofsky testifies to the impact of those events on the behaviour of the population. In the report, Papilla expressed, among other things, his concern that the emigrants who were leaving particularly the places of Ilova, Rusca, Feneș, and Armeniș, as well as others – once they arrived at the other side of the border – could join bandits from Wallachia. Papilla warned that emigrants without food and means of livelihood on the other side of the border could join bandits and return to plunder and loot their own villages. As they knew well the tracks and roads, it could be expected that “they would invade on this side and inflict damage on those who remained on the border, drive away their cattle, plunder or kill them”. Bearing all this in mind, Papilla proposed that in addition to the already present two companies of the *Johan Palfy Regiment*, the arrival of a cavalry squadron should be ensured as soon as possible in order to prevent in advance that emigration and banditry spread to other places as well.³⁸ Papilla’s warnings soon came true. In mid-1771, bandit gangs came from Wallachia to the environs of the villages of Ilova, Feneș and Rusca, and according to some claims, they expected the reinforcement of 500 men (!). As they threatened the local inhabitants to enter their villages and kill them (*Insassen mit Tödtten und Morden begegnen zu können*), the locals ran away. Although Papilla considered the bandits’ threats unfeasible, they did have an effect because the inhabitants from Ilova and Armeniș left their houses due to the danger and withdrew to the hills (*ihre Haßser verlaßen, und sich in das Gebürge gezogen*).³⁹

Due to the overall uncertainty caused by bandits’ incursions and mass fleeing of the population and desertion, units of the Habsburg army were deployed in the villages of the Wallachian Military Border. In mid-1771, Papilla reported that soldiers were deployed from two companies of the *Johann Palfyschen Regiment*, one company of the Garnisons Regiment and two cavalry squadrons of the *Podstakyschen Cuirahsier Regiment*, in the border villages of Domașnea, Rusca, Feneș, Armeniș, Sadova, Ilova, Vârciorova, Bolvașnița, Borlova, Turnul and Măru, and in cameral villages of Teregova, Slatina and Marga.⁴⁰ Until then, the presence of regular troops in the entire Danube cordon (from Pančevo to Orșova) was greater than in early 1770.⁴¹ In mid-1771, the inspector general

³⁷ KA, HKR, Akten 1771, Kt. 823, 1771 – 39–94.

³⁸ KA, HKR, Akten 1771, Kt. 823, 1771 – 39–94.

³⁹ KA, HKR, Akten 1771, Kt. 823, 1771 – 39–111.

⁴⁰ KA, HKR, Akten 1771, Kt. 823, 1771 – 39–111.

⁴¹ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 747, 1770 – 39–204. In January 1770, deployed on the Danube

of the Military Border General *Schischkovich* supported Papilla's proposal that troops on the border be reinforced by the units of the Timișoara garrison. Additional units were to be deployed on the critical sectors, with five companies designated for places lying along the Lower Danube cordon and opposite Wallachia, so as to "succour cordon stations from the vicinity and seize the border villages".⁴²

The deployment of additional military units on the Habsburg borders towards Moldova and Wallachia, primarily in Transylvania, was also affected by the foreign policy factor – the Monarchy clearly opposed Russian hegemony in the two neighbouring principalities.⁴³ However, by late 1771, the danger disappeared and it became clear that the Russian positioning in the two principalities was nothing more than a bluff.⁴⁴

Deserters and emigrants

One of the greatest challenges during militarisation in the east of Temeswarer Banat was the wave of mass emigration in 1771 and 1772. Emigrants were, however, only one of the groups violating peace and order, and disturbing cross-border military controls. The then laws differentiated among perpetrators of the misdemeanour of unpermitted movement according to the motive – the emigration of the civilian population (most often entire families), desertion (of military persons and frontiersmen), wandering of individuals without residence (the so-called *Vagabonds*) and joint robbery (bandits). It is evident that the authorities aimed to precisely identify the nature of misdemeanours and

cordon were 3,799 infantrymen from the garrison army (14 companies of the First Garrison Regiment, Third Battalion of the Leopold Palffy Regiment and Third Battalion of the Forgarasch Regiment) and 3,487 members of border units in Banat (German-Banat and Illyrian Border Regiments, and 70 *playaschen*). There were also 744 cavalrymen of the Seventh Squadron of cuirassiers and 235 hussars of the Illyrian Border Regiment. The sector of the border towards Wallachia was the most poorly secured.

⁴² KA, HKR, Akten 1771, Kt. 823, 1771 – 39–44, folio 375–378. In addition, one company was deployed in the Bozovici village in Almaș, one company in Bela Crkva and Nova Palanka, and other three companies with one squadron in Pančevo.

⁴³ The problem centred on the fact that the exact nature of Russian objectives was not known in Vienna, and there were indications that they were broadly defined. This dissatisfaction brought about a precedent in the history of Habsburg-Ottoman relations, i.e. a short-lived alliance of the two states against Russia, which was concluded on 6 July 1771. Under this secret agreement, the Monarchy secured the Porte's promise that it would be given Little Wallachia, a monetary compensation and status of a privileged trade partner (Roider, *Austria's Eastern Question*, 117, 120, 124).

⁴⁴ In December 1771, Russia made a secret agreement with Vienna to return Moldova and Wallachia to the Porte, and Vienna decided to join Russia and Prussia in the division of Poland (Ibid., 126).

carefully differentiated among the enumerated groups of offenders. In chronological terms, deserters appeared in spring 1770, at the same time when the Russian army appeared in Wallachia. The emigration of entire families was recorded from spring 1771, and it stepped up in autumn of that year and spring 1772.

Individuals from various sides tried to get into Russian military troops. Among them were also frontiersmen from other areas of the Military Border in the Monarchy, who thus committed the offence of desertion, but not always successfully. Some of them came from the *Illyrische Grenz Regiment* (in Banat), and some from the Slavonian Military Border. In spring 1770, reports from Mehadia stated the arrest of two *Illyrian* deserters called *Adam Roshovan* and *Pervo Kalinesko*, and four *Illyrian* frontiersmen and six Slavonian ones who together tried to enter Wallachia. The number of deserters was certainly much higher. This is indirectly testified by the report of *Obristwahtmeister Miokoviz* from Bela Crkva of 20 April 1770, where he states that during that month alone, 60 people fled from three companies of the *Illyrian Border Regiment*.⁴⁵ In the same period, an investigation was conducted in relation to the attempt of six Slavonian frontiersmen to reach Wallachia from Zemun with the intention “to join Russians”. They were caught by soldiers of the *Bathyani Regiment* in Jupalnic and escorted to Mehadia.⁴⁶ One document mentions Coramnic, Tufari, Topleţ and Bârza as the places from which desertions through the valley of the Cerna river to Wallachia were the most commonplace.⁴⁷ Desertion gathered momentum, even from the regular military units which, in the middle of the following, 1771 year, were in charge of securing the border in Banat. In early June 1771, Count Mitrofsky, commanding general in Timișoara, reported about 15 deserted soldiers – ten from the *Palfy Battalion*, three from guard in (Valea) Bolvașnița, and two from Mehadia.⁴⁸

⁴⁵ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 746, 1770 – 39–74. In early June, 12 of these deserters were captured near Rebenburg (Kaluderovo); they were interrogated and sent back, and their statements were submitted to the competent authorities (KA, HKR, Akten 1771, Kt. 822, 1771 – 39–44, folio 49). Co-ruler Joseph II probably had in mind this group of deserters from the *Illyrian Border Regiment* under the command of major Seczujacs, when in May 1770 he noted in Timișoara: *Ursach deren 41 Mann Desertuers. ... Dreyzehn revertiert* (Feneșan, “Die zweite Reise Kaisers Josephs II.,” 238, 243).

⁴⁶ KA, HKR, Akten 1771, Kt. 823, 1771 – 39–102. Correspondence was maintained about that case between the Slavonian and Banat General Command and the question was asked about the grounds on which they should be punished. It was decided that they should not be considered bandits or vagabonds and armed emigrants (and that they should therefore not be punished for such offences), because they were deserters (KA, HKR, Akten 1771, Kt. 823, 1771 – 39–138).

⁴⁷ KA, HKR, Akten 1771, Kt. 822, 1771 – 39–41.

⁴⁸ KA, HKR, Akten 1771, Kt. 823, 1771 – 39–102.

In spring 1771, the first reports on emigrants from “the new Wallachian Military Border” to neighbouring Wallachia appeared. In May 1771, major Papilla reported that the population of the villages of Rusca, Ilova, Feneş and Armeniş wanted to emigrate to Wallachia, with the inhabitants of Armeniş and Ilova being somewhat more seditious.⁴⁹ The fear of mass emigration proved to be justified. In early June 1771, the instruction was requested from the Court War Council (*Hofkriegsrat*) about what to undertake in relation to 66 families from the villages of Ilova, Sadova and Armeniş, who during the night of 27 May left to Wallachia with all their property (i.e. cattle), while on 29 May another 13 families fled from the village of Armeniş.⁵⁰ In spring 1772, the circumstances only deteriorated, as indicated by the numbers of emigrated families. On 28 April, major Papilla reported from Caransebeş that he was successively receiving the information about emigrants in Wallachia – on 23 April, four families emigrated from the village of Pecinişca, on 24–25 April 20 families from the village of Coramnic, and on 27, 16 families and three young men from Mehadia. The scope of emigration at that moment is also witnessed by his warning that “soon all our villages will emigrate to Wallachia”.⁵¹ Only a few days later, on 3 May, Papilla had to report unpleasant news that another 34 families fled on 29 April from the village of Pecinişca to Wallachia.⁵² Emigration continued over the following months, as suggested by Papilla’s report of 21 June – 41 families emigrated to Wallachia: 36 from the Cornereva village and five families from Cănicea.⁵³

It is fortunate that there is a preserved summary report on emigrants from the villages of the Wallachian Military Border, signed by major Papilla and officer *Traian* in Caransebeş. Recorded are the dates of emigration of individual families from 24 settlements in four companies, and monetary dues that the emigrated families owed both for the past and future period. It was calculated that the emigrated families caused a loss for the state budget of 2,874 Gulden and 8 1/8 Kreuzer. In total, in the period between May 1771 and July 1772, 601 families emigrated. In the second half of 1771, 257 families emigrated (mainly from the Ilova Company), and in the first half of 1772 – 344 families (mainly from the Globurău and Mehadia companies).⁵⁴ The majority of emigrants fled during May–June and September–November, but individual cases of emigration were noted in almost all months in the given period. Although emigration

⁴⁹ KA, HKR, Akten 1771, Kt. 823, 1771 – 39–94.

⁵⁰ KA, HKR, Akten 1771, Kt. 823, 1771 – 39–98; 1771 – 39–102.

⁵¹ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 907, 1772 – 39–84.

⁵² KA, HKR, Akten 1772, Kt. 907, 1772 – 39–90.

⁵³ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 908, 1772 – 39–121.

⁵⁴ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 909, 1772 – 39–182, folio 22–26, folio 28–33.

was noted in as many as 24 settlements, it can be localised according to places with the highest number of recorded cases. Some villages of the Ilova Company took the lead – in 1771, 66 families emigrated from Ilova, 37 from Borlova, 37 from Vârciorova, 29 from Sadova, and 29 from Armeniș. In 1772, there were a greater number of emigrants from the villages of the Globurău Company – 64 families from the Cornereva village, 59 from Globurău and 23 from (Valea) Bolvașnița. That year, emigration also took place in the Mehadia Company, particularly in the village of Mehadia – 84 emigrant families, Pecinișca – 38 and Coramnic – 20.

Until mid-1772, the military authorities began with a more vigorous struggle both with rebels and emigrants. In the report of 21 June 1772, major Papilla informed about the plans for the destruction of property owned by one of the last larger groups of emigrants – 41 families from Cornereva and Cănicea. The property left behind these families was to be destroyed, i.e. farms and huts (*Sallasche; Hüttern*) burnt and orchards (*Obst Baumen*) cut down. In addition to precluding the possibility that the abandoned facilities serve as a shelter for bandits, this measure was also a message for the emigrated families that they were no longer welcome.⁵⁵ The mass emigration from the Wallachian Military Border was stopped by the end of summer of 1772. One of the last large groups of emigrants (30 families from Mehadia, 20 from Pecinișca and 30 from Cornereva) was stopped and escorted, through the playaschen station of *Rakila*, to the quarantine station in Jupalnic in September that year. The authorities had to decide on how to act further with refugees, whether to punish them and return them to the places from which they fled, or to resettle them farther in the province “as they could no longer be entrusted with the security of the Military Border”.⁵⁶

The expectations cherished by entire families which decided to emigrate with their entire movable property are nowhere stated. However, the destiny of emigrated families can be glimpsed from documents. In late October 1772, Russian General Count *Romanzoff* stated that Russian military commanders were prepared to dispatch 80 families that “crossed borders from Jupalnic” back to Banat.⁵⁷ Until late that year, the number of families staying in the quarantine station in Jupalnic rose to 235. It was planned that these families, after they withstood the quarantine, be sent to the “upper districts of the province

⁵⁵ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 908, 1772 – 39–121.

⁵⁶ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 908, 1772 – 39–146.

⁵⁷ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 909, 1772 – 39–177. The helpfulness of the Russian side stemmed from a secret agreement between Vienna and St Petersburg of December 1771, according to which the Principalities of Wallachia and Moldova were to be returned to the Ottomans (Roider, *Austria's Eastern Question*, 126).

[Temeswarer Banat]”, as they were obviously no longer trusted.⁵⁸ In fact, their wish to retain the status of subjects of the Court Chamber was thus met.

Resistance to militarisation – a set of different motives

What were the reasons for resistance of the local population to militarisation, which eventually caused mass emigration? It would be interesting to see more closely whether sources testify to what the local population expected and what they feared at the time of establishment of military rule. The first report of Papilla’s commission concerning the preference of inhabitants of the new Wallachian Military Border of May 1770 reads, among other things, that although the Wallachians wanted to remain in their places, they were at the same time against militarisation, because they feared they “would be killed and lose their faith” during marching to the battlefield.⁵⁹ It may be concluded that they feared to be engaged on far-flung fronts during the wars, and that they would be imposed different religious (i.e. customs-related and linguistic) patterns. Justified or not, those fears were caused by possible changes both in the sphere of temporary military obligations and the sphere of everyday life. The initial resistance doubtless relied on fears of novelty, general unknowns and changes that were still only speculated about, and in such circumstances inertia played a significant role. The manifestation of inertia can be read in statements of village *knezes* of May 1770, either in the formulation that they “wished to stay on their estates and their houses, and that they accepted the military status” (*wollen bey seiner Wirtschaft und Haus bleiben, und den Militari Stand übernehmen*) or the formulation that they “wished to move to the cameral territory” and thus retain the status of civilian subjects (*wollen in das Camerali übersiedlen*).

Inhabitants of militarised villages were doubtless torn by ambivalent feelings. On the one hand, they were not willing to change their status and embrace new obligations due to militarisation, while on the other hand, they were not willing to leave their property and a known environment and change their places of residence. It is therefore no wonder – as stated in Papilla’s report compiled after the first round of vote of village representatives in Caransebeș in May 1770 – that they mainly chose two incompatible possibilities: to remain as villagers in their hitherto places of abode (*die übrige aber lieber Bauern seye wollen, und glauben dennoch ihre dermahlige Wohn-Plätz zubehalten*). However, in the same report, Papilla mentions additional facts that he learned about and that could be useful to new administration. The commission was allegedly advised to wait because “as soon as they return to their places, they will decide to stay” and it

⁵⁸ KA, HKR, Akten 1773, Kt. 964, 1773 – 39–7, folio 4–8.

⁵⁹ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 746, 1770 – 39–97.

was only necessary “to be patient for two or three months”. Namely, harvesting activities were yet to come and villagers would be tied to their land, which would give them time to change their opinion and decide to stay. State treasury (*Ärar*) was also not supposed to be against this as the military authorities did not hinder the payment of outstanding and current taxes.⁶⁰

Some more light on the disposition of inhabitants of the new border and circumstances in which they were found is shed by the description from the report on the subsequently militarised villages of Domaşnea and Cănicea. The census of these villages in June 1770 failed because the commission found only a third of inhabitants as the rest were absent purportedly due to seasonal activities such as haymaking. It was only later, in August that year, that *knezes* of these two villages, accompanied with 15 older household heads, came before the commission and expressed their readiness to be surveyed. However, as even this time there were not many men in the village, they asked that the census be postponed. Numerous men were allegedly engaged in transport and work, trying to earn some money. *Knezes* committed to inform the authorities of when “all people are at home” so that they be surveyed. It seems that such explanation did not satisfy the authorities as they continued to believe that “it seems the inhabitants are still deliberating”. It was therefore proposed that a place for their resettlement be found as soon as possible and “as farther as possible, for instance on the Tisa or Mureş rivers”.⁶¹ The commission seems to have correctly assessed the depth of resistance of inhabitants of Domaşnea and Cănicea as they instigated the rebellion the following year.⁶²

Until spring 1771, the obligations imposed by the military administration became much clearer to inhabitants of Wallachian villages. Explaining the rebellious mood of villagers of Armeniş, Rusca, Ilova and Feneş, purportedly instigated by inhabitants of Domaşnea and Cănicea, in his report major Papilla stated that they did not want to pay to the army any contributions or build the officers’ apartments.⁶³ The latter obligation of the border population – to construct buildings for the accommodation of officers (*Offiziers Quartier*) and perform for them various jobs (*Rabot*), was particularly disliked in all parts of the Military Border. Work of any kind caused more resistance than monetary dues, though they were not observed with approval either. It may be assumed that the problem was also the fact that the military authorities were far more

⁶⁰ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 746, 1770 – 39–97.

⁶¹ KA, HKR, Akten 1770, Kt. 747, 1770 – 39–164.

⁶² In his notes of May 1770, in Timișoara co-ruler Joseph II also mentioned the case of two villages to be exchanged for the village of Teregoa (Feneşan, “Die zweite Reise Kaisers Josephs II.,” 239, 243).

⁶³ KA, HKR, Akten 1771, Kt. 1771 – 39–94.

successful in collecting monetary dues or in requisitioning commodity reserves (*Naturalien*) than it was the case during the district administration.⁶⁴ It was already stated that until mid-1771, a larger number of regular troops were placed on the Danube cordon and the Wallachian Military Border, and the local population also bore the brunt of their sustenance.

By opting for the civilian status and evading the obligation to be surveyed, the population demonstrated the unwillingness to accept the military rule and participate in military obligations. It is necessary to observe in this light the mass emigration of 1771 and 1772. The peak of emigration coincided with the time when the population declared their final decisions on status and when the census was carried out. As indicated by Papilla's report on emigration of 34 families from Pecinișca to Wallachia on 29 April 1772, those were the inhabitants of the village which had recently assumed the military status (*in die Pflicht gekommenen Militar Ort Pecsinescka*).⁶⁵ The second question is whether the mass emigration would have taken place had the military-political situation in neighbouring Wallachia not changed at the same time. By all odds, the emigration from Wallachian Military Border cannot be separated from the presence of the Russian army in Wallachia. The reports brought in direct connection the emigration from villages near Mehadia in spring 1772 with the appearance of Russian troops (more precisely Wallachian volunteer troops) in Wallachia. In April that year, Papilla stated he was obliged to more closely examine the rumours that "soon all our villages will emigrate to Wallachia, because Russians with the so-called Wallachian volunteers are taking the border from Tufari to Transylvania".⁶⁶ Claims from one document also support the conclusion that dissatisfaction with militarisation turned inhabitants towards Wallachia and the Russian occupation there. Namely, in late 1772, 235 families that were returned from Wallachia were staying in the quarantine station in Jupalnic, and it is explicitly stated that those were families "that did not want to participate in completing the Wallachian border troops".⁶⁷

The resistance to status change was not rare in the wider environment. The emigration of numerous families from new Wallachian Military Border to Wallachia, where they faced the foreign occupation authorities, may have partly reflected opportunism typical of peasantry. In a similar way, as it was noted,

⁶⁴ Such conclusion relies on the fact that the district administration consisted of a small number of clerks (district administrator and deputy administrator), who by cooperating with *knezes* communicated with municipalities and collected taxes (Landais, "La réforme cadastrale," 53–54).

⁶⁵ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 907, 1772 – 39–90.

⁶⁶ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 907, 1772 – 39–84.

⁶⁷ KA, HKR, Akten 1773, Kt. 964, 1773 – 39–7, folio 4–8.

former Ottoman subjects once resisted the establishment of the Habsburg rule in Banat and Little Wallachia not because they were loyal to the former power holders, but because they wished to remain unsubjugated.⁶⁸ In the case of former cameral district subjects, the resistance to militarisation can also be interpreted as a reflection of the desire to stay subjugated to the least possible extent. A particular interesting question in this regard is the treatment of the elite, i.e. *knezes* and village representatives as their role became superfluous with the introduction of military administration.⁶⁹ In bottom line, the tradition of preserving the local autonomy was much rooted in the mountainous regions, as it was the case of eastern Temeswarer Banat.

Epilogue

The last resistance to the census and acceptance of the military status was mounted in spring 1772 in the territory of the former Orşova district in five villages – Bogâltin, Cornereva, Globurău, Plugova and Mehadia, while in the former Caransebeş district the village of Var was the only one which put up resistance. On this occasion, military officers encountered the same attitudes of locals as several years before – they were willing to remain faithful subjects (to the *Hofkammer*), in the villages which they already inhabited. As we have seen, their wish could not be fulfilled and resistance was quelled, with the instigators being adequately punished by arrests and detention in the prison in Caransebeş.⁷⁰ All rebellious villages were finally recorded in June 1772 and their inhabitants swore an oath of allegiance to Empress Maria Theresa on the Military Laws.

What did the militarisation of the last rebellious villages in the Wallachian Military Border look like? A problem occurred in April 1772, only after Jupalnic and six surrounding places (Tufari, Coramnic, Topleţ, Bârza and Pecinişca) were recorded without any problems. As the inhabitants offered no resistance (*ohne geringste Widerstand*), militarisation was carried out “in good faith” (*freymütig und gutwillig*), and military laws were read “in peace”. Therefrom the commission went to Mehadia, where inhabitants allowed to be surveyed, but still put up resistance (*Widerwille*). The instigators of the rebellion were taken to Caransebeş in iron chains. The commission then went to (Valea) Bolvaşniţa,

⁶⁸ Marin, “The Formation and Allegiance,” 13.

⁶⁹ *Knezes* lost the privileged status in *old* parts of the Military Border back in the mid-18th century. Their role of representatives, tax collectors and intermediaries in communication with the authorities became superfluous with the appearance of military lower and higher officers (Војин С. Дабих, “Кнезови у војној крајини у Хрватској и Славонији до половине XVIII века,” *Зборник о Србима у Хрватској* 6, 2007: 7–123).

⁷⁰ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 907, 1772 – 39–83.

where the census was carried out and the declaration for frontiersmen read without any hostility. There was resistance in the place of Plugova, which is why the census was not completed, and four rebels were arrested. The inhabitants of Globurău put up resistance, “but not too great”, claiming they were faithful subjects (of the *Hofkammer*) and wanting to stay there, while three main rebels were arrested. The inhabitants of Cornereva “looked up to Globurău” and the census and subjugation to the military rule failed. The Bogăltin people were particularly opposed to the census and the report cited that they “do not wish and will not swear” (*wir wollen nicht und werden nicht schwöhren*). Thirteen arrestees from five rebellious places served as an example and were detained in prison until militarisation was completed.⁷¹ As already stated, these villages gave their final consent to the military status and census in June.

Place called Var was the last one to be subjugated to the military administration in the former Caransebeș district. After the places of Ruieni, Turnul, Zervești, Dalci and Cicleni were successfully surveyed and their inhabitants swore an oath of loyalty in March 1772, the commission came to the village of Var. When trying to carry out a census in that village, the commission encountered the inhabitants’ opposition to the military-border order. Its inhabitants did not mount resistance, but there were few of them to be surveyed – they purportedly went to care about the cattle in the hills or were procuring essentials. However, the present inhabitants used the opportunity to express their unchanged attitude – they were faithful subjects of the Court Chamber and would rather retain cameral status. Major Papilla ordered that the census of that village be postponed and that some measures should be undertaken, “but such that would not encourage hostility”. He proposed that a unit with one officer and 25 infantrymen be deployed in Var which had 135 houses, so that they prevent disorder and emigration, timely arrest the instigators of rebellion and, when needed, influence the inhabitants to swear the frontiersmen oath.⁷² This measure probably contributed to the success in the final militarisation of this village several months later, in June 1772, whereby the entire process of militarisation of the Wallachian Military Border was completed.

The fact that the Wallachian Military Border was not prepared in the military-administrative terms can be the reason why co-ruler Joseph II did not get close to it during his second stay in the province of Temeswarer Banat in May 1770. He travelled from Slavonia through Novi Bečej and Čakovo to Timișoara, and then to Arad and the towns of Hungary.⁷³ However, in spring 1770, the foreign policy situation was drastically different than in spring-summer 1773,

⁷¹ KA, HKR, Akten 1772, Kt. 907, 1772 – 39–83.

⁷² KA, HKR, Akten 1772, Kt. 907, 1772 – 39–66.

⁷³ Feneșan, “Die zweite Reise Kaisers Josephs II.,” 233–247.

when the co-ruler travelled across Little Wallachia, Transylvania and Galicia. Apart from the fact that the new Wallachian Military Border was formed in the meantime, with manpower ensured for the *Wallachische Grenzbataillon*, the Monarchy began to cooperate with the victorious party in the Russo-Ottoman War. After he got more closely familiar with problems of the Monarchy's eastern borders, Joseph II stated they should be actively resolved. He underlined that in order to secure new estates in Galicia, Bukovina had to be taken as soon as possible (which took place already in 1775), as well as the *varoş* of Orşova with the eponymous island in the Danube, so that the Cerna valley be fully secured in respect to the Ottoman side.⁷⁴

Summary

Contrary to plans, the militarisation of the border in the east of the Habsburg province of Temeswarer Banat lasted for around three years, resulting with the formation of the Wallachian Military Border and the Wallachian Battalion. It began in spring 1769 and was completed in mid-1772, and covered 35 settlements on the line Jupalnic–Mehadia–Caransebeş–Marga, in the valleys of the rivers Cerna (and its tributary Bela Reka) and (upper flow of) Timiş, and their environs. The establishment of military administration in this area aimed to complete the “uninterrupted stretch” of Military Border, which warden the Monarchy from the Adriatic Sea to the Carpathian Mountains. Militarisation implied several customary steps. First, the inhabitants of villages in the former Orşova district and a part of the Caransebeş district were questioned about whether they wished to become frontiersmen (and remain in their abodes) or remain civilians (and move to cameral territory). In May 1770, a vast majority of them opted for the second possibility and thus demonstrated their discontent with the military administration. It was only in autumn 1771 and spring 1772 that they decided to accept the border status, which is when the population census began.

The inhabitants' declaration on the status and the population census were prolonged also due to other factors. At the time of militarisation of the Wallachian Military Border, the Russo-Ottoman War (1768–1774) was ongoing, and the Habsburg Monarchy had a neutral status. Its borders in Banat and Transylvania were endangered because they were often illicitly crossed by bandit troops from Wallachia, while heading to the opposite direction, in face of the Russian army

⁷⁴ Roider, *Austria's Eastern Question*, 140, 146. The question of the town and island of Orşova, occupied by the Ottomans back in 1739, was partly resolved only in 1791, when the settlement was given to the Habsburgs, but the island remained in Ottoman hands. The island of New Orşova (Ada Cale) was considered “the key of the Danube” back from Marsigli's days (1690), when the Habsburg army reached for the first time this Danube section.

(and Wallachian volunteer units), were the families of emigrants and deserters from regular and border troops. Bandit units of 50–60 people were making forays into Banat border villages, causing the population to flee. However, there is no doubt that the main reason for the mass emigration from Banat border villages in 1771 and 1772 was the resistance to militarisation. Between June 1771 and July 1772, 601 families emigrated from the Wallachian Military Border to Wallachia. Although emigration was recorded in as many as 24 settlements, it can be localised according to places with the greatest number of recorded cases. Some villages of the Ilova Company took the lead in 1771, but in 1772, there were a greater number of emigrants from the villages of the Globurău and Mehadia companies.

The motives for resistance to militarisation can be glimpsed from some documents. Few reports note concrete reasons for resistance, such as those that the inhabitants of the new border villages feared to be killed on the front and lose their faith, and that they did not wish to pay military dues and build the officers' apartments. Repeated in several places is their wish to remain the subjects of the Court Chamber and stay in their places of abode, although these requests could not be simultaneously met. In some reports, emigration to Wallachia is brought in direct connection with the presence of Russian troops there, but the expectations of emigrated families after they moved to Wallachia are nowhere explained. From late 1771, the Russian army began to cooperate with the Habsburg military administration, and it enabled that dozens of emigrant families be dispatched back to Banat.

FĂURIREA GRANIȚEI MILITARE ROMÂNE, 1769–1772

Rezumat

Granița militară română a fost stabilită în 1769 pe linia de graniță dintre provincia habsburgică a Banatului timișan și Țara Românească, principatul vasal al Imperiului Otoman. Arealul acesta includea 35 de așezări pe râurile Cerna și Timiș și afluenții acestora. Dar organizarea recensământului militar al acestor localități și acceptarea obligațiilor militare de către locuitorii lor au fost amânate pentru un timp. Motivele au fost multiple. În primul rând, s-a observat atunci o puternică rezistență a populației în fața unei schimbări a statutului său legal (de la *Cameral Unterthanen* [supus cameral] la *Grenzer* [grănicer]). În al doilea rând, emigrarea în masă și dezertarea s-au răspândit în zonă ca o reacție la factorii “externi”, cum au fost războiul ruso-turc și, deopotrivă, actele de violență dinspre Țara Românească. Militarizarea s-a dovedit un proces dificil atât timp cât administrația și instituțiile militare nu au fost eficient organizate înainte de mijlocul anului 1772.

MOȘTENIREA ȘCOLII ARDELENE ÎN COLECȚIA BIBLIOTECII METROPOLITANE DIN BUCUREȘTI

*Florin Bogdan**

Cuvinte cheie: Biblia, secolele XVIII-XIX, Transilvania, iluminism, Petru Maior

Keywords: the Bible, XVIIIth-XIXth centuries, Transylvania, Enlightenment, Petru Maior

Colecțiile de carte veche – românească sau străină –, păstrate în biblioteci și muzee, oferă de multe ori un teren propice pentru cercetări noi și contribuții documentare. Abordarea acestor colecții are în vedere nu doar titlurile exemplarelor sau caracteristicile tehnice și elemente grafice, o atenție deosebită merită acordată notelor manuscrise și însemnelor de proprietate. Însemnările de pe cărțile vechi pot aduce informații noi referitoare la anumite evenimente dar, de cele mai multe ori, ajută la reconstituirea vieții unor personalități care s-au aflat în proprietatea cărților (vorbind despre biblioteci private) sau a unor aspecte din viața unor comunități (aceasta din urmă se aplică în cazul cărților religioase, achiziționate destul de des prin colectă comună și donate ulterior bisericii comunității respective).

Biblioteca Metropolitană din București este o importantă instituție deținătoare de patrimoniu bibliologic, în colecțiile sale se păstrează un număr de 156 exemplare catalogate drept cărți românești vechi; dintre acestea un număr de 4 exemplare sunt manuscrise, alte 5 sunt tipărituri slavone utilizate și în bisericile din spațiul românesc, 7 sunt tipărituri transilvănene¹, iar alte 8 exemplare sunt tipărite după anul 1830 (considerat limita superioară în ceea ce privește tiparul românesc vechi), așa-zise cărți românești moderne (1831–1918). În consecință discutăm despre o colecție care numără 131 exemplare de carte românească veche. Cercetarea efectuată pe această colecție a fost exhaustivă, însă în studiul de față interesul nostru se îndreaptă spre lucrări ale căror autori se încadrează

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, str. Mihai Viteazul, nr. 12–14, e-mail: bogdan_florin_reghin@yahoo.com

¹ Cărți tipărite în Transilvania (în limba germană, maghiară sau latină) începând cu anul 1525 sau cărți scrise de autori din Transilvania dar tipărite în centre europene.

curentului cultural denumit Școala Ardeleană; ne referim la lucrări la a căror apariție au contribuit – fie ca autori/culegători sau corectori – personalități ale culturii ardeleni de la cumpăna veacurilor XVIII-XIX precum: Samuil Micu, Vasile Kolosi, Petru Maior, Ioan Corneli, Samuil Vulcan, Alexandru Teodori. Ne vom raporta la un număr de 5 titluri de carte românească veche pe care le vom prezenta în ordinea cronologică a apariției acestora.

Cea mai veche lucrare ce poate fi încadrată cercetării este *Biblia* (Blaj, 1795)², al cărei traducător a fost Samuil Micu, ceea ce a determinat ca lucrarea să fie cunoscută drept *Biblia lui Samuil Micu*.³ Exemplarul cercetat este incomplet, păstrându-se doar [8] f. + p. 1–462, 465–478, 481–520, 529–536, 545–610, 617–720, 723–894 din partea cu Vechiul Testament, partea a doua care cuprinde Noul Testament lipsește în totalitate. Volumul, care beneficiază de o legătură confectionată din carton îmbrăcat în pânză, iar cotorul și colțurile copertilor sunt din piele, se află într-o stare de conservare relativ bună, sunt vizibile urme de uzură, pete de umezeală, completări cu benzi de hârtie, file și caiete desprinse din legătură, urme ale unui atac xilofag, lip-suri din învelitoare la colțurile copertilor, legătura se desprinde de corpul cărții. Singura notă de proprietate întâlnită pe foaia de titlu și pe alte pagini din cuprinsul volumului este o ștampilă cu textul “Biblioteca Municipiului București”, ceea ce atestă prezența cărții în colecțiile bibliotecii bucureștene de o bună perioadă de timp.

Unul dintre cei mai prolifici autori ai Școlii Ardeleni a fost Petru Maior, iar în colecția avută în vedere se regăsesc 3 lucrări ale acestuia: *Propovedanii*

² Inv. 20, cota CRV IV 9. *Bibliia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao toate care s-au tălmăcit de pre limba elinească pre înțălesul limbii românești. Acum întâiu s-au tipărit românește supt stăpânirea preainălțatului împărat a romanilor, Franțisc al doilea, craiului apostolicesc, mare prințip al Ardealului și cealealalte, cu blagoslovenia Mării Sale, prealuminatului și preasfințitului domnului domn Ioann Bob, vlădicul Făgărașului, în Blaj, la Mitropolie, anul de la nașterea lui Hristos 1795.* Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche. 1508–1830*, II (București: Edițiunea Academiei Române, 1910), nr. 595, 380–382 (în continuare BRV); Petrik Géza, *Magyarország bibliográfiája*, V (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1971), 62; Dan Râpă-Buicliu, *Bibliografia Românească Veche, 1508–1830. Additamenta I* (Galați: Editura Alma, 2000), 338–40 (în continuare *Additamenta*); *Bibliografia Românească Veche*, I (A-C) (București: Cimec, 2004), 126–27; Ioan Chindriș, Niculina Iacob, Eva Mârza, Anca Elisabeta Tatay, Otilia Urs, Bogdan Crăciun, Roxana Moldovan, Ana Maria Roman-Negoi, *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691–1830). Recuperarea unei identități naționale. Old Romanian Book in the Habsburg Empire (1691–1830). Recovery of a cultural identity* (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 261–63 (în continuare CRVIH).

³ În acest sens vezi studiul lui Eugen Pavel, “Un monument de limbă literară: Biblia lui Samuil Micu, în Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a legii vechi și a ceii noao, Blaj, 1795”, în Ioan Chindriș, coord., *Biblia de la Blaj. Ediție Jubiliară* (Roma, 2000), 1–22.

(Buda, 1809)⁴, *Didahii* (Buda, 1809)⁵ și *Prediche* (partea I-III, Buda, 1810–1811).⁶

*Propovedaniile*⁷ se regăsesc sub forma unui exemplar complet cu [4] f. + 304 p. [302!] (numerotarea paginilor sare de la 94 la 97 și continuă). Legătura este confecționată din carton îmbrăcat în hârtie, cotorul și colțurile coperților sunt din piele. Coperțile sunt decorate cu un chenar din linii, în interiorul căruia sunt dispuse compoziții florale și vegetale; pe cotor sunt ornamente florale. Tranșa cărții este aurită. Starea de conservare a volumului este bună, sunt vizibile urme de uzură, foxing. Nu se păstrează nici o notă manuscrisă sau vreun însemn de proprietate care să ofere informații suplimentare referitoare la circulația cărții înainte de intrarea acesteia în Depozitul de Patrimoniu “Nicolaus Olahus” al Centrului Cultural “Octavian Goga” aparținând Bibliotecii Metropolitane București.

⁴ *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți, culease de Petru Maior de Dicio Sânt-Mărtin, paroh Sas-Reghinului și protopop Gurghiului în Ardeal, precum și, la Înălțatul Crăiescul Locumtenențiale Consilium al Ungariei, crăiesc cărților revizor. La Buda, în Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești, în anul 1809. BRV, III (București: Edițiunea Academiei Române, 1936), no. 765, 6–10; CRVIH, 436–38. Vezi și Petru Maior, *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți*, ed. Elie Dăianu (Cluj-Napoca, 1906).*

⁵ *Didahii, adică învățături pentru creșterea fiilor la îngropăciunea pruncilor morți, culease de Petru Maior de Dicio Sânt-Mărtin, paroh Sas-Reghinului și protopop Gurghiului în Ardeal, precum și, la Înălțatul Crăiescul Locumtenențiale Consilium al Ungariei, crăiesc cărților revizor. La Buda, în Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești, în anul 1809. BRV, III, no. 766, 10–12; CRVIH, 435–36. Vezi și Petru Maior, *Didahii, adică învățături pentru creșterea fiilor, la îngropăciunea pruncilor morți*, eds. Laura Stanciu, Ioan Adrian Circa (Cluj-Napoca: Mega, 2011).*

⁶ Cu foaie de titlu distinctă pentru fiecare parte. Partea I: *Prediche sau învățături la toate duminicile și sărbătorile anului, culease de Petru Maior de Dicio Sânt-Mărtin, paroh Sas-Reghinului și protopop Gurghiului în Ardeal, precum și, la Înălțatul Crăiescul Locumtenențiale Consilium al Ungariei, crăiesc cărților revizor. Partea I, carea cuprinde predichele de la Dumineca vameșului până la Dumineca tuturor sfinților. În Buda, la Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești din Peșta, 1810. Partea a II-a: Prediche sau învățături la toate duminicile și sărbătorile anului, culease de Petru Maior de Dicio Sânt-Mărtin, paroh Sas-Reghinului și protopop Gurghiului în Ardeal, precum și, la Înălțatul Crăiescul Locumtenențiale Consilium al Ungariei, crăiesc cărților revizor. Partea II, carea cuprinde predichele de la Dumineca a doao săptămână după Rusalii, până la Dumineca a 32 după Rusalii. La Buda, în Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești din Peșta, 1811. Partea a III-a: Prediche sau învățături la toate duminicile și sărbătorile anului, culease de Petru Maior de Dicio Sânt-Mărtin, paroh Sas-Reghinului și protopop Gurghiului în Ardeal, precum și, la Înălțatul Crăiescul Locumtenențiale Consilium al Ungariei, crăiesc cărților revizor. Partea III, carea cuprinde predichele sărbătorilor preste tot anul. La Buda, în Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești din Peșta, 1811. BRV, III, nr. 779, 22–25; CRVIH, 441–444. Vezi și Petru Maior, *Prediche sau învățături la toate duminicile și sărbătorile anului*, eds. Laura Stanciu, Alin-Mihai Gherman (Cluj-Napoca: Mega, 2017).*

⁷ Inv. 388 coll. 1, cota CRV II 43. Ca în majoritatea cazurilor, exemplarul aflat în colecția Bibliotecii Metropolitane din București este colligat cu un exemplar al *Didahiilor*.

Colligate cu *Propovedaniile* s-au păstrat și *Didahiile* lui Petru Maior.⁸ Ca și în cazul anterior, exemplarul cercetat este unul complet, cu [3] f. + 139 p. [137!] (numărătoarea paginilor sare de la 66 la 69). Legătura și starea de conservare sunt aceleași ca și în cazul titlului descris mai sus. Situația se repetă și în privința însemnărilor, care lipsesc.

O situație inedită întâlnim la a treia lucrare ce îl are autor pe Petru Maior: *Prediche* (partea I-III). Deși cele trei părți sunt colligate și au aceeași cotă, ele poartă numere de inventar diferite.⁹ Paginația face trimitere către un exemplar complet cu [5] f. + 237 p. (partea I), 296 p. (partea a II-a) și 96 p. (partea a III-a). Legătura este confecționată din carton îmbrăcat în pânză, cotorul și colțurile copertilor sunt din piele; pe coperta 1 este o etichetă cu numele autorului și titlul cărții. Starea de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, pete de ceară, pete de umezeală; tranșa cărții este roșie. Volumul capătă valențe de sursă istorică prin prezența unor note manuscrise și însemne de proprietate. Astfel, în afara unui text religios așternut pe versoul foii de gardă 1, la p. 237 (partea I) putem citi următoarele: „Jupâne dascăl și întru H[risto]s frate 1853 13 iunie”. Nota se completează printr-o altă însemnare de la p. 96 (partea a III-a): „Stan Băncilă mp. Paroh Tohani”. Putem presupune că ambele însemnări sunt din aceeași perioadă temporală și că volumul s-a aflat în posesia preoților din localitatea Tohani (județul Prahova). Cartea a ajuns în colecția Bibliotecii Metropolitane București încă din perioada în care aceasta purta numele scriitorului Mihai Sadoveanu, fapt relevat de ștampila păstrată pe f. [1]^v: „Biblioteca Municipală M. Sadoveanu Inventar nr. 460037”; proveniența cărții este atestată de o altă ștampilă, aplicată de această dată pe forzațul 2: „Anticariat 30000 lei”.

Ultimul titlu care ne interesează în studiul de față este cel al *Lexiconului de la Buda*.¹⁰ În colecție se regăsește un exemplar complet¹¹ cu 8 p. + VIII p. + 103 p. + 771 p. Legătura este confecționată din carton îmbrăcat în hârtie marmorată, cotorul și colțurile copertilor sunt din piele; pe cotor este o etichetă cu titlul cărții. Starea de conservare a cărții este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme minore ale unui atac xilofag, suportul papetar este ușor îmbrunit. Din

⁸ Inv. 388 coll. 2, cota CRV II 43.

⁹ Cota CRV II 29. Partea I – inv. 71; partea a II-a – inv. 72; partea a III-a – inv. 73.

¹⁰ *Lexicon românesc-lătescu-ungurescu-nemtescu, quare de mai multi autori, in cursul a tri-deci si mai multor ani s'au lucratu. Seu Lexicon Valachico-LatinoHungarico-Germanicum quod a pluribus auctoribus decursu triginta et amplius annorum elaboratum est. Budae, typis et sumtibus Typographiae Regiae Universitatis Hungaricae, 1825. BRV, nr. III, 1240, 460–464; Petrik Géza, Magyarországi bibliográphiája, vol. II (Budapest, 1890), 583; Andrei Veress, Bibliografia română-ungară, vol. II (București: Editura Cartea românească, 1931), 244; Additamenta, 429–431; CRVIH, 551–552.*

¹¹ Inv. 67, cota CRV II 25.

păcate pe filele cărții nu se păstrează note manuscrise sau însemne de proprietate care să releve date despre foștii proprietari ai cărții.

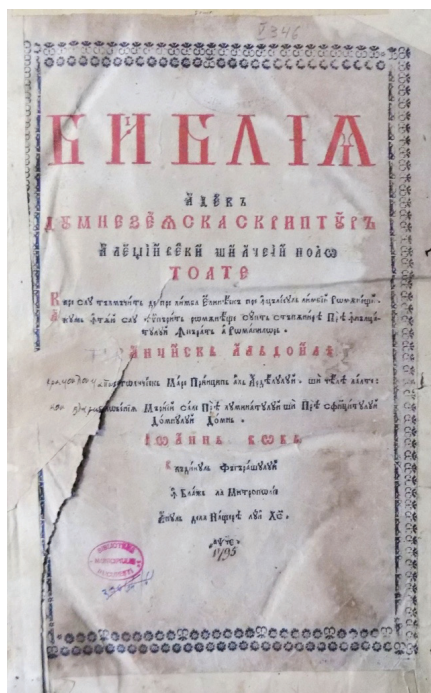
Prezența acestor lucrări în colecțiile Bibliotecii Metropolitane din București atestă interesul pentru cultura românească veche, implicit pentru opera cărturarilor Școlii Ardelene. Introducerea volumelor în circuitul științific aduce informații noi referitoare la circulația unor exemplare din lucrările unor intelectuali de marcă din perioada iluminismului transilvănean, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, așa cum au fost Samuil Micu sau Petru Maior. De asemenea, din punctul de vedere al cercetării colecțiilor de carte românească veche, valorificarea cărților din colecția amintită contribuie la o mai bună cunoaștere a numărului exemplarelor cunoscute la ora actuală. Nu în ultimul rând, puținele note documentare, însemnările manuscrise dau cărților o valoare istorică, de sursă, utilizabilă de către cercetători în reconstituirea unor aspecte ale vieții sociale și culturale de la cumpăna veacurilor XVIII-XIX.

THE LEGACY OF THE TRANSYLVANIAN SCHOOL IN THE COLLECTION OF THE METROPOLITAN LIBRARY OF BUCHAREST

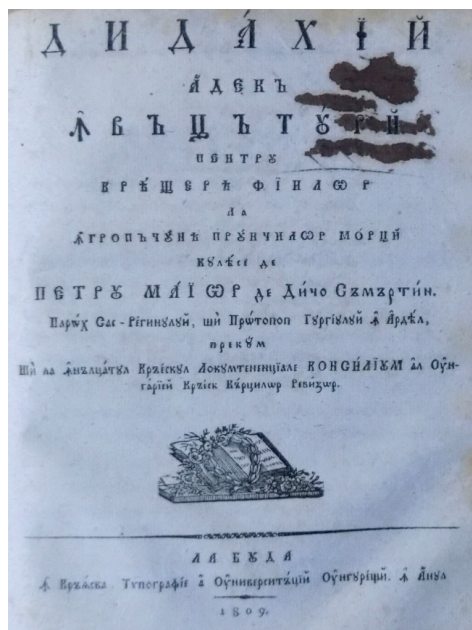
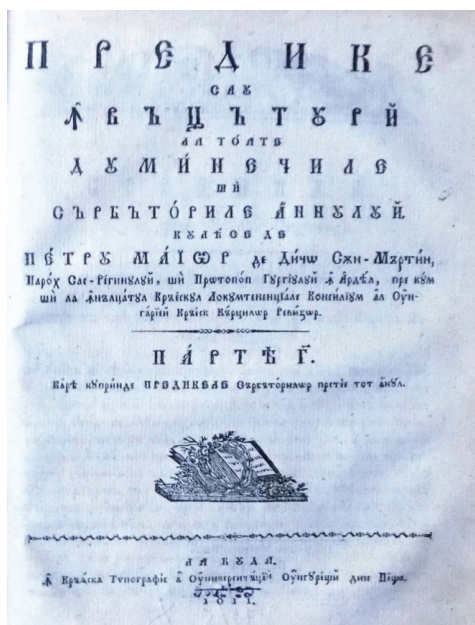
Abstract

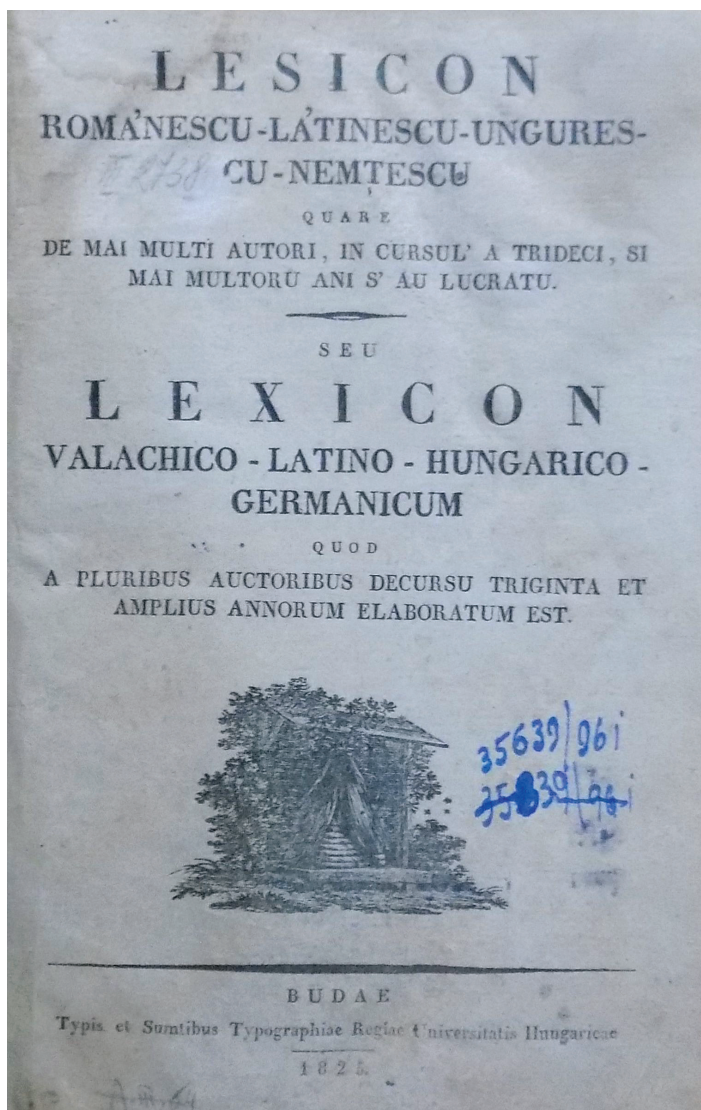
The collections of libraries and museums from Romania keep priceless heritage assets. Old books form a distinct category of museal pieces. Such a collection is found at the Metropolitan Library of Bucharest, built in the mid of XXth century and, subsequently, completed by purchase. Within the mentioned holdings are also preserved some copies of old Romanian books whose authors chronologically subsume under the cultural movement generically named the Transylvanian School.

We refer to a series of books of distinctly religious, linguistic and historical nature. The study focuses on works – some original, others translations or compilations – of some renowned personalities of the Romanian culture during the Enlightenment, from the end of the XVIIIth century and beginning of the XIXth century.

Biblia (Blaj, 1795) – foaia de titlu

Petru Maior, *Didahii* (Buda, 1809) – foaia de titluPetru Maior, *Prediche*, partea a III-a (Buda, 1811) – foaia de titlu

Lexiconul de la Buda (Buda, 1825) – foaia de titlu

GROSSBRITANNIEN AM ENDE DER NAPOLEONISCHEN KRIEGE. VOM KRIEG ZUM FRIEDEN: PROBLEME VON WIRTSCHAFT, FINANZEN, GESELLSCHAFT UND INNERER ORDNUNG

Wolf D. Gruner*

Schlüsselwörter: Großbritannien, Napoleonische Kriege, Wirtschaft, Finanzen, Gesellschaft und innerer Ordnung

Cuvinte cheie: Marea Britanie, războaie napoleoniene, economie, finanțe, societate, ordine internă

1. Überlegungen zur Ausgangslage und zu den Rahmenbedingungen¹

Im Leben einer Nation bedeutet Krieg stets auch eine Krise des politisch-sozialen Systems. Spannungen und Konflikte werden umso deutlicher, je länger die kriegerische Auseinandersetzung dauert. In der Belastungsprobe des Krieges muss ein politisch-soziales System zeigen, ob seine politische, soziale und wirtschaftliche Verfassung noch passt und Verfassungstheorie und Verfassungswirklichkeit noch in Übereinstimmung sind², oder ob die

* Universität Rostock Universitäts professor für Europäische Geschichte, verbunden mit dem Jean Monnet Chair für Europäische Integrationsgeschichte und Europa studien an der Universität Rostock, e-mail: wolf.gruner@uni-rostock.de

¹ Vgl. u.a. Wolf D. Gruner, "Peace and Prosperity. Anmerkungen zur gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Dimension britischer Politik am Ende der Napoleonischen Kriege," in Ferdinand Seibt, eds., *Gesellschaftsgeschichte. Festschrift für Karl Bosl zum 80. Geburtstag* (München -Wien: Oldenbourg, 1988), 2, 204–222; Ders., "Der Deutsche Bund als Centralstaat von Europa' und die Sicherung des Friedens. Aspekte britisch-deutscher Beziehungen in der internationalen Krise von 1819/20," in Lothar Kettenacker, Manfred Schlenke (eds.), *Studien zur Geschichte Englands und der deutsch-britischen Beziehungen. Festschrift für Paul Kluge* (München: Fink, 1981), 79–102.

² Zu den Auswirkungen kriegerischer Konflikte auf das politisch-soziale System vgl. u.a. Karl Ludwig Ay, *Die Entstehung einer Revolution. Die Volksstimmung in Bayern während des Ersten Weltkrieges* (Berlin: Duncker & Humblot, 1968), Einleitung – vgl. auch Lancelot L. Farrar, ed., *War. A Historical, Political and Social Study* (Santa Barbara: ABC Clio, 1978).

aufgestauten Spannungen bei mangelnder Reformbereitschaft des Systems sich revolutionär entladen.

Mit Ausnahme einer kurzen Friedensperiode 1802/03, die das Kabinett von Premier Minister Henry Addington³ für dringende Reformen im administrativen Bereich (u.a. Income Tax) nutzte und durch das neue Feindbild “Little Boney” wichtige psychologische Voraussetzungen für die spätere Kriegführung schuf, stand Großbritannien zwischen 1793 und 1814/15 im Krieg mit der französischen Republik und den Napoleonischen Empire. Kritische innenpolitische Situationen konnten vielfach durch günstige außenpolitische Entscheidungen und die Erschließung neuer bzw. die erneute Öffnung traditioneller Märkte entschärft werden. Das letzte britische Tory-Kriegskabinett wurde 1812, nach der Ermordung Spencer Percevals, von Robert Banks Jenkinson, 2nd Earl of Liverpool gebildet.⁴ Er war unter Addington Außenminister und verhandelte 1802 den Friedensvertrag von Amiens, war von 1804–1809 Innenminister. Die Regierung Liverpool wurde als Notlösung empfunden. In der politischen und kommerziellen Öffentlichkeit⁵ war man sich einig, dass dem Kabinett Liverpool nur eine kurze Amtszeit vergönnt sein werde. Zu schwierig erschien die außenpolitische Situation durch den Krieg gegen Napoleon und den militärischen Konflikt mit den Vereinigten Staaten von Nordamerika, der wenige Wochen nach Liverpools Amtsantritt ausgebrochen war. Die innenpolitische Lage stand im Unstern von “Luddite” – Aufständen in den Midlands⁶ und einer schlechten

³ Henry Addington, Viscount Sidmouth (1757–1844), 1801–1804 Premierminister, 1812–1822 Innenminister. Vgl. Charles John Fedorak, *Henry Addington. Prime Minister 1801–1804. Peace, War and Parliamentary Politics* (Akron: University of Akron Press 2002); John Ernest Cookson, *The British Armed Nation 1793–1815* (Oxford: Clarendon Press, 1997).

⁴ Norman Gash, *Lord Liverpool. The Life and Political Career of Robert Banks Jenkinson, Second Earl of Liverpool, 1770–1828* (Cambridge/ MA: Harvard UP, 1984). (Neuaufgabe: London: Faber & Faber, 2016); John Ernest Cookson, *Lord Liverpool's Administration 1815–1822* (Edinburgh-London: Scottish Academic Press, 1975).

⁵ Zum Begriff der “kommerziellen Öffentlichkeit” vgl. Hans-Jobst Krautheim, *Öffentliche Meinung und imperiale Politik. Das britische Rußlandbild 1815–1854* (Berlin: Duncker & Humblot, 1977), 19 ff.

⁶ Vgl. u.a. neben den Akten des Home Office (National Archives Public Record Office, in der Folge NA PRO) Home Office (in der Folge H.O.) 42/117, 118, 119, 126, 130, 141 sowie H.O. 40/2/1 40/1/1. Frank Peel, *The Risings of the Luddites, Chartists, and Plug-Drawers* (London: Routledge, 2020 (Hedmondwike 1888); Charles Rivers, *Editors, The Luddites. The History and Legacy of the English Rebels who protested against advanced Machinery during the Industrial Revolution* (E-book 2018); Edward Palmer Thompson, *The Making of the English Working Class with an Introduction von Michael Kenny* (dt. Die Entstehung der Englischen Arbeiterklasse. Frankfurt a. M: Suhrkamp) (London: Penguin, 2013 (1963); Harold Bloom, ed., *George Gordon, Lord Byron* (New York: Blooms Literary Criticism, 2009), In seiner Jungfernnrede im House of Lords zur Frame Work Bill verteidigte er am 27.2.1812 die Aktionen der Ludditen in

Absatzlage der Industrie. Hinzu kamen die durch die enormen Kriegskosten bedingten finanziellen Probleme. Es war daher umso erstaunlicher, dass sich diese Tory-Regierung fast fünfzehn Jahre an der Macht halten sollte und wohl auch noch länger am Ruder geblieben wäre, hätte nicht 1827 ein Schlaganfall Liverpool zum Rücktritt gezwungen.⁷ Es war sicherlich nicht leicht, in einer wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Umbruchsperiode, in der zahlreiche Gruppen die drängenden Probleme entweder nur in radikaler Reform oder gar durch Umsturz des bestehenden politisch-sozialen Systems lösen wollten, einen Kurs zu steuern, der durch "improvements" und schrittweise Reformen eine Revolution verhinderte und bestehende Spannungen innerhalb des politisch-sozialen Systems abbaute. Maßnahmen waren hierbei vor allem im sozialen und wirtschaftlichen Bereich notwendig.

Eine Politik, die angesichts einer "expanding and more assertive political public"⁸ die dominierende Rolle einer aristokratisch-großbürgerlichen Herrschaftselite möglichst langfristig sichern und erhalten wollten, konnte nur dann erfolgreich sein, wenn sie durch schrittweise, der jeweiligen Situation angepasste politische, wirtschaftliche und soziale Reformen die eigene Machtbasis verbreiterte und so zur Herrschaftsstabilisierung beitrug.

Für die Regierung Liverpool bestand zunächst keine dringende Notwendigkeit für eine derart eingehende Reformpolitik, denn noch stand die machtpolitische Auseinandersetzung im Vordergrund. Das Jahr 1812 brachte die Wende im Krieg gegen Napoleon und damit Hoffnung auf ein baldiges Kriegsende. Das Parlament billigte bereitwillig die finanziellen Forderungen für Kriegführung und Subsidien. Vermehrte Kriegsanstrengungen ließen die Industrieproduktion ansteigen und führten zu einem kurzen Boom. Die Absatzchancen des britischen Handels wuchsen, nachdem der europäische Markt wieder offen war und die Regierung die sogenannten "Orders in Council" aufgehoben hatte. Die landwirtschaftlichen Preise und damit die Einkommen des "landed Interest" blieben auf hohem Niveau. Die Prosperität der letzten Kriegsjahre und durchschnittliche bzw. gute Ernten, auch in Irland, dämpften die sozialen Unruhen. Zusätzliche Wirkung erzielten die harten Urteile gegen die Ludditen. Doch hatten die erfolgreich überwundenen Unruhen im industriereichen Mittelengland auf Regierungsseite die Einsicht gefördert, dass auf Dauer andere nicht repressive Mittel und Wege gefunden werden mussten, um die wirtschaftlichen und sozialen Probleme der sich rasch entwickelnden industriellen Regionen zu bewältigen. Man dachte im Home Office

Nottinghamshire (Hansard Parliamentary Debates – House of Lords – in der Folge Hansard HoL), 21, Sp. 964–979, Sp. 966–972.

⁷ John Ernest Cookson, *Lord Liverpool's Administration. The Crucial Years 1815–1822*.

⁸ *Ibid.*, VII.

vor allem an gesetzgeberische Maßnahmen, die eine effektivere Arbeit der Grafschaftsbehörden und des “Local Government”⁹ ermöglichten und damit allzu schnelle und häufige Einsätze von Militär aufgrund des “Insurrection Act” verhinderten. Auch im Parlament wurde für die Senkung des Strafmaßes für “Maschinenstürmer” plädiert.¹⁰

Der Sieg über Napoleon und die langersehnte Wiederherstellung des Friedens wurde von der britischen Bevölkerung mit Dankgottesdiensten, Illuminationen und Volksfesten gefeiert. Es wurden Feuerwerke veranstaltet und in Umzügen die Konterfeis der Kriegshelden Wellington, Blücher und Zar Alexander mitgeführt.¹¹

In den Kriegsjahren waren allerdings auch Hoffnungen und Illusionen über die Wirkungen eines Friedens für das gesamte Land entstanden. “Frieden und Wohlstand” (Peace and Plenty) verbanden sich zu einem untrennbaren Begriffspaar in den Erwartungen einer Generation, für die beinahe zwanzig Jahre lang der Krieg zum “Normalzustand” geworden war. Man wollte die Früchte des Sieges, “Peace and Plenty”, möglichst bald und vollständig genießen. Parlament und Öffentlichkeit drängten auf einen schnellen Friedensschluss. Mit Ungeduld erwartetet man daher das Ende der Pariser Friedensverhandlungen, um die den Staatshaushalt so sehr belastenden beträchtlichen Subsidienzahlungen an die britischen Verbündeten endlich einstellen zu können und die kriegsbedingten staatlichen Eingriffe zu beenden. Vom Friedensschluss erhoffte man die Öffnung des europäischen Marktes, insbesondere des französischen, und nicht zuletzt den Wegfall der drückenden Kriegssteuer. Damit würde Kapital frei für Handel, Industrie und Landwirtschaft. Mit dem Abbau der Staatsschulden und den Rückzahlungen hoffte man, Einsparungen in den Staatsausgaben zu finanzieren.

Ähnlich wie ein Jahrhundert später, nach dem Ersten Weltkrieg, erwiesen sich diese Erwartungen als Wunschdenken.¹² Erste ernsthafte Erschütterungen

⁹ Vgl. hierzu John Joseph Clarke, *A History of Local Government of the United Kingdom* (London: Pittman, 1948 (1879) (Reprint Westport/Conn. 1978); Sidney Webb, Beatrice Webb, *English Local Government from the Revolution to the Municipal Act*, 9 Bde. Bd. 7–9 (London: Longmans Green, 1929) (Reprint London, 1963); I. Redlich, F. W. Hirst, *The History of Local Government in England*, 2. Auflage hrsg. v. Bryan Keith-Lucas, (London: Macmillan, 1970); Arthur Redford, *The History of Local Government in Manchester* (London: Longmans, 1970 (1939); K. B. Smellie, *A History of Local Government* (London: Allen & Unwin, 1968).

¹⁰ Vgl. *Hansard Parliamentary Debates* I/XXVII, Sp. 275 ff. (House of Lords – in der Folge HoL.), Sp. 208 ff., 218 ff., 246 ff. (House of Commons – in der Folge HoC): Diskussion zur “Frame Breaker’s Bill”.

¹¹ Vgl. Norman Gash, *After Waterloo: British Society and the Legacy of the Napoleonic Wars* (= *Transactions of the Royal Historical Society*), 5th ser., 28 (London, 1978), 145–157.

¹² Vgl. Arthur Marwick, *The Deluge. British Society and the First World War* (London: Macmillan, 1991 (1975, 1965)).

erhielt dieser Glaube durch Napoleons Rückkehr aus Elba und seine Herrschaft der Hundert Tage, die alle wirtschaftlichen und strategischen Pläne über den Haufen warf. Statt weniger Steuern zu zahlen, mussten die Briten zur Finanzierung des Krieges erneut tief in die Tasche greifen. Die Einkommensteuer, deren Aufhebung die Regierung mit Kriegsende versprochen hatte, sollte auf ein weiteres Jahr erhoben werden.

2. Die britische Wirtschaft, Handel, Finanzen, Steuern und sozialer Wandel

Während der Kriege stieg das Defizit zwischen Einnahmen und Ausgaben zunehmend¹³ und ließ die Staatsschuld anschwellen. Im entscheidenden Kriegsjahr 1813 konnte Großbritannien aufgrund der wirtschaftlichen Rezessionen der Jahre 1811/12 nur 40,8 Prozent seines Finanzbedarfes über Einnahmen aus Steuern und Zöllen decken und musste sich den Rest über den Kreditmarkt besorgen.¹⁴ Belastend wirkte sich auch der Krieg mit den USA in Übersee seit 1812 aus.¹⁵ Auch in den beiden folgenden Jahren war es erforderlich, 54,7 Prozent bzw. 54,9 Prozent durch Anleihen zu beschaffen.¹⁶

Dieser drastisch angestiegene Finanzbedarf des Staates musste finanziert werden, ohne Handel, Industrie und Grundbesitz sowie die übrigen Steuerzahler zu stark zu belasten, d.h. es mussten die Voraussetzungen geschaffen werden, die den außenpolitischen, wirtschaftlichen und innenpolitischen Bedürfnissen gerecht wurden und das Kriegsziel ohne Überdehnung der eigenen Kräfte und Ressourcen sichern konnten.

Hierzu mussten im Wesentlichen drei Bedingungen erfüllt werden:

1. Die Wachstumsrate von Handel, Industrie und Landwirtschaft musste so groß sein, dass die Regierung den zunehmenden Wohlstand – unter Berücksichtigung von vor allem in Kriegszeiten häufiger auftretenden

¹³ Die Staatseinnahmen für das Wirtschaftsjahr vom 6.1.1813–5.1.1814 beliefen sich auf 109,078,113 Pfund Sterling (£) 15 sh 5 ¾ d (Grand Total), die Ausgaben dagegen betrugen 113,968,610 £ 16 sh 10 ½ d (Angaben nach HoC I/XXVIII, S. II, S. XXIII).

¹⁴ Vgl. Norman J. Silberling, "Financial and Monetary Policy of Great Britain during the Napoleonic Wars," *Quarterly Journal of Economics* XXXVIII/1924, 214–233, 397–439, Statistik, 218.

¹⁵ Vgl. Jeremy Black, *The War of 1812 in the Age of Napoleon* (London, New York: Continuum, 2009); Reginald Horsman, *The Causes of the War of 1812* (New York: Barnes, 1962); Harold Perkins, *Prologue to War 1805–1812. England and the United States* (Berkeley Los Angeles: California UP, 2021 (1974, 1961); vgl. auch Wolf D. Gruner, *Großbritannien, der Deutsche Bund und die Struktur des europäischen Friedens im frühen 19. Jahrhundert. Studien zu den britisch-deutschen Beziehungen in einer Periode des Umbruchs 1800/1812–1820*, Habilitationsschrift LMU (München: Universität, 1979), 2 Bde., Bd. 1, 77ff.

¹⁶ Silberling, *Statistik*, 218.

wirtschaftlichen Wechsellagen – durch Kriegssteuern für ihren steigenden Finanzbedarf abzuschöpfen vermochte, ohne die Unternehmerinitiative (z. B. Schaffung von Rücklagen für investive Maßnahmen) zu lähmen, die innenpolitische Opposition zu begünstigen und soziale Spannungen aufgrund steigender Preise und fallender Löhne zu provozieren.

2. Die Regierung musste zur dringend notwendigen Fremdfinanzierung der meisten Staatsausgaben¹⁷ ihre Kreditwürdigkeit auf dem Kapitalmarkt erhalten, da Regierungsanleihen nur gezeichnet wurden, wenn die Anleger den finanzpolitischen Maßnahmen der Regierung und der späteren Rückzahlungsfähigkeit vertrauten.

3. Der britische Außenhandel musste nicht nur gewahrt, sondern es mussten auch, mit direkter oder indirekter Unterstützung der Regierung, neue Märkte eröffnet werden.¹⁸

Diese Forderungen konnten während des Krieges weitgehend erfüllt werden; allerdings vielfach unter Aufbietung der letzten Reserven und mit den Begleiterscheinungen ökonomischer Krisen und sozialer Konflikte und Unruhen.

Eine wesentliche Bedingung für die Überlebensfähigkeit Großbritanniens in den napoleonischen Kriegen war u. a. die Einführung eines wirkungsvollen Finanzsystems. Dieses wurde durch das Ministerium Addington in der kurzen Friedensperiode 1802/3 erstmals verbessert.¹⁹ Hierzu gehörte neben einer reformierten und damit effektiveren Einkommenssteuer ein Schuldentilgungsfond („Sinking Fund“), der eine Rückzahlung der Staatsschulden innerhalb von 45 Jahren vorsah.²⁰ Vor allem die gegen starken parlamentarischen Widerstand durchgesetzte Einkommenssteuerreform, die die „Taxation at the Source“

¹⁷ Ibid., 218: Zwischen 1803 und 1814 lag die Fremdfinanzierung durch Anleihen stets deutlich über 40%, in sechs Jahren deutlich darüber (50%). Spitzenjahre der Fremdfinanzierung 1797: 71,2% – 1801: 65,3 (!)% – 1813: 59,2%; Vgl. hierzu auch insgesamt: Paul M. Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery* (London: Humanity Books, 1976 (2006), 154; vgl. auch Ders., *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York: Random House, 1987), 126 ff.

¹⁸ Vgl. z. B. Lord Castlereagh's „Memorandum for the Cabinet, relative to South America“ vom 1.5.1807 in dem die Kosten-Nutzen Relation bei militärischen Aktionen in Südamerika untersucht wird (Castlereagh war zu diesem Zeitpunkt britischer Kriegsminister). Vgl. hierzu: Charles Kingsley Webster, *Latin America* und James Fred Rippy, *Rivalry of the United States and Great Britain over Latin America (1808–1830)* [= The Albert Shaw Lectures on Diplomatic History, 1928, Reprint New York, 1964, bes. 1ff. Political and Economic Issues (1808–1823)].

¹⁹ Vgl. hierzu ausführlicher Gruner, *Großbritannien und die Struktur des europäischen Friedens*, Bd. 1, Kap. 2.1.

²⁰ Phyllis Deane, W. A. Cole, *British Economic Growth, 1688–1959. Trends and Structures* (Cambridge: Cambridge UP, 1967), 263 ff., 323 ff.; Arthur Hope-Jones, *Income Tax in the Napoleonic Wars* (Cambridge: Cambridge UP, 1939), 1 ff.

vorsah und mit geringeren Steuersätzen zum Teil weit höhere Erträge als die alte „Income Tax“ ermöglichte, wurde das entscheidende Rückgrat für die Leistungsfähigkeit Großbritanniens in den zwölf Kriegsjahren seit 1803.²¹

Die wirtschaftliche Prosperität Großbritanniens wurde immer wieder durch äußere Einflüsse beeinträchtigt, die dem britischen Handel Märkte verschlossen. Dies galt für die seit 1806 eingeführte Kontinentalsperre sowie für die amerikanischen Boykottmaßnahmen gegen britische Waren und den Ausbruch des britisch-amerikanischen Krieges von 1812. Glücklicherweise eröffneten sich durch die Kriegsereignisse in Europa immer wieder Zugänge zum europäischen Markt; außerdem erschloss sich die britische Wirtschaft neue Märkte in Übersee, so vor allem in Südamerika, Afrika und Asien.

Die Kriege gegen die Französische Republik und das napoleonische Empire bewirkten auch einen tiefgreifenden wirtschaftlichen und sozialen Wandel, der alle Lebensbereiche erfasste. Die britischen Herrschaftseliten mussten diesen Veränderungen zunehmend Beachtung schenken, da sich aus ihnen sowohl positive als auch negative Rückwirkungen auf das bestehende politisch-soziale System ergaben.

Am sichtbarsten für den Beobachter war eine „technologische Revolution“. Sie entstand als Folge der rapiden Beschleunigung und Intensivierung der sog. „Industriellen Revolution“ mit tiefgreifenden Auswirkungen auch auf bestehende Gesellschaftsstruktur und Mentalität immer breiterer Schichten. Sie ließ, begünstigt durch ein „künstliches wirtschaftliches Klima“ während der Kriege, die Produktionsziffern emporschnellen und ersetzte in verschiedenen Bereichen – mit bedingt durch die Bedürfnisse der Teilstreitkräfte, die dem Arbeitsmarkt Kräfte entzogen – zunehmend die menschliche Arbeitskraft.

Die britische Infrastruktur und das Transportsystem wurden durch neue Straßen und den Ausbau des Kanalsystems mit Schleusen verbessert. Dies führte unter anderem zur Intensivierung des innerbritischen Waren- und Güteraustausches, aber auch zur Verbesserung der Exportchancen verschiedener Industrien, die durch das Kanalsystem leichteren Zugang zu den Exporthäfen (z. B. Liverpool, Bristol) erhielten, sowie besser mit Rohstoffen, beispielsweise Kohle, versorgt werden konnten. Eine wichtige Vorbedingung für die Standortwahl. Vor allem aber behob der Ausbau des Kanalsystems die Brennstoffknappheit, so dass der Aufbau neuer Industrien, die auf den Einsatz von Dampfkraft angewiesen waren, ermöglicht wurde.²²

²¹ Deane, Cole, *British Economic Growth*, 263ff., 323ff.

²² Vgl. hierzu u. a. H. J. Dyos, Derek Howard Aldcroft, *British Transport: An Economic Survey from the Seventeenth Century to the twentieth* (Leicester: Leicester UP, 1974 (1969), 99 ff., bes. 111; vgl. auch Derek Howard Aldcroft, Michael J. Freeman, eds., *Transport in the Industrial Revolution* (Manchester: Manchester UP, 1983).

Angewiesen auf die Versorgung mit billigen Brennstoffen, beispielsweise mit Kohle, war insbesondere die Baumwollindustrie. Mit ihrem Bedarf an Maschinen und Kohle beschleunigte sie während des Krieges den industriellen Aufschwung²³ und stieg selbst – für ein Jahrhundert – zur führenden britischen Exportindustrie auf. Aufgrund ihrer Exportabhängigkeit reagierte sie jedoch empfindlicher als andere Industrien auf wirtschaftliche Rezessionen. Dies zeigte die Wirtschaftskrise 1811/12 mit ihren Unruhen in den Zentren der Baumwollindustrie in den Midlands.²⁴ Diese Spannungen waren nicht allein Ergebnis steigender Lebenshaltungskosten und fallender Löhne. Neue Technologien und Verarbeitungstechniken machten traditionelle Berufe überflüssig, zugleich konnte billiger und mehr produziert werden. Die Magistrate und die Militärs vor Ort meldeten an das Innenministerium u.a., dass Dampfwebstühle vernichtet worden seien, dass unter der Bevölkerung große Unzufriedenheit über die neuen Webstühle herrsche. Davon seien neben “other Trades” 45000 betroffen.²⁵ Dieser wirtschaftliche und soziale Wandel zog Spannungen nach sich, die gerade die entstehenden Industrieregionen in Mittel- und Nordengland, in Südwest Wales und in Westschottland besonders anfällig für Unruhen und Ausschreitungen machten.²⁶

²³ Vgl. hierzu u. a. Stanley David Chapman, *The Cotton Industry in the Industrial Revolution* (London: Palgrave Macmillan, 1972), 17 ff. Zur Rolle und Bedeutung der Baumwolle und der Baumwollindustrie vgl. u.a. Sven Beckert, *Empire of Cotton. A Global History* (New York: Vintage, 2015).

²⁴ Zu den “Luddite Riots” 1812 vgl. National Archives London (in der Folge NA PRO) Home Office (in der Folge H.O.) 40/2/1 – NA PRO H.O. 40/1/1 pt. I – NA PRO H.O. 42/117–119, 126.

²⁵ NA PRO H.O. 40/1/1 pt. I (1811/12): Ein Magistrat berichtete, dass ein Weber mit 5 Kindern, der 16 Stunden täglich arbeitet 9 sh pro Woche an Lohn erhalte. Davon gehen 2 sh für Kohle und 1 sh für Kerzen ab. *My family live upon Potatoes chiefly and we have a pint of Milk per day.* Es gebe aber viele, die weniger als 8 sh pro Woche verdienen. *The whole county is entirely dissatisfied. A Man's life is of no value.*

²⁶ Zum wirtschaftlichen und sozialen Wandel vgl. u. a. Robert C. Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (Cambridge: Cambridge UP, 2009); R. M. Hartwell, *The Industrial Revolution and Economic Growth* (London: Methuen, 1971); R. M. Hartwell, *Causes of the Industrial Revolution in England* (London: Routledge, 1980); Peter Mathias, *First Industrial Nation. The Economic History of Britain 1700–1914*, (London: Routledge, 2001); Pauline Gregg, *A Social and Economic History of Britain 1760–1980* (London: Harrap, 1993(1950); Trevor May, *An Economic and Social History of Britain 1760–1970* (London: Longman, 1987); Harold Perkin, *The Origins of Modern English Society 1780–1880* (London: Routledge, 2002 (1969); Dorothy Marshall, *Industrial England 1776–1851 (Development of English Society Series)* (London: Routledge, 2014 (1973); Neil J. Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution. An Application of Theory to the Lancashire Cotton Industry 1770–1840* (Chicago: Chicago UP, 1972 (1959); Edward Palmer Thompson, *The Making of the English Working Class* [dt.: Die Entstehung der englischen Arbeiterklasse. 2 Bde. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1987] (Harmondsworth: Penguin 1974 (1963) Reprint 1992); Eric J. Hobsbawm, *Labouring Men. Studies in the History of Labour*

Die britische Textilindustrie – Baumwolle, Wolle, Leinen, Seide, Kammgarnstoffe – behauptete während der Kriege etwa 70 Prozent des Gesamtexportes, und dieser Anteil sollte sich nach 1814 noch steigern;²⁷ der Krieg führte auch zu zum Teil wesentlichen Produktionserweiterungen durch Regierungsaufträge, etwa für Uniformen für Armee und Marine, Decken und Uniformen.

Auch andere Industriezweige profitierten von den Bedürfnissen der Kriegswirtschaft. So erfuhren die eisenverarbeitende Industrie (Waffen und Munition), der Maschinen- und Werkzeugbau, die chemische Industrie (Pech und Schießpulver) einen vielfach unnatürlichen, weitgehend von Regierungsaufträgen abhängigen Boom. Die Werftindustrie profitierte nicht allein vom Mehrbedarf an Kriegsschiffen, auch die Handelsmarine steigerte wesentlich ihre Transportkapazitäten.

Mitgerissen vom wirtschaftlichen Aufschwung wurden auch andere Industriezweige, so die Bauwirtschaft, die Brennstoffindustrie, Banken und Versicherungen, die Erzeuger für die Grundnahrungsmittel und schließlich die Hersteller von Haushaltsgeräten.

Weitverbreitet war während der gesamten Kriegsdauer die Furcht vor Preiskrawallen wie 1795/96 und 1800/1801, die dazu führen konnten, dass Agitatoren die Unzufriedenheit weiter Teile der britischen Bevölkerung für eine jakobinische Revolution benützen würden. Hinzu kam die Angst vor einer Hungerkatastrophe, falls die notwendigen Getreideimporte vom Kontinent ausblieben. Dies alles war die Voraussetzung für jenen unnatürlichen, künstlichen Aufschwung, den die britische Landwirtschaft in den Kriegsjahren nahm. Die Anbaufläche für Getreide wurde durch die Erschließung von Brachland und die Einhegung von Gemeindeland beträchtlich erweitert. Dabei kam auch Land unter den Pflug, dessen Bebauung in Friedenszeiten unwirtschaftlich war und dessen Ertrag der ausländischen Konkurrenz nicht gewachsen sein sollte. Während der napoleonischen Kriege wurde die Getreideproduktion um etwa

(London: Weidenfeld & Nicolson, 2015 (1964); S. G. Checkland, *The rise of industrial society in England 1815–1885* (New York: St. Martin's Press, 1971(1964) published online 2011 Cambridge UP; Malcolm I. Thomis, *The Town Labourer and the Industrial Revolution* (New York: Barnes & Nobles, 1974); Malcolm I. Thomis, *Responses to Industrialisation. The British Experience 1780–1850*, (Newton Abbot: David & Charles, 1976); Malcolm I. Thomis, *The Luddites. Machine-Breaking in Regency England*, (Newton Abbot Hamden: David & Charles, Archon Books, 1970); John Forster, *Class Struggle and Industrial Revolution: Early Industrial Capitalism in three English Towns* (New York: St. Martin's Press, 1974).

²⁷ Vgl. Brian R. Mitchell, Phyllis Deane, *British Historical Statistics*, 279–281; Brian R. Mitchell, *British Historical Statistics* (Cambridge: Cambridge UP, 1988), 442ff.; Phyllis Deane, W. A. Cole, *British Economic Growth, 1688–1959. Trends and Structures* (Cambridge: Cambridge UP, ²1967 (1962); Mathias, *First Industrial Nation*, 466.

50 Prozent erhöht, dabei waren aber nur 15 Prozent auf die neuen Anbauflächen zurückzuführen. Entscheidend war vor allem, dass diese Ertragssteigerung durch neue Anbaumethoden und den Einsatz von Maschinen gelang, denn aufgrund des wachsenden Bedarfs an Soldaten und Seeleuten standen Landarbeiter nicht mehr im erforderlichen Ausmaß zur Verfügung. Hier deuten sich bereits Probleme an, die nach dem Ende des künstlichen Agrar-Booms ab 1814/15 das innenpolitische Klima in Großbritannien nachhaltig beeinflussen sollten.²⁸

Als mit dem Zweiten Pariser Frieden die lange und entbehrungsreiche Kriegszeit endlich abgeschlossen war und Großbritanniens Schlüsselstellung während der Kriege eine Friedensordnung im Sinne des "British Interest" ermöglichte, sah sich das Kabinett Liverpool Zuhause mit den Problemen des Friedens konfrontiert. Diese wirkten nachhaltig insbesondere auf die Bereiche Finanzen, Wirtschaft und Gesellschaft.

Mit dem Krieg von 1815 hatte die britische Staatsschuld ein Ausmaß erreicht, das die Regierung in ernsthafte Schwierigkeiten brachte. Das Parlament hatte verschiedene Steuern nur auf Kriegsdauer genehmigt und bereits in der Wintersession 1814/15 die Aufhebung der "Property Tax" gefordert. Schuldentilgung und anfallende Zinsen konnten jedoch ohne eine Fortführung der Kriegssteuern, insbesondere der "Property Tax", nicht geleistet werden.²⁹ Gerade wegen der anstehenden parlamentarischen Auseinandersetzungen drängte das Kabinett seinen Vertreter auf dem Wiener Kongress, den Außenminister und Führer des Unterhauses Lord Castlereagh, den Frieden

²⁸ Zu den Problemen der Landwirtschaft vgl. u. a. Eric Kerridge, *The Agricultural Revolution* (London: Routledge, 2005 (1967)); E. L. Jones, *Agriculture and Economic Growth in England 1650–1815* (London: Methuen, 1967); E. L. Jones, "The Agricultural Labour Market in England, 1793–1872," *Economic History Review* 17/2 (1964): 322–338; Gordon E. Mingay, *Enclosure and the Small Farmer in the Age of the Industrial Revolution* (London Basingstoke: Macmillan, 1983 (1968)); Gordon E. Mingay, *The Agricultural Revolution. Changes in Agriculture, 1650–1880* (London: Adam & Charles Black, 1977); E. L. Jones, *The Development of English Agriculture 1815–1873* (London: Palgrave, 1968); J. D. Chambers, Gordon E. Mingay, *The Agricultural Revolution 1750–1850* (London: B.T. Batsford, 1966); Mark Overton, *The Agricultural Revolution in England 1500–1850*, (Cambridge: Cambridge UP, 2002); Mark Overton *The Agricultural Revolution in England: The Transformation of the Agrarian Economy. 1500–1850* (Cambridge: Cambridge UP, 1996); Peter M. Jones, *Agricultural Enlightenment. Knowledge, Technology and Nature 1750–1840* (Oxford: Oxford UP, 2016); J. T. Ward, R. G. Wilson, eds., *Land and Industry. The landed Estate and the Industrial Revolution* (Newton Abbot: David & Charles, 1971).

²⁹ Zu den Steuern in Großbritannien zwischen 1789 und 1819 vgl. u.a. Martin Daunton, *Trusting Leviathan: the politics of taxation in Britain, 1799–1914* (Cambridge: Cambridge UP, 2007); Stephen Dowell, *History of Taxation and Taxes* (London: Routledge, 2013); Stephen Dowell, *A History of Taxation and Taxes in England from the earliest Times to the present day*. With a new Introduction by A. R. Ilesic. 4 Bde. (New York: M. A. Kelley, ³1965), Bd. II, Kap. IX, 240ff. – überarbeitete Ausgabe London: Routledge, 2013.

nahezu um jeden Preis zu erhalten, die Beratungen zu beschleunigen und möglichst bald nach London zurückzukehren, um in den Parlamentsdebatten zur Verfügung zu stehen. Liverpool bat Castlereagh bis zum 9. Februar zurück in England zu sein: *The discussions relative to the Property Tax and the Bank Restriction must come on immediately. The consideration of the Corn Laws cannot be long deferred, and, I have no doubt, will be mooted before the Houses have been assembled a week. Ground once lost by Government on questions of their importance in public opinion is not easily recovered. It is of importance that the first impression should be favourable and should inspire confidence.*³⁰ Es sei die einhellige Meinung *of all my colleagues and those members of the House of Commons whom we are both in the habit of consulting on such matters, and who are perhaps better acquainted with the House of Commons than any Minister, that it is absolutely necessary that you should be here as soon as possible after the meeting of Parliament. You can have no idea how much ground the Government lost in the House of Commons, in the short session before Christmas.* Die entscheidenden Debatten müssten vor Anfang April geführt werden. *The questions of contest will be the questions of finance, and the political questions will principally be discussed and brought in as auxiliaries.*³¹ Castlereagh aber glaubte auch aus innenpolitischen Überlegungen, die britische Verhandlungsführung auf dem Wiener Kongress erst dann abgeben zu können, wenn die entscheidenden Grundlagen für eine stabile europäische Friedensordnung geschaffen waren.³² Das Kabinett drängte auf Castlereaghs Heimkehr vor allem auch

³⁰ Liverpool – Castlereagh, Bath 12.1.1815, in Charles William Vane, Marquess of Londonderry, ed., “Correspondence, Dispatches, and other Papers of Viscount Castlereagh Second Marquess of Londonderry. Third Series Military and Diplomatic,” in Four Volumes, II (in Folge CC X) (London: John Murray, 1853), 239f., 239.

³¹ Ibid., CC X, Liverpool – Castlereagh Bath 16.1.1815 – S. 240f. Vgl. auch: British Library (in der Folge BL) Additional Manuscripts (in der Folge Add. MSS) Liverpool Papers 38261 Liverpool – Castlereagh, Bath, 6.1.1815, secret & confid. (Draft). Ibid., Castlereagh – Wellington, Wien, 4.1.1815 sowie, CC X, Castlereagh – Bathurst, Wien, 30.1.1815, 247 f.

³² Zur Rolle Castlereaghs auf dem Kongress sowie zu den Problemen der europäischen Neuordnung auf dem Wiener Kongress vgl. u.a. W. Gruner, *Großbritannien und die Struktur des europäischen Friedens*, Bd. 1, 269ff. Bd. 2, 227ff.; W. Gruner, *Der Wiener Kongress 1814/15* (Stuttgart: Reclam, 2014); Charles Kingsley Webster, *The Congress of Vienna 1814–1815* (London: Thames & Hudson, 1969 (1919), 50ff.; Charles Kingsley Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh 1812–1815* (London: Bell & Sons, 1950 (1931); Charles Kingsley Webster, ed., *British Diplomacy 1813–1815. Select Documents dealing with the Reconstruction of Europe* (London: Bell & Sons, 1921); Reinhard Stauber, *Der Wiener Kongress* (Wien: Böhlau, 2014); Brian Vick, *The Congress of Vienna. Power and Politics after Napoleon* (Cambridge/ MA: Harvard UP, 2014); Heinz Duchhardt, *Der Wiener Kongress. Die Neugestaltung Europas 1814/15* (München: C. H. Beck, 2013); Thierry Lentz, *Le Congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe 1814–1815* (Paris: Perrin, 2013); Mark Jarrett, *The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power*

wegen seines großen Einflusses auf diejenigen Abgeordneten, die in der Regel die Regierung unterstützten. Gerade aber unter ihnen schienen viele in der Frage der “Property Tax” nicht gewillt, den Regierungsanträgen zu folgen. Durch die Rückkehr Napoleons wurden indes die Debatten um die Aufhebung oder Fortdauer der “Property Tax” nochmals vertagt. Für die nach dem Zweiten Pariser Frieden beginnende Parlamentssession standen jedoch harte und klippenreiche Debatten über Haushalts- und Steuerpolitik zu erwarten, zumal Großbritannien – für zahlreiche Briten unverständlich – auf französische Kriegskontributionen verzichtet hatte, um die Bourbonenherrschaft nicht von vornherein mit einer schweren Hypothek zu belasten. Castlereagh erblickte hierin ein Kapital, das zugunsten von Großbritanniens Sicherheit auf Dauer arbeiten werde.

Die innenpolitischen Auseinandersetzungen der ersten Nachkriegsjahre in Parlament und Öffentlichkeit standen vor allem im Zeichen der Finanz- und Steuerpolitik – hier besonders der “Property Tax” – der Getreidegesetze (Corn Laws) sowie der Einsparungen, der Pfründenwirtschaft, der Zoll-, Währungs- und Militärpolitik.³³

Die Frage der Staatsfinanzen hatte das Kabinett Liverpool seit dem Pariser Frieden von 1814 eingehend beschäftigt. Die kritische Situation verbot nach Auffassung des Finanzministeriums für mehrere Jahre eine aktive Beteiligung Großbritanniens an einem europäischen Krieg.³⁴ Hinzu kam, dass Sparsamkeit, Wirtschaftlichkeit und Steuersenkungen nicht allein zum Schlachtruf der Opposition sondern Objekte allgemeinen öffentlichen Interesses wurden.³⁵ Angesichts dieser Stimmung in Parlament und Öffentlichkeit zeigte sich das Kabinett Liverpool geneigt, auf die “Property Tax” zu verzichten und ersuchte die Steuerexperten des Regierungslagers hierzu um Stellungnahme. So bat der Unterstaatssekretär im Schatzamt, Arbuthnot³⁶ am 4. Februar 1815 den

Diplomacy after Napoleon (London-New York: L. B. Tauris, 2016 (2014), 50ff.; Harold Nicolson, *The Congress of Vienna. A Study in Allied Unity 1812–1822* (London: Methuen, 1970 (1946), 63ff.

³³ Die Nachkriegspolitik der Regierung Liverpool ist eingehend analysiert bei Cookson, *Lord Liverpool's Administration*, 5 ff.; Vgl. auch Elie Halévy, *A History of the English People in the nineteenth Century*, 1, 2. (London: Barnes & Noble, 1970 (1924); Austin Mitchell, *The Whigs in Opposition 1815–1830* (Oxford: Clarendon, 1967); John W. Derry, *Reaction and Reform 1795–1868* (London: Blandford Press, 1963), 62 ff. Ernest Llewellyn Woodward, *Age of Reform 1815–1870* (Oxford: Clarendon, 1962), 1 ff., 52 ff.

³⁴ Vgl. BL Add. MSS Bexley Papers 31231, Confidential (Copy), Vansittart – Castlereagh, Downing Street, 17.10.1814 und 26.11.1814. *I consider the renewal of a Continental war at all like we have lately concluded as absolutely impracticable for some years* (26.11.1814).

³⁵ Ibid., *Economy & relief from taxation are not merely the war cry of opposition, but they are the real objects to which public attention is turned.*

³⁶ Charles Arbuthnot (1767–1850) 1795/96 und 1809–1831 Mitglied des Unterhauses.

anerkannten Finanzexperten und späteren Wirtschaftsminister William Huskisson³⁷ sofort nach London zu kommen, da Liverpool mit ihm ausführlich über „Finanzen und Getreide“ sprechen möchte.³⁸ Arbuthnot legte auch die schwierige Situation der Administration offen, als er feststellte: Diese sei fest entschlossen, die Einkommenssteuer aufzugeben. Es sei jedoch die Art und Weise unklar, wie der Fehlbetrag bei den Einnahmen gedeckt werden solle. Etwa 19 Millionen (Pfund) an Einnahmen aus den Kriegssteuern würden entfallen und er glaube, dass 5 Millionen (Pfund) an neuen Steuern erhoben werden müssten.³⁹ Darüber hinaus sei die Regierung gezwungen, eine Anleihe von 45 Millionen Pfund aufzulegen. Auch Premierminister Liverpool äußerte sich in einem umfangreichen Memorandum zu den Konsequenzen der Abschaffung der „Property Tax“⁴⁰, die wohl unumgänglich sei. Vor allem müsse die Regierung zunächst den Umfang des permanenten Friedensbudgets und die Finanzierung dieser anfallenden Ausgaben bedenken. Erst dann werde man beurteilen können, auf welche Weise die angefallene Kriegsschuld abzutragen sei.⁴¹ Seiner Meinung nach sei es vertretbar, die Mittel für den „Sinking Fund“ auf zehn Millionen Pfund zu senken. Diese Maßnahme würde sicherlich auf die Börse zurückwirken und könne zu einem starken Kursverfall führen. Sofortige Aufhebung der Einkommensteuer würde jedoch einer depressiven Börsenentwicklung wirkungsvoll begegnen.⁴² Die Regierung war somit für die parlamentarischen Auseinandersetzungen gerüstet, zumal auch ihre Unterstützer in Gesprächen und „Arbeitsessen“ auf den Regierungskurs eingeschworen werden sollten.⁴³ Die „Property Tax“ musste fallen, wollte die

Unterstaatssekretär im Schatzamt und Berater Liverpools seit 1812 – Vgl. auch Arthur Aspinall, ed., *The Correspondence of Charles Arbuthnot* (London: Royal Historical Society, 1941) – sowie University of Aberdeen Special Collections: Papers of Charles Arbuthnot.

³⁷ William Huskisson (1770–1830). Mitglied des Unterhauses 1796–1802, 1804–1830. Vertrauter Cannings und Verfechter des Freihandels. Er galt als Finanz- und Wirtschaftsexperte der Regierung Liverpool. Seit 1823 President of the Board of Control.

³⁸ Vgl. BL Add. MSS Huskisson Papers 38740, Arbuthnot – Huskisson, Treasury Chamber, 4.2.1815

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Vgl. BL Add. MSS Liverpool Papers 38366, Memorandum Liverpool 1815: *the first objects which call for attention are the amount of our permanent Peace Expenditure, & the means of providing for it. Having settled those great points, the next consideration would be the outstanding areas occasioned by the war.*

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.: *If it be thought that such a diminuation of the Sinking Fund would be likely to produce too great a depression of the price of stocks, it should be remembered that this tendency will be powerfully counteracted by the immediate Cessation of the Property Tax, which is assumed in this paper.*

⁴³ Ibid., *A List of Gentlemen to whom Lord Liverpool's notes have been sent for a meeting sowie eine Lists for Dinner Parties.*

Regierung nicht ihren Sturz riskieren. Diesen Rat gab Canning in einem Brief an Huskisson: Die Vermögenssteuer (Property Tax) *is, however [...] laid to than modified for it could not have been modified to any useful purpose in the present state of feelings of the Country, & the attempt might have shaken the Government to pieces.*⁴⁴ Um aber die Zustimmung der zur "landed interest" gehörenden Unterstützer der Regierung zu erreichen musste sich die Regierung angesichts der kritischen Situation der Landwirtschaft für die umstrittene "Corn Law" Gesetzgebung einsetzen,⁴⁵ ungeachtet massiver öffentlicher Proteste.⁴⁶ Andererseits wollte die Regierung mit Abschaffung der "Property Tax" jenen in Westminster bislang kaum repräsentierten Gesellschaftsgruppen entgegenkommen, die als "Property and Intelligence" definiert werden können. Die Regierung musste bei ihren Maßnahmen auf diese "respectable opinion" Rücksicht nehmen, die in der öffentlichen Meinung eine wichtige Rolle spielte. An ihrer Mitarbeit musste die aristokratische Herrschaftselite langfristig interessiert sein, wollte sie ihre eigene Stellung nicht gefährden.

Ebenso wie die Regierung 1812 aus diesen Überlegungen eine parlamentarische Auseinandersetzung über die "Orders in Council" für zu riskant hielt, wollte sie im Frühjahr und Winter 1815 einen möglicherweise existenzbedrohenden Konflikt um die "Property Tax" vermeiden. Am 9. Februar 1815 hatte der Chancellor of the Exchequer, Nicholas Vansittart, im Unterhaus einen neuen Finanzplan der Regierung angekündigt⁴⁷, der auf die "Property Tax" verzichtete und dem Parlament am 20. Februar vorgelegt wurde;⁴⁸ er sah neue Steuern in Höhe von 3,729 Millionen Pfund vor und war das Ergebnis eingehender Beratungen des Kabinetts.⁴⁹ Belastet wurden – wegen der schlechten Finanzsituation der Landwirtschaft – insbesondere Handel und Industrie. Vansittart behielt sich allerdings vor, die "Property Tax" weiter zu erheben, falls der Friedensvertrag mit den USA nicht ratifiziert werde. Napoleons überraschende Rückkehr verhinderte die Verabschiedung des neuen Finanzplanes, der vor allem beim "Commercial Interest" auf Kritik gestoßen war. Am 17. April

⁴⁴ BL Add. MSS Huskisson Papers 38740: Canning – Huskisson, Lissabon 17.3.1815.

⁴⁵ Ibid., Arbuthnot – Huskisson, Treasury Chamber 4.2.1815: *Something is certainly to be done to relieve the landed interest, but the doubt is whether the Measure, whatever it may be, should originate with Government or with the land proprietors, being in this case warmly supported by Govt.*

⁴⁶ Vgl. hierzu NA PRO H.O. 42/142, 144 mit zahlreichen Flugschriften und Petitionen an das Parlament.

⁴⁷ Vgl. Hansard I/XXIX, HoC Sp. 697 ff. (9.2.1815). Zu diesen Fragen vgl. auch *The Annual Register, or a View of the History, Politics and Literature for the Year 1815* (London: Baldwin Cradock and Joy, 1816), General History, 22 ff.

⁴⁸ Vgl. Hansard I/XXIX, HoC Sp. 853–871 (20.2.1815). Zur Aussprache und den dort geäußerten Bedenken vgl. Ibid., Sp.871 ff.

⁴⁹ Vgl. BL Add. MSS Liverpool Papers 38366.

1815 wurde die zweite Lesung vertagt, und der Chancellor of the Exchequer beantragte, wegen der unerwarteten neuen Entwicklung auf dem Kontinent die "Property Tax" weiter zu erheben.⁵⁰ Drei Tage diskutierte das Unterhaus über die Vorlage eines entsprechenden neuen Gesetzes.⁵¹ Die Whig-Opposition befürwortete einen zweiwöchigen Aufschub, da man nicht wisse, ob sich das Land im Kriegs- oder Friedenszustand mit Frankreich befinde. Alle "Amendments" wurden aber mit großer Mehrheit verworfen.⁵²

Die Auseinandersetzungen zwischen Whig-Opposition und Regierung verschärfen sich ab 1. Mai 1815 durch eine Petition der City of London gegen einen Krieg mit Frankreich und die Wiedereinführung der "Property Tax", deren Annahme verweigert werden sollte.⁵³ Die Petition, inspiriert durch radikale Whigs und Reformer, warf den Ministern vor, sie stürzten das Land in einen unnötigen Krieg, ohne Verhandlungen versucht zu haben. Nicht nur die Wiedereinführung der "Property Tax" wurde ausdrücklich abgelehnt, sondern dem Unterhaus auch Korruption vorgeworfen. Zahlreiche Mitglieder seien von der Regierung oder von mächtigen Magneten abhängig, die ihnen den Parlamentssitz verschafft hätten. Dem Unterhaus sei vielfach Bestechlichkeit vorzuwerfen. Da die "Commons" nicht als wirkliche Repräsentation des nationalen Willens und als Bewahrer der Interessen des Volkes betrachtet werden könnten, sei eine Parlamentsreform unerlässlich. In der Petition eines so bedeutenden politischen Körpers wie der City of London sah die Mehrheit des Unterhauses eine Beleidigung des Parlamentes. Sie konnte den Argumenten von Sir Francis Burdett, der später in der Reformagitation eine führende Rolle spielen sollte,⁵⁴ nicht folgen. Burdett meinte, wenn man die Petition ablehne, werde die Öffentlichkeit den Eindruck gewinnen, dass jene Vorwürfe zuträfen.⁵⁵ Mit großer Mehrheit verweigerte das Unterhaus die Annahme der Petition.⁵⁶

In der anschließenden Aussprache über die "Property-Tax-Bill" wurden verschiedene Modifikationen vorgeschlagen, die vom "Chancellor of the Exchequer" jedoch mit dem Hinweis abgelehnt wurden, die Maßnahme sei

⁵⁰ Hansard I/XXX HoC sp. 652 (17.4.1815).

⁵¹ Vgl. Ibid., Sp. 669 ff. (19.4.1815), Sp. 710 ff. (20.4.1815), Sp. 783 ff. (21.4.1815).

⁵² Vgl. Ibid. Sp. 701 (19.4.1815), Sp. 719 (20.4.1815).

⁵³ Ibid., Sp. 1002 (1.5.1815).

⁵⁴ Vgl. John Macdonell, *Reports on State Trials*. London: gedruckt für H.M.S.O. durch Eyre & Spottiswoode 1888, Bd. I, S. 1–170.

⁵⁵ Hansard HoC, Sp. 1012 (1.5.1815): *Against the charges which it contained against the system of representation by which the House was now constituted, he apprehended the rejection of the petition would have rather the effect of impressing those opinions more generally on the minds of the people out of doors.*

⁵⁶ Ibid., Sp. 1014.

lediglich auf ein Jahr befristet.⁵⁷ Die Whig-Opposition warf der Regierung vor, dass sie dieser wichtigen Diskussion ausweiche. Dieses Mal beantrage man Verlängerung um ein Jahr, im kommenden Jahr werde dies wieder geschehen, bis schließlich die “Property Tax” eine Dauereinrichtung sei.⁵⁸ Trotz der Bedenken der Whig-Opposition wurde das Gesetz vom Unterhaus angenommen.⁵⁹ Das Oberhaus beschäftigte sich mit dem Gesetzentwurf abschließend in seinen Sitzungen vom 10. und 11. Mai 1815⁶⁰, wobei Whig-Lords nochmals auf die Gesamtproblematik verwiesen. Ehe der Krieg gegen Napoleon begonnen habe, bedeutete dieses Gesetz gleichsam eine britische Kriegserklärung und trug daher nicht zur vielberufenen Friedenssicherung bei. Darüber hinaus sei die “Property Tax” an sich eine ungerechte und verfassungswidrige Steuer, da sie die Lasten ungleich verteile. Sinnvoller sei eine Besteuerung von Luxusgütern.⁶¹ Premierminister Liverpool antwortete darauf, dass über die “Property Tax” am besten und gerechtesten die notwendigen Finanzmittel für die erforderlichen Vorbereitungsmaßnahmen beschafft werden könnten, unabhängig von der Entscheidung über Krieg oder Frieden. Die Regierung benötige die Gelder jetzt, und es sei unverständlich, dass gerade Handelskreise, die durch die Steuer am wenigsten belastet würden, sich der “Property Tax” am heftigsten widersetzt hätten.⁶² Wegen des bestehenden Notstandes müsse die Steuer auf ein weiteres Jahr erhoben werden. Am Ende des Krieges werde über das weitere Schicksal dieser Steuer beraten und beschlossen.⁶³ Ein Vergleich zwischen den offiziellen Äußerungen, im Unterhaus durch den “Chancellor of the Exchequer” und im Oberhaus durch den Premierminister, zeigt, dass die Regierung nicht mit einheitlicher Zunge sprach. Während der “Chancellor” die “Property Tax” am 6. April 1816 auslaufen lassen wollte, ließ der Premierminister im Oberhaus offen, ob die “Property Tax” nicht in modifizierter Form nach dem Kriege weiter erhoben werden sollte. Damit sah sich die Opposition gegen die Besitzsteuer in ihrer Befürchtungen bestätigt. Zwar lief die parlamentarische Zustimmung mit dem 6. April 1816 aus, doch hätte das Kabinett angesichts der zu erwartenden staatlichen Neuverschuldungen und der äußerst kritischen Finanzsituation diese Steuer gerne beibehalten. Über diese “Property Tax” herrschte Einigkeit selbst bei langjährigen, scheinbar festgefügtten Oppositionsgruppen,⁶⁴ die

⁵⁷ Ibid., Sp. 1018 f. (1.5.1815).

⁵⁸ Ibid., Sp. 1023 (1.5.1815).

⁵⁹ Ibid., I/XXXI HoC Sp. 160–168 (5.5.1815).

⁶⁰ Ibid., HoL Sp. 232 ff. (10.5.1815) und Sp. 241–245 (11.5.1815).

⁶¹ Ibid., Sp. 242 (Marquis of Douglas) (11.5.1815).

⁶² Ibid., Sp. 243 f. (11.5.1815).

⁶³ Ibid., Sp. 244 (11.5.1815).

⁶⁴ Vgl. z.B. die Korrespondenz des Earl of Grey mit Fitzwilliam und Grenville, University of

ansonsten in der Frage nach Krieg und Frieden, beim Thema Intervention, Wiedereinsetzung der Bourbonen, Okkupationsarmee in Frankreich und territoriale Beschneidung des französischen Staatsgebietes zum Teil höchst unterschiedliche Auffassungen vertraten.⁶⁵

Für die Wintersession des Parlamentes 1815/16 erwarteten Regierung und Opposition eine Auseinandersetzung um die "Property Tax" als des Kernstücks einer drastischen Sparpolitik. Ohne diese Steuer würde die Regierung ihre Ausgaben beträchtlich vermindern müssen. Die Opposition startete daher frühzeitig eine Kampagne gegen die "Property Tax".⁶⁶ Diese Agitation stieß zunächst ins Leere, da die Regierung eine Sitzung des Parlamentes vor Beginn des neuen Jahres nicht für notwendig hielt. Das Parlament hatte der Regierung für den Krieg mit Napoleon reichliche Kredite bewilligt⁶⁷, so dass vorerst keine neuen Mittel benötigt wurden. Außerdem hätte eine Parlamentssitzung vor dem Zweiten Pariser Frieden möglicherweise die britische Verhandlungsposition beeinträchtigt⁶⁸, wäre doch Castlereagh hierdurch unter Zeitdruck geraten. Er galt sowohl bei den Friedensverhandlungen wie auch im Parlament als unabhkömmlich, denn die "Frontbench" besaß in den "Commons" keine erstklassigen Minister außer Castlereagh. Dieser war zwar nicht von der Eloquenz eines George Canning⁶⁹, jedoch wegen seiner kühlen Sachlichkeit hoch geachtet.⁷⁰ Die Oppositionsstrategie wurde beeinträchtigt, weil die Whigs über tatsächliche Pläne der Tory-Regierung nur unzureichend informiert waren.⁷¹ Die Regierung hatte nur in der Thronrede ihre Absichten vage angedeutet.⁷² So kam die Initiative gegen die "Property Tax" zunächst von außen, und die Whigs hofften, dass sich die Agitation gegen die Steuer von London aus über das ganze

Durham, Grey of Howick Collection (in der Folge DU Grey of Howick Collection), sowie Austin Mitchell, *The Whigs in Opposition, 1815–1830*, 83 ff.

⁶⁵ Vgl. University of Durham, Grey of Howick Collection: Korrespondenz Greys mit führenden Whigs und Grenville Ende Januar/Anfang Februar 1816.

⁶⁶ Vgl. Mitchell, *The Whigs in Opposition*, 92.

⁶⁷ Vgl. Hansard I/XXXI HoL Sp. 1014 ff. (28.6.1815), Sp. 1050 ff. (12.7.1819); HoC Sp. 1033 ff. (18.6.1815).

⁶⁸ Vgl. Castlereagh – Bathurst, Paris, 20.10.1815: *You may rely upon me, if I am alive, for the meeting of Parliament, whenever you may assemble, but for God's sake save us a session before Christmas if possible. It is prejudicial to us in all shapes.* (= Report on the Manuscripts of Earl Bathurst, S. 391).

⁶⁹ Zu Canning vgl. vor allem Peter Dixon, *Canning – Politician and Statesman* (London: Weidenfeld & Nicolson 1976); Wendy Hinde, *George Canning* (London: Purnell Books Services, 1973); Stephen M. Lee, *George Canning and Liberal Toryism, 1801–1827* (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2008).

⁷⁰ Cookson, *Liverpool's Administration*, 37 f.

⁷¹ Ibid., S. 38.

⁷² Hansard I/XXXII Sp. 1–4, Sp. 4.

Land ausbreiten werde.⁷³ Zeitungen wie der “Morning Chronicle”, aber auch die “Times” forderten öffentliche Zusammenkünfte gegen die “Property Tax”.⁷⁴ Seit Anfang Februar 1816 trafen immer zahlreicher Petitionen aus dem ganzen Land gegen die “Property Tax” ein und erreichten bis zum Ende des Monats nahezu die Gesamtzahl von vierhundert.⁷⁵ Die Parlamentsopposition setzte nun alles daran, die durch die rasch sich verschlimmernde wirtschaftliche Situation noch wirkungsvollere Agitation gegen die “Property Tax” ihren Zielen nutzbar zu machen. Sie förderte derartige Versammlungen und benutzte am 12. Februar 1816 die Darlegungen von Finanzminister Vansittart über die Staatsfinanzen vor dem Parlament⁷⁶ zu Attacken gegen die “Property Tax”. Der Chancellor of the Exchequer hatte in seiner Haushaltsrede vorgeschlagen, diese heftig umstrittene Steuer für die Dauer von zwei Jahren beizubehalten, wobei der Steuersatz von zehn auf fünf Prozent gesenkt werden sollte.⁷⁷ Als erster Oppositionsredner widersprach Ponsonby. Ohne Abschaffung dieser Steuer werde das Land keine Erleichterung erhalten und die Regierung nicht zu ernsthafter Sparpolitik gezwungen sein. Man müsse die Regierung daher zur Aufgabe dieser Steuerquelle zwingen.⁷⁸ Die Nation erwarte nachhaltige Steuererleichterungen, ohne die Handel und Wandel nicht wieder in Gang kommen könnten. Falls das Parlament diesen Wunsch nicht gegen die Exekutive durchsetze, vernachlässige es seine Pflichten und werde vom Volk nicht mehr als echte Repräsentation anerkannt.⁷⁹ Die Regierung war an einer schnellen Abstimmung über die modifizierte “Property Tax” interessiert, doch konnte die Opposition die Abstimmung hinauszögern, indem sie eine eingehende Diskussion des Armee- und Marineetats erzwang, Petitionen gegen die “Property Tax” vorlegte und ihre Verlesung erreichte. Als Vansittart eine Abstimmung für den 28. Februar vorschlug⁸⁰, gelang den Whigs ein weiterer

⁷³ Vgl. Tierney – Grey, 10.2.1816 (UD Grey of Howick Collection): *The City of London have set a good example as to the property tax and I hope it will be followed up by the country.*

⁷⁴ Vgl. “The Morning Chronicle”, 9.2.1816; “The Times”, 13.2.1816.

⁷⁵ Vgl. z.B. Hansard I/XXXII Sp. 332 (7.2.1816), Sp. 433 (13.2.1816) sowie Mitchell, *The Whigs in Opposition*, 93.

⁷⁶ Hansard I/XXXII Sp. 376–389.

⁷⁷ Ibid., Sp. 382.

⁷⁸ Ibid., Sp. 389 f., Sp. 390: Ponsonby *intreated the House and The Country not to allow themselves to be deceived or cajoled on this subject. If the property tax was continued, they might depend upon it, they would see no real retrenchment. As long as that tax was maintained, government would not look seriously for the means of economy, and the only way to compel them to do so was to terminate its existence (Hear, hear!)*.

⁷⁹ Ibid., Sp. 391: *If that House did not do its duty, the people would conceive that their representatives had entirely deserted their interest*

⁸⁰ Vgl. Hansard I/XXXII Sp. 834 (26.2.1816).

Aufschub.⁸¹ Sie kalkulierten, mit dem Druck der organisierten öffentlichen Meinung, die sich in einer Flut von Petitionen manifestierte, sowie mit populären Forderungen nach Sparsamkeit erstmals seit 1807 eine Chance zum Sturz der Regierung zu besitzen. Sie konnten aber trotz der Stimmung im Lande keineswegs sicher sein, der Regierung eine empfindliche Abstimmungsniederlage beizubringen, da die zahlreichen finanziell unabhängigen Abgeordneten in ihrem Abstimmungsverhalten durch keinerlei Verpflichtungen gebunden waren. Zwar durften Regierung wie Whig-Opposition mit einer bestimmten sicheren Anzahl von "Supporters" rechnen, doch konnten diese keineswegs einer "Fraktionsdisziplin" unterworfen werden, die es noch nicht geben konnte, weil das "unreformed Parliament" keine Parteiorganisation kannte. Für die Mitglieder des Unterhauses bestand zudem keinerlei Anwesenheitspflicht während der Parlamentssession, mit nachteiligen Konsequenzen insbesondere im Winter.⁸² Befürchtungen innerhalb des Regierungslagers, die Regierung werde möglicherweise in der Frage der "Property Tax" unterliegen⁸³, wies Liverpool – trotz der Petitionen, die auch Anfang März das Unterhaus beschäftigten und zu langen Debatten führten⁸⁴ – als Panikmache zurück.⁸⁵ Ein Rückzieher hätte, nach Meinung der Regierung, auch bedeutet, dass man sich dem Druck der öffentlichen Meinung beugte. Damit wäre ein gefährlicher Präzedenzfall geschaffen worden. Die Regierung war außerdem der Auffassung, dass sie größere Erfahrung und bessere Einsichten in die erforderlichen Maßnahmen

⁸¹ Ibid., Sp. 834. *Mr. Baring said, he would rather add another notice than remove the one now existing, in order to prevent the right hon. gentleman from running a race with the Country. Such precipitation was most indecent. He declared he would oppose the measure in every stage, and keep it as long before the House as he could* – Vgl. auch Cookson, *Liverpool's Administration*, Kap. "Whig Fury", 36 ff.

⁸² Insbesondere galt dies für die irischen MPs, die die beschwerliche Reise über die Irische See gerne vermieden. Vgl. BL Add. MSS Peel Papers 40290, Peel an diverse Irische MPs, 30.1.1816. Zur Beurteilung vgl. auch Cookson, *Liverpool's Administration*, S. 39 f.

⁸³ Vgl. BL Add. MSS Peel Papers 40290, Peel – Whitworth vom 27.–29.2.1816. Peel sprach vom Zusammengehen radikaler und gemäßigter Whigs, Grenvillites und *friendly country gentlemen* in Fragen "Economy" und "retrenchment" und deutete eine mögliche Abstimmungsniederlage an – Vgl. auch Leeds City Library, Earl of Harewood Collection, Canning Papers (in der Folge LCL Canning Papers) 67, Huskisson – Canning, London, 13.3.1816.

⁸⁴ Vgl. Hansard I/XXXII HoC Sp. 434 ff. und Ibid., I/XXXIII Sp. 24 ff.

⁸⁵ Vgl. LCL Canning Papers 69, Liverpool – Canning, Fife House, 13.2.1816, private, gedruckt mit Fehlern bei Charles Duke Yonge, *The Life and Administration of Robert Banks, Second Earl of Liverpool*, 3 Bde. (London: Macmillan 1868), Bd. II, S. 253–255. *Those who raise this clamour have a Narrow View of their own Interest, as the Restoration of Publick Credit, the Rise of the Funds, and the consequent Fall of the Interest of Money will afford more Relief to the existing Distresses of the Country than any other measure which could be adopted.* Vgl. auch BL Add. MSS 38741 *Huskisson Papers*, undatiertes Memorandum von Ende 1818 /Anfang 1819.

besaß. In der Fortsetzung der “Property Tax” für zwei weitere Jahre sah sie daher den besten Weg, um das Land aus den Kriegsfolgen hinauszusteuern und dabei das nationale Interesse am nachhaltigsten zu fördern. Gerade die “Property Tax” habe die Steuerbelastungen noch am ausgeglichensten verteilt und auch zu gleichmäßigerer Entwicklung von Handel, Industrie und Landwirtschaft geführt; ihre Aufhebung begünstige vor allem Industrie und Handel auf Kosten der agrarischen Interessen. Als das Haus schließlich nach langem Vorgeplänkel am 18. März 1816 über die Fortführung der “Property Tax” abstimmte, lehnte das Unterhaus mit einer Mehrheit von 37 Stimmen die Regierungsvorlage ab.⁸⁶ Dieser Abstimmung vorausgegangen war eine eher lustlose Debatte. Die Argumente für und wider waren bereits seit Wochen ausgetauscht worden. Auch in der Sitzung vom 18. März waren wieder zahlreiche Petitionen vorgelegt und verlesen worden. Wilberforce’s Schlusswort, das teilweise im Tumult unterging, weil die Mitglieder des Hauses zur Abstimmung drängten, verglich die Entscheidung für oder gegen die Beibehaltung der Steuer mit einer Option für Entlastung des Geldmarktes oder Entlastung des Volkes und bekannte sich zu letzterer.⁸⁷ Das Ergebnis der Abstimmung wurde in der Lobby und in den Gängen des Parlamentes mit Jubel aufgenommen⁸⁸, die “Times” erklärte am folgenden Tag, die Abstimmung spiegle klar die Stimmung des Landes wider.⁸⁹ Diese Einschätzung war sicherlich richtig, denn die Abgeordnetenstimmen, gerade der “Counties”, hatten den Ausschlag gegeben.⁹⁰ Trotz vorheriger Warnungen war die Regierung von diesem Ergebnis überrascht worden. Das Kabinett hatte mit einer Mehrheit von vierzig Stimmen gerechnet, doch von den “Supporters”, die noch bei den Marine- und Armee-Etats für die Regierung gestimmt hatten, wechselten etwa achtzig zur Opposition⁹¹, andere beteiligten sich an den Abstimmungen nicht oder ließen sich entschuldigen.⁹² Die Freude der Whigs über die Niederlage der Regierung

⁸⁶ Vgl. *Hansard I/XXXIII* Sp. 451 (18.3.1816).

⁸⁷ *Ibid.*, Sp. 450 f.

⁸⁸ *Ibid.*, Sp. 451.

⁸⁹ Vgl. *The Times*, 19.3.1816.

⁹⁰ Vgl. *Hansard I/XXXIII* Sp. 451–453 (List of Majority), Sp. 453–455 (List of Minority) – Vgl. auch Cookson, *Liverpool’s Administration*, 64 f.

⁹¹ Vgl. Castlereagh – Prince Regent, St. James Sq., Monday night, 18.3.1816. *Lord Castlereagh has with much regret to inform your Royal Highness, that the property tax has been rejected by the House of Commons by 238 to 201 – majority 37. The calculation of the Treasury this morning was that we should carry it by 40, but this was defeated by numbers of the friends of Government going away and some going against, whose support had been calculated upon. Mr. Wilberforce spoke strongly against the tax.* (Arthur Aspinall, *The Letters of George IV, 1812–1830*. With an Introduction by C.K. Webster, 3 Bde (Cambridge: Cambridge UP, 1938), Bd. II, Nr. 648, 160.

⁹² Vgl. PRO F.O. 30/9/1, Colchester Papers, “Members excused for Non-Attendance at the Call

war allerdings nur von kurzer Dauer. Sie waren nicht in der Lage, die Koalition vom 18. März zu festigen, um durch weitere Abstimmungsniederlagen den Sturz des Tory-Kabinetts Liverpool zu erzwingen. Bereits wenige Tage später zerbrach diese Mehrheit, als man über die Gehälter der “Secretaries of the Admiralty”⁹³ abstimmte und Brougham in der Debatte den Prinzregenten erneut persönlich angegriffen hatte.⁹⁴ Das Scheitern der Regierungspläne in der Frage der “Property Tax” zwang das Kabinett Liverpool neue Wege in der Finanzpolitik zu finden, um mit den Hypotheken des Krieges fertig zu werden.⁹⁵ Sicherlich zog es aus den Erfahrungen des 18. März auch Lehren für die Zukunft, um den Whigs keine weiteren Chancen für Abstimmungsniederlagen zu bieten. Hinsichtlich neuer Steuern, Steuererhöhungen oder auch der Ausgabenpolitik wollte man sich künftighin keine Blöße mehr geben, zumal die Opposition nur auf derartige Möglichkeiten lauerte. Von nun an wurden die “Supporters” der Exekutive eingehender informiert. Bereits bei der Aussprache über die Gehälter der “Secretaries of the Admiralty” suchte Castlereagh als “Leader of the House of Commons” einen Kompromiss⁹⁶, um eine erneute Abstimmungsniederlage zu vermeiden. Er war jedoch nach der Sitzung überzeugt, wie er an Prinzregent Georg schrieb, dass allein Broughams heftige Angriffe auf den Prinzregenten der Regierung eine Mehrheit verschafft hätten.⁹⁷ Nachdem das Unterhaus gegen die “Property Tax” gestimmt habe, entstehe im Haushalt für das Jahr 1816 ein Defizit von 18 Millionen Pfund bei den Einnahmen und von 8 Millionen beim künftigen Friedensetat.⁹⁸ Es sei damit zu rechnen, dass das Unterhaus unter dem Motto “Sparsamkeit und Steuerentlastungen” auch gegen die Fortsetzung der Malzsteuer stimmen werde⁹⁹; daneben könnten die Gehälter der beiden Sekretäre der Admiralität in

of the House, 8th March 1816, as being Abroad” und dto. “An Account of Illneß, etc.”. Vgl. auch *BL Add. MSS Peel Papers* 40290, Peel – Gregory, 27.3.1816.

⁹³ Vgl. *Hansard I/XXXIII* Sp. 476–514, Sp. 513 f.

⁹⁴ *Ibid.*, Sp. 489–497.

⁹⁵ Vgl. Castlereagh – Prinzregent George, St. James Sq., 18.3.1816 (Aspinall, *Letters of George IV*, Bd. II, Nr. 648, 160).

⁹⁶ *Ibid.*, Nr. 649, S. 161, Castlereagh – Prinzregent George, St. James Sq., 20.3.1816.; Vgl. *Hansard I/XXXIII* Sp. 479–486.

⁹⁷ Vgl. Castlereagh – Prinzregent Georg, St. James Sq., 20.3.1816 (Aspinall, *Letters of Georg IV*, No. 649, 161).

⁹⁸ *Ibid.*, Nr. 648, 160, Castlereagh – Prinzregent George, St. James Sq., (18.3.1816): *This defalcation leaves us with but 12 millions of clear revenue to meet this year's expenditure of 30 millions, and taking the future peace establishment at 20 millions a year, there will exist a serious deficiency of means to meet the charge.*

⁹⁹ *Ibid.*, 160, No. 648, Castlereagh – Prinzregent George, St. James Sq., (18.3.1816): *This view of the financial situation of the country will be the more serious, if in the present rage for taking off taxes, the Opposition assisted by the country gentlemen should succeed in negating the war*

der veranschlagten Höhe im Haushaltsausschuss (Comittee of Supply) nicht aufrechterhalten werden.¹⁰⁰ Castlereagh zeigte sich auch durchaus bereit, die Malzsteuer fallen zu lassen, da dies vor allem den agrarischen Interessen und den Armen zugutekomme, während die Reichen bereits durch die Abschaffung der “Property Tax” entlastet worden seien.¹⁰¹ Der Minister schlug daher vor, lieber die vorgesehene Regierungsanleihe um zwei Millionen Pfund zu erhöhen, als eine parlamentarische Auseinandersetzung wegen der Malzsteuer zu riskieren, die nur dem Ansehen der Regierung schaden und ihre parlamentarische Mehrheit auf Dauer gefährden würde. Über die Malzsteuer gedachte Castlereagh somit die “Independant Country Gentlemen” wieder in das Regierungslager zu ziehen. In diese Richtung ging auch die Ankündigung der Regierung am 22. März 1816, die Gehälter der Sekretäre der Admiralität bereits jetzt auf den “Friedensstand” zu bringen.¹⁰²

Gerade der Militärhaushalt bildete in den parlamentarischen Auseinandersetzungen des Jahres 1815/16, aber auch in der Folgezeit neben der Zivilliste, den Apanagen der königlichen Prinzen und den einträglichen Ruheämtern (Sinekuren) ein zentrales Thema der Debatten.¹⁰³ Nach einem langen und aufwendigen Krieg bildet verständlicherweise in allen Staaten stets der Militärhaushalt, unabhängig von seiner Höhe, ein bevorzugtes Objekt für parlamentarische Einsparungswünsche. Im außenpolitischen Verhalten artikulieren sich diese dann in der Bereitschaft, eine allgemeine Abrüstung herbeizuführen, die ein militärisches Ungleichgewicht verhindern soll und gleichzeitig dem Land das Gefühl der Sicherheit gibt.¹⁰⁴ Die eingesparten Mittel würden zur Finanzierung beispielsweise von Reformen frei werden.¹⁰⁵

malt tax, which produces 3 millions more. Die Debatte über die Malzsteuer *Hansard I/XXXIII* sp. 457–471 (20.3.1816).

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Castlereagh – Prinzregent George, St. James Sq., 20.3.1816: *The loss of the property tax having render'd a loan inevitable, and there being little hope of carrying the war malt tax through, your Royal Highness's Ministers thought it better to add two millions to the amount of the loan, than to make perhaps an ineffectual attempt to force this tax upon the agriculturists and upon the poor, when the rich had deliver'd themselves from the property tax.* (Aspinall, *Letters of Georg IV.*, Bd. II, Nr. 649, 161).

¹⁰² Vgl. *Hansard I/XXXIII* Sp. 534.

¹⁰³ Vgl. Aspinall, *Letters to George IV.*, Bd II, Nr. 647, 178 f. (Liverpool, Castlereagh, Vansittart – Prinzregent George, Fife House, 15.3.1816) – Vgl. auch die Parlamentsdebatten der Jahre 1816–1820 über die Zivilliste, auch Cookson, *Lord Liverpool's Administration*, 69 ff.

¹⁰⁴ Im Mai 1816 schlug Großbritannien eine allgemeine Abrüstung vor. Vgl. Durham County Record Office (in der Folge DCRO) *Londonderry Papers D/Lo/C 16* “Confidential Memorandum” vom 28.5.1816.

¹⁰⁵ Vgl. hierzu für die Reichsgründungszeit Klaus Hildebrand, “Von der Reichseinigung zur Krieg-in-Sicht-Krise. Preußen-Deutschland als Faktor der britischen Außenpolitik 1866–1875,”

Alle europäischen Staaten mussten nach dem Ende der Napoleonischen Kriege, angesichts ihrer zerrütteten Finanzen, die Aufwendungen für Armee und Marine drastisch kürzen und ihre Land- und Seestreitkräfte möglichst bald auf den Friedensstand zurückführen. Verständlicherweise, auch wenn es politisch unklug war, stationierten die europäischen Verbündeten Großbritanniens nach der zweiten Niederringung Napoleons möglichst viele Truppen als Teil der Okkupationsarmee in Frankreich und versuchten dadurch, ihre eigenen Militäretats zu schonen. Gerade die preußischen und bayerischen Truppen versorgten sich so auf Kosten der französischen Bevölkerung.¹⁰⁶

In den Diskussionen der britischen Innenpolitik in den Jahren nach dem Ende der Napoleonischen Kriege treffen wir immer wieder auf Themen, die in den folgenden Jahren innenpolitischen Konfliktstoff erzeugten, aber auch solche, die allein 1814 von Bedeutung waren. Zur ersten Gruppe gehörten die Frage der "Getreide-Gesetzen" (Corn Laws) zum Schutze der britischen Landwirtschaft, die Verbesserung der gesetzlichen Bestimmungen zur Aufrechterhaltung von Ruhe und Ordnung und in diesem Zusammenhang die Frage nach einer wirksameren Polizei wie Lokalverwaltung, die Probleme im Zusammenhang mit Irland, wie die Katholikenemanzipation und die Frage der Abschaffung des Sklavenhandels. Zur zweiten Kategorie gehörten die Diskussionen über die geplante "Oranische Heirat"¹⁰⁷, die nicht zustande kam,

in Michael Stürmer, ed., *Das kaiserliche Deutschland. Politik und Gesellschaft 1870–1918* (Düsseldorf: Droste, 1970), 205–234, 221 f. und die dort angeführte Literatur.

¹⁰⁶ Vgl. die Klagen, die an den alliierten Botschafterrat in Paris herangetragen wurden, NA PRO F.O. 148/9 sowie NA PRO War Office 1/207–215. Vgl. auch CC X, S. 419, Castlereagh – Liverpool, Paris, 8.7.1815 – vgl. Beatrice de Graaf, Ido de Haan, Brian Vick, eds., *Securing Europe after Napoleon. 1815 and the New European Security Culture* (Cambridge: Cambridge UP, 2019); Beatrice de Graaf, *Tegen de Terreur: Hoe Europa Veilig Werd na Napoleon* (Amsterdam: Prometheus, 2018); B. de Graaf, *Fighting Terror after Napoleon: How Europe became secure after 1815* (Cambridge: Cambridge UP, 2020); Stella Ghervas, *Conquering Peace. From the Enlightenment to the European Union* (Cambridge/ MA: Harvard UP, 2021), 99ff.

¹⁰⁷ Vgl. hierzu Webster, *Foreign Policy of Castlereagh I*, Appendix B, 541ff.: Liverpool – Castlereagh 30.4.1814 *There have arisen most unpleasant difficulties respecting the marriage of Princess Charlotte with the Prince of Orange. I have no doubt they have originated in a political intrigue, and they have been so far attended with success, that she has been induced to insist upon conditions beeing inserted in the contract of marriage of which she never thought until recently, and which [...] cannot be admitted. We have the stronger reason to believe that the Tatischeffs are engaged in the intrigue, and object is to break off the marriage with the Prince of Orange and to form a connection between the Princess and one of the Grand Dukes of Russia. Independant of the disgrace which attend the rupture of this marriage there would be considerable objections to the other connection [...] The Prince of Orange arrived here yesterday and his communication with the Princess will probably bring the questions between them shortly to a point. I am not sanguine about the resullt*, 541; Herbert Maxwell, ed., *The Creevey Papers. A Selection from the Correspondence and Diaries of the late Thomas Creevey MP. Born 1768- died 1838*, 2 Bde. (New York: Dutton&Co,

da der niederländische Kronprinz schließlich eine russische Großfürstin heiratete mit Auswirkungen auf die europäische Politik nach der Französischen Juli Revolution von 1830.¹⁰⁸ Ein schwieriges Thema war die Stellung der Prinzessin Caroline von Wales, der Frau des Prinzregenten Georg.¹⁰⁹ Die Whigs, vor allem Henry Lord Brougham¹¹⁰, unterstützten die Prinzessin von Wales. Prinzregent Georg wollte die Scheidung von seiner ungeliebten Frau. Das Kabinett lehnte dies ab und der Prinzregent überlegte eine neue Regierung mit Grey als Premier Minister einzusetzen.¹¹¹ Der Prinzregent, inzwischen König Georg IV., wollte die Scheidung und Beweise für ihren Ehebruch. Im Juni 1820 kehrte sie vom Volk umjubelt nach London zurück. Liverpool strengte im Parlament einen Prozess gegen Caroline wegen Ehebruchs an. Die Abstimmung im Oberhaus erbrachte nur eine knappe Mehrheit für die "Pains and Penalties Bill". Im Unterhaus würde das Gesetz keine Mehrheit erhalten. Die Regierung zog daraufhin die Gesetzesvorlage zurück.¹¹² Nach dem Prozess war die Freude in der Bevölkerung groß: *The Queen for ever*. Castlereagh, Wellington und andere Tories wurden öffentlich angepöbelt. Der große Held war Brougham. *In the general enthusiasm, all parties congratulated themselves, on no longer being faced with the prospect of a revolution. The trial had been a cathartic experience, in the excitement it engendered, everything else had been forgotten, even Peterloo and the*

London: Murray, 1903 (Cambridge UP online publication), Bd. 1, 197ff. – Hansard I/XXVIII, Sp. 104ff.

¹⁰⁸ Vgl. hierzu ausführlicher Wolf D. Gruner, "Die belgisch-luxemburgische Frage im Spannungsfeld europäischer Politik 1830–1839. Überlegungen zu den politischen, wirtschaftlichen, sozialen und ideologischen Bestimmungsfaktoren der Interessen des Deutschen Bundes, Großbritanniens und Frankreichs," *Francia* 5/1977 (1978), 299–398.

¹⁰⁹ Charles Lord Colchester, ed., *Diary and Correspondence of Charles Abbot, Lord Colchester. Speaker of the House of Commons 1802–1817*, 3 Bde. (London: John Murray, 1861), Bd. II, 504; 2012–Creevey Papers, Bd. 1, 190ff. – *Annual Register* 1814, General History, 217f.; John Ashton, *Social England under the Regency* (London: Ward & Downey, 1899) (online edition gutenberglibrary.org), Bd. 1, 279; Arthur Aspinall, ed., *Letters of the Princess Charlotte* (London: Home & van Thal, 1949); Harry Edgington, *Prince Regent. The scandalous private life of George IV* (Feltham: Hamlyn Paperbacks, 1979), 83ff.; Christopher Hibbert, *George IV*. (Harmondsworth: Penguin, 1976), 181ff., 412ff., 543ff.; Thomas W. Laqueur, "The Queen Caroline Affair: Politics as Art in the Reign of George IV," *JMH* 54/3 (1982): 417–466; Anna Clark, "Queen Caroline and the Sexual Politics of Popular Culture in London, 1820," *Representations* 31 (1990): 47–68; Dana van Kooy, *The Queen Caroline Affair as a Theatrical and Dramatic Spectacle* (<https://walpole.library.yale.edu/sites/default/files/files7Van%20Kooy.pdf> Zugriff 7.5.21; Derry, *Reaction and Reform 1793–1868*, 73–75.

¹¹⁰ Henry Lord Brougham, *Upon Questions relating to Public Rights, Duties and Interests with Historical Introductions and a critical dissertation upon the eloquence of the Ancient*, 4 Bde. (Edinburgh: Adam and Charles Black, Longman, 1838), Bd. 1, 87 ff. (Queen Caroline).

¹¹¹ Mitchell, *Whigs in Opposition*, 138ff.

¹¹² Hibbert, *George IV.*, 543–594.

Cato Street Conspiracy.¹¹³ Die Whigs hatten über die Tory Regierung gesiegt. Die liberalen Whigs “were firmly in control of the party; and the Tories had to recognize that they could not very well survive another period of such unpopularity unless they as a party became more liberal too. An age was dawning in which the Reform Bill could become a reality”.¹¹⁴ Caroline starb schließlich 1821.

3. Die Frage der “Getreide-Gesetze” (Corn Laws)

Zum Schutze vor ausländischer Konkurrenz hatten die landwirtschaftlichen Erzeuger bereits 1804, nach dem Wiederausbruch des Krieges mit Napoleon, vom Parlament Schutz vor ausländischem “Billiggetreide” gefordert. Das Parlament hatte daraufhin beschlossen, die Einfuhr ausländischen Getreides nur zu gestatten, wenn der Inlandspreis 66 Schilling/Imperial Quarter überstieg.¹¹⁵ Zwischen 1805 und 1815 lag der Kornpreis stets über dieser Marke.¹¹⁶ Ohne den britischen Erzeugern zu schaden, konnten so in den letzten Kriegsjahren große Mengen Getreide aus Irland, den USA und auch vom Kontinent, beispielsweise aus Deutschland¹¹⁷, importiert werden. So gestattete Napoleon nach den guten Getreideernten von 1809 in Europa und den schlechten auf den britischen Inseln 1810 die Lieferung von 1,3 Millionen Quarter Weizen nach Großbritannien, in der Hoffnung, dadurch die britischen Goldreserven empfindlich zu reduzieren.¹¹⁸

¹¹³ Ibid., 594.

¹¹⁴ Ibid.; vgl. auch Mitchell, *Whigs in Opposition*, 138–170; Derry, *Reaction and Reform*, 92ff.; Alexander Llewellyn, *The Decade of Reform. The 1830s* (Newton Abbot: David & Charles, 1972); Sir E. Llewellyn Woodward, *The Age of Reform, 1815–1870* (Oxford: Clarendon Press, Oxford UP, 1985 (1962)); Dror Warham, *Imaging the Middle Class. The Political Representation of of Class in Britain c. 1780–1840* (Cambridge: Cambridge UP, 1995); Timothy Charles, William Blanning, Peter Wende eds., *Reform in Great Britain and Germany 1750–1850* (Oxford: Oxford UP, 1999).

¹¹⁵ Donald Grove Barnes, *A History of the English Corn Laws from 1660–1846* (Los Angeles: University of California Press, 1961 (Reprint von 1930), 89 f. Neue Ausgabe: D.G. Barnes, *History of English Corn Laws 1660–1846*. (London: Routledge, 2015); Cheryl Schoenhardt-Bailey, *From the Corn Laws to Free trade. Interests, Ideas, and Institutions in Historical Perspective* (Cambridge/MA: MIT Press, 2006).

¹¹⁶ Deane, *Historical Statistics*, 498. Die Spitzenwerte lagen 1812 bei 126 sh 6 d, 1813 bei 109 sh 9 d. Die niedrigsten Werte wurden 1806 und 1814 mit 75 sh 4 d und 74 sh 4 d erreicht. 1815 sank der Preis auf 65 sh 7 d.

¹¹⁷ Martin Kutz, *Deutschlands Außenhandel von der Französischen Revolution bis zur Gründung des Zollvereins* (Wiesbaden: Steiner, 1974), Tabelle 14, 287 und 42 ff.

¹¹⁸ W. Freeman Galpin, *The Grain Supply of England during the Napoleonic Period* (New York: Macmillan 1925): Durchschnittliche Weizenpreise per Quarter, 1800–1814, 1800: 110 sh 5pence; 1801: 115 sh. 11 p.; 1803: 57 sh. 1 p.; 1805: 87 sh. 1 p.; 1807: 73 sh. 1 p.; 1809: 94 sh 5 p.; 1810: 103 sh. 3 p.; 1812: 122 sh. 8 p.; 1813: 106 sh. 6 p.; 1814: 72 sh. 1 p.; Mancur Olson Jr., *The Economics*

Die gute Ernte des Jahres 1813 ließ erstmals einen Rückgang der Kornpreise erwarten. Der „Agricultural Interest“, der weitgehend mit dem „Landed Interest“ identisch war, forderte ein neues Corn Law und eine Anhebung des Richtpreises für die freie Einfuhr von Getreide aus dem Ausland. Die Agitation für neue Korngesetze bewirkte eine Gegenbewegung unter den Fabrikanten, Kleinhändlern und Arbeitern. Die Forderungen der landwirtschaftlichen Interessen führten im Lande zu vereinzelt Zusammenrottungen und zu Petitionen an das Parlament¹¹⁹, dessen beide Häuser sich im Frühjahr und Sommer 1814 und auch 1815 mit der Frage der Korngesetze beschäftigten.¹²⁰ Am 6. Juni 1814 wurden dem Unterhaus zahlreiche Petitionen für und gegen die Corn Laws vorgelegt. Der Abgeordnete Thornton überreichte eine Petition der Landbesitzer des County Surrey, die Maßnahmen zum Schutze der landwirtschaftlichen Erzeuger forderten, ohne dass dabei die übrigen Bewohner Großbritanniens benachteiligt würden. Der gleiche Abgeordnete legte auch Petitionen aus Godalming und Kingston vor, die sich entschieden gegen die Corn Laws aussprachen. Thornton empfahl daher, angesichts der so gegensätzlichen Interessen, die Frage der Getreidegesetze eingehend zu beraten und sich um einen Interessenausgleich zu bemühen.¹²¹ Ähnlich argumentierte der Abgeordnete Howorth. Er präsentierte eine Petition aus Evesham, die sich gegen die geplanten Korngesetze aussprach und berichtete, dass ihm zahlreiche Privatbriefe mit Berichten über die bestehende Unruhe im ganzen Lande zugegangen seien. Es wäre sinnvoll, die geplanten Maßnahmen zunächst zurückzustellen und sie eingehend hinsichtlich ihrer Folgen zu prüfen.¹²² Das Parlament beschloss daher die Einsetzung eines Ausschusses, der die Auswirkungen eines Getreidegesetzes (Corn Law) untersuchen sollte und vertagte die Erörterungen auf die Wintersession.¹²³ Dahinter stand auch die Überlegung der Regierung,

of Wartime Shortage: A History of British Food Supplies in the Napoleonic War and in World Wars I and II (Durham: Duke UP, 1963) (Reprint: Literary Licensing 2012), 58 ff.; Franklin L. Ford, *A General History of Europe 1780–1830* (London: Longman, 1989) (1971, 1970), 248.

¹¹⁹ Vgl. die Berichte und Petitionen in NA PRO H.O. 42/ 138–140 mit zahlreichen Flugschriften gegen die Corn Laws, z.B. „Chronicles of the Isles; or the old Prophecy fulfilling, respecting the Corn Bill“ (H.O. 42/441).

¹²⁰ Vgl. Hansard I/XXVII HoL Sp. 652 (5.5.1814), Sp. 1065 ff. (6.6.1814) HoC Sp. 417 ff. (5.4.1814), Sp. 523 (25.4.1814), Sp. 665 ff. (5.5.1814), Sp. 875 ff. (13.5.1814), Sp. 1028 f. (27.5.1814), Sp. 1047 (3.6.1814), Sp. 1070, 1084 (6.6.1814).

¹²¹ Hansard I/XXVII, Sp. 1070 (6.6.1814).

¹²² Zu den Petitionen an das Parlament 1815 vgl. z.B. Hansard I/XXX HoL Sp. 6 ff. (5.3.1815), Sp. 617 ff. (5.6.1815) – HoC I/XXIX, Sp. 697 ff. (9.2.1815). Zu diesen Fragen vgl. auch *Annual Register 1815*, General History, 22 ff.

¹²³ Vgl. die Erörterungen in Hansard I/XXVIII HoL, Sp. 414 f. (29.6.1814), Sp. 537 ff. (5.7.1814), Sp. 829 ff. (25.7.1814) HoC Sp. 7 f. (7.6.), Sp. 479 f. (30.6.1814).

diese Frage zu verschleppen, galt es doch, unnötige Unruhen im Lande zu vermeiden. Vor allem aber hatte das Kabinett Liverpool im Sommer 1814 andere Prioritäten, da die Kriegsfinanzierung gesichert und die Währungsprobleme gelöst werden mussten.

Die Frage der Corn Laws sollte jedoch in den folgenden Jahren und Jahrzehnten bis zu ihrer Aufhebung 1846 ein brisantes Thema der britischen Innenpolitik bleiben, denn die Landwirtschaft war an Schutzzöllen interessiert, die ihnen ein gesichertes Einkommen und die Wahrung des in den "fetten" Kriegsjahren erworbenen Lebensstandards verbürgten.

Angesichts der Strukturkrise der Landwirtschaft seit 1814 – insbesondere im überwiegend landwirtschaftlich geprägten Irland – befürwortete die Regierung Liverpool die Erneuerung der Getreidegesetze (Corn Laws), trotz massiver Widerstände in Parlament und Öffentlichkeit. Die Getreidepreise waren weiter gefallen. Sie erforderten erneut Hilfsmaßnahmen, zumal es durch ein Überangebot an Landarbeitern sowie durch die in der Landwirtschaft zunehmende Mechanisierung bereits vereinzelt zu Unruhen gekommen war.¹²⁴ In den Jahren 1815 und 1816 verschärfte sich durch die europäische Subsistenzkrise die Situation. Im April 1815 kam es in Niederländisch Indien (Indonesien) zum Ausbruch des Vulkans Tambora. Der Ausbruch bewirkte eine mehrjährige weltweite Abkühlung um 3–4°C. Aufgrund der starken Explosion gelangten Aerosole und große Mengen Asche in die Stratosphäre, die in den Folgemonaten über weite Teile der Erde verteilt wurden. 1816 wurde so in Europa und weltweit zum "Jahr ohne Sommer". Folge waren Missernten und soziale Unruhen in England und auf dem Kontinent. Die europäischen Hungerkrisen führten zu einer Auswanderwelle.¹²⁵

Am 7. März 1816 hatte "Squire" Western¹²⁶, ein Hauptverfechter des "Agricultural Interest" im Parlament, eine parlamentarische Anfrage über den besorgniserregenden Zustand der Landwirtschaft eingebracht.¹²⁷ In einer ausführlichen Antragsbegründung ging er auf die Entwicklung der

¹²⁴ Vgl. hierzu die Berichte in NA PRO H.O. 42/148.

¹²⁵ Vgl. Hierzu u.a. Wolfgang Behringer, *Tambora und das Jahr ohne Sommer. Wie ein Vulkan die Welt in die Krise stürzte* (München: C. H. Beck, 2015); d'Arcy Gillen Wood, *Vulkan Winter 1816. Die Welt im Schatten des Tambora* (Darmstadt: WBG, 2015); John Dexter Post, *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World*. (Baltimore: John Hopkins UP, 1977); Günter Moltmann, ed., *Aufbruch nach Amerika. Die Auswanderungswelle von 1816/17* (Stuttgart: Metzeler, 1989); G. Moltmann, Ingrid Schöberl, *Aufbruch nach Amerika. Friedrich List und die Auswanderung aus Baden und Württemberg 1816–1817. Dokumentation einer sozialen Bewegung* (Tübingen: Wunderlich, 1979).

¹²⁶ Charles Callis Western (1767–1844), 1st Baron Western. Verfechter agrarischer Interessen im Unterhaus, dem er von 1790–1832 angehörte.

¹²⁷ Hansard I/XXXIII HoC Sp. 31–63 (17.3.1816).

Landwirtschaft seit der Französischen Revolution ein. Eine wesentliche Ursache für die katastrophale Wirtschaftslage zahlreicher Farmer sah er in der "Tenant's Property", der Malz- und Salzsteuer sowie der Steuer für Ackerpferde.¹²⁸

Die Anfrage selbst fasste die Probleme der Landwirtschaft in vierzehn Punkten zusammen:

Der Teil der Nation, dessen Kapital in der Landwirtschaft investiert sei und diejenigen Gruppen der Gesellschaft, die in diesem Bereich Brot und Arbeit fänden, würden derzeit von einer bislang nicht gekannten wirtschaftlichen Krise heimgesucht. Die Fortdauer dieser Krise könne nachteilige Folgen für das Gesamtinteresse des Landes haben. Die Nachfrage für landwirtschaftliche Produkte sei derzeit gering, so dass die zu erzielenden Preise nicht einmal die Kosten decken. Die hohen Steuern auf weiterverarbeitete Gerste hätten die Nachfrage drastisch zurückgehen lassen. Die Beibehaltung dieser Steuern in Friedenszeiten, in denen sich auch die Schmuggelmöglichkeiten enorm verbesserten, werde die einheimische Spirituosenproduktion benachteiligen und die Gerstennachfrage weiter verringern. Die Steuern für Malz, Bier und Spirituosen seien daher dringend zu reduzieren. Inländisches Getreide müsse man in Jahren des Überflusses aufkaufen und Vorräte anlegen. Nur so könne der Getreideanbau und die gleichmäßige Versorgung gefördert und Engpässe in schlechten Erntejahren vermieden werden.

Die Einfuhrerlaubnis für ausländisches Getreide und seine Lagerung im Lande verhinderten jedoch dies Vorhaben. Die Getreidegesetze der vergangenen Parlamentssession müssten daher so geändert werden, dass zollfreie Getreideeinfuhr zum Zwecke der Lagerhaltung nicht mehr gestattet werde. Zum Aufkauf der derzeitigen landwirtschaftlichen Überschüsse und zu Kapitalanlagen in der Landwirtschaft sollten Investoren durch Regierungszusagen angeregt werden. Aufgrund der hohen Besteuerung landwirtschaftlicher Produkte aus der heimischen Produktion müssten aus Wettbewerbsgründen die eingeführten Produkte der gleichen Besteuerung unterliegen. Damit solle die Landwirtschaft die gleichen Vorteile genießen, wie sie der Industrie durch Exportzuschüsse und Schutzzölle gewährt werde. Die Einfuhr ausländischer Agrarprodukte solle daher mit zusätzlichen Zöllen und Abgaben, die über den Rahmen der Korngesetze hinausgingen, belegt werden. Die Ausfuhr landwirtschaftlicher Produkte müsse durch Prämien und Zoll Rückvergütungen gefördert werden, um die Überschüsse abzubauen.

Der Zehnte und die Armensteuern, die nahezu ausschließlich von den landwirtschaftlichen Produzenten aufgebracht werden müssten, würden als

¹²⁸ Vgl. hierzu auch NA PRO H.O. 42/148 z.B. Hobhouse – Sidmouth, Wilton Park, 1.1.1816.

immer bedrückender empfunden; daher mussten die landwirtschaftlichen Erzeuger dringend in anderen Bereichen entlastet werden.¹²⁹

Der Zeitpunkt, den der entschiedene Agrarprotektionist "Squire" Western für seine Motion aussuchte, war geschickt gewählt: einen Tag vor der ersten Abstimmung über den Heereshaushalt und gut eine Woche vor dem entscheidenden Votum über die Besitzsteuer. Bei einer kurzen Aussprache über die Situation der Landwirtschaft wurden Westerns Vorschläge wohlwollend aufgenommen und sogar als maßvoll gerühmt. Sprecher des Regierungslagers, wie Robinson und Huskisson, wiesen jedoch darauf hin, dass der neu zu etablierende Agrarausschuss sicher nicht alle Probleme lösen und die hochgespannten Erwartungen der Öffentlichkeit wohl enttäuschen werde.¹³⁰ Die Probleme, denen er seine ganze Aufmerksamkeit zuwenden müsse, seien kompliziert, weil sie wesentliche Fragen der sog. politischen Ökonomie berührten.¹³¹

Die 1814 entstandene Krise in der Landwirtschaft Großbritanniens erfasste im folgenden Jahr nahezu alle Bereiche des Wirtschaftslebens. Sieht man von geringfügigen punktuellen Erholungen von Handel und Industrie ab, so verblieb die britische Wirtschaft zwischen 1815 und 1821 in einer Rezession, obwohl sich die Regierung bemühte, Handel, Industrie und Landwirtschaft zu unterstützen und neue Märkte zu erschließen. Die enormen Wachstumsraten von Handel und Industrie in den letzten Kriegsjahren ließen sich seit dem Ende des Krieges 1815 nicht fortsetzen. Da der Bedarf an militärischen Ausrüstungsgegenständen aller Art gedeckt war, blieben die Regierungsaufträge, die die Konjunktur nicht nur belebt, sondern auch überhitzt hatten, infolge drastischer Sparmaßnahmen plötzlich aus. Vergeblich hofften Industrie und Handel, mit Kriegsende auf dem Kontinent einen lukrativen Markt vorzufinden. Das vom Krieg verwüstete und erschöpfte Europa war für britische Waren kaum aufnahmefähig. Dies führte dazu, dass der Handel, der mit dem Kriegsende Europa zunächst mit britischen Produkten überschwemmt hatte, diese nicht absetzen konnte und die Produzenten in den europäischen Staaten von ihren Regierungen Maßnahmen zum Schutz ihrer heimischen Wirtschaft forderten. Wegen der anhaltenden Schwäche der britischen Währung, die sich im Laufe des Jahres 1815 nur langsam erholte, mussten Industrie und Handel bei den abgesetzten Produkten auch noch Währungsverluste hinnehmen. Die Folge dieser ebenso fatalen wie unerwarteten Entwicklung waren nicht wie erhofft "Peace and Plenty" für die britischen Kaufleute und Fabrikanten, sondern zahlreiche Konkurse. Die schlechte Wirtschaftslage ließ die Arbeitslosenzahlen emporschnellen und brachte steuerliche Belastungen durch höhere "Poor Rates". Hinzu kam, dass

¹²⁹ Hansard I/XXXIII HoC Sp. 55 f.

¹³⁰ Ibid., Sp. 63 ff.

¹³¹ Ibid., Sp. 66 f.

der Abbau von Armee- und Marinepräsenz zusätzliche Arbeitskräfte freisetzte, die den Arbeitsmarkt belasteten. So wurden allein 1816/17 über 332 000 Seeleute und Soldaten aus der Marine und Armee entlassen.¹³²

Die Regierung wurde durch den enormen Schuldenberg – die “National Debt” betrug 1816 über 902 Millionen Pfund Sterling und war damit mehr als dreieinhalb Mal so groß wie im Jahre 1793 – zu einer restriktiven Ausgabenpolitik gezwungen. Um die gewünschte Rückkehr zum Goldstandard baldmöglichst vollziehen zu können, war sie im Zusammenarbeit mit der Bank von England genötigt, durch eine Deflationspolitik das britische Pfund – der Kurs des Papierpfundes lag 1813 etwa 30% unter dem Goldwert – wieder zu stabilisieren.¹³³ Bis 1819 gelang es, die Disparität zwischen “Papierpfund” und “Goldpfund” auf fünf Prozent zu bringen, so dass es schließlich 1821 gelang, zum Goldstandard zurückzukehren. Über eine “Property Tax” wäre dieses Ziel wahrscheinlich bereits früher erreicht worden. Die Regierung wagte jedoch nicht noch einmal, die Wiedereinführung dieser Steuer zu betreiben. Die Abschaffung der “Property Tax” brachte nicht die erhoffte Entlastung für das Land, ebenso wenig wie die für die ersten Nachkriegsjahre charakteristische Forderung nach immer größeren Steuererleichterungen, verknüpft mit dem Ruf nach einem “cheap government”. Eher trat das Gegenteil ein. Der vom Parlament abgesteckte Finanzrahmen, die sich hieraus ergebenden Einnahmeverluste und drastischen Einsparungsmaßnahmen bewirkten eher Unruhen und Arbeitslosigkeit. Der Schrei nach “parsimony” und “economy” – ein nur zu verständlicher Wunsch nach den übermäßig hohen Kriegssteuern und Lasten – erwies sich als Bumerang. Die drastische Beschneidung der Regierungsausgaben wirkte nachhaltig auf Landwirtschaft und Industrie. Regierungsaufträge blieben aus, Inlandsverbrauch und Export kamen aber nur sehr langsam wieder in Gang. Vor dem Oberhaus betonte Premierminister Liverpool am 26. Februar 1822 mit Recht, dass die Depression der Nachkriegsjahre nicht zuletzt auf die vom Parlament erzwungene Sparpolitik zurückzuführen sei, die eine Belebung der Inlandsnachfrage verhindert habe, wofür die Landwirtschaft das beste Beispiel biete. In den letzten Kriegsjahren habe die Regierung jährlich für nahezu zwei Millionen Pfund Fleisch und andere landwirtschaftliche Produkte geordert. 1822 werde die Administration nicht einmal ein Zehntel dieses Betrages für diese Zwecke aufwenden.¹³⁴

¹³² Gash, *After Waterloo*, 147.

¹³³ Sir John Clapham, *The Bank of England. A History* (Cambridge: Cambridge UP, 1966), Bd. II 1797–1914, 49 ff.; Cookson, *Liverpool's Administration*, 21 ff.

¹³⁴ Hansard II/VI HoL Sp. 682–717 (26.2.1822): *During the war, and especially during two or three years of the war, an expenditure took place which, if it had continued, must have produced the most fatal consequences, but which was called for at the time by considerations of sound and*

Fehlende Einnahmen und der Zwang zum Budgetausgleich nötigten das Kabinett Liverpool zwischen 1816 und 1820, die Fehlbeträge mittels Regierungsanleihen zu finanzieren. Dabei mussten stets – mit Ausnahme des Jahres 1817 – sechzig und mehr Prozent des Haushaltes auf dem Kapitalmarkt beschafft werden.¹³⁵ Das “balanced budget” blieb bis in die dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts eine “heilige Kuh”. Der britischen Öffentlichkeit und dem Parlament war nach Waterloo die Keynesianische Wirtschaftstheorie des “deficit spending” ebenso wenig einsichtig wie nach dem Ersten Weltkrieg. Man suchte das Heil in Sparsamkeit und Deflation. Als die von Parlament und Öffentlichkeit dem Kranken verordnete Medizin nicht sofort die gewünschte Wirkung zeigte, erhöhte man die Dosis. So wurden die Regierungsausgaben in den folgenden Jahren weiter gekürzt¹³⁶, desgleichen die Zivilliste, die Gehälter und andere öffentliche Aufgaben, wie beispielsweise die Aufwendungen für

indispensable national policy. The effect of that expenditure certainly was, to create for the farmer an immense market for his produce. The cessation of the demand must necessarily be followed by effects injurious to him. During the last years of the war, the annual demand of the government of this country on the market, for meat and other provisions, exceeded 2,000,000 £.; at present it does not reach 200,000 £. Your lordship may easily conceive the effect of such a reduction in the demand for the farmer's produce. And this is a most material point to consider; because, although I admit that such a reduction of the public expenditure as is consistent with justice, and with the safety of the state, can alone place public affairs on a sure and solid foundation; yet it ought not to be forgotten that the immediate effect of that reduction must be, to aggravate the distress of the farmer, by diminishing the demand for his produce; as I have already observed, it is a market and a consumer that the farmer really wants.

¹³⁵ Arthur Aspinall, E. Anthony Smith, eds., *English Historical Documents* (London: Eyre & Spottiswoode 1971), Bd. XI (in der Folge EHD), S. 577:

Jahr	Einnahmen £	Kreditaufnahme £	Ausgaben Civil Government £	Ausgaben Army/Navy £
1803	41 168 024	44 464 102	9 072 087	25 290 914
1804	42 441 655	32 441 654	7 448 969	24 856 865
1813	70 336 591	83 698 697	9 555 940	58 834 552
1814	74 686 242	101 451 379	9 669 084	74 180 385
1815	77 887 336	92 934 267	10 439 282	72 473 101
1816	79 101 126	97 932 505	10 768 336	56 468 866
1817	69 265 851	60 935 085	10 270 293	28 180 560
1818	57 600 698	61 485 764	9 566 231	17 702 297
1819	59 509 469	79 203 736	10 577 580	15 705 405
1820	58 073 316	63 143 923	9 780 301	16 678 158
1821	59 892 314	83 822 731	9 688 311	16 717 730
1822	61 611 769	82 330 377	9 896 612	16 629 730

¹³⁶ Vgl. EHD XI, S. 577:

Armee und Marine.¹³⁷ Das Thema “cheap government” beherrschte auch die Parlamentswahlen im Sommer 1818. Obwohl sich die Regierung zuversichtlich gab, war ihr Ausgang nicht klar vorherzubestimmen. Dabei fürchtete das Kabinett weniger eine Stärkung der Whigs, als jener unabhängigen Abgeordneten, die eine noch stärker eingeschenkte Sparpolitik befürworteten.¹³⁸ Wähler, die ansonsten stets die Tories unterstützt und die Whigs verachtet hatten, warfen jetzt der Regierung vor, sie habe nicht genug unternommen, um Frieden und Wohlstand des Landes zu fördern.¹³⁹ Diese Gruppen sahen aber nicht, dass die Budgetbewilligungspolitik des Parlamentes in hohem Maße mitverantwortlich für die wirtschaftliche Depression war. Den Unterhauswahlen von 1818 ging ein Wahlkampf voraus, wie er an Heftigkeit erst 1832 wieder geführt werden sollte. Die tatsächliche Stärke der Regierung blieb jedoch bis zu den ersten Abstimmungen im Parlament unklar, da 157 Abgeordnete ohne Parlamentserfahrung in das Unterhaus eingezogen.¹⁴⁰ Trotz

Jahr	Einnahmen £	Kreditaufnahme £	Ausgaben Civil Government £	Ausgaben Army/Navy £
1803	41 168 024	44 464 102	9 072 087	25 290 914
1804	42 441 655	32 441 654	7 448 969	24 856 865
1813	70 336 591	83 698 697	9 555 940	58 834 552
1814	74 686 242	101 451 379	9 669 084	74 180 385
1815	77 887 336	92 934 267	10 439 282	72 473 101
1816	79 101 126	97 932 505	10 768 336	56 468 866
1817	69 265 851	60 935 085	10 270 293	28 180 560
1818	57 600 698	61 485 764	9 566 231	17 702 297
1819	59 509 469	79 203 736	10 577 580	15 705 405
1820	58 073 316	63 143 923	9 780 301	16 678 158
1821	59 892 314	83 822 731	9 688 311	16 717 730
1822	61 611 769	82 330 377	9 896 612	16 629 730

¹³⁷ Hansard I/XXXV Sp. 258 f., 654 ff.; Hansard I/XXXVI Sp. 37 f. Vgl. auch BL Add. MSS Liverpool Papers 38191, Huskisson – Liverpool, Eastham, 9.7.1818: *I am convinced that without prudence in the Regent's Expenditure, and something more than has hitherto been done to diminish that of the State, you will feel the bad consequences in the New Parl^t and in public opinion, which is after all the power to which we must look for any durable and prevailing influence in P^t itself*. Vgl. auch Cookson, *Liverpool's Administration*, 116 ff. und Gash, *After Waterloo*, 155.

¹³⁸ Vgl. BL Add. MSS Liverpool Papers 38191, Korrespondenz Juli 1818.

¹³⁹ Ibid., Huskisson – Liverpool, Eastham, 9.7.1818: *Be assured that the feeling is strong in the Country, that we have not done enough: that it is the feeling of many Men not only moderate but even friendly to Govt [...]. The old remark, that a Ministry enjoying the cordial good will of the Sovereign is best for War, but unfitted for peace, and especially with the present sovereign*.

¹⁴⁰ Cookson, *Liverpool's Administration*, 141 ff. und Gerrit Parmele Judd, *Members of Parliament 1734–1832*. (New Haven: Yale UP, 1955), 28 f.

Liverpools handels- und industriefreundlicher Politik hatte die Regierung nur wenige Wähler aus der “middling sort of people” gewonnen, nicht zuletzt aufgrund der instabilen innenpolitischen Situation von 1817/18, die durch Unruhen, Preiskrawalle¹⁴¹ und Streiks¹⁴² gekennzeichnet war. Der kommerzielle Mittelstand war verunsichert, die Magistrate riefen in Ermangelung ausreichender eigener Polizei- und Ordnungskräfte zunehmend nach Truppenstationierungen, die aber wegen der Kürzungen im Militärhaushalt nicht, oder nur teilweise möglich waren. 1822 hatte Lord Liverpool die drastische Beschneidung der Ausgaben der Exekutive als wesentliche Ursache der Wirtschaftskrise seit 1814 bezeichnet. Fallende Exporte, steigende Importe und fehlende Regierungsaufträge trafen einige Bereiche der Wirtschaft doppelt hart, während die Arbeitsmarktsituation durch zahlreiche Entlassungen aus Marine und Armee zusätzlich verschärft wurde. Einer dieser Bereiche war die sog. “Shipping Interest”. Werften und Reedereien hatten während des Krieges zahlreiche Regierungsaufträge erhalten. Die Sparmaßnahmen der Regierung und die schlechte Wirtschaftssituation von Landwirtschaft, Handel und Industrie brachten Einschränkungen im Transportverkehr. Mit Kriegsende wurden zahlreiche Seeleute in britischen Häfen abgeheuert, da Aufträge fehlten, die Reeder wollten mit geringerer Bemannung auskommen und zudem weniger Heuer zahlen. Die mittellosen Seeleute aus aller Herren Länder wurden zu einem Herd der Unzufriedenheit in den Hafenstädten und belasteten die Armenkasse.¹⁴³ Die Abmusterungen in der “Royal Navy” setzten weitere Arbeitskräfte für die

¹⁴¹ NA PRO H.O. 41/2–4; NA PRO H.O. 42/158–182; NA PRO H.O. 40/4 (3), 5 (1, 2, 3, 4a, 4b–7), 6 (2, 4, 6, 7–9), 7 (1–5, 8, 10), 8 (1, 2, 4); Vgl. auch Frank Ongley Darvall, *Popular Disturbances and Public Order in Regency England: Being an Account of the Luddite and other disorders in England during the Years 1811– 1817 and the attitude and activity of the authorities* (London Oxford: Oxford UP 1934, 160 ff.; John Stevenson, *Popular Disturbances in England 1700–1832* (New York: Routledge, 2013); J. Stevenson, “Food Riots in England, 1792–1818,” in Roland E. Quinault, John Stevenson, eds., *Popular Protest and Public Order. Six Studies in British History, 1790–1920* (London: Routledge, 2021 (1974), 33–74; Andrew Charlesworth, ed., *An atlas of rural protest in Britain, 1548–1900* (Philadelphia: University of Philadelphia Press, 1983); John Bohstedt, “Food Riots and the Politics of Provision in Early Modern England and France, the Irish Famine and World War I,” in Michael T. Davis, ed., *Crowd Actions in Britain and France from the Middle Ages to the Modern World* (London Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), 101–123.

¹⁴² Vgl. z.B. NA PRO H.O. 42/178, Byng – Home Office (Beckett), most private, Pontefract, 26.7.1818.; Ibid., Norris – Sidmouth, Manchester, 29.7.1818, sowie NA PRO H.O. 42/180.

¹⁴³ Vgl. z.B. NA PRO H.O. 42/142, Birch (Mayor) – Admiralität (Melville), 3.2.1815: Viele entlassene Seeleute seien arm und krank, man müsse sich um sie kümmern. *The above Claß of Paupers consists chiefly of Danes, Swedes, Portuguese, Italians, French & some from Sierra Leone; many of them in a state of filth & deacease wanting instant relief; besides many British subjects born beyond sea.* Aber auch zahlreiche Engländer, Schotten und Iren seien darunter *who are in want*

Handelsmarine frei. All dies führte bereits während des Winters 1814/15 in den Hafenstädten zu Unruhen, die jedoch 1815 kurzfristig zurückgingen, da mit Napoleons Rückkehr momentan wieder Seeleute gebraucht wurden. Im Spätsommer und Herbst 1815 kam es jedoch erneut zu Unruhen. In London, Clyde, Leith, Hull und Yarmouth forderten die arbeitslosen Seeleute Beschäftigung und Brot.¹⁴⁴ Zum eindrucksvollsten Streik kam es jedoch im September und Oktober 1815 in den Häfen des Nordostens.¹⁴⁵ Die Forderungen der Seeleute an Wear und Tyne betrafen die Bemannung der Schiffe, die Heuer für die Küstenschiffahrt zwischen Tyne, Wear und London sowie die sofortige Abheuerung ausländischer Seeleute von Schiffen aus den Häfen des Nordostens. Auf diese Weise wollte man die Arbeitslosigkeit unter den einheimischen Seeleuten beheben oder zumindest entscheidend mildern. Nachdem die Schiffseigner die Forderungen der Seeleute zurückgewiesen hatten, legten die Seeleute gemeinsam mit Bergleuten und "Keelmen"¹⁴⁶ den gesamten Transport zwischen Kohlegruben, Häfen und Bestimmungshäfen lahm. Die Behörden in Newcastle und in den anderen Städten der Region wie Sunderland und Wearmouth hielten die Wünsche der Seeleute für berechtigt, glaubten zunächst an eine gütliche Einigung zwischen den Vertretern der Seeleute und der Schiffseigner, forderten jedoch von der Admiralität die Entsendung eines Kriegsschiffes zur Aufrechterhaltung von Ruhe und Ordnung in den Häfen. Die Admiralität erachtete den Wunsch der Seeleute, ausländische Seeleute zu entlassen, als wenig praktikabel und sicherte eine verstärkte Rekrutierung für die Marine im Nordosten zu. Die Rekrutierungsbehörden wurden sogar ermächtigt, Optionen für bestimmte Schiffstypen anzunehmen. Angesichts steigender Arbeitslosenzahlen unter den Seeleuten hielten deren Führer dies jedoch für wenig hilfreich, die Arbeitsmarktsituation in der Region zu entspannen. Als die Schiffseigner nur zu unzureichenden Konzessionen bereit waren, sperrten die gut organisierten Seeleute, deren Sprecher erst vor kurzer Zeit aus der "Royal Navy" ausgemustert worden waren, am 4. September 1815 die Tyne- und

of every necessary & cannot get employ; many of them worn down, willing to be passed Home, but being in a State of absolute debility, are not able to proceed with Walking Pafes.

¹⁴⁴ Vgl. die Berichte an das Home Office NA PRO H.O. 42/145–147.

¹⁴⁵ Vgl. die Berichte, Forderungen und Sitzungsprotokolle bei den Akten des Home Office, NA PRO H.O. 42/146 und NA PRO (Admiralty) ADM 1/1669. – Vgl. auch Norman McCord, "The Seamen's Strike of 1815 in North-East England," *The Economic History Review* XX (1968): 127–143; N. McCord, "Tyreside Discontent and Peterloo," *Northern History* 2 (1967): 91–111; D. J. Rowe, "The Strikes of the Tyneside Keelmen in 1809 and 1819," *International Review of Social History* 13 (1968): 58–75; Maurice Milne, "Strikes and Strike-Breaking in North-East England, 1815–44: The Attitude of Local Press," *International Review of Social History* 22 (1977): 226–240.

¹⁴⁶ Die "Keelmen" stellten auf Tyne und Wear die Besatzung der Flussschiffe. Vgl. McCord, *Seamen's Strike*, 127.

Wearhäfen. Der Kohletransport auf den Flüssen sowie der Gesamthandel in den Häfen kamen zum Erliegen. Schiffe konnten nur mit Genehmigung der Streikenden die Häfen verlassen. Dabei betonten die Seeleute, dass sie auf Gewaltakte verzichten wollten.¹⁴⁷ Auch die Admiralität, die schließlich nach langem Zögern auf Drängen des "Home Office" doch ein Kriegsschiff in den Tyne entsandte, wollte Gewalt vermeiden. Der Kapitän wurde angewiesen, seine Besatzung nicht gegen die Streikenden einzusetzen. Auch das Home Office entsandte einen Beobachter nach Newcastle, der über die Vorgänge und die berechtigten Wünsche der Streikenden nach London berichtete. Als alle Schlichtungsversuche der Behörden zwischen Streikenden und Schiffseignern scheiterten, wollte das Innenministerium die Blockade der Häfen brechen. Die Marine- und Armee-Einheiten in der Region wurden bis Mitte Oktober 1815 verstärkt, um durch eine Demonstration militärischer Macht ein Einlenken zu erreichen. Innenminister Lord Sidmouth erklärte, die Seeleute müssten erst ihr ungesetzliches Vorgehen beenden, ehe ihre – berechtigten – Klagen angehört werden sollten. In einer gut geplanten "Polizeiaktion" wurden die Blockadeschiffe besetzt und die Straßen zwischen den Städten und den Häfen abgeriegelt. Die Seeleute durften sich aber zur Diskussion der Forderungen versammeln. Sidmouth hatte die Behörden auch angewiesen, gegen die Seeleute und ihre Führer nicht hart einzuschreiten und von Prozessen möglichst abzusehen, da die Nation den Seeleuten so viel verdanke.¹⁴⁸ Auf einer Massenversammlung nahmen die Seeleute schließlich doch das vorher als unzureichend abgelehnte Angebot der Schiffseigner an. Darin hatten diese geringfügige Erhöhung der Heuer und Vollbemannung zugesagt. Diese Bedingungen wollten sie nun nicht mehr einhalten, nachdem der Streik gebrochen war. Unter dem Druck der Behörden mussten die Schiffseigner, die versucht hatten, jetzt neue Bedingungen zu ihren Gunsten zu erwirken, ihre zunächst gegebenen Zusagen einhalten.¹⁴⁹ Das Verhalten der Schiffseigner, die zunächst zu keinerlei Konzessionen bereit gewesen waren und die auf eine gewaltsame Brechung des Streikes durch die Behörden gesetzt hatten und erst unter Druck Zugeständnisse machten, wurde von den Verantwortlichen im Innenministerium, von den Grafschaftsbehörden

¹⁴⁷ Vgl. den Bericht von Kapitän Caulfield an die Admiralität (NA PRO ADM 1/1669) vom 16.9.1815: *I took the opportunity of again impressing on the minds of these men, the danger, as well as folly of their proceedings – and they repeated their promise, that no act of violence should be committed – which I have every reason to believe as about 6000 of them walked thro' the Town this day, and quietly dispersed.*

¹⁴⁸ Vgl. NA PRO H.O. 42/146, Sidmouth – Lord Mayor (New Castle), Whitehall, 18.10.1815; ders. – John Cartwright, Whitehall, 20.10.1815.

¹⁴⁹ Die Schiffseigner versuchten dennoch, die Vereinbarungen über Bemannung und Heuer zu unterlaufen. Sie verließen die Häfen mit voller Besatzung und setzten später die "überzählige" Mannschaft an Land aus. (Vgl. NA PRO H.O. 42/146, Berichte Cartwrights).

wie von den lokalen Magistraten nahezu einhellig missbilligt.¹⁵⁰ Die Forderungen der Seeleute wurden dagegen von den politischen Verantwortlichen, soweit sie keine eigenen Interessen verfolgten,¹⁵¹ als gerechtfertigt anerkannt. Die Führer des Streikes sollten daher auch möglichst nicht bestraft werden.¹⁵² Zur Unterstützung der Lokalbehörden entsandte Sidmouth einen hochqualifizierten Beamten des "Bow Street Police Office" den "Chief Clerk" Stafford, nach Newcastle. Er sollte darauf achten, dass möglichst keine Strafverfahren gegen die Streikenden eingeleitet würden. Die Behörden missbilligten diese Intervention Londons, da sie Strafverfolgungen im Zusammenhang mit den Streiks als eigene Angelegenheit betrachteten. Bei der ersten "Quarter Session" 1816 wurden jedoch nur sieben Streikteilnehmer zu Gefängnis zwischen zwei und zwölf Monaten verurteilt.

Dieser Streik im Nordosten Englands vermittelt wertvolle Einsichten in die Regierungspolitik gegenüber Streiks und Unruhen, aber auch in die Hindernisse, die sich der Regierung in den Weg stellten. Sehr deutlich wurde hierbei, dass das "Home Office" nicht länger bereit war, wie dies teilweise noch 1812 geschehen, Unruhen und Streiks sofort militärisch niederzuschlagen. Das Kabinett vertrat die Auffassung, dass begründete Forderungen und Klagen der "lower sort of people" angehört und möglichst gelöst werden mussten, ohne dabei Militär einzusetzen. Die Klagen der Seeleute an Tyne und Wear über die Schiffseigner waren berechtigt und gründeten im sozialen und wirtschaftlichen Bereich. Der Streik sollte nur jene Probleme beheben, die durch das Verhalten der Schiffseigner entstanden waren, er hatte also keinerlei politischen Motive. Während seiner Dauer erklangen niemals Forderungen nach Reform oder Umsturz des bestehenden politisch-sozialen Systems, wie das umfangreiche einschlägige Material zeigt. So äußerte John Cartwright, den der Innenminister als Beobachter entsandt hatte, in einem Bericht an Sidmouth lediglich, dass die bemerkenswerte Organisation und Disziplin der Streikenden leicht auch

¹⁵⁰ Vgl. NA PRO H.O. 42/146, die Berichte John Cartwright's, den Sidmouth nach Newcastle entsandt hatte, um über die Vorgänge genaue Informationen zu erhalten. Vgl. z.B. den Bericht vom 17.10.1815 sowie Sidmouth's Anweisung an Cartwright vom 20.10.1815. Siehe auch die Briefe der Magistrate an Sidmouth (ebda) sowie des Duke of Northumberland (ebda), aber auch die der Generäle Wynyard und Riall, die die Truppen befehligten.

¹⁵¹ NA PRO H.O. 42/146, Briefe des Magistrates Green (Durham County) an Sidmouth vom 8.10.1815.

¹⁵² NA PRO H.O. 42/146, Northumberland – Sidmouth, 24.10.1815: *The Combination is, I trust, at least dissolved; and it is now my earnest wish that no prosecution may be instituted except among the most prominent offenders, and that, as the law is no longer violated, that consideration and Liberality may be manifested by the shipowners, which is due to British Seamen* – Vgl. auch McCord, *Seamen's Strike*, 140 f.

einmal für andere Ziele missbraucht werden könnten.¹⁵³ Die Aufforderung des Innenministeriums an die verantwortlichen Regionalbehörden, Gewalt gegen die Streikenden möglichst zu vermeiden, soweit diese nicht selbst Gewalt gegen fremdes Eigentum anwendeten, fiel bei den Magistraten auf fruchtbaren Boden. Im Gegensatz zu vielen anderen Lokal- und Grafschaftsbehörden zeigten sie sich ihrer Aufgabe gewachsen, behielten klaren Kopf und ließen sich nicht zu Kurzschlusshandlungen, wie dies 1819 in Peterloo der Fall sein sollte, hinreißen. Das Verhalten der Magistrate machte aber auch deutlich, dass diese nicht gewillt waren, Eingriffe der Londoner Regierung in die lokale Verwaltung zu dulden. Die Streiks in den nordöstlichen Häfen bieten so ein anschauliches Beispiel dafür, dass die Regierung Unruhen nicht gewaltsam niederschlagen, sondern Spannungsabbau durch Mäßigung und Erfüllung berechtigter Gravamina erstrebte, um die “lower sort of people” in das bestehende politisch-soziale System zu integrieren. Dieses Ziel schien am besten erreichbar durch friedliche Konfliktregulierung, verhinderte das Übergreifen von Unruhen und entzog Agitatoren den Nährboden. Auch hier zeigt der Streik der Seeleute im Nordosten, dass die Aktivitäten der radikalen Reformer – am 6. Oktober 1815 hatte Major Cartwright, der “Vater der Reform”¹⁵⁴ in Newcastle gesprochen – keine Resonanz fanden und ins Leere stießen. Dennoch politisierten sich im Laufe des Jahres 1816 die Massen, was in hohem Maße auf die “Petitionsbewegungen” zurückzuführen war. Bereits seit dem Spätjahr 1813 hatte eine Massenbewegung gegen die Corn Laws eingesetzt, eine Flut von Petitionen gelangte an das Parlament und bewirkte zumindest, dass sich ein Parlamentsausschuss eingehend mit dieser Frage befasste. Doch die Petitionen verfehlten ihre Absicht. Im Gegenteil, das Parlament stellte sich auf die Seite agrarischer Interessen und verabschiedete 1815 ein entsprechendes, protektionistisches “Getreide”- Gesetz, das allerdings aufgrund der schlechten wirtschaftlichen Lage der Landwirtschaft ebenso wenig Abhilfe schaffen konnte, wie die vom Parlament erzwungene Abschaffung der “Property Tax” im März 1816. Gerade die “Petitionsbewegung” für die Abschaffung der Property Tax”, die von der Whig-Opposition in beiden Häusern des Parlamentes unterstützt wurde, gewann zunehmend eine Eigendynamik, die immer schwieriger unter

¹⁵³ NA PRO H.O. 42/146, Berichte Castlereaghs an Sidmouth vom 14., 17. und 20.10.1815. Auf den unpolitischen Charakter des Streiks verweist ein Bericht des Chief Clerk Stafford an Sidmouth vom 31.10.1815, in dem es heißt, *it does not appear that the Seamen had any other object in view beyond that which they averred which was an increase in wages and that the ships should carry an additional number of men in proportion to their tonnage.*

¹⁵⁴ William Ralph Cartwright (1771–1847), 1797–1831 M.P. für Northamptonshire, 1832–1846, M.P. für South-Northamptonshire (Er setzte sich nachhaltig für eine Parlamentsreform auf friedlichem Wege ein).

Kontrolle zu halten war. In die Petitionen flossen zunehmend politische Töne ein. Mit der Ablehnung des Parlaments als wahren Repräsentanten des Volkes verbanden sich bald die Forderungen nach politischen Reformen und einer Umverteilung der Macht¹⁵⁵, Gedanken, die von radikalen Whigs unterstützt wurden. Doch auch die gemäßigten Whigs zeigten sich zu sofortigen Reformen bereit, um die aristokratische Herrschaft zu sichern. Im Gegensatz hierzu lehnte die Regierung jedoch sofortige und tiefgreifende Reformen als bedenklich ab. Das bestehende politisch-soziale System sollte vielmehr schrittweise reformiert werden, um eine organische Entwicklung zu garantieren. Gemäßigte Whigs und gemäßigte Tories waren sich im Ziel, nämlich der Erhaltung und Sicherung aristokratischer Herrschaft, völlig einig. Differenzen bestanden nur über den besten Weg zu diesem Ziel. Die Unterstützung der Forderungen nach mehr "popular government" verband sich im Lager der Whigs mit viel modischem Opportunismus. Man wollte die Stimmung des Landes, das Befreiung von den Steuerlasten des Krieges ersehnte, für den Sturz der Regierung ausnützen, um selbst endlich wieder die Regierungsverantwortung zu übernehmen. Immer wieder in den Jahren nach 1815 glaubten sich die Whigs fast am Ziel und erörterten bereits Ministerlisten.¹⁵⁶

4. Die Frage der inneren Ordnung

Die nach 1798/99 erneute ernste wirtschaftliche Krise von 1811/12 – charakterisiert durch schlechte Ernten, steigende Preise, fallende Löhne, Entlassungen und wachsende soziale Konflikte – konnte nach dem Sieg von 1813/15 durch eine zunehmende Öffnung der europäischen Märkte für britische Produkte und durch Ausweitung des Überseehandels langsam überwunden werden. Bereits bis zum Ende des Jahres 1813 waren die Versorgungsschwierigkeiten weitgehend behoben. Der Rückgang der Lebensmittelpreise und die verbesserte Wirtschaftslage führten auch zu einem Rückgang der Preiskrawalle in den industrialisierten Regionen Mittel- und Nordostenglands sowie in Schottland und Südwestes.¹⁵⁷ Dennoch waren Unzufriedenheit mit der wirtschaftlichen

¹⁵⁵ Hansard I/XXXII HoC Sp. 433 ff. (13.2.1816). Vgl. auch NA PRO H.O. 42/157 wo sich neben Berichten zahlreiche Flugschriften zur Parlamentsreform finden z.B. *Political Litany to be said or sung at all Firesides in England, Wales, Scotland and Ireland* (Coventry) – Vgl. auch NA P.R.O.T.S. 11/155 (466), 43 pt. 4.1, 155, 157, 202 – Vgl. auch NA PRO H.O. 40/7 (1), 8 (1) – NA PRO H.O. 40/9 (1) Pamphlets und NA PRO H.O. 40/9 (3) Papers found with Prisoners. Vgl. z.B. auch Walter Fawkes Esq., *The Englishman's Manual, or a Dialogue between a Tory and a Reformer* (London, 1817) (NA PRO H.O. 40/10 (3)).

¹⁵⁶ Mitchell, *Whigs in Opposition*, 116 ff.; Cookson, *Liverpool's Administration*, 69.

¹⁵⁷ Vgl. die Berichte an das Home-Office in NA PRO H.O. 42/137–142 und NA PRO H.O. 40/1/I, II.

und sozialen Situation weit verbreitet, vor allem in den vom sozialen Abstieg bedrohten Schichten, die durch den zunehmenden Einsatz von Maschinen in Landwirtschaft und Industrie aber auch im Transportwesen ihre Arbeitsplätze verlieren mussten. Davon zeugt die Zunahme der Einbruchdelikte,¹⁵⁸ aber auch die Fortdauer des “Maschinen-Stürmens” (“Maschine-breaking”), vor allem in Nottinghamshire.¹⁵⁹ Hingegen hatten die harten Urteile gegen die Maschinenstürmer seit Anfang 1813 ihre Wirkung nicht verfehlt.¹⁶⁰ Als daher im Unterhaus im November 1813 die zweite Lesung der “Lace and Stocking Frame Bill” erfolgte, die für das Zerschlagen von Webrahmen die Todesstrafe vorsah, mehrten sich die Stimmen gegen dieses Gesetz, das zum gegenwärtigen Zeitpunkt unangebracht sei¹⁶¹, und selbst der Generalstaatsanwalt vertrat die Auffassung, dass die Umstände für die Einführung des Gesetzes nicht länger gegeben seien.¹⁶² Die Magistrate befürchteten jedoch nach wie vor Ausschreitungen und waren beunruhigt durch Waffendiebstähle und anonyme Drohungen gegen Militärdepots.¹⁶³ Immer wieder wurde 1813/14 von den Magistraten Militär angefordert, um Ruhe und Ordnung zu wahren und ein “Losschlagen der Revolution” zu vereiteln.¹⁶⁴ Bewaffnete Männer würden sich in den Mooren Yorkshire’s zusammenrotten und die Revolution beginnen. Die Furcht der Lokalbehörden vor einer erfolgreichen Agitation der “revolutionären Partei” unter den Unzufriedenen findet sich in den Berichten an das Innenministerium gegen Ende des Krieges relativ häufig. Sie weisen darauf hin, dass die Spannungen im Gesellschaftsgefüge von den Magistraten empfunden wurden. Sie waren aber unsicher und vielfach ungeeignet mit diesen Problemen

¹⁵⁸ Vgl. die Kriminalstatistik in NA PRO H.O. 42/141 (1814): *Statement of the Number of Criminal Offenders committed to the different Goals in England and Wales 1814*. Zwischen 1810 und 1813 wurden “Criminal Offenders committed to the different Goales in England and Wales 1814: 3158 (1810), 3163 (1811) 3913 (1812) 4422 (1813); NA PRO Treasury Soliciter’s Papers (in der Folge T.S.) 11/ 980–3580; Vgl. auch John J. Tobias, *Crime and Industrial Society in the Nineteenth Century* (New York: Schocken Books, 1972 (1967), 26 ff.; G. D. H. Cole, Raymond Postgate, *The Common People 1746–1946* (London: Routledge, 1971(1938), 179 ff.

¹⁵⁹ NA PRO H.O. 40/2(1–9) und NA PRO H.O. 42/ 137–141.

¹⁶⁰ NA PRO H.O. 42/132, 133 sowie Thomis, *Luddites*, 181; Frank Ongley Darvall, *Popular Disturbances and Public Order in Regency England*, 135 ff.; Nathan Ashley Bend, *The Home Office and Public Disturbance c. 1800–1832* (PhD University of Hertfordshire, 2018).

¹⁶¹ Hansard I/XXVII HoC Sp. 208 ff. (29.11.1813), Sp. 218 f. (30.11.1814). Sp. 238 f. (3.12.1813).

¹⁶² Ibid., Sp. 238 f. (3.12.1813). Sp. 246 ff. (6.12.1813).

¹⁶³ Vgl. z. B. NA PRO H.O. 42/141: So wurde ein Militärdepot in Derby anonym bedroht: *We want som Bol Cartrig an Sum Harms, You may expect us very soon. Ned Ludd*.

¹⁶⁴ Ibid. die Berichte und Anträge der Magistrate an das Home Office im Jahre 1814, z. B. NA PRO H.O. 42/141: Coldham (Nottingham) – Sidmouth Oktober, November 1814 *Conspiracy of the Framework knitters; committing of the most violent outrages against the public peace*. Bittet um mehr Militär.

fertig zu werden. Die entsprechenden Akten geben auch bereits Hinweise auf die hieraus resultierenden späteren Konflikte. So kam es immer wieder zu Auseinandersetzungen zwischen den lokalen Behörden und militärischen Stellen über die Zweckmäßigkeit des Einsatzes von Militär zur Aufrechterhaltung von Ruhe und Ordnung im Lande. Das Innenministerium kam den Wünschen der Magistrate nach Truppenstationierungen in ihrem Bezirk nur sehr widerstrebend nach. Der Innenminister und sein Unterstaatssekretär vertraten die Auffassung, die Behörden auf mittlerer und unterer Ebene sollten erst einmal die ihnen zur Verfügung stehenden gesetzlichen Mittel ausschöpfen. Hierbei spielten u. a. zwei Überlegungen eine Rolle:

1. Bei den Unruhen des Jahres 1812 hatten die Lokalbehörden vielfach überhart reagiert. Militär wurde bei Vorfällen angefordert und eingesetzt, die im Rahmen der gesetzlichen Bestimmungen durch die Lokalbehörden hätten gelöst werden können.

2. Aus innenpolitischen Rücksichten wollte die Regierung der Whig-Opposition in der Aufrechterhaltung eines hohen militärischen Präsenzstandes keine Angriffspunkte bieten.¹⁶⁵

Aus diesen Gründen wandte sich beispielsweise Innenminister Lord Sidmouth Anfang 1814 in einem Brief an den "Chief Secretary of Ireland", Sir Robert Peel, ganz entschieden gegen die Übernahme von Polizeiaufgaben durch die Armee in Irland, Argumente, die gleichermaßen für England gälten. Es sei für die Truppenmoral schlecht, wenn sie in kleine Abteilungen aufgeteilt und mit Polizeiaufgaben belastet würde. Zum anderen seien derartige Maßnahmen auch für die Bewohner abträglich, da diese sich dann vollständig auf militärische Hilfe verlassen würden, statt der Wachsamkeit und Aktivität der Magistrate zu vertrauen und auch auf ihre eigene Klugheit und Bemühung um Schutz und Sicherheit zu setzen.¹⁶⁶

In Regierungskreisen war man auch unzufrieden mit der Arbeit der Grafschaftsbehörden und den Lokalverwaltungen in den Städten und Gemeinden. Die Verantwortlichen müssten mehr Aktivität und Einsatz zeigen, doch die Ämter waren Ehrenämter. So kam der "Lord Lieutenant of the County" in der Regel aus der "Nobility" der Grafschaft. Der Inhaber, der vielfach Parlamentsmitglied war, musste nicht in der Grafschaft wohnen. In ruhigen Zeiten fielen für die Grafschaftsbehörden, die Mittelbehörde zwischen Regierung und Lokalverwaltung, nur wenige Aufwendungen an. Nur in Zeiten der Krise musste der Lord Lieutenant sein Amt voll ausfüllen.

¹⁶⁵ NA PRO H. O. 42/141, 142; vgl. auch Bend, *Home Office Public Disturbances*, 140ff.

¹⁶⁶ Sidmouth – Peel, 19.1.1814 (gedruckt in: George Peel, ed., *The Private Letters of Sir Robert Peel* (London: J. Murray, 21899, 1920 (Reprint: Ithaca: Cornell UP, 2009) I, 132 f., 133); vgl. auch Douglas Hurd, *Robert Peel. A Biography* (London: Weidenfeld & Nicolson, 2007).

Vielfach war er aber mit den neuen Aufgaben in einer entstehenden industriellen Gesellschaft überfordert. Ähnliches galt für die Magistrate und mitunter auch die Friedensrichter¹⁶⁷, die sich mit den vielfältigen Problemen der rasch wachsenden Industrieorte konfrontiert sahen. Aufgrund dieser Situation machte man sich damals auch bereits Gedanken über ein Polizeigesetz, das im Gegensatz zum „Insurrection Act“ – dieser konnte nur in Zeiten des offenen Aufstandes zur Anwendung kommen – den Magistraten Mittel für Unruhen und Zusammenrottungen an die Hand gab, um Ruhe und Ordnung in den Distrikten aus eigener Kraft zu gewährleisten.¹⁶⁸ Im Hintergrund stand der Gedanke, die auftretenden Probleme mit möglichst friedlichen Mitteln zu lösen und keine Truppen in größerem Umfang in den Bezirken zu stationieren. Auf diese Weise wollte man auch die „Alarmist Magistrates“ zwingen, die ihnen zur Verfügung stehenden Möglichkeiten zur Wiederherstellung von Ruhe und Ordnung in ihrem Bereich einzusetzen und nur im äußersten Notfall um militärische Hilfe nachzusuchen.

Die geschilderten Probleme und Überlegungen aus der Kriegszeit sowie des Jahres 1814 sollten in den folgenden Jahren immer wieder die Politiker beschäftigen. Erst in den dreißiger Jahren wurden dann die angedeuteten Überlegungen für Reformen im administrativen Bereich realisiert. Einer der Höhepunkte der innenpolitischen Auseinandersetzungen war das „Massaker von Peterloo“ im

¹⁶⁷ J. V. Jones, „Law Enforcement and Popular Disturbances in Wales 1793–1835,” *JMH* 42 (1970): 496–523, 497 ff.; Peel, *Private Papers* I, 142 f.; Peel, *Lord Desart*, 24.2.1814 *We have a right to call on country gentlemen for the performance of the ordinary duties of a magistrate, but in the event of a commotion and a general disposition to acts of outrage, we can scarcely expect from them, at least we can only find in very rare instances, that degree of activity and vigilance which is necessary for their suppression. It may be asked ... would it not afford reasonable ground of offence to the active magistrates [...] to have a stipendiary and possibly a stranger put over their heads? I should wish to put the magistracy to shame, and to make them contribute to the expense of their own disgrace by paying the man who performed their duty*, 124 f.; John Macdonell, R.W. Lee, eds., *Reports of State Trials. New Series*. 8 Bde. (Oxford: Clarendon Press, 1927), Bd. 1, 1–170.

¹⁶⁸ David J. V. Jones, „Law Enforcement and Popular Disturbances in Wales 1793–1835,” *JMH* 42 (1970): 496–523; Peel, *Private Papers* I, Lord Castlemaine – Peel 1.11.1813 *The state of the country is growing every day more alarming. The object of the disaffected seems to be now entirely directed to the getting of arms, though they are already well provided. There is scarcely a night passes without an attack being made on some house for that purpose, and the blacksmiths are occupied at night making pikes. Believe me, when it is too late Government will sorely repent it, if they do not re-enact the Insurrection Bill*, 124; *Ibid.*, Peel – Lord Whitworth, 1.12.1813 *I should have nothing to say to-day, had it not been for the renewed lamentations of that grand alarmist Lord Castlemaine and the magistrates of his neighbourhood. Their apprehensions are wound up to the highest pitch, and they represent this country in such a state as that nothing short of the Insurrection Act, and in all probability not even that, can save it from downright rebellion*, 125.

August 1819.¹⁶⁹ Die Regierung Liverpool hatte die Habeas Corpus Akte aufgehoben. Die Verabschiedung der „Six Acts“ sollte die Behörden in die Lage versetzen Unruhen ohne Militäreinsatz zu beenden. Die Akten des Home Office zeigen augenfällig¹⁷⁰, dass die Londoner Regierung keineswegs beabsichtigte auf dem St. Peter's Field in Manchester ein blutiges Exempel zu statuieren, um den Reformern und Radikalen das Handwerk zu legen und die „lower sort of people“ zu unterdrücken. Wäre sonst das Kabinett aus den Ferien zurück nach London geeilt, um geeignete Maßnahmen zu ergreifen, die künftighin Überreaktionen der lokalen Behörden sowie weitere Massaker verhindern sollten? Aus verschiedenen Quellen war das Kabinett über Entwicklungen und Stimmung im Land gut unterrichtet. Auch wenn Reforme agitierend als Redner durch das Land zogen und die bekanntesten von ihnen, wie der ‚Orator‘ Henry Hunt, große Volksmassen anzogen, so sah die Regierung die Ursachen für die Unruhen doch eher im sozialen und ökonomischen als im politischen Bereich. So schrieb Ende Juli 1819, Earl Fitzwilliam, Lord Lieutenant der West Riding an Innenminister Sidmouth. Es bestehe kein Grund *for suspecting any disposition of the people of the West Riding, to turbulence or commotion – if there is any [employment ...] it has nothing to do with Constitutional Considerations, but arises out of the improvement in the art of manufacture, which diminished the calls for their exertions & industry, & has become to them a real, afflicting grievance.*¹⁷¹ Die Mehrzahl der Besucher der Reformveranstaltungen waren Frauen und Kinder, die Neugierde und Langeweile angelockt hatte. Sie waren mehr an Arbeit denn an politischer Mitsprache interessiert. Die Regierung ergriff daher Maßnahmen zur Förderung von Industrie und Handel und leitete Maßnahmen zur Linderung der sozialen Not in den Industrieregionen ein. Auf diese Weise wollte die Regierung Vertrauen zurückgewinnen und die Reformagitation ins Leere laufen zu lassen. Gegen die Reforme konnte die Regierung nur dann

¹⁶⁹ Zu Peterloo vgl. u.a. A. Read, *Peterloo Massacre* (Manchester: J. Wroe, 1819), digital version: <https://archive.org/details/peterloomassacre01read/page/n3/mode/2up> Zugriff 9.5.21; Michael Demson, Regina Hewitt, eds., *Commemorating Peterloo: Violence, Resilience and Claim-Making during the Romantic Era* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020); Joyce Marlow, *The Peterloo Massacre* (Rapp&Whiting London, 1969); Donald Read, *Peterloo, the massacre and its background* (Manchester: Manchester UP, 1973); Reginald James White, *Waterloo to Peterloo* (London: Macmillan, 1957); Robert Walmsley, *Peterloo. The Case reopened* (New York: Augustus M. Kelly, 1969); F. M. Leventhal, „Why a Massacre? The Responsibility for Peterloo,” *The Journal of Interdisciplinary History* 2/1 (1971): 109–118; Im größeren Zusammenhang: Norman Gash, *Aristocracy and People: Britain 1815–1865* (London: Hodder&Stoughton, 1979), 93ff.; Cookson, *Lord Liverpool's Administration*, 178ff.; Stevenson, *Popular Disturbances*, 213ff.

¹⁷⁰ Vgl. hierzu u.a. NA PRO H.O. 41/4,5 – NA PRO H.O. 42/189 – NA PRO T.S. 11/43, 155.

¹⁷¹ Fitzwilliam – Sidmouth 31.7.1819 (NA PRO H.O. 42/190). Ähnliche Äußerungen finden sich in den Berichten des für die Region zuständigen Generals Byng.

vorgehen, wenn ungesetzliche Handlungen begangen wurden. Das Home Office reagierte auf die Berichte der lokalen Behörden unterschiedlich. Die "Brandbriefe" der Lokalbehörden über Waffenlager, militärische Übungen und einen bevorstehenden landesweiten Aufstand nahm das Innenministerium zur Kenntnis und forderte genauere Angaben ein und forderte auf zu nächst die gesetzlichen Möglichkeiten auszuschöpfen ehe Militär entsandt werden könnte. Gegen die Aufstellung von "Bürgerwehren" hatte das Ministerium große Bedenken. Gewaltakte und Eigentumsdelikte seien mit gesetzlichen Mitteln und nicht mit Gewalt zu regeln. Die Lokalbehörden wurden immer wieder aufgefordert bei Unruhen und Aufläufen die Verhältnismäßigkeit der Mittel zu beachten. Gerade bei der Massenveranstaltung auf dem St. Peter's Field in Manchester ließen es die übernervösen Lokalbehörden es an der Verhältnismäßigkeit der Mittel missen als sie panikartig angesichts der militärischen Disziplin der Abordnungen aus der Region reagierten und der "Yeomanry" befahlen die Versammlung aufzulösen. Die Ruhe war damit nicht wiederhergestellt. Die Nachricht über das "Massaker" verbreitete sich im ganzen Land. Die Opposition im Parlament versuchte durch "Peterloo" die Regierung zu stürzen. Die Ereignisse in Manchester und die Agitation der radikalen Reformer bewogen das Kabinett gesetzliche Maßnahmen einzuleiten. Sie sollten den inneren Frieden sichern ohne die "English liberties" anzutasten. In einem Brief an die Verantwortlichen in Manchester stellte Liverpool fest: *I have no hesitation in declaring it to be my opinion that Parliament and the Country must make the option between Laws suited to the Danger, Military Government, or Anarchy.*¹⁷² Am 30. November 1819 verabschiedete das Parlament die "Six Acts."¹⁷³ Der entscheidende Punkt für die Regierung war dabei *that the government would only act within the broad framework of the law to defend the established order. 'English Liberties' were so revered by the nation that the ruling class would and could not bring itself to condone censorship, a large standing army, a police force, or a ban on public meetings even to cope with the politically abhorrent.*¹⁷⁴ Castlereagh plädierte im House of Commons dafür die notwendigen Maßnahmen zur Sicherheit schnell zu verabschieden und nicht zu warten *until a period when, in all human probability, they could be of no avail.*¹⁷⁵

¹⁷² Sidmouth – Hulton (Manchester) 2.9.1819 (NA PRO H.O. 41/5).

¹⁷³ Zu den "Six Acts" vgl. (60 Geo. III, c. 1–8) EHD IX Nr. 302, 335–34; Cookson, *Lord Liverpool's Administration*, 178ff., 191ff.

¹⁷⁴ Cookson, *Lord Liverpool's Administration*, 191.

¹⁷⁵ Hansard I/XLI HoC Sp. 558f., Sp. 559. Zur Debatte vgl. Ibid., S. 575ff.; Ibid., Hansard I/XXLI, HoL, sp. 578ff.; Ibid., HoC, Sp. 595 ff. (2 Dec 1819).

5. Die Probleme Irlands: Die Irische Frage und die Katholikenemanzipation

Die instabile und oftmals gespannte Situation in Irland hatte während der Kriege immer wieder das besondere Augenmerk der Regierung auf sich gezogen. Nachdem die Katholikenemanzipation aufgrund zahlreicher Widerstände, vor allem vonseiten der Krone, beim Inkrafttreten des „Act of Union“ im Jahre 1801 nicht voll realisiert werden konnte, versuchte die Regierung in London zumindest durch eine Politik des Ausgleiches den Radikalen den Nährboden für ihre Agitation weitgehend zu entziehen.¹⁷⁶ Dies wurde insbesondere seit 1812 in zunehmendem Maße notwendig, als die Frage der Katholikenemanzipation wieder in Parlament und Öffentlichkeit diskutiert wurde. Am 21. April 1814 reichten die Katholiken in Irland erneut eine Petition an das Parlament ein.¹⁷⁷ In den folgenden Monaten wurde die Frage der Katholiken verschiedentlich in beiden Häusern des Parlamentes behandelt.¹⁷⁸ Bei der Vorlage mehrerer Petitionen aus Irland und der „General Petition of the Catholics of Ireland“ im Oberhaus durch den Earl of Donoughmore¹⁷⁹, vertrat dieser die Auffassung, dass man der irischen Nation Zugeständnisse machen und die Diskussionen über diese Probleme nicht von einer Session auf die kommende verschieben sollte. Nach langen Kriegsjahren biete sich jetzt eine günstige Gelegenheit, den irischen Katholiken das oberste Privileg für den Bürger eines freien Staates zu gewähren, das Recht in beiden Häusern des Parlaments repräsentiert zu sein¹⁸⁰; hierfür sprächen alle äußeren Eindrücke. Die jüngste Tätigkeit des irischen „Catholic Board“, der Interessenvertretung der Katholiken, habe jedoch der katholischen Sache wenig gedient. Sein Verhalten habe sie eher behindert, denn eine Diskussion der Emanzipationsfrage sei zum gegenwärtigen Zeitpunkt wenig sinnvoll.¹⁸¹ Diese Auffassung teilten die meisten Mitglieder des Oberhauses, selbst der katholische Duke of Norfolk, wenn auch widerwillig.¹⁸²

Nachdem auch das Unterhaus diese Frage wieder vertagt hatte, verschärfte sich die kritische innenpolitische Lage in Irland, zumal am 3. Juni 1814 der „Catholic Board“ aufgelöst wurde, da er aufrührerische Ziele verfolge und den öffentlichen Frieden in Irland störe.¹⁸³ In diesem Zusammenhang stand auch

¹⁷⁶ Vgl. die Brief Peels: Peel, *Private Papers* I, 139 ff.

¹⁷⁷ Hansard I/XXVII HoC, Sp. 459 ff. (21.4.1814).

¹⁷⁸ Hansard I/XXVII HoC Sp. 456 ff. (21.4.1814), Sp. 871 f. (13.5.1814), Sp. 931 ff. (17.5.1814), Sp. 1016 ff. (24.5.1814), Sp. 1027 f. (27.5.1814) Hansard I/XXVIII HoL Sp. 14 ff. (8.6.), Sp. 359 ff. (28.6.1814) HoC Sp. 31 f. (8.6.1814), Sp. 487 ff. (1.7.1814).

¹⁷⁹ Hansard I/XXVIII HoL Sp. 14 (8.6.1814).

¹⁸⁰ Ibid., Sp. 15 f.

¹⁸¹ Ibid., Sp. 17.

¹⁸² Ibid., Sp. 23 ff., Sp. 24 (Duke of Norfolk), Sp. 25 f. (Earl Grey).

¹⁸³ Abgedruckt Hansard I/XXVIII, Sp. 22 f.

eine Motion Peels im Unterhaus für ein Gesetz zur wirksameren Anwendung bestehender Gesetze in Irland, die er am 23. Juni einbrachte.¹⁸⁴ Als Peel die Motion angemeldet hatte, hatte er sie bewusst ganz allgemein gehalten, um sich alle möglichen Maßnahmen offen zu halten. Dabei gedachte er, gesetzliche Bestimmungen zu erreichen, die den Behörden durch ein Polizeigesetz Mittel an die Hand gaben, die zur Aufrechterhaltung von Ruhe und Ordnung ohne Rückgriff auf den "Insurrection Act" notwendig waren.¹⁸⁵ Das Polizeigesetz sollte durch Sondervollmachten auf drei Jahre für bestimmte Bezirke ergänzt werden.¹⁸⁶ Die Notwendigkeit wirksamer gesetzlicher Maßnahmen zur Aufrechterhaltung von Ruhe und Ordnung in Irland, nachdem sich die Hoffnungen auf eine "heilsame Wirkung" der Wiederherstellung des europäischen Friedens auf Irland nicht einstellten, begründete Peel vor dem Unterhaus damit, dass die herkömmlichen Befugnisse der Zivilbehörden zur Wahrung der öffentlichen Sicherheit nicht ausreichten, der "Insurrection Act" als zu weitgehend den augenblicklichen Bedürfnissen nicht entsprechen würde. Die Ursachen für die angespannte Lage in Irland sah er weniger in sozialen Problemen. Er führte sie vielmehr auf religiöse und politische Gründe zurück:

1. Die Agitation der Presse und aufrührerische Reden von Mitgliedern des "Catholic Board" hätten die religiösen Gegensätze im Lande erneut aufbrechen lassen. Als Wirkung lasse sich feststellen, dass die irischen Katholiken das Gefühl hätten, dass die Regierung bei Verstößen gegen die Gesetze bei Protestanten und Katholiken unterschiedliche Maßstäbe anlege.

2. Die Tätigkeit politischer Vereinigungen. Diese würden in zwei Formen auftreten. Einmal Gruppen mit unterschiedlichen Zielen, die Vorgaben, lokale Missstände zu beseitigen. Sie versuchten, ihre Ziele durch Terror durchzusetzen und gingen gegen Personen, die sich ihrem Willen widersetzen – z. B. Weigerung Zahlungen zu leisten – mit Repressalien und Gewalt vor. Als Beispiel nannte Peel die "Caravats" im Queen's County und die "Carders" im County Westmeath.¹⁸⁷ Die zweite Gruppe von konspirativen Vereinigungen verfolge das Ziel des Umsturzes der bestehenden Regierung. Es sei ein Eid bekannt geworden, der die Mitglieder u.a. verpflichtete, bei einer französischen Landung die Invasoren zu unterstützen.

¹⁸⁴ Hansard I/XXVIII Sp. 163 ff. (23.6.1814). Vgl. auch *Annual Register 1814* (General History), 159 ff.

¹⁸⁵ Peel, *Private Papers I*, Peel – Gregory, 11.6.1814, S. 143 f. *I have given notice of a motion in very general terms respecting the preservation of the peace in Ireland, so that I may propose anything I please*, 143.

¹⁸⁶ *Ibid.*, *I should like to have for the next three years some additional powers in the proclaimed districts beyond those which it gives. If I could include these permanent and temporary provisions in the same Act, under the modest title of "An Act for the Preservation of the Peace in certain districts", I should get what I believe would be much more effectual than the old Insurrection Act*, 143 f.

¹⁸⁷ Hansard I/XXVIII Sp. 646 ff. (8.7.1814) sowie *Annual Register 1814*, General History, 160.

Die Gesetzesvorlage passierte nach zwei Lesungen das Parlament.¹⁸⁸ Auch zusätzliche Maßnahmen, die dem Lord Lieutenant erweiterte Vollmachten erteilten, wie die Erklärung des Ausnahmezustandes für eine Distrikt, die Verhängung von Ausgangssperren sowie die Einberufung von Sondergerichten, wurden trotz mancher Bedenken verabschiedet.¹⁸⁹

Die "irische Frag" wurde in der Folgezeit zu einem immer wiederkehrenden Konfliktherd der britischen Innenpolitik, der in den außenpolitischen Überlegungen Berücksichtigung finden musste. Dieser Zusammenhang wird deutlich, wenn man die Rolle Irlands als Faktor für die Bedingungen eines künftigen Friedens berücksichtigt.

6. Erwartungen und Hoffnungen

Die Nachricht vom Sieg der Allianz über Napoleon wurde u. a. gerade aufgrund der kritischen Situation in Irland mit Erleichterung aufgenommen. Die Verantwortlichen für die Regierung und Verwaltung Irlands hatten daher auch zu den entschiedensten Gegnern eines Verhandlungsfriedens mit Bonaparte gehört und hätten ihm größte Widerstände entgegengesetzt. Die letzten Kriegsjahre gegen Napoleon und der gleichzeitige militärische Konflikt mit den Vereinigten Staaten von Nordamerika hatten in Irland zu einer gespannten und schwierigen Lage geführt. Im Londoner "Irish Office" und in "Dublin Castle" glaubte man, ein Friedensschluss mit Napoleon werde nicht die gewünschte Wirkung auf Irland haben und keine Garantie für einen dauerhaften Frieden bieten. Es ist nur zu verständlich, wenn besonders der damalige Vizekönig von Irland, Lord Whitworth, der 1802–1803 britischer Botschafter in Paris gewesen war, diese Meinung vertrat. Auch Peel sah, wie er an Croker, den Sekretär der Admiralität, in einem Frieden mit Napoleon eine Gefahr für Europa und Irland. In einem Brief an Sir Charles Flint, seinem Mitarbeiter im "Irish Office" warnte er, dass Großbritannien einen Frieden der Mäßigung bald bitter bereuen werde, sei doch zu erwarten, dass Bonaparte sofort seine Aufmerksamkeit Irland zuwenden¹⁹⁰ und dort innerhalb von zwei Jahren eine Revolution ausbrechen werde.¹⁹¹

¹⁸⁸ Hansard I/XXVIII HoC Sp. 259 ff. (27.6.1814), Sp. 532 ff. (1.7.1814).

¹⁸⁹ Ibid., HoC Sp. 646 ff. (8.7.1814), Sp. 686 ff. (13.7.1814), Sp. 739 ff. (15.7.1814), Sp. 809 ff. (20.7.1814), HoL Sp. 822 ff. (21.7.1814), Sp. 853 ff. (27.7.1814) und Sp. 862 ff. (28.7.1814). Einen guten Überblick zu den Debatten bietet *Annual Register* (General History), 159–163.

¹⁹⁰ Peel, *Private Papers* I, 127: *Let Bonaparte make peace, keep strict faith with the Continental Powers, and turn his attention to Ireland, and he will make us all repent of moderation.* Am 2.4.1814 schrieb Peel an Whitworth über den Abbruch der Verhandlungen von Châtillon mit den Worten *We are at length relieved from the dangers and horrors of peace*, 128.

¹⁹¹ Ibid., 137: Michael Burke – Peel, Galway, 18.4.1814: *My satisfaction on that event (i.e. the fall of Bonaparte, WDG) has been increased by the opinion which I expressed to you some time back,*

Ein Verhandlungsfriede mit Bonaparte war im Lande nicht nur wegen der möglichen negativen Auswirkungen auf Irland unpopulär. In der Öffentlichkeit wurde einem Frieden mit Napoleon nur kurze Dauer prophezeit, da man ihm nicht trauen könne. Hinzu kam, dass seit dem Wiederausbruch des Krieges 1803 Bonaparte als "Feindbild" aufgebaut worden war. Es wäre für Außenminister Castlereagh keine leichte Aufgabe gewesen, hätten die Verhandlungen in Châtillon zum Friedensschluss geführt, seine Landsleute davon zu überzeugen, dass er einen sicheren, dauerhaften Frieden ausgehandelt habe. Zu tief verwurzelt war die Vorstellung, das Frankreich des Generals Bonaparte könne nur ein Militärstaat mit expansiven Zielen sein.¹⁹²

Unterschiedliche Aufnahme fand in Großbritannien die nach dem Sturz Napoleons vom Senat ausgearbeitete Verfassung vom 6. April 1814. Die "Charte constitutionnelle" betonte in ihrer Präambel, dass die konstitutionelle Monarchie als ein Pakt zwischen König und Volk anzusehen sei.¹⁹³ Kritiker aus dem britischen Regierungslager, die den Bourbonen nahe standen, hielten diese Formulierung für höchst bedenklich und bemängelten auch die Art und Weise des Zustandekommens der "Charte". Die neue französische Monarchie, so argumentierten sie, sei zu stark durch Verfassungsbestimmungen eingeschränkt. Man hielt es auch nicht für rechtens, einen König durch das Volk wählen zu lassen, wenn die Bourbonen in ihre legitimen Rechte wiedereingesetzt werden sollten.¹⁹⁴ Bedenken wurden auch gegen die Zusammensetzung und die verfassungsmäßigen Rechte des Senats vorgebracht.¹⁹⁵ Selbst Castlereagh, der die

that peace with him would not tend to preserve the peace of this country (i.e. Ireland, W.D.G.). On the contrary, it is my decided opinion that within two years after such a peace we should have a rebellion in this country. The conduct of some persons who I consider were attached to him, confirmed me in this opinion.

¹⁹² S. o. Kap. 2.1.

¹⁹³ Dupuis, *Ministère de Talleyrand* I, 197 ff. Jean Baptiste Honoré Raymond Capefigue, *Histoire de la Restauration et des causes qui ont amené la chute de la Branche aînée des Bourbons*, 4 Bde. (Paris, ³1842), Bd. I, 138 ff.

¹⁹⁴ Peel, *Private Papers* I, Peel – Whitworth, Irish Office, 15.4.1814: *The King of France and his party at Hartwell are not in great spirits, I hear. They think, and with justice, that the authorities in Paris have tied up the monarchy too much in their new constitution. The Provisional Government have drawn up their proceedings in a crude and undigested manner. In some places they call Louis by the hereditary title which he claims, Louis XVIII. If he be Louis Dix-huit, and be admitted by that name, why elect him to the sovereignty of the French nation, why not recall him as King de jure? But what I object to principally is, their conduct in granting all the immunities and indulgences to the French nation before the arrival of the legitimate Sovereign. Surely it would have been politic and just to have allowed him to grace the resumption of his authority by a voluntary surrender of any odious privilege*, 130 f.

¹⁹⁵ Cooke – Castlereagh, FO, 14.4.1814 (CC IX, S. 462) *Such a House of Lords! Without family, property, character!*

vom Senat ausgearbeitete Verfassung grundsätzlich billigte, hatte Vorbehalte gegen die Erblichkeit der Senatoren würde¹⁹⁶. Der Außenminister hatte auch heftig kritisiert, dass der Zar im Namen der Allianz eine Verfassung garantierte, deren Inhalt noch nicht bekannt war. Nach Veröffentlichung der “Charte constitutionnelle” erschien es Castlereagh vor allem wesentlich, dass die gesetzgebenden Körperschaften Frankreichs ohne Hinzuziehung des Volkes die Verfassung ändern, als Korrektiv für die zum Teil überstürzte Arbeit der ersten Verfassungskommission wirksam werden und die Verfassung den Bedürfnissen Frankreichs gemäß modifizieren konnten.

Die Whigs dagegen waren mit der Proklamation Alexanders vom 31. März 1814 an das französische Volk und mit der vom Senat ausgearbeiteten Verfassung hoch zufrieden. So äußerte Samuel Whitbread, den Prinzregent Georg als den nach Bonaparte schlechtesten von Gott geschaffenen Menschen bezeichnet hatte, seine volle Zufriedenheit mit den Vorgängen in Frankreich seit der Kapitulation:

“Eine beschränkte Monarchie in Frankreich, mit Religionsfreiheit, einer freien Presse und den gesetzgebenden Körperschaften, wie sie vor der Anerkennung der Bourbonen stipuliert wurden, machen die Restauration der Bourbonen für einen Verfechter der Freiheit und einen Menschenfreund zu einem Akt, den er nicht bedauern muss. Paris gerettet, Bonaparte zur Abdankung gezwungen, nachdem alles versucht worden war, um mit ihm einen Frieden zu schließen, zu Bedingungen, die er blöd war abzulehnen – Das ist mehr, als ich zu hoffen wagte [...] Gott gebe uns einen langen und ruhmreichen Frieden”.¹⁹⁷ Whitbread gab auch der Hoffnung Ausdruck, dass Prinzregent Georg durch Entgegenkommen in innenpolitisch kontroversen Punkten, wie etwa in der seit 1812 wieder virulenten Frage der Katholikenemanzipation, zum inneren Frieden beitragen und eine ähnliche Popularität bei den Whigs gewinnen könnte, wie Zar Alexander: denn gerade die Förderung liberaler Ziele und Institutionen in Paris hatte Zar Alexander bei der liberalen Opposition in Großbritannien nicht nur zum “militärischen Befreier” Europas werden lassen. Napoleons Fall und die Wiedereinsetzung der Bourbonen waren für die führenden Whigs eine herbe Enttäuschung, wurden doch nun auch ihre Hoffnungen auf die Rückkehr in die Regierungsverantwortung zunichte gemacht. Immerhin eröffnete sich die Perspektive, dass die parlamentarische Opposition im Frieden weniger Rücksichten nehmen mußte und dadurch ihre Wirkungsmöglichkeiten im Parlament erhöhen konnte. Die Probleme des Friedens für die Regierung wurden auch bereits erkannt. So schrieb Henry

¹⁹⁶ Castlereagh – Liverpool, Paris, 20.4.1814 (CC IX, 481).

¹⁹⁷ Whitbread – Thomas Sheridan, 10.4.1814 (Creedy, *Papers* I, 190 f., 191).

Brougham in einem Brief an Thomas Creevey, dass durch das Ende des Krieges tausende von Offizieren überzählig seien und daher entlassen werden müssten. Dies gelte auch für andere nur in Kriegszeiten erforderliche Funktionsträger. Die durch diese zwangsläufigen Maßnahmen entstehende Unzufriedenheit werde sich gegen die Regierung und die Früchte des Friedens auswirken und für diesen Personenkreis spürbarer sein als Steuersenkung. Jetzt sei für die Opposition der Zeitpunkt gekommen, ihre Zurückhaltung aufzugeben und die Furcht abzulegen, möglicherweise durch ihr Wirken den Prinzregenten Georg zu verletzen. Die Gegner der Regierung im Parlament müssten jetzt keine Bedenken mehr haben, verketzert zu werden, wenn sie Reformen forderten. Die in Kriegszeiten mögliche Unterstellung, erst Revolution dann französische Invasion, könne nun keine Gültigkeit mehr haben.¹⁹⁸ In den Überlegungen Broughams, der 1812 seinen Parlamentssitz verloren hatte und eifrig um eine Rückkehr in das Unterhaus bemüht war,¹⁹⁹ finden sich bereits die zentralen Themen kommender parlamentarischer Auseinandersetzungen: Abschaffung der Patronage, Steuersenkungen, Verminderung von Armee und Marine,

¹⁹⁸ Vgl. auch Grenville, *Papers* X, Auckland – Lord Grenville, 12.4.1814, S. 388 f. sowie Creevey, *Papers* I, 192 f. Henry Brougham – Creevey, Temple 1814 „I write to congratulate you on this most speedy and compleat, as well as favorable termination of the Revolution. I pass over the reasons for approving of it as regards France. These are many – but I look chiefly to England. We have been working day and night (and seldom succeeding) to knock off a miserable £ 10,000 or £ 20,000 a year from the patronage of the Crown. This event cuts down 50 or 60 millions at once. If we had made peace with B(ona) p(ar)te, Prinney (i. e. Nickname for the Prince Regent, W.D.G.) would have beenn bitterly annoyed, the aristocrats humbled, the ministers (a good, quiet, easily-beaten set of blockheads) turned out, and a much worse and stronger set of men put in their places; but who could have looked to any real diminution of Army, Navy and expenditure? It would have been impossible. Now, there is not a pretence for keeping these sources of patronage open. Besides – the gag is gone, which used to stop our mouths as often as any reform was mentioned – ‘Revolution’ first, and then ‘Invasion’. These cues are gone. It really appears to me that the game is in the hands of the Opposition. Every charge will now breed more and more of discontent. The dismissal of officers and other war functionaries will throw thousands out of employ, who will sooner or later ferment and turn to vinegar. All this will tell ag(ain)st Gov(ernmen) and the benefits of peace. The relief from taxes & c., will never be able to tell much for them. One should think these things evident enough, and yet the Cole School (i.e. e.g. the Whigs Tierney, Abercomby) and Holland House (i.e. Lord Holland, Earl Grey) above all, are in perfect despair. Vgl. Auch ebenda, 191 f. Hon. H. G. Bennet, M. P. – Creevey, Brook’s, 1814 (April) *Nothing new. The Boneys & Co. are understood to have left Fontainebleau on the road to Italy. What a fall! And what a triumph for sound doctrines of freedom! The Coles look very low. Their chance of office is at 100 per cent. Discount, and their Holland Housians are in a sad quandary... Pray don’t forget that a Gov(ernmen)t is not supported a hundredth part so much by the constant, uniform, quiet prosperity of the country, as by these damned spurts which Pitt used to have just in the nick of time, and latterly by the almost daily horn and gun under which we have been living (Hervorhebungen, W.D.G.).*

¹⁹⁹ Vgl. ebenda, Brougham – Creevey, Lancaster 1814, 193.

Reformforderungen. Im Mittelpunkt der aktuellen Auseinandersetzungen standen jedoch zunächst andere Themen.

7. Die Frage der Abschaffung des Sklavenhandels

1807 hatten beide Häuser des britischen Parlaments mit dem "Slave Trade Act", der 1808 in Kraft trat den Sklavenhandel verboten.²⁰⁰ Großbritannien wurde zum Vorreiter für die Abschaffung des atlantischen Sklavenhandels. Am 20. Juni 1814, sollte im House of Commons eine Debatte über die Abschaffung des Sklavenhandels und die im Pariser Friedensvertrag zwischen Großbritannien und Frankreich hierzu vereinbarten Bestimmungen stattfinden, zu der auch der Zar und seine Schwester erschienen. Wegen der Erkrankung von Außenminister Castlereagh musste die Debatte jedoch verschoben werden.²⁰¹ Die Abschaffung des Sklavenhandels und seine Regelung im Friedensvertrag mit Frankreich waren ein innenpolitisch brisantes Thema und konnten ohne die kühle, nüchterne und sachliche Argumentation des Außenministers und "Leaders of the House of Commons" im Unterhaus gegen die zu erwartenden Angriffe der Opposition nicht erfolgreich verteidigt werden, zumal das Kabinett nur widerwillig den Verhandlungsergebnissen zugestimmt hatte. Es kam nicht von ungefähr, dass der Zar und seine Schwester sich gerade diese Debatte für ihren Besuch im Unterhaus ausgesucht hatten, denn die britischen "Abolitionisten" hatten versucht, Alexander für ihre Ziele zu gewinnen. William Wilberforce, der seit über 25 Jahren im Parlament und in der Öffentlichkeit für die Abschaffung des Sklavenhandels gekämpft hatte²⁰², war tief enttäuscht, dass die Regierung Liverpool, trotz ihrer Zusicherung, und entgegen der Parlamentsadresse an den Prinzregenten, die Aufnahme eines Passus über die endgültige Abschaffung des Sklavenhandels in den Friedensvertrag für unerreichbar und bestenfalls eine Übergangsperiode für erreichbar hielt. Wilberforce bereitete eine Adresse an Zar Alexander vor und wollte zunächst selbst nach Paris reisen, um im Sinne der Abolition zu wirken. Er gab dieses Vorhaben jedoch auf und entsandte

²⁰⁰ An Act for the Abolition of the Slave Trade 25.3.1807 (43 Geo III Sess 1c 36).

²⁰¹ Colchester, *Diaries & Correspondence* II, 503: *Afterwards the Emperor of Russia and the Duchess of Oldenburgh came, but Lord Castlereagh being ill, the expected debate on the Slave Trade did not take place.* Zar Alexander hatte sich gegenüber William Wilberforce, der den Zaren um Unterstützung für die Abschaffung des Sklavenhandels bat, abfällig über Castlereaghs Eintreten für den Sklavenhandel in Paris geäußert: *'What could be done, when your own ambassador gave way?'* (Robert Isaac Wilberforce, Samuel Wilberforce, *The Life of William Wilberforce*, 5 Bde. (London, 1838), Bd. IV, 191).

²⁰² William Wilberforce (1759–1833) gehörte von 1780 bis 1825 ohne Unterbrechungen dem Unterhaus an. Er war der entschiedenste Verfechter der Abolition. Vgl. auch Wilberforce, *Life of William Wilberforce*. Zu seinen Aktivitäten im Frühjahr und Sommer 1814 vgl. *Ibid.*, IV, 172 ff.

stattdessen Zachary Maucauly, da er sich größere Wirkung von seiner Debatte im Unterhaus²⁰³ versprach. Anlässlich der Vorlage des Pariser Friedensvertrages vom 30. Mai 1814 im Unterhaus am 27. Juni 1814 protestierte Wilberforce unter dem Beifall des Hauses feierlich gegen die Bestimmungen über die Abschaffung des Sklavenhandels²⁰⁴, die für zahlreiche unschuldige Männer, Frauen und Kinder das Todesurteil bedeutete. Seine Adresse, dass die britischen Bevollmächtigten auf dem bevorstehenden europäischen Kongress alles versuchen sollten, um die Übergangsperiode von vier Jahren zu verkürzen bzw. überhaupt aufzuheben, wurde vom Unterhaus einstimmig gebilligt.²⁰⁵ Außenminister Castlereagh, der in Paris die Verhandlungen mit Talleyrand über die Frage der Abschaffung des Sklavenhandels geführt hatte, griff ebenfalls in die Debatte ein.²⁰⁶ Wegen seiner Haltung in Paris wurde er, insbesondere von der Whig-Opposition, heftig kritisiert. Auch Zar Alexander hatte bei seinem Zusammentreffen mit Wilberforce am 12. Juni 1814 in London das Verhalten Castlereaghs verurteilt und versichert, die Ziele der Abolitionisten weiterhin zu unterstützen; über den Friedensvertrag bemerkte er, was man denn erreichen könne, wenn der eigene Vertreter nachgab?²⁰⁷ Wilberforce war zu keiner Zeit bereit, die Frage der Abschaffung des Handels mit Negersklaven in die tagespolitischen Auseinandersetzungen zwischen Regierung und Opposition hineinziehen zu lassen, und hatte sich bei seiner Antragsbegründung im Unterhaus Zurückhaltung auferlegt²⁰⁸ und die Adresse an den Prinzregenten so abgefasst, dass sie eine breite Mehrheit finden würde. Castlereagh begründete im Unterhaus nochmals die Überlegungen, die zu jenem Artikel des Friedensvertrages über die Abschaffung des Handels mit Sklaven geführt hatten²⁰⁹: Er begrüßte die Adresse von William Wilberforce wärmstens und bedauerte es sehr, dass in

²⁰³ Wilberforce, *Life of Wilberforce* IV, 177 ff. Zur Mission Macauly vgl. Ibid., 183 ff. Vgl. auch Webster, *Castlereagh* I, 472.

²⁰⁴ Hansard I/XXVIII HoC Sp. 267–278 (27.6.1814). Vgl. auch eine Äußerung von Wilberforce: *I cannot but conceive that I behold in the hands of the Noble Lord (i.e. Castlereagh, W.D.G) the death warrant of a multitude of innocent victims, men, women and children, whom I had fondly indulged the hope of having myself rescued from destruction* (zitiert nach Nicolson, *Congress of Vienna*, 212).

²⁰⁵ Hansard I/XXVIII HoC Sp. 297 (27.6.1814). Die Adresse Wilberforce's Ibid., Sp. 275–278. Vgl. auch Colchester, *Diaries & Correspondence* II, 505.

²⁰⁶ Hansard I/XXVIII HoC Sp.m 297.

²⁰⁷ Robert Isaac Wilberforce, Samuel Wilberforce, eds., *The Life of William Wilberforce*, Bd. IV, 191; vgl. auch Dies., *The Correspondence of William Wilberforce*. 2 Bde. (London: John Murray, 1840); vgl. auch Robin Furneaux, *William Wilberforce* (London: Hamish Hamilton, 1974), 332ff.; William Hague, *William Wilberforce. The Life of the Great Anti-Slave Trade Campaigner* (London New York: Harper Perennial, 2008).

²⁰⁸ Ibid., 193 f.

²⁰⁹ Hansard I/ XXVIII HoC Sp. 273–284 (27.6.1814).

den Verhandlungen die Abschaffung des Negerhandels nicht sofort durchgesetzt werden konnte. Dass die Regierung richtig gehandelt habe, als sie einer Übergangsfrist zustimmte, würden die Mitglieder des Hauses besser verstehen, wenn die Frage der Abschaffung des Sklavenhandels nicht isoliert vom Gesamtvertrag diskutiert werden müsste. Dies bedauere er sehr, stünde es doch dann außer Zweifel, dass die Regierung ihre Pflicht getan habe.²¹⁰ Castlereagh verwies somit auf den Gesamtzusammenhang in dem die Frage der Abolition zu sehen und zu beurteilen sei. Moral könne nicht mit vorgehaltenem Bajonett erzwungen werden, sondern beruhe auf Überzeugung und Freiwilligkeit.²¹¹ Man erkenne im Hohen Hause, dass auch ein Junktim zwischen sofortiger Abschaffung des Sklavenhandels und Rückgabe von Kolonien an Frankreich ohne Aussicht gewesen sei, denn die Aufrechterhaltung der britischen *Sine qua non* – Forderung hätte folgende Konsequenzen nach sich gezogen:

1. Frankreich hätte ein Junktim zwischen Rückerstattung von Kolonien und sofortiger Einstellung des Sklavenhandels nie akzeptiert. Die französische öffentliche Meinung hätte hierin nur einen Vorwand für England gesehen, mit angeblich humanitären Zielen den Krieg fortzuführen, um britische Wirtschaftsinteressen durchzusetzen. Die britische Regierung aber habe die Abschaffung des Sklavenhandels nie als Kriegsgrund betrachtet.

2. Großbritanniens Beharren auf jenem Junktim hätte die Auflösung der Allianz heraufbeschworen, die Europa vom napoleonischen Joch befreite.²¹² Hierzu konnte Großbritannien nicht bereit sein.²¹³ Die Trennung beider Fragen habe den Bruch des Bündnisses verhindert und darüber hinaus die französische Erklärung zur Sklavenfrage bewirkt, der gerade im Hinblick auf den Kongress hohe Bedeutung zukomme.

Abschließend verteidigte Castlereagh nochmals seine Verhandlungsführung in der Sklavenfrage. Die Stellungnahme erhellt die Grundüberzeugungen seiner Politik, die auch vom Kabinett getragen wurde: Der erstrebten Abschaffung des Sklavenhandels sei mehr gedient, wenn Regierung und Parlament aller Welt ihre Entschlossenheit vor Augen führten, als wenn sie Frankreich zwingen würden, die Abschaffung auf Kosten des Weltfriedens durchzuführen. Erfahrung und Weisheit hätten gelehrt, dass Gewalt und Krieg nicht der erfolgversprechende Weg zur Erreichung dieses Zieles seien.²¹⁴ Auf dem Wiener Kongress wurde

²¹⁰ Ibid., Sp. 278.

²¹¹ Ibid., Sp. 279: *If France could not be persuaded to act in the manner desired, she could not be compelled to it, nor was it to be expected that she could be taught morality at the point of the bayonet.*

²¹² Ibid., Sp. 280.

²¹³ Ibid., Sp. 283 f.

²¹⁴ Ibid., Sp. 284: *He conceived that it would assist the cause of abolition, by shewing the world*

1814/15 ein eigener Ausschuss zur Abschaffung des Sklavenhandels eingerichtet an dem neben den aktuellen fünf Großmächten auch die früheren Großmächte Spanien, Portugal und Schweden teilnahmen. Die Mächte verpflichteten sich zur vollständigen Abschaffung des Sklavenhandels.²¹⁵ Die acht Mächte erklärten, *a la face de l'europe, que regardant l'abolition universelle de la traite des nègres comme une mesure particulièrementdigne de leur attention, conforme à l'esprit du siècle* seien sie *animés du désir sincère de concourir à l'exécution la plus prompte et la plus efficace de cette mesure, par tous les moyens à leur disposition*.²¹⁶ Sie werden dieses Ziel mit Eifer und Beharrlichkeit verfolgen. Die Abschaffung des Sklavenhandels sei für sie *une si grande et belle cause*. Castlereagh setzte diese Konvention vor seiner Abreise aus Wien durch. Sie enthielt aber kein Datum für die definitive Abschaffung des Sklavenhandels. Die Frage wurde auf Konferenzen immer wieder besprochen. Es sollte aber noch mehrere Jahrzehnte dauern bis der letzte Staat 1888 den Sklavenhandel endgültig beendete. Die Beratungen über den Sklavenhandel waren es, die Castlereagh mit einem Ergebnis abgeschlossen haben wollte ehe er zu den Parlamentssitzungen nach London zurückkehrte.

8. Großbritannien: Friede als Nationales Interesse und "Workshop of the World"²¹⁷

Der Übergang von einer Kriegswirtschaft zur Friedenswirtschaft ist für jeden Staat eine kritische Phase und eine schwierige Herausforderung.

the continued determination of the Government and Parliament of this country never to abandon a measure to which they were solemnly pledged, and which they would support by every means, consistent with the peace and good order of the world [...] Anxious as they were for the adoption of the principle contended for by his hon. Friend, they did not think it right to force it upon other nations, at the expence of their honour, and of the tranquillity of the world. Morals were never well taught by the sword; their dissemination might sometimes be made a pretext for ambition, but the real object could not be long concealed; and it was to the light of experience, to the promulgation of wisdom, and not to the exercise of violence, or the influence of war, that they could look with any prospect of success, for the abolition of the Slave Trade.

²¹⁵ Zu den Protokollen über die Verhandlungen des Wiener Kongresses über "Abschaffung des Negerhandels" vgl. Johann Ludwig Klüber, ed., *Acten des Wiener Congresses in den Jahren 1814 und 1815*, Bd. 34, Heft 13–16. Erlangen: Palm & Enke 1815, 509ff; Ibid., Stück XLIV *Déclaration des plénipotentiaires des puissances qui ont signé le traité de paix de Paris du 30 mai 1814, relativement à l'abolition de la traite des nègres d'Afrique du commerce des esclaves; datée de Vienne le 8 février 1815*, 531–533.

²¹⁶ Ibid., 532.

²¹⁷ Vgl. hierzu u.a.: Wolf D. Gruner, "The British political, social and economic system and the decision for peace and war: reflections on Anglo-German relations 1800–1939," *British Journal of International Studies* 6 (1980): 189–218; W. D. Gruner, "Friede als nationales Interesse: Großbritanniens Aufstieg zur politischen und ökonomischen Großmacht," in Wolf D. Gruner,

Dies galt insbesondere für Großbritannien zwischen 1792 und 1820. Die industrielle Revolution bedingte auch die Entstehung einer industriellen Massengesellschaft verbunden mit einer rapiden Urbanisierung. Konstitutiv für den inneren Frieden war daher ein möglichst konfliktfreies, multipolares internationales System, das Gewähr für die Offenhaltung der Verbindungswege zwischen Großbritannien und seinen überseeischen Besitzungen bot, dem britischen Handel und der zunehmend exportabhängigen britischen Industrie friedliche Entwicklungsmöglichkeiten eröffnete und das Land zum globalen Finanzzentrum aufsteigen ließ. Friede als nationales Interesse war daher mehr als ein Schlagwort. Er war ein zentraler Faktor angesichts einer entstehenden industriellen Gesellschaft. Offene Verbindungswege und der Zugang zu internationalen Märkten waren von grundlegender Bedeutung, um die Versorgung und Ernährung der britischen Bevölkerung zu sichern und den störungsfreien Export und Import von und nach Großbritannien zu gewährleisten, zusätzlich abgesichert durch ein globales Stützpunktsystem.²¹⁸ Von den beiden außenpolitischen Strategien Großbritanniens, einem „imperial commitment“ und einem „European commitment“, setzte Lord Castlereagh als einer der Architekten der Wiener Ordnung von 1815, vor allem auf das „European commitment“, zumal zu diesem Zeitpunkt das Königreich Hannover noch in Personalunion mit Großbritannien verbunden war. Die relative Ruhe im internationalen System bot Großbritannien nach den Napoleonischen Kriegen die Möglichkeit, in der Innenpolitik mit den schwierigen finanziellen, sozialen und wirtschaftlichen Folgen des Friedens fertig zu werden, die das Land härter als die meisten anderen Staaten betroffen hatten. Um die Entwicklung in evolutionäre Bahnen lenken zu können, galt es, sich auf die steuer-, finanz- und währungspolitischen Veränderungen im Frieden einzustellen, die Folgen der Rezession, in die nach der Landwirtschaft auch Handel und Industrie geraten waren, zu überwinden und die aufgrund der Arbeitsmarktsituation und der Preisentwicklung bei Grundnahrungsmitteln brennenden sozialen Probleme zu lösen. Bis 1821 gelang es dem Kabinett Liverpool, die schwierige innenpolitische Nachkriegssituation, die zunächst die Erwartungen der Bevölkerung nach „Peace and Plenty“ nicht erfüllen konnte, zu meistern, die Wirtschaftssituation zu verbessern und durch eine Politik der schrittweisen Reformen das Vertrauen in die aristokratische Herrschaft zu stärken. Hierbei spielte auch eine Rolle, dass in den langen Kriegsjahren sich der Typ des „Berufspolitikers“ herausbildete, der sich weniger

Bernd-Jürgen Wendt, eds., *Großbritannien in Geschichte und Gegenwart* (Hamburg: Kraemer 1994), 1–36; Sidney Pollard, *Großbritannien, die Industrielle Revolution und ihre welthistorische Bedeutung*, 115–135; Jonathan David Chambers, *The Workshop of the World. British Economic History 1820–1880* (Oxford: Oxford UP, 2019).

²¹⁸ Vgl. hierzu: Gruner, *Friede als nationales Interesse*, 32ff.

als Vertreter einer bestimmten Gruppe der Gesellschaft verstanden, deren Interessen sie politisch durchsetzen und erhalten wollten, sondern als eine im Sine des nationalen Interesses wirkende politische Führungselite. Gerade dieser Strukturwandel in der überschaubaren politischen Führungselite, in deren Hand und Kompetenz im Wesentlichen das „decision making“ lag, wurde zu einer gewichtigen Voraussetzung für die politik des friedlichen Wandels in den Innen- und Außenbeziehungen Großbritanniens. Vor allem gelang es, der aristokratischen Herrschaft den Anschein einer Interessenpolitik für eine einzelne Gruppe in der Gesellschaft zu nehmen und die Regierungspolitik als Interessenvertretung der Nation bewusst zu machen. Außerdem gelang es, der „middling sort of people“, die zunehmend wirtschaftliches Gewicht gewann, das Gefühl zu vermitteln, dass die Regierung sich um die Wahrung der inneren Sicherheit bemühte. Damit konnte dem politisch-sozialen System bis zum Beginn der 1820er Jahre die nötige Stabilität verliehen werden, die es ermöglichte, mit den Problemen einer entstehenden Industriegesellschaft fertig zu werden.

Gerade die Analyse der britischen Innenpolitik nach 1815 zeigte, dass das Land mit Hypotheken aus den Kriegen konfrontiert wurde, die Auswirkungen auf alle Lebensbereiche hatten. Die Lösung der innenpolitischen Probleme hatte Priorität. Diese konnten vor allem auch deswegen bis zum Beginn der zwanziger Jahre bewältigt werden, weil durch die in Wien und Paris geschaffene internationale Ordnung die außenpolitischen Voraussetzungen hierfür vorhanden waren. Zentrum dieses multipolaren internationalen Systems war Europa. Im Mittelpunkt der britischen Überlegungen zur europäischen Neuordnung 1814/15 hatte die Stabilisierung des europäischen Zentrums der zu schaffende Deutschen Bund als „Schlußstein“ der europäischen Friedensordnung gestanden, der eine Festigung und friedliche Fortentwicklung des europäischen Mächtesystems im Sinne eines „doppelten Gleichgewichtes“ gewährleisten sollte.²¹⁹ Dies bedeutete, dass Großbritannien zur Erhaltung der friedenssichernden Rolle des Bundes 1819 bereit war, die auf den Karlsbader Konferenzen vorgeschlagenen Maßnahmen für den Bund über Hannover mitzutragen. Dabei spielten neben Problemen der britischen Innenpolitik und der internationalen Politik auch bundespolitischen Überlegungen eine Rolle. Die Sicherheit Hannovers, das bis 1837 in Personalunion mit Großbritannien verbunden war, konnte nur durch einen stabilen Bund gewährleistet werden. Die Friedensordnung von 1814/15 beförderte den Übergang vom alten Europa des Ancien Régime zum Europa der Moderne und Modernität.

²¹⁹ Vgl. hierzu u.a. Gruner, *Der Deutsche Bund 1815–1866* (München: C. H. Beck, 2012), 13ff.; Jürgen Müller, *Der Deutsche Bund 1815–1866* (München: Oldenbourg, 2006).

Die lange Friedensperiode unterstütze den Prozess der Globalisierung und Industrialisierung und machte den “Handelsstaat” Großbritannien²²⁰ zum “workshop of the world”, zur Weltmacht und führenden Wirtschaftsmacht.

**ANGLIA LA SFÂRȘITUL RĂZBOAIELOR NAPOLEONIENE.
DE LA RĂZBOI LA PACE: PROBLEME ALE ECONOMIEI,
FINANTELOR, SOCIETĂȚII ȘI ORDINII INTERNE**

Rezumat

Anglia a purtat războiul împotriva Franței napoleoniene și revoluționare mai mult de 20 de ani (1792–1815). În vederea finanțării războiului și pentru a-și subvenționa aliații, a trebuit să-și reformeze sistemul financiar și modalitățile de impozitare. Anglia a fost prima țară în care a avut loc revoluția industrială și procesul de urbanizare. În vederea realizării exporturilor și importurilor, căile de comunicație trebuiau să rămână deschise ca să asigure aprovizionarea cu materii prime pentru producția industrială și hrănirea populației dintr-o societate industrială de masă în plin proces de dezvoltare și exportare. Niciodată acest lucru nu a fost atins. După război, tranziția de la economia de război la economia în vreme de pace a fost dificilă și a generat probleme economice, financiare și fiscale care au condus la suferință, tulburări și dezamăgire. Ceea ce așteptau oamenii – pace și prosperitate, reducerea poverii fiscale și sprijin pentru agricultură – nu s-a putut realiza. În plus, au apărut probleme de ordin intern, precum legile cerealelor, impozitarea proprietății, statutul prințesei/ reginei Carolina, problemele Irlandei și emanciparea catolică, tulburări în regiunile industriale și, în special, masacrul de la Petterloo din 1819 precum și încă nerezolvata problemă a abolirii comerțului cu sclavi. Cazul Angliei indică limpede problemele trecerii de la o economie de război la o economie pe timp de pace. Ilustrează de asemenea legătura strictă dintre politica internă și cea externă. Ca atare, conceptul de “pace ca interes național” a fost o necesitate pentru dezvoltarea societății industriale de masă și ridicarea sa la un rol dominant, cel de “uzină mondială”.

²²⁰ Ernst Schulin, *Handelsstaat England* (Wiesbaden: Steiner, 1969).

“... CU SCRISORILE TALE ÎMI ASTÂMPĂRAM FOCUL CE-MI ARDE ÎN PIEPT”. CORESPONDENȚA INTIMĂ DINTRE LOCOTENENTUL NĂSĂUDEAN GEORGE POP ȘI ANICA POPOVICI (1855–1856)

Claudia Septimia Sabău, Adrian Onofreiu***

Cuvinte cheie: scrisori de dragoste, mijlocul sec. XIX, corespondență privată, adulter, carieră militară.

Keywords: love letters, mid of the 19th century, private correspondence, adultery, and military career

Introducere

Scrisorile se plasează la intersecția dintre personal și social, dintre public și privat indiferent de perioada istorică în care au circulat. Deși încă din vechime modul de redactare a fost reglementat prin norme stricte, în conținutul lor regăsim manifestări spontane ale gândurilor și sentimentelor celor care le-au compus.¹

Corespondența privată reprezintă o sursă istorică valoroasă deoarece oferă informații neprețuite atât despre trăirile semnatarilor, cât și despre viața socială a acestora, despre persoanele și întâmplările din jurul lor. Cercetătorul Adinel C. Dincă consideră că scrisorile personale sunt “capabile – ca nicio altă sursă – să deschidă o fereastră înspre viața particulară a indivizilor, devenind sursa unei “ego-istorii” narate în stil propriu, în manieră directă, la persoana întâi”.² Studiul corespondenței private este o direcție de cercetare foarte bine reprezentată în istoriografia europeană³ și încă în fază exploratorie în istoriografia

* Muzeul de Istorie al Universității (Direcția Patrimoniu Cultural Universitar) și Centrul de Cercetare pentru Identități Teritoriale și Dezvoltare, Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, e-mail: claudia.sabau@ubbcluj.ro

** Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Bistrița-Năsăud, Bistrița, str. Gării, nr. 3–5, e-mail: adrianonofreiu@yahoo.com

¹ Regina Schulte, Xenia Von Tippelskirch (edited by), “Introduction,” *Reading, Interpreting and Historicizing: Letters as Historical Sources* (Fiesolana: European University Institute, 2004), 6–7.

² Adinel C. Dincă, “Scrisori private din Transilvania medievală în context local și european,” *Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu»*. Series Historica LIX (2020): 364.

³ Vezi de exemplu, Roger Chartier, ed., *La Correspondance: Les usages de la lettre au XIXe siècle*

română. În spațiul românesc, corespondența personală s-a aflat și, în bună măsură, continuă să fie oarecum în umbra surselor istorice “oficiale”. Studiarea acestora ridică o problemă de încadrare, deoarece atât cercetarea istorică, cât și cea literară se concentrează asupra scrisorilor intime. În timp ce istoricii urmăresc reconstituiri biografice, consemnări despre evenimente istorice sau aspecte ce țin de evoluția mentalităților colective, oamenii de litere vizează analiza discursivă a scrisorii ca gen literar sau definirea temelor și strategiilor retorice de construire a discursului epistolar.⁴

Scurt istoric al corespondenței dintre George Pop și Anica Popovici

În data de 22 iunie 1866 locotenentul cu origini năsăudene, George Pop, se afla în apropiere de localitatea Custoza⁵ din Italia, în rândul armatei austriece mobilizate împotriva Regatului Italiei. Premonitoriu, simțind apropierea morții, își redactează testamentul și îl trimite printr-o scrisoare verișorului său, Ioan Mălai. În cuprinsul epistolei dă indicații precise în legătură cu soarta obiectelor, cărților, documentelor și a scrisorilor sale adăpostite în conținutul a “3 lădițe”. A fost ferm în ceea ce privește corespondența personală: “Ce vei afla – epistole și alte hârtii – le ia toate afară și le dă focului, după ce le vei fi frunzărit, ca să nu arzi ceva, ce poate ar fi de folos ție sau altuia.”⁶ Așa cum a presimțit, George a căzut la datorie două zile mai târziu, în 24 iunie 1866 în timpul bătăliei de la Cuztozza. Dorința exprimată în testament nu i-a fost îndeplinită.

După deces, lăzile cu bunurile personale au fost expediate către judecătoria din Năsăud. Aici o “comisie” a selectat și a aranjat toată corespondența privată a acestuia într-un “cuvert” [plic, n.ed.] sigilat pe care a notat: “Epistole private, care fără de a se citi, s-a și sigilat din partea comisiunii”⁷ și au fost trimise spre păstrare la Administrația fondurilor grănicerești năsăudene.⁸ În 1912, Nestor

(Paris: Fayard, 1991); Cécile Dauphin *et alii*, eds., *Ces Bonnes Lettres: Une correspondance familiale au XIXe siècle* (Paris: Albin Michel, 1995); Rebecca Earle, ed., *Epistolary Selves: Letters and Letter-Writers, 1600–1945* (Farnham, UK: Ashgate, 1999); David Barton, Nigel Hall, eds., *Letter Writing as a Social Practice* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2000); Mary Jo Maynes, Jennifer Pierce, Barbara Laslett, *Telling Stories: The Use of Personal Narratives in the Social Sciences and History* (Ithaca: Cornell University Press, 2008).

⁴ Ioana Bud, *Correspondența de dragoste în literatura română* (Cluj-Napoca: Mega, 2019), 17.

⁵ Astăzi Custoza, localitate situată în provincia Verona, Italia.

⁶ Adrian Onofreiu (ediție îngrijită), *Nestor Șimon. Restituiri* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2012), 229.

⁷ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Bistrița-Năsăud (în continuare SJANBN), fond *Coșbuc Anton*, dosar 316, fila 72.

⁸ După desființarea Regimentului II român de graniță cu sediul la Năsăud (1762–1851), în urma unui lung și întortocheat demers al fruntașilor de aici, la începutul deceniului șase al secolului XIX s-a reușit retrocedarea proprietăților cumulative ale grănicerilor. Veniturile realizate din acestea,

Șimon, secretar al fondurilor⁹, descoperă “cuvertul” între documentele din arhivă, rupe sigiliul “comisiunii” și transcrie conținutul celor aproximativ 30 de epistole și bilete. Intenționa să publice materialul copiat, dar nu a reușit. În prezent, corespondența originală și transcrierile lui Nestor Șimon se păstrează la Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Bistrița-Năsăud, în fondul personal *Coșbuc Anton*, dosarul 316. De la fila 1 la 72 se află scrisorile și biletele originale redactate cu caractere chirilice, iar de la fila 72 la 115 sunt transcrierile lui Nestor Șimon cu caractere latine.

Corpusul epistolar care ar fi trebuit să sfârșească în foc în anul 1866 și care a fost păstrat aproape 50 de ani într-un plic sigilat este o inedită corespondență de dragoste dintre George Pop și o anume doamnă, Anica Popovici din Craiova. Aceasta nu e formată doar din scrisori, ci și din bilete care au circulat între cei doi îndrăgostiți prin intermediul oamenilor de încredere care îi serveau (fata din casă, respectiv feciorul din serviciul lui George). Epistolele au fost expediate între anii 1855–1856. Acestea au fost scrise pe hârtie comună, dar și pe “hârtie frumoasă” cu flori și dantelă roz și verde, unele conținând și flori naturale uscate. George le-a expediat din Craiova, Giurgiu, Pitești, Alba Iulia (Bălgrad în limba română veche), iar Anica, din Craiova.

Deoarece documentele originale sunt într-o stare avansată de degradare, care face imposibilă lectura acestora, am ales să interpretăm și să publicăm în anexă transcrierile lui Nestor Șimon. Din acest motiv nu am putut verifica dacă intelectualul năsăudean a transcris integral și cronologic corespondența dintre cei doi. Acesta a intervenit pe parcursul transcrierii corespondenței, atât în text, cât și prin note de subsol, cu scopul de a completa informațiile. Secretarul fondurilor grănicerești năsăudene și-a asumat oarecum rolul de narator, el fiind cel care a unit și a explicat corespondența dintre cei doi. Inițiativa sa sporește valoarea materialului inedit publicat prezentându-ne o “față” mai puțin cunoscută a activității lui Șimon.¹⁰

alături de cele rezultate din fondurile de provente și monture (transformate din anul 1851 în fond central școlar și fond de stipendii) au fost încredințate spre gestiune și fructificare unui organ civil, ales din reprezentanții tuturor comunelor năsăudene foste grănicerești. Administrarea averilor și a capitalului, repartitia echitabilă a veniturilor pentru întreținerea școlilor și atribuirea burselor și ajutoarelor a revenit organelor de conducere alese, comitetul administrativ (cu atribuții decizionale) și comisiei administrative (organul executoriu al acestuia). Vezi pe larg la Lazăr Ureche, *Fondurile grănicerești năsăudene (1851–1918)* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2001). Întreg acest mecanism complex a rămas în mentalul foștilor grăniceri cu denumirea de “Administrația fondurilor grănicerești năsăudene”. Acest fapt este demonstrat și prin aceea că în sistemul de evidență al arhivelor, documentele preluate de la această instituție au fost constituite în fondul cu denumirea *Administrația fondurilor grănicerești năsăudene*, păstrat la SJANBN.

⁹ Nestor Șimon a fost secretar al acestei instituții între anii 1889–1914.

¹⁰ Despre personalitatea acestuia, vezi sinteza în Onofreiu, *Nestor Șimon. Restituiri*; Adrian Onofreiu (volum îngrijit), *Nestor Șimon: Corespondență* (Cluj-Napoca: Supergraph, 2005).

Criteriul ales în prezentarea textelor în anexă este conform transcrierii realizate de către Nestor Șimon. Nu toate scrisorile și biletele sunt datate cronologic, motiv pentru care nu putem stabili cu certitudine succesiunea scrisoare-răspuns. Corespondența a fost transcrisă respectând normele ortografice actuale. În general am corectat greșelile de ortografie sau de acord gramatical, dar am păstrat anumite caracteristici stilistice și lexicale. Am marcat intervențiile lui Nestor Șimon în text, în calitate de “editor” al corespondenței, cu caractere cursive (înclinate) și îngroșate (bold), iar la notele de subsol am menționat între paranteze drepte că nota îi aparține lui Nestor Șimon, prescurtat [n. N. Ș.]. Transcrierile sunt însoțite, acolo unde este cazul, de scurte precizări lămuritoare, intervențiile noastre în text fiind marcate prin paranteze drepte și precizarea [n. ed.].

Parcursul acestor epistole private ne oferă șansa de a pătrunde în intimitatea unor oameni care au trăit în urmă cu mai bine de 150 de ani, povestea de dragoste răscolitoare dintre cei doi oferindu-ne amănunte relevante pentru conturarea cadrelor unei posibile istorii a sentimentelor și emoțiilor în spațiul românesc în secolul al XIX-lea. Pornind de la lectura și analiza acestei corespondențe, în încercarea de a afla răspunsuri, chiar dacă parțiale și pasibile de subiectivism, acest studiu își propune să ilustreze modul în care se manifesta și se exprima dragostea în rândul intelectualilor de la mijlocul secolului amintit. Intensitatea sentimentelor celor doi protagoniști este asemănătoare cu trăirile mult mai celebrilor Mihai Eminescu și Veronica Micle, a căror poveste de dragoste ne este cunoscută și din paginile unei bogate corespondențe din anii 1877–1882.¹¹

Din punct de vedere metodologic, în paginile următoare vom interpreta corespondența intimă a celor doi îndrăgostiți pe mai multe paliere, folosind prioritar analiza de discurs. Mai întâi schițăm câteva date biografice, explicând contextul în care s-au cunoscut cei doi. În continuare, pentru a ilustra cum anume își exprimau sentimentele de dragoste vom analiza cuvintele și gesturile autorilor. În final, vom opina și asupra informațiilor pe care ni le transmit cei doi îndrăgostiți în legătură cu lumea din jur și vremurile pe care le-au trăit.

Cine erau George Pop și Anica Popovici și cum s-au cunoscut?

Parcursul biografic al locotenentului George Pop este bine cunoscut și documentat¹², mai puțin povestea de dragoste pe care a trăit-o cu Anica Popovici. În

¹¹ Christina Zarifopol-Illias, *Dulcea mea doamnă/Eminul meu iubit: corespondență inedită Mihai Eminescu-Veronica Micle: scrisori din arhiva familiei Graziella și Vasile Grigorcea*, ediție îngrijită, transcriere, note și prefață (Iași: Polirom, 2000).

¹² Vezi schița biografică, alături de o parte a corespondenței acestuia, la Nestor Șimon, “George Pop. Locotenent primar la Regimentul 50 de linie, marele duce de Baden,” *Minerva*, an II, nr. 15,

istoriografie este prezentat drept un personaj meritoriu atât pentru faptele de arme de pe câmpul de luptă, cât și pentru inițiativa de înființare a două fundații care să îi răsplătească pe elevii merituoși din satul natal și din Năsăud.

George s-a născut în localitatea Leșu¹³, la data de 16 aprilie 1833. A urmat primele clase în localitatea natală, apoi la Școala Normală din Năsăud. A fost înrolat în Regimentul II românesc de graniță începând cu 6 iulie 1850. După desființarea sistemului de graniță (1851) a continuat să avanseze în ierarhia militară până la gradul de locotenent primar în Regimentul “Nr. 50 Mare Duce de Baden” (continuator direct al fostului Regiment II românesc de graniță de la Năsăud).

În contextul izbucnirii Războiului Crimeii (27 august 1854) și regimentul unde activa George a fost implicat în ocupația Principatelor, mai întâi în zona Olteniei. A staționat cu trupele la Craiova, după care s-a mutat la Giurgiu și București.¹⁴ Din mai 1856 George a părăsit Țara Românească și s-a îndreptat spre Transilvania. Conform informațiilor inserate de Nestor Șimon la finalul transcrierii sale, George Pop a campat la Alba Iulia până în mai 1857 după care a trecut în Galiția¹⁵, în anii următori fiind mai mult în afara provinciei. După anul 1861 îl găsim la compania din Italia. A fost perioada în care a purtat o corespondență densă cu erudiții năsăudeni Vasile Nașcu (directorul fondurilor grănicerești din Năsăud), Ioachim Mureșan (avocat la Năsăud) și Ioan Mălai (profesor la Năsăud).¹⁶

Dacă datele biografice despre George sunt bine cunoscute, personalitatea Anicăi Popovici rămâne un mister, singurele informații disponibile fiind cele cuprinse în textul epistolelor. Știm cu certitudine că era o femeie căsătorită, cel mai probabil cu un intelectual din Craiova (numit în schimbul epistolar dintre

1 (13 august 1892): 141–143; nr. 16, 15 (27 august 1892): 153–155; nr. 17, 1 (13 septembrie 1892): 161–162; nr. 18, 15 (27 septembrie 1892): 173–174; nr. 19, 1 (13 octombrie 1892): 181–183, material republicat în Onofreiu, *Nestor Șimon. Restituiri*, 219–232; I. Partene, “Viața și testamentul locotenentului George Pop din comuna Leșu,” *Săptămâna*, Bistrița, anul VIII, nr. 249 (duminică, 21 aprilie 1935): 4–5, republicat cu același titlu la Ioan Cordovan, *Recunoștință pentru eroi* (Cluj-Napoca: Eikon, 2011), 44–47. Scurte schițe biografice și la Teodor Tanco, “Supratenentele George Pop,” în *Virtus Romana Rediviva*, vol. II (1974), 215–217; Teodor Tanco, *Dicționar literar 1639–1997 al jud. Bistrița-Năsăud* (Cluj-Napoca: Virtus Romana Rediviva, 1998), 341–342; *Personalități din granița năsăudeană. Contribuții documentare*, Adrian Onofreiu, Viorel Rus, ediție îngrijită și adnotată (Cluj-Napoca: Argonaut, 2009), 96; Onofreiu, *Nestor Șimon: Corespondență*, 90–101.

¹³ Astăzi comună în județul Bistrița-Năsăud.

¹⁴ Adrian Onofreiu, Ioan Bolovan, *Contribuții documentare privind istoria regimentului grăniceresc năsăudean*, ediția a II-a (Cluj-Napoca: Argonaut, 2012), 27.

¹⁵ Regiune istorică, în prezent împărțită între Polonia și Ucraina.

¹⁶ O parte a corespondenței sale a fost publicată de Adrian Onofreiu, “Corespondența dintre Vasile Nașcu, Ioachim Mureșan și George Pop (1861–1866),” *Arhiva Someșană*, Năsăud, seria III, III (2004): 439–467.

cei doi, “prietenu”), cu o bună stare financiară. De exemplu, Anica îi transmite lui George: “El se duce la amiază, poți veni și mai târziu, că el doarme în odaia noastră”. Într-o altă epistolă trimisă de George, acesta îi cere Anicăi să ascundă bine “biletele” sale pentru ca “prietenu” să nu dea de ele “ca să n-ai scârbă, că altminterlea nu poate să afle, că eu n-am spus nimănui [...]”.

Anica avea o fiică, Mița (poreclită Vlasto de către George). Este foarte interesant că din lectura epistolelor deducem că fiica Anicăi era extrem de atașată de George, sentiment împărtășit și de militarul năsăudean. De exemplu, Anica îi scrie: “Primește de la Mița dulce sărutări și ea este foarte tristă”. Când George îi răspunde la scrisori, folosește pluralul și deseori în finalul epistolei îi adresează fetei câteva cuvinte, special pentru ea. Una dintre scrisori lămurește misterul legat de fiica Anicăi și de relația care îi apropia pe cei doi: “Pe draga ta o sărut dulce și o socotesc ca pe fiica mea, dacă n-am avut noroc să fiu tată adevărat”. Uneori și fiica Anicăi îi adresează câteva cuvinte la finalul epistolei expediate de mama sa.

Idila celor doi a început în lunile în care George s-a aflat la Craiova, respectiv din 11 octombrie 1854 și până în 13 septembrie 1855. George avea atunci 22 de ani și putem presupune că Anica era semnificativ mai în vârstă decât el, din moment ce avea o fiică care pare că era la vârsta adolescenței. Din conținutul unei epistole semnată de George, rememorând prima seară când s-au cunoscut, aflăm că militarul năsăudean a stat în gazdă (*quartir*) în casa Anicăi.

În prima parte a lunii septembrie 1855 unitatea sa a fost dislocată la Giurgiu, cele mai multe scrisori fiind trimise/primate în lunile petrecute acolo. La săptămâni bune după despărțire, când George a fost anunțat că regimentul său se va muta de la Giurgiu la București, îi scrie și îi propune să se întâlnească în 7 mai 1856 la București. Pentru a-l găsi o sfătuiește să întrebe unde se află batalionul din Giurgiu. Se pare că Anica a ajuns la București, dar, cândva în această perioadă, cei doi decid să se despartă și să nu mai corespundeze. Deducem acest lucru din cuprinsul unei epistole scrisă de George în 19 mai 1856 în care spune că deși au hotărât să pună capăt relației lor, totuși bărbatul îi scrie pentru a o întreba ce face. Într-o altă scrisoare o întreabă dacă nu are planuri să meargă în vara aceluia an (1856) sau în vara anului următor, undeva la băi, promițându-i că va face tot posibilul să se întâlnească. Se pare că încet, flacăra iubirii dintre cei doi se stinge. Din păcate nici ocupația lui, nici statutul ei și nici mijloacele de deplasare din epocă nu încurajau o astfel de poveste de dragoste. În luna august 1856 George îi scrie Anicăi din Alba-Iulia. Pe un ton plin de tristețe și amărăciune îi pomeneste despre “carul de foc” [tren, n. ed.] care “se făcea” în perioada respectivă și care putea înlesni pe viitor întâlnirile dintre cei doi. Dar până atunci, George era hotărât să nu întrerupă corespondența cu iubita sa:

“Anică, eu corespondența cu tine nu o poci lipsi și de m-ar costa toată viața, eu odată, trebuie să te mai îmbrățișez”.

Despre dragostea împărtășită prin cuvinte

Povestea de dragoste dintre George și Anica este o poveste fără final fericit, deoarece din paginile corespondenței rezultă că cei doi nu și-au făcut planuri de viitor împreună, singura miză fiind întâlnirile punctuale și ocazionale. Corespondența ne relevă doi oameni care au împărtășit secretul unei iubiri adulterine¹⁷, prinși la mijloc între statutul lor: ea soție respectabilă și amantă romantică, el militar sobru și amant pătimaș. S-au iubit intens câteva luni, în perioada în care George a stat la Craiova, au continuat să se iubească prin cuvintele din scrisori după ce el s-a mutat la Giurgiu, respectiv București, și s-au despărțit cu amărăciune după ce el a trecut munții cu regimentul său, la Alba Iulia.

Soarta tristă a acestui cuplu este accentuată și de bănuială că Anica a fost însărcinată cu copilul lui George, dar la un moment dat, la începutul anului 1856, a pierdut sarcina. În cuprinsul unei scrisori expediate în decembrie 1855, George îi spune amantei sale că fratele său urmează să facă o vizită părinților și în acest context George se gândea să îi trimită mamei sale o scrisoare de la Anica “ca să vadă că are nepot” și o sfătuiește “apoi trebuie să o scrii frumos și să zici de fiul meu”. Din păcate, în cuprinsul unei alte epistole de la începutul anului 1856, George își exprimă supărarea către Anica spunându-i “[...] că nu ți-a fost mai mult de mine, fiindcă n-ai păzit, fără ai pierdut sângele meu și mi-ai risipit toată nădejdea”.

Cei doi își comunicau prin poștă atât micile întâmplări zilnice, cât și marile trăiri sentimentale, scrisorile fiind oglinzi în care se reflectă felul fiecăruia de a iubi. Sentimentele pasionale ale celor doi semnatari se exprimă inclusiv în versuri. Nevinovatele tachinări și jocuri amoroase stau alături de știri nesemnificative, gelozia lângă dragoste, oboseala și tristețea lângă momentele de speranță sau de liniște sufletească.

Scrisorile sunt mostre a variate emoții experimentate de cei doi îndrăgostiți: de la efuziune și extaz, până la gelozie, nesiguranță, supărare și teamă. Multe emoții pozitive sunt asociate cu momentul primirii scrisorii. Emoțiile negative sunt legate direct de întârzierea epistolei atât de așteptată sau sunt determinate de sentimentele de gelozie stârnite de diverse gesturi, zvonuri, bârfe care îi afectează pe cei doi. Dacă viața de zi cu zi și constrângerile sociale (el era militar, ea femeie măritată într-o epocă pudică ce nu ierta adulterul) îi obligau să își

¹⁷ Despre o povestea de dragoste asemănătoare scrie și Paula Cossart, “Emotions and adulterous love in 19th century Paris: The letters of Adèle Schunck and Aimé Guyet de Fernex (1824–1849),” *Emotion, Space and Society* 16 (2015): 65–72.

ascundă relația, penița și hârtia construiesc spațiul necenzurat în care George și Anica și-au împărțit, prin cuvinte și fără restricții, dragostea pasională.

Cercetătorul Martyn Lyon consideră că formele specifice de adresare și de rămas bun definesc “tonul relației, încurajând familiaritatea sau impunând distanțarea”.¹⁸ Afirmatia se aplică și în cazul lui George și al Anicăi, formulele de introducere și de încheiere fiind dovada intimității dintre cei doi. George se adresează cu formulele: “Onorabilă madam”; “Iubita mea Anică”; “Iubita și neuitata mea Anică”; “Scumpa mea Amantă”; “Amantă dragă” și se semnează: “Sărutându-vă ochii și gurița, sunt al vostru”; “Întru răbdare așteptător”; “Al tău vrednic credincios amant ș.a. Anica se adresează cu: “Dragă, scumpul meu Pop”; “Scump și iubitul meu Pop, cel dulce”; “Scumpul meu Angel”; “Scumpul și neprețuitul meu înger”; “Pop; iubite dulce Pop” ș.a. și se semnează: “A ta iubită în veci”; “A ta iubită și credincioasă”; “A ta iubită draguță, în veci neuitătoare”; “A ta iubită și depărtată amantă și în veci credincioasă” ș.a.

Privăți de posibilitatea de a-și declara sentimentele față în față, George și Anica folosesc în cuprinsul scrisorilor un limbaj pasional, necenzurat. De exemplu, George îi scrie: “Astăzi e începutul postului, scrie-mi, cum îi posti tu? Eu, de bucate nu poftesc, dar altmintrelea...”, iar Anica îi răspunde: “Dragă, zici să-ți scriu cum voi posti, cred că de carne nu poftesc, dar de altceva postesc, că, voi să-ți fiu ție credincioasă”.

Iubirea trăită de cei doi este devastatoare. Textul scrisorilor ne dezvăluie variatele fațete ale suferinței din dragoste. Emoțiile se manifestau atât în momentul redactării propriei scrisori, cât și în momentul primirii și citirii epistolei de la iubit/iubită.

Anica descrie frecvent emoțiile intense pe care le trăia, accentuându-le cu interjecții (Ah! Oh! Vai!). Ea citea toată ziua scrisorile de la George, cânta “hora” ce-i plăcea și vărsa mii de lacrimi. L-a rugat să îi trimită “portretul” lui “mititel” ca să îl poarte la piept, “îmbrățișându-l însuși” ca pe George, oftează, are gânduri sumbre și îi jură credință până la moarte: „mi se pricinuiește moarte din pricina ta, fiindcă în tot minutul, oftez de nenumărate ori, fiindcă dacă n-aș ofta, aș plesni, sunt a ta iubită și credincioasă în veci”. Uneori Anica îi trimitea împreună cu scrisoarea/biletul și mici suveniruri sau flori (zambile, liliac) Pe măsură ce trece timpul de când cei doi sunt despărțiți, tonul scrisorilor femeii devine tot mai amar și pare tot mai măcinată de sentimente de gelozie, mai ales dacă George nu îi răspunde prompt la scrisori.

Și George suferă intens din cauza despărțirii, dar este mult mai prudent și o sfătuiește pe Anica să păstreze secretul relației lor. Folosește și el interjecții (Oh!

¹⁸ Martyn Lyons, “Love letters and writing practices: on *Écritures Intimes* in the nineteenth century,” *Journal of Family History*, vol. 24, no. 2 (april 1999): 236.

Vai!) pentru a accentua dramatismul sentimentelor sale, îi cere Anicăi un portret și o roagă să continue să îi scrie pentru că numai așa își va putea “stămpăra” dorul din inimă. De multe ori în mesajele sale folosește pluralul, își exprimă dorul atât pentru mamă, cât și pentru fiică: “of, vai și iar, vai, unde gândesc la ceasurile între piepturile voastre”.

Descrise din punct de vedere fiziologic, al efectelor asupra corpului, emoțiile ajungeau în primul rând la inimă (inima suferea, inima se rupea) și la ochi (care plângeau și lăcrimau în permanență). Dragostea și absența persoanei iubite pentru care pătimeau amândoi semnatarii scrisorilor îi afectau și psihic, nu se puteau odihni, nu aveau somn, nu puteau să își desfășoare activitățile zilnice, prezența în societate, la petreceri era doar formală. Anica îi scrie lui George în februarie 1856, “[...] de câte ori mă gândesc la tine, de atâtea ori sunt în pat”, iar George îi scrie amantei sale în paginile unei epistole din 19 mai 1856, “de când nu știu de tine sunt neom, n-am somn, nici odihnă, și gândind neîncetat la tine, mă topesc de dor și nu poci merge”.

Uneori, limbajul scrisorilor pare greoi. Sunt fraze care aparent nu au sens pentru noi cititorii din secolul XXI, dar cu siguranță aveau sens pentru cei doi. Fac referiri la evenimente și la personaje din viața lor, necunoscute pentru noi. Totuși, putem extrage informații interesante, de exemplu, despre traseul parcurs de militarul George Pop de la Giurgiu spre București și apoi spre Transilvania, despre programul de funcționare al poștei din Țara Românească în acele vremuri sau despre incendiul care a distrus teatrul din Craiova. Anica îi pomeneste colegi de arme și întâmplări din viața acestora: întoarcerea acasă sau duelarea pentru o “drăguță”; organizarea de petreceri/picnicuri; știri despre diverse persoane care s-au căsătorit. Se informează reciproc despre ce mai fac cunoștințele comune; vorbesc despre persoanele pe care Anica le primea în gazdă și despre deplasările femeii la Drăgășani¹⁹ unde avea probabil o proprietate. Ea se mută definitiv la Drăgășani în cursul anului 1856, deoarece nu mai suporta să trăiască la Craiova fără George, consemnând cu amărăciune în scrisoare trimisă în 17 septembrie 1865, “nu voi să mai șed în Craiova, dacă nu ești tu, îmi este toată lumea neagră”.

Concluzii

După aproape 100 de ani de la “încercarea” de publicare eșuată a lui Nestor Șimon, corespondența privată a lui George Pop cu Anica Popovici, bine ascunsă de ochii curioșilor pentru aproape 150 de ani, vede pentru prima dată lumina tiparului în anexa acestui studiu.

Analiza unui astfel de corpus documentar impune prudență în a emite

¹⁹ Astăzi municipiu în județul Vâlcea.

părerii exhaustive despre subiectul manifestării dragostei la mijlocul secolului al XIX-lea. Motivul este determinat de faptul că scrisorile intime reconstituie doar fragmente de experiență, cu o doză mare de subiectivism și sub impulsul momentului în care au fost redactate. În plus, în cazul corespondenței dintre George și Anica, acestea au trecut printr-un proces de editare, posibil și de selecție, făcut de către Nestor Șimon în anul 1912.

Recuperarea din arhivă și publicarea acestor tipuri de surse, să le numim “imperfecte”, ne ajută să oferim cititorilor, specialiști și nespecialiști, coordonatele unei istorii mai puțin oficiale și infinit mai umane. Prin publicarea corespondenței celor doi și prin demersul de reconstituire a unei povești de dragoste trăite la mijlocul secolului al XIX-lea avem posibilitatea de a accesa unicul canal de comunicare al oamenilor aflați la distanță în perioada menționată: scrisoarea. Axându-ne analiza asupra acestei categorii de documente, din perspectiva mentalităților colective, scopul acestui studiu a fost să ofere o mostră a modului în care se manifesta dragostea la mijlocul veacului XIX. Prin analiza scrisorilor am descoperit o serie de repere ale modalităților în care era exprimată afecțiunea, dar mai ales indicii valoroase pentru o istorie a emoțiilor, mai ales a celor dureroase, rezultate dintr-o poveste de dragoste cu deznodământ nefericit.

ANEXĂ

Desfăcând acum cuvertul [plicul, n.ed.] sigilat de Comisiunea, care scrise pe dânsul „Epistole private, care fără de a se citi, s-au sigilat din partea comisiunii” aflăm epistole, parte, scrise pe hârtie comună, parte, pe hârtie frumoasă, încadrată cu flori și dantele roze, verzi etc. iar în unele și flori naturale uscate.

Cel dintâi bilet ne spune totul. Acela e anonim, scris cu litere cirile [chirilice, n.ed.] și conține următoarele:

„Onorabilă madam!

De când te-am văzut, te iubesc. Gândul meu este singur și totdeauna, pentru Dumneata. Ah, Madam, ce durere, că nu se știe limba și că nu găsesc vorba să-ți scriu toate ce este în sufletul meu”.

Iată, enigma e dezlegată. Locotenentul George Pop, de când a mers în România, la Craiova, a capitulat, nu înaintea armatelor rusești ori turcești, ci înaintea ochilor unei frumoase femei din Craiova.

George a devenit sclavul amorului.

George, încă a tăcut și a înădușit-o până la moarte, fără de a o descoperi cuiva și numai odată, a accentuat-o în epistola scrisă vărului său Ioachim, amintită mai sus (sic!).

După căderea lui George în lupta de la Custozza (24 iunie 1866) lăzile lui George, cu tot ce avea, s-au expediat la Năsăud și despre cele aflate s-a luat inventar oficios [oficial, n.ed.].

Între altele s-au aflat și vreo 30 epistole cu cuverte, scrise de mâna lui George Pop cu următoarea adresă: „Seier des k.k. Herrn Lieutenant im löblischen Fürst Thurn Taxis 50 Linie Regimente, Georg Pop, Wohlgeboren zu Guirgervo”.²⁰

În aceste cuverte sunt epistole scrise, parte, pe hârtie comună, parte, pe hârtie frumoasă, încadrată cu flori și dantelă roz, verde etc. Sigiliul poștei arată că sunt puse pe poștă din Craiova.

Comisiunea care a inventat [inventariat, n.ed] cele rămase de George a pus toate aceste epistole în un cuvert, pe care s-a scris: „Epistole private, care fără de a se citi, s-a și sigilat din partea comisiunii”²¹: B[asil] Buzudg, m.p.; Gr[igore] Moisil, m.p.”.

Acum, după ce aceste scrisori, 11 ani au fost păstrate în cel mai mare secret de George, apoi, 43 de ani, sub sigiliul comisiunii, de tot laolaltă, dar, 54 de ani²², să rumpem sigiliul și să vedem că eroul de la Custozza, care a mers la luptă în fruntea feciorilor, prin ploaia de gloanțe, fără șovăire, pentru ce a zis, în 1858, „am plâns și plâng pentru România, recte Craiova”.

²⁰ Domnului locotenent din Regimentul 50 de Linie Prinț Thurn Taxis nr. 50, George Pop, cu pleacăciune, la Giurgiu [trad. din limba germană, n. ed.].

²¹ A dechiera o scrisoare de privată fără a o citi, e cam greu! [n. N. Ș.].

²² Rezultă din calculul matematic că Nestor Șimon le-a pregătit pentru publicare în anul 1912.

*Sigiliul e rupt, cuvertul desfăcut și în dânsul scumpe suveniruri de la Craiova.
Un bilet anonim scris cu litere cirile, care transcris cu litere latine, e următorul:*

Onorabilă madam!

De când te-am văzut, te iubesc. Gândul meu este singur și totdeauna, pentru Dumneata. Ah, Madam, ce durere, că nu se ști limba și că nu găsesc vorba să-ți scriu toate, ce este în sufletul meu.

Dragă,

Nu știu ce să-ți scriu în poziția în care mă aflu. Te-am așteptat o seară și n-ai venit, dragă. Te las să judeci ce suferă inima mea pentru tine, pentru că nu știu cum te afli. Te rog, dragă, înștiințează-mă, ca să mă pot liniști, că de aseară, până acum, am vărsat pâraie de lacrimi.

Sunt a ta iubită în veci, Anica.

George mai încerca să comunice cu Anica simțămintele sale și în versuri. Așa e scrisoarea următoare, pe care Anica a scris alte versuri și i-a retrimis-o.

I.

Oh, oh, nădejdea vieții mele,

Astăzi sunt douăsprezece zile, dragă, de când sunt despărțită de brațele tale, iar vrând Dumnezeu, peste trei zile iar ne vom vedea îmbrățișați.

Spune-mi, dragă, ce fu pricina, de trecuși și nici nu te uitași la mine.

Sunt într-o nerăbdare, poate te-i fi mâniat că ai zis aseară să-ți dau răspunsul, că sunt supărată; eu nu mai pot fi pe un iubit al meu supărată niciodată, iar pricina a fost că a plouat și aia, nu te-a îndreptat și, poate să nu fi venit nici tu din pricina ploii.

Sunt a ta în veci, Anica Pop.

La despărțirea din Craiova²³

Cu ce foc și cu ce jale
De tine ne despărțim
Și mai lungindu-ți din cale
Ne ducem să ne iubim
Gândim că pleci, să te duci
Iar de un dor ne usuci,
Și ne cuprindem de-o jale,
Că te depărtezi din [cale. n. ed.]
Ah, dintâi ne despărțim

²³ Notă cu creionul. [n. ed.]

Poate nu-l mai întâlnim
 Care ne-a iubit cu o milă,
 Nefăcându-i nici o silă.
 N-am ce face, plâng, oftez,
 Cu greu foc te depărtez,
 Și mă rog, și iar mă rog,
 Și mă rog cu lacrimi multe,
 Dragostea să nu se uite.
 Ah, nisip neroditor
 Ce vara usuci și iarna îngheți
 Așa și dragostea aceasta să nu se uite:
 Plângeți ochi și lăcrimați,
 Că voi sunteți vinovați,
 Că ce vedeți, nu lăsați,
 Și ce iubiți, nu uitați.
 Te-ai născut pe acest pământ,
 Numai pentru al nostru sfârșit,
 Lumea ni se întunecase
 Toate în ochi îmi negresc,
 Numai feții tale roze,
 Eu doresc ca s-o privesc.
 Ah, lună luminătoare,
 Și stele strălucitoare,
 Luminați mai cu tărie,
 Scumpa lui călătorie.
 Și dați lumină înfocată
 Pân [prin, n. ed.]cărarea întunecată
 Să-i arătați drumul unde-l duce
 La Giurgiul cel mai dulce,
 Copaci, tufe, înfrunziți,
 Cu voi pe drum, să-l umbriți.
 Ah. Iubitul nost cel dulce,
 Stai, nu fugi, nu te duce,
 Așteaptă te rog, fierbinte
 Să te întreb două cuvinte,
 Ce ți-am greșit, vin de-mi spune,
 Nu mă grăbi, de a mă răpune.
 Unde-mi aduc aminte
 Petrecherile ce le tot petreceam
 Amorțesc.

Du-te dar, unde îți scrie soarta, încotro te-o purta, dar să ai o dărnicie, dar te rog
 nu mă uita; adio, dar, adio, călătorie bună.

Te rog să-ți aduci aminte,

Ah, de fericiri trecute,
 Când în brațe crude,
 Ne strângeai plângând,
 Și cu-ncredințare, făceai jurăminte,
 Și tu jurași credință până la mormânte
 Cuvinte înșelătoare îți trădași ființa
 Te făcuși
 Și să afli mai multă iubire pe ale altei brațe
 Mai încântătoare, cer, oh, să-ți răsplătească
 De a ta necredință, ca durerea care mi-ai
 Pricinuit, gonească-te-n veci fără umilință
 Să cunoști atuncea cât eu te-am iubit:
 Mi-era dulce viața pe brațele tale,
 Mă credea, ferice, de tine iubite.
 Respectam și timpul, și orele tale,
 Când veneai la mine, eram fericită,
 Mai astă fericire să schimba în chinuri
 Când îți pronunț, noi te vom lăsa.
 Viața mea este toată în lanțuri
 De suspinuri, ah, ce fericire, nu mai pot spera,
 Mi-am urât viața departe de tine,
 Când nimic în lume are cea fericire,
 Cu a ta plecare, pleacă orice bine,
 Adio, dar, adio, ce nefericire,

Din apriția (sic!) mea, ani tot astfel m-a stridat (sic!)
 Adio, dar, adio și în fericire, vrei să zici vreodată
 Că-ți sunt iubită.
 Pardon, să mă ierți unde oi fi greșit, Marița.

(În dosul coalei e scris de George):

Krajova [Craiova, n. ed.], *Anika*.

În-lăuntru, de o parte e însemnată întreaga adresă către ea la Craiova, („poste restante”), apoi, următoarea notiță: Din 20 până în 25 și din 5 până în 10 a lunii, să se cerce la poștă.

Am 12 und 27 mußten immer Briefe abgehen²⁴.

Un duet scris de George și de Anika

²⁴ În datele de 12 și 27 trebuie să plece întotdeauna scrisori [traducere din limba germană]; aici, cu sensul de a fi expediată corespondența.[n. ed.].

Scrisoarea lui George:

Când venii întâi la tine,
Nu știu ce m-a săgetat,
Și de când privind la mine
Sunt un ce nevindecăt.
Ah, nu poci răbda mai mult,
Focul ce mă dogorește,
Că, la tine, când mă uit,
Ochii tăi mă prăpădesc.
Ochișori blânzi și domoli
Nu mă săgetați, să mor
Și-mi dați viață să trăiesc,
Ca, măcar să vă privesc.
Zi și noapte mă gândesc
Mă uit, și mă socotesc.

Scrisoarea Anichi:

Cum să fac, s-o dobândesc,
Pe cea pe care o privesc²⁵
O să-mi fac un curaj mare,
Mă duc să-i fac supărare,
Să-i spui curat, c-o iubesc,
Și pentru ea, nebunesc.
Să-i spui, dacă nu se poate,
Eu sunt gata, să-mi fac moarte
Să-mi răzbun a mea dreptate
Și să mor cu ea pe brațe.

Când George își petrecea cu Anica, aceasta-i cânta adeseori o poezie. Cântarea aceasta atâta-i plăcu lui George încât și după depărtarea lui din Craiova, a cerut să i-o scrie. Versurile prime sunt acestea:

Tu erai, care-mi ziceai
Că pe alta nu mai ai,
Și-acuși te dăduși pe față,
Când strângeai pe alta-n brațe
Colea-n vale, la fântână
Pe trei le strânsei de mână.

Astfel, în dulcea dragoste și poezii, le trecea timpul. Mai trecu anul și George s-a îmbolnăvit la o mână. Auzind Anica despre aceasta, îi scrie lui George următoarele:

²⁵ (Deasupra scris de George, slăvește). [n. N. Ș].

Scumpul meu Pop,

Nu știu ce să-ți mai scriu, dragă, că sunt pierdută fără tine, eu te rog, scumpule, vino deseară să te văz, dacă vrei să mai trăiesc, că tu erai, care ziceai, că sara să vii, să te legăm noi și acum, cum poți să te legi tu singur și crezi, că nu ți-o fi mai rău, să vii la mine și, ți-o fi tot cum te duci la ofițeri și, cum socotești că-ți este mai bine, așa să faci.

Pe Stanca n-am putut s-o trimit la tine la vardă [cazarmă, n. ed.] că este bolnavă, de abia a venit până aici.

Rămâi, a ta iubită și credincioasă, Anica.
(Adresa îndorsată²⁶): La al meu scump și iubit Pop.
Loco, Craiova.

Oh, scumpul meu!

Tristă veste primii eu pentru tine, dragă, iată că-ți răspund cu părere de lacrimi pentru nenorocirea care ți s-a întâmplat. Oh, scumpule! De ar fi puțință, aș veni la tine, să pui mâna în rana ta și poate aș mai trăi, dacă te-aș vedea, că eu tot nu mă mai socotesc om, până te-oi mai vedea odată p-ale mele brațe, că eu nu știam că ești bolnav și tot n-am avut nicio odihnă, dar acum, cum o să trăiesc eu și iar, oh!

Primește de la Mița dulce sărutări și este și ea foarte tristă.

A ta iubită, în veci și foarte credincioasă, iată că-ți
trimisei un borcan cu dulceață, Anica.

(Ca adresă, pe îndorsat):

Scump și iubitul meu Pop, cel dulce.

Nu știu dacă ai mai primit un bilet, tot pe Stanca și nu te-a găsit, l-a dat la fecior, că nu-mi scrii.

După trecerea unui anumit timp, George, neputând merge la Anica, aceasta iarăși îi scrie următoarele.

Se mai împlinea anul de când George e în Craiova și în jumătatea primă a lunii lui septembrie 1855 s-a dat ordin ca diviziunea a 8-a și a 9-a să părăsească Craiova și să meargă la Giurgiu, lângă Dunăre; așa trebuia să plece și locotenentul George Pop.

Despre această știre tristă a încunoștințat cu un bilet pe Anica, care se cutremură de neașteptata despărțire; deci, îi scrisese lui George următoarele:

Scumpul meu angel!

Primii iubitul tău bilet și-l citii cu mari păreri de lacrimi, văzându-mă așa de

²⁶ Pe verso. [n. ed.]

nenorocită. De plecarea ta foarte mult sunt tristă, răpindu-te astăzi de la pieptul meu fără să gândesc. Oh, scumpule, vino baremi să te mai îmbrățișez odată pentru ultima oară. El se duce la amiazi, poți veni și mai târziu, că el doarme în odaia noastră. Trimite-mi adresurile. Oh, oh, vino, mai zic odată. Ți-am trimis cântecul.

A ta iubită, în veci, Anica.

George a urmat acestei invitații. Întâlnirea și despărțirea a fost sfâșietoare de inimă. A le descrie nu se poate; dar ni le putem închipui din lamentările Anichii, scrise în versuri:

Plângeți ochi și lacrimiți.
Că voi sunteți vinovați,
Că, ce vedeți, nu lăsați,
Și de iubit nu uitați.
Ah lună luminătoare
Și stele strălucitoare,
Luminați mai cu tărie
Scumpa lui călătorie.
Și dați lumină înfocată,
Pe cărarea întunecată
Să-i arătați drumul unde-l duce,
La Giurgiul cel mai dulce.
Copaci, tufe, înfrunziți,
Ca voi, pe drum, să-l umbriți.
Du-te dor, unde-ți scrie soarta, încotro te-a purta,
Dar să ai o dărnice, dar te rog, nu mă uita.
Adio, dar, adio! Călătorie bună!

Corespondența între Anica din Craiova și George din Giurgiu.

În fine, George a plecat din Craiova pe uscat până la Calafat, lângă Dunăre, de unde apoi a călătorit cu vaporul pe Dunăre, până la Giurgiu, de unde, în 12 noiembrie st.n. (30 oct. st.v.), scrie la Anica următoarea epistolă: [...] ²⁷.

Fiindcă poșta între Giurgiu și Craiova mergea în 10–12 zile, Anica, după ce trecuse 2 săptămâni de la despărțire, în 18 nov. st.n. (5 nov. st.v.), adică în timpul când epistola lui George era pe drum către Craiova, nedumerită că de la George nu mai capătă nicio știre, îi scrie următoarele:

²⁷ Lipsă text în transcriere. [n. ed.].

1855, noiembrie 5

Scumpul meu Pop,

Nemaiputând răbda într-atâta vreme, văzându-mă așa de tare uitată, fără să am scrisoare de la tine, iată că-ți scrisei eu, ca să-ți aduc aminte că, bare-mi acum, când îi vedea scrisoarea, cel puțin îi zice, să scriu la iubita mea, care nu mă uită și gândește neîncetat, oh, dragă, scrie-mi cum te afli, să mă pot liniști, că, până oi avea scrisoare de la tine, sunt bolnavă în pat.

Oh, scumpule, trimiteam în toate zilele la poștă, precum ziceai când erai cu mine și n-am avut nici până acum; apoi, dragă, nu știu ce este pricina, tot cum zice, că m-ai uitat, ai dreptate că ochii care nu se văd, se uită.

Ah, dar, să-mi fac singură curaj și mă gândesc că erai cu mine și de multe ori mă uitai, dar acum sunt două săptămâni de zile, nici nu vei fi mai gândind, cel puțin, dacă nu te gândești la mine, gândește-te că m-ai lăsat.

Să-mi scrii, să-mi fac parigorie [mângâiere, n. ed.] cu scumpele tale cărți, toată ziua le citesc și cânt hora ce-ți plăcea ție și vărs mii de lacrimi.

Oh, n-am ce face, dacă am fost așa de nenorocită să mă despart de un scump ce eu îl iubeam și l-oi iubi până oi muri.

Oh... oh, nu mai poci, sunt a ta iubită și credincioasă, Anica.

Iată și din partea mea, complimente și te doresc, ah, nu gândeam niciodată ca să mă uiți așa de curând și rămâi, a ta iubită, Marița.

Anica numai în 25 nov. st.n. (12 nov. st.v.) a primit de la George prima epistolă, cu care a ei s-a întâlnit pe drum și, în aceeași zi, îi scrie lui George următoarele:

1855, noiembrie, 12

Scumpul și neprețuitul meu înger, Pop,

Nu poți să-ți închipuiești câtă bucurie a simțit sufletul meu când am văzut prea iubita ta carte, făcându-mi idee că tot nu m-ai uitat, tocmai astăzi, la 12 ale lui nov., am primit scrisoarea de la tine; eu, dragă, când am văzut-o că este de la tine, întâi, m-a prins mare mirare, că eu am așteptat la 5, precum ne-a fost vorba și văzând că n-am primit, eu ți-am scris în ziua aceea, nu știu de ai primit sau nu.

Eu, dragă, la quartir nu am pe nimeni până acum, nu știu unde o să iernez, dar cu a doua scrisoare te înștiințez că Sigindelu a plecat la țara lui și a fost să se dueleze cu Săveri, având amândoi o drăguță, pe fosta ta Frusina.

Dragă, primește complimentele de la drăguța Hrisa, pe care ai avut-o trei luni de zile și-ți mulțumește că i-ai dus un drăguț care nu se poate înțelege cu el. Oh, oh, asta era pricina pe când nu mai veneai pe la mine.

Cu toate acestea, eu te iubesc și te voi iubi până la mormânt, știu că ai avut 23 de drăguțe, dar ca mine cred că nu te-au iubit.

Eu și cu Vlasto, nu e ceas, nu e minut, să nu vorbim neîncetat de toate, de toate vorbele ce le vorbeam cu tine, oh, oh, nu mai poci suferi așa durere mare, cu durerea de la tine, mă voi și îngropa.

Și, sunt a ta iubită drăguță, în veci neuitătoare, Anica.

Primește și din partea lui Vlasto complimente și te doresc foarte și rămâi a ta iubită, Vlasto.

Primește și floricele acestea.

Iată dragoste și geloșenie.

La ambe epistolele îi răspunde George în 27 nov. 1855

Iubita mea Anică!

Cartea ta din 12 noiembrie m-a bucurat foarte, iar nu așa, ca cea dintâi, în care mă socotești ca pe un necredincios și, îmi zici că te-am uitat, cum s-ar putea asta, eu, străin, îndepărtat fără altă petrecere, unde pot să gândesc, decât la voi, îți spun drept, că acele cuvinte m-au vătămat.

Vouă vă e lesne a mă uita, că aveți alte petreceri și felurimi de veselii, dar eu, neîncetat port iubitele voastre chipuri în gând, acum și totdeauna.

Eu, anume am trimis cartea dintâi, ca să o ai în 5, dar o fi întârziat poșta, pe drumul vostru cel rău și, pentru aceea n-a fost pricină ca să mă vinovățiți, tu așa. Vlasto încă îmi da vină, dar pe ea o iert, că știu, că tu ai învățat.

Astăzi dimineață, prin frig mare am mers la poștă și primii, întâi numita scrisoare, care și acum, fiind în slujbă, tot îți scriu, decât, ca să știi că-s sănătos și, vă poftesc vouă, asemenea.

Astăzi e începutul postului, scrie-mi, cum îi posti tu?

Eu, de bucate nu postesc, dar altmintrelea, să crezi, oh, vai și iar, vai, unde gândesc la ceasurile între piepturile voastre.

Draga tatii, trimite-mi ochisorii tăi cei mie plăcuți, ca să mă stâmpăr de dorul cel înfocat...²⁸

G.P., 15/27. 9^{ber} [noiembrie, n. ed.] 1855.

Iubite dulce Pop

Cu mare bucurie am primit iubita ta carte și m-am bucurat că ești sănătos, eu văz că este de la 15 noiembrie și am primit-o astăzi, la 29 ale lunii, eu sunt mult supărată și

²⁸ Restul epistolei cuprinde instrucțiuni pentru cuvertarea epistolelor și-i mulțumește pentru flori. [nota N. Ș.].

nu poci ca să-ți mai scriu mai mult, eu te rog, dragă, să nu-mi mai scrii până când ți-oi scrie eu, fiindcă plec la Drăgășani și n-are cine să-mi trimită scrisorile acolo.

Cu destul foc zic, să nu-mi scrii, fiindcă cu scrisorile tale îmi astâmpăram focul ce-mi arde în piept, oh, oh, nu mai pot trăi fără tine.

1855, noiembrie 29, Anica

Oh, oh, scumpul meu tată, vei ști că sunt sănătoasă și m-am bucurat de cartea care am primit-o noi și vei ști că astăzi am vărsat o oca de lacrimi, fiindcă o să ne mutăm la Drăgășani și nu știu dacă va fi oare cu puțință, a mai primi vreo carte.

Și rămâi, a ta iubită, Marița.

(În dos: primește aceste floricele (și astăzi stau).

1855, noiembrie 30

Scumpul meu îngeraș Pop,

Vei ști, scumpule, că de mă crezi, nu știu ce ți-am scris de supărată ce am fost că i-ar fi spus cineva că am fost amoretată cu ofițeri de verde și eu am zis, că, cine i-a spus și a zis că Gioroceanca. Și eu hotărâsem că plec la Drăgășani și el n-a vrut să mă ia, și am rămas, acum să-mi scrii ori când îi vrea, oh, oh, nu mai poci suferi, de așa dor mare ce m-a cuprins.

Dragă, zici să-ți scriu cum oi posti, cred că de carne nu postesc, dar de altceva postesc, că voi să-ți fiu ție credincioasă.

Nu știu, dragă, fi-va oare cu puțință a te mai îmbrățișa vreodată, scrie-mi dacă tu vrei să vii să mă vezi.

Eu te aduc numai 2 zile și atunci m-aș socoti cea mai fericită din lumea aceasta.

Zici, dragă, ca să-ți scriu pentru [...] ²⁹ cum se află, ca să o trimiți la mama; eu nu poci, drăguță, ca să-ți răspund nimic, pentru că de multă supărare sunt bolnavă în așternut.

Oh, oh, ziua petrec cu lucru, iar noaptea, când mă culc și mă gândesc că nu este pieptul tău, apoi, cum o să trăiesc, dragă, îi zici că n-am închis scrisoarea bine, n-a fost cuvertul bun și de aceea, am pus atâtea peceti.

Și-ți poftesc sănătate bună și sunt a ta iubită și depărtată
amantă și, în veci credincioasă, Anica Pop.

Primește acest stih ca să îl ai de suvenir:

Ah, ce zi prea tristă, ah ce zi prea amară,
Acea despărțire, ce groaznică îmi pare,
Când aveam nădejde să petrec mai bine,
Tu zburași deodată, te-ai dus de la mine,

²⁹ Lipsă text în transcriere. [n. ed.].

Un-te duci iubite, un-te duci dorite,
Un-te duci canale (sic!), în care pustie,
În ce depărtare, vin de vezi suspin
Cum suflarea îmi seacă, care fără apă
Pe uscat mă îneacă, oh, maică împietrită
Și nenorocită, mă născuși pe lume, să fiu pedepsită
Când trăgeai durere, să mă naști pe mine,
Să fi născut moartă, ar fi fost mai bine.
Sau de mă făceai vreo altă slujire,
Tot nu era să am eu chin, fără lecuire,
Ah, de ce nu vine o moarte c-o clipă
Să-mi precurme viața, ca să mă sfârșesc,
Să nu mai trăiesc
Că, ah, nu pot răbda despărțirea ta
Dar de acum înainte trebuie să cadă trăsnete grozave
Din cer să mă arză, că ah, nu pot răbda la patima mea,
Sau niscăi jigăniei, de undeva asupra-mi să vie
Asupra-mi să se puie și să mă sfășie,
Că eu tot nu pot răbda
Despărțirea ta.
Adio, adio, și-ți mai poftesc încă o dată, călătorie bună, adio, adio.
Primește un stih din partea lui Vlasto:
Sărmană frunză nenorocită
Ia spune-mi dragă, unde te duci,
Smulsă de iarnă și dogorită.
Fără protector, unde te ajungi
Iar tu copilă prea drăgăstoasă
Cântând din gură cu un glas duios
Mișcă copii spre o câmpie
Unde stejari ne-au sub umbrit
Ia rupe o vale îngrozitoare
Unde iarăși ne-au depărtat,
Atunci noi suntem într-o rătăcire
Numai munții și codrii, ne va fi sprijinitor
De acele fulgere ce ne va străbate.
Iată, eu mai bine, strig în cale la acela
Care mă va întâmpina ca să mă scoată din
Acele văi, iar eu să mă duc la acela care
M-a și iubit; el mă privește cu o cruzime și
Mă întreabă pe unde am venit; eu îi spui
Prin acea câmpie, unde noi, dragă, amândoi

Am prin [...] ³⁰ și-n acela m-am și gândit.
O, tu, câmpie, o, tu, vale, eu vă voi trece cu
Soți; tu să-mi fii mie de ajutor până la sfârșit.

Dulce Anica!

Bucuria ce-mi făcu cartea ta din urmă este nemărginită, fiindcă cea dintâi unde îmi zici ca să nu-ți mai scriu, mi-a rupt inima, gândind că, cine știe câtă vreme să nu știu de tine, crede dragă, că până ce a venit a doua carte, au fost numai 10 zile, dar zău, n-am avut nici somn, nici odihnă, socotind că tu o să pătimești pentru mine.

Tu ești bolnavă, să știi iubită, că eu încă nu sunt sănătos, până te știu pe tine așa, inima mea rabdă, asemenea.

Cărțile tale îmi sunt [...] ³¹ și mângâierea.

Eu îți poftesc sănătate în grabă, te sărut dulce și te rog fierbinte, să ascunzi bine biletele mele, să nu le găsească prietenul, ca să n-ai scârbă, că, altmintrelea, nu poate să afle, că eu n-am spus nimănui și persoana care zici tu, nici nu mă cunoaște.

Tu zici că m-ai vedea bucurasă, nu cred că ai tu atâta dor ca mine, da, cum zici tu, că mă aduci în 2 zile, scrie-mi, să văd cum socoți.

Poftind ca această carte să te afle sănătoasă și în pace și sărutându-te de 1.000 de ori, rămân al tău credincios, de binevoitor și adevărat amant.

Pop, 13/25 decembrie 1855.

Mulțumită frumoasă pentru stih și sărutări dulci la V.

Aici îi iarnă și zăpadă multă, frate-meu s-a dus acasă și odată, vreau să trimit o scrisoare de a ta la maica, să vadă că are nepot, apoi, trebuie să o scrii frumos și să zici de fiul meu; ți-oi spune eu când să o trimiți.

Iacă! Te-am învățat cum să închizi cuvertul și tot l-ai făcut măgărește, ai grijă și nu pune o sută de peceți, una, numai. Cea dintâi s-a făcut mai binișor.

Vlasto să aibă grijă când a scrie Giurgevo să nu facă lucrul de răs.

Poftindu-vă tot binele și, în nădejde că în veci nu ne vom uita, sunt al vostru adevărat însărcinat, G.P.

Mulțumită frumos pentru flori și mai ceva, în cartea dintâi, 15/27 decembrie 1855.

Iubita și neuitata mea Anică,

Scrisoarea ta din urmă mi-a adus mai multă întristare ca bucurie. Cunoscut prea bine, că nu ți-a fost mai mult de mine, fiindcă n-ai păzit, fără ai pierdut sângele meu și mi-ai risipit toată nădejdea.

³⁰ Lipsă text în transcriere [n. ed.].

³¹ Lipsă text în transcriere [n. ed.].

Despre altă parte, iarăși văz, că tu nici nu gândești la mine, fiindcă cărțile care le trimit eu șed câte o lună de zile la poștă în Craiova, fără de a le cerca cineva.

Eu ți-am spus și ți-am dat și în scris când să cauți la poștă, dar tu n-ai grijă de aceea, că altmintrelea ai primi fieștecăre scrisoare a 5-a zi după ce o trimit eu. Eu, ale tale, toate le primesc la 4 zile, fiindcă în toată ziua merg de 3 ori la poștă.

Gândurile mele sunt tot la tine și eu nu-mi pot stămpăra dorul, nicicum nu-mi ticnește nici o petrecere, am fost cu gazda la moșie 8 zile și a fost petrecere foarte frumoasă, însă eu am fost ca mort, toți mă întrebau, Domnule, ce nu ești mai vesel, dar eu nu puteam să fac curaj, că dorul tău mă omora.

Draga tati, fi sărutată dulce și-ți mulțumesc pentru bunătatea ta, dacă vrei să trimiți portofeiul, îl trimite numai la poștă, arată acolo adresa mea și spune la scriitorul de poștă să facă cuvertul el singur și, să-ți deie rețipiș [chitanță, n. ed.], că apoi, îl primesc negreșit.

Să fii iertătoare că încă nu ți-am trimis nimic, dar asta nu-i uitare, fără aici nu se află nimic frumos, până o-i merge odată la București și atunci capeți un lucru frumos.

Rămâneți sănătoasă și răspundeți în grabă iubitului vostru.

Giurgiu, 18 ian[uarie]/1 febr[uarie] 1856. Pop, lait³²

Scumpa mea Amantă!

Acum văd că ți-ai făcut datoria fiindcă ai trimis după cuviință la poștă și cu răspunsul încă n-ai întârziat, pentru care foarte îți mulțumesc, vezi dragă, dacă ai face tu tot așa, cât de bine ar fi pentru noi amândoi, că eu toate le-am întocmit așa, ca să fim neîncetat în știre unul despre altul.

Voi aveți picnic, dar noi, nimic, nici o petrecere baremi; pentru mine, tot una, dacă nu sunt lângă tine. Scrie-mi, iubită, ce face odaia mea? Pe cine ai la quartir? Seara dintâi, unde ne-am cunoscut, îi tot în rând, mai aduce-ți tu aminte, parada cea frumoasă, uitatu-ai?

Fii bună dragă și-mi trimite cântecul „tu erai, care ziceai, că pe alta, nu o ai”, mai cântă tu horea mea?

Pe draga tot o sărut dulce și o socotesc ca pe fiica mea, dacă n-am avut noroc să fiu tată adevărat.

Mulțumită pentru zambile, ca să vedeți cum păstrez eu lucrurile de la voi, vă trimit una din florile cele dintâi, că altceva nu se află aici. Couvert gut pfließen³³.

Anică, îți spun drept, că mă tem, că s-o fi suit Sever pe tine, măcar că ziceai că nu-l iubești, dar acum s-a duce și, iarăși rămâi pentru mine.

Sărutându-vă ochii și gurița, sunt al vostru, întru răbdare așteptător,
Giurgiu, 30 ian[uarie]/11 febr[uarie] 1856, Pop Lait.

³² Prescurtarea din limba germană de la lieutenant = locotenent. [n. ed.].

³³ Bine sigilat. [n. ed.].

Dulce George Pop,

Iubita ta scrisoare de la 13 d-vrie [decembrie, n.ed.] am primit-o la 5 g-rie [ianuarie, n.ed.] și foarte mult m-am bucurat că te afli sănătos și tot aci, că eu văzând că n-am avut răspuns de atâta vreme, eram de părere că poate îi fi plecat de aici.

Dragă, eu auzisem că o să veniți înapoi, nu poci să-ți spui câtă bucurie aveam, când mă gândeam că o să mai fiu norocită ca să te mai văd o dată. Oh, nu știu fi-oa oare cu puțință a mai dormi cu tine în brațe, ori nu, nu voi nicio fericire în lumea asta, decât să te îmbrățișez pe tine, nu voi lume, voi să mor, că n-am parte de amor.

Oh, dragă, că pe tine ochii am pus și ca un soare mi-ai apus, lumea mi-ai întunecat și inima mi-ai secat. Oh, Îngeraș, aici ca să-ți scriu cum o să te aduc, eu nu știu cum, decât scriam în ce vreme și eu sunt gata cu ori cu ce mijloace, numai dacă socoți tu, că nu-ți va pricinui vreun rău de la mai marele tău, că eu voi să fii și tu și eu bucuroasă, pe câte zile îi ședea cu mine, îți mai scriu o veste rea, că iubitul tău [...] ³⁴ s-a sfârșit [...] ³⁵ și, să știi, dragă, că de mult al tău dor a făcut lui Tache căpheneag ³⁶ cu verde, ca să-mi răcoresc inima cu toate că sunt în zadar, dacă nu ești tu [...] ³⁷ și sunt a ta iubită, în veci credincioasă.

1856, G-[na]rie [ianuarie, n. ed.] 5, Anica Pop.

Primește și de la mine complimente, nu știu cum s-ar putea ca să-ți trimitem un [...] ³⁸, dacă se poate, să scrii cu un portofei ³⁹ de o palmă de lung pentru bileteri.

Iată, mă iscălesc după botezul care m-ai botezat, Vlasto.

Iubite dragă Pop,

Am primit iubita ta carte și m-am întristat foarte mult văzând că, cum scrii că n-am grijă de cărțile tale, eu dragă, trimit întotdeauna, apoi, dacă ei le țin acolo, eu ce stric, acum, dacă au venit numai 5 zile și eu am scris de loc [...] ⁴⁰.

Prea iubite, să știi că aici este picnic frumos, dar crede că nu m-am dus până acum, fiindcă nu-mi poate face nimic mulțumire, decât numai o ființă pe care o ador. Oh, oh, nu se poate, dragă, să te mai văz odată, că eu, când n-aș avea un al doilea protector, aș veni ca o nebună la tine, numai cu mii de lacrimi, pe toată ziua trăiesc, iubite li (sic!)

³⁴ Lipsă text în transcriere. [n. ed.].

³⁵ Lipsă text în transcriere. [n. ed.].

³⁶ Haină lungă și largă; manta. [n. ed.].

³⁷ Lipsă text în transcriere. [n. ed.].

³⁸ Lipsă text în transcriere. [n. ed.].

³⁹ Portofoliu = cel mai probabil în sens de portofoliu = mapă, dosar etc. în care se păstrează acte, hârtii de valoare. [n. ed.].

⁴⁰ Lipsă text în transcriere. [n. ed.].

neuitate, eu nu ți-am trimis portofoiu acum, pentru că n-a fost gata, că nu știam, dacă se poate ca să-l primești, iar, ori în ce ceas, l-oi isprăvi, numaidecât ți-l trimit, să-l ai spre aducere aminte și să crezi că nu te poci uita în toată viața mea, și, să știi, dragă, că mi se pricinuiește moarte din pricina ta, fiindcă în tot minutul, oftez de nenumărate ori, fiindcă dacă n-aș ofta, aș plesni, sunt a ta iubită și credincioasă în veci, 1856, genarie [ianuarie, n.ed.], 23. Anica Pop.

Iubite Pop,

Primii iubitul tău bilet cu mare bucurie; văz că-mi scrii de Sever, pentru mine nu e drept, iar pentru tine, eu crez că ești amoretat, fiindcă-mi scrii ca să-ți trimit cântecul acela cel amăgitor; eu totdeauna trimit neîncetat la poștă, dacă zice ei că nu e, acum a spus că este bolnav cel bătrân și numai el caută.

Dragă, nu-ți trimiseși portofeu fiindcă nu l-am legat la legător, dar să știi că luni la 13 zile, trimit, să ai grijă, să cauți, dar te rog, draguță, rog, să nu pui alte bilete, fără numai de ale mele.

Am fost la picnic, este frumos, dar, ca când (sic!) erați voi, nu e, poate fi și mai frumos, pentru altele.

Ziceai că ai să vii și tot tragem nădejde că ai să vii, dar acum mi s-a stins toată nădejdea, cum văz că-mi scrii fără căldură, iată, îți scriu pentru că vei ști că am un ofițer la quartir de vreo două săptămâni; am avut și noi, vei ști, dragă, ca cocoanele (sic!), de unde ai fost tu întâi la quartir, la sora lui Solomon, sunt la mine, în casele unde ședeam eu și eu (sic!), șed în odăile cel de jos, le-am dres.

Și Mariți s-a măritat și a luat pe fratele cocoanei [...] ⁴¹, care a șezut la Bălășica, chiar pe fata ei, știi că le cunoști așa de bine, întocmai ca pe mine.

Sunt a ta iubită și în veci credincioasă, Anica Pop.

1856, f-rie [februarie, n.ed.], 7, Craiova.

Iubite Pop,

Primește acest mic suvenir portofei, iar știi, de e mic, tu să îl faci mare, pentru că este de la iubita ta, care te-a iubit cu credință și te-o iubi până mă voi despărți de lumea aceasta, dragă, și de-i vrea ca să mă uiți iar, acest suvenir îți poate aduce aminte în tot minutul când îl vei vedea, să socoți că sunt eu.

Spune-mi, iubite, spune-mi anele drept, ai mai găsit o altă ființă, a doua decât mine, ca să te iubească și să te sărute de o sută de ori în gurița ta cea dulce, ca eu să am orice draguț, nu mă poate face ca să-l iubesc ca pe tine, pentru că tu ai fost mângâierea mea și tu mi-i scurta calea vieții mele, că de câte ori mă gândesc la tine, de atâtea ori sunt în pat, eu salt de bucurie că aud, că să veniți înapoi, dar nu cred, până nu mi-i scrie

⁴¹ Lipsă text în transcriere. [n. ed.].

tu. Oh, oh, ziua, noaptea, petrec citind scumpele tale bilete în zadar, dacă nu ești tu, dar mă gândesc că trebuie răbdare, dacă am fost așa de nenorocită, să fi depărtat de mine pe care eu l-am iubit.

Îmi zici, că ce face Diculeasca și Golfineasca, tot cum le știi, cu toți ofițerii, scumpule. De M[...] ⁴² să-mi scrii, că este amorezat iar de tine, eu știu că ești de 2 luni, te rog, spune-mi cum o cheamă.

Anica Pop, a ta iubită și de tine depărtată.
1856 februarie 20, Craiova.

Primește și de la mine complimentele și sunt sănătoasă, rămâi, a Dumitale fiică.

Oh, Angel,

Primii iubitul tău bilet și mult m-am bucurat că te afli bine, iubite dragă, îmi scrii, ca să-ți scriu ce ofițer de la quartir este din Regimentul 45 și-l cheamă Erino Smecal; zici că este amicul tău. Dragă, să mă ierți de portofei, că hoțul de legător a plecat la București și nu mi l-a isprăvit; eu am auzit că ești amorezat de 6 săptămâni, eu, nu-mi pare rău, pentru că tot zici, nu este de crezut un tânăr ofițer ca tine, nu poți ține.

Rămâi, a ta veșnică amantă, Anica Pop.

Domnule Pop,

Mare mirare m-a prins de atâta vreme, de când ți-am trimis portofeu împreună cu scrisoarea de la 28 februarie și n-am primit niciun răspuns.

Te rog, dacă ți s-a urât a mai purta corespondența cu mine, cel puțin, scrie-mi de l-ai primit, să știu, că dacă nu l-ai fi primit, apoi să știu, ce să urmez cu scriitorul poștei.

Îți mai scrisei și, domnule, pentru că să văd, că nu mai poți asculta nume de dragă, fiindcă îi fi împresurat de iubit, pe care, ce o fi zicând, dragă, oh, oh, ori cine îmi ziceai că am eu de gând să mă las de tine și tu te-ai lăsat demult, dar te rog să mă pardonezi, fiindcă am luat îndrăzneala de ați mai zice, tu... oh, oh, eu mă socot între cei morți acum.

Adio, dar, adio, eu nu te poci uita, a ta iubită prietenă, A.
Aprilie, 3.

(Pe o bucățică de hârtie, alăturată, scrisoare bărbătească): „Cocoana se roagă să-i scrieți pe rețipișul acesta românește, primita-ți pachetul sau nu”.

⁴² Lipsă text în transcriere. [n. ed.].

Iubite Pop,

Am primit scrisoarea ta și văz că te îndepărtezi, că mi-a fost rândul meu, cum se poate, fiindcă eu când ți-am trimis portofeu, eu în ziua aia primeam scrisoarea ta și trebuie să-mi scrii tu, să nu mă lași pe mine în așa mare neodihnă, cel puțin, să-mi fi scris că l-ai primit.

Ai dreptate, că nu te-i mai fi gândind, pentru că e vreme de când ne-am despărțit; Marița a luat un grec de la comandi Năstase, nici nu-i cunoaște familia. Vei ști că eu plec la Drăgășani și viu peste 10 zile, și apoi, o să mă mut cu totul. Mița nu vrea să-ți scrie, că e supărată că n-am primit răspuns la portofei, sunt a ta, iubită și uitată, Anică.

Iată, iubitul meu tată că îți trimise și nițel liliac, cu toate că nu vroiam să-ți scriu, pentru că n-am primit răspuns de când am trimis portofeu și să știi că dimineața plecăm la țară, și sunt a Dumitale uitată, Ma.

(Alăturat se află un buchet mic de flori naturale, firește, uscate).

Scumpule și neprețuite Pop,

Cu mare bucurie primii scumpa ta carte și citind-o mi-a adus mare întristare; unde eu așteptam că o să te văz, după cum ziceai în scrisoarea cealaltă, acum mă văd cu totul depărtată de un al meu iubit.

Oh, oh, cu destulă părere de rău îți scriu că nu poci ca să mai port corespondență cu tine, pentru că nu știu cum să fac cuvertu; dragă, cum poți tu să socoți că o să viu eu la București.

Și îți poftesc bun voiaj și să te mai gândești câteodată și la acea care te-a iubit... și te va iubi neîncetat.

Dragă, văd că-mi scrii ca să-ți trimit portretul meu; tu știi bine că nu-l am, căci, când (sic!) l-aș avea, da, bucuros, l-aș da.

Tu ai avut timp ca să vii, dar n-ai vrut, pentru că nu te-aș învinovăți, dar au venit mulți, după unde au fost și tu puteai să-ți iei voie măcar pentru 10 zile.

Eu am auzit că toată oștirea trece pe aceea, apoi nu știu cum va fi, adio, și iar, adio, și sunt a ta, iubită și cu totul depărtată, Anica.

1856, aprilie 30, Craiova.

Iată și din partea mea că îți poftesc călătorie bună și te rog ca să nu mă uiți și să te mai gândești câteodată și la noi, adio, adio, și sunt a Dv. Iubită fiică și depărtați, cu toții, Marița.

Vecinica mea iubită,

Prin scrisoarea ta din urmă, ce veni în grabă, mi-ai făcut o nouă dovadă despre îngrijința ta pentru mine. Mulțumindu-ți pentru aceasta, te rog dragă, ca și de acum înainte, să lucrezi tot așa, ca să nu fim niciun minut, într-o nerăbdare, despre aflarea noastră.

De la regiment îi ofițer ce-l ai (in welchem zimmer⁴³), cum îl cheamă? Pe Catinca o cunosc din văzut, dar nici n-am vorbit; de fratele ei, acum bărbatul Mariți, nici n-am auzit. Numai cu Aristița am vorbit, dar nici pe una nu o cunosc, ca pe tine. Marița era prea tânără de măritat, ai grijă să nu cheltuiești și tu pe draga tati.

Văleanu, care ține pe fata săteanului îi aici ocârmuitor, aseară am fost în vizită la cocoana Ariclia și mi-a spus că fratele ei încă se însoară – și teatrul vostru a ars – acum, cum îți petreci serile?

Mani, care a fost la Coh, are iar drăguță, a Sultanichi încă, numai eu îmi țin credința către tine și nu merg la nimeni, precum socoți tu. Hârtia pe care mi-ai scris e prea frumoasă, îți mulțumesc.

Așteptând cu dorință răspunsul vostru, rămân al vostru depărtat, Pop.
G, 14 F-rie [februarie, n.ed.] 1856

Tot din Giurgiu mai scrie George Pop la Anica din Craiova în 28 februarie/11 martie 1856 și în 9/21 aprilie 1856, apoi, în 5 mai 1856, în ziua de Sângeorz, o surprinde pe Anica cu următoarea epistolă:

Scumpa mea Anică!

Scrisoarea ta am primit-o cu bucurie, dar acum îți scriu cu întristare, că noi, sâmbătă, la 5 mai, plecăm de aici și lăsând Țara Românească, cu multă jale mergem în Polonia.

Sărutându-te pe tine și pe fie-mea dulce, vă rog să-mi răspundeți negreșit în ziua ce-ți primi această scrisoare, ca să mai am o mângâiere de la voi pe acest drum lung, de 13 zile.

Dragă, dacă vrei și poți să purtăm corespondența și de aici încolo ca mai înainte, că eu numai prin aceasta îmi voi stămpăra dorul ce-mi rămâne de-a pururi în inimă.

Scrie-mi dar părerea ta în acest chip, și dacă poți, fii bună și trimite-mi portretul tău.

Noi mergem prin București, dacă ai putea tu să fii luni, la 7 mai acolo, noi ne-am vedea iar și atunci aș fi cel mai norocit.

⁴³ În care cameră? [traducere din limba germană, n. ed.].

De-i veni, numai să întrebi unde stă batalionul din Giurgiu și atunci mă afli sau îmi scrie negreșit, cu mare grabă, ca să mă aple scrisoarea încă aici.

Așteptând cu mare dor răspuns și sărutându-vă ochii și gurița, sunt al vostru, Pop, Lait.

Astăzi e ziua mea, 21 aprilie/5 mai 1856.

Întocmai cum a plecat Ovidiu din Roma în exil la Tomis, tocmai așa a fost și George la plecarea sa din Giurgiu și apoi, din București, unde l-a căutat Anica din Craiova.

Ovidiu, în Trist. I. 3⁴⁴ astfel își descrie despărțirea sa de alor săi din Roma:

*„Când îmi aduc aminte icoana nopții triste,
Ce-n Roma pentru mine, cea de pe urmă a fost,
În care atâtea lucruri iubite părăsit-am,
Șiroaiele de lacrimi tot curg din ochii mei.*

*Era aproape ziuă, când Cesar poruncise
De țara mea departe, departe, să mă duc
Pierdut îmi era capul, nici timp de pregătire
N-aveam, întârzierea tâmpise mintea mea.*

*De câte ori mințit-am, că mi se hotărâse
Un ceas pentru plecare, ce-ar fi mai potrivit.
Pășii de trei ori pragul, de trei ori însă pasul,
Unit cu al meu suflet, se-ntoarce înapoi.*

*Luându-mi ziua bună, ades vorbeam iar multe,
Adesea, ca de plecare, pe toți îi sărutam;
Apoi porunci d-am iarăși, mă înșelam eu însumi,
Privind cu ochii toate ce-n urma mea lăsam”.*

Vezi aceste suspine în următoarea epistolă:

Neuitata și scumpa mea Anică!

Cu toate că ne-am luat adio și am zis că nu mai purtăm corespondență, dar pe mine nu mă lasă inima a nu te întreba odată cum te afli.

Dragă, de când nu știu de tine sunt neom, n-am somn, nici odihnă, și gândind neîncetat la tine, mă tolesc de dor și nu poci merge.

⁴⁴ După traducerea făcută de Ș[tefan] Vârgolici. [notă N. Ș.].

Astăzi sunt în Pitești și merg la Curtea de Argeș și Sălătruc⁴⁵, jumătate poștă de Râmnic.

Tu, de la Drăgășani ai putea lesne să vii acolo în 23 și 24 mai, când sosesc eu și mi-ai pregăti o bucurie nespusă. Iubită, te sărut dulce de mii de ori, precum și pe Vlasto și, te rog ca, numaidecât după primirea acestei scrisori, negreșit să-mi trimiți răspuns, cum te afli și cum îți merge.

Scrie-mi, merge-i tu, în asta sau altă vară, undeva la băi, ca să știu, dar, cum am putea mijloci să te mai întâlnesc o dată, că dorul tău îmi e boală nevindecată în trup.

Pe cuvert fă adresa unde scriai Giurgiu: Carlsburg, post restant; dacă n-ai putea, dragă, trimite numai la scriitorul poștii și îi arată această scrisoare, să vadă cum trebuie scris și el, de bună seamă, a face acest mic lucru.

Rugându-te încă o dată pentru foarte în grabă răspuns, sunt al tău vecinic credincios amant, Pop Lait.

Pitești, în 19 mai 1856.

Anica de astă dată nu s-a dus și așa a plecat George nemângâiat. Trecând Carpații pe la Turnu-Roșu i-a trimis încă un oftat pe aripile vântului, apoi, trecând pe la Șelimbăr (Schellenberg) în Transilvania (cott. Sibiu), pe la mormântul celor căzuți în lupta dintre Mihai Viteazul și Andrei Bathory, la 22 octombrie 1599, unde a intrat nu ca triumfător, precum intrase și Mihai Viteazul, ci, ca supus, învins de o femeie, ca sclavul amorului.

Din Alba-Iulia (Bălgrad) în 18 august 1856 trimite la Anica în Craiova următoarea epistolă plină de înduioșare:

Scumpa și iubita mea Anică!

Tu m-ai uitat lesne, fiindcă ai rămas în mijlocul celor de-aproape și te poți veseli și petrece după cum voiești, dar la mine e contra, că eu nu te-am uitat, nici te voi uita, până la moarte, fiindcă dragostea și amorul spre tine viețuiește prea tare în inima mea, de unde nu te poci șterge niciodată.

De-ai ști, dragă, cât amor și jale am eu pentru tine, ai zbura la mine, eu, cu toate că acum sunt în patria mea și aș putea fi mulțumit cu toate, dacă nu-i aceea pe care eu sincer o iubesc, mă socotesc mort între cei vii.

Eu ți-am scris din Pitești și sunt sigur că ai primit scrisoarea, dar tu n-ai voit nici a-mi răspunde; te rog dar, dacă mai gândești la acela în a cărui brațe erai acum un an, scrie-mi baremi 2 rânduri, că anume, vor fi de mângâiere.

Oh, draga tati! Mă mir cum m-ai putut și tu uita, doar ți-am greșit ceva, îmi cer pardon, și te rog să silești tu pe M. ca să-mi trimită răspuns.

⁴⁵ Astăzi comună în județul Argeș. [n. ed.].

Anică, eu corespondența cu tine nu o poci lipsi și de m-ar costa toată viața, eu odată, trebuie să te mai îmbrățișez.

Scrie-mi când și la care băi vei merge, ori în care vară și în ce loc, eu te voi cerca.

Acum se face și car de foc și așa, a fi mai lesne ocazie de întâlnire, ce eu, neîncetat doresc.

Vă sărut dulce ochisorii și gurița și vă rog de nenumărate ori a-mi răspunde în grabă. Covertu dați la scriitorul poștii, că știe el cum trebuie.

Al vostru sincer amic depărtat, Bălgrad, în Transilvania, Pop, Lait, în 6/18 august 1856.

Anica i-a răspuns lui George⁴⁶, care, plin de bucurie, în 2/14 octombrie 1856, îi scrie următoarele:

Amantă dragă!

Bucuria ce îmi pregăti iubita ta scrisoare, care de mult o așteptam cu mare nerăbdare este nemărginită, și-ți mulțumesc scumpă, pentru bunătatea ta, că nu faci uitat.

Îmi pare foarte rău, că nu-ți poci împlini pofta ta acum, pentru că nu-i nici un portretar în acest oraș, dar așteptăm pe toamna asta să vie și, să fii sigură că, cel dintâi ce-l va ocupa, oi fi eu, pentru tine dragă. Ți-l voi pregăti pe plac și ți-l voi trimite, numai bagă de seamă iubită, așa să-l ții de ascuns, să nu te afle nimeni cu el, mai cu seamă,

⁴⁶ Iubite și neuitate Pop. Cu mare bucurie am primit iubita ta carte și văz, dragă, că zici, că mi-ai scris din Pitești; eu n-am primit-o; astăzi, 16 septembrie, venii de la Drăgășani și o găsii la nașa Marghioala, pentru că șade la Drăgășani; nu voi să mai șed în Craiova, dacă nu ești tu, îmi este toată lumea neagră. Văz dragă, tocmai acum, că tu mă iubești, asemenea, și eu pe tine, dar ce o să fac, dacă nu am putere, inima destul îmi bate pentru unul care l-am iubit și-l voi iubi neîncetat. Dragă, gândește-te că suferințele mele sunt mari pentru tine și nu știu până când, tu zici că ești în țara ta, tu erai care-mi ziceai, că când te vei duce în țara ta, negreșit o să vii să mă vezi... ah, scumpule, dacă tu mă iubești, eu te rog trimite-mi portretul tău mititel, ca să-l port la pieptul meu îmbrățișându-l însuși, ca pe tine. Eu, iubite, pe dată ce o veni portretul aici, eu ți-l voi trimite, ca să cunoști că sunt tot aceea pe care, când eram cu tine în brațe. Crede, dragă, că, când (sic!) am primit cartea ta, am socotit că am înviat din cei morți. Ah, scumpul meu George, dacă socoți tu și vrei să porți corespondență cu mine, iar scrie-mi neîncetat, că eu voi fi următoare, cu toate că nu șed în Craiova, da când viu, o găsesc aici și eu îți voi răspunde în grabă. A ta sinceră amică, 1856, s-vrie [septembrie, n. ed.] 17, Craiova. Primește și din partea mea complimente, Ma. *Această epistolă a trimis-o la corporalul Anton Draschilla, care servea la poșta austriacă din Craiova și acela, cu epistola sa, dtto. Craiova, 3 octombrie 1856 o adresă: Seier Wohlgeboren dem K.K. Herrn Lieutenant Georg von Pop, des. K.K. Infanterie Regiments zu Karlsburg, in Siebenbürgen* [Prea onoratului domn locotenent cesaro-crăiesc George Pop, la Regimentul 50 Infanterie în Alba-Iulia, Transilvania, traducere din limba germană, n. ed.]: *Sigiliu poștal: K.K. öst. E. P. Krajova, 4/10; Hermannstadt, 10/10; Karlsburg, 11/10.* [nota N. Ș.].

prietinul... Te rog și pentru bilețuri, să le ții bine, să nu știe nimeni, că eu țin lucrul așa de secret, precum știi, numai tu, acum te ferește, să n-ai supărare, nu încredința nimănui, ceva, ține toate în inima ta ascunse, că lumea asta e foarte înșelătoare și sunt prieteni, care din față te linge, iar din dos, te frige.

Încât e pentru corespondență, dragă, te rog fierbinte, să-mi răspunzi, pe toate scrisorile negreșit, în grabă, precum voi urma și eu. Portretul tău, cât îi putea de curând, să mi-l trimiți, căci numai acela îmi poate stămpăra dorul cel aprins și ajuta a purta o parte din suspin.

Toate, ce trimiți, dă numai la scriitorul poștii, că-i bun copil și foarte încredințat.

Răspunde-mi curând și îmi scrie toate noutățile și schimbările de acolo, ce mă pot interesa.

Îți sărut ochisorii și gurița cea mie plăcută, precum și la dulce fiica mea, fiți sănătoase, vesele și tot cu voie bună, că vă poștește din adâncul inimii, al vostru doritor și sincer amant, Pop, Lait.

2/14 octbr. [octombrie, n. ed.] 1856.

Nu sunt în Galiția, am rămas aici, în Transilvania, nu prea departe de tine și sperez la întâlnire.

Portretul tău, mare, pe scaun frumos, nu drept.

În Alba-Iulia a stat George Pop până în mai 1857, când, luându-și concediu, și-a vizitat părinții în Leșu, apoi, a trecut la Lemberg (Leopole) în Galiția, unde se afla Ștabul regimentului și, după cum s-a văzut din epistola scrisă în 21 octombrie lui Ioachim Mureșan (sic!) era însărcinat cu evidența licențiatilor.

Până când a corespondat cu Anica din Craiova nu se poate ști.

*Ce a scris Anica în o mulțime de epistole pe care le-a ținut George până la moarte, aceea, iarăși o pui sub sigiliul secretului și acolo vor rămâne, până când doar o mână de femeie le va decopia și le va...*⁴⁷

„...WITH YOUR LETTERS APPEASET THE FIRE INSIDE MY BREAST”.

INTIMATE CORRESPONDENCE BETWEEN LEUTENANT
GEORGE POP AND ANICA POPOVICI (1855–1856)

Abstract

The intimate correspondence in the 19th century is an incontestable historiographical use in what concerns the history of the collective mentalities by the valuable information on the correspondents' life experiences, social life, and people or events around them. The present study aims to offer a sample of how love worked at the mid of the 19th century and the way to express such feelings taking the love letters (annexed) of lieutenant George Pop

⁴⁷ Finalul transcrierii lui Nestor Șimon.

in Năsăud and Anica Popovici, in Craiova, for the main source. The unpublished documents are preserved in fond *Anton Coșbuc* – the National Archives of Romania, Service of Bistrița-Năsăud County.

We will try to give answers to the following questions: Who were George Pop and Anica Popovici? How did they meet and how did their relation work? What does the analysis of the two ones' language tell us on the love relations in the mid of the 19th century? Who were the people around them and how was the daily life then? To answer to, we would analyze and interpret the intimate correspondence between the two personages, using other utile sources especially to draw down the lieutenant's biography.

PORTRET BIOGRAFIC: PRIMARUL POET JOHANN NEPOMUK PREYER*

Mihaela Bedecan**

Cuvinte cheie: Johann Nepomuk Preyer, Timișoara, administrație locală, secolul al XIX-lea

Keywords: Johann Nepomuk Preyer, Timișoara, local administration, 19th century

Personalitate a vieții politice, culturale și administrative a Banatului, la mijlocul secolului al XIX-lea, Johann Nepomuk Preyer a fost un personaj complex, ancorat în istoria capitalei provinciei. Cei mai relevanți indicatori ai personalității sale au fost cei prin care s-a definit ca om de litere și foarte bun administrator, afirmație susținută de activitatea sa în domeniul creației literare, precum și de realizările înfăptuite în timpul mandatului de primar al orașului Timișoara.

O biografie a familiei, cu detalii genealogice, a fost scrisă de eroul nostru, Johann, dar mare parte a documentului s-a risipit în timpul celui de-al doilea război mondial. Părțile rămase au fost păstrate grație politicianului Franz Anton Basch¹, lider al germanilor din Ungaria. De asemenea, câteva documente referitoare la familia Preyer se găsesc în arhivele bănățene de la Timișoara, Lugoj și Oravița.² Din aceste surse istorice aflăm că latura paternă a familiei își are originile în zona orașului german Köln, unde au trăit strămoșii viitorului scriitor și om politic. Străbunicul Preyer, Georgius, a fost născut în 1618, într-o familie modestă, fiind de profesie cizmar. A avut patru copii, trei băieți și o fată. Familia

* "This work was supported by a Grant of Ministry of Research and Innovation CNCS-UEFISCDI, Project Number PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0131, within PNCDI III".

** Institutul de Istorie *George Barițiu* al Academiei Române din Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12-14/ Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu, b-dul Victoriei, nr. 40, e-mail: bedecanmihaela@yahoo.com

¹ Franz Anton Basch (1901-1946), născut la Zürich, doctorat la Universitatea din Budapesta. Adept al nazismului, a organizat înrolarea etnicilor germani din Ungaria în al doilea război mondial. Condamnat la moarte pentru crime de război și executat la Budapesta. Vezi Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums* (Marquartstein: Breit Verlag, 1992), 88-89.

² Radekunde Täuber, *Johann Nepomuk Preyer. Sein Leben und Werk in Wort und Bild* (Bukarest: Kriterion Verlag, 1977), 8.

acestuia a părăsit zona de baștină din Köln și s-a strămutat la Viena, unde a rămas și unul dintre băieți, alături de părinți. Tatăl scriitorului, Georgius – purtând prenumele tatălui, împreună cu sora sa, au venit în Banat, locuind până la moarte în orașul Lugoj, în timp ce al treilea frate s-a mutat în Polonia.

Mutarea în Banat a fost determinată de numirea lui Georgius Preyer pe un post funcționar la Lugoj, în anul 1789. Prin cedarea Banatului Ungariei, decisă de Maria Tereza la 1778, Lugojul a devenit centrul administrativ, reședință a comitatului Caraș, ca atare, o urbe în dezvoltare, în care elita locală devine numeroasă și influentă. La cumpăna dintre secolele XVIII-XIX orașul a traversat o perioadă de ascensiune economică, lucru ce a influențat pozitiv și alte domenii precum creșterea demografică, evoluția comerțului, o piață în plină dezvoltare, consolidarea unei elite locale, a unui aparat administrativ ce deservea comitatul. Desigur, contextul a fost favorabil și prin decizia imperială de a stabili în oraș reședința comitatului, dar și prin faptul că așezarea geografică a fost extrem de benefică; orașul se afla la confluența a două drumuri principale, ce legau Banatul de Transilvania și Țara Românească, pentru că aici se intersecta traseul de la Timișoara spre Făget, ce trecea apoi munții în Transilvania, dar și calea de acces spre Orșova, care făcea legătura cu Valahia. Prin postul pe care-l ocupă, Georgius Preyer se încadra categoriei sociale elitiste, ce includea și funcționarii din aparatul birocratic foarte numeros al statului. A ocupat de-a lungul vieții mai multe asemenea posturi, dovedindu-se un fidel slujbaş al imperiului. Deși familia a rămas cu domiciliul stabil în orașul Lugoj, Georgius a acceptat slujbe și în orașele din zonă, cel din urmă post în care a funcționat fiind la Recaș.

Primul copil al familiei a fost Johann Nepomuk, personajul nostru, care s-a născut la 20 octombrie 1805. A avut o copilărie umbrită de greutate materiale, de grijile traiului zilnic, întrucât a rămas orfan de tată la vârsta de 10 ani. A devenit, așadar, sprijinul constant al mamei și al celor patru frați mai mici. Imaginea sumbră a acelor ani apare conturată ulterior în *Schița biografică* pe care a scris-o la vârsta de 55 de ani, în care zugrăvește un oraș întunecat – văzut astfel prin ochii unui copil prea devreme maturizat, zile lipsite de bucurie și multe probleme pe care le-a traversat. A început învățătura cu un preot minorit, de la care deprinde primele lecții, iar la 13 ani a devenit elev la gimnaziul piarist din Timișoara.

Ajunge astfel într-o lume nouă, care îi era necunoscută și în care încearcă să facă față provocărilor. Urbea avea statut privilegiat, de “oraș liber regesc”, ridicat la acest rang de împăratul Iosif al II-lea în decembrie 1781³, ceea ce îi con-

³ Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timișoara. Monografie* (Timișoara: Editura Mirton, 2002), 71.

feră un regim de libertăți asemănătoare cu cele avute de orașele din Ungaria. Poziția avantajoasă a fost reconfirmată de viitorul împărat Leopold al II-lea, Timișoara având dreptul de a trimite deputați în Dietă, de a percepe vamă la tranzitarea mărfurilor, de a avea buget anual și scutiri de la anumite obligații fiscale, de a organiza târguri săptămânale, de a avea o stemă a orașului și altele. Desigur, toate acestea au înlesnit o dezvoltare economică importantă, au accelerat modernizarea, au creat o autonomie parțială față de autoritățile maghiare, dar au dus și la un spor demografic.⁴ În urma acestor decizii se păstrau avantajele acordate coloniștilor germani ce au fost aduși în oraș. Aceștia reprezentau o parte însemnată a populației, colonizați ca urmare a deciziilor politicii imperiale, cei mai mulți fiind meșteșugari și comercianți pricepuți, care au impulsivat comerțul și industria. Denumit “mica Vienă”, în concurență cu Budapesta după opinia unor călători, centrul bănățean era laudat în epocă de toți cei care l-au vizitat⁵, recunoscut pentru planul de sistematizare urbană⁶, arhitectura modernă, o rețea stradală ordonată și compactă, în care se regăseau case frumoase, străzi largi și curate.

În contrapondere, însă, apare imaginea instituției de învățământ frecventată de tânărul Johann. Gimnaziul Regesc al Ordinului Piarist din Timișoara avea un regim riguros, cu reguli stricte de disciplină și cu un program de studiu ce se desfășura în limba latină. Tânărul elev s-a acomodat regulilor și s-a integrat contextului. Ajuns însă ulterior elev la Liceul din Szeged, Johann sesizează limitele școlii timișorene, defectele sistemului școlar, primul neajuns resimțit fiind necunoașterea unor limbi curente, de circulație și lipsa unor lecturi indispensabile, la care nu a avut acces din cauza handicapului lingvistic, precum și a politicii școlare piariste care interzicea tipărituri ce nu cadrau educației piariste. În noua școală, Johann a depus mari eforturi pentru a învăța limbile maghiară și germană, pe care nu le cunoștea deloc, dar și alte limbi străine, a căutat să recupereze lecturile care îi lipseau, a început să frecventeze spectacole de teatru, interzise la liceul din Banat. Acum citește prima sa carte, lucru de care a fost marcat, fixându-l în biografia sa ca pe un eveniment major, dovadă a importanței pe care a înțeles să o acorde educației și literaturii. Își stabilește singur

⁴ Dacă la mijlocul secolului al XIX-lea populația orașului era de aproximativ 20.500 locuitori, la final de secol în oraș trăiau peste 50.000 de persoane. Vezi Nicolae Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc* (Timișoara: Editura Facla, 1986), 47–48.

⁵ Constantin Golescu, *Însemnare a călătoriei mele în anii 1824, 1825, 1826* (București: Editura Minerva, 1915), 136–137; Francesco Grisellini, *Descoperirea Banatului Timișoarei. Însemnări de călătorie*, ed. Victor Neumann (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2020), 123–130; Gheorghe Postelnicu, “Descrierea Timișoarei de către un călător turc din veacul al XVII-lea,” *Analele Banatului I* (1928), nr. 1: 57–64.

⁶ Nicolae Ilieșiu, *Timișoara, monografie istorică*, vol. I (Timișoara: Tipografia G. Matheiu, 1943), 91–93.

un adevărat program de studiu, citind febril toate operele literare la care are acces. Impresia puternică pe care a lăsat-o acest episod în viața sa este descrisă în memoriile sale⁷, în care recunoaște impactul pe care deschiderea din noul mediu școlar l-a avut asupra sa.

La baza formării intelectuale a tânărului Preyer a stat educația de tip neumanist pe care a deprins-o în mediile școlare de la Lugoj și Timișoara. Neumanismul german a fost un curent intelectual, care a promovat o atitudine ce avea în centru ființa umană, demnitatea și fericirea acesteia, evidențierea calităților umane, cu puternice reverberații în artă, legată de societate printr-o relație dinamică.⁸ Mișcarea culturală Sturm und Drang a promovat conceptele de progres, libertate, egalitate, printr-o literatură cu un pronunțat caracter militant.⁹ Glorificând antichitatea greco-latină, reprezentanții curentului neumanist au fixat ca năzuință intenția de a modela un om bun, care să aibă posibilitatea de a-și dezvolta maxim capacitățile individuale. Valorile promovate de acest curent gravitau în jurul reperelor culturale ale clasicismului: frumusețe, armonie, echilibru, ordine, rațiune, promovând o disciplină a sensibilității. Apare astfel pe scena culturală un program intelectual, idealuri artistice noi, un nou construct în promovarea valorii. La aceste influențe care se impun puternic în mediile culturale europene se adaugă cele pe care tânărul Preyer le-a dobândit în instituțiile de educație pe care le-a frecventat la Szegedin, Bratislava, Buda și Pesta, unde avea priză foarte mare un program de reforme privind nevoia înnoirilor la nivel economic, politic, național, bazat, între altele, pe educația poporului și ascensiunea socială a burgheziei. În politica Ungariei, prin aceste tendințe se dorea crearea unor condiții pentru dezvoltarea economică și obținerea unei autonomii mai mari față de Austria.

Acesta a fost punctul de pornire al preocupărilor în domeniu, perioada în care s-a declanșat dorința de a pune în practică primele tentative literare. După doi ani la Liceul din Szeged, Johann a învățat maghiara. A continuat studiile în domeniul juridic, la Oradea și la Bratislava (Pressburg), absolvind în 1824, pentru ca peste 3 ani, în 1827 să susțină, cu succes, examenul de avocatură la Pesta. Orașul Bratislava a lăsat, de asemenea, o impresie puternică asupra tânărului student. Urbea avea un renume pentru atmosfera intelectuală și artistică, cu multe teatre, o elită vizibilă prin implicarea activă în viața cetății, o puternică presă de limbă germană, care i-au deschis perspectiva unei noi viziuni.

Din acești ani datează și primele sale încercări literare, acum publicând

⁷ Täuber, J. N. *Preyer*, 12–13.

⁸ Virgil Nemoianu, *Îmblânzirea romantismului. Literatura europeană și epoca Biedermeier* (București: Editura Minerva, 1998), 128.

⁹ Romul Munteanu, *Cultura europeană în epoca luminilor*, vol. II (București: Editura Minerva, 1981), 210–225.

poezie și un serial de aforisme în revistele “Iris”¹⁰ și “Banater Zeitschrift für Landwirtschaft, Handel, Kunst und Gewerbe”. Prima publicație a fost editată la Buda, între 1825–1828 de Carl Stielly¹¹ și Samuel Rosenthal, fiind singura revistă literară din Ungaria la acea vreme. A fost un mediu propice, în care Preyer a făcut publice creațiile sale literare, preferând gazeta datorită programului redacțional focusat pe domeniul literar. Cea de-a doua revistă în care apar poeziile sale s-a tipărit la Timișoara, prin grija editorului Joseph Klapka¹², dar ziarul era orientat mai mult spre problematica economică, așa cum arată și numele acestuia, fiind destinat agriculturii, comerțului, artelor și meseriilor. Se dezbate aici probleme economice, aspecte privind relațiile de producție, comerțul, domeniul creditelor, circulația banilor, sistemul de vămi, funcționarea societăților comerciale etc., probleme care s-au aflat multă vreme în discuția și preocupările administrației locale a orașului Timișoara și pe care Preyer le va rezolva din poziția pe care o va ocupa ulterior la primărie.

Dorința de a impune o nouă ideologie, novatoare, era vehiculată în forță în presa vremii, în publicații precum “Pressburger Zeitung” și suplimentul său “Unterhaltungsblatt”, în “Iris”, “Banater Zeitschrift für Landwirtschaft, Handel, Kunst und Gewerbe”, “Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode” apărută sub redacția lui Samuel Rosenthal.

Influența acestor ideologii asupra lui Preyer, sub aspectul ideilor politice și formării simțului estetic, a viitoarelor teme din creația sa literară au fost de lungă durată.

În decembrie 1831 a fost pusă în scenă prima piesă de teatru a lui Preyer, banii încasați în urma spectacolului fiind donați unui spital din Timișoara.¹³ Critica teatrală a devenit o sferă de interes, un domeniu în care se face remarcant.¹⁴ Astfel a colaborat ca redactor la mai multe reviste de critică teatrală, precum “Thalia. Kritische Beurtheilung der Temeswarer Bühne-Leistungen für Gebildete. Wintercours 1830/31”, editată tot de Klapka și “Notitzen über die dramaturgische Leistungen der Bühnengesellschaft der Herren Hirschfeld und Herzog. Während des Wintercourses 1828/29 zu Temeswar”. Publică o culegere de articole despre mișcarea teatrală germană în revista vieneză “Sammler. Ein Unterhaltungsblatt”. Pentru cele mai multe creații teatrale, subiectele au

¹⁰ *Panorama von Ofen und Pesth, oder Charakter und Sittengemälde der beiden Hauptstädte Ungarns* (Leipzig: Hartmann, 1833), 230.

¹¹ Carl Stielly (1790–1849), jurnalist, critic de teatru. A.P. Petri, *Biographisches Lexikon*, 1875.

¹² Joseph Klapka (1786–1863), tipograf, jurnalist, om politic. A publicat mai multe ziare, a fost primar al orașului Timișoara. A.P. Petri, *Biographisches Lexikon*, 936–937.

¹³ Täuber, J. N. Preyer, 19.

¹⁴ Lucian Geier, “Temeswar in Wiener Theaterzeitungen,” *Neue Banater Zeitung* VII (Timișoara, 20 martie 1974): 3.

avut tematică istorică, observație ce se poate aplica și dramelor ori poeziilor pe care Preyer le va scrie, în care regăsim preocuparea pentru domeniile politic și social, cu accente ale viziunii liberale. Apropierea de mișcarea pentru reformarea societății se petrece la începutul anilor 1830. În paralel, tot acum se poate detecta un atașament față de națiunea maghiară, cultura, politica și supremația clamată a acesteia. O dovadă evidentă a fost publicarea operei *Mathias Corvinus* în care autorul se declară fidel patriotismului unguresc. Preyer recunoaște supremația națională a ungarilor¹⁵ și nu ascunde admirația față de tot ce reprezenta filonul maghiar. Era o situație paradoxală, întrucât șvabii din Banat nu împărtășeau acest gen de opinii, dimpotrivă căutau să-și susțină interesele de grup, iar poziția acestora era favorizată și de aspectul militar, stabilirea garnizoanei militare în oraș fiind un avantaj exploatat din plin. S-a creat o rivalitate nedisimulată pentru privilegii între comitatul maghiar și orașul liber regesc Timișoara, cu statut privilegiat, așa cum era prevăzut în Diploma emisă de Iosif al II-lea la 1781, cele două entități administrative având interese opuse, contradictorii.

Câțiva ani mai târziu, în preajma revoluției pașoptiste, când Preyer a ajuns primar, mișcarea reformatoare susținută de unguri a luat amploare și s-a impus pe agitata scenă politică. Lui Preyer i s-a reproșat susținerea intereselor maghiare și îndepărtarea de nația și identitatea germană, deși acesta a încercat un compromis, tactica sa fiind aceea de a susține și consolida pătura burgheziei, care în viziunea sa era o cale spre progresul general. Atitudinea promaghiară a unor germani din Ungaria și Banat, în rândul cărora s-a aflat și Preyer, a fost susținută de așteptările și speranțele pe care aceștia le aveau față de politica promovată de Ungaria, astfel că în preajma anului 1848 noțiunile de “liberal” și “maghiar” deveniseră aproape sinonime. Cu toate acestea în domeniul literar Preyer a menținut afinitățile față de literatura germană, pe care a păstrat-o un model permanent și nu a apelat la prototipurile literare maghiare decât tangențial.

Traseul său profesional a fost unul rapid ascendent, dovada calităților și ambiției personajului nostru. A început modest, îndată după finalizarea studiilor, angajându-se în slujba unei familii de nobili maghiari, pe postul de secretar și profesor personal al copiilor acesteia. Nu a rămas mult în capitala Ungariei. În 1826 s-a întors la Timișoara unde începe să practice meseria, angajându-se la Cancelaria Comitatului și la un cabinet de avocatură. Se remarcă de la început prin calitățile sale profesionale, îndeplinirea exemplară a sarcinilor de serviciu, dar și prin comportamentul decent, uman, care l-a caracterizat.

După ce a obținut diploma de avocat, în urma examenului de la Pesta, asistăm la o ascensiune rapidă. În 1830 s-a transferat din administrația

¹⁵ Täuber, J. N. *Preyer*, 21–23.

comitatului în cea a orașului Timișoara, ocupând mulți ani posturile de vice-notar și secretar al comisiei economice a orașului. A urcat scara socială, a făcut primii pași în domeniul politicii și a devenit membru al Senatului, pentru ca apoi, între 1844–1858 să devină primar al orașului liber regesc Timișoara, demnitate care l-a consacrat.

Perioada în care a ocupat funcția de primar al orașului Timișoara a fost un capitol foarte important al vieții autorului nostru. A fost o realizare majoră, având în vedere categoria socială din care a provenit, un indiciu al traseului profesional pe care l-a străbătut. Primăria funcționa atunci în Piața Libertății, cunoscută contemporanilor sub numele de Primăria veche.

De la începutul mandatului se face remarcat pentru susținerea acordată domeniului economic, dar acesta nu a fost însă singurul căruia Preyer i-a acordat atenție. Om de cultură, a sprijinit demersurile de pe tărâmul artistic. În oraș s-a întemeiet o asociație muzicală, în 1845, iar un an mai târziu s-au pus bazele școlii de muzică. Tot atunci a început să funcționeze o academie de drept, care a fost desființată în anul 1848, în contextul tulburărilor revoluționare. O activitate remarcabilă a avut societatea de teatru “Die Temeswarer Bühnengesellschaft”¹⁶, al cărei director a fost Alexander Schmidt. Programul stagiunilor era foarte variat, atent selecționat, cu multe reprezentații, ce acopereau o largă panoplie, în care se regăseau piese de teatru, spectacole de operă, comedii, cu program dens, în patru sau cinci seri pe săptămână. La teatrul timișorean au debutat câțiva actori care au ajuns celebri pe marile scene europene, cum a fost de exemplu actrița Pepi Gallmeyer.¹⁷

Eveniment de mare impact, care a declanșat schimbări majore pe toate palierele societății, revoluția pașoptistă a fost o perioadă distinctă a mandatului lui Preyer.¹⁸ Întreaga perioadă a tulburărilor revoluționare a marcat acțiunile edilului și a instituției primăriei. Principala grijă a primarului a fost aceea de a diminua efectele conflictului asupra populației, de a asigura – în măsura posibilităților – siguranța personală a cetățenilor și a bunurilor acestora, căutând să supravegheze acțiunile ce puteau avea rezultate distructive.¹⁹ A lăsat mărturie

¹⁶ Radegunde Täuber, “Johann Nepomuk Preyer dramatisches Werk am Beispiel der Tragödie Hannibal,” *Temeswarer Beiträge zur Germanistik* III (2001): 105–116; Radegunde Täuber, Johann Nepomuk “Thaddäus Preyer – Jurist, Sozialpolitiker, Historiker, Dichter,” *Temeswarer Beiträge zur Germanistik* V (2006): 17–27.

¹⁷ Josefine Gallmeyer (1838–1884) actriță austriacă.

¹⁸ I. Munteanu, R. Munteanu, *Timișoara*, 75–81.

¹⁹ O notă informativă trimisă primului ministru, contele Lajos Batthyány, la 28 martie 1848 reflecta măsurile luate de administrația timișoreană pentru a preveni izbucnirea unor incendii, anunța arestarea celor care au instigat la violențe, dar și nemulțumirea produsă de formarea gărzilor cetățenești, care obligau populația civilă să-și părăsească familiile. Raportul indica prezența în oraș a trei batalioane de infanterie și o unitate de artilerie. Vezi: *Revoluția de la 1848–1849 din*

explicite despre eveniment, fără a detalia sau a oferi o imagine completă, rezumându-se doar la evenimentele dintre “zidurile cetății”.²⁰

În 18 martie 1848, în fața primăriei, a avut loc o manifestație la care au participat peste 6.000 de persoane, entuziasmate de programul revoluționar. De remarcat structura eterogenă a adunării, atât din punct de vedere social, oameni aparținând tuturor categoriilor sociale, dar și etnic, din toate naționalitățile orașului²¹, o dovadă a puterii ideii de libertate, capabilă să alinieze sub stindardul ei mulțimi semnificative. La 23 martie tinerii români din Pesta au schițat prima petiție-program cu revendicările românilor din Banat.²² În vara lui 1848 Preyer a fost reales primar, iar Petru Cermena²³ a fost numit căpitan (șeful poliției) al orașului. Entuziasmat de curentul revoluționar, ce prefigura o configurație liberală a societății, Preyer a salutat, în cuvântarea publică rostită la 3 iulie 1848, noua lege constituțională a statului maghiar, primarul fiind în fruntea facțiunii politice din oraș care a clamat cu entuziasm constituția maghiară din martie 1848. Discursul a întărit suspiciunile ce planau deja asupra primarului și a altor lideri locali, acuzați de intenția de a adopta obiectivele revoluției maghiare. De altfel, Timișoara a trimis o delegație la adunarea de la Pesta, din mai 1848, ca reprezentantă a comitatelor Timiș și Torontal. Atașamentul față de proiectul revoluției ungare a fost originea conflictului dintre administrația locală, gestionată de Preyer și garnizoana militară, care a rămas prohabzburgică. În 3 octombrie 1848, autoritățile imperiale de la Viena au condamnat acțiunile revoluției din Ungaria, conflictul acutizându-se, ceea ce a dus la decizia Curții de a ordona dizolvarea Dietei maghiare. Evident, hotărârea s-a răsfrânt și asupra situației din Banat, întrucât provincia aparținea de Ungaria. Garnizoana militară din Timișoara a rămas în serviciul Curții Imperiale, iar la 10 octombrie generalul

Transilvania. Vol. I: 2 martie–12 aprilie 1848, red. Ștefan Pascu, Victor Chereșteșiu (București: Editura Academiei R.S.R., 1977), 158–159.

²⁰ Johann N. Preyer, *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár*, trad. Adam Mager, Eleonora Pascu (Timișoara: Editura Amarcord, 1995), 213.

²¹ Miodrag Milin, “Sârbii la 1848–1849 în Banat și Voivodina,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XIX (2011): 381–382.

²² I. D. Suci, *Revoluția de la 1848–1849 în Banat* (București, Editura Academiei R.S.R., 1968), 54–55.

²³ Petru Cermena (1807–1882), născut la Timișoara, în cartierul Fabric. A învățat la gimnaziul piarist din oraș, între 1820–1826. În 1829 a intrat în serviciul primăriei, remarcându-se în timpul epidemiilor de ciumă din anii 1831 și 1836 prin măsurile pe care le-a luat pentru salvarea populației. În toamna anului 1848 s-au înființat la Timișoara Consiliul de Război și Comitetul Politic-Administrativ, format din 14 membri, germani, sârbi și români. Cei trei români aleși în aceste organisme au fost frații Petru și Andrei Mocioni și Petru Cermena. În același an a fost ales căpitan suprem al orașului Timișoara, ceea ce echivala cu funcția de prefect al poliției municipale.

Rukavina²⁴, comandantul cetății Timișoara, a dat ordin ca armata să ocupe primăria și clădirile din jur, decretând starea de asediu în cetatea Timișoara și toate suburbiile acesteia. Documentul prevedea ca rezistența în fața măsurilor impuse să fie pedepsită conform legii marțiale, erau interzise adunările ce aveau o participare mai numeroasă de 6 persoane, întregul armament deținut de populație trebuia predat gărzii naționale. Situația s-a agravat în primăvara anului următor când s-a declanșat asediul orașului, conflict militar între armata revoluționară maghiară și trupele imperiale. Cele 107 zile de asediu au afectat grav infrastructura orașului, au provocat distrugerii masive, în urma cărora un număr semnificativ de clădiri au fost ruinate sau incendiate. După instituirea stării de asediu²⁵ au existat conflicte armate între soldații garnizoanei și sfatul orașului, condus de primar, care refuzau să se supună noii ordini instituite. Acceptat ca organism de conducere, Sfatul orașului a fost însă pus în subordinea nou-înființatului Consiliu de Război, condus de comandantul cetății, generalul imperial Rukavina. Singurele competențe pe care le-a păstrat organismul orașesc vizau chestiunile de justiție civilă și administrarea orașului. Opoziția sfatului față de general a rămas neschimbată, ceea ce a declanșat multe momente de tensiune, așa cum a fost bombardamentul prelungit, de 72 de ore, în ciuda cererilor de armistițiu solicitate de primărie. Rukavina considera că atitudinea primarului și a cercului pe care-l avea în preajmă dovedeau simpatia pentru revoluția maghiară și nu loialitate față de împărat. Ca atare generalul a sancționat vinovații conform legilor de război, având acceptul generalului Coronini.²⁶

Nemulțumirea pe care autoritățile militare au manifestat-o față de edil s-a exprimat prin tratamentul personal aplicat, astfel că locuința primarului a fost pusă la dispoziția militarilor, i-au fost confiscate bunurile. După înfrângerea revoluției maghiare, autoritățile statului au ezitat să-l accepte pe Preyer în funcția de primar, numind provizoriu pe acest post pe judecătorul Marcu Popovici, pentru ca Preyer să fie reconfirmat în noiembrie 1849.

În urma revoluției, Timișoara a rămas afectată sub nenumărate aspecte, iar misiunea administrației nu a fost deloc simplă. Orașul a fost distrus, fiind necesar un program de reconstrucție. O prezentare grăitoare a situației a fost

²⁴ George Rukavina baron von Vidovgrad (1877–1849), general de origine croată, a fost numit comandant al cetății Timișoara în octombrie 1848.

²⁵ Rudolf Gräf, *Timișoara sub asediu: jurnalul feldmareșalului Georg v. Rukavina (aprilie-august 1849). Contribuție documentară* (Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 2008), 99–164.

²⁶ Johann Baptist de Coronini-Cronberg (1794–1880), general austriac de origine italiană, a luptat în războaiele napoleoniene și în bătăliile din Italia din timpul revoluției pașoptiste. În iulie 1849 a devenit general-locotenent și a primit funcția de comandant militar și civil asupra Voievodinei sârbești și Banatului timișean.

făcută de generalul Rukawina care, într-o cerere adresată ministrului de război, a detaliat stricăciunile rămase în urma conflictului revoluționar. Motivând că nu a găsit niciun spațiu disponibil pentru stabilirea cartierului general al comandamentului militar, Rukavina a cerut permisiunea de a muta sediul militar la Vârșeț. La acest aspect locativ se adăugau alte două impedimente, ce necesitau o rezolvare rapidă. Situația financiară dezastruoasă, cauzată de povara datoriilor pe care orașul s-a văzut nevoit să le facă, precum și gravitatea stării existente în domeniul medical, cauzată de epidemiile de tifos și holeră ce au bântuit în oraș.

După înfrângerea mișcărilor revoluționare și anihilarea tendințelor reformiste din anii 1848–1849 burghezia europeană traversează o etapă a conformismului și resemnării. Atitudinea lui Preyer nu se încadrează în această tendință generală, încercând să se adapteze unei situații pe care o considera temporară. Și-a canalizat întreaga energie în munca de administrație a orașului Timișoara, angrenându-se activ la reconstrucția urbei. A fost obligat să accepte compromisiuri, a muncit mult pentru a se bucura de reușite, dar nu a încetat niciodată să creadă în idealurile liberale și democratice.

Poziția decidenților politici și gravitatea situației economice au imprimat o stare generală deprimantă. Susținătorii idealurilor liberale își văd speranțele abandonate, în urma unor evenimente precum renunțarea la constituția din 4 martie 1849 și emiterea patentei din 31 decembrie 1851, care inaugura regimul neoabsolutist. Populația orașului Timișoara a fost bulversată de decizia autorităților de a trimite aici o comisie de anchetă, o unitate a jandarmeriei și de a înființa un tribunal de război. Misiunea acestora era de a pune în practică un sistem de supraveghere strictă, în condițiile în care lipsa de încredere era generalizată, iar suspiciunile planau asupra tuturor. Presa vremii din Timișoara a avut adesea accente critice la adresa noului regim politic, acuzând știrbirea libertăților cetățenești și supravegherea excesivă la care era supusă populația. Sunt elocvente, în acest sens, și raporturile lunare pe care căpitanul orașului, Petru Cermena, le redacta despre atmosfera politică din oraș și pe care Preyer, în calitate de primar, trebuia să le semneze.²⁷ În ziarul „*Temeswarer Zeitung*”, apărut în 1852, au fost publicate știri despre procesele și condamnările pentru încălcarea legislației privind deținerea de arme (Patenta din octombrie 1852) sau monede emise în timpul revoluției, pentru opoziția față de instituțiile politice ale statului și cele care asigurau ordinea și siguranța publică. Sancțiunile aplicate variau între închisoare, aplicarea unor băți cu bastonul, pedepse pecuniare sau prelungirea obligației serviciului militar la 4 ani. Asemenea informații se regăsesc în presă până la mijlocul deceniului șase, fiind un mijloc eficient de intimidare a populației și descurajare a actelor de dizidență. Preyer a dezaprobat

²⁷ Täuber, J. N. *Preyer*, 46–47.

aceste metode și a considerat că rezultatul era o degradare a vieții politice și un regres generalizat al societății.

După 1849, prima preocupare a lui Preyer a fost aceea de a recâștiga încredere autorităților în încercarea de a primi suportul necesar pentru a reconstrui orașul devastat de conflictul militar. În prima ședință a sfatului orașenesc, întrunită în 6 octombrie, s-a propus întemeierea a două fundații pentru invalizi, de câte 100 de guldeni, foarte posibil această inițiativă aparținând primarului. Așteptările sfatului orașului, legate de întemeierea acestor fundații, s-au îndeplinit întru totul, atitudinea revanșardă a administrației militare față de conducerea orașului s-a domolit și cetățenii orașului au primit o serie de avantaje de pe urma acestui demers. Favorurile au fost de natură financiară, ceea ce reprezenta un real ajutor pentru oraș. Astfel a fost aprobată o amânare de 3 ani a plății impozitelor, iar Ministerul de Război a plătit pentru încartiruirea ofițerilor staționați în oraș pe timpul revoluției. Se adăugau două tranșe de împrumuturi, de 100.000, respectiv 150.000 florini, cea dintâi pentru construcția morilor Ferdinand, Franz Ioseph și Elisabeta, care au devenit proprietatea orașului, iar a doua pentru repararea daunelor provocate de bombardamente, obținută în 1851, când Preyer s-a deplasat la Viena. Conducătorul administrației timișorene a profitat de această deplasare vieneză obținând încă o facilitate excelentă pentru oraș. Primarul s-a întâlnit cu guvernatorul provinciei, generalul Ferdinand Mayerhofer²⁸, din partea căruia a obținut sprijinul în problema căii ferate. Conștient de oportunitățile pe care un asemenea proiect le oferea, Preyer a primit acceptul ca orașul Timișoara să devină nod de cale ferată în zonă. În 1857 s-a inaugurat calea ferată Szegedin-Timișoara, iar un an mai târziu s-a construit prelungirea acesteia de la Timișoara la Baziaș, de aproape 120 de km, traseul fiind inaugurat în iulie 1858. În acești ani, sub conducerea dinamică a lui Preyer, orașul s-a refăcut după pagubele suferite în revoluție. În 1854 veniturile orașului au înregistrat un spor dublu față de anul 1851, orașul a fost inclus în rețeaua de telegraf, au fost introduse cărțile funciare, semnalele unei modernizări evidente. Este vizibilă evoluția din sectorul industrial, atât a fabricilor mari cât și impulsionearea afacerilor micilor meseriași. Un impuls real pentru dezvoltarea economică a orașului a fost întemeierea primului institut bancar, în 1845, Preyer fiind ales președinte al comitetului asociației, post pe care l-a deținut vreme de 10 ani. În acest demers s-a bazat pe colaborarea multor cetățeni, lista acționarilor fiind lungă, dovedind forța financiară și interesul pentru modernizarea economică manifestat de elita locală. Au participat la succesul

²⁸ Ferdinand Mayerhofer von Grünbühel (1798–1869), general austriac, decorat de împărat pentru rezultatele militare din timpul revoluției pașoptiste. Din noiembrie 1849 până în august 1851, urmare a noii organizări militare, Mayerhofer a fost numit guvernator al Voivodinei sârbești și Banatului cu sediul la Timișoara. Vezi: A. P. Petri, *Biographisches Lexikon*, 1235–1236.

demersului cetățeni provenind mai cu seamă din pătura socială mijlocie, aparținând tuturor naționalităților care locuiau în oraș. Instituția bancară a servit ca sprijin economic și financiar în perioada postrevoluționară, în care economia a înregistrat un vizibil regres. În monografia sa despre orașul Timișoara, Preyer a argumentat efectul benefic al instituției bancare asupra tuturor straturilor sociale, demonstrând modul în care aceasta a influențat pozitiv comerțul, construcțiile, susținerea afacerilor micilor meseriași. În afară de fabricile de tutun, ce funcționau din 1846 și bere, care au deja un renume în industria de profil, a fost înființată o serie de întreprinderi, între care fabrica de lumânări, cea de săpun, de creioane, filatura de mătase, fabrica de prelucrare a pielii, fabrica de spirt, două fabrici de ulei, alte două fabrici de oțet etc. În oraș erau înregistrați 1575 de meseriași, care activau în 117 de ramuri de activitate²⁹, în 1850 fiind întemeiată Camera de Comerț și Industrie din oraș.³⁰ Desigur, aceste acțiuni au găsit un teren prielnic în politica de stat austriacă, prin care se viza susținerea ideii de Europă Centrală Mare (*Gross-Mitteuropa*), folosind Dunărea ca principală arteră de transport și eliminând astfel vămile interne.

Progresul, fără îndoială vizibil, nu a fost liniar. În acești ani, activitatea primăriei a trebuit să facă față guvernării militare, care a secătuit bugetul monarhiei, până la finalul deceniului șase. Autoritățile militare au impus o tutelă rigidă asupra conducerii orașului, opunându-se adesea inițiativelor locale și declanșând conflicte deschise cu administrația condusă de Preyer, în ciuda faptului că a doua soție a edilului era fiica fostului comandant al cetății Timișoara. Merită consemnate câteva urmări ale stării conflictuale, între care amânarea cu 5 ani a introducerii iluminatului public prin folosirea gazului (realizată în 1857) sau atacurile la adresa Societății Casa de Economii, cauzate de faptul că în timpul revoluției pașoptiste instituția acordase un împrumut guvernului revoluționar maghiar.

Consecvent planului pe care și l-a propus pentru a dezvolta urbea, Preyer nu a ezitat să recurgă la justiție pentru a apăra drepturile orașului, unele procese prelungindu-se mai mulți ani. Cele mai multe cauze au fost legate de nevoia de extindere a spațiului locuibil cu construcții în zona centurii cetății.³¹

Ambițiile și poziția politică au cauzat înlăturarea lui Preyer din funcția de primar, acesta fiind socotind prea incomod pentru autorități. Activitatea sa meritorie și rezultatele excelente obținute în administrația orașului nu au mai

²⁹ Täuber, J. N. *Preyer*, 41.

³⁰ Ionuț Raul Rus, "Camera de Comerț și Industrie Timișoara 1850–1938," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XV (2007): 231–232; Ioan Hațegan, *Camera de Comerț și Industrie Timișoara. Repere monografice* (Timișoara: Editura Banatul, 2000), 2–10.

³¹ Ciprian Glăvan, "Defortificarea cetății Timișoara," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XXI (2013): 421–430.

contat, deși acestea pot explica întârzierea demiterii sale, prelungită până la acest moment, în ciuda conflictului prelungit cu autoritățile militare, deja notoriu.³² Acuzele au fost diverse, toate cu tentă politică. Pentru guvernării noului timp edilul a devenit indezirabil din cauza ținutei liberale, a spiritului critic și prea progresist. Dimpotrivă, alții l-au învinuit de trădarea idealurilor revoluționare pașoptiste ori de atașamentul excesiv față de națiunea maghiară și deziideratele politice de libertate ale acesteia. Din aceleași rațiuni au fost blamați și alți etnici șvabi, în ciuda faptului că acestora li s-a refuzat mereu independența politică, iar conștiința apartenenței funcționa mai cu seamă la nivelul micilor comunități. Fără îndoială însă în urma revoluției pașoptiste a fost impulsionat sentimentul conștiinței de grup etnic, dovadă fiind și Petiția de la Bulgăruș, din 1849, în care s-a revendicat organizare administrativă separată pentru națiunea șvăbească, o cerere rămasă fără rezolvare.³³

În paralel cu litigiile publice, ale administrației, Preyer avea un proces personal cu Comandamentul General pentru locuința personală, aflată în interiorul Cetății, acțiune începută în justiție în anul 1846. Procesul a intrat într-o nouă fază după destituirea sa, prelungindu-se până în 1872 când s-a decis exproprierea proprietății contra unei despăgubiri, sub pretextul reconstruirii Cazarmei Petrowaradin, distrusă de bombardamentele din 1849. În final, erariul militar a plătit o compensație de 24.000 guldeni, în locul celor 114.000 guldeni solicitați inițial de primar, așa încât victoria a fost mai degrabă o satisfacție morală decât un câștig material.

La scurtă vreme după pensionarea forțată, cu o pensie anuală modestă, Preyer a părăsit orașul de care era atât de legat și s-a stabilit la Gmunden, în Austria Superioară. Nu a fost o perioadă fericită, dimpotrivă, eroul nostru a încercat nemulțumiri, frustrări și neliniști, transpuse în scrisori, în schița sa biografică și în opera literară redactată în acei ani. Dar din punct de vedere al creației artistice perioada a fost una productivă, acum fiind scrise sau finalizate mai multe opere. Preocupat de raporturile politice din Imperiul austriac, subiectele pe care le-a vizat au ilustrat preocuparea autorului pentru câteva teme predilecte, cum ar fi fenomenul luptei naționale. Acesta s-a regăsit în volumul de poezii *Ver Sacrum*, la fel în tragedia *Hannibal*, acum finalizată sau în volumele în care a scris despre lupta olandezilor împotriva Spaniei, despre războiul din Crimeea, în care acuza Rusia de politica despotică, despre lupta indigenilor din India împotriva englezilor etc. În anii exilului autoimpus a rămas în contact permanent cu mediul politicii, având convingerea că sistemul de guvernare

³² Täuber, "Johann Nepomuk Preyers dramatisches," 124.

³³ Konrad Gündisch, "Etnicii germani din România și Basarabia," în Vasile Boari, coord., *Cine sunt românii? Perspective asupra identității naționale* (Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2019), 670.

antiliberală, centralizată din monarhie se va prăbuși, făcând loc unei autonomii mai largi. În octombrie 1860, prin Diploma imperială a lui Franz Joseph, se pune punct perioadei neoabsolutiste inaugurată la finalul revoluției pașoptite, iar Banatul este reîncorporat Ungariei.

Pentru Preyer izolarea impusă a durat doar câțiva ani, întrucât în 1861 fostul edil se întoarce în capitala Banatului și se angajează în serviciul comitatului, în calitate de consilier judiciar. Rămâne activ în sectorul juridic și în anii următori, devenind președinte al Judecătoriei penale, iar în 1871 prim consilier judiciar la Tribunalul regesc și vicepreședinte al Tribunalului.

La sfârșitul lui august 1876 Preyer și soția sa s-au mutat la Kirchberg am Wechsel, în Austria de Jos, unde locuia fiica lui. Corespondența cu prefectul Zsigmond Ormós arată dezamăgirea față de birocrăția statului și modul în care i-a fost calculată pensia. De altfel, întreaga corespondență a primarului-poet din acești ani are un ton decepționant, pe alocuri deprimant. Pe lângă experiențele personale dezolante pe care le-a trăit, starea sa sufletească din ultima parte a vieții a fost marcată de metamorfozele din viața politică, mai cu seamă după semnarea dualismului din 1867. Încetează să mai fie un opozant activ și adoptă o atitudine de resemnare.

Creația literară a fost o matrice definitorie pentru personajul nostru, încadrat curentului clasicismului târziu. A exploatat câteva teme predilecte, care reflectă preocupările autorului, dar și neliniștile cauzate de subiectele abordate. A elogiât frumusețea, concordia și echilibrul, dar și rațiunea și idealurile libertății, în care a crezut, considerând că au puterea de a aduce salvarea și progresul societății. Conivența cu viața politică a făcut ca paralele cu acestea să fie frecvent întâlnite în opera literară. Similitudinile se intuiesc ușor în multe dintre scrieri.

Primul studiu sociologic al lui Preyer a fost focusat pe condiția socială și materială a țăranului maghiar, tematică în strânsă legătură cu problematica dezbătută în revista lui Klapka, „Banater Zeitschrift für Landwirtschaft, Handel, Kunst und Gewerbe”, care prin articolele publicate a pus bazele conceptului capitalist în Banat, a teoretizat acest concept.

Primele creații literare al lui Preyer sunt cele lirice, în care se conturează apartenența la ideile neo-umanismului, fără a lăsa să se întrevadă influența ideilor reformatoare.

În 1838 a publicat o lucrare având titlul *Des ungrischen Bauer's früherer und gegenwärtiger Zustand, nebst einer Darstellung der Folgen und Wirkungen desselben*. Cartea a apărut la editura Hartleben din Pesta și tratează problema reformelor sociale, starea socio-materială a țăranului maghiar, din vremurile trecute până la acel moment. Analizează critic efectele poziției sociale a păturii țărănești, modul în care țăranul era tratat de către nobili, excesele la care era supus. Pe cale de consecință, Preyer susținea interesele țăranilor, insistând

asupra importanței unei legislații care să-i pună la adăpost de asemenea excese, să-i apere de abuzurile marilor proprietari de pământ. Pledoaria este dezvoltată într-un capitol sugestiv intitulat *Despre cruzimea/ barbaria domnilor de pământ*.³⁴ De asemenea Preyer demonstrează importanța educației, accesul la instrucție, ca factori motrici ai progresului, ca unică soluție de a provoca modernizarea generală a societății. Abordarea este una științifică, cu o analiză complexă, în care centrul de greutate cade pe legislația socială, care să contribuie la consolidarea autonomiei păturii țărănești. Imaginează un scenariu ce s-a dovedit rapid utopic, o societate în care forul legislativ parlamentar să consulte țăranii la elaborarea legilor și să accepte adoptarea unor reforme favorabile acestora. Modul de tratare și raportare la problemă dezvăluie că autorul era adept al democratismului, al liberalismului timpuriu moderat și critic al relațiilor sociale practicate în feudalism. Pentru a-și întări demonstrația oferă exemple concrete, modelele demne de urmat ale unor nobili liberali, care acceptau un plan gradat al reformelor, puse în aplicare treptat și în consonanță cu evoluția socială.

Speranțele autorului, dimpreună cu întreaga demonstrație se vor prăbuși sub realitatea evenimentelor din anii revoluției pașoptiste și mai cu seamă în epoca neoabsolutismului, când Preyer s-a convins că pătura privilegiaților nu va renunța la avantajele și favorurile de care se bucura și nu va accepta de bună voie să ofere și altor categorii șansa unui tratament social corect.

În același registru tematic se înscriu și creațiile Hunyadi László. *Trauerspiel in fünf Aufzügen* și *Salamon. Versepös*, în care sistemul feudal este analizat în spirit critic, cu accent pe violență, lipsa normelor morale, într-o lume ce pare întunecată de spiritul răului. Cea dintâi apărută la Viena, în 1882, o tragedie în cinci acte, centrată pe scurta viață a comandantului de oști, nobilul Hunyadi László³⁵, fiul voievodului transilvănean Iancu de Hunedoara. Victimă a intrigilor Curții și marilor familii nobiliare maghiare, acesta a sfârșit decapitat. Epopeea în versuri *Salamon* a fost publicată în gazeta „*Temesvarer Zeitung*”, în 1869, iar personajul central este de asemenea unul istoric, regele Solomon al Ungariei din dinastia arpadiană, încoronat de tatăl său, regele Andrei I, în 1057 și reîncoronat după moartea acestuia, domnind până în 1074. Pentru a-și păstra domnia acesta a declanșat un conflict familial violent, fiind însă înfrânt.

Cea mai renumită operă a sa, la care a lucrat peste un deceniu, a fost *Monographie der königlichen Freistadt Temesvár*, tipărită la Timișoara, în 1853, care a fost multă vreme singura sursă de documentare pentru istorici. Este o excelentă lucrare de istorie locală, în care desfășoară în fața cititorului

³⁴ Täuber, J. N. Preyer, 25.

³⁵ Ladislau Huniade (1433–1457), primul fiu al lui Iancu de Hunedoara, frate al regelui Ungariei, Matia Corvin.

o perioadă de peste 800 de ani, o convingătoare ilustrare a spiritului bănățean. Motivația demersului a fost dezvăluită chiar de autor. Preyer expune public, în cuvântul de deschidere, că intenția cu care a pornit la drum a avut o dublă justificare: aceea de a oferi timișoreanului posibilitatea de a cunoaște istoria propriului oraș, dar și aceea de a oferi o carte de vizită străinilor interesați de capitala Banatului, căutând a le stârni interesul și a-i apropia de aceasta. Era o modalitate de a crea faimă orașului pe care îl administra, de a-l face renumit, un omagiu pentru locul pe care l-a iubit mereu. Considera Timișoara cel din urmă bastion al civilizației europene înaintea Orientului, având în vedere apropierea geografică de Imperiul Otoman. Pentru Preyer, orașul respira aerul unui centru urban modern, conectat la facilitățile vremurilor prezente, o emblemă a culturii și spiritului novator. Istoria evenimentțială este armonios completată cu informații demografice, economice, de istorie culturală etc., oferind o viziune complexă asupra orașului bănățean, într-un arc peste timp, pornit de trecut, adus la momentul prezentului. Cartea este bine documentată, cu informații exacte, pe care Preyer caută să le transmită obiectiv, iar valoarea lucrării este sporită de statisticile și anexele adăugate. După ce prezintă istoricul localității, în partea a doua se oprește asupra istoriei recente. Desigur, funcția pe care a ocupat-o în oraș a contribuit la bogăția informațiilor, la viziunea de ansamblu pe care o schițează. Conștient de peisajul multiethnic al orașului, Preyer face o pledoarie pentru toleranță, pentru pluralism cultural și lingvistic, socotind că acestea sporesc farmecul urbei. În fapt, aceste argumente vin să susțină convingerile sale liberale. Volumul îmbină astfel într-un echilibru bine conturat simțul literar cu rigoarea competențelor administrative, rezultând o scriere în care istoria faptelor exacte ni se dezvăluie într-o prezentare literară admirabilă. Volumul constituie un argument solid în demonstrarea atașamentului pe care Preyer l-a nutrit față de “bunul nostru oraș”, cum îl prezenta într-o cuvântare publică.³⁶

Tema mișcării naționale, care se întruchipează într-un manifest politic, din care transcende realitatea pe care a trăit-o, dar și convingerile politice personale sunt bine surprinse în dramele *Canova. Dramatisches Gedicht in fünf Akten* (1853) și *Die Sulioten. Trauerspiel in fünf Akten* (1854), ambele apărute la Leipzig, la Brockhaus, în cel din urmă volum fiind tratată lupta pentru libertate a grecilor, cu referințe vădite la aspirațiile maghiare de libertate.

Ediția poetică *Ver Sacrum. Gedichte*, tipărită la Gmunden, în 1858, în perioada imediat următoare părăsirii Timișoarei, poartă amprenta epocii Concordatului din 1855, dintre Austria și Sfântul Scaun, unele creații părănd a fi un protest împotriva dominației ultramontanismului. Preyer intenționa ca

³⁶ Preyer, *Monographie*, 225.

după acest volum să publice o ediție în care să strângă întreaga sa creație literară, dar într-o scrisoare către Pesty³⁷ își exprima îndoiala despre reușită.

Un alt volum de poezii cu un caracter religios a fost epopeea *Salamon* (1869), în care se dezvăluie o viziune teologică influențată de panteism.

Întâmplările la care Preyer a fost părtaș în timpul conflictului revoluționar pașoptist au fost surprinse cu acuratețe în cunoscuta piesă de teatru drama *Hannibal*³⁸. *Trauerspiel in fünf Aufzügen*, tipărită la Viena în 1882, dar scrisă la mijlocul secolului al XIX-lea, în anii imediat următori revoluției. *Hannibal* este considerată opera sa cea mai matură. Eroul este marele om politic și general cartaginez, unul din cei mai renumiți comandanți din istoria militară, un dușman recunoscut al Imperiului Roman. Acțiunea se întinde pe o perioadă de peste trei decenii, de la victoria de la Cannae³⁹, din 2 august 216 î.e.n., până la moartea lui Hannibal, 183 î.e.n., la curtea regelui Bitiniei, Prusias I. Este un exemplu edificator despre viziunea pe care autorul a împărtășit-o despre evenimentul revoluționar pe care l-a trăit cu mare intensitate. Textul tragediei creionează paralele evidente cu situația din Banat în anii conflictului, zugrăvind scene din realitatea traversată de autor.⁴⁰ Izbește concretul situației în actul ce descrie poziția în care se găsea senatul Cartaginei când armata romană, mult mai numeroasă, le invadase teritoriul. Situația decisivă în care se găseau cartaginezii impunea două alternative, o rezistență fără șanse sau o capitulare. Tabloul este asemănător cu împrejurările prin care a trecut orașul Timișoara și conducerea sa în ședința din 12 octombrie 1848. Replica eroului piesei, Hannibal, atunci când sfătuia senatul să accepte condițiile unei păci impuse, deși condițiile erau foarte dure, este aceeași cu cea rostită de primarul Preyer către membrii sfatului orașului Timișoara, când i-a sfătuit să se supună ordinelor autorităților militare austriece, deși nu era de acord cu regulile acestora. Mai mult, parte a scenelor piesei par să susțină lupta maghiarilor pentru libertate, prezentă în timpul revoluției pașoptiste. Preyer a dorit să pună în scenă piesa, oferind manuscrisul câtorva teatre austriece, dar nu a fost acceptat.

Producția literară este completată cu mai multe povestiri, poezii, dar și articole, studii și analize politice apărute în gazetele vremii, cu deosebire în „*Temesvarer Zeitung*”, dar și în „*Delejtű. A tudomány, anyagi érdekek és szépirodalom közlönye*”. A fost apreciat studiul sociologic *Der Zustand der Juden im Banate im 18. Jahrhundert*, apărut în 1873, în germană și maghiară. Este o radiografie despre

³⁷ Pesty Frigyes (1823–1889), născut la Timișoara, istoric, arhivist, membru al Academiei Maghiare, activ în viața politică și culturală a orașului, autor a numeroase volume de istorie.

³⁸ Täuber, „Johann Nepomuk Preyers dramatisches,” 113–162; Täuber, *J. N. Preyer*, 58–60.

³⁹ Bătălie din cel de-al doilea război punic, în care armata cartagineză condusă de Hannibal a învins armata romană.

⁴⁰ Täuber, *J. N. Preyer*, 37–38.

starea evreilor bănățeni în secolul al XVIII-lea, în care susține drepturi egale pentru evrei cu a celorlalte nații. În virtutea idealurilor sale democratice Preyer a clamat aceste idei și în timpul revoluției, când a intervenit cu energie pentru drepturile evreilor. Textul a fost prezentat în adunarea generală a Societății pentru arheologie și istorie. Asociația a stat la baza viitorului muzeu al Banatului, fiind întemeiată de Zsigmond Ormós⁴¹, care a fost și primul președinte. Preyer a ocupat funcția de vicepreședinte, fiind unul din cei mai entuziaști susținători.

Opera sa a fost influențată de curentele literare ale vremii, fără a aduce un suflu novator în viața literară. Firul roșu apare însă lesne vizibil, o radiografie a proceselor social-politice, pe care le-a examinat din perspectiva celui care le-a trăit. Constantele ideologice au rămas și sunt în corelație cu principiile pe care le-a afișat întreaga viață despre preceptele libertății, progresului, umanității, loialității. A traversat multe episoade dificile în viața sa, dar a păstrat convingerea că, în ciuda înfrângerilor personale, important era mesajul liberalismului, libertății. Se pot identifica două canale de transmitere publică a ideologiei lui Preyer: tribuna politică, de care a beneficiat ca urmare a funcțiilor publice pe care le-a ocupat, și apoi creația literară, scrierile prin intermediul cărora a răspândit ideile în care a crezut. Ambele fațete, cariera și opera sa, probează un exercițiu intelectual remarcabil care susține anvergura personajului, cu zbatările, năzuințele și speranțele sale.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial toate manuscrisele sale au fost distruse. Opera sa literară a avut un ecou slab, ceea ce i-a accentuat starea de dezamăgire de la finalul vieții. Motivația acestei palide receptări publice poate avea mai multe cauze, începând cu cele politice în care se găsea Banatul și orașul Timișoara în acea vreme. Orașul era centrul comitatului, sediul unei garnizoane, capitala unei provincii în care s-au petrecut schimbări politice majore. În al doilea rând, Preyer se găsea într-un dublu conflict. A scris întreaga sa operă în limba germană, dar convingerile sale politice erau antihabsburgice; oponent declarat al regimului neoabsolutist, Preyer nu a fost agreat de reprezentanții autorităților, dar nu a fost apreciat nici de maghiarii liberali, care erau naționaliști. Un alt motiv a fost apariția întârziată a multor volume, la distanță mare de momentul în care au fost concepute, astfel încât unele nu mai erau de actualitate. Este și cazul operei *Hannibal*, a cărei problematică nu doar că își pierde actualitatea, ci suferă o distorsionare a mesajului inițial. Creația se întruchipă într-un text-apel, prin care susținea idealurile de libertate ale națiunii maghiare, devenită apoi, după 1867, părtaşă la o nouă eră politică, într-o transformare decepționantă pentru etniile ce trăiau în Ungaria.

⁴¹ Zsigmond Ormós (1813–1894), născut la Pecica, de formație jurist, a fost politician, istoric de artă, fondator al muzeelor din Timișoara.

Viața personală nu a fost lipsită de tragedii. S-a căsătorit în 1830, la vârsta de 25 de ani, cu Josepha Nosedá, fiica unui farmacist timișorean, căsătorie din care au rezultat cinci copii, din care a supraviețuit doar fiica cea mai mare, Isabella. Aceasta l-a îngrijit în ultima parte a vieții. Rămas văduv în 1850, se recăsătorește cu Hermine Fischer von See, al cărui tată a fost comandantul militar al cetății Timișoara, dar nu a mai avut copii.

A murit la 83 de ani, în 12 octombrie 1888, rămânând în memoria locului ca unul dintre primarii cei mai destoinici și energici ai urbei, cel care a schițat planul modern al orașului și a aliniat capitala Banatului în galeria marilor orașe europene.⁴² La moartea sa un articol din „*Temeswarer Zeitung*” remarcă două aspecte ale activității lui în funcția de primar al urbei bănățene. În primul rând, erau elogierte meritele incontestabile în accelerarea dezvoltării economice a orașului, care apar evidențiate având în vedere perioada în discuție, anume anii dificili ce au urmat revoluției pașoptiste. În acei ani tulburi, Preyer a izbutit să ducă la bun sfârșit mai multe proiecte, dovedindu-se unul din primarii cu cele mai multe realizări, care a reușit să contureze imaginea unui oraș modern, al cărui întemeietor a fost considerat, cu o economie în dezvoltare, cu proiecte ce au înnoit fața localității. S-a dovedit un geniu al finanțelor, calitate care s-a materializat în numeroase realizări din domeniul economic. Al doilea aspect reliefat în presă aducea în prim plan poziția corectă, imparțială, dovedită în timpul revoluției de la 1848. Din cauza evenimentelor revoluționare și a urmărilor declanșate de acestea, putem spune că Preyer a avut o misiune foarte dificilă, căreia i-a făcut față cu succes, în pofida nenumăratelor impedimente traversate.

Fiica sa Isabella, care a murit fără copii la 1899, a dispus prin testament întemeierea unei fundații Preyer. În 1902, cele 28.000 de coroane din capitalul fundației au revenit orașului Timișoara. Potrivit dispozițiilor din testament, banii trebuiau direcționați către două spitale, din Lugoj și din Timișoara și către o casă de copii orfani din Timișoara.

Johann Nepomuk Preyer a fost fără îndoială o personalitate complexă. Poet, dramaturg, ziarist, om politic, a fost autorul a numeroase creații literare, a mai multor studii din presa vremii, dar și primarul care a orientat orașul Timișoara spre modernitate. Numele și activitatea sa rămân legate de capitala Banatului, orașul pe care l-a iubit, l-a servit și i-a consacrat parte din viața sa, iar dacă urbea bănățeană are astăzi fața cunoscută și apreciată, datorează acest lucru și inimosului primar Preyer, devotamentului și abnegației acestuia.

⁴² Franz Liebhard, „Ein großer Mann des Banats,” *Neue Banater Zeitung* I (Timișoara, 21 mai 1968): 2.

A BIOGRAPHIC PORTRAIT: JOHANN NEPOMUK PREYER, THE MAYOR-POET

Abstract

The study presents the biography of Johann Nepomuk Preyer, the first mayor of the modern town of Timișoara. His complex personality was defined by his remarkable activity both in local administration and literature. The first contact of the young Preyer with education took place in his native town Lugoj; he went on with studying in Timișoara and Szeged, Bratislava and Pest. He had a rapid professional way. Having come back to Timișoara, after he had obtained the advocate diploma, he was appointed in the county administration and began to activate in the political field. The 14 years he managed the Mayoralty of the Banat seat constitute a distinct chapter of his life. He succeeded to change the town shape, to lay the foundations of a modern administration and of a town sharing modernity. He understood the importance of supporting economy and also the bourgeois class. He had not a comfortable mandate, as he had in contrary to pass the difficult period of the Revolution of 1848 and of the years after, with the whole inconvenient picture the event had unleashed. His ambition to succeed in reconstructing the town came true after a continuous effort, and so that was the city father's real reason to be gratified. His political opinions he had frequently publically exposed led to his removing from that function and to his departure from the Banat. His firstly concerned himself with literature during his youth when started to publish in the papers at the time. He was always interested in the questions of liberty, national movement, and social relations and those were also the main subjects of his literary work. Mayor Prayer stays linked with the modern name of Timișoara, a reference point in the administrative history of the city.

COMUNITĂȚI EVREIEȘTI ÎN COMITATUL SATU MARE LA FINALUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Paula Virag*

Cuvinte cheie: evrei, comunități evreiești, limba maghiară, religie, comitatul Satu Mare

Keywords: Jews, Jewish communities, Hungarian language, region, Satu Mare county

Reconstituirea evoluției demografice a populației evreiești din comunitățile rurale ale comitatului Satu Mare presupune cercetarea recensămintelor organizate de autoritățile maghiare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar și a registrelor confesionale de stare civilă. Aceste două surse oferă informații despre evoluția numărului evreilor de pe teritoriul comitatului, despre numărul familiilor din diferite localități, despre numele sau prenumele folosite în acea perioadă, despre numărul de copii născuți în familiile evreiești, despre căsătoriile endo și exogame etc.

Aceste două surse trebuie utilizate cu atenție pentru că ele au o serie de neajunsuri care pot influența analiza demografică. În rândurile ce urmează vom explica modul de organizare și întocmire atât a registrelor confesionale de stare civilă, cât și a recensămintelor, oprindu-ne asupra aspectelor mai importante care influențează analiza datelor despre populația evreiască.

Registrele confesionale de stare civilă

Pentru comitatul Satu Mare, importanța registrelor parohiale este deosebită deoarece ele au avut valoare de drept până la 1 octombrie 1895, când s-au înființat registrele de stare civilă a statului.

Registrele confesionale de stare civilă au avut la început numai un caracter bisericesc, scopul lor fiind de a consemna oficierea diferitelor ceremonii religioase: botezuri (nașteri), căsătorii, înmormântări etc. Importanța lor a crescut însă când extrasele de stare civilă eliberate pe baza lor au devenit acte care dovedeau starea civilă a cetățenilor, cu repercusiuni asupra drepturilor și

* Muzeul Județean Satu Mare, b-dul Vasile Lucaciu, nr. 21, e-mail: pcvirag@gmail.com

îndatoririlor lor. Astfel, registrele vechi de stare civilă au fost utile în chestiuni de tutelă, de stare a legitimării căsătoriilor, de schimbare a numelui și în alte proceduri juridice.

Formularele indicate în acest ordin cuprindeau, pe lângă data botezului și rubrici pentru data nașterii, registrele de botez devenind în felul acesta și registre de nașteri. Se mai cerea să se noteze în registrele de născuți numele nașilor sau al martorilor.

Limba folosită pentru completarea lor nu a fost aceeași: ortodocșii și greco-catolicii au scris în limba română; romano-catolicii în limba latină; reformații și unitarienii în limba maghiară, iar luteranii în limba germană. Registrele mozaicilor au fost scrise în limba germană sau maghiară, uneori chiar în limba ebraică.

Nu trebuie trecută cu vederea importanța onomastică a registrelor confesionale de stare civilă. Numele de persoane oferă posibilități nebanuite pentru identificarea diferitelor grupuri etnice și ne dau informații asupra unor familii dispărute sau emigrate. Cu ajutorul registrelor se poate urmări cum s-au format numele de familie sau supranumele, știind că împăratul Iosif al II-lea a impus obligația ca fiecare om să aibă două nume, toți românii aveau un nume de familie și înainte de această dispoziție, care se aplică îndeosebi la populația evreiască.

În ceea ce privește situația registrelor evreiești din comitatul Satu Mare, trebuie să menționăm că acestea se păstrează pentru puține localități, într-un număr foarte redus, doar sub formă de file care cuprind informații pentru intervale mici de timp. Limba folosită pentru înregistrare a fost cea maghiară. Rabinul sau persoana care scria în aceste registre a trecut data nașterii, numele și sexul copilului, numele și prenumele tatălui, numele și prenumele mamei¹, localitatea și dacă este legitim sau nu.

Recensămintele de la finalul secolului al XIX-lea

Recensămintele și alte statistici oficiale întocmite de autoritățile maghiare în perioada 1867–1914 reprezintă principala sursă de informații privind evoluția demografică din Transilvania, Ungaria sau din comitatul Satu Mare supus analizei acestei lucrări. Trebuie să subliniem faptul că ele conțin o serie de erori, mai ales în ceea ce privește evoluția din punct de vedere etnic a populației, însă ele reprezintă imaginea oficială a situației demografice din Ungaria și teritoriile aflate sub autoritate maghiară în perioada dualismului austro-ungar când s-au organizat cinci recensăminte, fiecare având caracteristici specifice.

¹ În registrele evreiești consultate au existat și cazuri în care a fost notat doar numele tatălui, rubrica cu numele mamei fiind necompletată.

După o serie de amânări, prin Legea III, din 1869, s-a dispus efectuarea recensământului în Ungaria, sincronizându-se înregistrarea cu cea din regiunea austriacă a Imperiului Austro-Ungar. Din sfera întrebărilor recensământului din 1869 lipsește cea legată de apartenența lingvistică, etnică, ea fiind eliminată din proiectul inițial de către guvern, din prudență politică. Deși consiliul de statistică a propus înregistrarea limbii sau a naționalității, comisia formată din reprezentanții ministerelor de interne, de apărare și de comerț au propus să se renunțe la problema limbii. Nu excludea posibilitatea utilizării rubricii de naționalitate, dar numai cu condiția unui control strict.²

Următorul recensământ, cel din 1880, s-a desfășurat sub conducerea unui organ autonom cu o putere sporită, Institutul Național Regal Maghiar de Statistică, înființat în 1871. Data recensământului s-a stabilit la sfârșitul deceniului: miezul nopții dintre ultima zi a anului 1880 și prima zi a anului 1881. În lipsa unei legi fundamentale corespunzătoare și această inventariere a populației s-a desfășurat pe baza unei reglementări speciale: Legea LII din 1880.

Importanta noutate constă, însă, în introducerea întrebării legate de limba maternă. Instrucțiunea referitoare la această rubrică suna astfel: “în rubrica a 6-a se va înscrie limba maternă a persoanei respective. La fiecare se va consemna limba pe care el însuși și-o declară și, această declarație trebuie făcută în mod hotărât și nici un recenzor nu are dreptul să-l influențeze”. Potrivit instrucțiunii, limba maternă a copiilor putea să fie diferită de cea a părinților. Determinarea naționalității pe baza limbii, precum și interpretarea ad-litteram a modalității de identificare a limbii a făcut ca cei care nu puteau vorbi să nu fie trecuți, nici cu ocazia înregistrării nici a prelucrării, la vreo limbă maternă, ei fiind trecuți la o rubrică separată. Aceasta conținea, în mare parte, sugarii (98% în vârstă de 0–2 ani), deci cei care nu puteau vorbi din cauza vârstei. Acest procedeu era greșit, căci este evident că și cei înregistrați în această grupă aparțineau la o anumită naționalitate. Tabelele pe localități, în determinarea apartenenței la limba maternă, făceau deosebirea între cei de limbă maghiară, germană, slovacă, română, ruteană, croato-sârbă, cei de altă limbă autohtonă (adică încetățenită în Ungaria acelor vremuri) și limbi străine, iar ultima rubrică a fost rezervată celor care nu puteau vorbi. Persoanele de limbă evreiască nu au fost evidențiate la limba lor maternă, ci la altă limbă, adică la prima menționată după ebraică, pe fișa persoanei respective la întrebarea referitoare la alte limbi vorbite.

Noul recensământ reglementat prin legea IX din 1890 s-a desfășurat în 1891. Modul de înregistrare a limbii materne era, în general, identic cu cel din

² Varga E. Árpád, *Recensăminte ale populației pe teritoriul Transilvaniei, în perioada 1850–1910, în Recensământul din 1910 – Transilvania* (București: Editura Staff, 1999), 700.

1880, cu precizarea că în cazul copiilor care nu vorbeau încă, aceștia erau trecuți după limba maternă a mamei.³ Precizările legate de limba maternă erau formulate sub forma: “Ca limbă maternă trebuie să se consemneze acea limbă pe care individul și-o asumă și pe care individul o vorbește cel mai bine.” Apoi se subliniază că limba maternă nu corespunde întotdeauna cu limba însușită în copilărie de la mamă. Astfel, noțiunea de limbă maternă se apropia acum de mult disputata formulă austriacă de limbă vorbită în mod cotidian. Conform acestei semnificații, răspunsurile trebuie interpretate având în vedere situația. Rubricile de limbă maternă și religie s-au simplificat prin renunțarea la câte o rubrică sau prin contopirea altora.

Aceste precizări legate de organizarea recensămintelor sunt importante pentru studiul evoluției demografice a populației evreiești. Deoarece nu exista o rubrică specială pentru naționalitate și nici o rubrică pentru limba maternă (idiș) a populației evreiești, aceștia au fost cuprinși fie la limba maghiară, fie la limba germană. Astfel, pentru a determina numărul lor se poate folosi doar rubrica referitoare la religia populației. Evreii, având o singură religie, s-au declarat ca fiind israeliți, motiv pentru care numărul celor înscrși la această rubrică arată situația lor demografică cea mai apropiată de realitate.

Situația social-politică a evreilor din Ungaria la finalul secolului al XIX-lea

Din punct de vedere demografic, evreii din Ungaria au reprezentat o minoritate care, la finalul secolului al XIX-lea, a avut un rol economic semnificativ, mai ales în domeniul comerțului.

Tabel nr. 1 – Numărul total al evreilor din Ungaria⁴

Anul	1857	1871
Numărul total	412.702	552.133
Procent	3.02	3.61

În 1867, legea emancipării a făcut posibilă participarea evreilor la viața politică și socială a țării, iar în 2 noiembrie 1895 a fost acceptată și receptarea religiei iudaice, aceasta devenind egală în drepturi cu celelalte confesiuni.

Politica de maghiarizare a diferitelor grupuri etnice care trăiau pe teritoriul Ungariei a avut succes în cadrul comunităților evreiești. Până în 1910, ¾ dintre evrei au declarat că limba lor maternă este cea maghiară – statisticile maghiare nemăsurând apartenența etnică, doar limba maternă. Restul, în marea lor

³ Varga E. Árpád, *Recensăminte ale populației*, 705.

⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1870/?pg=86&layout=s

majoritate cei din zona nord-estică, au declarat germana ca limba maternă, în absența idișului ca opțiune.

Tabel nr. 2 – Limba maternă declarată de evrei în 1880–1910⁵

	Maghiara	Germana	Altele
1880	58,0	34,6	7,4
1890	63,7	33,0	3,3
1900	71,5	25,1	3,5
1910	76,9	21,6	1,5

Totuși nu trebuie neglijat faptul că la finalul perioadei dualiste, aproape toți evreii din Ungaria erau bilingvi. În ciuda perioadei de maghiarizare intensă, Ungaria avea cel mai mare număr de evrei din Europa, care vorbeau și limba germană.

Tabel nr. 3 – Numărul evreilor din Ungaria, care vorbeau una sau mai multe limbi⁶

	Bilingvi		Monolingvi	
	Maghiară	Germană	Maghiară	Germană
1900	82,2	68,0	25,6	
1910	87,4	66,0	30,2	5,0

Au existat diferențe între gradul de maghiarizare a comunităților evreiești din Ungaria. Statisticile oficiale privind limba în care se desfășurau ceremoniile religioase arată că în anii 1903 și 1912, între 78–88% era folosită limba maghiară la ceremoniile neologilor, 59–68% pentru comunitatea Status Quo și 9–13% pentru evreii ortodocși.

Schimbarea numelui evreiesc într-unul maghiar a reprezentat un element de evaluare a procesului de maghiarizare. Statul a jucat un rol crucial în acest proces: în timpul perioadei dualiste, spre deosebire de Germania și Rusia, Ungaria i-a încurajat pe evrei să își schimbe numele într-unul maghiar. Acest fenomen a atins punctul culminant între 1881–1919⁷, estimându-se că în această perioadă 45.000 de evrei și-au schimbat numele, reprezentând 60% din numărul total al persoanelor care și-au schimbat numele. Evreii care s-au creștinat provin din rândul celor care au adoptat nume maghiare. Între 1896 și 1919, aproximativ 37.000 evrei și-au ales alte nume și 17.000 s-au convertit la creștinism.

⁵ http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hungary/Hungary_before_1918

⁶ http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hungary/Hungary_before_1918

⁷ Taxa pentru maghiarizarea numelui, pentru evrei era relativ ridicată, însă după 1881, ea a scăzut, iar ca urmare a acestui fapt a început la scară largă maghiarizarea numelor evreilor.

Situația demografică și social-politică a evreilor din comitatul Satu Mare la finalul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea

Conform recensământului organizat de autoritățile maghiare în anul 1870, în comitatul Satu Mare trăia un număr de 16.841 de evrei.

Tabel nr. 4 – Numărul populației evreiești în comitatul Satu Mare conform recensământului din 1870⁸

Plase / Orașe	Număr
Központi	2.106
Nyír	4.604
Crasna	2.784
Satu Mare	2.661
Baia Mare	3.076
Total	15.231
Baia Sprie – oraș	31
Baia Mare – oraș	222
Satu Mare – oraș	1.357
Total	16.841

Trebuie precizat faptul că în tabelul de mai sus este notat doar numărul evreilor care locuiau în mediul rural din cele 5 plase ale comitatului Satu Mare, populația iudaică din cele 3 orașe sătmărene fiind consemnată separat. Astfel, se observă că plasa Nyír are cel mai mare număr de evrei, fiind urmată apoi de plasa Baia Mare. Explicația acestor date este următoarea: în plasa Nyír, evreii au fost colonizați încă de la începutul secolului al XVIII-lea de către contele Károly Sándor. El i-a adus pe moșia sa, le-a creat condiții ca ei să poată trăii practicând propria lor religie și să activeze în comerț și meșteșuguri. Datorită condițiilor social-economice favorabile, numărul populației evreiești a crescut, ea implicându-se tot mai mult în viața economică a regiunii. În ceea ce privește plasa Baia Mare, trebuie subliniat faptul că evreii care locuiau aici, pe lângă activitățile din comerț și meșteșuguri, erau implicați și în industria mineritului aflată în dezvoltare în această zonă.

Orașul Satu Mare, cel mai mare oraș al comitatului cu același nume, era locuit în 1870 de 1.357 de evrei implicați în activitățile comerciale, meșteșugărești și industriale ale orașului. Procentul populației evreiești care trăiau în centrele urbane începe să crească după 1850 când în Ungaria debutează urbanizarea evreilor din zonele de est și de vest ale țării. Astfel, la recensământul

⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1870/?pg=86&layout=s

din 1870 peste un sfert din această populație locuia în orașe. Așa se explică și numărul relativ mare de evrei care locuiau în orașul Satu Mare, număr ce va crește în deceniile următoare. După o lungă perioadă în care evreii nu aveau voie să locuiască și să muncească în centrele urbane, apar condițiile prielnice pentru implicarea lor în activitățile comerciale, financiare, industriale care își găsesc centrele de activitate în orașe.

Potrivit recensământului din 1880, în comitatul Satu Mare trăiau 18.036 de evrei, dintre care 8.706 erau bărbați și 9.330 femei. Se observă că într-un deceniu numărul total al populației evreiești a crescut cu 1.195 persoane. Această creștere se observă și la nivelul întregii Ungarii unde, în 1870 3,61% din populație erau evrei, iar în 1880 procentul acestora a crescut la 4,08%.⁹

Evoluția natalității în câteva localități rurale din comitatul Satu Mare

Cercetarea vieții sociale și a evoluției demografice a evreilor din comitatul Satu Mare în secolul al XIX-lea este îngreunată de lipsa documentelor. După izbucnirea celui de-al doilea război mondial cea mai mare parte a documentelor referitoare la aceste comunități au fost distruse. La Arhivele Naționale ale României, Biroul Județean Satu Mare se păstrează foarte puține file ale registrelor parohiale de stare civilă (nașteri), și acestea incomplete, doar sub formă de file.

Dintre localitățile pentru care se mai păstrează părți din registrele parohiale au fost alese Ciumești, Berea, Vezendiu, Portița, Tiream, Petrești și Dindești. Ne-am oprit asupra lor pentru că documentele referitoare la aceste sate cuprind informații pentru mai mulți ani (10) și sunt completate cu data nașterii, numele și prenumele copilului, numele și prenumele tatălui, prenumele mamei și localitatea de domiciliu. În ceea ce privește informațiile despre mamă, trebuie să spunem că nu întotdeauna a fost notat numele acesteia, ci doar prenumele. Însă, dacă urmărim numărul nașterilor de-a lungul mai multor ani, regăsim aceleași persoane notate în ani diferiți ca părinți ai altor copii nou-născuți, existând cazuri ca într-un an numele mamei să nu fie notat, dar în alt an să apară complet cu nume și prenume.

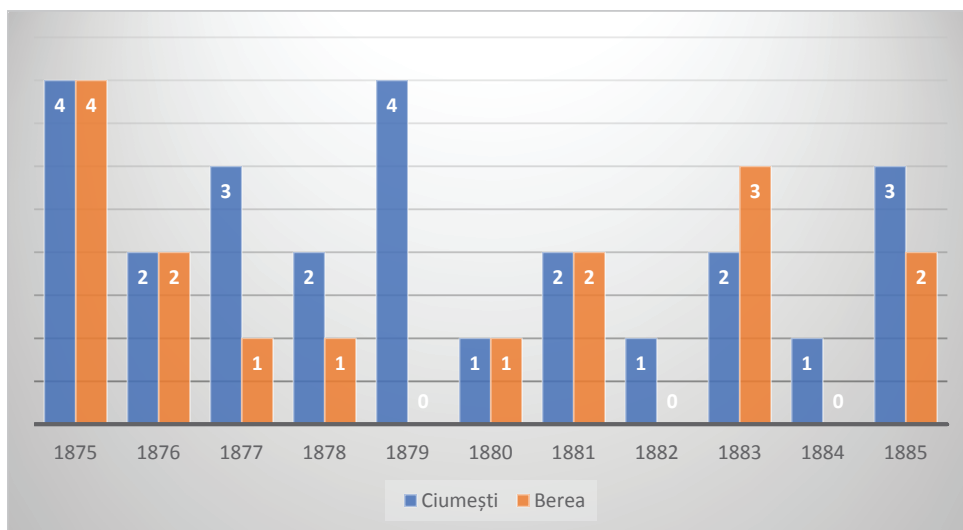
Copiii născuți în Ciumești și Berea sunt trecuți pe aceleași fișe parohiale, cele două localități aparținând aceleiași comunități iudaice. Același lucru este valabil și pentru Vezendiu și Portița. Irina, Petrești și Dindești au fiecare registrele lor de nașteri.

Un alt aspect care mai trebuie precizat este acela că cele 6 localități pentru care s-a făcut analiza datelor din registrele parohiale de nașteri, aparțin plasei

⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1881_01/?pg=227&layout=s

Nyír, plasă care a avut cel mai mare număr de populație evreiască din comitatul Satu Mare.

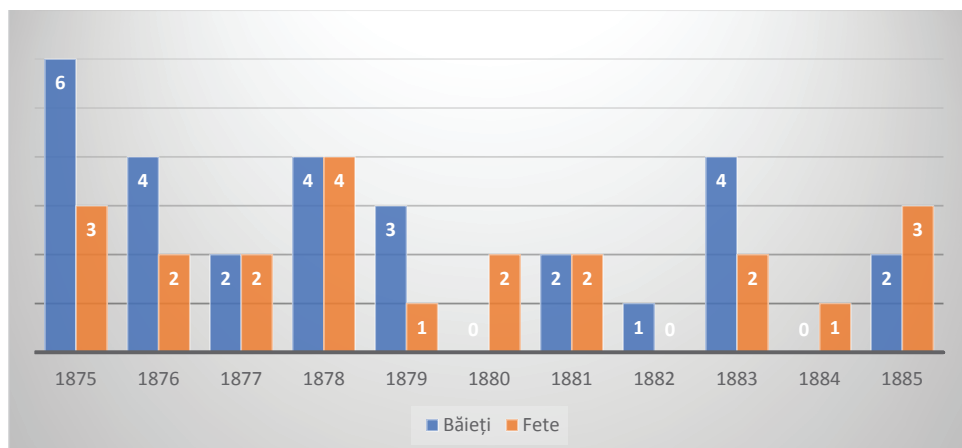
În intervalul 1875–1885, în Ciumești și Berea s-au născut 50 de copii, dintre care 28 de băieți și 22 de fete. Cei mai mulți au fost înregistrați în Ciumești, 25 de copii născuți vii sau care nu au murit imediat după naștere. În Berea, în același interval de timp au venit pe lume 16 copii, dintre care 10 băieți și 6 fete. Se observă că pentru ambele localități, numărul băieților este mai mare decât al fetelor. De asemenea, trebuie precizat faptul că localitatea Ciumești este mai mare, mai bine populată decât Berea care era un sat mic cu un număr mic de locuitori, motiv pentru care și comunitatea evreiască era mai mică.

Grafic nr. 1 – Totalul copiilor născuți vii în Ciumești și Berea între 1875–1885¹⁰

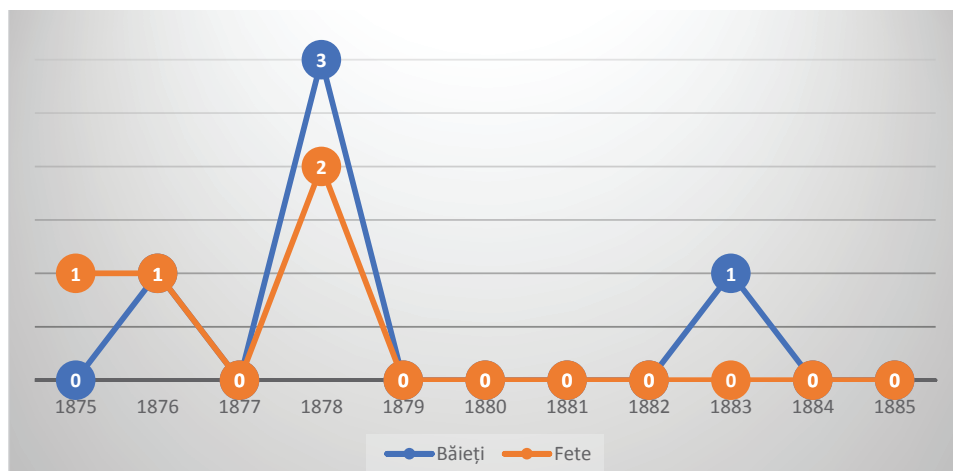
În anul 1875 au fost înregistrați cei mai mulți copii. Atunci s-au născut 9 copii vii, 6 băieți și 3 fete. La polul opus se situează anii 1882 și 1884 când s-a născut doar câte un băiat. Observăm că au fost ani în care nu s-a născut nici un băiat (1880, 1884), sau nici o fată (1882).

¹⁰ Arhivele Naționale Române-Biroul Județean Satu Mare (în continuare ANRBJSM), fond *Registre Parohiale*, dosar nr. 499, ff. 2–5.

Grafic nr. 2 – Numărul total de băieți și fete născuți în Ciumești și Berea în intervalul 1875–1885¹¹

Numărul copiilor care s-au născut morți sau au decedat imediat după naștere a fost de 9, dintre care 5 băieți și 4 fete. În registru nu este notată cauza morții, ci doar ziua în care au murit, zi care corespunde cu cea a nașterii. În 1878 s-au înregistrat 5 copii decedați, 3 băieți și 2 fete, în 1876 o fată și un băiat au fost trecuți ca fiind născuți morți, iar în 1875 și 1883 o fată, respectiv un băiat au murit la naștere.

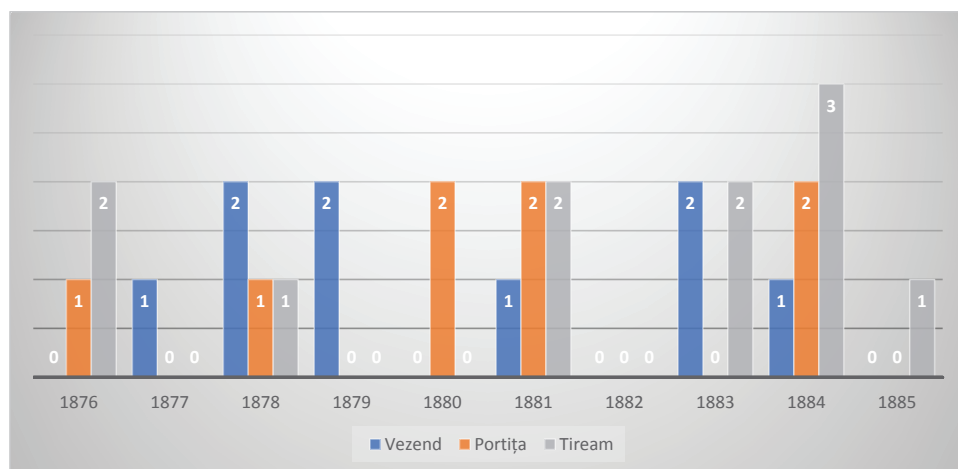
Grafic nr. 3 – Numărul total de băieți și fete decedați în Ciumești și Berea în intervalul 1875–1885¹²

¹¹ ANRBJSM, fond *Registre Parohiale*, dosar nr. 499, ff. 2–5.

¹² ANRBJSM, fond *Registre Parohiale*, dosar nr. 499, ff. 2–5.

Analizând numele de familie al părinților observăm că mama are nume diferit de cel al tatălui, fapt ce dovedește dorința de a sublinia apartenența la un anumit neam, la o anumită familie. Atât numele mamei, cât și al tatălui au rădăcini germane, multe dintre ele fiind scrise și după regulile limbii germane și după cele ale limbii maghiare (Weisz, Racz, Grosz). Alte nume germane notate în aceste registre parohiale au fost Grünfeld, Weiss, Weinberger, Mandelbaum, Berger, Gottlieb, Glück. Atât prenumele copiilor, cât și cel al părinților este scris în majoritatea cazurilor în limba maghiară și este inspirat din Vechiul Testament (Moricz, Ignác, Gizella, Samm, Dávid, Mózsés). Au fost întâlnite și nume maghiare precum Károly sau Farkas.

Interesant de urmărit este relația de rudenie între copiii născuți în cele două localități în intervalul 1875–1885. Astfel, Weisz Samule și Kélin Rozália au avut în această perioadă 5 copii, toți băieți, dintre care primul și al patrulea, născuți în 1876, respectiv 1883, au murit la naștere. O altă familie care, în această perioadă, a avut tot 5 copii este cea formată din Weisz Ferenc și Racz Berka care a născut 3 fete și doi băieți. Interesant este faptul că primii trei copii (două fete și un băiat) s-au născut în Ciumești, iar ultimii doi în Berea. Grünhut Moricz și Racz Roza, din Ciumești, au avut trei copii (două fete și un băiat). Grosz Adolf și Iakabavils Láli, tot din Ciumești, au fost notați de 4 ori ca părinți a doi băieți și două fete.

Grafic nr. 4 – Totalul copiilor născuți în Vezend, Portița și Tiream¹³

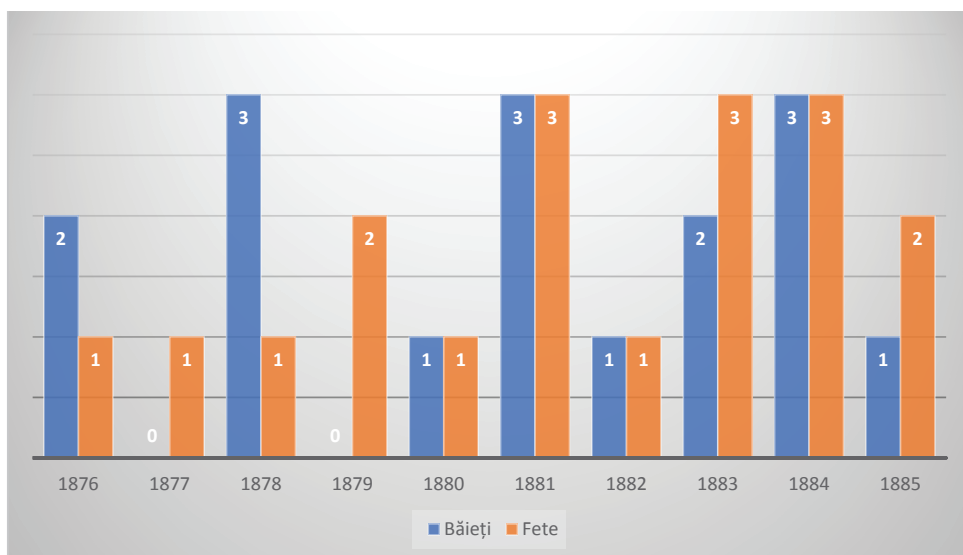
Tot prin studiul numelor de familie se observă relația de rudenie dintre părinții diferiților nou născuți. De exemplu, Racz Hani era soră cu Racz Rifke,

¹³ ANRBJSM, fond *Registre Parohiale*, dosar nr. 499, f. 6.

Racz Láli, Racz Berka, Racz Dávid și Racz Henrik, toți fiind din Berea. Weisz Ferencz era frate cu Weisz Samuel și Weisz Mozes, primii doi locuind în Ciumești și ultimul în Berea.

Localitățile Vezendiu, Portița și Tiream aparțineau aceleași comunități iudaice. În perioada 1875–1885, pe teritoriul lor s-au născut 34 de copii, dintre care 16 băieți și 18 fete. Cei mai mulți copii s-au născut în Portița, 11, dintre care 6 băieți și 5 fete. Pentru Vezendiu au fost înregistrați 9 copii (3 băieți și 6 fete), iar pentru Tiream 8, 4 băieți și 4 fete. Interesant este faptul că, deși Portița este o localitate mai mică, cu un număr redus de locuitori, numărul de copii evrei născuți aici depășește pe cel din Tiream, localitate mai mare și mai bogată.

Urmărind datele din registrul parohial al celor trei localități observăm că în 1877 și 1879 nu s-a născut nici un băiat, iar în 1880, 1881, 1882 și 1884 numărul băieților este egal cu cel al fetelor.

Grafic nr. 5 – Totalul copiilor născuți în Vezendiu, Portița și Tiream¹⁴

Doar în Tiream, în 1878 și 1880, au fost născuți doi copii morți. Este vorba despre doi băieți a căror prenume nu a fost notat, însă din studiul numelor părinților observăm că ei făceau parte din același neam pentru că tații se numeau Berkvics Jozef și Berkvics Jakob, iar mamele Czulbin Rakel și Czulbin Regina. Prima familie nu a mai avut un alt copil în perioada studiată. În schimb, a doua a avut 2 copii, un băiat și o fată, aceasta din urmă fiind născută la 9 luni de la nașterea fratelui mort. Există și alte familii care au avut mai mulți copii în

¹⁴ ANRBJSM, fond *Registre Parohiale*, dosar nr. 499, f. 6.

perioada 1875–1885. De exemplu, Pollak Abraham și Reausz Láni, din Portița, sunt părinții a două fete născute în 1883 și 1885. Gusberg Moriecz și Zaleur Fáni, tot din Portița, au avut o fată și doi băieți. Interesant este cazul lui Gutman Ignacz și a lui Klein Fáni din Vezendiu. În 1877 aceștia au avut o fată, Szerena, născută în 10 aprilie. În anul 1883, Gutman Ignacz apare ca tală lui Lajos, născut în 1 noiembrie, însă la mamă este trecută Kein Matild. Probabil că în intervalul 1877–1883, Kein Fáni moare, iar Gutman Ignacz se recăsătorește cu o altă fată din aceeași familie cu prima soție notată în registrul parohial. Această informație nu poate fi verificată în registrele de decedați și căsătorii pentru că ele nu se mai păstrează.

Și în cazul localităților Vezendiu, Portița și Tiream se observă că numele din comunitatea evreiască au rădăcini germane (Kaufman, Grosberg, Goldstein, Gutman), unele dintre ele fiind scrise după regulile limbii maghiare (Kránsz, Róth, Racz, Mersz). Prenumele sunt inspirate din Vechiul Testament, fiind în limba maghiară (Sámuel, Gizella, Barbara, Szerena).

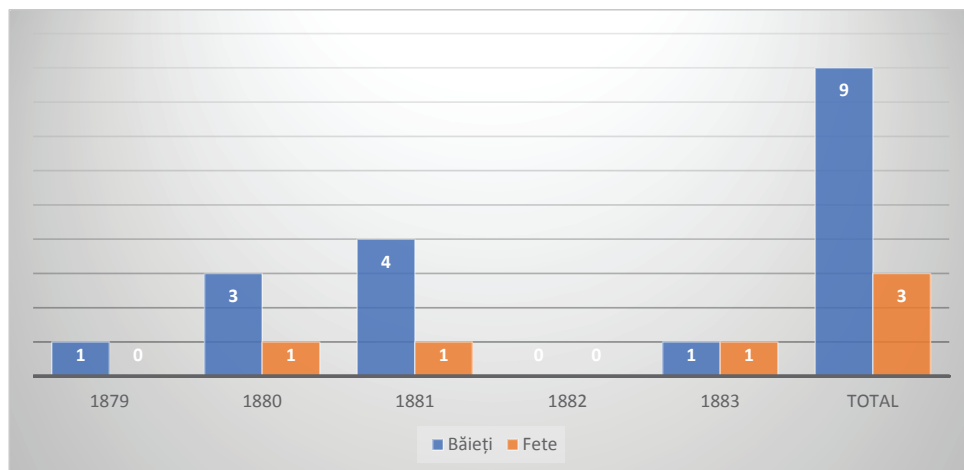
Localitățile Irina, Petrești și Dindești au fiecare registre parohiale de nașteri. Astfel, putem afirma că ele aveau comunități izraelite de sine stătătoare. Pentru Irina se păstrează datele notate încă din anul 1873 până în 1885, pentru Petrești din 1874–1884, iar pentru Dindești din 1879–1883. În acest interval, în Dindești s-au născut 12 copii, 9 băieți și 3 fete.¹⁵

În registrul acestei comunități nu au fost trecute numele și prenumele părinților, dar a fost notate numele și prenumele copilului. Studiind această rubrică putem stabili relații de rudenie între noii-născuți și putem afla din ce familii făceau parte (Hönig, Grünberg, Veisz, Goldberg, Leidenfeld etc.). De exemplu, numele de Hönig a fost notat pentru 5 băieți născuți în ani diferiți. Putem deduce că acești erau fie frați, fie verișori. 3 băieți și o fată aveau numele de Veisz¹⁶. Și în cazul lor e existat o legătură de familie, fiind frați sau verișori.

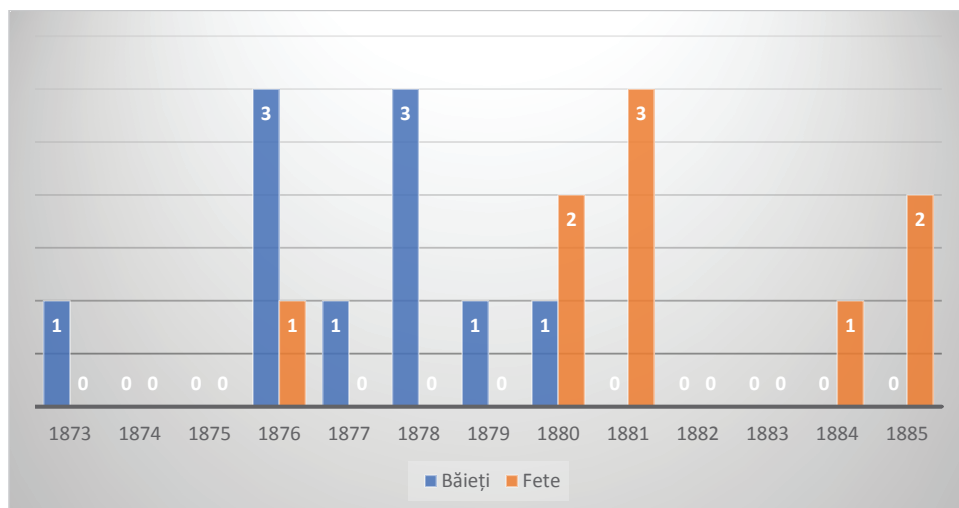
În Petrești, în intervalul 1874–1884, în cadrul comunității evreiești s-au născut 8 copii, 5 băieți și 3 fete. Din analiza filelor registrului se observă faptul că în 1878 și 1879 nu s-a născut nici un copil, în restul anilor fiind notat doar câte unul. Tot pentru această localitate trebuie să menționăm și faptul că, cu o singură excepție, nu a fost înregistrat numele și prenumele tatălui sau al mamei. Este notat doar prenumele nou-născutului, acesta având origini maghiare (Sándor, Ferencz, Czilli, Farkas, Aranka Mihaly). Doar în cazul băiatului născut în 4 iulie 1874, s-a trecut numele și prenumele părinților (Török Samuel și Spicz Nesti).

¹⁵ ANRBJSJ, fond *Registre Parohiale*, dosar nr. 499, f. 10.

¹⁶ ANRBJSJ, fond *Registre Parohiale*, dosar nr. 499, f. 10.

Grafic nr. 6 – Totalul copiilor născuți în Dindești¹⁷

Între 1873–1885, în Irina s-au născut 19 copii, 10 băieți și 9 fete. Nu a fost notat nici unul care să fi murit în timpul nașterii s-au sau născut morți. Cel mai mare număr de nou-născuți s-a născut în 1876, trei băieți și o fată. Au fost și ani în care nu s-a notat venirea pe lume a nici unui copil (1874, 1875, 1882, 1883).

Grafic nr. 7 – Totalul copiilor născuți în Irina¹⁸

Weinberger Mór și Ehrnreich Maueki sunt părinții a 4 copii născuți în

¹⁷ ANRBJS, fond *Registre Parohiale*, dosar nr. 499, f. 11.

¹⁸ ANRBJS, fond *Registre Parohiale*, dosar nr. 499, f. 9.

Irina, 3 băieți și o fată. Spicz Bermák și Fülep Eszter au avut și ei doi băieți și două fete. Și pentru această localitate studiind rubricile unde sunt notate numele și prenumele, se observă că numele de familie au rădăcini germane (Wein, Weinberger, Leitman), unele dintre ele fiind scrise după regulile limbii maghiare (Spicz, Grosz, Weisz, Róth). Atât prenumele părinților, cât și cele ale copiilor sunt maghiare (Ignácz, Eszter, Szerena, Bernák), unele dintre ele fiind inspirate din Vechiul Testament.

Concluzii

Din datele prezentate în rândurile de mai sus observăm că și comunitățile evreiești din zonele rurale cunosc aceeași evoluție ca și cele din alte regiuni ale Ungariei. Ele adoptă tot mai mult numele maghiare sau maghiarizate, folosesc limba maghiară pentru a întocmi actele legate de viața religioasă, dar ci pe cele de stare civilă.

La finalul secolului al XIX-lea, în unele comunități evreiești din Satu Mare tot la a doua sâmbătă serviciul religios era ținut în limba maghiară. Pentru a încuraja acest fapt, autoritățile locale le-au acordat sprijin financiar ca și altor comunități religioase oficiale.¹⁹ Acceptând toate aceste compromisuri, au avut de câștigat, primind recunoaștere și oportunități economice. Dar, chiar dacă evreii s-au declarat maghiari, diferențele religioase au rămas ca un stigmat etnic.

JEWISH COMMUNITIES IN SATU MARE COUNTY AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Abstract

The reconstitution of the demographic evolution of the Jewish population in Satu Mare county's rural communities requires research into the censuses organized by the Hungarian authorities in the second half of the 19th century, as well as into the confessional registers of civil status. These two sources should be used carefully because they are, they have a number of shortcomings that can influence demographic analysis. Regarding the situation of the Jewish registers in Satu Mare county, it should be noted that these are kept for a few localities, in a very small number, only in the form of sheets containing information for a short period of time.

Among the localities for which parts of the parish registers still remain were selected Ciumesti, Beer, Vezendium, Portita, Tiream, Petresti and Dindesti. We stopped on them because the documents related to these villages include information for several years (10

¹⁹ Anders E. B. Blomqvist, *Economic nationalizng in the ethnic borderland of Hungary and Romania. Inclusion, exclusion and annihilation in Satu Mare 1867–1944* (Stockholm University, 2014), 82.

and are completed with the date of birth, the child's first and last names, the father's first and last names, the mother's first name and the place of residence.

The Jewish communities in rural areas developed in the same way as in other regions of Hungary. They increasingly adopted Hungarian names, using Hungarian language to draw up acts related to religious life, but also those relating to civil status. At the end of the 19th century, in some Jewish communities in Satu Mare on the second Saturday the religious service was kept in Hungarian language. To encourage this, local authorities have given them financial support as well as other official religious communities. By accepting all these compromises, they won, receiving recognition and economic opportunities. But even if the Jews declared themselves Hungarians, religious differences remained as an ethnic stigma.

THE ABANDONED CHILDREN OF THE BANAT IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Edina Gál*

Keywords: White Cross, children's asylum, child abandonment, associations

Cuvinte cheie: Crucea Albă, azil de copii, abandonarea copilului, asociații

The State Children's Asylums of dualist Hungary offered care for the abandoned children from infancy until 15 years.¹ Because the institution was new to the Hungarian society, and as such misunderstood by many parents, the dualist period can be characterized by its consolidation and improvement. Sándor Szana was one of the paediatricians who left his mark on the Hungarian child welfare system. His career started in Timișoara/ Temesvár.² As a young and ambitious physician he initiated the establishment of a local branch of the National White Cross Foundling Home Association in Timișoara.³ In the year-book he revealed the first hardships as the director-physician of the foundling home: "The death of the first [child] made us sad. [...] At the second we've panicked. [...] In short, we felt sorry for every individual death. In a foundling home active for years this is impossible; the individual is lost in the routine of working with high numbers. In our small newly founded institution we have been working with individuals. In big institutions this is impossible, they work only with numbers".⁴ In a few years' time as the director-physician of the Timișoara State Children's Asylum, he was responsible for over 2000 aban-

* Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca, st. Mihail Kogălniceanu, no. 1, e-mail: edina.gal@ubbcluj.ro

¹ This research was supported by UEFISCDI Romania, research grant PN-III-P1-1.1-TE-2019-0472, *Raising the Nation: Institutionalised and Grassroots Initiatives for Orphan Welfare in Transylvania During Dualism*. I am grateful for Oana Sorescu-Iudean's suggestions on this paper.

² For simplicity I use the current official name of the localities. The official Hungarian name from the dualist period is mentioned at first appearance.

³ National White Cross Foundling Home Association ("Fehér Kereszt" Országos Lelencház-Egyesület)

⁴ A "Fehér Kereszt" Országos Lelencház-Egyesület temesvári fiók-egyesületének első évi jelentése, 1900 (Temesvár: Unió, 1901), 41.

doned children, a figure that rose significantly once he was transferred to the central institution in Budapest.

In this study I present the beginnings and the evolution of the state child welfare system in the Banat through the State Children's Asylum of Timișoara and its collaboration with other institutions, preceded for a short period by the foundling home of the White Cross. I follow the asylum's activities from its establishment in 1903 until the First World War. The Child Protection Laws of 1901 placed children declared abandoned between ages 0–15 under the supervision of the state through the 18 asylums of Hungary.⁵ The law was applied from 1903 when the Regulation for the protection of abandoned children (Regulations) was issued, detailing how state children should be taken care of.⁶ Once admitted into state care, they were placed with foster parents in so-called colonies, where more families accepted fosterlings for monthly payments. Placing the abandoned children in the countryside was used for a long time by foundling hospitals in many European countries to relieve the overcrowded big urban centres and at the same time to increase infants' chances of survival.⁷ Foster care enabled the asylums to raise a lot more children than orphanages, where the space was limited and unhealthy due to overcrowding. Parents facing financial difficulties or incapable of raising their children in decent conditions could also rely on state care if the child were declared abandoned by the Guardianship Authority, and thus child would be placed with a foster family. From 1907 children exposed to moral decay in their environment or those who were already "corrupted" were also eligible for state protection.⁸ Child protection was also subjected to the nationalist intentions of the state and the abandoned children were placed with Hungarian families. After the First World War the asylums on the annexed territories continued to function under Romanian administration but adapted to the new political circumstances.⁹

⁵ Acts 8/1901 and 21/1901.

⁶ Ordinance 1/1903, Ministry of interior.

⁷ Barbara A. Revuelta-Eugercios, "Who should be placed in the countryside? Changing practices of rural placement for abandoned infants in La Inclusa de Madrid, 1890–1935," in *Orphans and Abandoned Children in European History: Sixteenth to Twentieth Centuries*, ed. Nicoleta Roman (London: Routledge, 2018), 251–278; David L. Ransel, *Mothers of Misery: Child Abandonment in Russia* (Princeton: Princeton University Press, 2014); Isabelle Grenut, "Children admitted to public care in the Basses-Alpes department (France) in the late nineteenth century (1874–1904)," in *Orphans and Abandoned Children*, 152–61.

⁸ Gábor Gyáni, "Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája," *Történelmi szemle* 41, no. 1–2 (1999): 57–81; Susan Zimmermann, *Divide, Provide, and Rule* (Budapest – New York: CEU Press, 2011), 48–56.

⁹ In the interwar period the asylums were renamed Centers for the Protection of Children (*Centre pentru ocrotirea copiilor*).

Sources and methods

The present study is based on official reports, statistical yearbooks and the works of doctors and child protection activists. The beginnings of the child protection in Timișoara and the transitional period towards state care are reconstructed from the White Cross Association's yearbooks. The official reports edited by the national inspector of the asylums Pál Ruffy contain detailed statistical data about the children (age, nationality, religion, provenance, mortality), foster parents and the administration of the institutions, covering the period between 1903–1910.¹⁰ The rest of the data was gathered from the official reports of the city of Timișoara and national statistical yearbooks.¹¹ After the state asylums took over the supervision of assisted children, the White Cross and a lot of newly founded associations sought to complete the expanding child welfare system.

Asylum officials published a lot of articles with the intention to propagate the institution and familiarize the general public with it. Director-physicians confronted with the insufficiencies of the system came up with various innovative solutions. Sándor Szana had a great influence on the Hungarian child welfare system throughout his career, started at the White Cross.¹² For example, as the director of the Timișoara asylum, he initiated the training and employment of colony supervisors. In 1909 he was transferred to the central institution in Budapest in the same position. He published many studies on infants, foster parents, youth delinquency – some destined for the medical community, while others for the general public.¹³

Szana and other future director-physicians like Gusztáv Genersich (Cluj/Kolozsvár asylum) were well known in the circle of activists, doctors and politicians involved in child protection even before the laws were issued. For example, they attended the International Child Protection Congress held in Budapest (September 1899), where, during the conference exposition Szana presented the informative leaflet about children's healthcare which had been disseminated

¹⁰ *Jelentés az állami gyermekmenhelyeknek ... évi munkásságáról*. 1903 (Budapest: Schmidl, 1905); 1904 (1906); 1905 (Budapest: Pátria, 1907); 1906 (1908); 1907–1910 (1913).

¹¹ *Városi Közlöny* [Temesvár] 6–20 (1903–1917); *Jelentés és statisztikai évkönyv a m. kir. kormány [1903–1918] évi működéséről és az ország közállapotairól*. Budapest, Athenaeum: [1904–1914].

¹² Sándor Szana, *A gyermekvédelem szervezése Temesvárott* (Budapest: Pallas, 1902); Sándor Szana, *Az állami gyermekvédelem fejlesztéséről* (Temesvár: Uhrmann, 1903); Sándor Szana, Jenő Győrbíró, *Az árvaszék ügyvitele az elhagyott gyermekek védelme körül* (Temesvár, 1904).

¹³ Zsófia Pók Körmendiné, "A Budapesti Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely története és irodalma," *Kaleidoscope* 7, no. 13 (2016), 576–642.

among the population in 25 000 copies.¹⁴ Before the opening of the local White Cross facilities in Timișoara he had personally consulted with and asked for advice from Mór Szalárdi, the promoter of the child protection movement and the founder of the White Cross in the late nineteenth-century Budapest.¹⁵ The creators of the child protection laws often discussed the national intention of the Hungarian state in these circles frequented by these young doctors, which is reflected in many of their publications.¹⁶

Sándor Szana and the beginnings of the state child protection in Timișoara

Although from a legal perspective, in dualist Hungary the municipality of origin was supposed to provide for poor children and foundlings of the community, in practice local officials rarely intervened in such cases except for entrusting the infants to the cheapest wet-nurse available.¹⁷ While some older children were raised in orphanages, these institutions were never intended or equipped to deal with child abandonment, usually occurring in infancy. Foundling homes in many European countries functioned near maternities and accepted only small children, who were placed with wet-nurses in the countryside.¹⁸ In Hungary many young, unwed mothers placed their unwanted infants to wet-nurses in the countryside surrounding the big cities, but the inadequate feeding often led to their early deaths. This uncontrolled mercenary wet-nursing received the name of “angel-making” and caught the attention of doctors and activist like Mór Szalárdi, who started to raise public awareness in the press. From 1885, the White Cross Foundling Home Association (*Országos Fehér Kereszt Lelchenház-Egyesület*) in Budapest endeavoured to professionally organise the care and supervision of the foundlings, and at the end of the century it extended its activities through local agencies in many parts of the country, including Timișoara.

According to Sándor Szana, no child protection existed until 1899,

¹⁴ *Nemzetközi Gyermekvédő Kongresszus Naplója*, ed. István Scherer (Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1900), 414.

¹⁵ A “Fehér Kereszt” Országos Lelchenház-Egyesület temesvári fiók-egyesületének első évi jelentése, 1900 (Temesvár: Unió, 1901), 8.

¹⁶ Sándor, Györbíró, *Az árvaszék ügyvitele*.

¹⁷ Gyáni, “Könyörületesség, fegyelmezés,” 57–81; Marianne Kaszás, “Az egyesületi karitáztól az állami gondoskodásig. Szociális gyermekvédelem a századfordulón Budapesten,” *Szociológiai Szemle* 4, no. 1 (1994): 127–145.

¹⁸ Ransel, *Mothers of misery*; Bárbara A. Revuelta Eugercios, “Releasing Mother’s Burdens: Child Abandonment and Retrieval in Madrid, 1890–1935,” *Journal of Interdisciplinary History* 42, no. 4 (Spring 2012): 645–72.

and society's "primitive charity games" could not be called as such.¹⁹ An important step in the intervention of the state was the establishment of the State Healthcare Fund (*Országos betegápolási alap*) in 1898, which covered the childcare costs of foundlings and abandoned children under 7 years of age. Provisionally, the White Cross was entrusted with their supervision at the expense of the state, which facilitated its geographical expansion, establishing 11 local offices. The creators of child protection laws of 1901 deliberately intended to take over the local White Cross facilities until its new premises were finished.²⁰ In Timișoara the local White Cross foundling home started its activity in February 1900, and in this rather short period, it prepared the grounds for the state asylum which took over the supervision of the abandoned children in 1903.

The White Cross foundling homes placed children in external care to wet-nurses and foster parents, just like most European institutions. Because artificially fed infants had the lowest chances of survival, the White Cross tried to convince the mothers to breastfeed their infants for a monthly subsidy. The unwanted newborns of young women employed in domestic service in the big cities represented the highest share of abandoned children.²¹ In the Timișoara facility over half of the assisted children were born out of wedlock. Although foundlings in the true sense of the word – without any known relatives – were rare (only 6 in 1902), many mothers couldn't accept breastfeeding their infant. In 1902, 41.5% of the children were placed with their own mother, 14.9% were fed by a wet nurse and only 6.5% were artificially fed by a foster mother. The mother and child were placed together to a family for the breastfeeding period (usually 14–16 months),²² and the hosts received a payment from the association. Mothers were encouraged to go to a relative if possible, during this period (117 infants or 13.2% in 1901).

The causes of abandonment denote the situation of the mothers: 37.3% were unable to work while breastfeeding, 15.8% were housemaids, 5.8% had been abandoned by the father of the child, and 12.1% were single mothers with more children. In big industrial centres like Timișoara, poor married women employed in factories were often forced to seek the help of similar institutions in order to support their family. The association also accepted a few so-called "private foundlings", whose sustenance was paid for by a relative – presumably

¹⁹ Sándor Szana, "Szociálpszichológiai vizsgálatok a dajkaságba adott nagyobb gyermekek ellenőrzése körül," *Orvosok lapja* 24, no. 36 (September 4, 1913): 567–569.

²⁰ Kaszás, "Az egyesületi karitástól".

²¹ Kaszás, "Az egyesületi"; Gyáni, "Könyörületesség," 76.

²² A "Fehér Kereszt" Országos Lelencház-Egyesület temesvári fiók-egyesületének második évi jelentése, 1901 (Temesvár: Unió, 1902), 18.

the illegitimate children of the wealthy.²³ Besides the protection of children, they also intervened in the protection of mothers. Already since December 1901, it supported a maternity lead by Jenő Tauffer with 20 beds, of which 6 were reserved for poor pregnant women who had no lodgings and couldn't work because of the advanced stage of their pregnancy. They also offered free legal aid for poor women in child protection matters (usually against the deserting father).²⁴

The White Cross foundling home was taken over by the state in 1903. Its premises were used until the new building of the central institution was finished. The changes in the admission and placing policy resulted in the decrease of the total number of children in 1904 compared to the previous period (Figure 3). Not all children fulfilled the asylum's requirements of abandonment; 5.6% were refused and returned to the care of the association. For another 5.3% of the proteges, the breastfeeding period ended and the mother regained her ability to work and sustain herself, although caring for a small child still raised an issue. Others weren't declared abandoned by the authorities or remediated their situation in the meantime (4.1%), while 11.1% were voluntarily retrieved by the mother. In Cluj for example, after the implementation of the Regulations, misinformed mothers who thought that they would care for their child and receive the subsidy, refused the assistance upon realising that the child would be placed in foster care.²⁵ While similar cases are likely to have happened in Timișoara, because the White Cross offered aid for many children older than two raised by the mother (6.2%) or grandmother (3.4%), such practices were denied by the new asylum. The association even offered to cover the childcare costs in order to protect the mother if the authorities' investigations on abandonment endangered her "moral existence".²⁶

Inspired by foundling homes in several European countries, Szana quickly realised that the success of the fosterage program depended on supervision. He had a free hand in organising child protection in the White Cross foundling home, but initiated many innovations in the Timișoara state asylum as well. He individualized supervision, and as a result the time and method of control were determined individually for each child, depending on his or her development, as assessed by the doctor at the last control. For example, children placed

²³ 13 children were kept for payment in 1902. A "*Fehér Kereszt*" Délvidéki Gyermekvédeő Egyesület harmadik évi jelentése, 1902 (Temesvár: Csendes Jakab, 1903), 9.

²⁴ A "*Fehér Kereszt*" 1901, 24–25; Kun, Marschalkó, Rottenbiller, A *fiatalkorúak*, 453.

²⁵ *Jelentés* 1904, 178.

²⁶ The statutes of the White Cross Child Protection Association of Délvidék, Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale ale României, Primăria Municipiului Timișoara F2, Inventory 184, Folder 21/1905.

with their own mother needed less rigorous control than those placed with a wet-nurse or fed artificially. Supervision in the colony was entrusted to female volunteers from the local intelligentsia, in order to lessen the duties of the overwhelmed district physicians. The ladies received printed forms and envelopes addressed to the foundling home with some common complaints to be underlined (e.g., unsatisfactory clothing) to facilitate the communication with the institution.²⁷ They were usually responsible for 4 to 7 children and according to Szana, supervision was functioning properly, but one must note that they supervised a relatively small number of children in the beginning, compared to the years to come (see Figure 3).

A voluntarily-based supervision proved insufficient for the rising number of fosterlings in the colonies and specially trained employees were needed. In 1906 he initiated the employment of the first professional colony supervisor at the Timișoara asylum, who received a six-week-long training course on the care of infants at the expense of the White Cross. She was appointed to supervise the infants and the small children under two, who were placed with wet-nurses in the Novi Itebej/ Magyarittebe colony (132 in total). She was also responsible for seeking out prospective wet-nurses from the colony in order to breastfeed more infants admitted without a mother and also for disseminating knowledge on correct feeding practices in the community. Szana's attempt proved successful and in 1909, as the newly appointed director of the Budapest asylum, he organised a large-scale training programme with 170 attendees. Colony inspectors had to be educated and respectable women; many of the participants were daughters of teachers, priests and physicians.²⁸ Szana was very interested in perfecting the supervision system, even editing a journal supplement dedicated for colony supervisors which was distributed to each one of them.²⁹

The diversification of child protection institutions

The state asylums were designed from the beginning to collaborate with the private association and the local communities, mainly because they were initially established only for a certain group of children that needed external help: those who couldn't be raised in their natural family. Nemoianu later argues that state asylums were a step too far, and attributes the system's shortcomings to the intervention of the state which took place too soon and wasn't based on already existing similar private association, except for the rather short activity

²⁷ A "Fehér Kereszt" Országos Lelencház-Egyesület temesvári fiók-egyesületének első évi jelentése, 1900 (Temesvár: Unió, 1901), 33–52.

²⁸ Sándor Szana, "A telepfelügyelőknői tanfolyam a budapesti állami gyermekmenhelyben," *Gyermekvédelmi lap* 5, no. 4 (Ápril 1909): 49–51.

²⁹ *Gyermekvédelem és gyermekápolás* 10–12 (1911–1913). Supplement of *Jó egészség*.

of the White Cross.³⁰ The fact that the asylums turned out to house a very heterogeneous group of children was the result of (1) the incapacity of the municipalities to assist the poor families with children who ultimately sought the help of the asylum and (2) the moral neglect decrees which entrusted this group of children to the care of the asylums. Asylums relied on private associations and the local communities to protect those children who didn't fulfil the requirements of abandonment, but needed financial support nevertheless. Although the society and private associations did intervene in similar situations, their funds and capacity were limited. Some parents with financial problems found themselves forced to admit their child to state care, even though they could have remained in the family with some support. Because such cases were quite numerous, the rule of separation from the natural family triggered a lot of debates among doctors, politicians, and child protection activists.³¹ During the first years of its existence, the White Cross foundling home placed a considerable number of infants and children with their mother outside the colonies (13.2% in 1901). However, the asylums were very strict in placing them inside a colony with foster parents, allowing very few exceptions. By 1912 the proportion of those placed outside the colony had dropped below 2%, but more and more children (10.71%) were placed in one of the emerging – or previously established – child protection facilities.

The National Child Protection League (*Országos Gyermekvédő Liga*) was the largest association to intervene in child protection matters. The League also received a considerable state subvention which significantly increased its efficiency. There were several local initiatives too in the Banat which focused on certain groups of children or activities (e.g., Gizella city orphanage, protection of teenage housemaids, apprentice homes, deaf-mute institution, sending poor children to summer camps).³² In Timișoara the League didn't establish a local branch, but was substituted by the White Cross which had become an independent association in the meantime.³³ After the asylums took over the supervision of state children, the League engaged in a wide range of complementary child

³⁰ Iosif Nemoianu, *Contribuțiuni la problema copiilor în Banat* (Lugoj: Tipografia Națională, 1928), 64–66.

³¹ Gyula Bellyei Rickl, Jenő Berczeli Berczelly, eds., *III. Országos Patronage-kongresszus naplója* (Kassa: "Szent Erzsébet" Könyvnyomda, 1912), 76–107.

³² Béla Kun, János Marschalkó, Fülöp Rottenbiller, *A fiataalkorúak támogatására hivatott jótékony célú intézmények Magyarországon* (Budapest: Wodianer, 1911), 452–65.

³³ Nemoianu, *Contribuțiuni*, 5. From 1902 the Timișoara branch became an independent association and was renamed White Cross Child Protection Association of Délvidék (*Fehér Kereszt Délvidéki Gyermekvédő Egyesület*). The geographical delimitation of the "Délvidék" is controversial and it cannot be accurately translated. During dualism it referred to the South-Eastern regions of the Hungarian Kingdom, mostly the historical Banat.

protection activities. Despite Nemoianu's statement that it was reduced to an auxiliary role "soon to disappear altogether," during the dualism it continued to support a series of facilities.³⁴ Their main attention however turned towards poor children's healthcare. Although to witness the death of a child without consulting a doctor was punishable by law, poor families couldn't afford the costs of medical treatment. For example, a bottle of medicine for infants' diarrhoea cost as much as a day labourer's daily wage, which was unaffordable for a family with several children. The lack of a free familiar treatment for the employees of the cigar factories employing thousands of women resulted in the death of hundreds of children each year.³⁵ As a result, the White Cross established a polyclinic from the donations of Antal Sailer, where children from poor families were consulted, treated and received medicine for free. The city council donated the land for the hospital (near the asylum) and bricks from the demolished city walls.³⁶ Sándor Szana was entrusted to go on a field trip to visit children's hospitals across Europe and make recommendations on the equipment, layout and the furnishings of the future clinic.³⁷

The institutional diversification can also be attributed to the widening of the asylum's clientele. From 1907 onwards the "morally abandoned" children or those who had been exposed to moral decay in their environment were also eligible for state care.³⁸ Practically abandoned newborns and teenagers with behavioural problems became the responsibility of the same institution. The asylum designed to temporary assist infants was not prepared for it and neither were the foster parents. Foster families from the Târgu Mureş/ Marosvásárhely asylum reported that some of these children were stealing, a few families even refused to accept state children altogether.³⁹ In Vienna, for example, separate associations engaged in protecting the street children.⁴⁰ In Hungary, the League and a network of patronage associations fulfilled this task and established several special facilities across the country. From 1909 the Timișoara Patronage Association (*Temesvári Patronage Egylet*) – just like other patronage association emerging all over the country – focused mainly on juvenile offenders younger

³⁴ Nemoianu, *Contribuțiuni*, 65.

³⁵ Szana, *A gyermekvédelem szervezése*, 22–24.

³⁶ A "Fehér Kereszt" Délvidéki Gyermekvédő Egyesület negyedik évi jelentése, 1903 (Temesvár: Moravetz, 1904), 5–11.

³⁷ Sándor Szana, *Tanulmányút a temesvári állami gyermekmenhely s gyermekpoliklinika berendezése ügyében* (Budapest: Pallas, 1903).

³⁸ Zimmermann, *Divide, provide*, 49–55; Gyáni, "Könyörületesség, fegyelmezés".

³⁹ *Jelentés 1907–1910*, 85.

⁴⁰ Maria Papathanassiou, "Play, work and petty crime: Children on the streets and public spaces of late nineteenth- and early twentieth-century Vienna," in *Orphans and Abandoned Children*, 162–180.

than 18 years old, but intervened in child abandonment cases as well.⁴¹ The asylums still accepted the morally neglected children or those exposed to moral decay in their environment, but cooperated with the emerging associations in finding them the most adequate placement.

Morally neglected children, just like the abandoned, were mostly an urban phenomenon. Parents often couldn't look after their children because they were away working all day, leaving their children unsupervised. In Vienna – similarly to other urban centres – the street was the playground, while some resorted to wandering and petty crimes.⁴² In Budapest for example, many of these teenagers were brought in by their parent(s), who couldn't discipline them anymore. According to Szana, some were “the bad children of good parents,” while others started wandering in order to escape the abuses at home. He was particularly interested in the behaviour of the delinquent youth admitted in the asylums, publishing some of his observations in an essay. He attempts to typologize the deviant children admitted in the asylums based on his experiences.⁴³ Finding the right environment, foster parent or a craft that raised the interest of the child was crucial but also difficult, and many ran away. One of them was a 13-year-old boy who ran away from Timișoara, stole along the way to Vienna and avoided the police multiple times before finally being caught in Szeged.⁴⁴

In 1907, already 2.2% of the new nationwide admissions were morally abandoned children, the figure tripling during the next year (6.6%). The moral abandonment decree of 1907 also changed the age-distribution of the new admittances (or transfers from other asylums), and more older children and teenagers were placed under state assistance (Figure 1). Previously, infants had been admitted in higher proportions, but in 1908 the 7–15-year-old age-group in Timișoara almost reached that of the infants and children between ages 1–7. The League founded many apprentice homes and established special facilities for ‘corrupted’ children. The most renowned was the Árpád Home in Szeged, designed to educate children with bad behaviour who needed strict supervision and couldn't be placed either in fosterage or in juvenile detention centres, for the latter would have had a negative effect on them.⁴⁵ The League

⁴¹ Lóránd Balla, *Temesvár egyesületei a dualizmus korában, különös tekintettel a regionális identitást előmozdító egyesületekre*, PhD dissertation (Budapest: 2017), 193–198.

⁴² Papatthanassiou, “Play, work,” 162–180.

⁴³ Sándor Szana, *A züllött gyermekek socialhygieniájának magyar rendszere* (Budapest: Pallas, 1910), 66.

⁴⁴ “Az ország legfiatalabb szélhámosa Szegeden,” *Szeged és vidéke* 14, no. 179 (August 4, 1915): 3.

⁴⁵ “Jelentés az Árpád-otthon 1908–1909 évi működéséről,” *Gyermekvédelmi lap* 5, no. 11 (November 1909): 153.

also took great pride in the seaman apprenticeship programme for corrupted children.⁴⁶

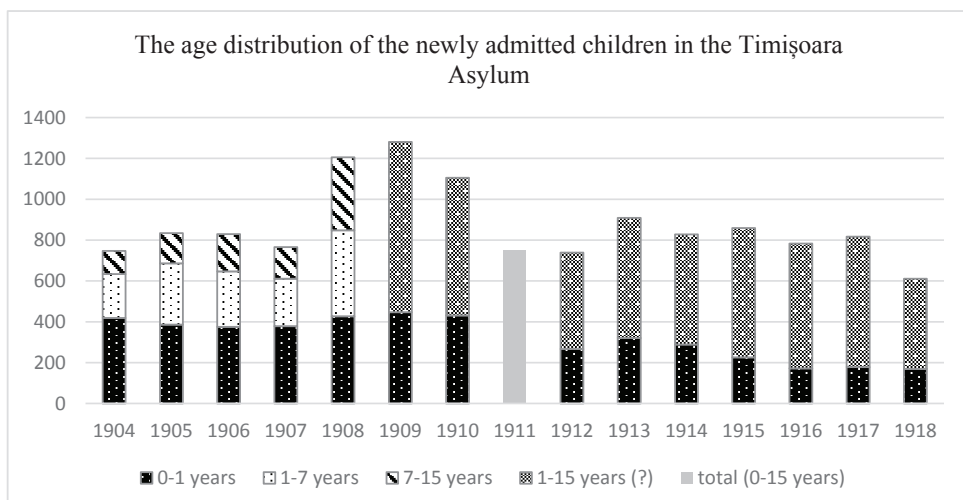

Fig. 1. Source: Nemoianu, *Contribuțiuni*, 118–119.

About half of the total 1410 morally abandoned children admitted between 1907–1909 were placed in foster care or to craftsmen, and only 13.8% were sent to special facilities.⁴⁷ In Timișoara such an institution was sustained by the White Cross for the examination of the morally abandoned. The Andrásy Home (*Andrássy szeretetház*), founded in 1907, was intended to separate and examine the morally neglected children in order to determine the most appropriate education and placement individually for each one of them.⁴⁸ The institution stood at the outskirts of the city, where 10 boys were supervised by a teacher. In December 1911 the institution housed 18 boys from the asylum, but disappeared from the sources the next year. In the Timișoara asylum, the corrupted children represented 6.6% among the new admittances in 1908, which the next year dropped to 0.1% to rise again to 9.1% in 1910. The presence of the Andrásy home likely influenced the child transfers from the capital, therefore the Timișoara asylum received an unprecedented 137 children from Budapest, which distributed 274 corrupted children in the provincial asylums all over the country in 1908. Compared to the previous year when 36% of the children

⁴⁶ “Magyar fiúk a Fekete-tengeren,” *Az Újság* 5, no. 257 (October 30, 1907): 10.

⁴⁷ Sándor Szana, *A züllött gyermekek*, 113.

⁴⁸ “A rossz és züllött gyermekek orvosi szempontból,” *Gyermekvédelmi lap* 4, no. 12 (December 1907): 158–160.

came from the city of Timișoara, in 1908 31.1% of the newly admitted children originated outside of the Banat or from Budapest.

A special colony was also set up in Cerna/ Temescserna for the corrupted children at the private initiative of Dervera [Devera?] József, who benefitted from their labour force while introducing them to agricultural work. Dervera rented an estate and housed 50 morally abandoned 12–15-year-old boys from the Timișoara asylum. Besides fieldwork and taking care of the livestock (horses and cattle), the boys were also introduced to the basics of craft by a blacksmith, saddler, shoemaker and wheelwright. The first boys arrived in February 1910, but this undertaking lasted only for two years.⁴⁹ Later Nemoianu ironically commented that it was probably closed down because “the ethnic surroundings [of the colony] were inimical”.⁵⁰

Geographical strategy

In Timișoara the White Cross prepared the grounds for the future colonies, which were established in villages where more families agreed to raise foster-lings. The first colony was Dumbrăvița/ Újszentes in the vicinity of Timișoara, where Sándor Szana and the vice-president of the White Cross joined a meeting to inform the community about the importance of child protection and foster care.⁵¹ The association established nine colonies, including the city of Timișoara. Four out of the eight rural colonies were inhabited in majority by Hungarians while the other four by Germans – presumably for the placement of the German children. When the asylum took over the supervision of the assisted children the colonies were reinspected in order to assess whether they met the requirements of the new state child welfare system. The Hungarian colonies were used henceforward and later expanded, while the colonies in the German villages were closed. Pál Ruffy, the supervisor of the state asylum, argued that the White Cross placed the children randomly and the colonies which didn’t comply with the “hygienic, cultural, social and ethnographical requirements” for placing children were gradually closed. As a result, some children were taken away from the foster parents they had already attached themselves to and re-placed with another family.⁵²

⁴⁹ “Menhelybeli gyermekek alkalmazása és fölnevelése a mezőgazdaságban,” *Köztelek* 21, no. 64 (August 16, 1911): 2010.

⁵⁰ Nemoianu, *Contribuțiuni*, 96.

⁵¹ A “Fehér Kereszt” 1900, 13.

⁵² *Jelentés* 1904, 37.

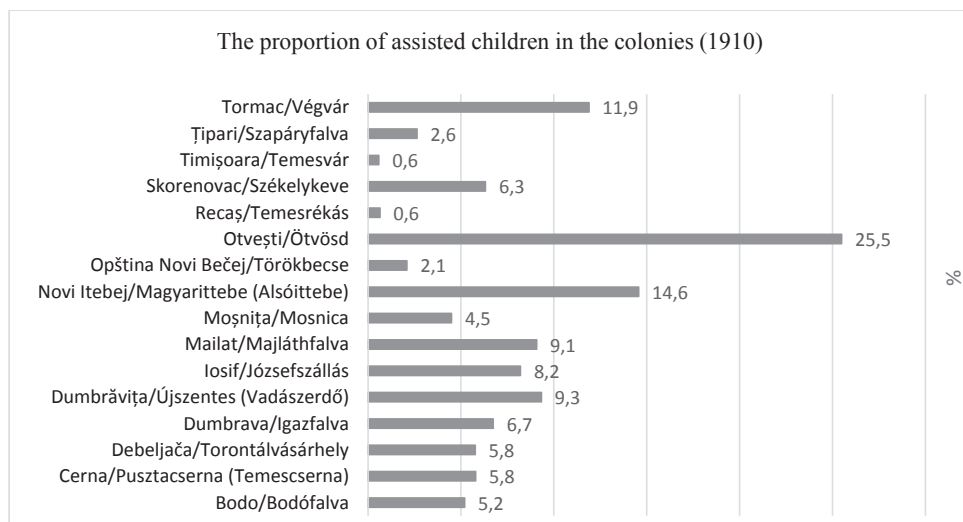

Fig. 2. Sources: *Városi közlöny [Temesvár]* 14, no. 1 (January 1911): 62; *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal: 1912.

The geographical strategy of the child placements mirrors the political intentions of the state. The asylums were harshly criticized for the Magyarization of the children under their protection, which was achieved through the colony-system. In the case of the 19th century Russian foundling homes the dynamic of the child-placements was determined by economic factors like the auxiliary employment opportunities in the region. In certain districts placements had periodically risen because of a bad harvest and families needed money or credit, but fosterlings were rare in Russian districts with many employment possibilities such as mills, workshops and village crafts.⁵³ In Hungary the geographical distribution of the fostering system was shaped from above. Colonies were initiated by director-physicians and needed the approval of the national inspector, Pál Ruffy. Grouping children in certain villages first of all made supervision easier, cheaper and more efficient, therefore it is far-fetched to attribute them only to nationalist intentions of the state, which were more visible in multi-ethnic regions. Hygienic knowledge also spread in the community to the benefit of the local children thanks to the frequent visits of colony supervisors, however it spread slowly and rarely passed the boundaries of the village.

In the Banat in 1910, the Hungarian population was only 15.3%, and they

⁵³ Ransel, *Mothers of misery*, 41–44.

lived mostly in towns and scattered villages.⁵⁴ Many colonies, like Dumbrăvița (1891), Dumbrava (1893), Bodo (1893), Otvești (1868), Iosif (1868), Țipari (1881) or Recaș (1899) were newly founded settlements (or additions to existing ones) colonized with Hungarian families only in the second half of the 19th century.⁵⁵ Others like Novi Itebej (1786), Debeljača (1794) Mailat (1819), Tormac (1794) were populated by Hungarian settlers from an earlier period.⁵⁶ Almost all the colonies were established in one such locality. Due to the limited number of Hungarian villages the colonies in the Banat were usually overcrowded (Figure 2).⁵⁷ It was recommended that the proportion of state children placed into a colony should not top 3% of the inhabitants in order to facilitate the integration of the fosterlings in the community.⁵⁸ In 1910 however only 4 of the 16 active colonies were between the recommended figure, and in some the share of state children reached even 25.5% (Otvești). Most of them varied around 6–9%. Iosif Nemoianu, the director in the interwar period, also noticed the overpopulation of the colonies, arguing that the majority of the fosterlings were not integrated in the community, but the time spent in foster care was enough for their denationalization.⁵⁹

Figure 3. shows the ethnic distribution of the assisted children based on the mother-tongue of the mother from 1900 to 1915. During the administration of the White Cross the majority of children were German, while Romanian children were underrepresented compared to the general population of the Banat. There were Serbian (around 8%), Slovakian, Czech and Croatian children too among the assisted. From 1904 onwards the proportion of Hungarian children had been continuously rising, which can be explained partly by the geographical provenance of the children. Between 1904–1907 on average 32.7% of the newly admitted children came from the city of Timișoara with a considerable number of Hungarian inhabitants. The Timișoara asylum also received many children from the central asylum in Budapest, also raising the number of Hungarian children. On the other hand, only 11–12% of the children came from Caraș-Severin/ Krassó-Szörény county prior to the war, a county with a predominantly Romanian population (72% in 1910). Later this was often explained as

⁵⁴ Sándor Kókai, *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)* (Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, 2010), 95, 167, 178.

⁵⁵ Elemér Jakabffy, György Páll, *A bánsági magyarság húsz éve Romániában, 1918–1938* (Budapest: Studium, 1939), 205–206.

⁵⁶ Samu Borovszky, ed., *Magyarország vármegyéi és városai*. Available online at <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/index.html> (Accessed 8 March, 2021).

⁵⁷ Nemoianu, *Contribuțiuni*, 84–86.

⁵⁸ *Jelentés 1907–1910*, 41.

⁵⁹ Nemoianu, *Contribuțiuni*, 87–88.

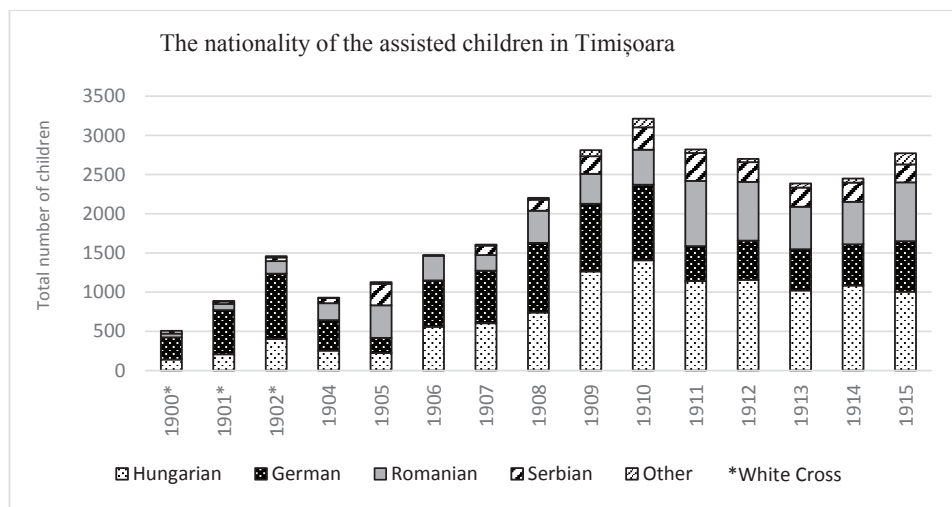

Fig. 3. Sources: A "Fehér Kereszt" [1900–1902]; *Jelentés és statisztikai évkönyv* [1903–1914].

deliberately neglecting the Romanian children, however this implied they were less affected by Magyarization.

In the Banat religion and nationality were closely entangled, therefore non-Hungarian children often mismatched the foster family from a confessional point of view as well. According to the Regulation one should be placed with a family of the same religion but if there weren't any available, exceptions were allowed.⁶⁰ In the Banat some of the largest rural colonies were inhabited by Calvinist Hungarians (Tormac, Țipari, Novi Itebej, Dumbrava, Bodo, Debeljača), housing 38.3% of the assisted children in 1910, but only 6.8% of the total number of children were Calvinists. The religious and national identity of the Jewish children (about 3.4% in the Timișoara asylum) and the involvement of the Jewish community in their religious education exceeds the boundaries of the present study. The other active colonies were inhabited in majority by Roman Catholics (e.g., Skorenovac, Mailat, Otvești).⁶¹ According to *Figure 4*, most of the assisted children were Roman Catholic (49.5% in 1910) with a considerable proportion of Greek Orthodox faith (20%), meaning that many children from the Timișoara asylum were likely placed in foster families belonging to other denominations.

Religion played an important part in the education of children. In early modern France up until the late 19th century, foundlings were presumed to come

⁶⁰ Ordinance 1/1901, § 27.

⁶¹ Borovszky, ed., *Magyarország vármegyéi és városai*.

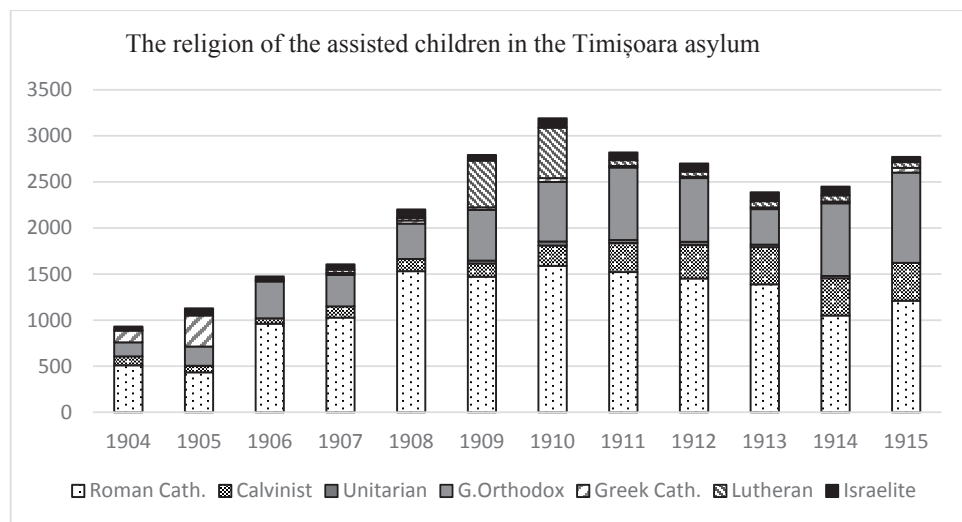

Fig. 4. Sources: *Jelentés és statisztikai évkönyv [1903–1914]*.

from Catholic families and were baptised by the institution which received them. Secularization however brought debates regarding the religious affiliation of the biological parents, questioning the right to administer a baptism altogether at the end of the century.⁶² In the late Ottoman Empire, the religion of the foundlings also triggered conflicts between certain communities and the state.⁶³ Nicoleta Roman's study reveals that in 19th century Bucharest religion also played a crucial role in the identity of abandoned children and their integration in the family/society. Before placing them in fosterage, they were baptised with a (formal) godparent and gained a new identity. The ritual of baptism was performed even if the child was already baptised in another faith, as notes sometimes suggested alongside the babies found on the streets. Biological parents of the infants abandoned in Bucharest relinquished their rights to the child, and very few were reunited with the natural family.⁶⁴ In Hungary, foundlings were to be delivered to the local authorities, and were usually baptised according to the majority confession of the locality he or she was found in⁶⁵, however foundlings without any trace to their origin were rare and many parents admitted them

⁶² Vincent Gourdon, "Should abandoned children be baptised? The French case, the sixteenth to the early twentieth century," in *Orphans and Abandoned Children*, 39–60.

⁶³ Nazan Maksudyan, "The fight over nobody's children: Religion, nationality and citizenship of foundlings in the late Ottoman Empire," *New Perspectives on Turkey*, no. 41 (Fall 2009): 151–179.

⁶⁴ Nicoleta Roman, "Constructing a social identity: State, abandoned children and family in mid-nineteenth-century Bucharest," in *Orphans and Abandoned Children*, 64, 71.

⁶⁵ Act 53/1868, § 18.

with the intentions of reuniting later. Furthermore, there were strict rules on the conversion of minors. Unlike in Bucharest, where new identity started with the baptism, the state children in Hungary already had a (religious) identity that could not be erased, but rather altered through upbringing and education.

The available data is not detailed enough to estimate the proportion of the “denationalized” children who were placed in a family of another nationality, because there is very few information on the outgoing children. The term “denationalized” was used by the Romanian physicians in the interwar period in the sense that the child had developed a different national identity compared to his or her birthmother. The development of a different national identity in foster care was highly age-dependant, for children comprehended certain aspects of cultural otherness differently throughout their childhood.⁶⁶ All fosterlings were raised in Hungarian culture and learned the language during foster care, but this didn’t necessarily result in a total alienation from their nationality of origin. (1) Firstly, many had spent only a short period in foster care and later reunited with their natural family. In these cases, the biological parent(s) had temporary difficulties and never intended to permanently abandon their child. For example, Nemoianu’s findings based on the personal files of the proteges show that from the 1213 infants admitted between 1906–1908 only 3.4% remained in state care until age 15. Secondly (2), the statistics contain many infants with their mothers, who received aid only during the breastfeeding period and didn’t actually abandon their child. From the infants admitted between 1906–1908 in the Timișoara asylum 30.1% died within a year and another 38.6% was retrieved within a year – most likely by the mother.⁶⁷ As a result, the number of those alienated from their nationality of origin is assumed to be less than the number of admitted children of a certain nationality.⁶⁸ Regarding the denationalization of the Romanian children, I agree with Nemoianu’s conclusion that the Romanian population was the least affected by Magyarization through the asylums due to the small number of the proteges. He attributed their unproportionally small admittance-rate during the dualism to the fact that as predominantly rural and conservative commu-

⁶⁶ A study on modern-day Catholic and Protestant pre-school children from Northern Ireland show that by age 6 children were able to indicate an awareness of ethnic identity and associated themselves with one of the groups. Paul Connolly, Berni Kelly, Alan Smith, “Ethnic habitus and young children: a case study of Northern Ireland,” *European Early Childhood Education Research Journal* 17, no. 2 (June 2009): 217–232.

⁶⁷ Nemoianu, *Contribuțiuni*, 58.

⁶⁸ Edina Gál, “The Denationalized Children of Transylvania: The State Children’s Asylum in Cluj after 1918,” in *Postwar Continuity and New Challenges in Central Europe, 1918–1923: The War that Never Ended*, eds. Tomasz Pudłocki, Kamil Ruszała (New York: Routledge, 2021), 329–46.

nities they were less exposed to the phenomenon of child abandonment characteristic to big urban centres.⁶⁹

Conclusions

The increasing interest in Hungary toward the protection of children in the public debate resulted in the intervention of the state in order to save the abandoned infants who often didn't survive the first years of life. In Timișoara this started with the establishment of the local branch of the White Cross Association, which undertook the care and supervision of the abandoned children at the expense of the state, preparing the grounds for the asylums. The Hungarian child welfare system was based on foster care, which made possible to assist a large number of children who were raised in families.

After the State Children's Asylum took over this task, the association still maintained its importance by engaging in child protection activities that the asylums couldn't take up, and established a polyclinic for poor children in Timișoara. The ambitious and hard-working doctor Sándor Szana made his mark on the Hungarian child welfare system with innovations in the supervision of the children placed in foster care, adjusted to the rising number of children. Although it was infants that initially triggered the intervention of the state, the target audience soon enlarged and took up the protection of the morally neglected children and young offenders. The Timișoara asylum received many of them from Budapest. With the widening of the clientele the asylum needed the support of the civil society, therefore associations like the National Child Protection League and the White Cross sustained a series of special institutions for children who couldn't be placed in foster care.

The geographical distribution of the colony-based fosterage system in the multi-ethnic Banat mirrored the nationalist politics of the state, and the assisted children were placed in overcrowded Hungarian villages. In the case of non-Hungarian children this resulted in the alteration of their national identity, but it is difficult to estimate their real proportions. From a retrospect, asylums managed to care efficiently only for the group of abandoned children they were initially designed for and not yet prepared for a general child protection in the dualist period. In that aspect however they were so efficient that asylums continued to function after the war and became model child protection institutions in interwar Romania.

⁶⁹ Iosif Nemoianu, "Organizarea Centrelor pentru ocrotirea copiilor," in *Conferința pentru studiul problemei ocrotirii copiilor*, ed. Maria Antonescu (București: Eminescu, 1942), 34; Nemoianu, *Contribuțiuni*, 117.

COPIII ABANDONAȚI DIN BANAT LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Rezumat

La începutul secolului al XX-lea, statul ungar și-a asumat protecția copiilor abandonați pentru a reduce mortalitatea infantilă. Lucrarea de față examinează începutul și evoluția sistemului public pentru binele copilului și relațiile acestuia cu alte instituții din Banat. Înainte de constituirea Azilului de stat pentru copii, Asociației Crucea Albă i-a fost încredințată supravegherea copiilor asistați. Aceasta a ridicat în Timișoara o maternitate, o poli-clinică pentru copiii săraci, iar după ce statul și-a asumat grija pentru copiii abandonați, asociația a susținut mai multe facilități complementare pentru protecția copilului, pentru a ține pasul cu extinderea clientelei azilului. Din 1907, azilul de stat a primit mulți copii așa-numiți “abandonați moral”, a căror educație a devenit scopul principal al Ligii Naționale pentru Protecția Copilului, în colaborare cu azilurile. Sándor Szana, care și-a început activitatea la Asociația Crucea Albă, a influențat major sistemul emergent de protecție a copilului, devenind primul director-medic al azilului timișorean, iar ulterior al azilului din Budapesta.

PE URMELE GENERAȚIEI MARII UNIRI. DR. LAZĂR NICHİ (1884–1953) – DIRECTOR AL PALATULUI CULTURAL ARAD. REPERE BIOGRAFICE

Felicia Aneta Oarcea*

Cuvinte cheie: Arad, Marea Unire, Palat Cultural, Lazăr Nichi, director

Keywords: Arad, Great Union, Cultural Palace, Lazăr Nichi, manager

Providența Divină i-a hărăzit să cuprindă în filele vieții sale două lumi. Martor al apusului Imperiului Austro-Ungar și al nașterii României Mari, personalitate marcantă a generației Marii Uniri, Lazăr Nichi a fost crescut și educat în spiritul sfârșitului veacului al XIX-lea, pășind pragul unor prestigioase școli din Arad și Budapesta. Spirit vizionar, cu un caracter de excepție, a trăit în spațiul arădean, multiethnic, multiconfesional și plurilingvistic, respectând valorile culturale și spirituale ale alterității. Prin întreaga sa activitate de profesor la prestigioase instituții de învățământ ori ca director al Palatului Cultural, el a adus obolul său pe altarul neamului românesc.

Epopeea vieții sale debutează în casa meșterului cizmar, Lazăr Nichi (1832–1910) și a soției sale Iuliana, născută Munteanu (1848–1903),¹ din Pâncota, în 20 iulie 1884. Primii pași pe calea învățaturii i-a urmat în localitatea natală, continuând la Gimnaziul Regal de Stat – azi Colegiul Național “Moise Nicoară”, între anii 1896–1903.² În

Dr. Lazăr Nichi în tinerețe.
/ Dr. Lazăr Nichi in youth.

* Complexul Muzeal Arad, P-ța G. Enescu, 1, e-mail: felly_oarcea@yahoo.com

¹ Aducem mulțumiri domnilor: profesor Stepan Traian și preotului Dărau Petru, din Pâncota, pentru informații (14.02.2020).

² Alexandru Roz, *Monografia Colegiului Național “Moise Nicoară” Arad* (Arad: Editura Fundației “Moise Nicoară”, 2008), 106.

Diploma de profesor, 23.03.1909. / University Teaching Certificate, March, 23, 1909.

timpul studiilor gimnaziale, a beneficiat de o bursă de 400 de coroane din partea Fundației “Elena Ghiba Birta”.³ Scurtul popas făcut, în anul 1905, la Regimentului 93 Infanterie, a însemnat pentru el prestarea serviciul militar și obținerea gradului de locotenent. Drumul său s-a îndreptat spre Facultatea de Științe Regale Maghiare din Budapesta, unde a obținut diploma de profesor, în 23 martie 1909.⁴ Cariera profesională a încununat-o printr-un doctorat, care a avut ca titlu *Ismerte-e Petrarca Silius “Punica”-ját?*, susținut la aceeași instituție prestigioasă.⁵

Câțiva ani mai târziu, a fost profesor de specialitate la liceele din Sopron, Seghedin și Panciova. Marele Război i-a întrerupt activitatea profesională, fiind

³ Fundația “Elena Ghiba Birta” a fost înființată în 2 iulie 1863. Conform dorinței Elenei Ghiba Birta, capitalul de 48.000 fl. a fost depus la bănci din Arad și Budapesta. Venitul capitalizat a constituit sursa pentru sprijinirea anuală a 12 tineri merituoși. Detalii vezi Felicia Aneta Oarcea, *Școala și societatea în comitatul Arad (1867–1918)* (Arad: Editura Gutenberg Univers, 2012), 452–454.

⁴ Complexul Muzeal Arad, Colecția de Istorie, *Fond Lazár Nichi* (C.M.A., C.I., F.L.N.), (Diploma de profesor a lui Lazár Nichi, Budapesta, 23 martie 1909).

⁵ Lazár Nichi, *Ismerte-e Petrarca Silius “Punica”-ját?/ Dacă a cunoscut Petrarca poema lui Silius Italicus, intitulată Punica* (Budapest: Fritz Ármin Könyvnyomdája, 1909), 27 p.

mobilizat și angrenat în luptele ce s-au desfășurat la Marea Adriatică.⁶

Schimbările politico-strategice, declarația de independență a altor state pe baza principiilor wilsoniene, l-au surprins în vâltoarea evenimentelor Aradului anului 1918. Întreaga pricepere și destoinicie a pus-o la dispoziția Consiliului Național Român Central, organism constituit în 30 octombrie/12 noiembrie 1918, cu sediul în casa avocatului dr. Ștefan Cicio Pop. Alături de Romul Râmbaș, Alexandru Stoinescu, Salvator Vuia, Vasile Hotăran și alții, profesor dr. Lazăr Nichi a făcut parte din Statul Major al Gărzilor Naționale Române, cu reședința în Arad, în cadrul căruia a îndeplinit funcția de referent economic, împreună cu căpitanul Constantin Bugariu.⁷ Demersurile sale s-au axat pe restabilirea liniștii în fostele teritorii austro-ungare, organizarea gărzilor naționale și a consiliilor naționale românești, pentru a pregăti unirea tuturor teritoriilor locuite de români cu Patria Mamă.

Realizarea Unirii celei Mari, la Alba Iulia, în 1 Decembrie 1918, a impus noi prefeceri în cadrul sistemului de învățământ. Ele s-au regăsit nu numai în reforma învățământului (1924), ci și în extinderea rețelei instituțiilor școlare, a sporirii personalului didactic, a implementării noilor planuri și programe de învățământ. Profesionalismul și dăruirea au cântărit mult în numirea sa ca director al școlii de fete, astăzi Colegiul Național “Elena Ghiba Birta” (1919–1920). Între anii 1920–1926, și-a desfășurat activitatea didactică la fostul Gimnaziu Regal de Stat, ca profesor de limbile latină și greacă. Din anul 1927, printr-o decizie a Delegației Permanente a Municipiului Arad i s-a luat acest drept. El s-a reîntors la catedră în anul școlar 1943–1944.⁸ Peste ani, doctorul în

Dr. Lazăr Nichi, profesor la Sopron. / Dr. Lazăr Nichi, Teacher at Sopron.

⁶ *Monografia Liceului Teoretic “Elena Ghiba Birta”. 75 de ani de învățământ românesc* (Arad: Editura Felix, 1995), 185–186. Din acea vreme, profesorul dr. Lazăr Nichi a păstrat propria valiză de război, care, printr-o împrejurare fericită, a ajuns în posesia muzeului arădean. Aducem mulțumiri prof. univ. dr. Rodica Calciu, nepoata lui dr. Lazăr Nichi, care a donat fotografiile de familie ce se regăsesc în această lucrare.

⁷ *Aradul permanent în istoria patriei* (Arad, 1979), 407; Alexandru Roz, *Noiembrie 1918. Aradul-capitala Transilvaniei* (Arad: “Vasile Goldiș” University Press, 2002), 309–313.

⁸ C.M.A., A.P.C., dos. 26/1927, f. 1–3.

Dr. Lazăr Nichi și soția sa, Aglaia, născută Covacevici. / Dr.
Lazăr Nichi and his wife Aglaia, born Covacevici.

științe medicale, Teodor Pascu, îl descria ca fiind “ieșit parcă din faldurile unei toge romane, veșnic seninul Lazăr Nichi, profesorul meu de latină și diriginte în tot cursul superior. Înțelept, ponderat atât în gesturi sau în vorbe, cât și în măsurile pedagogice luate față de elevi, măsuri în care, deși ferme uneori, niciodată violența nu-și găsea loc, în nici o formă...”⁹

Multiplele responsabilități le-a împletit armonios cu viața de familie. S-a căsătorit cu Aglaia, născută Covacevici, care i-a dăruit-o pe Doina. Unica lor fiică, licențiată în drept, s-a căsătorit la rândul ei cu reputatul prof. univ. dr. Vladimir Hanga.

Numit director al Palatului Cultural în anul 1921, dr. Lazăr Nichi a inaugurat o politică de “difuziune culturală”, pentru a îmbogăți patrimoniul cultural românesc. Această instituție a adăpostit biblioteca, muzeul și a găzduit în sălile sale concerte, conferințe, expoziții. Timp de 23 de ani¹⁰, el a desfășurat o acti-

⁹ *Monografia Liceului “Elena Ghiba Birta”* Arad, 186.

¹⁰ Prof. dr. Lazăr Nichi și-a desfășurat activitatea în timpul primarilor dr. Ioan Robu (1919–1926; 1927–1928), dr. Ștefan Anghel (1926–1927); dr. Cornel Luțai (1928–1931), dr. Cornel Radu (1931–1932); dr. Alexa Boțioc (1932–1933); dr. Ioan Ursu (1933–1935); dr. Romul Coțoiu (1935–1937); dr. Nicolae Popovici (1938–40 de zile); Ștefan Olariu (1938–3 zile prin delegație); Romul Orezeanu (1938–14 februarie–iulie); dr. Lt. Col. Moise Rîșcuția (1938–prin delegație); Gen. Alexandru Vlad (9 septembrie 1938–28 septembrie 1940); dr. Emil Monția (10 octombrie 1940–21 ianuarie 1941); Lt. Col. Vasile Mironescu (24–27 ianuarie 1941); dr. Cornel Radu (27 ianuarie 1941–1 august 1943); dr. Octavian Lupaș (1 august 1943–29 noiembrie 1944).

vităte remarcabilă, făcând parte din Comisia pentru supravegherea Palatului Cultural.¹¹

Conceput ca “templu al erudiției”, muzeul avea să adăpostească patrimoniul cultural al comunităților trăitoare în spațiul multiethnic și multiconfesional arădean. Cercetările asupra colecțiilor au permis reconstituirea istoriei și punerea în lumină a unor moșteniri, descendențe ori recuperări. Demersurile ne oferă posibilitatea de a înțelege valorile și metamorfozele comunităților. Fiecare artefact are propria-i biografie, în strânsă legătură cu cea a comunității care l-a confecționat, l-a utilizat, l-a însoțit și i-a vegheat avatururile. “Rezervor al memoriei colective, artefactul retracează aventura creării și folosirii lui, amintind mereu, în subtext, și de cel care l-a creat, l-a posedat sau l-a mănuit, devenind un element capabil să scrie o pagină din biografia celui care l-a inventat sau l-a utilizat la un moment dat”.¹²

Constituit în jurul micii colecții de relicve pașoptiste, la inițiativa intelectualilor grupați în jurul Societății “Kölcsey”, muzeul arădean și-a deschis porțile în câteva săli ale teatrului, în 15 martie 1893. Devenite neîncăpătoare, autoritățile au decis construirea Palatului Cultural, edificiu care avea să cuprindă în conglomeratul său multifuncțional biblioteca, muzeul și să găzduiască concerte, conferințe, expoziții, manifestări caritabile. Ridicat sub atenta îndrumare a arhitectului Szántay Lajos¹³, acesta a fost inaugurat în 26 octombrie 1913. La acea vreme, “În pomposul edificiu au fost adăpostite următoarele secții: a. Biblioteca constatatoare din circa 25 mii

Prof. dr. Lazăr Nichi, director
al Palatului Cultural Arad.
/ Dr. Lazăr Nichi, Director
of Arad Cultural Palace.

¹¹ C.M.A., C.I., *Fond documentar*, f. neinv.; *Arad. Monografia orașului* (Arad: Editura Nigredo, 1999), 151, 171.

¹² Cristina Bogdan, “Obiectul-martor și muzeul ca instalație de rememorare,” în Cristina Bogdan, Silvia Marin Barutcieff, eds., *Obiecte și urmele lor. Priviri istorice, povești antropologice* (București: Editura Universității București, 2018), 225–229.

¹³ Detalii despre viața și activitatea arhitectului Szántay Lajos vezi: Felicia Aneta Oarcea, “Arhitectul arădean Ludovic Károly Szántay (1872–1961),” în Peter Hügel, Augustin Mureșan, eds., *Istoricul Liviu Mărghitan la a 70-a aniversare* (Arad: Editura Ramira, 2007), 302–312; Gheorghe Lanevski, *Arh. Szántay Lajos. Monografie-Album* (Arad: Editura Eured, 2014).

volume; b. Muzeul istoric din anii 1848/1849 poreclit “muzeul de relicvii”; c. Colecția preistorică; d. O mică colecție din trecutul Aradului; e. Muzeul de arte frumoase, o prețioasă colecție de tablouri și sculpturi, în mare parte trimise din Budapesta, ca depozit al Muzeului de Belle-Arte de acolo”.¹⁴

Redesenarea hărții Europei după Marele Război a creionat noi politici culturale. Sub auspiciile curentului românesc și în baza art. 176 al Tratatului de la Trianon, muzeele au recăpătat obiectele prin mijlocirea Comisiei de reparații din Budapesta. În primii ani de după Unirea din 1918, supravegherea muzeelor revenea Inspectoratului General al Muzeelor din Transilvania, cu sediul la Cluj, apoi Inspectoratului General al Muzeelor Române din București, iar mai târziu Ministerului Artelor.¹⁵

Un prim pas întreprins de dr. Lazăr Nichi, după numirea sa în funcția de director al Palatului Cultural în locul lui Olasz Pavel, l-a constituit realizarea inventarului. Prin adresa din 3 iunie 1921, a semnalat primarului de atunci dr. Ioan Robu, diverse nereguli.¹⁶ O preocupare constantă, aproape obsesivă, a acestuia a fost sporirea patrimoniului românesc.

Fără a oferit o abordare exhaustivă, poposim succint asupra devenirii fiecărei colecții în perioada directoratului profesorului dr. Lazăr Nichi.

Colecția de arheologie a fost preluată în anul 1923, conform inventarului din 1917, după ce inspectorul general al muzeelor, Tzigara Samurcaș, a semnat documentele de primire.¹⁷ În vara aceluiași an, Márton Roska a reluat vechile săpături de la Pecica, începute cu un deceniu în urmă. Următorii ani i-a dedicat cercetării pe Valea Crișului Alb, la Moneasa (1925)¹⁸ și Gurahonț (1925–1929), din fondurile alocate de orașul și județul Arad.¹⁹ Însoțit de bibliotecarul Nestor Covaciu, în 1929, a descoperit așezarea de epoca bronzului de la Socodor – “Găvăjdia”.

Palatul Cultural Arad. 1913. /
Arad Cultural Palace, 1913.

¹⁴ Lazăr Nichi, “Palatul Cultural din Arad,” *Boabe de grâu*, II (1931): 515–516.

¹⁵ Coriolan Petranu, “Muzee, monumente, învățământul artelor și mișcarea artelor plastice,” în *Ardeal, în Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul. 1918–1928* (București: 1929), 1175–1176.

¹⁶ C.M.A., A.P.C., dos. 115/3.06.1921, f. 216 (Adresa lui Lazăr Nichi către primarul dr. Ioan Robu, din 1921).

¹⁷ Ibid., dos. 1/1923, 23.

¹⁸ Felicia Aneta Oarcea, *Moneasa. Monografie* (Arad: Editura Gutenberg Univers, 2016), 25.

¹⁹ C.M.A., A.P.C., dos. 2/1927, 390–391.

Deasemea, a realizat sondaje la Vărșand “Movila dintre vii”, unde au existat urme ale culturii Otomani și necropole de secol IV d. Hr. și XI-XIII d. Hr. În timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, în anul 1943, Dorin Popescu a efectuat săpături la Pecica-Șanțu Mare și Semlac. O parte a materialului arheologic a revenit muzeului arădean, o alta Muzeului Național de Antichități din București.²⁰

La acea vreme, Colecția Muzeului de Relicvii din anii 1848–1849 a numărat 3916 piese (1922).²¹ I s-au adăugat, în urma unui demers financiar anevoios, alte obiecte aparținând lui Avram Iancu și tribunilor săi.²² După un deceniu, pe fondul mișcării revizioniste maghiare, autoritățile locale, în frunte cu edilul șef dr. Cornel Luțai, directorul Palatului Cultural, dr. Lazăr Nichi, și secretarul general al municipiului, Ștefan Olariu, au fost nevoite să formuleze o decizie fermă în ședința din 13 mai 1930. Președintele și Comisiunea Interimară a Municipiului Arad au subliniat în răspunsul dat adresei nr. 1182/1930 a Directorului Ministerial VII Timișoara referitoare la documentele istorice din anii 1848/1849 ce se află în colecțiile Palatului Cultural din Arad, că: “Atât colecția muzeală de relicvii din anii 1848/1849 și arhiva din aceeași ani ce se află în Palatul Cultural constituie proprietatea Primăriei Municipiului Arad. Orașul nostru este mândru de aceste prețioase colecții, pe care le îngrijește după puterile sale și le păstrează în bună stare, neputând renunța la proprietatea lor nici la un caz. Muzeul întreținut în condiții bune poate fi vizitat de oricine, iar arhiva care se păstrează în biblioteca Palatului Cultural, poate fi studiată de orice intelectual cu interes pentru istoria vremurilor de atunci”.²³ Acceptarea unei asemenea solicitări ar fi însemnat zădărnicierea eforturile elitelor intelectuale arădene de odinioară, care au militat pentru înființarea unui muzeu.²⁴ Anii 1893 și 1913 au rămas în mentalul colectiv ca o piatră de hotar, care au încununat deciziile și faptele generației de la cumpăna veacurilor XIX-XX. Chiar dacă granițele s-au schimbat după Marele Război, colecția reconstituie în parte istoria pașoptistă a Europei.

Colecția “muzeului orășenesc” a avut propriul drum, ea născându-se din micul nucleu de obiecte existente. Beneficiara unor donații și achiziții, ea a sporit timid în interbelicul românesc, arădean. În deceniul patru al veacului XX, odadă cu trecerea în neființă a celor doi mari oameni de stat, Vasile Goldiș și Ștefan

²⁰ *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior* (Timișoara: Editura Orizonturi Universitare, 1999), 117–119, 130–132, 92–101.

²¹ Coriolan Petranu, “Muzee, monumente,” 123.

²² C.M.A., A.P.C., dos. 2, 4.

²³ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, *Fond Primăria Municipiului Arad* (în continuare SJANA, F.P.M.A.), dos. 43/1930, 4.

²⁴ Detalii despre evoluția colecției de “relicve” pașoptiste vezi: Zakar Péter, Felicia Aneta Oarcea, *Istoria “Muzeului Revoluției 1848–1849” din Arad/ “Az 1848–1849-es Forradalom Múzeumának” Története Aradról* (Arad: Editura Trinom, 2011).

Cicio Pop, dr. Lazăr Nichi a propus amenajarea unui Muzeu al Unirii. În toamna anului 1934, demersurile sale s-au concretizat în amenajarea a două săli expoziționale, în care au fost etalate obiectele cu valoare memorială, donate de văduvele Elena Goldiș și Eugenia Cicio-Pop.²⁵ Acest prim pas l-a însuflețit pe directorul Liceului “Moise Nicoară”, Ascaniu Crișan, să susțină cu fermitate înființarea acestui muzeu, deoarece avea convingerea că în familiile intelectualilor arădeni zac “scripte, manifeste tipărituri de mare valoare din această epocă și suntem convinși că ei nu vor pregeta a dărui cu o largă înțelegere tot ce dețin, caracteristic vremurilor pe care le-au trăit”.²⁶ Ecoul a sensibilizat intelectualii grupați în jurul Astrei, care la rândul lor au contribuit la îmbogățirea patrimoniului românesc.²⁷

La inițiativa profesorului de desen Dömötör László, din anul 1899, a început colectarea de lucrări de artă pentru realizarea pinacotecii orașului. În 1913, galeria de artă cuprindea 5 săli. La primul inventar, realizat un an mai târziu, au fost consemnate 154 de obiecte achiziționate ori primite ca donații de la personalitățile vremii – lăsamântul familiei Lonovici – ori transfer de la Muzeul Național de Artă Budapesta (80 lucrări) – printre care unele semnate de Munkácsy Mihály, Lotz Károly, Liezenmeyer Sándor, Schäffer Béla, Feszty Árpád, Szamosy Elek, Barabás Miklós, Zemplényi Tivadar și alții. Dintre acestea, după 1919, 21 de lucrări au fost duse la Budapesta.²⁸

Politica de promovare a tinerelor talente românești a generat sporirea pinacotecii cu lucrări de artă românească. Sala mică a Palatului Cultural a găzduit, între 1921–1924, 38 de expoziții, achiziționându-se 19 lucrări semnate de Cornel Minișan, Iulian Toader, Eugenia Ispravnic, Carol Wolff.²⁹ În urma expoziției organizată la Palatul Cultural, în anul 1922, au fost cumpărate cu suma de 7.800 lei lucrările artiștilor Martin Barabás, “Brazi”, Letiția Stamatiad, “Începutul de toamnă” și M. Codreanu-Dobrovici, “Nud”. În raportul prezentat Primăriei, dr.

²⁵ C.M.A., A.P.C., document nr. 75/1934, filă neinventariată.

²⁶ Ascaniu Crișan, “Rostul Palatului Cultural în promovarea culturii arădene,” *Hotarul V* (1938): 32–38.

²⁷ Felicia Aneta Oarcea, “Palatul Cultural, factor de difuzare a valorilor culturale,” în Vasile Popeangă, ed., *Buletinul „Casa Cărții” al Bibliotecii „T. Arghezi”* (Arad: Editura “Vasile Goldiș” University Press, 2008), 129, 136 (ASTRA a alocat 950 lei pentru achiziționarea unui set de fotografii care reprezintă “Sfințirea drapelului național al C.N.R.C. din Viena în prezența generalului Ioan Boeriu (14 noiembrie 1918), Popor plecând la Adunarea Națională din 1918, Popor jucând hora, Martirul Ion Arion pe catafalca, Popor la Alba Iulia în preajma tribunelor, Dr. Vlad vorbind poporului de la tribună, Minunatul tablou al mulțimii de sute de mii de oameni pe câmpia de la Alba Iulia, în preajma vestirii actului Unirii, fâlfâind miile de steaguri, I.P.S.S. Episcopul Hossu citește mulțimii imense actul Unirii de față fiind I.P.S.S. Episcopul – azi Patriarhul – Regent Miron”).

²⁸ Adriana Pantazi, “Secția de Artă. Colecție, expoziție, eveniment cultural,” *Ziridava XXV/1* (2010): 53–54.

²⁹ C.M.A., A.P.C., dos. 2/1927, 7–8, 13–14, 21–22.

Lazăr Nichi a subliniat conținutul irefutabil al ofertei de trei tablouri a pictorului Iulian Toader – “Natură moartă”, “Nud”, “Acvarel” – cu suma de 4000 lei.³⁰

Momentul încoronării Majestăților lor Regale, Ferdinand și Maria, în 15 octombrie 1922, la Alba Iulia, a consfințit pe deplin unitatea românească. Demn de amintit a fost demersul din 13 martie 1923 a lui dr. Lazăr Nichi, prin care a solicitat primarului dr. Ioan Robu să sprijine realizarea portretelor Majestăților Regale ale României de către un reputat pictor portretist. Pictorul Carol Wolf a trimis, în 30 septembrie 1923, oferta de preț care se ridica la suma de 50.000 lei, cu un avans de 10.000 lei. În ședința Consiliului Municipal Arad s-a decis deschiderea unei linii de credit suplimentară de 60.000 lei și urgentarea executării acesteia prin acordarea unui avans de 10.000 lei. Renumitului pictor portretist Carol Wolff i-a revenit onoarea de a executa portretele “în mărime naturală a Majestăților Regale ale României, Regele Ferdinand și Regina Maria, în ornamente de încoronare cu fond pompos după fotografie”. Fotografia a primit-o de la atelierul pentru fotografii artistice Guggengerger Mairovits, fotografu Curții Regale Sibiu. În 29 martie 1924, artistul a predat autorităților locale cele două tablouri, care au fost expuse în sala festivă a Primăriei. În toamna aceluiași an (26 octombrie–4 noiembrie 1924), ele au fost etalate în Palatul Cultural, cu prilejul expoziției personale a amintitului pictor.³¹

Efervescența cultural-artistică a anilor interbelici a adunat numeroși artiști români la Arad. Ei au expus pe simezele muzeului și au oferit lucrări spre donație sau achiziție. Artista Paula Porter a donat lucrarea “Cocoana cu rață” colecției de picturi a Palatului Cultural, în 20 decembrie 1924. La inițiativa primarului dr. Ioan Robu, dr. Lazăr Nichi a propus cumpărarea unei lucrări a pictorului Cornel Minișan cu suma de 5.000 lei și a altora semnate de Ștefan Beleniay.³² Ministerul Cultelor și Artelor a donat un tablou al pictorului P. Troteanu, în anul 1925. În primăvara aceluiași an, au fost achiziționate portretul lui Avram Iancu, realizat de pictorul Iulian Toader, cu suma de 7.000 lei și două pasteluri semnate de Desideriu Sima, cu suma de 6.000 lei.³³ În următorii ani (1925, 1927), lor li s-au adăugat cele semnate de Ipolit Strâmbu, Sabin Popp, Gheorghe Petrașcu, Octavian Băncilă, Alexandru Popp, Catul Bogdan, Theodor Aman, Nicolae Grigorescu. Alte cincisprezece picturi, unele semnate de Ion Theodorescu Sion, Gheorghe Petrașcu, Iosif Iser, Vasile Popescu, Nicolae Tonitza, Dumitru Ghiață,

³⁰ Ibid., Arhiva Secției de Artă (A.S.A.), dos./1922, neinventariat.

³¹ SJANA, *F.P.M.A.*, dos. 21/1923–1925 (O contraofertă a venit din partea pictorului Iuliu Balint, care s-a oferit, în 26 noiembrie 1923, a executa gratuit cele două portrete. În 1 martie 1924, primarul Ioan Robu i-a aprobat solicitarea. Condiția era ca primăria să achiziționeze materialele necesare. Credem că aceasta a rămas la nivel de intenție.); C.M.A., A.P.C., A.S.A., dos/1923, neinv.

³² C.M.A., A.S.A., dos/1924, neinv.

³³ Ibid., dos./1925, neinv.

au completat lucrările atent selecționate și așezate pe simeze. Ele au putut fi văzute din 20 martie 1927, când a fost inaugurată mica galerie de artă românească. La eveniment au participat episcopul Aradului și autoritățile civile și militare, precum și numeroși intelectuali arădeni.

Chiar dacă viața cultural-artistică a fost marcată de criza economică mondială totuși, în perioada 1934–1941, au expus artiști locali – Cornel Minișan, Ányos Viola, Diószeghy László, Carol Wolff, Pataky Sándor, Desideriu Sima, Iritz Alexandru, Iulian Toader, Marcel Olinescu, Petru Feier, Nicolae Chirilovici, etc. – sau zonali, din Timișoara – Litteczky Andrei, Sebastian Rotschink – ori Oradea – Tibor Ernő. Lucrărilor donate de aceștia li s-au alăturat cele semnate de Atanasie Demian, Frederick Storck, Rudolf Schweitzer-Cumpănă, Ioan Zaicu, Aurel Ciupe. Colecția de artă de la acea vreme (anul 1941) număra 259 de lucrări.³⁴

Demersurile directorului Nichi, întreprinse încă din 15 martie 1920 pe lângă profesorul Tzigara Samurcaș, la vremea aceea inspector general al muzeelor, de a interveni pe lângă Comisia de restituire pentru reprimirea celor 21 de tablouri care au fost transportate în 2 ianuarie 1919 la Muzeul de Arte Frumoase din Budapesta, se apropia de termenul limită (15 martie 1938).³⁵ Izbucnirea celui de-Al Doilea Război Mondial a tranșat *sine qua non* decisiv această chestiune, lucrările nu au revenit acasă, la Arad.

Micul “muzeu etnografic” a fost o inițiativă mai veche ce data din 3 mai 1890. În decembrie 1910, Somogyi Gyula a făcut primele achiziții ale unor piese etnografice maghiare din localitățile Pecica, Vânători, Adea, Chișineu-Criș, Mișca, Ineu și Ghioroc. Trasarea unei direcții etnografice românești a aparținut prof. univ. dr. Coriolan Petranu³⁶, care în 18 octombrie 1921, l-a însărcinat pe Andrei Orosz să cumpere obiecte etnografice românești, ce proveneau din localitățile Miniș și Cladova. În urma acestor acțiuni de îmbogățire, colecția număra 562 de piese. Peste trei ani, alte 55 de veșminte de port popular și textile o întregeau. Lor li s-au adăugat cele de port popular, ocupații tradiționale și meșteșuguri artistice din așezările arădene Cermei, Pâncota, Drauț, Cicir și Arad, precum și donația de ouă încondeiate din zona Hălmagiu-Gurahonț.³⁷ Obiectele de patrimoniu au fost reunite într-o expoziție permanentă.

Legăturile culturale ale Aradului cu vechiul Regat s-au concretizat prin sporirea depozitului de carte al Bibliotecii Palatului Cultural. Un susținător constant

³⁴ Adriana Pantazi, “Secția de Artă”, 55–56.

³⁵ C.M.A., A.S.A., dos./1938, neinv.

³⁶ Elena Rodica Colta, “Doi cărturari, foști studenți la Budapesta: Ioan și Coriolan Petranu,” în Maria Berényi, ed., *Simpozion. Comunicările celui de-al XV-lea simpozion al cercetării românilor din Ungaria* (Gyula, 2006), 18–26.

³⁷ Rodica Elena Colta, Sorin Sabău, Gabriel Hălmăgean, “Secția de etnografie a Complexului Muzeal Arad. Scurt istoric,” *Ziridava* XXV/1 (2010): 63.

al idealurilor naționale românești, dr. Ștefan Cicio Pop a mediat importanta donație a familiei Xenopol. Bogata colecție de carte românească a fost râvnită și de profesorii Alexandru Lapedatu și Ioan Lupaș de la Universitatea din Cluj, respectiv Institutul de Istorie Națională.³⁸

Coralia Xenopol a purtat o intensă corespondență cu ministrul Muncii Trancu-Iași, care a anunțat autoritățile arădene că “D-na Xenopol ne-a înștiințat că donează prețioasa bibliotecă a marelui său soț, colaborator la Românul de pe vremuri și cu specială simpatie față de Arad”.³⁹ Donația Ririei Xenopol s-a materializat în anul 1921 și consta din 2.203 volume. Conținutul telegramei, expediată subprefectului Eugen Beleş, sublinia că “acum în curând se va ocaziona pentru deschiderea Bibliotecii “A.D. Xenopol”, destinată a fi izvor de cultură românească pentru populația Aradului și împrejurimi”. Cel care a inventariat-o a fost însuși directorul Palatului Cultural, dr. Lazăr Nichi. Acesta a urmat întocmai instrucțiunile din scrisoarea lui Emanoil Bucuța (1887–1946), directorul învățământului în Ministerul Muncii.

Inaugurarea a avut loc în 12 mai 1921, în prezența ministrului Muncii Trancu Iași, care a ținut să sublinieze că biblioteca reprezenta “un far de lumină și călăuză a culturii românești”. Deasemenea, Ririei Xenopol i s-a înmănat diploma de cetățean de onoare a Aradului.⁴⁰

Fondul de carte a sporit continuu în următorii ani. Modalitățile s-au realizat prin donații⁴¹ și achiziții,⁴² fie de la instituții, fie de la persoane particulare.

³⁸ Felicia Aneta Oarcea, “Lazăr Nichi, deschizător de drumuri în organizarea bibliotecilor arădene,” în Vasile Popeangă, ed., *Preocupări culturale în „Casa Cărții”* (Arad, 2007), 175–176.

³⁹ *Momente din istoria lecturii publice în municipiul și județul Arad* (Arad: Editura Nigredo, 2006), 104.

⁴⁰ Felicia Aneta Oarcea, “Lazăr Nichi, deschizător de drumuri,” 176.

⁴¹ Dintre donații menționăm: în anul 1922: Ministerul Muncii (1567 volume); Institutul Economic Român: *Problema creditului industrial în România*; în anul 1923: Teodor Botiș, *Istoria Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic*; Marton Roska, *Cercetări arheologice în Munții Hunedoarei*; în 1925: Societatea Kölcsey (134 volume); Mihail Șerban (Facultatea de Agronomie Cluj); Coriolan Petranu (Facultatea de Litere Cluj); în anul 1927: Casa Școalelor: *Anuare școlare*; Direcția Buletinului Muncii, Publicațiilor, Bibliotecii și Muzeului Social: *Viața românească*, *Ideea europeană*, *Roma*, *Revista pentru toți*, *Transilvania*, *Independența economică*, *Natura*, *Arhiva*, *Graiul Românesc*, *Analele Dobrogei*, *Junimea literară*; Roman Ciorogariu, *Zile trăite*; Universitatea din Cluj: *Anuarul Universității din Cluj pe anii 1924/1925*; Col. Ștefan Diaconescu (2 lăzi e cărți) și *Lucrări de aplicație la Școala superioară de război*; Aurelia Păcățeanu-Rubenescu: Colecția de ziare pe patru ani, nouă numere din Românul (1918, 1922), *Enciclopedia Pastorală a Sf. Sinod, Arad vidéki tamitoegylet közlönye* (1875), *Osztrákmagyar vörös könyv*; Hortense Papp (12 volume); în anul 1937: Banca Națională a României: Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc din Transilvania și politica religioasă a Statului Român*; Ioan Lupaș, *Moșiile brâncovenești din Transilvania și Oltenia*; Nicolae Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*.

⁴² Achiziții: *Neamul românesc*, *Vossische Zeitung*, *L'illustration*, *Illustrierte Zeitung*, *Monitorul Oficial*, *Curierul*, *România Eroică*, *Țara Noastră*, etc.

La rândul ei, Biblioteca Palatului Cultural a distribuit publicații și altor organisme care dețineau fonduri de carte.⁴³ Sursele de finanțare s-au bazat pe anu-mite taxe anuale, percepute de la cititori ori instituții.⁴⁴ Sumele obținute au fost folosite pentru achiziționarea unor opere, care au fost consemnate în dările de seamă din anii 1918–1931.⁴⁵

Constituirea unei biblioteci publice accesibilă cititorilor de toate categoriile sociale a reprezentat o preocupare constantă a directorului Palatului Cultural, dr. Lazăr Nichi. Ca membru al Comisiei de Supraveghere a Palatului Cultural,⁴⁶ a semnalat nu numai necesitatea alocării unor fonduri substanțiale pentru achiziția de carte, dar și extindea și modernizarea spațiului de depozitare a acesteia. Împreună cu bibliotecarul Nestor Covaciu, a expus problema insuficienței spa-țului pentru aranjarea bibliotecii Orczy-Vásárhely “care se află la Liceul “Moise Nicoară”. Pentru depozitarea ei a fost aflat ca bun locul din parter, un fel de anticameră și sălile fostului revizorat ... pentru o rațională împărțire a biblio-tecii arată nevoia de localul în care se află instalată școala primară maghiară”. Biblioteca de la etaj putea fi extinsă printr-o scară interioară la parter, unde se puteau așeza volumele fondului Orczy-Vásárhely, iar în alte spații arhivele Primăriei și cele ale comisariatului gubernial Csány László. Se dorea, de asemenea, amenajarea unei săli de împrumut.⁴⁷

⁴³ C.M.A., A.P.C., *Indice 1916–1928*, nr. 1, 108–109, 132, 134, 136.

⁴⁴ Ibid., dos. 6/1925, 19–20; 28–29; 33–35; 41–44; 47–50; 53–55; 57–59; 61–62; Ibid., dos. 1/1927, f. 1; Ibid., dos. 6/1927, 71 (Comandamentul Brigăzii III Roșiori – 48 lei; Direcția Școa-lelor de Stat pentru Ucenicii Industriali, Comerciali și Ucenice – 96 lei; Comandamentul Bata-lionului 2 Frontieră – 432 lei; Divizionarul I Artilerie Călăreți – 576 lei; Parchetul Tribunalului Arad – 96 lei; Oficiul Telegrafo-Poștal – 96 lei; Direcția Sanitară – 96 lei; Consilieratul Agricol – 96 lei; Subprefectura Județului Arad – 1200 lei; Consiliul Comunal al Orașului Arad – 576 lei; Sedria Orfanală Arad – 192 lei; Societatea ASTRA Vagoane Arad – 336 lei; Banca Marmoros Blank Arad – 288 lei).

⁴⁵ Felicia Aneta Oarcea, “Lazăr Nichi, deschizător de drumuri,” 179 (În darea de seamă pe anul 1928–1929, s-au consemnat 312 opere în 406 volume și alte 264 de opere în 268 volume, pro-venite din donații. Între anii 1928–1931, au fost achiziționate 572 opere în 654 volume, în anul 1928; 188 opere în 237 volume, în anul 1929; 111 opere în 130 volume, în 1930 și 2739 opere în 5048 volume, în 1931).

⁴⁶ SJANA, F.P.M.A. *Acte administrative*, dos. 54/1927–1930, 197–198 (Comisia de Suprave-ghere a Palatului Culural în anii 1928–1930 a fost alcătuită din: dr. Cornel Luțai, Géza Velcsov, dr. Lazăr Nichi, dr. Aurel Raicu, Ludovic Széll, dr. Iustin Borneas, dr. Alexa Boțioc, dr. Emil Veli-ciu, Constantin Popa, Ioan Berzovan, Teodor Botiș, Ascaniu Crișan, Liviu Albu, Ilie Ardelean, Teodor Ioan, Vasile Suci, dr. Pazsisny Bonaventura, dr. Otto Lakatos, Ludovic Berczy, profe-sor Constantinescu, profesor Tolan, Hungar Algerom, Terentie Olariu, dr. Parecz Adalbert, dr. Adalbert Barabás, Kerpel Izso, dr. Lócs Radu, Edmund Nendenbach, dr. Gheorghe Ciuhandu, Nicolae Păușești, dr. Vicaș Iuliu, profesor Traian Mager).

⁴⁷ C.M.A., A.P.C., dos. 5/1932, 6, 106–107, 109–110; Ibid., F.M.O., nr. inv. 10.003–10.006 (Amintim următoarele titluri: Marcus Tullius Cicero, *Orationes pro Sulla*, Leipzig, 1890; Tacitus,

Istoria Aradului anului 1934 a fost marcată de trecerea în neființă a doi dintre făuritorii României Mari, Vasile Goldiș și Ștefan Cicio Pop. În toamnă, văduva Elena Goldiș a donat un însemnat fond de carte din biblioteca soțului său, ce cuprindea 213 titluri.⁴⁸

Societatea “Kölcsey” și-a menținut rolul de susținător al colecției de carte. De-a lungul perioadei interbelice, a donat importante lucrări care au îmbogățit patrimoniul bibliofil – 154 de opere, ce au însumat 174 de volume și 18 reviste (1935), 103 opere în 115 volume (1938–1940), 23 de opere în 24 volume și 3093 reviste și publicații (1940–1941). Demersurilor ei i s-au alăturat alte persoane și instituții de la care s-au obținut 1578 de opere, în 1653 de volume. Spre sfârșitul deceniului patru al veacului XX, biblioteca avea o sală de împrumut, una de lectură cu 60–70 locuri și un depozit de carte. Bibliotecarul Nestor Covaciu a expus în darea de seamă pe anul 1939 că au fost cumpărate din suma de 1.000.000 lei, alocată de municipalitate, 378 opere în 391 volume de cărți românești, 14 cărți în limba germană, o carte în limba engleză, 6 opere în limba maghiară și s-au plătit abonamentele și revistele.⁴⁹

O preocupare reluată în preajma celui de-Al Doilea Război Mondial a fost cea legată de amenajarea unei noi săli de lectură și a unui depozit de carte, organizarea unei colecții de tipărituri arădene, în spațiile ocupate de Școala primară nr. 8, precum și aducerea bibliotecii Orczy-Vásárhely. Între 1942–1943, numărul cititorilor care au împrumutat cărți s-a ridicat la 252, iar al celor care răsfoiesc reviste și ziare s-a cifrat la 4528. Într-o statistică din anul 1943 se consemna că au fost lecturate 26.554 opere, dintre care 21.159 românești și 5395 străine. În jurnalul de sporire al bibliotecii s-a menționat că au fost achiziționate 184 de opere în 227 volume și 10 reviste, precum și Monitorul Oficial, în valoare de 76.715 lei. Donatorii anului 1942–1943 au fost Academia Română (25 cărți), Primăria Arad (14 cărți), Institutul Central de Statistică (5 cărți), Institutul Geologic (2 cărți), diverși particulari (58 de cărți). În ultimele luni ale anului 1943 au fost cumpărate 26 de cărți (15.000 lei) și au fost donate 46 de tipărituri, în valoare de 4280 lei. Mai bine de două decenii, patrimoniul bibliofil arădean a fost augmentat cu publicații românești și europene, prin schimburi interne și internaționale. Sporirea colecțiilor muzeale, a fondului de carte și diseminarea importanței acestor instituții publice fie prin articole, fie prin conferințe ori diverse expuneri au reprezentat constante ale politicii culturale promovate în această perioadă de profesorul dr. Lazăr Nichi.⁵⁰

Ab excessu divi Augusti, Budapesta, 1893; Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Buda, 1812, etc.).

⁴⁸ Olimpia Zdroba, “Biblioteca lui Vasile Goldiș,” *Comunicări și referate* (1974): 78.

⁴⁹ C.M.A., A.P.C., dos. 5/1939, 199–200.

⁵⁰ Cuvântare rostită de prof. dr. Lazăr Nichi “De la deschiderea Pinacotecei Palatului Cultural

Animator al vieții culturale arădene, el a susținut organizarea a numeroase concerte, spectacole, conferințe în sălile Palatului Cultural. Acesta s-a bucurat de sprijinul unor personalități de marcă precum Coriolan Petranu, Gheorghe Ciuhandu, episcopul Andrei Mager, Tiberiu Vuia, Dimitrie Gusti și alții. A îmbrățișat fără rezerve directivele Extensiunii universitare clujene, ce s-au axat pe o "campanie de propagandă culturală prin conferințe și publicații de popularizare". De-a lungul anilor, în sălile Palatului Cultural au conferențiat profesorii universitari dr. M. Botez (30 ianuarie 1927), dr. Al. Borza (27 februarie 1927), dr. G. Pamfil (27 martie 1927), dr. I. C. Cătunescu, dr. Al. Constantinescu (13 octombrie 1927), dr. Gheorghe Bogdan Duică (26 februarie 1928), arhimandritul Palicarp Morușca (1928), părintele consilier al Eparhiei Aradului Gh. Ciuhandu (1928), prof. univ. dr. Alexandru Lapedatu (1931), profesorul teolog Nichifor Crainic (octombrie 1931), profesorul universitar dr. Ioan Lupaș (1932)⁵¹ și alții.

Asociații și societăți culturale, filantropice, coruri, reuniuni ori școli au derulat conferințe, concerte caritabile, șezători literare și artistice, congrese. Sălile Palatului Cultural au găzduit manifestări cultural-artistice ori filantropice.⁵² Aradul a fost greu încercat în anul 1932. Inundațiile au lăsat locuitorii fără adăposturi și hrană. Mișcat de tragedia acestor oameni, Majestatea Sa Regele Carol II a vizitat zonele calamitate, asigurându-i pe oamenii nepăstuiți de tot sprijinul. Întreaga societate s-a mobilizat. La Palatul Cultural, s-au organizat serate dansante ori banchete de binefacere.⁵³ O însemnătate aparte a avut-o anul

din Arad," *Cuvântul Ardealului* II (1927): 1–2; Lazăr Nichi, "Palatul Cultural din Arad," 515–523.

⁵¹ C.M.A., A.P.C., dos. 9/1927, 2, 5–7; Ibid., dos. 24/1927, ff. 4–8; *Biserica și Școala* LII (1928): 11; C.M.A., A.P.C., dos. 24/1928, 1; *Biserica și Școala* LV (1931): 12; Ibid., LVI (1932): 9.

⁵² C.M.A., A.P.C., dos. 10/1923, 2–4; Ibid., dos. 9/1927, 1, 3–4, 8–13; Ibid., dos. 10/1927, 4–5, 9–11, 15–16, 18–19, 22–24, 27, 29–30, 32–33, 35, 37–38, 42, 49–52, 271; Ibid., dos. 11/1927, 1–9; Ibid., dos. 10/1930, 1; Ibid., dos. 10/1932, 1–4, 7–8, 10–11, 13–16, 17–23, 39–40 (Amintim Asociația Clerului "Andrei Șaguna" din Mitropolia Ortodoxă a Ardealului, președinte Gh. Ciugandu (congres, 15–20 octombrie 1923), Reuniunea de Cântări "Armonia" (concert sub bagheta lui Atanasie Lipovan, 2 mai 1926). Au organizat conferințe științifice în Palatul Cultural Sindicatul Ziariștilor Minoritari din Arad (conferință științifică, 9 martie 1927), Societatea Ortodoxă Națională a Reuniunii Femeilor Române Arad (manifestare propagandistico-religioasă, 6/13 martie 1927), Reuniunea Poporală a Romano-catolicilor Ardeleni Arad (congres, 8 martie 1917), Biroul Cultural Minerva (șezătoare artistică și culturală, 17 martie, 20 septembrie 1927), Corul Gutenberg al Tipografilor Arad (concert, 5 iunie 1927), Școala de Muzică orășenească (concert, 22 mai 1927), Societatea "Cultul Eroilor" (concert caritabil, 30 noiembrie 1927, participă Jean Atanasie, Nina Botti), elevele Școlii Normale (serbare cu tombolă, 10 aprilie 1927), Societatea "Misiunea Socială" (concertul artiștilor Ernest Dohnányi și Emil Telmányi, precum și matineul elevilor de gimnastică al lui A. Pataki), Reuniunea filarmonică (concert simfonic, 3 martie, 11–12 aprilie), Societatea scriitorilor Arad (șezători literare, 10 iunie, 23 noiembrie 1930, cu Vladimir Nicoară), Societatea Orchestrei Liszt F. (concert, 16 februarie 1932).

⁵³ Colecțele de bani au fost realizate de Clubul protestant din Arad-Grădiște, Societatea

1931, când una din personalitățile emblematice ale muzicii românești, compozitorul George Enescu, la împlinirea vârstei de 50 de ani, a fost declarat cetățean de onoare al Aradului.⁵⁴

Cu multă dăruire, timp de 23 de ani, profesorul dr. Lazăr Nichi a condus destinele Palatului Cultural. S-a stins din viață în anul 1953, fiind înhumat în Cimitirul “Eternitatea” din Arad.

Splendoarea vremurilor demult apuse o mai păstrează vechi scrieri ori bunurile de patrimoniu care au zăcut tăcute sub vremurile comuniste. Demersul de restituire a unor fragmente din istoria reificată a Palatului Cultural din vremea directoratului profesorului dr. Lazăr Nichi a rămas o datorie a noastră, a celor care reconstituie întocmai unui puzzle un univers pierdut al interbelicului românesc, arădean. Intelectualii acelor timpuri au crezut în reformarea societății, folosind toate mijloacele pentru a confecționa România la care au visat. Ei au ținut în jurul lor o poveste demnă de urmat. Nouă, generației actuale, nu ne rămâne decât să le aducem un prinos de mulțumire și să păstrăm cu sfințenie moștenirea neprețuită, lăsată nouă.

ON THE TRAIL OF THE GENERATION OF THE GREAT UNION. DR. LAZĂR NICHİ (1884–1953) – DIRECTOR OF ARAD CULTURAL PALACE. BIOGRAPHICAL NOTES

Abstract

A noteworthy personality of the generation of Great Union of 1918, a witness of Austro-Hungarian Empire death and of rising of Greater Romania, dr. Lazăr Nichi was a visionary, a strong personality to whom the Providence destined to lead Arad Cultural Palace for 23 years. He made his contribution to his people by his entire activity as a teacher in prestigious teaching institutions in Arad, and as a director of the Cultural Palace. Lazăr Nichi was born on the 20th of July 1884, in the family of shoemaker Lazăr Nichi (1832–1910) and his wife Iuliana, born Munteanu (1848–1903), at Pâncota. As benefiting of some credits he followed the Faculty of Royal Magyar Sciences in Budapest, became so a teacher, and gained the title of doctor after. With the Great War, he interrupted his professional life, being enlisted and taking part in the battles at the Adriatic Sea. In the agitated period of 1918–1919, he was a member of the General Staff of the Romanian National Guards, at the disposal of the Central Romanian National Council Arad. For his professional standards

antialcoolică “Progresul” (8 mai 1932). Federația Română de Canotaj din Arad etc. Detalii vezi: Felicia Aneta Oarcea, *Aradul sub ape. Catalog expozițional*, lucrare în manuscris (Arad, 2007); Corneliu Pădurean, “Inundațiile din județul Arad în anul 1932,” în Corneliu Pădurean, Ioan Bolovan, eds., *Studii de demografie istorică (secolele XVII–XXI)* (Arad: Editura Gutenberg Univers Arad, 2010), 271–288.

⁵⁴ Biserica și Școala LV (1931): 11.

and abnegation he was appointed as the Cultural Palace director (1921–1944). Dr. Lazăr Nichi inaugurated a policy of the “cultural dissemination” using all the means of the time to enrich the Romanian cultural heritage. He closed his eyes in 1953 and was buried in the cemetery “Eternitatea” (Eternity) in Arad. To recuperate the memory of the former director of the Cultural Palace stays for our duty, a duty of these who endeavor to bring to light a bit of life, a history, and the remembrance of a man who lived between an old empire and a new state, Romania. As all the ones of the generation of the Great Union, he was a literate of note, with a remarkable activity, and a visionary who set, at great pains and perseveringly, his whole career.

DIN ISTORIA CINEMATOGRAFELOR CLUJENE INTERBELICE ÎN PAGINI DE PRESĂ

Ghizela Cosma*

Cuvinte cheie: cinematografe clujene interbelice, management, infrastructură, programe, public

Keywords: interwar cinemas in Cluj, management, infrastructure, programs, public

Cinematografele, ca și componente ale industriei spectacolelor, a serviciilor recreative locale, au început să apară înainte de Primul Război Mondial și, supraviețuind acestuia, să se impună ca atare și în Clujul interbelic. În acest context, studiul nostru își propune să schițeze dinamica cinematografelor clujene interbelice, să prezinte particularități ale infrastructurii lor, aspecte ale programelor difuzate, revoluționate de trecerea la filmul sonor, ca și ale managementului acestor afaceri, în limitele oferite de sursele cercetate. Exploatate ca afaceri de servicii, publicul putea viziona un film în schimbul achiziționării unui bilet, generând profitul cinematografelor. Sub acest aspect ne propunem să creionăm relația cu publicul consumator, capacitatea cinematografelor de a atrage public, cu alte cuvinte, valoarea economică a cinematografelor clujene, în intervalul de timp delimitat.

Înainte de Primul Război Mondial, Clujul a cunoscut odiseea cinematografului ambulant, apoi trecerea la spectacole permanente, cu adaptarea unor spații pentru proiecțiile cinematografice, apoi construcția unor săli de cinematograf. În primii ani interbelici, în Cluj funcționau trei cinematografe: *Apollo*, în Piața Unirii la nr. 26, *Urania* pe Calea Regele Ferdinand la nr. 35 și *Universității* pe strada Universității la nr. 3.¹ Toate aveau o istorie antebelică.

Primul cinematograf permanent la Cluj a fost deschis în anul 1906 de către Udvari András, cinematograful *Apollo*, situat în strada Wesselényi Miklós, azi

* Biblioteca Județeană Octavian Goga Cluj, Calea Dorobanților, nr. 104, Cluj-Napoca, e-mail: cosmaghizela@yahoo.com

¹ Paul Mihnea, *Tabloul locuitorilor orașului Cluj = Cim és lakásjegyzéke* (Cluj: Institutul de Arte Grafice și Depozit de Hârtie, 1923), 201.

Regele Ferdinand, la nr. 17, în sala de mese a restaurantului *Mezei*. În viața cinematografului *Apollo* s-a petrecut o schimbare când Udvari a cumpărat de la cofetarul Gyurka Béla *Teatrul Parizian*, situat în piața centrală a orașului. Aici, Gyurka Béla deschisese la 9 martie 1907 un cinematograf, care nu a rezistat, nereușind să facă față concurenței și a falimentat după 9 luni de activitate. În aceste împrejurări a avut loc tranzacția dintre Udvari András și Gyurka Béla. Astfel, cinematograful *Apollo* din strada Regele Ferdinand, unde existau probleme cu securitatea împotriva incendiilor, s-a mutat în Piața Unirii, la nr. 26. În cele din urmă, preocupat de noul cinematograf *Urania*, pe care îl construise și îl pusese în funcțiune, și confruntat cu numeroase probleme la *Apollo*, Udvari a decis să vândă acest cinematograf cumnatului său Rózsa Sándor, constructor de meserie.² Nu cunoaștem momentul în care a fost închis acest cinematograf, dar deja în deceniul al patrulea al secolului trecut, nu mai este menționat între cinematografele funcționale din Cluj.³

La 10 decembrie 1910, s-a deschis cinematograful *Urania*, în palatul purtând același nume. El se afla la parterul clădirii de trei etaje ridicată de Udvari pe terenul din strada Ferenc Józef (azi Horea). În 1915, cinematograful trecuse deja în proprietatea lui Janovics Jenő, așa că, transformările de la *Urania* din 1914, le-a făcut probabil acesta.⁴ Și acest cinematograf a supraviețuit războiului și și-a continuat activitatea după încheierea acestuia. Între anii 1943–1945, a purtat numele de cinematograful *Árpád*, după 1945 s-a revenit la numele de *Urania*, pentru ca după naționalizare să fie rebotezat și să poarte numele de 23 August. După 1990, a devenit cinematograful *Favorit*, care fost închis în anii 2005–2006.

Un alt cinematograf, care și-a desfășurat activitatea pe tot parcursul perioadei interbelice și care a supraviețuit până după căderea comunismului, a fost cinematograful *Egyetem* [Universității]. Inaugurat la 30 octombrie 1913, l-a avut ca prim proprietar pe Betegh László, urmat de actorul Tompa Kálmán. Funcționa în Palatul Sebestyén, situat pe strada Universității de azi, la nr. 1–3, una din cele mai impozante clădiri din centrul istoric al Clujului, construită de antreprenorul Dávid Sebestyén. În 1915, la cârma acestui cinematograf se afla Janovics Jenő care între anii 1915–1918 avea trei cinematografe în Cluj. Alături de acesta, așa cum arătam deja, deținea și *Urania* și *Színkör*.⁵ După Primul Război Mondial, cinematograful și-a schimbat numele devenind cinematograful *Select*.

² Zsolt Kápolnási, *A kolozsvári mozihálózat kiépülése a századfordulón (1896–1918)*, <https://www.filmtett.ro/cikk/1719/a-kolozsvari-mozihalozat-kiepulese-a-szazadfordulon-1896-1918>, accesat la 23.04.2021.

³ Ferenc Orosz, *Cluj-Kolozsvári kalauz és cimtár* (Cluj-Kolozsvár: Az Erdélyi Kárpát-Egyesület kiadása, 1933), 124.

⁴ Kápolnási, *A kolozsvári mozihálózat*.

⁵ Ibid.

În anii 1940–1944, s-a revenit la vechea denumire *Egyetem* [Universității], pentru ca după 1945 să se adopte din nou denumirea interbelică, și anume cea de cinematograful *Select*. În perioada sovietizării, cinematograful a fost botezat *Maxim Gorki*, iar din 1964, *Cinema Tineretului*. În anul 1980, a devenit cinematograful *Arta*.⁶

În deceniul al treilea al secolului XX, a redevenit funcțional și vechiul cinematograful *Színkör-Mozgó*. Primul Teatru de vară, cunoscut ca *Nyári Színkör*, a fost construit în 1874, an în care au început aici primele reprezentații pe perioada verii. Acesta a fost reconstruit în anii 1908–1910 la inițiativa directorului de atunci al teatrului, Janovics Jenő. Artistul Sebestyén Géza, care s-a aflat la conducerea sa, i-a sugerat lui Janovics Jenő ca pe perioada iernii, când nu erau reprezentații teatrale, să închirieze spațiul pentru un cinematograful. În anul 1912, au început aici lucrări de reamenajare, urmărindu-se asigurarea a 1.000 de locuri. Noul cinematograful s-a deschis la 1 octombrie 1912 sub numele de *Színkör-Mozgó*. În 1913, aveau loc deja aici proiecții, vara spațiul fiind împărțit cu teatrul. În 1913, era administrat de Janovics, adică de societatea *Transsylvania S.A.*, înființată de acesta.⁷

La 19 august 1923, ziarul „*Színház és Társaság*” anunța că cinematograful *Színkör* ține duminică ultimul spectacol, după care va preda tot spațiul în scopuri teatrale.⁸ În mai 1927, ziarul „*Ellenzék*” vestea redeschiderea acestuia. Cinematograful era concesionat acum firmei S.A.R.P.I.C. (Societatea Anonimă Română pentru Industria Cinematografică) din București. Numele cinematografului avea să fie schimbat și, în deceniul al patrulea al perioadei interbelice, avea să poarte numele de cinematograful *Dacia*.⁹ Potrivit presei locale, S.A.R.P.I.C., reprezentând un grup de români în frunte cu avocatul Victor Rațiu¹⁰, preluase deja în anul 1923 administrarea cinematografelor *Urania*, *Apollo* și *Select*.¹¹ Monopolul S.A.R.P.I.C. asupra cinematografelor clujene aducea, potrivit aceluiași surse, beneficii financiare importante firmei.¹²

⁶ *Arta cinema. Din 1913 până în prezent* (Cluj-Napoca: Ideea Design and Print, [s.a.]), 14 https://uploads-ssl.webflow.com/5f1aac7576ab96e1d81e6bd/5f9c222b4396fd201bac48fc_Arta_publicatie_preview.pdf, accesat la 28.04.2021.

⁷ *Ibid.*; Erika Zizsmann, *A mozi és a város. A kolozsvári Művész (Arta) több mint száz éves története*

<https://www.filmtett.ro/cikk/a-mozi-es-a-varos-a-kolozsvari-muvesz-arta-tortenete/>, accesat la 23.04.2021.

⁸ *Színház és Társaság* 33(1923): 15.

⁹ Orosz, *Cluj-Kolozsvár*. Kalauz, 124.

¹⁰ Felix Ostrovski, *Cultura cinematografică a Clujului interbelic*, <https://www.clujulcultural.ro/cultura-cinematografica-clujului-interbelic/>, accesat la 27.04.2021.

¹¹ „Felbontották a Select-mozgó bér-szerződését,” *Ellenzék* 51 (1925): 8.

¹² „Harminc millió lebbe kerülne az új városi mozi, melyet a Sárpic-cég aligha finanszíroz,” *Erdélyi Futár* 7 (1927): 10–11.

Aprecierea acestui monopol nu a fost unanimă în epocă. Presa locală românească puncta preocuparea societății de a achiziționa filme care să aibă la bază literatura universală și aceasta nu doar din dorința de a oferi un spectacol de calitate, ci și unul care să fie în același timp moral și educativ.¹³

O cu totul altă perspectivă s-a dezvoltat în presa maghiară. Se arăta că firma aducea filme ieftine, expirate, și cum practic monopoliza cinematografele clujene, nu exista concurență. Potrivit acesteia, succesul afacerii consta în aceea că S.A.R.P.I.C. furniza filme cinematografelor din provincie prin împrumut și câștiga de trei ori mai mult decât investea, iar spectacolele cinematografice clujene nu o costau nimic. Rămânea problema calității. Nu ținea cont de faptul că prețul билетelor, stabilit pentru un oraș mare, nu era justificat de calitatea programelor.¹⁴ S-au publicat și scrisori deschise prin care era exprimată nemulțumirea față de filmele aduse la Cluj de firma S.A.R.P.I.C. Se afirma că aceasta comanda filme doar atunci când își pierdeau caracterul de noutate și se ieftineau. Se cerea calitate.¹⁵

Nici momentul în care firma S.A.R.P.I.C. a preluat cinematograful *Színkör* nu a fost trecut cu vederea. S-a vorbit atunci de reclamă falsă, de inducerea în eroare a publicului prin mimarea unei concurențe practic inexistente în împrejurările în care, în realitate, și acest cinematograful era parte a monopolului S.A.R.P.I.C., care deținea și celelalte trei cinematografe clujene. S-a pus și problema dreptului de concesiune a firmei S.A.R.P.I.C., care era pentru trei cinematografe.¹⁶ Nu știm dacă închiderea cinematografului *Apollo* a avut legătură cu aceasta. Oricum, la acea dată, presa semnală faptul că atât *Apollo* cât și *Urania* își desfășurau activitatea în săli nesănătoase, nesigure în caz de incendii, fără respectarea cerințelor legale.¹⁷

În perioada interbelică, numărul cinematografelor clujene a crescut, celor amintite deja adăugându-li-se altele noi. Următorul cinematograful din Cluj, privit în perspectivă cronologică, a fost cinematograful *Carmen*, deschis la sfârșitul anului 1927. În vara anului 1927, ASTRA (Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român) a început să aibă venituri de pe urma concesiunilor de cinematografe, dar unele despărțăminte au folosit chiar ele dreptul de concesiune și au înființat cinematografe în regie proprie.

¹³ Ostrovschi, *Cultura cinematografică*.

¹⁴ "A Sarpic-cég szabad elővezetése mellett bevonultak Kolozsvárra Rigó Jancsi és Chimay hercegnő," *Erdélyi Futár* 11 (1927): 11.

¹⁵ (Ucu), "Ahogy a mozilátogatók gondolkoznak," *Erdélyi Futár* 12 (1927): 18.

¹⁶ "Sarpicék bevonulnak a Magyar Színházba és újságkommunikékkal tévesztik meg a közönséget," *Erdélyi Futár* 9 (1927): 16–17; "A Sarpic-cég szabad elővezetése," 11.

¹⁷ "A kolozsvári mozikat monopolizáló Sarpic Rt. fűtőül-a törvényre," *Erdélyi Futár* 13 (1927): 9–10.

Primul astfel de cinematograf al ASTREI la Cluj a fost cinematograful *Carmen*, situat în spațiul depozitului Albinei, aflat față în față cu gara. În primii șase-șapte ani de existență era considerat cel mai ieftin din oraș, cu bilete comercializate la prețul de 11 lei.¹⁸ Apoi, în 1934, a fost preluat de către Frenkel József și Băcilă (Victor?). Numele celor doi au fost vehiculate în anii '20 ca reprezentanți ai conducerii cinematografului din Turda, închiriat de Alexandru Băcilă, care a activat în domeniul cinematografelor la Brașov (între care și la cinematograful ASTREI din această localitate), văr cu Victor Băcilă.¹⁹ *Carmen* a fost un cinematograf frecventat asiduu. În 1935, ziarul "Erdélyi Szemle" arăta că:

"....Acum micul cinematograf, excepțional de ieftin, plăcut, cu încălzire centrală, este vizitat nu doar de locuitorii din zonă, ci își recrutează publicul din toate părțile orașului. Mai nou, Carmen prezintă în fiecare joi program dublu care rulează până duminică seară".²⁰

În vara anului 1927, s-a deschis un nou cinematograf în spațiul Operei Române, acesta fiind primit cu entuziasm și așteptări de publicul cinefil clujean.²¹

În același an, Koncz Ernő și Haraga Balázs au construit în strada Londrei, azi Ploiești, la nr. 39, cinematograful *Edison*, care a ajuns să fie cunoscut în comunitatea clujeană și ca cinematograful "la Purici". Acesta a fost și el unul dintre cele mai ieftine cinematografe clujene.²² Între anii 1943–1945, acest cinematograf s-a numit *Erdély*, revenindu-se în 1945 la vechiul nume, *Edison*, pentru ca în 1946, să fie schimbat în *Corso*. În anul 1948, a fost rebotezat din nou, devenind cinematograful *Steaua Roșie*, care a fost închis la începutul anilor 1990.

La începutul anului 1928, s-a deschis cinematograful *Corso* din curtea palatului Bánffy. Proprietarul palatului era Bánffy Albert, administrator al acestuia fiind soția sa Sarolta și fiul lor Dénes. Deocamdată nu se cunosc împrejurările în care s-a născut ideea înființării cinematografului dar, la 10 februarie 1927,

¹⁸ Szilárd Ferenczi, *Requiem (deloc sublim) pentru un cinematograf. Povestea cinematografului clujean Corso*, <https://istoriafilmului.ro/articol/requiem-deloc-sublim-pentru-un-cinematograf/>, accesat la 27.04.2021; "Astra și cinematograful," *Boabe de grâu* 1 (1930): 50; "Három új mozi Kolozsváron," *Ellenőr* 29 (1927): 27; "Dívatba jött a Carmen-mozi," *Erdélyi Szemle* 3–4 (1934): 15.

¹⁹ *Színház és Társaság* 1 (1926): 50; Voica Baciuc, "Cinematograful „Astra” din Brașov (1926–1927)," în *Țara Bârsei* (2013), 406, <http://tara-barsei.ro/wp-content/uploads/2014/01/baciuc2013.pdf>, accesat la 7.05.2021.

²⁰ *Erdélyi Szemle* 6 (1935): 9.

²¹ "Megnyílt az Opera-mozgó és egy miniszteri intézkedés rendet teremt a mozi-dzsungelben," *Erdélyi Futár* 14 (1927): 9–10.

²² "Három új mozi Kolozsváron," 27.

proiectul clădirii era gata și urma a fi ridicat pe 2/3 din suprafața curții interioare a palatului. A început și construcția după planul realizat de Braun Andor. Lucrările erau finalizate la începutul anului 1928, presa vestind inaugurarea. În scurt timp, baroana l-a angajat pe postul de director pe Jovián Antal, căruia i-a trimis lista sarcinilor. Inaugurarea cinematografului s-a făcut pe etape: la 18 ianuarie 1928 s-a difuzat un film de prezentare cu invitați, a urmat apoi o proiecție pentru presă, iar la 1 februarie 1928, casa de bilete a fost deschisă pentru publicul larg.²³

În octombrie 1931, mandatul directorului Jovián Antal s-a încheiat în mod oficial, însă în același timp a și demisionat, nedorind să continue această muncă. În 21 iunie 1932, regizorul Deésy Alfréd din Budapesta, născut la Dej, a preluat postul de director, pe care l-a deținut pentru scurt timp. La mijlocul anului 1933, s-a găsit un chiriaș pentru cinematograful *Corso* în persoana lui Schwartz Adolf, el fiind și chiriașul cinematografului *Royal*, asupra căruia vom reveni la momentul potrivit. Schwartz a dat faliment în doar trei săptămâni și *Corso* s-a închis. Pe la sfârșitul anului, în 6 decembrie 1933, revista „Ellenőr” a publicat știrea conform căreia, după o pauză lungă, cinematograful *Corso* de odinioară și-a schimbat numele și s-a redeschis sub denumirea de *cinema Capitol*, noii chiriași fiind Jovián Antal și Hirschfeld Sisi. Cinematograful a funcționat cu numele de *Capitol* până la Dictatul de la Viena, apoi sub denumirea *Mátyás király mozgóképszínház* (cinematograful *Matia Corvin*). După război, a revenit la numele *Capitol* apoi, din 1949, după naționalizare, și-a continuat activitatea cu numele *cinema Progresul* timp de douăzeci de ani, până când s-a decis demolarea clădirii și, în 1970, aceasta a dispărut cu totul.²⁴

Un alt cinematograf s-a deschis în anul 1931 pe strada Regina Maria, azi Eroilor, cinematograful *Astra*. Ziarele anunțau faptul că în sfârșit publicul primea un cinematograf confortabil și igienic. Situat în clădirea nouă a Camerei de Comerț și Industrie, azi a Cercului Militar, cinematograful era gata să preia „conducerea spectacolelor de filme culturale”. Era predestinat pentru aceasta prin organizarea sa, dar și prin context, nefiind proprietatea unei firme particulare care să urmărească profit, ci al unei vechi și apreciate societăți culturale românești, ASTRA. Urmărind să atingă în primul rând scopuri culturale, biletele erau ieftine, cinematograful adresându-se păturilor largi ale urbei. Condițiile de proiecție, aparatura, tehnica de film și calitatea filmelor erau considerate la acea dată foarte bune. În plus, cinematograful dispunea de încălzire centrală. Deschiderea festivă a avut loc la 21 noiembrie 1931.²⁵ În anul 1933, cinematograful a fost închiriat și a trecut sub conducerea

²³ Ferenczi, *Requiem (deloc sublim)*.

²⁴ Ibid.; „Győzött a „Capitol”-mozgó,” *Ellenőr* 6 (1933): 24.

²⁵ „Elsőrangú mozit kapott Kolozsvár az új Ástra-mozgóban,” *Ellenzék* 268 (1931): 6.

lui Schwartz Adolf, care a căutat un “nume regal” pentru acest cinematograf, care avea să devină cinematograful *Royal*.²⁶ Din 1943, acest cinematograf a purtat numele *Corvin*, în 1945 revenindu-se la numele *Royal*, fiind botezat și rebotezat apoi succesiv *Popular*, *Maxim Gorki* și, din 1946, *Victoria*, nume sub care funcționează și azi.

Cinematograful *Muncitoresc* s-a deschis în anul 1933, pe strada Băii, azi Cardinal Iuliu Hossu, la nr. 7. Mai târziu a purtat numele *Rio* apoi, între anii 1943 și 1945, a funcționat sub denumirea de cinematograful *Rákóczi*. După naționalizare s-a revenit la denumirea de cinematograful *Muncitoresc*. A fost închis în anul 1990, fiind transformat în restaurant, apoi a fost demolat, pe locul său ridicându-se clădirea Facultății de Pedagogie și Științele Educației a Universității *Babeș-Bolyai*, care a fost dată în folosință în primăvara anului 2004.²⁷

În anul 1939, și-a mai început activitatea un cinematograf, *Thalia*, din actualul Parc *Simion Bărnuțiu* (sau Parcul Mare cum mai este cunoscut), care urma să funcționeze pe perioada îndelungată de vară a turneelor teatrului. Deschiderea sa a avut loc în mai 1939, cu un film franțuzesc.²⁸

În ce privește infrastructura cinematografelor interbelice, în unele situații menționate deja, aceasta s-a constituit înainte de Primul Război Mondial, suferind în timp lucrări de renovare, de reamenajare. La deschidere, cinematograful *Urania* dispunea de o sală pentru vizionări în care se intra dintr-un hol. De-o parte și de alta, două rânduri de scări asigurau accesul la loje, care ofereau 60 de locuri. Sala avea o capacitate de 500 de locuri. Cinematograful dispunea de sistem de încălzire și aerisire. În ce privește cinematograful *Apollo* din Piața Unirii, deja la 1911 a beneficiat de lucrări de extindere, numărul de locuri asigurate crescând cu 50, sala fiind dotată cu fotolii comode de piele.²⁹ Însă, cu trecerea timpului, gradul de uzură al infrastructurii acestor cinematografe devenise evident. Astfel, pe la mijlocul deceniului al treilea al secolului trecut, se atrăgea frecvent atenția că *Urania* și *Apollo* nu mai dețineau spații corespunzătoare susținerii de spectacole cinematografice în condiții de confort și siguranță. Între rândurile de scaune spațiul era insuficient, cinematografele devenind periculoase în caz de incendii. La *Urania* se cerea închiderea imediată a lojelor, iar la *Apollo*, reabilitarea.³⁰ Incendiul care a avut loc la începutul anului 1927 la cinematograful *Urania*, nu a afectat parterul, dar la începutul anului

²⁶ *Bomba* 9 (1933): 8–10.

²⁷ Lajos Asztalos, “Nádas, Békás, Cigánypatak, Gorbó,” *Szabadság* 131 (2011): 10.

²⁸ “Csütörtökön megnyílik a Thalía mozgó,” *Keleti Újság* 109 (1939): 13.

²⁹ Kápolnási, *A kolozsvári mozihálózat*.

³⁰ “Megnyílt az Opera-mozgó és egy miniszteri intézkedés rendet teremt a mozi-dzsungelben,” *Erdélyi Futár* 14 (1927): 9–10.

1928, direcțiunea a închis pentru patru zile cinematograful pentru renovări.³¹ S-a avut în vedere și înnoirea repertoriului, iar presa anunța: “Cinematograful Urania renovat se pregătește cu un repertoriu de senzație pentru noul sezon cinematografic.”³² Alte lucrări s-au derulat în timp la acest cinematograful, unele de amploare, ca cele din anul 1937. La 4 septembrie 1937, cinematograful *Urania* se redeschidea, reamenajat modern în totalitate. S-a lucrat zi și noapte, a fost renovat complet holul, sala a fost luminată spectaculos și zugrăvită. Unii considerau că la acea dată *Urania* avea cea mai frumoasă sală de cinematograful din Cluj. Dispunea și de încălzire centrală și de sistem de aerisire.³³

Găzduit în palatul Sebestyén, cinematograful *Select* anunța la deschiderea sa, în 1913, o capacitate de aproximativ 400 de locuri, foaierea fiind amenajată cu gust, spațiul fiind încălzit peste tot cu sobe, iar pentru confortul publicului oferind bufet rece, cofetărie și garderobă. Presa vremii a criticat însă configurația locației. Rândurile de scaune erau situate prea aproape unul de celălalt, astfel încât, într-un moment de panică, se puteau produce busculadă și accidente fatale.³⁴ În perioada interbelică era consemnată existența în spatele sălii a unor rânduri speciale de scaune, care erau considerate selecte, cu spații mai mari între ele și separate de restul sălii printr-un perete de lemn.³⁵ În 1928, pe perioada verii, spectacolele de seară ale cinematografului *Select* au început să se țină în curtea primăriei, la cinematograful de vară *Grand*. *Select* a încheiat în acest sens un contract cu cinematograful în aer liber *Grand*.³⁶

Cinematograful *Corso* dispunea de o sală cu o capacitate de 500–600 de locuri. În afara rândurilor de scaune mai erau 15 loje, care asigurau 64 de locuri. Locurile erau împărțite pe clase, 166 la clasa I, 184 la clasa a II-a, 90 de locuri pe lateral, 21 de locuri permanente pentru invitați, în total ajungând la 525. Sala era luminată cu trei rânduri de becuri și era dotată cu sistem de aerisire. Cinematograful deținea cel mai modern tip de aparat de proiecție, imaginea oferită fiind deosebit de clară. Mai exista aici bufet, garderobă cu 240 de umeșe, scenă și orchestră. Bufetul și garderoba au fost probabil afaceri secundare care se puteau închiria liber.³⁷

Ziua deschiderii cinematografului *Astra*, când publicul a putut să intre

³¹ Ferenczi, *Requiem (deloc sublim)*.

³² “A renovált Uránia mozgó szenzációs repertoárról készül a filmszezonra,” *Keleti Újság* 290 (1928): 9.

³³ “Meglepetés a mozifronton,” *Keleti Újság* 203 (1937): 9.

³⁴ *Arta cinema*, 14.

³⁵ *Ibid.*, 18.

³⁶ “A Select-Mozgó szenzációs újítása a nyári szezonra,” *Ellenzék* 155 (1928): 8.

³⁷ Ferenczi, *Requiem (deloc sublim)*.

pentru prima dată în noul cinematograf, a fost declarată de presă o zi deosebită pentru cinefilii clujeni.³⁸ Ziarul local “Ellenzék” sublinia:

“Este unul dintre cele mai moderne cinematografe de care Clujul chiar avea nevoie. Cinematograful se află în clădirea nouă, ridicată în stil modern, a Camerei Industriale. De la intrare se face accesul spre foaier, cu un spațiu larg și plăcut. Bine încălzit și luminat. S-a acordat atenție deosebită amenajării sălii, pentru asigurarea celui mai mare confort. Spațiul, inclusiv cel de la etaj este larg, amenajarea este practică. Se poate vedea la fel de bine de pe orice latură a sălii. Direcțiunea asigură spectacole de calitate pentru a atrage cât mai mult public și pentru fidelizarea lui”.³⁹

Programul cinematografelor ilustrează evoluția pieței filmelor. Astfel, de exemplu, la cinematograful *Select, Egyetem* înainte de Primul Război Mondial, în primii săi ani de funcționare puteau fi văzute în special producții din Franța, Germania, Statele Unite ale Americii, Danemarca și Italia. În primele luni au dominat încă filmele franceze de la *Gaumont* apoi, după izbucnirea războiului, au fost difuzate mai multe filme italiene, daneze și germane. În perioada războiului, importul filmelor din Statele Unite ale Americii a fost dificil. În acest context, studiourile locale de producție au devenit puternice și producătorii de film mut s-au bucurat de un mare succes – dintre aceștia, Janovics Jenő dovedindu-se cel mai prolific.⁴⁰

După 1918, și piața din Cluj a fost invadată de filme americane și germane, cu care producția locală de film nu mai putea concura. La *Select* puteau fi vizionate noile filme ale starurilor hollywood-iene, Emil Janning, Douglas Fairbank, Mary Pickford, Charlie Chaplin, Buster Keaton.⁴¹ În 1930, au fost introduse aici jurnalele de film UFA (*Universum Film AG*), care prezentau actualități din întreaga lume și erau proiectate înainte de filmul din program. Din 1930, firma germană UFA realiza deja jurnale de știri sonore. În perioada interbelică s-au proiectat și jurnale de actualități produse de studiouri românești. Un aspect diferit față de alte cinematografe era faptul că, la *Select*, înainte de proiecții, cinematograful avea un program cultural: dans, balet, concerte, care aveau loc pe mica scenă din fața ecranului. Înainte de filme nu se proiectau numai jurnale, ci și scurte înregistrări muzicale, pentru a populariza filmul sonor după momentul apariției sale.⁴²

³⁸ “Elsőrangú mozi,” 6.

³⁹ “Az „ASTRA-mozgó“ Kolozsvár legelegánsabb, fővárosi nivóju mozgószínház!!,” *Ellenzék* 297 (1931): 19.

⁴⁰ *Arta cinema*, 15, 18.

⁴¹ *Ibid.*, 18.

⁴² *Ibid.*

În ce privește cinematograful *Corso*, după articole lungi de presă despre proiecțiile de acolo, acesta a devenit doar un protagonist comun al programului local de cinematograf. S-au format și aici legături cu firmele din țară și de peste hotare de închiriere și comercializare a filmelor, cum ar fi: Hugo Engel, Otto Schaller și Leopold Hauk din Viena, Artistic-Film, Balcan Film, frații Schratter, Manea Godt, Frago-Film, Unionfilm din București, Filmcentrala din Timișoara, departamentul de filme al Băncii Comerciale și Schimbului Valutar din Oradea, Fox Film Corporation din Sibiu. *Corso* a corespondat și cu Ministerul Culturii și Cultelor, deoarece acesta a trimis de câteva ori filme educative pentru a fi proiectate. Câteodată sala cinematografului era cedată pentru ședințe sau alte evenimente de masă, uneori cu caracter politic, precum în 30 noiembrie 1927, când a avut loc aici un eveniment din cadrul campaniei electorale a Partidului Liberal din Cluj. Acest ultim tip de manifestări găzduite au generat reacții ale poliției, care interzicea folosirea sălii în scopuri politice.⁴³

Un moment revoluționar în viața cinematografelor clujene a fost introducerea filmului sonor. Primul film sonor proiectat la Cluj a fost *Arca lui Noe*, regizat de Michael Curtiz. Acesta a lucrat timp de un an (1914) la Cluj, ca regizor la casa de filme înființată de Janovics Jenő. Primul film regizat aici de Curtiz a fost *Banul Bank*, urmat de alte două filme, *Tolonc* (Escortata) și *A kölcsönkért csecsemők* (Sugarii împrumutați).⁴⁴ În ce privește filmul *Arca lui Noe*, regizat de același Curtiz, cu Dolores Costello și George O'Brien în rolurile principale, a fost lansat de studioul *Warner Bros*, fiind un film reprezentativ pentru tranziția de la filmele mute la cele sonore, în esență un film hibrid. A avut premiera la Hollywood la sfârșitul anului 1928, iar la Cluj a fost proiectat la 20 ianuarie 1930, la cinematograful *Corso*, așa cum menționam deja, fiind prima proiecție a unui film sonor.⁴⁵ Ziarul „Ellenzék” relatează:

“La câteva luni după Budapesta a ajuns și la Cluj filmul sonor, premiera acestuia având loc la cinematograful din Palatul Bánffy, Corso. Această proiecție a stârnit interesul deosebit al publicului clujean. S-a citit și s-au spus atâtea despre filmul sonor, încât toată lumea a devenit curioasă să vadă cum redă tehnica filmului sonor vocea umană.

Înainte de a fi prezentat publicului clujean primul film sonor, directoratul cinematografului a organizat o reprezentare pentru presă, la care au fost invitați critici, câțiva reprezentanți ai lumii artistice. Pentru început, a putut fi audiat și vizionat concertul violonistului Mischa Elmann, programul oferind celor

⁴³ Ferenczi, *Requiem (deloc sublim)*.

⁴⁴ Erzsébet Zakariás, *Janovics creatorul Hollywood-ului transilvan = Janovics az erdélyi Hollywood megeremtője = Janovics the creator of the Transylvanian Hollywood* (București: Editura Tracus Arte, 2014), 88–92.

⁴⁵ *Arta cinema*, 18.

prezenți impresia de participare directă la concert. A urmat duetul la chitară a fraților Arnauld și Păsări îndrăgostite, filmul Arca lui Noe, care au stabilit succesul total al filmului sonor la Cluj”.⁴⁶

În continuare se arăta că aparatul pentru proiecția filmului sonor de la *Corso* era de producție americană, Biafon, și se comercializa deja în Transilvania. Spectacolul, se afirma tot în acest context, a dovedit că cele mai noi realizări ale științei și tehnicii erau capabile să oprească goana timpului și să immortalizeze și pentru viitor producțiile artistice.⁴⁷

Și alte cinematografe clujene s-au grăbit să achiziționeze noua tehnică ce permitea rularea de filme sonore. Exemplul de la *Corso* a fost urmat și de cinematograful *Select*, unde prima proiecție a unui film sonor a avut loc la 3 aprilie 1930. “Ellenzék” relatează că instalarea aparatelor de proiecție a filmului sonor începute cu câteva săptămâni premergătoare rulării mult așteptatului film *Singing Fool*. Era remarcat interesul pentru achiziționarea celei mai bune aparaturi, chiar cu prețul unor sacrificii mari. Aceasta a ajuns la Cluj din America și era dintre cele mai noi modele. A fost instalată pe mașini Ernemann, producție a casei Zeiss-Ikon, celebră deja în lume. Se promitea difuzarea celor mai bune filme.⁴⁸

Dramă muzicală americană, unul dintre primele filme muzicale din industria cinematografică, film hibrid, parțial mut, parțial sonor, *Singing Fool* a fost realizat în 1928, în regia lui Lloyd Bacon și a fost lansat de *Warner Bros*. Filmul îl are în rol principal pe Al Jolson. Pentru majoritatea publicului de filme, *Singing Fool* a fost prima experiență cu un film sonor, iar receptarea pozitivă a filmului a fost privită și ca un semn al faptului că filmele sonore erau pentru a rămâne.

La cinematograful *Select*, premiera filmului *Singing Fool* a fost precedată de o arie din opera *La Gioconda*, în interpretarea tenorului italian Beniamino Gigli și de “cea mai bună orchestră de jazz a lumii, condusă de Abbe Lymann”, după cum consemna la acea vreme ziarul “Ellenzék”.⁴⁹

La 10 aprilie 1930, s-a difuzat primul film sonor și la *Urania*. Direcțiunea cinematografului a comandat un Memophon, pe care l-a instalat imediat, profitându-se și de faptul că sala de la *Urania* avea o acustică deosebit de bună. Primul film proiectat la cererea publicului a fost tot *Singing Fool*, care a înregistrat un succes deosebit la *Select*. În pofida cheltuielilor mari pe care le-a presupus achiziția aparaturii, prețul билетelor s-a majorat doar modic.⁵⁰

⁴⁶ “Az első hangosfilm bemutató Kolozsváron,” *Ellenzék* 17 (1930): 2.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ “Jön éneklő bolond a Select-mozgóba,” *Ellenzék* 67 (1930): 9.

⁴⁹ *Arta cinema*, 18.

⁵⁰ “Az Urania-mozgó is felszerelte a Memophon-t,” *Keleti Újság* 79 (1930): 9; “Singing-Fool-t közkívánatra az Uránia Mozgó is vetíti csütörtöki kezdettel,” *Ellenzék* 82 (1930): 9.

Pentru managementul unei afaceri de acest gen, un exemplu este cel care a funcționat la cinematograful *Corso*, unde proprietară era baroana Bánffy Sarolta. În timpul mandatului de director al lui Jovián Antal, proprietara schițase fișa de post a acestuia, cu atribuțiile și limitele competențelor. Conform acesteia, directorul avea obligația de a administra firma, de a comanda, de a programa și de a promova filmele. Trebuia să aibă grijă ca proiecțiile să înceapă la timp, să vegheze asupra ordinii și disciplinei atât în rândul spectatorilor, cât și în cel al personalului și al orchestrei. Putea să-i concedieze pe cei care nu corespundeau și putea să angajeze oameni noi. În fiecare seară prezenta sumele provenite din casierie și plasa încasările conform instrucțiunilor. Reprezenta firma și trebuia să rezolve cu autoritățile toate problemele apărute. Putea să recomande filme, dar nu avea voie să le comande fără aprobarea baronesei, mai ales în cazul producțiilor “străine”. Putea să dețină 10.000 de lei pentru diferite cheltuieli, dar seara trebuia să întocmească un tabel cu acestea și să-l prezinte delegatului baronei. Salariul său, începând cu 1 noiembrie 1928, era de 12.000 lei, pe care putea să-i ia din casă la începutul fiecărei luni, iar dacă câștigul net anual al cinematografului era mai mare de două milioane de lei, 10% din ceea ce depășea cele două milioane de lei îi reveneau lui. Mandatul era de trei ani și vara putea să-și ia un concediu de o lună. În fiecare zi avea obligația să scrie un raport baronei.⁵¹

Dacă, în general, aspecte ale managementului și ale procesului managerial din cinematografe nu răzbăteau în presă, au ajuns în schimb în paginile ziarelor diverse scandaluri în care au fost implicați directori ai unor cinematografe clujene. A fost cazul bucureșteanului Andrei Grünstein, directorul cinematografelor din Cluj, reprezentant al firmei S.A.R.P.I.C. Acesta a fost arestat pe baza denunțului formulat de firma S.A.R.P.I.C., potrivit căruia, împreună cu colegul său, un anume Pariser, a fost acuzat de înșelăciune în legătură cu maniera de comercializare a билетelor de cinema. Ar fi tipărit bilete false și au înaintat firmei rapoarte în care afirmau că sălile de cinematografe erau goale, eludând realitatea. Însă, în momentul denunțului firma S.A.R.P.I.C. nu a avut în vedere faptul că autoritățile financiare aveau să se întoarcă și împotriva sa, impunându-i plata a mai multor milioane de lei. În acest context, firma a încercat să mușamalizeze totul, chiar prin tentativa de mituire a șefului poliției clujene, motiv pentru care o nouă anchetă a fost deschisă în acest caz. Dar, tot pentru a liniști apele, firma și-a retras plângerea împotriva lui Grünstein care, inițial arestat, a fost pus în libertate.⁵² În atenția publicației “Bomba”, o revistă cu iz de scandal, a intrat apoi omul de afaceri Schwartz Adolf, care ar fi ajuns

⁵¹ Ferenczi, *Requiem (deloc sublim)*.

⁵² “Grünstein „igazgató“ urat elérte a végzet,” *Vágóhid* 42–44 (1925): 18; “Elcsöndesült a Kolozsvári mozik botránya,” *Vágóhid*, 12 (1926): 16–17.

la Cluj venind de la Arad și care preluase cinematograful *Royal* și pentru puțin timp a fost director la *Carmen*, dar și la *Corso*. Despre el se relatează că fusese și chiriașul cinematografului *Modern* din Brașov, unde a ascuns de fisc suma de 400.000 de lei, după care a părăsit orașul. Și la Cluj ar fi făcut evaziune și a fost acuzat și de furt de electricitate la cinematograful *Carmen*. La *Corso* ar fi instalat o mașină Western Electric, cel puțin așa a afirmat. Dar la prima reprezentare, mașina fluiera, scârțâia, iar publicul nu auzea nimic, pentru că mașina nu era Western Electric.⁵³

Cât se putea câștiga dintr-o astfel de afacere? Sunt câteva sume vehiculate lacunar. De exemplu, la 1927 se arată că cinematografele *Select*, *Urania* și *Apollo* aduceau firmei S.A.R.P.I.C. 5 milioane de lei câștig net.⁵⁴ O altă semnalară vizează cinematograful *Corso*, unde numai în luna martie a anului 1933 încasările s-au ridicat la 281.750 de lei.⁵⁵

Însă în aprecierea rentabilității și a veniturilor produse de aceste afaceri din sectorul cultural, impozitele plătite pot fi privite ca un indicator al evoluției acestora. Veniturile realizate din impozit arată capacitatea cinematografelor de a atrage public, cu alte cuvinte, valoarea economică a cinematografelor.⁵⁶ Legislația impozitelor pe spectacole a cunoscut modificări în timp. De exemplu, în 1932 s-a votat o nouă lege de impunere a spectacolelor. În locul impunerii globale pe clase de localuri și categorii de orașe, considerată de proprietarii de cinematografe împovărătoare și nedreaptă, s-a fixat impozitul asupra fiecărui bilet de intrare. Aceasta a creat nemulțumiri și mai mari, deși a adus un plus de încasări la stat. Altă noutate a fost aceea că, treimea din cota de încasări care se folosea înainte în scopuri culturale, nu mai exista și sumele au fost trecute la primării.⁵⁷ Din punct de vedere fiscal, o proporție de $\frac{3}{4}$ din impozitul pe spectacole provenea din sumele plătite de cinematografe. Pe tot cuprinsul României interbelice, taxa de spectacole plătită de cinematografe, o taxă urbană cu precădere, depășea cu mult nivelul taxelor plătite de alte instituții de spectacol, care nu ajungeau toate adunate la nivelul celei plătite de cinematografe. Pe parcursul crizei economice, aceasta a cunoscut o curbă descendentă, deși posibil ca numărul de spectatori să nu se fi micșorat, dar să se fi micșorat încasările ca urmare a ieftinirii билетelor. În anul 1932, cinematografele clujene plătiseră o taxă de spectacole care se ridica la 1.311.339 de lei dintr-un total de 1.500.243

⁵³ "Cinema: Royal, Carmen, Corso. Schwartz Adolf ur egy tisztességes ember? Bocsánatot kérek!," *Bomba* 15 (1933): 11–13.

⁵⁴ "Harminc millió lebe kerülne az új városi mozi, melyet a Sárpic-cég aligha finanszíroz," *Erdélyi Futár* 7 (1927): 10–11.

⁵⁵ Ferenczi, *Requiem (deloc sublim)*.

⁵⁶ "Un bun contribuabil," *Boabe de grâu* 1–2 (1932): 56.

⁵⁷ "Statistica filmului," *Boabe de grâu* 12 (1933): 765.

de lei, cât s-a adunat aici din taxa pe spectacole.⁵⁸ Un an mai târziu, în 1933, Clujul se situa pe locul trei după București și Timișoara în privința impozitului plătit pe spectacole, din care 2.047.274 de lei proveneau de la cinematografe, iar 435.499 de lei din alte spectacole.⁵⁹ Calculat la o populație de aproximativ 100.000 de locuitori, ar rezulta că, în 1933, fiecare locuitor al Clujului a plătit 2 lei taxa de spectacol la cinematograf. La 2–3 lei taxa pe bilet, ar rezulta că fiecare clujean, sau aproape fiecare, a ajuns odată pe an la cinematograf. Neîndoielnic cifra e doar orientativă și nu toți clujenii frecventau cinematograful, iar frecvența nu a fost cu siguranță uniformă.

Impozitele pe spectacole sunt un indicator al popularității cinematografelor, dar și al fluctuațiilor constatabile la nivelul încasărilor din acest tip de spectacol, care s-a aflat sub impactul unor diverși factori economici sau administrativi. În 1939, noua lege a impozitelor a crescut mult valoarea acestora, determinând pe unii proprietari de cinematografe clujene să reducă numărul reprezentațiilor și să nu mai realizeze zilnic proiecții. Cinematograful *Select* a scumpit biletele cu 5 lei, astfel la lojă prețul biletului a ajuns la 58 de lei, restul locurilor fiind comercializate cu 35 de lei. Asemănător s-au petrecut lucrurile și la cinematografele *Capitol* și *Royal*. Acestea erau considerate la Cluj cinematografe de prim rang. Directorii de la *Rio* și *Edison* se gândeau să organizeze proiecții doar câteva zile pe săptămână. *Urania* a și implementat această strategie și vinerea nu aveau loc proiecții. Din cauza impozitelor mari, proprietarii de cinematografe se gândeau să organizeze proiecții doar în acele zile în care câștigul era cât de cât previzibil.⁶⁰

O altă măsură care a generat reacții ale patronilor de cinematografe clujene, dar nu numai, a fost cea prin care, la finele anilor '30 ai secolului trecut, se interziceau subtitrările în alte limbi, în limba maghiară sau germană. S-a organizat și o întrunire a proprietarilor de cinematografe la Oradea, unde s-a discutat această problemă și a fost desemnată o delegație care să prezinte problema la București. Pentru proprietari era în primul rând o problemă de afacere și de public, al cărui procent de frecvență a scăzut în opinia lor cu 40–50% după interzicerea subtitrărilor în alte limbi. Se considera că și statul avea de suferit în urma încasărilor mai reduse ale proprietarilor de cinematografe, care plăteau impozite mai mici în urma scăderii câștigurilor.⁶¹

Veniturile erau aduse de publicul ce frecventa aceste cinematografe. El era

⁵⁸ "Culisele cifrelor," *Boabe de grâu* 3 (1933): 187–189.

⁵⁹ "Hărți culturale," *Boabe de grâu* 1 (1934): 61–62.

⁶⁰ "Felemelték a helyáratat a kolozsvári premier-mozik. Az új adótörvény miatt," *Brassoi Lapok* 88 (1939): 6.

⁶¹ "A kétnyelvű filmfeliratok engedélyezése érdekében. Küldöttséget menesztettek az erdélyi mozitulajdonosok Silviu Dragomir dr. kisebbségi főkörmánybiztoshoz," *Keleti Újság* 199 (1938): 3.

curtat prin reclame atrăgătoare, prin spectacole adaptate unor gusturi diverse și motivat și de prețul biletelor. Astfel, cinematografele clujene răspundeau cerințelor și exigențelor diferitelor categorii de public și din punct de vedere al puterii financiare a fiecăreia. Erau cinematografe mai ieftine, cum era de exemplu *Carmen*, unul din cele mai ieftine cinematografe din Cluj, unde puteai să achiziționezi un bilet la prețul de 11 sau 17 lei, în timp ce funcționarii, elevii și lucrătorii la căile ferate îl puteau obține la cel mult 11 lei⁶², apoi *Edison*, unde puteai achiziționa bilete la prețul de 10 sau 16 lei⁶³, ori *Rio* și *Urania*. Celelalte cinematografe practicau alte prețuri. Astfel, de exemplu, în 1933, la *Corso* prețurile biletelor erau de 45 de lei la lojă, vara 36, la clasa I 36 de lei, la clasa a II-a 30 de lei, pe laterale mai aproape 20 de lei, mai departe de ecran 15 lei, vara ambele 15 lei.⁶⁴ Dar, în general, cinematograful a rămas în perioada interbelică o distracție ieftină, la care avea acces toată lumea, iar muncitorii, servitorii, micii funcționari și, nu în ultimul rând, tinerii ca și categorii de vârstă au intrat în perioada interbelică în rândul publicului cinematografelor.⁶⁵ O anchetă realizată la Cluj în anul 1937 sub patronajul Camerei de Muncă a indicat faptul că 18,66% din muncitorii necalificați, 41,25% din cei calificați și 66,08% dintre funcționari frecventau cinematograful. 17,85% dintre funcționari mergeau la film de trei ori pe lună sau chiar mai des.⁶⁶ În rândul tinerilor, mai ales studenții alocau regulat din bugetul lor o sumă pentru vizitele la cinematograful, aceasta atingând nivelul maxim de sărbători.⁶⁷

În perioada interbelică, cinematografele clujene au evoluat sub semnul continuității, al dezvoltării unui fenomen care își avea începuturile înaintea Primului Război Mondial. Popularitatea pe care a dobândit-o cinematograful a fost confirmată de faptul că nici măcar războiul nu a reușit să producă o ruptură, în ciuda greutăților, acesta devenind una din principalele distracții urbane. În sprijinul acestei afirmații vine și constatarea că, numai în anul 1916, în trei cinematografe din Cluj, s-au vândut 571.928 de bilete.⁶⁸ Numărul cinematografelor

⁶² "Divatba jött a Carmen-mozi," 15; Erdélyi Szemle 6 (1935): 9.

⁶³ Vezi reclama la <https://zsj.ro/cultura/iti-aduci-aminte-de-cinema-steaua-rosie-unde-mai-vedei-filme-in-clujul-de-altadata--179841.html>, accesat la 6.05.2021.

⁶⁴ Ferenczi, *Requiem (deloc sublim)*.

⁶⁵ Ghizela Cosma, "Cinematograful și publicul său în Transilvania, în perioada interbelică," în *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Sorin Mitu, Florin Gogâltan, eds. (Oradea-Cluj: Asociația Istoricilor din Transilvania și Banat, Muzeul Țării Crișurilor, 1995–1996): 295.

⁶⁶ T. V. Bindea, "Cum își întrebuințează timpul liber muncitorii din Cluj," *Buletinul Camerei de Muncă din Cluj* iul-sept. (1939): 134.

⁶⁷ Viorica Pintilescu, *Aspecte din viața studentelor* (Cluj, s.n., 1937), 167.

⁶⁸ Ludovic Jordáky, "Introducerea cinematografului în Transilvania până la 1918," în *Contribuții la istoria cinematografeiei în România. 1896–1948* (București: s.n., 1971), 200.

clujene a crescut spectaculos în perioada interbelică. Alături de această dinamică, s-au remarcat preocupările pentru infrastructura cinematografelor, cele antebelice suferind succesive demersuri de modernizare, iar cele noi, încercând să pornească de la standarde corespunzătoare timpului. Adaptarea la cele mai noi inovații ale tehnicii cinematografice a adus filmul sonor și la Cluj, contribuind la creșterea faimei acestui tip de spectacol. Se poate remarca pe lângă grija de a oferi un mod plăcut, recreativ de petrecere al timpului liber, interesul de a imprima și o dimensiune culturală, educativă spectacolelor difuzate.

Se poate vorbi în perioada dintre cele două Războaie Mondiale și de o tendință de stratificare a cinematografelor. Dispunerea în spațiul urban sau prețurile билетelor pot fi privite și ca indicatori ai acestei stratificări, servind acapararea de noi nișe sociale de la nivelul publicului potențial, în condițiile în care tendința de “democratizare a timpului liber” a creat noi categorii de clienți ai cinematografelor. Reușita, oglindită în interesul crescând al publicului larg pentru cinematograf și filmele proiectate aici, a marcat caracterul tot mai “popular” al reprezentațiilor cinematografice și notorietatea cinematografelor în viața urbană a vremii.

FROM THE INTERWAR HISTORY OF CINEMAS IN CLUJ, IN WRITTEN MEDIA

Abstract

The study is dedicated to cinemas in the interwar times and offers a global, dynamic perspective on this type of entertainment units highlighting their proliferation in Cluj. The infrastructure of cinemas and its developing are reconstituted in the study below. Regarding the programs, evolutions on the movies markets are put in light, as reflected in the local cinemas. The program of cinemas was oriented not only to the market, but to the businesses objectives with their own financial reasons in acquiring movies and, not in the least, to the public's various likings. They didn't neglect in some of the local cinemas the cultural-educational dimension of the movies they promoted. When passing to the sound films, the beginning of broadcasting it in Cluj is also a proof of the local aspirations to strike the right note of the times. Various managerial strategies were set to attract ever more audience to improve profit and get flourishing such kind of business or, in restrictive administrative or precarious financial circumstances, to survive. For the public, the interwar stratification and ranking of the cinemas show in fact the tendency of covering a large audience, a very diverse one from the point of view of education and financial power. Cinemas proved to be a cheap and more and more popular option of sparing time. The level of show fees the cinemas had to pay reflects both the profitability of such units and the changing of the habit of going to cinemas into a component of the interwar urban leisure which captivated more and more inhabitants in Cluj at the time.

TUBERCULOSIS AND SYPHILIS. THE SOCIAL IMPACT ON CARAȘ COUNTY IN THE INTER-WAR PERIOD

Minodora Damian*

Keywords: tuberculosis, syphilis, Caraș county, inter-war time

Cuvinte cheie: tuberculoză, sifilis, județul Caraș, perioada interbelică

The precarious subsisting means and social dismay present within the World War I previous years became the virulent conditions of a precocious issue of media to favor the contagious diseases development. Precarious hygiene and lack of sanitary education – the last one a lacunar presence in the large population, led to an alarming incidence of the contagious diseases and made them a sanitary epidemic question with a real social impact in the county of Caraș during the inter-war period.

Tuberculosis and syphilis were identified for the most circulated social diseases. They are similar in what concerns the medium they develop in, and the progressive infection rate, even if their symptomatology and diagnosis are different.

A bacterium called *Mycobacterium tuberculosis* releases tuberculosis, which is one of the oldest diseases as that bacterium was identified in the case of a bison fossil of 17,000 years. Called *phthisis* in the Greek language, it preponderantly affects the pulmonary area, but also other system as the bone or the nervous ones.

Hippocrates had yet taken tuberculosis for a hereditary disease but the medical-scientific research of Villemin and Koch sanctioned the hypothesis of including tuberculosis in the contagious diseases range.¹

A lot of factories stand for spreading tuberculosis: the human habitats agglomeration, incapacity of heating dwellings during the winter time, physical overworking and more than this, the low qualitative and quantitative nutrition. The first element in efficiently controlling tuberculosis consisted in a good

* Museum of the Highland Banat Reșița, bd. Republicii, no. 10, e-mail: damianminodora@yahoo.com

¹ Dr. Gheorghe Polatos, Tiberiu Cipau, Mișcarea, “Contribuțiuni la studiu contagiunii tuberculozei,” *Mișcarea medicală română* X, 3–4 (Craiova, March-Avril 1937): 286.

nutrition, with vitamin A (from fat food), vitamin C (from fresh vegetables and fruits, especially citric fruits) together with fish oil to rived calcium.²

For syphilis, it became a perpetual concern of medical researchers as the most virulent venereal disease. The responsibility of contamination in this case belongs undoubtedly to any individual as long as it s a direct contact infection the flagellum germs penetrating blood through any insignificant plagues. But the sexual unprotected contact rests the most decisive element in spreading the bacteria of *Treponeum Pallidumera*.

Perpetuation of the clandestine prostitution was implicitly directly tied to the exponential increasing of the cases of syphilis. The promiscuous women during the Romanian inter-war years represented in essence a controversial and sensible subject and they were taken for harmful in the society based on moral principles.

To eradicate the harmful effects of such a practice they had to lock it in a restrictive frame of legal rules.³ It was possible due to an attentive supervision of the law enforcement agents stipulated in a medical agreement after a rigorous control⁴, and under the local authorities' preliminary notification. The Sanitary Law came into force in 1930 forbidding brothels and other establishments where they practiced activities connected to carnal desires, but allowed women prostituting on condition that they had a medical personal record emitted by the sanitary authorities.⁵ Any actions to consciously transmit venereal diseases no matter how were taken for offence including the new-born children nursing by women who knew they are infected with syphilis. Such illegal facts might lead to 3 months to 1 year of imprisoning.⁶ The young women under the age of 16 were totally interdicted to send their body for financial advantages.⁷ Using of contraceptive sheath was from far the most certain method against venereal diseases, and still is today, the advertising spots in Caraş County inter-war period frequently promoting it in papers.⁸

² Dr. I. Sărdarescu, "Noui priviri asupra alimentaţiunei la tuberculoşi," *Mișcarea medicală română* III, 6–7 (Craiova, iunie-iulie 1930): 178–180.

³ Matei Cozma, "Sporirea boalelor sociale și cauzele lor," *Societatea de Măine* III, 21 și 22 (Cluj, 23 și 30 mai 1926): 400.

⁴ Ioan Scurtu, *Viața cotidiană a românilor în perioada interbelică* (București: Rao, 2001), 256; Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX* (București: Paideia, 1999), 85.

⁵ Scurtu, *Viața cotidiană a românilor*, 257; Scurtu, *Istoria Românilor*, 85.

⁶ "Law No. 236 July, 14, 1930, cap. II, Combaterea boalelor venerice, art. 296, p. 1325," în Consiliul Legislativ – Colecțiuni de legi și regulamente (ianuarie 1930–31 decembrie 1930) Tom. VIII, partea I-a, B, București 1931.

⁷ Lucian Popescu, *Timișoara interbelică și universul social din România* (București: Cartea Universitară, 2004), 118.

⁸ Advert in the newspaper *Glasul Muncitorului Român* II, 12 (Reșița, 30 september 1934): 4; 17 (14 november 1934): 4; 18 (11 november 1934): 4.

Discussing concomitantly on the two maladies is based on some similar medical aspects. Both the diseases might become exponentially chronic with clinical power reactions. Uncured the lesions produced by the two diseases lead frequently to death.

The mortality rate caused by tuberculosis in 1928 in countryside, representing 93.20% from the total, stands for an argument.⁹ Tuberculosis also represented the most lethal disease in Romania in 1935 according to the statistics, with 53.8% in the case of the age of 20–24 from the total number of the defunct persons.¹⁰

So, it was a high incidence both in tuberculosis and syphilis in the inter-war period from the statistics point of view.

It is why I believe to be interesting an objective approach of the social impact of these medical phenomena in the inter-war time in Caraș County, based on a fair analysis of the primary sources coming in the most of the cases from the National Archives-Office Caraș-Severin.

A punctual analysis therefore concerning medical causes and results of the two diseases calls an evaluation of data providing from annual reports on sanitary situation sent to the Ministry of Work, Health and Social Care. The reports were sent by the County Sanitary Office under a primary carry physician's direction in charge with controlling and directing the sanitary units in the county.¹¹

For the physicians in Caraș County in 1935, we might underline the presence here of some graduates of universities like these in Modena and Bologna (Italy), Vienna (Austria) or Budapest (Hungary), together with the most of the ones who graduated universities in Cluj or Bucharest (see Annex 1).

The report referring to 1931 shows that tuberculosis, a disease of poverty and misery, was also present in rural economically developed environments; concubinage between physiological immature persons, giving birth to vulnerable children in front of tuberculosis infection, was the main cause of such a situation.¹² Vrani, Vărădia, Cacova and Ticvani were the most touched villages in Caraș County from this point of view.¹³

For syphilis, the gravity of that disease was given especially by malformations

⁹ *Anuarul statistic al României 1928* (București: Tipografia Curții Regale, 1929), 474.

¹⁰ Ioan Scurtu, coord., *Istoria Românilor. România întregită (1918–1940)*, vol. VIII (București: Editura Enciclopedică, 2003), 170.

¹¹ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin (SJANCS), *Serviciul Sanitar al Județului Caraș, Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș între anii 1934–1935 și 1938–1939*, Invent. No. 1466, File No. 2/1934–1939, f. 9; “Law No. 236 din 14 iulie 1930, cap. II, Serviciul sanitar și de ocrotire județean, 1275–1276,” (București, 1931).

¹² SJANCS, *Serviciul Sanitar al Județului Caraș, Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1931*, Invent. No. 1466, file no. 1/1931–1932, f. 4.

¹³ *Ibid.*, f. 12.

in the case of newborns in the families suffering from venereal maladies.¹⁴ The acute lack of sexual education objectively made for the young people implicitly lead to failing control and prevention of that medical disease.¹⁵

A larger action of the regional doctors was necessary in the areas with many cases of syphilis, including setting of local village surgeries in cooperation with the local authorities.¹⁶

For syphilis, the most usual treatments consisted in arsenic or mercury injections.¹⁷ Spirocid, treatment with arsenic, was administrated punctually in the case of people with thin veins, women and children especially; Casbis, a treatment with bismuth, was also used in intramuscular injections.¹⁸

Uclarsyl, Sintarsan, Novarsenobensol, Sulfarsenol, Mocol¹⁹, Acetylarsan (a French product of Poulenc Frères et Uzines du Rhones)²⁰, Bismuthion (product of Ch. Couturiex Labs)²¹, Senobenzol (intravenous)²², Neo-Cardyl (injections based on bismuth)²³, Salyrgan²⁴, Solmuth (bismuth administrated cutaneously) and Treparsol (based on arsenic orally administrated) were other medicines used in treating syphilis.²⁵

There were strictly and concrete medical procedures in treating syphilis.

Wassermann sero-reaction was the method to trace out and identify the venereal diseases; Salvarsan²⁶ and especially Neosalvarsan were used to eradicate and sterilize the hotbed.

The proper treatment began with soluble mercury injections to avoid Herxheimer reactions, and went on with Neosalvarsan. There were also efficient cures, as the solutions and ointments with hydrargyrumoxycyanatum (mercury

¹⁴ "Combaterea sifilisului," *Clujul* II, 5 (Cluj, 3 februarie 1924): 3.

¹⁵ S. Manuilă, "Educația sexuală," *Societatea de Măine* I, 6 (Cluj, 18 mai 1924): 136–137; "Tuberculoza și sifilisul în Banat," *Românul* XIII, 1 (Oravița, 10 august 1939): 3.

¹⁶ Dr. N. Antonescu, "Apostolatul medicului sanitar," *Roata* II, 6 (Oravița, 10 februarie 1929): 3.

¹⁷ SJANCS, *Serviciul Sanitar al Județului Caraș, Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1935–1936*, Invent. no. 1466, file no. 1/1935–1936, f. 2.

¹⁸ Advertising in *Mișcarea medicală română* III, 3 (Craiova, martie 1932): 107.

¹⁹ SJANCS, *Spitalul C.A.S. Caransebeș*, Invent. no 74, file no. 90/1940, f. 211.

²⁰ Dr. Gogu Constantinescu, "Tratamentul Syfilisului cu Acetylarsan," *Mișcarea medicală română* V, 5–6 (Craiova, mai-iunie 1932): 357.

²¹ Advert in the newspaper *Mișcarea medicală română* V, 5–6 (Craiova, mai – iunie 1932): 353.

²² Advert in the newspaper *Mișcarea medicală română* VII, 1–2 (Craiova, ianuarie – februarie 1934): 1.

²³ Advert in the newspaper *Mișcarea medicală română* VII, 11–12 (Craiova, noiembrie – decembrie 1934): 1.

²⁴ Advert in the newspaper *Mișcarea medicală română* III, 6–7 (Craiova, iunie-iulie 1930): 177.

²⁵ Advert in the newspaper *Mișcarea medicală română* IV, 1–2 (Craiova, ianuarie – februarie 1931): 33.

²⁶ SJANCS, *Spitalul C.A.S. Caransebeș*, Invent. no 74, file no. 9/1928, f. 2.

cyanide), quinine and calomel, as: the disinfectant ointment Neisser-Siebert (hydrargyrymbichloratum 0.3 g; nytroclorath 1.0 g; tragacanth 2.0 g; amyl 4.0 g; gelatine 0.7 g; alcohol 25.0 g), and an ointment (hydrargyrumoxycyanatum 0.06 g; pure lanoline 15.0 g).

The treatment could last for 3 years at least within the post-second latency, and the watch period might be from 10 to 15 years.

In the third stage of that disease, especially in neurosyphilis, the treatment could have lasted for long, indefinite time, according to the limits of tolerance of the body. The patient might be taken for recovered only when the sero-reaction and the cerebrospinal fluid indicated the irrevocable recession of the lesions. The treatment included pyretogenic products and medicines based on iodine especially.

Congenital syphilis was also frequently present. The treatment was similar to that administrated to the adults, the dose being proportional to the body-weight. For the newborn the treatment began with 1g, and raised to 2 for the some months old children. The fractions were cyclical administrated within 4 days with one day of respite; the maximum accepted doze was of 1.5centigram/kg bodyweight.²⁷

There were also empiric medical treatments usually in rural milieu, with copper sulfate applying on wounds and sulphur the patients' bodies with smoke providing from some roots of plants.²⁸

In the case of tuberculosis the inter-war time methods were efficient in the incipient stage of that disease; pure metalloid iodine combined with camphor, the so-called Metaliido-Camphoric intramuscular injections.²⁹ The sanatorial cure and collapse therapy were yet the primary in treating tuberculosis, with aero therapy as an adjuvant with remarkable results, so that it was also used as an autonomous treatment.³⁰

Treatment with Sanocrysin³¹ and different diets, especially Gerson diet (diet without salt)³² were also some of the curative actions against tuberculosis.

²⁷ Dr. I. Bozac, "Combaterea boalelor venerice," *Svastica Banatului* II, 45 (Timișoara, 4 noiembrie 1928): 3.

²⁸ SJANCS, *Spitalul C.A.S. Caransebeș*, Invent. no 74, file no. 9/1928, f. 2.

²⁹ Dr. V. Stavilla, "Tratamentul Tuberculozei Pulmonare la început, a tuberculozei ganglionare și a diverselor forme de tuberculoze prin Metaliido-Camphoric," *Mișcarea medicală Română* VI, 7-8 (Craiova, iulie-august 1933): 540.

³⁰ Conf. Dr. N. N. Stoichiță, "Auroterapia în tuberculoza pulmonară," *Mișcarea medicală Română* X, 1-2 (Craiova, ianuarie-februarie 1937): 118.

³¹ General Dr. Vasilescu, "Tuberculoza," *Mișcarea medicală Română* I, 6-7 (Craiova, iunie-iulie 1928): 350.

³² Dr. I. Sărdărescu, "Noui priviri asupra alimentațiunei la tuberculoși," *Mișcarea medicală Română* III, 6-7 (Craiova, iunie-iulie 1930): 182.

The allowed nutrition consists in: fresh meat (100g/ a day, 5 days a week), viscera, fresh fish, and beer, red wine, coffee, and some cocoa, milk (1–1.5 l/ a day), kefir, butter and fresh unsalted cheese, fruits, compote, green salads, and unsalted bread, macaroni, eggs, sugar, honey and olives.

For spices: pepper, dill, parsley, onion, laurel, lemon, garlic, celeriac, and vanilla, clove, raisins and nuts were recommended. The rigorous cure consisted in seven meals a day (see Annex 2).³³

Such a diet offered 1.5g albumin/ kg, 2.7g fat/kg, and 3.7g carbohydrates/ kg with an energetic value of 40–50calories/kg. A correct cooking and a strict program along of 3 months at least were also recommended. The main trump of such a cure consisted in the high level of vitamins the patient might assimilate.³⁴

The advertising special milieus promoted some medical products as: Gadil Wassermann (injection based on sturgeon liver oil, lecithin, iodine, guaiacol, eucalyptus and menthol – in bone tuberculosis especially)³⁵, Crynoton (syrup)³⁶, and Expector (syrup).³⁷

In what concerns tuberculosis prevention we might note that BCG (the abbreviation of Bacillus Calmette-Guérinn) vaccine had been firstly administered in 1921 to a newborn from a phthisical family – and that one completely got over that illness after.³⁸ Special trained medical assistants operated in that new medical field. There were two stages within the procedure: the first vaccination and the rappel. Three dozes were orally administrated to the newborns within the 10 days first days after coming into the world.³⁹

Two were the pathogenic directions that they had to consecutively implement. The first one referred to separating the newborn from his mother with Koch bacillus, and BCG vaccination. Having applied the two measures, after the critical time of the first living years, an adequate hygiene and nourishment,

³³ Ibid., 182–183.

³⁴ Ibid., 183–184.

³⁵ Advert in the newspaper *Mișcarea medicală română* IV, 1–2 (Craiova, ianuarie – februarie 1931): 37; V, 5–6 (mai-iunie 1932): 384; VI, 1–2 (ianuarie-februarie 1933): 86; 3–4 (martie-aprilie 1933): 217; 9–10 (septembrie-octombrie 1933): 675.

³⁶ Advert in the newspaper *Mișcarea medicală română* VI, 5–6 (Craiova, mai-iunie 1933): 2.

³⁷ Advert in the newspaper *Mișcarea medicală română* VII, 1–2 (Craiova, ianuarie-februarie 1934): 1.

³⁸ Dr. Laurian Segall, “Vaccinul BCG,” *Mișcarea medicală Română* I, 6–7 (Craiova, iunie-iulie 1928): 354.

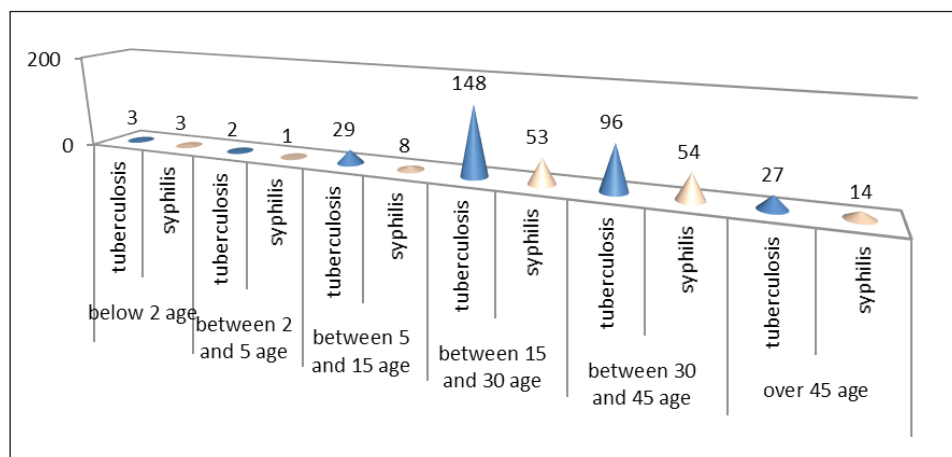
³⁹ Dr. Ghitea Iosif, “Vacinaarea antituberculoasă cu B.C.G. in plasa sanitară “Model Breasta-Dolj,” *Mișcarea medicală Română* X, 7–8 (Craiova, iulie-august 1937): 543; “Lupta contra tuberculozei infantile,” *Roata* V, 4 (Oravița, 5 mai 1934): 2.

and an optimal climate were the measures to increase immunity and protect the children and teen-agers.⁴⁰

The dwellings where they traced out Koch bacillus were suggested to be hygienized by boiling the objects the patient had entered into contact and whitewashing the inside walls.

Dispensaries were set by the sanitary doctors, in the areas deeply affected by tuberculosis, to isolate the patients and treat them there for a little payment⁴¹; those ones establishments were supported by the Society for Tuberculosis Prophylaxis.

The objective evaluation of the phenomenon of the social diseases in Caraș County in the inter-war time might take some data into consideration: age, social environment, and last but not least, the ratio between the cured persons and the dead; a quantitative value of the ones still affected by contagious diseases is the result of such an analysis.

Tuberculosis and syphilis in Caraș County in 1931 according to the ill persons' age⁴²

From this point of view, in 1931 a massive part of 48.53% was identified within the category of 15 to 30 year-old, and 1.7% was attributed the infantile ages, in the case of tuberculosis.

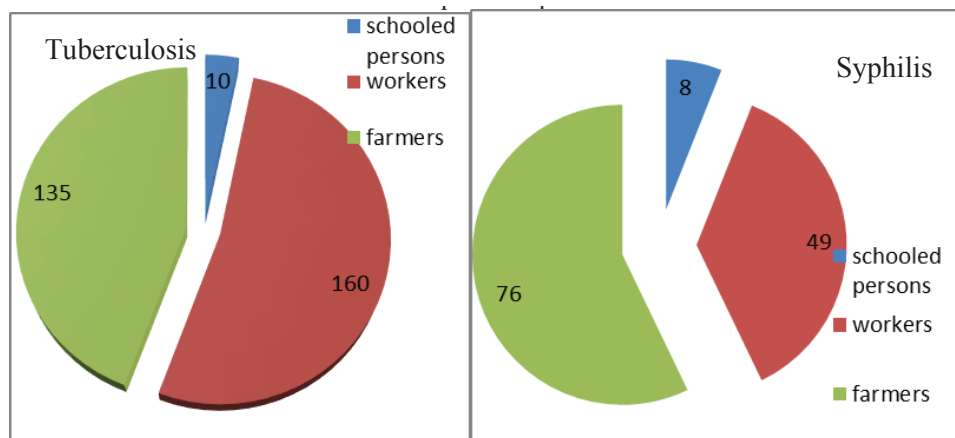
For syphilis, 9.02% of the ill persons were under 15 years, 39.84% in the

⁴⁰ Dr. Marius Nasta, "Directive noi în profilaxia tuberculozei în copilărie și adolescență," *Mișcarea medicală Română* XI, 9–10 (Craiova, septembrie-octombrie 1938): 626.

⁴¹ Dr. N. Antonescu, "Apostolatul medicului sanitar," *Roata* II, 7 (Oravița, 17 februarie 1929): 3.

⁴² SJANCS, *Serviciul Sanitar al Județului Caraș, Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1931*, Invent. no. 1466, file no. 1/1931–1932, f. 8.

category of 15 to 30 years old, 40.6% in the category of 30 to 45 years, and 10.53% in that of over 45 years old.⁴³

Tuberculosis and syphilis in Caraș County in 1931
according to the ill persons' profession⁴⁴

Comparatively, there are differences given by any disease in the statistical analysis. The farmers formed the largest part in the case of tuberculosis, 52.45%, and the workers in the case of syphilis, 57.14%.

Caraș County Sanitary Service organized in November 24, 1931 a meeting to train sanitary agents in applying correct and unitary measures in medical procedures all over the county. Goian Petru from Oravita circuit, Cherciu Danila, from Bocșa Montana, Curea Constantin and Epure Pavel from Bozovici, and Mera Gheorghe from Cacova took part in. The local agents' activity was put in light, especially the case of Cracosin Petru, belonging to Bozovici circuit, for controlling an epidemic episode in the village of Patas, together with Doctor Ruva Liviu, and with the help of the local gendarmerie.⁴⁵ 868 cases of tuberculosis and 367 of syphilis were gratis investigated in Caraș County at the end of 1931.⁴⁶

From 194,710⁴⁷ which represented the total population in Caraș County, 0.42% was the percent of tuberculosis infections, with 0.04% up to the syphilis infections. The main part of the ill persons came from the previous years as in 1931 only 305 persons were affected by tuberculosis and 133 by syphilis.

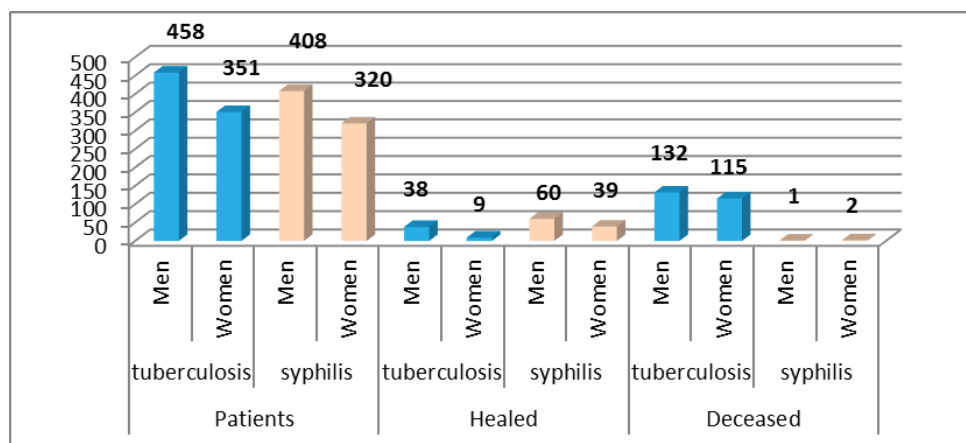
⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid., f. 9.

⁴⁶ Ibid., f. 8.

⁴⁷ Ibid., *Raport anual 1934*, Invent. no. 1466, file no. 2/1934–1939, f. 10.

Incidence of tuberculosis and syphilis in Caraș County, in 1931⁴⁸

The mortality rate in the case of tuberculosis was of 30.53%, comparatively to 6.46%, the percentage representing the cured persons. For syphilis the situation was diametrically opposite, with 13.60% cured persons, comparatively to 0.37% representing the dead. Both the diseases affected mainly the male, the difference being of about 13%.

513 cases of tuberculosis were registered at the end of 1931, on the increase comparatively to the previous year (504 cases); there were also 625 cases of syphilis, 30 cases more than those at the end of 1930.⁴⁹

Consequently the plan to control the social diseases in 1932 includes different measures: building a medical establishment to isolate the cases of tuberculosis, and supplement of necessary materials in medically controlling the cases of syphilis.⁵⁰

Evaluation of social diseases in Caraș County sets 1934 as the chronologic reference point of some measures that Dr. I. Costinescu, the Health minister, approved: beginning of Marila Sanatorium building, to treat pulmonary diseases, and setting of two new circuits, at Berliste and Vermes, respectively.⁵¹

The report on sanitary and hygienic situation in Caraș County on 1934 shows that there were 939 cases of tuberculosis, with only 50 cured persons, and 167 died persons.⁵² So, comparatively with 1931, the cases were on the increase

⁴⁸ Ibid., *Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1931*, Invent. no. 1466, file no. 1/1931–1932, f. 8.

⁴⁹ Ibid., f. 11–12.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid., *Raport anual 1934*, Invent. no. 1466, file no. 2/1934–1939, f. 2–3.

⁵² Ibid., f. 15.

in 1934 (with 130 persons), but the mortality rate decreased from 30.53% (1931) to 17.78% (1934). For syphilis, 29.53% increasing percent comparatively with the cases in 1931, 23.23% decreasing percent for cured persons, and 4 times more dead persons.⁵³

They registered an increased epidemiologic situation due to tuberculosis in the next year, around Reșița and Anina, and also in rural richer somehow localities: Vrani, Mercina, Cacova, Ticvanu Mare, and Ticvanu Mic and Varadia.⁵⁴

For 1935, a reverted symmetrical situation was registered. Cases of tuberculosis decreased with 7.56%, those ones of syphilis increased with 10.07%. Mortality rate in change was relatively constant. There were 167 dead persons of tuberculosis in 1934, and 165 in 1935. For syphilis, there were 12 dead in 1934 and 9 in 1935.⁵⁵

The same year they went on with building the new sanatorium of 300 beds, near Oravița, at Marila under the control of the League against Tuberculosis⁵⁶, and the Central Hospital Oravița, with 85 beds.⁵⁷

There were 20 circuits in Caraș County in 1935, 18 in the rural localities (Berliște, Berzovia, Bocșa Română, Bocșa Montană, Bozovici, Brebu, Carașova, Cacova, Ciclova Montana, Dalboșeț, Moldova Nouă, Răcășdia, Reșița Română, Socol, Sasca Montană, Steierdorf, Secășeni, and Vermeș)⁵⁸, and 2 in the towns of Reșița Montană and Oravița. Giving their increased dimensions, the two circuits in Reșița and Bozovici needed supplementing the number of specialists with a doctor each of the villages of Dalboșeț, circuit of Bozovici, and Zorlențu Mare, circuit of Reșița.⁵⁹

The medical activity was deeply determined by the allocated fund in Caraș County. The balance of 1935–1936 indicates a positive difference of 116,744 lei in the case of incomes, to the detriment of expenses rate. The amount above surpassed with 56,471 lei the surplus in the previous financial year.⁶⁰

13 sanitary agents were working in Caraș County, a too low number to cover the activity within the 20 circuits.⁶¹ 828 gratis consultations regarding tuberculosis and 969 regarding syphilis were performed during 1935 by the medical stuff in 1935.⁶²

⁵³ Ibid., f. 16.

⁵⁴ Ibid., f. 22–23.

⁵⁵ Ibid., f. 25–26.

⁵⁶ Ibid., f. 26.

⁵⁷ Ibid., f. 34.

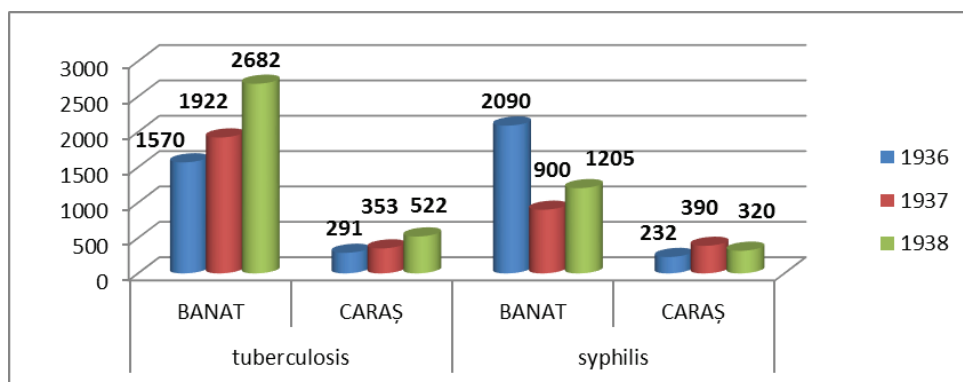
⁵⁸ Ibid., f. 51.

⁵⁹ Ibid., f. 32.

⁶⁰ Ibid., f. 31.

⁶¹ Ibid., f. 33.

⁶² Ibid., *Raport anual 1935*, Invent. no. 1466, file no. 1/1935–1936, f. 2.

Tuberculosis and syphilis cases between 1936 and 1938⁶³

For tuberculosis and syphilis cases in Banat and Caraş, a comparative analysis shows essential differences for any of these maladies. So, the ratio Banat-Caraş in the case of tuberculosis covered a limited interval, from 18.53% to 19.46%; for syphilis in 1937 the cases in Caraş County increased significantly to 390, and that meant an extra number of 162 cases comparatively to the previous year. A contrasting value reported to the situation in the Banat, with 2090 cases in 1936, and only 900 in 1937.

When speaking about tuberculosis we might note that both in the Banat and Caraş County the trend was on the increase, the difference between 1938 and 1936 being of 70.82% in the Banat and of 79.38% in Caraş County. An oscillating image is in chance the one referring to syphilis. In the Banat, they registered 2,090 cases in 1936, decreasing to 1,205 in 1938, with an intermediary value, of 900 cases in 1937. For Caraş County, an asymmetrical image was given by the 232 cases in 1936 that increased at 390 in 1937, a maximum value, to easily decrease, at 320 new cases, in 1938.

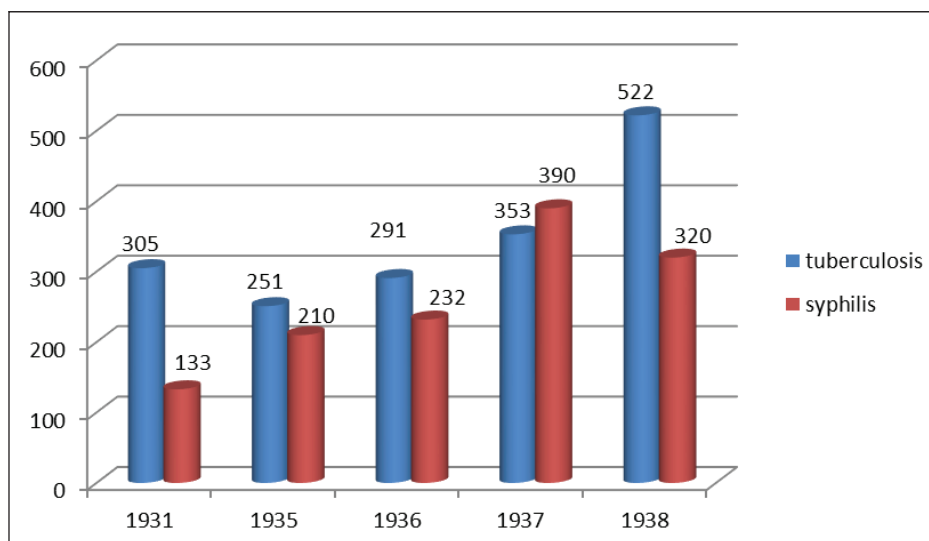
At the end of the inter-war time, the medical records show a number of 1,198 cases associated to tuberculosis, with 531 new cases in 1939. They also registered 125 cured persons and 200 dead persons, all in 1939.⁶⁴ For syphilis, the records look like follows: 1,213 cases, with 27.37% registered in 1939, 178 cured persons and 23 deceased.⁶⁵

⁶³ *Anuarul statistic al României 1937 and 1938* (Bucureşti: Tipografia Curţii Regale, 1939), 137, 139, 147; *Anuarul statistic al României 1939 and 1940* (Bucureşti: Tipografia Curţii Regale, 1940), 205.

⁶⁴ SJANCS, *Serviciul Sanitar al Judeţului Caraş, Raport anual 1934*, Invent. no. 1466, file no. 2/1934–1939, f. 48.

⁶⁵ *Ibid.*, f. 47.

The annual cases report is taken for the objective evaluation of the social impact of the two diseases. For the long period between 1931 and 1938, the analysis offers an integral image of the evolution by disseminating of the two lethal bacteria. On the basis of the census at the beginning of the third decade in the 20th century, the situation of cases related to the whole population of Caraș County is as follows: tuberculosis cases – 0.16% (1.6 to one thousand people), and 0.06% (0.6 to one thousand people) – syphilis cases in 1931. But annually the cases of both the diseases increased, so the authorities were called to pay more attention to stop the situations able to generate pandemics.

Annually evolution of the cases of tuberculosis and syphilis in Caraș County

There were 4 hospitals in 1928 in Caraș County, two of them having been built and administrated by private funds, and two ones belonging to the Work Ministry. There also were 15 chemist's shops – 5 ones in the towns and 10 in the villages.⁶⁶ In 1935 the last ones increased to 20 (see Annex 3).

The two public hospitals in Reșița and Anina in 1935 were administrated by the Social Insurance House; Velicsék Sanatorium at Bocșa (with hydrotherapy facilities up to Dr. Lahmann's sanatorium in Dresden⁶⁷) and the Hospital of Aurora Banatului Resort at Steierdorf⁶⁸ (also known as Sommerfrische), at

⁶⁶ *Anuarul statistic al României 1928* (București: Tipografia Curții Regale, 1929), 470.

⁶⁷ Dr. Emil Grădinariu, Ion Stoia-Udrea, *Ghidul Banatului* (Timișoara: Editura Oficiului de Turism al Jud. Timiș-Torontal, 1936), 253.

⁶⁸ SJANCS, *Serviciul Sanitar al Județului Caraș, Raport anual 1935*, Invent. no. 1466, file no. 1/1935–1936, f. 4.

714m high in the middle of a dense forest of coniferous trees recommended in treating pulmonary diseases⁶⁹, were the two private medical establishments in the county.

Hospitals in Caraș County in 1935⁷⁰

Nr. crt.	Name/ location	Set in function in	Managed by	Support	Capacity	Distinct rooms for infection cases	Distinct rooms for tuberculosis cases
1	Hospital of the Social Insurance House Reșița	1933	Central Social Insurance House Bucharest	public	120	yes	yes
2	<i>Aurora Banatului</i> Resort Steierdorf	1893	Dr. Gllinger Ioan	private	120	yes	yes
3	Anina Hospital	1912	Central Social Insurance House Bucharest	public	60	yes	yes
4	Velicsék Sanatorium Bocșa	1910	Dr. Velicsék	private	50	yes	no

The sanitary infrastructure in Caraș increased once the County Hospital in Oravița was inaugurated in 1937.⁷¹ But there were some deficiencies and nonconcordant situations in the case of the County Hospital in Oravița that affected the medical progress. The sewerage was out of the legal normative and increased the risk to infecting the local people. Also, there was no a special pavilion for contagious diseases or a hygiene lab; the only one in the area was the lab in Timisoara at that time.⁷²

Setting medical establishments to treat and isolate the tuberculosis cases was one of the necessities the local authorities frequently noticed. In 1934, under Dr. G. Costinescu's direction, the National League against Tuberculosis tried hard to build such sanatoria; at Marila Sanatorium, close to Oravita, was

⁶⁹ Grădinaru, Stoia-Udrea, *Ghidul Banatului*, 278.

⁷⁰ SJANCS, *Serviciul Sanitar al Județului Caraș, Raport anual 1935*, Invent. no. 1466, file no. 1/1935–1936, f. 4.

⁷¹ Ionel Bota, *Medicină și societate în Banatul Montan. Oravița și Valea Carașului în perioada 1700–1950* (Reșița: Editura TIM, 2006), 13.

⁷² I. Liviat, "Lipsuri mari de la Spitalul din Oravița," *Românul* XIII, 3 (Oravița, 27 august 1939): 3.

one of them, placed at over 700m high. The construction began in 1935 and ended in 1943 given the events during World War II.

The phenomenon of epidemic maladies was one of the main objectives of the sanitary milieu in the inter-war period. As an essential element within a solid civilization, health needed financial efforts in infrastructure and human resources, especially in the countryside. But penury of locations to isolate patients, persisting insalubrity in certain social milieus and lack of a deep sanitary education were the main factors that contributed to failing the fight against these lethal maladies.

ANNEX 1

Doctors in Caraş County in 1935⁷³

Nr. crt.	First name, name	Activity form (private/public)	Graduated of	Beginning of the medical work	Post in (at) Locality/year
1.	Ioan Fira – primary county doctor	public	Cluj University	1920	Oravița 1920
2.	Eugen Goldner – diocitor Bocşa Montană circuit	public	Cluj University	1909	Bocşa Montană 1917
3.	Mihai Mătarîngă doctor Moldova Nouă circuit	public	Cluj University	1920	Moldova Nouă 1920
4.	Dimitrie Ilohoiu	public	Cluj University	1922	Reşița 1920
5.	Iuliu Ignea	public	Budapest University	1920	Reşița 1921
6.	Victor Brebeu	public	Cluj University	1925	Bocşa Română 1925
7.	Remus Mioc	public	Cluj University	1923	Cacova 1923
8.	Dimitrie Carabaşiu	public	Cluj University	1923	Oravița 1925
9.	Cornel Daneţi	public	Cluj University	1925	Sasca Montană 1925
10.	Roşu Cornel	public	Cluj University	1921	Reşița
11.	Liviu Ruva	public	Bucharest University	-	Bozovici 1929
12.	Țeicu Ioan	public	Budapest University	1923	Oravița 1923
13.	Kocsis Iosif	public	Vienna University	1928	Berliște 1928
14.	Tocitu Ioan	public	Bucharest University	1933	Berzasca 1933
15.	Missits Gheorghe	public	Cluj University	1933	Steierdorf 1933
16.	ŞiclovanHorea	public	Bucharest University	1933	Secaş 1933
17.	Mihailovici Alexandru	public	Bucharest University	1933	Socol
18.	Bonea Ioan	public	Moderna (Italy)	1933	Vermeş
19.	Belu Nicolae	private	Cluj University	1921	-
20.	Bauman Izidor	private	Budapest University	1921	-
21.	Manea Stefan	private	Cluj University	1916	1923
22.	Flotz Adalbert	private	Budapest University	1923	1923

⁷³ SJANCS, *Serviciul Sanitar al Judeţului Caraş, Raport anual 1935*, Invent. no. 1466, file no. 1/1935–1936, f. 5–6.

Nr. crt.	First name, name	Activity form (private/public)	Graduated of	Beginning of the medical work	Post in (at) Locality/ year
23.	Popovici Ioan	private	Budapest University	1920	1922
24.	Dörfl Carol	private	Vienna University	1920	1921
25.	Kurtzveil Hugò	private	Vienna University	1920	-
26.	Bekovics Emeric	private	Budapest University	1920	1920
27.	Funkc Carol	private	Budapest University	1922	1924
28.	Guhr Geza	private	Budapest University	1922	-
29.	Marian Ilie	private	Budapest University	1920	1927
30.	Velicsék Stanislav	private	Budapest University	1906	1906
31.	Sayler Iuliu	private	Cluj University	1889	Tirol 1901
32.	Freireich Simion	private	Cluj University	1913	Bozovici 1913
33.	Brânzei Silviu	private	Cluj University	1926	Macoviște
34.	Feldman Slavin	private	Bologna (Italy)	1927	Dognecea 1927
35.	Carol Luft	private	Vienna University	1924	Văliug 1927
36.	Muntean Gheorghe	private	Iasi University	1926	Reșița 1927
37.	Buhari Piroska	private	Cluj University	1929	Reșița 1930
38.	Ciprian Foaș	private	Cluj University	-	Reșița
39.	Gheorghe Runcan	private	Bucharest University	1930	Oravița 1931
40.	David Jurca	private	Cluj University	1933	Anina
41.	Gheorghe Cadariu	private	Cluj University	1933	-
42.	Mihai Ollinger	private	Bucharest University	1931	Steierdorf 1933
43.	Ion Manguica (senior)	private	Budapest University	1920	Oravița
44.	Ionel Manguica (junior)	private	Cluj University	1926	Oravița 1926
45.	Adalbert Tribus	private	Bucharest University	1931	Tirol 1933
46.	Edmund Schlesinger	private	Bucharest University	-	Zorlențu Mare
47.	Irina Schatzman	private	Cluj University	-	Reșița
48.	Nicolae Zorleanu	private	Bucharest University	1926	Reșița
49.	Constantin Bratilo-vean	private	-	-	Reșița
50.	Mollnar Francisc	private	-	-	Berzasca
51.	Moise Dubovan	private	-	-	Reșița

ANNEX 2

Recommended diet in tuberculosis⁷⁴

- 7 o'clock – a fat soup (1/3 l milk, rice, maize amidon, tapioca or semolina; half an egg, a spoonful of butter, sugar, lemon, vanilla; a large spoonful of saturate oil fish
- 9 o'clock – coffee with much milk, bread, butter, jam or honey; a teaspoonful of “mineralogen”
- 10 o'clock – fresh fruits or compote
- 12 o'clock – soup, meat, fish, eggs or macaroni; just one fruit, a teaspoonful of “mineralogen”
- 16 o'clock – coffee or cocoa with much milk, cakes, butter, jam or honey
- 18.30 o'clock – supper – meat, fish or eggs, cheese and a fruit; 5 teaspoonfuls of “mineralogen”
- 20.00 o'clock – a fat soup as at breakfast, a spoonful of saturate fish oil

⁷⁴ Dr. I. Sărdarescu, “Noui priviri asupra alimentațiunei la tuberculoși,” 183.

ANNEX 3

Chemist's shops in Caraș County in 1935

Nr. crt.	Name	Locality	Setting date
1.	Națională Farcas ¹	Reșița	-
2.	Gruici ²	Reșița	-
3.	Negru ³	Reșița	-
4.	Brada ⁴	Reșița	-
5.	Vulturul Negru ⁵	Oravița	1909
6.	Sfântul Gheorghe ⁶	Oravița	1908
7.	Salvator ⁷	Reșița	1893
8.	Maria Ajutătoare ⁸	Reșița	1922
9.	Sfânta Treime ⁹	Bocșa Montană	1905
10.	Îngerul Păzitor ¹⁰	Berzasca	1924
11.	Hygeno ¹¹	Moldova Nouă	1911
12.	Providența Divină ¹²	Bozovici	1892
13.	Sfântul Antonie ¹³	Bocșa Montană	1924
14.	Sfânta Mărie ¹⁴	Sasca Montană	-
15.	Salvator ¹⁵	Vărădia	-
17.	Sfânta Treime ¹⁶	Steierdorf	1891
18.	Sfânta Trinitate ¹⁷	Anina	1914
19.	Sfânta Maica Mărie ¹⁸	Cacova	-
20.	La Vulturul ¹⁹	Reșița	1931

NOTE: **1.** Advert in the newspapers *Vasiova*, VII, 1 (Bocșa, 1 ianuarie 1935): 8; *Națiunea*, II, 5 (Reșița, 8 februarie 1935): 4; 38 (29 septembrie 1935): 2; 27 (8 iulie 1935): 4; 41 (19 octombrie 1935): 3; *Glasul Muncitorului Român*, II, 1 (Reșița, 15 iulie 1934): 5; 4 (5 august 1934): 3; 7 (26 august 1934): 4; 10 (10 septembrie 1934): 4; **2.** Advert in the newspapers *Națiunea*, II, 16 (Reșița, 21 aprilie 1935): 2; 31 (4 august 1935): 2; *Glasul Muncitorului Român*, II, 2 (Reșița, 22 iulie 1934): 4; 5 (12 august 1934): 4; 8 (Reșița, 2 august 1934): 4; **3.** Advert in the newspaper *Deșteptarea*, III, 110 (Reșița, 29 mai 1932): 4; **4.** Advert in the newspapers *Glasul Muncitorului Român*, II, 2 (Reșița, 29 iulie 1934): 4; 6 (19 august 1934): 4; 9 (9 septembrie 1934): 4; 12 (30 septembrie 1934): 4; *Națiunea*, II, 40 (Reșița, 12 octombrie 1935): 4; 29 (20 iulie 1935): 2; 45 (23 noiembrie 1935): 4; **5.** SJANCS, *Serviciul Sanitar al Județului Caraș, Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1935–1936*, Invent. no. 1466, file no. 1/1935–1936, f. 7; **6.** Ibid; **7.** Ibid; **8.** Ibid; **9.** Ibid; **10.** Ibid; **11.** Ibid; **12.** Ibid; **13.** Ibid; **14.** Ibid; **15.** Ibid; **16.** Ibid; **17.** Ibid; **18.** Ibid; **19.** Ibid.

IMPACTUL SOCIAL AL TUBERCULOZEI ȘI SIFILISULUI ÎN CARAȘUL INTERBELIC

Rezumat

Igiena precară și lipsa educației medicale, inoculate lacunar în rândul maselor, au condus spre o incidență îngrijorătoare a maladiilor contagioase, transformându-le în problematici sanitare cu caracter epidemic, de un real impact social în interbelicul cărașan. În sfera preocupărilor medicale s-au identificat tuberculoza și sifilisul ca fiind cele mai răspândite din aria bolilor sociale. Diferite ca și simptomatologie și diagnostic, acestea prezintă similitudini atât din punct de vedere al mediului de dezvoltare cât și al ratei progresive de infectare.

Cauzele răspândirii tuberculozei au constat într-un cumul de factori, ce fac referire la aglomerarea habitatului locuibil, imposibilitatea asigurării unui ambient climatic pe timp de iarnă, epuizarea cauzată de surmenajul fizic, toate acestea culminând cu o subnutriție atât cantitativă, cât și calitativă.

Sifilisul, cea mai virulentă afecțiune din cadrul bolilor venerice, a devenit o perpetuă preocupare a oamenilor de știință din sfera medicală. Responsabilitatea contaminării revine, fără echivoc, individului, deoarece îmbolnăvirea se produce doar la contact, datorită faptului că germenii flagelului pătrund în sânge prin cele mai insignifiante plăgi.

Sănătatea, ca element esențial în angrenajul unei civilizații solide, a necesitat anumite eforturi financiare orientate în zona de infrastructură și de încadrare a resurselor umane, în special în mediul rural. Penuria spațiilor de izolare a pacienților, insalubritatea încă persistentă în anumite areale sociale și lipsa unei educații sanitare impregnate în subconștientul populației au constituit principalii factori ce au contribuit la insuccesul în lupta pentru eradicarea acestor afecțiuni letale.

PERCEPȚIA COTIDIANULUI BĂNĂȚEAN VESTUL ASUPRA RELAȚIILOR DIPLOMATICE ȘI ECONOMICE ROMÂNNO-IUGOSLAVE ÎN A DOUA JUMĂTATE A ANULUI 1932

Eusebiu Narai*

Cuvinte cheie: diplomatie, economie, România, Iugoslavia, Banat

Keywords: diplomacy, economy, Romania, Yugoslavia, Banat

Cotidianul bănățean *Vestul*, fondat de celebrul gazetar și om politic bănățean Sever Bocu, a oglindit, în articolele sale, în mod critic, raporturile, pe diverse paliere, dintre statul român și cel iugoslav în a doua jumătate a anului 1932. În economia articolului de față ne-am limitat, strict, la relațiile diplomatice și economice dintre cele două state vecine și aliante în cadrul Micii Înțelegeri (mai târziu și în Antanta Balcanică), în acest interval de timp.¹

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@yahoo.com

¹ Despre istoria continentului european, relațiile internaționale, politica internă și externă românească din această perioadă, precum și despre importanța ziarului *Vestul* în peisajul publicistic al epocii vezi, pe larg, lucrările următoare: Serge Berstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, vol. V (Iași: Institutul European, 1998); Michel Beaud, *Istoria capitalismului de la 1500 până în 2000* (Chișinău: Cartier, 2001); Jean Carpentier, François Lebrun, coord., *Istoria Europei* (București: Humanitas, 1997); Nicolae Ciachir, *Istoria politică a Europei de la Napoleon la Stalin* (București: Oscar Print, 1998); Pierre Milza, Serge Berstein *Istoria secolului XX*, vol. I (1900–1945) (București: ALL, 1998); Jean-Marie Le Breton, *Măreția și destinul bătrânei Europe (1492–2004)* (București: Humanitas, 2006); John R. Barber, *Istoria Europei moderne* (București: LIDER, 1993); Dominique Vallaud, *Dicționar istoric* (București: ARTEMIS, 2008); Peter Calvocoressi, *Europa de la Bismarck la Gorbaciov* (Iași: Polirom, 2003); Stefano Bianchini, *Problema iugoslavă* (București: BIC ALL, 2003); Barbara Jelavich, *Istoria Balcanilor*, vol. 2 (Iași: Institutul European, 2000); Ioan Scurtu, coord., *Structuri politice în Europa Centrală și de Sud-Est (1918–2001)*, vol. I (București: Fundația Culturală Română, 2003); Ennio di Nolfo, *Introducere în istoria relațiilor internaționale* (București: BIC ALL, 2007); Viorica Moisuc, *Premisele izolării politice a României. 1919–1940* (București: Humanitas, 1991); Maurice Vaisse, coord., *Dicționar de relații internaționale. Secolul XX* (Iași: Polirom, 2008); Nicolae Ciachir, *Istoria relațiilor internaționale de la pacea westfalică (1648), până în contemporaneitate (1947)* (București: Oscar Print, 1998); Milan Vanku, *Mica Înțelegeră și politica externă a Iugoslaviei (1920–1938)* (București: Politică,

Raporturile diplomatice româno-iugoslave au fost atent monitorizate de reporterii ziarului condus de liderul național-țărănist Sever Bocu. Încă de la sfârșitul lunii iunie 1932, cotidianul bănățean semna cititorilor săi convocarea, la Viena, a *Congresului minorităților naționale*, care, până în momentul respectiv, se desfășura anual la Geneva, probabil sub auspiciile Societății Națiunilor. La acest congres urmau să participe aproape toate minoritățile naționale europene: germanii din Estonia, Lituania, Letonia, Polonia, Danemarca, Cehoslovacia, Ungaria, Iugoslavia, România și Italia; rușii din Estonia, Lituania, Letonia, Polonia, Cehoslovacia și România; evreii din Estonia, Lituania, Letonia, Polonia, Cehoslovacia, România și Bulgaria; lituanienii din Germania și Polonia; ucrainenii din Polonia și România; bielorușii din Polonia; suedezii din Estonia; bulgarii din Iugoslavia și România; grecii din Dodecanez; sârbii, slovenii și croații (?) din Italia și Austria; maghiarii din Cehoslovacia, Iugoslavia și România; slovaci din Ungaria; cehii din Austria; catalanii și bascii din Spania. Se preciza

1979); Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, ediția a 2-a (București: Academia Română, 1997); Jean-Baptiste Duroselle, *Istoria relațiilor internaționale*, vol. I (1919–1947) (București: Științele Sociale și Politice, 2006); Eliza Campus, *State mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei în relațiile internaționale: prima jumătate a secolului al XX-lea* (București: Politică, 1988); Ioan Scurtu, coord., *Istoria românilor*, vol. VIII (București: Enciclopedică, 2003); Gheorghe Zaharia, Constantin Botoran, *Politica de apărare națională a României în contextul european interbelic (1919–1939)* (București: Militară, 1981); Ion Bulei, *Scurtă istorie a românilor* (București: Meronia, 1996); Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, ediția a II-a revăzută și adăugită (București: Univers Enciclopedic, 1999); Șerban Rădulescu-Zoner, coord., *Istoria Partidului Național-Liberal* (București: BIC ALL, 2000); Catherine Durandin, *Istoria românilor* (Iași: Institutul European, 1998); Sterie Diamandi, *Galeria oamenilor politici* (București: GESA, 1991); Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Național Țărănesc* (București: Enciclopedică, 1994); Nicolae Jurca, *Istoria social-democrației din România* (București: Științifică, 1994); Apostol Stan, *Iuliu Maniu. Biografia unui mare român* (București: SAECULUM I.O., 1997); I. G. Duca, *Portrete și amintiri* (București: Humanitas, 1990); Ioan Scurtu, Ion Bulei, *Democrația la români (1866–1938)* (București: Humanitas, 1990); Sorin Alexandrescu, *Paradoxul român* (București: Univers, 1998); Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier (1919–1941). Mistica ultranaționalismului*, ediția a 2-a (București: Humanitas, 1995); Frederic C. Nanu, *Politica externă a României (1919–1933)* (Iași: Institutul European, 1993); Gheorghe Buzatu, coord., *Titulescu și strategia păcii* (Iași: Junimea, 1982); Eliza Campus, *Din politica externă a României. 1913–1947* (București: Politică, 1980); Nicolae Ciachir, *Marile Puteri și România (1856–1947)* (București: Albatros, 1996); Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX* (București: Paideia, 1999); Titu Georgescu, *Istoria românilor* (București: Fundația „România de Măine”, 2000); Stephen Fischer-Galați, *România în secolul al XX-lea* (Iași: Institutul European, 1998); Petre Bărbulescu, *România la Societatea Națiunilor (1929–1939): momente și semnificații* (București: Politică, 1975); Vasile Rămneanțu, *Istoria relațiilor româno-iugoslave în perioada interbelică* (Timișoara: Mirton, 2007); Nicolae Titulescu, *Politica externă a României* (București: Enciclopedică, 1994); Ioan Munteanu, *Sever Bocu (1874–1951)* (Timișoara: Mirton, 1999); Vasile Bogdan, *Un destin zbuciumat. Sever Bocu* (Timișoara: Augusta, 1999).

că “reprezentanții a 40 de milioane de oameni, care formează masa minorităților naționale, vor protesta contra Ligii Națiunilor în chestia (problema – n.n.) minorităților. Congresul nu se va ocupa cu situația fiecărei naționalități în parte, pentru a nu complica dezbaterile. Se vor da numai citire, la deschiderea congresului, a unor scurte comunicări relative la ultimele evenimente din viața minorităților naționale”²

Se constată o nemulțumire crescândă față de statutul minorităților în diverse state din Europa centrală și orientală și o tendință de reglementare a situației acestora, în bloc și în afara Societății Națiunilor, fapt ce risca să diminueze prestigiul acestui înalt for internațional.

Problema dezarmării generale agita spiritele în toamna anului 1932, după cum rezultă dintr-un articol publicat în *Vestul*. Republica de la Weimar forța nota, încercând să obțină egalitatea în drepturi privind înarmarea cu celelalte state, având sprijinul Marii Britanii și Statelor Unite: “Statele din Mica Înțelegere și Polonia au declarat că sunt împotriva convocării conferinței de la Londra, pentru ca să se pronunțe asupra cererii egalității de drepturi a Germaniei. Din această cauză, delegații francezi au avut mai multe întâlniri cu reprezentanții Micii Înțelegeri și ai Poloniei. Cercurile politice din Geneva au impresia că Franța, mai ales sub presiunea aliaților săi mai mici, va lua o atitudine negativă față de proiectul conferinței de la Londra. În discuțiile dintre Franța și Mica Înțelegere s-a vorbit mai ales asupra unui nou sistem de securitate, pus în legătură cu problema dezarmării. Franța dorește să satisfacă pe micii săi aliați și, în același timp, să reînnoiască cererea ca Statele Unite și Anglia să garanteze securitatea sa în mod efectiv. Cu toate acestea, nu se poate ști, încă, nimic pozitiv asupra conferinței de la Londra. Cercurile engleze n-au pierdut, încă, toată speranța că, totuși, conferința se va putea ține, deși va mai trece câțva timp până când Franța va lua o hotărâre definitivă. Ambasadorul Angliei la Paris a informat pe dl. Herriot că guvernul britanic a hotărât să amâne data ținerii conferinței de la Londra, a celor 5 mari puteri, care urma să examineze chestiunea dezarmării”³

Așadar, într-o problemă vitală (dezarmarea) care, dacă era reglementată corespunzător, se putea preveni izbucnirea unei noi conflagrații mondiale, Mica Înțelegere și Polonia ajungeau la un numitor comun și exercitau presiuni asupra “protectoarei” lor, Franța. La rândul ei, “sora mai mare a României” avea nevoie de un sprijin efectiv din partea Marii Britanii și Statelor Unite, pentru a bloca tendințele revizioniste și revanșarde ale Germaniei, bazate pe revigorarea militarismului prusac de odinioară.

² *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 557 (vineri, 24 iunie 1932): 4.

³ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 642 (duminică, 9 octombrie 1932): 4.

În paginile *Vestului* erau prezentate, în egală măsură, comentariile presei străine despre Conferința Micii Înțelegeri, desfășurată la Belgrad în ziua de 18 decembrie 1932. Astfel, din telegrama corespondentului ziarului german *Kölnische Zeitung* în capitala iugoslavă aflăm următoarele: "... și Curentul din București înregistrează propunerile franceze pentru noi convenții militare între Franța și Mica Înțelegere, precum și înălăuntrul Micii Înțelegeri, în cazul unui conflict ruso-român și a unui italo-iugoslav... conferința miniștrilor de externe se va ocupa și de chestiunea dezarmării, care a fost subiectul oficial al conferinței militare..." Ziarul ceh pro-guvernamental *Lidove Novine* sublinia că "vor mai fi și chestiunile Europei Centrale, pentru care Italia a arătat un deosebit interes în timpul din urmă... Prin acestea se relevă, desigur, și diferite călătorii ale lui Gömbös, Dollfuss, precum și preținsele planuri italiene răspândite de Wickhan Steed". Ziarul parizian *Le Journal* relua informațiile ziarului ceh, însă adăuga noi precizări făcute de prestigiosul ziarist britanic W. Steed în *Sunday Times* din 20 noiembrie 1932: "Este, totuși, sigur că în acest ultim timp s-au petrecut, la răsărit, evenimente lipsite de înțeles. Prin acestea notăm: voiajul în Italia a dlui. Gömbös, a cărui venire la putere la Budapesta a coincis cu o ciudată activitate diplomatică între Roma, Budapesta, Viena și Sofia; întrevederea recentă – la Budapesta – a reprezentanților statelor majore italiene, ungare și bulgare; incursiunile aproape zilnice ale comitagiilor macedoneni la frontiera iugoslavă... Un alt punct care merită de a atrage atenția reprezentanților Micii Înțelegeri este situația creată prin iscălirea pactului de neagresiune polono-sovietic. Până atunci, alianța polono-română era considerată ca un element esențial al stabilității și al păcii. România se angaja să dea ajutor Poloniei dacă Germania ar fi atacat coridorul (Danzig/ Gdansk – n.n.) și Polonia se angaja să susțină România dacă Sovietele ar ataca-o pe tema Basarabiei. Pactul a redus la nimic aceste angajamente... Pe Franța o interesează prea mult soarta acestor două țări și menținerea Micii Înțelegeri, ca să rămână indiferentă față de orice fel de eforturi ale lor".⁴

Deci, la finele anului 1932 plana primejdia unui conflict sovieto-român și italo-iugoslav, determinat de disputele teritoriale dintre părți. De asemenea, se contura un bloc al statelor revizioniste, format din Ungaria și Bulgaria, sprijinit de Italia și de Austria; nu apăruse încă în joc Germania, dar, foarte curând, toate datele se vor schimba dramatic. Franța era preocupată, mai mult ca oricând, de consolidarea Micii Înțelegeri, brațul său central și est-european.

Ziarul *Vestul* își informa cititorii și despre *raporturile economice* româno-iugoslave din a doua parte a anului 1932, destul de tensionate, dar și despre conferințele economice regionale sau continentale ori despre acordurile economice

⁴ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 697 (marți, 20 decembrie 1932): 4.

semnate între diferite state, cu impact asupra Micii Înțelegeri, cu precădere asupra României și Iugoslaviei.

De pildă, în ziua de 12 iunie 1932, și-a deschis lucrările, la Viena, *Conferința internațională a lemnului*. Cu acest prilej, a fost încheiat un acord referitor la îngrădirea exportului de material lemnos, semnat de delegații mai multor țări (Austria, Letonia, România, Cehoslovacia și Iugoslavia).⁵

De altfel, în anii crizei, lemnul și cerealele căpătaseră o importanță majoră pentru salvarea economiei statelor agrare din centrul și răsăritul Europei, care treceau prin dificultăți de neînchipuit.

Pe fondul agravării crizei economice și a adâncirii discrepanțelor dintre țările industrializate și cele cu un profil agrar preponderent, au fost reluate și disputele din cadrul blocului statelor agrare. În acest sens, *Vestul* semnala o serie de măsuri vexatorii ale Iugoslaviei, care “puneau bețe în roate” exportului românesc: “Problema navigației pe canalul Bega nici până azi nu a fost soluționată în mod echitabil, din care cauză exportul românesc de cereale a avut de suferit atât de mult în trecut și, probabil, și în viitor din cauza piedicilor pe care sârbii le-au pus în calea exportului nostru. Din Foeni primim știrea că 3 emisari iugoslavi (2 medici veterinari și 1 pretor), fără a aviza autoritățile superioare românești, au trecut prin punctul de frontieră Jimbolia, descinzând în comuna sus amintită, unde, printr-o anchetă minuțioasă făcută printre crescătorii de vite, au cercetat starea boalei de febră aftoasă care bântuie în acea regiune. Rezultatul acestei anchete particulare a fost că guvernul iugoslav va opri tranzitul animalelor noastre către Italia, Spania și Franța și celelalte debușeuri din Apus ale României. Sistarea tranzitului o motivează prin aceea că la noi ar exista febra aftoasă, ceea ce nu corespunde adevărului, deoarece au fost infectate numai vreo câteva comune, iar serviciile noastre sanitare au luat cele mai întinse măsuri pentru ca aceste comune să fie izolate”.⁶

Chiar presupunând că existau premisele unei epidemii de febră aftoasă în Banatul românesc, Iugoslavia a lezat, în mod flagrant, suveranitatea României prin trimiterea unei misiuni speciale la fața locului, fără a informa, în prealabil, autoritățile statului român. În egală măsură, prin știrile vehiculate de autoritățile iugoslave, s-a încercat blocarea, pentru o perioadă nedeterminată, a exporturilor românești spre vestul Europei, fapt ce provoca pagube materiale și morale inimaginabile României.

Totuși, potrivit redactorilor cotidianului bănățean, “în urma intervenției ministrului român de resort, dl. Gurănescu, în chestiunea interzicerii tranzitului exportului românesc de animale prin Iugoslavia, guvernul țării vecine a

⁵ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 549 (marți, 14 iunie 1932): 4.

⁶ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 550 (miercuri, 15 iunie 1932): 4.

admis ca acele transporturi de animale care au fost, până ieri seara, învagonate să fie admise prin Iugoslavia. De asemenea, tranzitul spre Franța și Italia va fi admis și pentru viitor dacă animalele exportate din România nu vor fi exceptate din punct de vedere sanitar”.⁷

Se poate observa, cu ușurință, o îmblânzire a măsurilor adoptate de Iugoslavia la adresa României, însă nu se amintește nimic despre tranzitul, prin țara vecină, a animalelor românești spre Spania. Putem presupune că, cel puțin în privința exporturilor românești de animale spre statul iberic, s-au menținut restricțiile anunțate deja, care porneau de la premisa unei veritabile epidemii de febră aftoasă la granița de vest a Regatului României.

În această perioadă dificilă, statele occidentale, cu o industrie puternică, încercau să limiteze pătrunderea produselor agricole din statele central și est-europene. Astfel, încă de la mijlocul lunii iunie 1932, guvernul de la Paris a trimis un comunicat către Comisia de Studii pentru Uniunea Europeană de pe lângă Societatea Națiunilor, solicitând contingentarea exportului de grâu românesc și iugoslav în Franța: “fiecare din aceste țări va putea exporta, în Franța, 10% din cantitatea totală necesară pentru a satisface consumul intern francez”.⁸

După îndulcirea temporară a tonului, Belgradul a luat noi măsuri care afectau, destul de mult, economia Banatului românesc și, implicit, a Regatului României: “Locuitorii comunelor Teremia Mare și Teremia Mică au adresat o plângere telegrafică prefectului județului (Timiș-Torontal – n.n.), în care arată că Iugoslavia, în afară de închiderea frontierei pentru tranzitul vitelor, a început – de ieri (28 iunie 1932 – n.n.) – să închidă trecerea pentru locuitorii care-și au proprietățile pe frontieră. În special, micii viticultori din acea regiune au de suferit mai mult, fiind în imposibilitatea de a executa lucrările la viile situate în zona iugoslavă. S-au cerut instrucțiuni pe cale telegrafică”.⁹

Din păcate, frontiera definitivă româno-iugoslavă, stabilită în anul 1924 prin includerea Jimboliei în Regatul României, marca și divizarea unor terenuri arabile și viticole românești de linia de demarcație dintre cele două state vecine. Pe fondul crizei economice, autoritățile iugoslave vor demara un nou război al nervilor cu România, având acum o altă sursă.

În urma presiunilor diplomatice, la 16 septembrie 1932 autoritățile vamale din Iugoslavia anunțau redeschiderea graniței pentru vitele românești exportate în Italia.¹⁰ În schimb, în cazul celorlalte debușeuri economice ale României (Spania, Franța etc.) nu se luase încă nicio decizie favorabilă din partea Belgradului.

⁷ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 552 (vineri, 17 iunie 1932): 4.

⁸ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 556 (joi, 23 iunie 1932): 1.

⁹ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 561 (miercuri, 29 iunie 1932): 4.

¹⁰ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 625 (marți, 20 septembrie 1932): 1.

Numărul din 11 decembrie 1932 al ziarului *Vestul* prezenta situația pieței de unt și ouă în Cehoslovacia, piață dependentă, într-o mare măsură, de produsele românești și iugoslave: “În ultimele luni s-a observat, pe piața cehoslovacă, o scumpire considerabilă a untului și ouălor. În urma importului din ultimul timp s-a produs o mare abundență de unt, așa că prețul acestui articol a scăzut din nou. Se crede că importul de unt va fi admis numai până la sfârșitul acestui an. În ce privește piața de ouă, ea dispune – în prezent – de cantități mai mari de ouă și, de asemenea, și prețurile ei au devenit mai moderate, în urma importului din Danemarca, Lituania, Polonia, România și Iugoslavia. Acest import a fost făcut în baza acordurilor de compensații”.¹¹ Aceste acorduri de compensații veneau în sprijinul statelor agrare din centrul și răsăritul Europei, asigurând și produsele alimentare necesare aprovizionării populației din statele industriale central și vest-europene.

La Conferința specială româno-iugoslavă, desfășurată la Belgrad în ziua de 19 decembrie 1932, în cadrul Conferinței Miciei Înțelegeri, cei doi miniștri de externe (Titulescu și Jeftić) au discutat litigiile existente între părți, printre acestea figurând “proprietățile românești tăiate de linia de demarcație între cele două state” și “chestiuni bănești în legătură cu lucrările de canalizare făcute de unguri și administrate, astăzi, atât de România, cât și de Iugoslavia”.¹² Din păcate, nu deținem informații despre soluțiile adoptate cu prilejul acestei întrevederi, problemele discutate fiind extrem de delicate.

Totuși, în numărul din 29 decembrie 1932, cotidianul bănățean anunța redeschiderea, cu caracter limitat, a frontierelor Iugoslaviei pentru produsele românești: “Cu ocazia conferinței Miciei Înțelegeri, dl. N. Titulescu, ministrul nostru de externe, a luat contact cu Ministerul de Externe și cu Ministerul de Comerț al Iugoslaviei, intervenind pentru sistarea restricțiilor vamale iugoslave față de mărfurile românești cu destinație pentru Italia. Se știe că exportul de vite din România se făcea cu tranzit prin Iugoslavia, iar, de la un timp încoace, acest tranzit a fost oprit, ceea ce a cauzat pierderi enorme, mai cu seamă exportatorilor bănățeni. Dl. Titulescu a primit răspunsul că, întrucât cauzele acestor restricțiuni sunt pe cale să dispară, autoritățile sârbești vor permite, din nou, tranzitul de animale destinate Italiei, prin Iugoslavia”.¹³ Era consemnat, astfel, un nou succes diplomatic al lui Nicolae Titulescu, determinat, în mare măsură, și de intensificarea tratatelor pentru întărirea coeziunii interne a Miciei Înțelegeri, pe fondul tonului, din ce în ce mai agresiv, al statelor revizioniste din zonă.

Raporturile diplomatice româno-iugoslave din a doua jumătate a anului 1932 s-au concretizat în: promovarea intereselor minorității românești din

¹¹ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 690 (duminică, 11 decembrie 1932): 4.

¹² *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 699 (joi, 22 decembrie 1932): 4.

¹³ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 702 (joi, 29 decembrie 1932): 1.

Iugoslavia, în baza relațiilor bilaterale româno-iugoslave și a convențiilor încheiate între cele două state, în mai multe domenii; preocupările statelor din Mica Antantă față de planurile expansioniste germane în răsăritul continentului, care vizau, într-o primă etapă, Austria; îngrijorarea stărnită în cadrul Miciei Antante de întărirea alianței dintre cele două state destul de marginalizate după Primul Război Mondial (Germania și Uniunea Sovietică); poziția Miciei Înțelegeri față de congresul minorităților naționale, organizat la Viena în luna iunie 1932; aprobarea planului francez Herriot-Boncour în problema dezarmării, ce cuprindea toate elementele esențiale ale securității internaționale, precum și respingerea ideii de revizuire a tratatelor de pace, de către statele Miciei Antante, etc.

Raporturile economice româno-iugoslave ale aceluiași interval de timp au vizat, cu precădere: închiderea navigației pe Bega din partea autorităților iugoslave, care afecta – în mod dramatic – comerțul exterior al României; conferința internațională a lemnului (Viena, 12 iunie 1932); contingentarea exportului de grâu românesc și iugoslav în Franța (iunie 1932) ș.a.m.d.

THE PERCEPTION OF THE BANAT DAILY *THE WEST* ON THE ROMANIAN-YUGOSLAV DIPLOMATIC AND ECONOMIC RELATIONS IN THE SECOND HALF OF 1932

Abstract

The Romanian-Yugoslav diplomatic relations from the second half of 1932 materialized in: promoting the interests of the Romanian minority in Yugoslavia, based on the Romanian-Yugoslav bilateral relations and the conventions concluded between the two states, in several fields; the preoccupations of the states of the Little Entente with the German expansionist plans in the east of the continent, which aimed, in a first stage, at Austria; the concern aroused, within the Small Entente, by the strengthening of the alliance between the two rather marginalized states after the First World War (Germany and the Soviet Union); the position of the Little Understanding on the Congress of National Minorities, held in Vienna in June 1932; the approval of the French Herriot-Boncour plan on disarmament, which included all the essential elements international security, as well as the rejection of the idea of revising peace treaties by the states of the Little Entente, etc.

The Romanian-Yugoslav economic relations of the same time period aimed mainly at: the closure of the navigation on the Bega by the Yugoslav authorities, which affected – dramatically – Romania's foreign trade; international wood conference (Vienna, June 12, 1932); the quota of the Romanian and Yugoslav wheat export to France (June 1932) and so on.

CONSUM ȘI PREȚURI LA MAGAZINELE UZINELOR ȘI DOMENIILOR REȘIȚA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

*Minodora Damian, Livia Magina**

Cuvinte cheie: Reșița, perioada interbelică, Uzinele și Domeniile Reșița, măcelărie, restaurant

Keywords: Reșița, interwar period, Uzinele și Domeniile Reșița, slaughter, restaurant

Poate cea mai profundă schimbare în evoluția umanității din ultimele secole a fost produsă de revoluția industrială. Scânteia schimbărilor sociale, pe lângă acelea, enorme, economice, își află pornirea în acest secol al XIX-lea. Dacă din punct de vedere economic situația a fost revăzută de o mulțime de cercetători chiar și în istoriografia românească, iar situația muncitorilor a fost subiect de dezbateră în numeroase ocazii în literatura comunistă, apropierea de viața cotidiană a muncitorimii sau a orășenilor, locuitori ai acestor zone devenite industriale, nu s-a petrecut. Pe de altă parte, trebuie amintit faptul că nu numai în perioada interbelică, de care ne ocupăm în acest studiu, ci și în secolul precedent, marii investitori au încercat să “lege” angajații și din punctul de vedere al aprovizionării, astfel încât salariul primit să se întoarcă tot în investițiile proprii dar și să investească în bunăstarea muncitorilor prin înființarea de locuri de agrement, prin construirea de locuințe ieftine, de spitale, de magazine. Cel mai reprezentativ exemplu în acest sens este cel mai mare concern din Germania secolului al XIX-lea, uzinele Krupp.

În materialul de față ne-am propus să abordăm tematica referitoare la unitățile comerciale conexe activității de bază a UDR, realizând o cercetare asupra magazinelor alimentare și restaurantelor din Reșița interbelică, și, implicit asupra prețului produselor comercializate. Uzinele și Domeniile Reșița nu au administrat însă în mod direct aceste magazine, ci le-au concesionat diverșilor interesați, în condiții avantajoase. Trebuie spus că nu numai magazinele de bunuri de consum uzuale au fost concesionate, ci și cele care ofereau servicii de cazare și restaurant.

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: damianminodora@yahoo.com; maginalivia@gmail.com

În mod similar celor de la uzinele Krupp, acționarii UDR au înființat pentru proprii angajați un lanț de 16 magazine aflate în principalele centre ale domeniului bănățean din Reșița, Bocșa, Ocna de Fier, Dognecea, Oravița, Văliug, Sasca, Anina, dedicate în special vânzării de produse de uz curent. În 1933 acestea au fost închiriate unui consorțiu finanțat de o instituție bancară din Timișoara. Societatea a primit numele Societatea de aprovizionare și desfacere (SADESFAC) administrată de către Paal, Káldory, Gereb și Prohaska.¹

În convenția de concesiune nr. 29127 din 7 august 1933 dintre UDR și SADESFAC, erau stabiliți expres termenii de colaborare dintre cele două entități, contract valabil timp de trei ani, până la 31 decembrie 1936. Astfel, UDR-ul se obliga să cedeze în mod exclusiv societății SADESFAC întreaga activitate de aprovizionare și desfacere de mărfuri de orice tip, destinate tuturor sucursalelor de consum aferente UDR din localitățile Reșița, Anina și Oravița, punând la dispoziție și imobilele cu clădirile și depozitele anexe. Cheltuielile cu eventuale reparații la construcțiile deținute și puse la dispoziția concesiunii, precum și modificarea locațiilor concesionate, în funcția de caz, cădeau exclusiv în sarcina UDR. În contra partidă, societatea SADESFAC se obliga să achiziționeze și să comercializeze produse de larg consum în toate locațiile unde au existat sucursale de consum ale UDR-urilor. Toate aceste produse erau destinate în special pentru angajații și funcționarii UDR. Calitatea produselor trebuia să fie diversificată, iar cantitatea achiziționată trebuia să fie în concordanță cu valoarea aferentă resurselor umane din cadrul UDR-ul. Era permisă comercializarea mărfurilor și către alte persoane ce nu erau angajate în cadrul UDR-ul fără însă a periclita în vreun fel aprovizionarea personalului UDR. Transportul și manipularea mărfurilor era asigurată în totalitate de către SADESFAC. În prevenirea unor evenimente neprevăzute ce ar cauza pagube produselor aflate în dotare, societatea SADESFAC era obligată de a încheia contracte de asigurare atât împotriva intemperiilor (incendii sau inundații) cât și împotriva incidentelor de natura umană precum sustragerea de bunuri.

De asemenea, era stipulat în convenție faptul că aprovizionarea cu vinuri să se realizeze doar din cramele UDR, impunându-se condiția ca prețul, calitatea și sortimentul să nu difere față de cele ale concurenței. Printre altele, prevederile înțelegerii consemnau exploatarea atelierelor de croitorie și de confecționare încălțăminte, ce funcționau adiacent activității de bază UDR, de către SADESFAC. În schimb cheltuielile cu întreținerea activității, precum iluminatul și salubritatea, trebuiau onorate de către aceeași societate.

Un aspect interesant al convenției era modalitatea de stabilire a prețurilor, ce trebuia realizată în funcție de anumite tipuri de produse. Pentru făină, de

¹ "Magazinele Sadesfac (U.D.R.)," în *Timișoara* III, 3 (Timișoara, 8 martie 1936): 4.

toate calitățile, gris, porumb, ovăz, untură, slănină, fasole, cartofi și ceapă, stabilirea prețului final era realizat prin adăugarea unui procent de 12% la valoarea minimă regăsită în piețele en-gros. Prin acel adaos se urmărea amortizarea cheltuielilor de transport, dar și obținerea de profit.

În ceea ce privește prețurile de pornire la petrol și benzină, acestea nu trebuiau să depășească pe cele prestate de societățile Petroșani și Titan, Nădrag, Călan, la care era adăugat același procent de 12%. În schimb adaosul pentru produsele din categoria zahărului, era de 6%, adunat la prețul minim, regăsit în punctele de achiziție de tip en-gros.

În baza acestor criterii, Direcțiunea de Exploatare din cadrul societății UDR, a stabilit prețurile finale ale tuturor articolelor puse la vânzare prin entitățile comerciale aferente SADESFAC-ului. Pe de altă parte, prețurile aferente produselor confecționate în ateliere, erau stabile de aceeași instituție subordonată UDR, respectiv Direcțiunea Exploatare în comun acord cu conducerea SADESFAC. În cazul, dezacordurilor referitoare la prețuri, decizia finală aparținea în exclusivitate administratorului delegat al UDR-ului.² În relații comerciale de concesiune dintre cele două societăți era impusă regula fidelității, prin urmare era interzisă concesiunea de către de SADESFAC a activităților UDR stipulate în convenție, către terți precum și asocierea altor persoane juridice, fără acordul scriptic al UDR.³

Unul dintre obiectivele acordului economic UDR-SADESFAC era oferirea posibilității propriilor angajați de a achiziționa produse de larg consum la prețuri convenabile. Produsele erau comercializate prin bonuri valorice emise de către compartimentul contabil al instituției, iar plata acestora era realizată lunar odată cu primirea remunerației⁴, dar nu mai târziu de data de 21 ale lunii următoare.⁵ Conform articolului 70 din Legea contractelor de muncă din 5 aprilie 1929, cumulul reținerilor salariale nu trebuia să depășească două treimi din cuantumul valorii salariale. Orice valoarea achiziționată peste această cotă, rămânea la latitudinea SADESFAC-ului dacă era onorată sau nu.⁶

În politica de promovarea a noilor entități comerciale, s-au folosit, printre altele, spoturi publicitare care îndemneau, în mod special, pe cei din clasa muncitoare pentru a se aproviziona din magazinele muncitorești ale UDR-ului.⁷

² Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin (în continuare SJANCS), *Uzinele și Domeniile Reșița*, nr. inv. 1605, dosar nr. 23/1933, f. 24–25.

³ Ibid., f. 26.

⁴ *Uzinele Reșița* în anii construcției socialiste, coord. Ion Desmireanu, Costin Murgescu, Mihai Patriciu, Pascu Veiner (București: Ed. Academiei Republicii Populare Române, 1963), 494.

⁵ SJANCS, *Uzinele și Domeniile Reșița*, nr. inv. 1605, dosar nr. 23/1933, f. 26.

⁶ Ibid.

⁷ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Românesc* I, 15 (Reșița, 3 iunie 1934): 4; 16 (10 iunie 1934): 4.

În timpul celei de a doua conflagrații mondiale prerogativele SADESFAC sunt preluate în regie proprie și redirecționate spre o rețea de aprovizionare, componentă a UDR denumită *Institutul de aprovizionare UDR*.⁸

Serviciile de restaurant și cazare s-au dovedit a fi un segment important în relațiile economice asociate UDR-ului și care au fost oferite spre gestionare către terți. Restaurantul Oltenia și Măcelăria UDR au constituit obiectul unor contracte de concesiune, printre gestionari numărându-se frații Olariu⁹, Alexa Boceanu¹⁰, Petre Gârlișteanu și Ion Tomici.¹¹

Din 1929, Măcelăria UDR și Restaurantul Oltenia au fost concesionate către firma Frații Olariu & Comp., înțelegerea fiind valabilă un an de zile, cu posibilitatea de prelungire automată de încă 6 luni.¹²

Restaurantul Oltenia, situat pe strada Mihai Viteazu¹³, se afla pe locul fostului hotel Pannonia, în apropierea Școlii de beton. Era un local dedicat atât marelui public, cât și iubitorilor concertelor de gală. În septembrie 1935 era considerat restaurant de clasa I, alături de alte două din oraș: hotelul Ferdinand (probabil restaurantul hotelului cu același nume) și restaurantul Unirea.¹⁴ Efectele marelui crah internațional s-au resimțit și în această zonă, evidențiindu-se nevoia de a comercializa produse autohtone, mai ușor de obținut. Astfel, în 1930, se autoriza comercializarea în cadrul Restaurantului Oltenia, la prețul de 140 lei, a vinurilor Chablis, Burgund-sur, Frunză de Tei și Cabernet, îmbuteliate în recipiente de sticlă cu capacitatea de 0,7l.¹⁵ De altfel, conform adresei UDR 53820/25.02.1932, prețurile la vinuri se ieftinesc în medie cu aproximativ 17%. (Vezi Anexa 1)

La Măcelăria UDR, abatorul situat în cartierul “Stavila”, până în anul 1947¹⁶

⁸ *Uzinele Reșița* în anii construcției socialiste, 495.

⁹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 32 (Reșița, 15 noiembrie 1930): 4; 34 (29 noiembrie 1930): 4; 35 (6 decembrie 1930): 4; 36 (13 decembrie 1930): 4; Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 38 (Reșița, 1 ianuarie 1931): 4; 39 (10 ianuarie 1931): 4; 40 (17 ianuarie 1931): 4; 41 (24 ianuarie 1931): 4; 45 (21 februarie 1931): 4; 47 (7 martie 1931): 4; 48 (14 martie 1931): 4; 49 (21 martie 1931): 4; 52 (11 aprilie 1931): 4.

¹⁰ Reclama se află în *Calendarul Lumina Poporului pe anul 1934*, (Bocșa Montană: Ed. Minerva): 116.

¹¹ *Reschitzaer Zeitung* I, 32 (Reșița, ianuarie 1939): 4.

¹² Prin convenția nr. 1610 din 7 februarie 1929.

¹³ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* II, 5 (Reșița, 12 august 1934): 3; 6 (10 august 1934): 3; 9 (9 septembrie 1934): 4; 14 (14 octombrie 1934): 4; 16 (28 octombrie 1934): 3; 18 (11 noiembrie 1934): 4; Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* III, 13 (Reșița, 31 martie 1935): 3; Reclama se află în ziarul *Națiunea* I, 30 (Reșița, 17 noiembrie 1935): 3; 36 (28 decembrie 1935): 4.

¹⁴ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 42/1935, f. 71.

¹⁵ SJANCS, *Uzinele și Domeniile Reșița*, nr. inv. 1605, dosar nr. 23/1930, f. 8.

¹⁶ Eusebiu-Marcel Narai, *Viața economică și socială în județele Caraș și Severin (1944–1948)*

membrii Uniunii micilor Industriași și Meseriași au beneficiat de oferte generoase la alimentele din carne, prețurile acestor produse fiind cu 2 lei mai ieftine decât cele maximale.¹⁷ Totuși, urmare a adresei UDR nr. 87554 din 15 decembrie 1930 către societatea Frații Olariu & Comp., era agreată comercializarea unor produse la prețuri maximizate, precum slănina sau untura.¹⁸

Contractul cu frații Olariu încetează la finalul lunii octombrie 1932, iar conform adresei UDR 69383/31.10.1932 s-a oficializat concesiunea în vederea administrării Măcelăriei UDR, a restaurantului și a sălii de spectacole Oltenia de către Alexa Boceanu¹⁹, invalid de război.²⁰ În cadrul contractului de concesiune erau stipulate clauze privind optima desfășurare a activității aferente restaurantului Oltenia. În incinta destinată publicului trebuia asigurată o luminozitate adecvată, astfel încât meniurile și toate inscripțiile să fie suficient de lizibile. În perioada anotimpului rece, temperatura ambientală trebuia menținută peste cota de 16° C, iar programul restaurantului trebuia să fie în concordanță cu normele legale și dispozițiile Primăriei Reșița. În meniul propus clienților de către concesionar, erau incluse mâncăruri specifice bucătăriei românești, dar și preparate culinare din bucătăria mixtă bănățeană, iar ca aspect aparte pe timp de sărbătoare și în fiecare zi de duminică era impusă folosirea doar a cărnii de pasăre la prepararea fripturii.²¹ (Vezi Anexa 2)

Stabilirea tarifelor aferente meniului era realizată în strictă colaborare dintre concesionar și UDR, fiind luate în considerare aspecte precum, compararea prețurilor existente în magazia de alimente și prețurile existente pe piață în momentul semnării acordului. Aceste valori trebuiau aprobate în prealabil de UDR și apoi afișate în cadrul restaurantului. Ca facilitate oferită UDR, era precizat faptul că angajații și personalul din cadrul UDR puteau consuma prânzul și cina în regim de abonament.²² Valoarea unui abonament lunar varia în funcție de meniu, pentru meniul de clasa I prețul era 1500 lei, iar pentru unul de clasa a II –a era de 1100 lei.²³

Adiacent prețurilor de vânzare a produselor puse spre comercializare de

(II) (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2010), 56.

¹⁷ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 32 (Reșița, 15 noiembrie 1930): 4; 34 (29 noiembrie 1930): 4; 35 (6 decembrie 1930): 4; 36 (13 decembrie 1930): 4; Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 38 (Reșița, 1 ianuarie 1931): 4; 39 (10 ianuarie 1931): 4; 40 (17 ianuarie 1931): 4; 41 (24 ianuarie 1931): 4; 45 (21 februarie 1931): 4; 47 (7 martie 1931): 4; 48 (14 martie 1931): 4; 49 (21 martie 1931): 4; 52 (11 aprilie 1931): 4.

¹⁸ SJANCS, *Uzinele și Domeniile Reșița*, nr. inv. 1605, dosar nr. 23/1930, f. 6.

¹⁹ Ibid., dosar nr. 20/1932, f. 42.

²⁰ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 15/1936, f. 142.

²¹ SJANCS, *Uzinele și Domeniile Reșița*, nr. inv. 1605, dosar nr. 20/1932, f. 52–53.

²² Ibid., f. 54.

²³ Ibid., dosar nr. 24/1933, f. 9.

către concesionar, era necesar a se afișa și lista prețurilor maxime stabilite de către Primăria Reșița, fapt stipulat în adresa UDR nr. 71615 din 28 noiembrie 1932.²⁴ Clienții restaurantului se puteau delecta cu diferite feluri de preparate culinare dintre care se remarcă salata bouef, preparatele din pasăre la tavă și pane, antricotul cu smântână, ca aperitiv se servea brânză York și sardinele, iar ca desert se putea consuma compotul francez. Ca băuturi de salon se serveau ceaiul cu rom sau cu lămâie ori cafeaua turcească.

Totuși, în timpul anului 1933 există anumite modificări asupra prețurilor din meniurile din lunile ianuarie, respectiv octombrie. Față de luna ianuarie, prețurile în meniul din octombrie scad, în medie cu 1–2 lei, pentru unele preparate culinare de origine animală, cum ar fi ciorba de pasăre, ciorba de vițel, supă de văcuță, friptura de porc, cașcaval pane și vițel cu fasole verde. Însă pentru vinurile UDR (Chablis, Burgund-sur, Frunză de Tei, Tramin și Cabernet) prețul s-a majorat de la 61 la 65 lei. (Vezi Anexa 3)

Separat de alimentația aferentă meniului, erau impuse concesionarului condiții exprese referitoare la gestionarea băuturilor, în special al vinurilor. Stocul restaurantului trebuia aprovizionat doar cu băuturi de calitate I, având în vedere și eventualele solicitări ale societății UDR. În prim planul se solicita, conform concesiunii, punerea în consum a vinurilor produse de podgoriile afiliate UDR. Prețurile aferente băuturilor erau stabilite de concesionar de comun acord cu reprezentanții UDR, adaosul comercial aplicat la prețul băuturilor reprezentând regia și profitul concesionarului și nu trebuia să depășească 10% din costul de achiziție al produsului. Angajații din cadrul UDR-ului aveau posibilitatea de achiziționa băuturi la oferte de preț cu adaos minimal.²⁵ Fixarea costurilor era specificată prin documente redactate în scris, astfel prin adresa 73416 din 14 decembrie 1933 Societatea UDR, înștiința concesionarul cu privire la valorile stabilite pentru punerea în vânzare a băuturilor ce trebuiau afișate în meniul Restaurantului Oltenia. (Vezi Anexa 4)

Aferent activității din cadrul măcelăriei era precizat faptul prin care concesionarul era obligat de a se aproviziona cu carne sau derivate din carne de calitate I, astfel încât personalul din cadrul UDR, ca prim beneficiar, să poată achiziționa produse la standarde ridicate. În vederea constatării veridicității referitoare la calitatea cărnii, UDR-ul și-a rezervat dreptul de a efectua controale avizate de către cadre medicale de specialitate. Prețul de vânzare al cărnii era stabilit de comun acord cu reprezentanții UDR, acesta fiind plafonat la prețul maximizat existent în piețele din Reșița și Timișoara.²⁶

Comparativ cu prețurile maxime aprobate de Primăria Reșița în 1933,

²⁴ Ibid., dosar nr. 20/1932, f. 21.

²⁵ Ibid., f. 54.

²⁶ Ibid., f. 45–46.

valorile prețurilor din Măcelări UDR erau, în majoritatea cazurilor, mai ieftine. Carnea vită, carnea de vițel calitatea I și II era mai ieftină cu un leu, slămina crudă era cu 3 lei mai ieftină, iar cea mai mare diferență era la prețul unturii fiind cu 5 lei mai scăzută. Singura valoare ce depășea prețurile maximele din Reșița, s-a regăsit la carnea de porc, fiind cu un leu mai scumpă în Măcelăria UDR.²⁷

Prețuri la nivelul anului 1933 în Măcelăria UDR²⁸

Nr. crt.	Denumire produs	Preț/kg
1.	Carne de vacă	15 lei
2.	Carne de vițel Ia	25 lei
3.	Carne de vițel IIa	21 lei
4.	Carne de porc	23 lei
5.	Grăsime de porc	23 lei
6.	Untură topită	23 lei
7.	Slănină crudă	21 lei
8.	Slănină afumată Ia	30 lei
9.	Slănină afumată IIa	-
10.	Șuncă afumată	39 lei
11.	Șuncă rulată	52 lei
12.	Șuncă fiartă	79 lei
13.	Coastă de porc afumată	28 lei
14.	Carne de porc afumată	43 lei
15.	Cârnați de șuncă	47 lei
16.	Cârnați de purcel afumați	46 lei
17.	Cârnați de purcel cruzi	36 lei
18.	Salam de vară	47 lei
19.	Cârnați roșii	38 lei
20.	Cârnați moi	26 lei
21.	Cârnați á la Debreciner	32 lei
22.	Cârnați de porc cu sânge	20 lei
23.	Săpun	28 lei

O nouă colaborare a UDR-ului ce are ca obiect concesionarea măcelăriei UDR, intervine urmarea a încetării contractului de concesiune cu Alexa Boceanu în octombrie 1936. Acest fapt a condus la demararea tratativelor cu Ioan Tomici pentru restaurantul Oltenia și cu Petru Gârlișteanu, pentru

²⁷ Ibid., dosar nr. 24/1933, f. 25.

²⁸ Ibid., f. 25.

Măcelăria UDR, aspecte specificate în adresa Direcțiunii Exploatărilor UDR nr. 71366 din 22.09.1936 către Direcțiunea Administrativă UDR.

Urmare a discuțiilor purtate între Petru Gârlișteanu și reprezentanții UDR s-a convenit a se accepta, în mare, precizările din vechiul contract de concesiune al lui Alexa Boceanu, cu anumite amendamente: relocarea spațiului în cazul unei eventuale demolări a clădirii măcelăriei, plata integrală a consumului de energie electrică cât și achitarea costurilor la consumul de apă, renunțarea la compararea prețurilor cu piețele din Timișoara, renunțarea aprovizionării cu produse de către concesionar a locațiilor asociate UDR din afara Reșiței. Fiind acceptate toate condițiile, în data de 30 octombrie 1936, Petru Gârlișteanu, în calitate de concesionar, Nicolae Zgaverdea și Emil Eftimie, în calitate de reprezentanți ai UDR, semnează contractul nr. 74579/30.10.1936 de concesiune a măcelăriei UDR, pe o perioadă de 3 ani, cu o garanție de 100. 000 de lei și o chirie lunară de 1.000 lei.²⁹

În ceea ce privește concesiunea restaurantului Oltenia, oferta lui Ioan Tomici, concesionar al hotelului Ferdinand, a fost agreată de conducerea UDR, având anumite aspecte avantajoase pentru societate. Concesionarul s-a angajat la preluarea restaurantului fără a fi realizat în prealabil un inventar asupra veselei și a lenjeriilor de pat. S-a convenit ca și sala de spectacole a restaurantului să fie predată concesionarului, cu mențiunea că UDR-ul își rezervă dreptul de a dispune asupra acesteia. Achitarea atât pentru restaurant cât și pentru sala de spectacole a consumului efectuat de energie electrică a căzut în sarcina concesionarului. În cazul unei eventuale demolări a complexului Oltenia înainte de expirarea contractului, Ioan Tomici, trebuia să ofere UDR-ului 10 camere în Hotelul Ferdinand cu o reducere de 20%. În schimb abonamentele la restaurantul Oltenia pentru personalul UDR erau stabilite la valoarea de 1440 lei lunar pentru clasa I de meniu și 1250 pentru clasa a II-a.³⁰ Decontul acestora era reținut din remunerația fiecărui angajat în funcție de data la care a fost stabilită plata salariului. De asemenea, personalul angajat al UDR beneficia de o reducere de 10% aplicată pentru lista de preparate aflate în meniu. Din punct de vedere al restricțiilor, era cu desăvârșire interzis concesionarului de a oferi servicii de cazare-masă, atât pentru angajații UDR, cât și pentru invitații acestora, în contra valoarea unor bonuri asumate prin semnătură în facsimil.

Contractul se încheie pe o perioadă de 3 ani, începând cu luna octombrie 1936, cu o chirie de 1000 lei pe lună. Referitor la meniurile din cadrul restaurantului, acestea trebuiau să conțină preparate culinare atât din bucătăria autohtonă românească cât și din cea mixtă bănățeană (Vezi Anexa 5).

²⁹ Ibid., dosar nr. 15/1936, f. 38, 39, 42.

³⁰ Ibid., f. 38.

Pentru anumite mâncăruri din meniu, trebuia să se respecte cantitățile specificate în contract: supele s-au servit în farfurii cu capacitatea de 250 ml, rasolul trebuia să cântărească minim 200 g, friptura de porc, miel, vită și vițel erau servite la cantități de minim 160 g, iar cea de pasăre la cel puțin 200 g. În cazul legumelor cu carne, raportul era de 300 g legume și 120 g carne. Cantitatea desertului, format din torturi și prăjituri, pornea de la valoarea de 120 g, iar în ceea ce privește compoturile acestea trebuiau să conțină 20 bucăți la cel de cireșe sau vișine, 12 bucăți la cel de prune și 8 jumătăți în cazul celui de apricoate.³¹

Orice modificare solicitată de concesionar asupra precizărilor din contract trebuiau aprobate în prealabil de conducerea UDR, astfel prin adresa 72339 din 3 octombrie 1936, conducerea UDR respingerea solicitărilor domnului Ioan Tomici din adresa 72142 și stabilea concret anumite aspecte legate de prețurile referitoare la abonamentul salariaților UDR și de valoarea meniurilor aferente invitațiilor societății UDR (Vezi Anexa 6). Comparativ cu meniul din octombrie 1933, prețurile afișate în meniul din octombrie 1936 la Restaurantul Oltenia la anumite produse precum borșul rusesc, supa de văcuță, preparate din pasăre (friptura de pasăre sau pane de pasăre) erau mai scumpe cu valori cuprinse între 1–3 lei (Vezi Anexă 7).

Ambientul fonic al restaurantului a fost asigurat, în deseori de către artiști renumiți ai vremii, ceea ce conferă acestei locații un caracter socio-cultural. Aici și-au manifestat talentul artiști precum Adrian Cîrțiu, tenorul Radioului Viena³², Societatea corală *Crai Nou* din Timișoara³³ precum și C. Ursulescu baritonul operei din Cluj, laureat al concursului internațional de cânt din Viena, acompaniat la pian de domnișoara Margareta Kadar.³⁴

De altfel, în cadrul restaurantului s-au mai desfășurat și alte evenimente de divertisment precum petrecerea dedicată Cinei de Anul Nou organizată în 1939 de I. Tomici, iar atmosfera a fost întreținută pe acordurile orchestrei de jazz³⁵, balul organizat de Uniunea Comercianților și Negustorilor germani din Banat în data de 1 februarie 1939³⁶, serate dansante, precum cea organizată de secția planouri a UDR din data de 29 aprilie 1935³⁷ sau serata vesela organizată

³¹ Ibid., dosar nr. 15/1936, f.40, 42–44.

³² Reclama se află în ziarul *Reșița* II, 25 (Reșița, 21 iunie 1936): 3.

³³ “Concert,” în ziarul *Glasul Muncitorului Român* I, 14 (Reșița, 27 mai 1934): 3.

³⁴ Reclama se află în ziarul *Națiunea* II, 39 (Reșița, 5 octombrie 1935): 4.

³⁵ Reclama se află în ziarul *Reschitzauer Zeitung* 53, 1 (Reșița, 1 ianuarie 1939): 8; 12 (19 martie 1939): 12.

³⁶ Reclama se află în ziarul *Reschitzauer Zeitung* 53, 4 (Reșița, 22 ianuarie 1939): 5.

³⁷ “Serată veselă,” în *Națiunea* II, 17 (Reșița, 28 aprilie 1935): 3.

de Asociația culturală a Clubului de Carnaval în 28 aprilie 1935.³⁸ De asemenea, au mai fost organizate evenimente ce se identificau temporal în preajma sărbătorilor de Crăciun din iarna anului 1935, când într-o atmosferă susținută de formația de jazz GORE, publicul reșițean putea consuma vinuri, aperitive alese, cărnuri preparate la grătar oferite cu o servire ireproșabilă.³⁹

Printre altele incinta restaurantului și-a pus la dispoziție serviciile pentru organizarea vizitei Comitetului Central al U.G.I.R., dîneu unde s-au servit alese preparate culinare conform meniului: bulion cu pateuri, șalău rasol cu maioneză, mușchi cu sos Madera, salată verde, fasole verde cu smântână, brânzeturi, fructe și cafea. Dintre băuturi distingem țuica autohtonă, Chablis UDR, Cabernet UDR și șampania Rhein⁴⁰(Vezi Anexa 8).

Renovată în 1931 grădina de vară a restaurantului Oltenia oferea clienților un meniu diversificat de preparate culinare alese, servite pe lângă felurite vinuri, precum cele din podgoriile proprii ale UDR, și cu numeroase sortimente de bere, printre care amintim berea Bragadiru, într-o atmosferă ambientală susținută de orchestra țambalistului Laie. De altfel, în cadrul restaurantului exista și o cofetărie proprie unde se puteau consuma felurite sortimente de înghețate, prăjituri și iaurturi răcoritoare.⁴¹

Unul dintre principalele obiective ale magazinelor gestionate de UDR a fost de a facilita muncitorimii reșițene accesul la resursele culinare necesare traiului zilnic. În efectuarea unei analize obiective, am analizat comparativ evoluția prețurilor aferente produselor de larg consum regăsite în spațiu național convergând apoi către zona industrială reșițeană.

Preparatele de origine animală, atunci, chiar și acum, erau des întâlnite în meniul zilnic al românilor. Principalele tipuri de carne folosite erau cel de vită, porc, pasăre și nu în ultimul rând oaie.

Carnea de vită era considerată printre cele mai populare tipuri carne din perioada interbelică, deoarece se regăsea cel mai des în măcelării fiind folosită în aproape toate preparatele culinare precum supe, ciorbe, rulade și diverse tocănițe. Din punct de vedere al calității cărnii de vită aceasta era invers proporțională cu vârsta animalului. Carnea de vițel a cărui vîrstă era cuprinsă între două – trei luni era considerată una dintre cele mai gustoase tipuri de carne, deoarece hrana acelui animal era constituită exclusiv din lapte matern.⁴² Referitor la cos-

³⁸ "Serată veselă," în *Națiunea* II, 16 (Reșița, 21 aprilie 1935): 3.

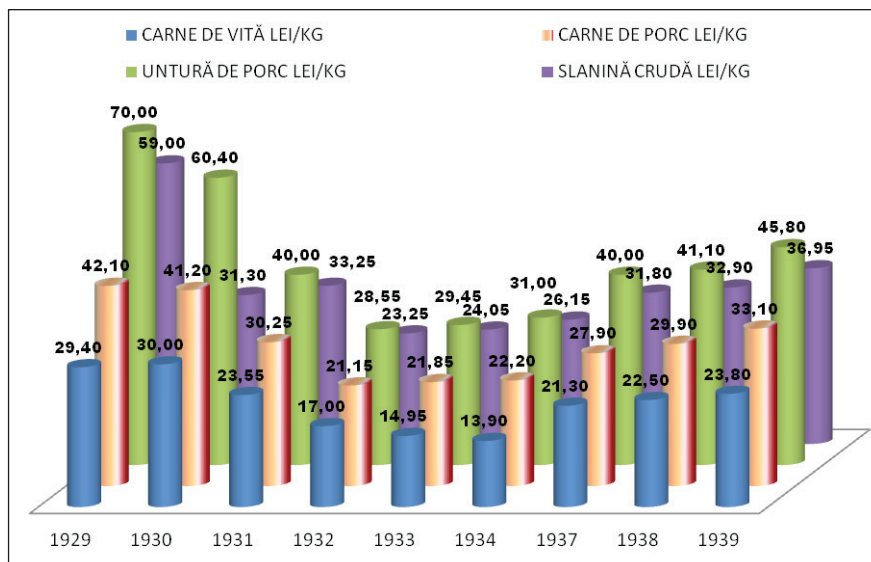
³⁹ Reclama se află în ziarul *Națiunea* II, 51 (Reșița, 24 decembrie 1935): 4.

⁴⁰ Colecția foto MBM, nr. inv. 11689.

⁴¹ "Grădina Restaurant Oltenia s-a deschis pentru sezonul de vară," în *Deșteptarea* II, 68 (Reșița, 1 august 1931): 4.

⁴² Crucică-Loredana Baci, *O istorie culinară a hranei la români în cele două Războaie Mondiale* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de studii Transilvane, 2015), 72.

turile acestei cărnii putem conchide că urmează un trend crescător cu o valoare minimă în 1934 de 13,90 lei/kg. Comparativ, prețurile practicate la Reșița între anii 1930–1932, aveau valori mai ridicate față de media pe țară, cea mai mare discrepanță de preț s-a observat în 1931, când la Reșița prețul ajungea la 36 lei/kg⁴³, valoare cu 34,5% mai mare decât media pe țară.

Prețurile medii pe țară la alimentele de origine animală între anii 1929–1939⁴⁴

Un statut aparte în timpul dintre cele două conflagrații mondiale l-a avut carnea de porc. Accesibilă la prețuri ridicate, fiind mai scumpă cu 27% decât cea de viță aceasta era clasată între carnea roșiei și cea albă. Acest considerent era datorat atât cererii ridicate de pe piața alimentelor, dar și rarității, animalul fiind cu preponderență sacrificat în preajma Nașterii Domnului.⁴⁵ Pe același tronson s-a situat și prețul sesizat în Reșița, între anii 1930–1932, cea mai mare diferență de preț fiind regăsită tot în anul 1931, când prețul cărnii de porc la Reșița era 42 de lei/kg pe când prețul mediu pe țară se situa la valoarea de 30,25 lei/kg.⁴⁶

La fel, la mare căutarea era și produsul obținut din topirea grăsimii aflate în

⁴³ “Dela Primăria orașului Reșița,” în *Deșteptarea* I, 35 (Reșița, 6 decembrie 1930): 2; “Dela Primăria orașului Reșița,” în *Deșteptarea* II, 35 (Reșița, 10 ianuarie 1931): 2; “Publicațiile Primăriei orașului,” în *Deșteptarea* III, 111 (Reșița, 5 iunie 1932): 4.

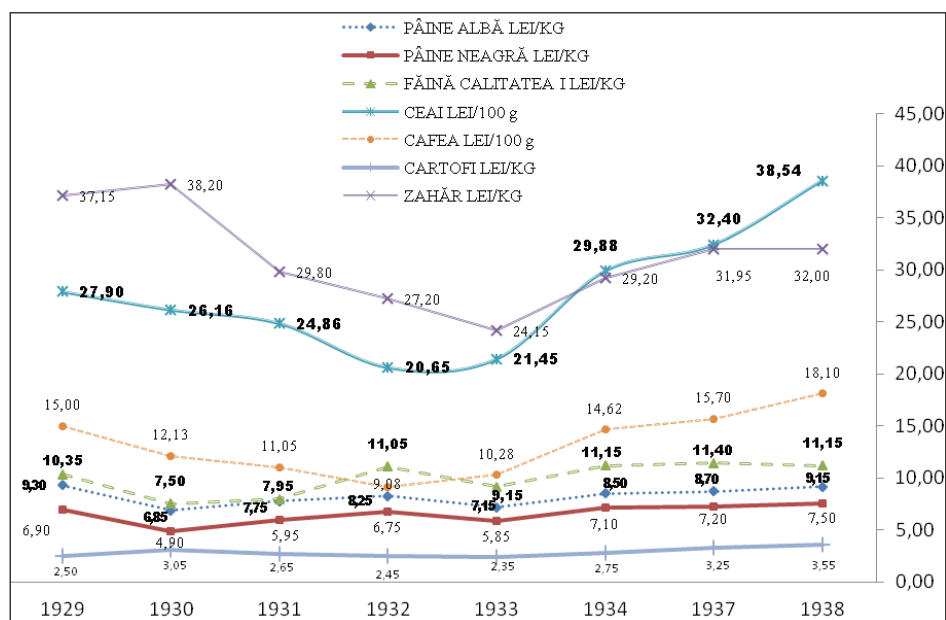
⁴⁴ *Anuarul statistic al României 1939 și 1940* (București: Tipografia Curtii Regale, 1940), 632.

⁴⁵ Cruciță, *O istorie culinară*, 73.

⁴⁶ “Dela Primăria orașului Reșița,” în *Deșteptarea* I, 35 (Reșița, 6 decembrie 1930): 2; “Dela Primăria orașului Reșița,” în *Deșteptarea* II, 35 (Reșița, 10 ianuarie 1931): 2; “Publicațiile Primăriei orașului,” în *Deșteptarea* III, 111 (Reșița, 5 iunie 1932): 4.

carnea de porc. Folosită, în special, ca element auxiliar la prepararea fripturilor, untura de porc a fost unul dintre cele mai scumpe alimente de proveniență animală. Ca alternative vegetale erau uleiurile de rapiță, de semințe de dovleac, de măsline, iar cel mai utilizat era cel de semințe de floarea soarelui. Comparativ cu uleiul de floarea soarelui, untura de porc este în general mai scumpă cu aproximativ 15% existând totuși un caz întâlnit în 1932 atunci când conform statisticilor prețul mediului al uleiului de floarea soarelui era de 30,8 lei, iar cel al unturii de porc era de 28,55 lei.⁴⁷ Spre deosebire de prețurile la carnea de porc sau vită, prețul unturii de porc practicat la Reșița era mai ieftin decât media pe țară. S-a sesizat că în anul 1930, diferența de preț ajungea la valoarea de 16,15%.⁴⁸

Necesarul energetic al organismului era asigurat atât prin consumul de proteine, extrase din alimentația de proveniență animală, dar și prin carbohidrați extrași din alimentația vegetală. Principalele alimente solicitate spre a fi achiziționate din aceea categorie erau pâinea, făina și nu în ultimul rând cartofii. Ca elemente auxiliare erau folosite sarea și zahărului, iar sub forma lichidă mai erau întrebuințate ceaiurile și cafeaua.

Prețurile medii pe țară la alimentele de origine vegetală între anii 1929–1939⁴⁹

⁴⁷ Anuarul statistic al României 1939 și 1940 (București: Tipografia Curții Regale, 1940), 632.

⁴⁸ "Dela Primăria orașului Reșița," în *Deșteptarea* I, 35 (Reșița, 6 decembrie 1930): 2; "Dela Primăria orașului Reșița," în *Deșteptarea* II, 35 (Reșița, 10 ianuarie 1931): 2; "Publicațiile Primăriei orașului," în *Deșteptarea* III, 111 (Reșița, 5 iunie 1932): 4.

⁴⁹ Anuarul statistic al României 1939 și 1940 (București: Tipografia Curții Regale, 1940), 632.

Diferențierea bazată pe o ierarhizare a valorilor alimentare a pricinuit o schismă între păturile sociale interbelice, și nu numai. Astfel, clasa superioară folosea deseori pâinea albă și prin excepție cea neagră, iar cei din paliere inferioare consumau pâinea din amestec de cereale, inferioare calitativ grâului.⁵⁰ Această diferențiere s-a sesizat și în valoarea costului de vânzare, pâinea albă fiind mai scumpă cu aproximativ 20% de cât cea neagră. Verificând curba prețului pâinii, putem observa că acesta era condiționat de recolta cerealelor aferentă anului precedent.⁵¹

Folosii deseori ca și garnitură în combinație cu diferite tipuri de fripturi, cartofii erau unul dintre cele mai importante alimente. În cercetarea costurilor de vânzare, cartofii erau cele mai accesibile alimente din punct de vedere al prețului, valoarea medie de achiziție pentru perioada interbelică fiind de 2,88 lei.

Utilizat frecvent ca element culinar de îndulcire a alimentelor, zahărul este recunoscut și prin calitatea sa de hidrocarbonat. Datorită prețului ridicat și a rarității de pe piață, acesta era înlocuit cu mierea de albine, chiar și în spațiul sătesc.⁵²

Concentrând cercetarea spre sfera comerțului reșițean din perioada interbelică, e necesar a desfășura un periplu cronologic asupra situației produselor expuse în magazinele UDR din Reșița.

Raportat la anul 1926 prețurile principalele produse de larg consum comercializate la magazinele UDR erau stabilite prin contractul colectiv de muncă, acestea fiind furnizate doar în cantități reduse ce nu satisfăceau nevoile zilnice ale muncitorilor. Astfel că, pentru 1 kilogram de făină se plătea, în funcție de calitate, un preț între 14–20 lei, pentru untură 60 lei/kg, zahăr 30 lei/kg și cartofi 3,60 lei/kg.⁵³

În vederea stabilirii itemilor ce determină puterea de cumpărare precizăm că salariu unui muncitor varia între 625 și 3500 de lei, majoritatea având însă sub 1500 de lei.⁵⁴

În preajma crizei economice, în magazinele UDR-ului era pus spre vânzare kilogramul de zahăr la 41 lei, uleiul 140 lei și slănina 60 lei/kg, prețuri diminuate cu 5–10% față anul precedent.⁵⁵

Contrar, în 1935 prețurile alimentelor comercializate în punctele de desfășurare aferente UDR erau majorate cu peste 37% față de 1934, iar în 1936 prețul

⁵⁰ Crucică, *O istorie culinară*, 73.

⁵¹ Ibid., 317.

⁵² Ibid.

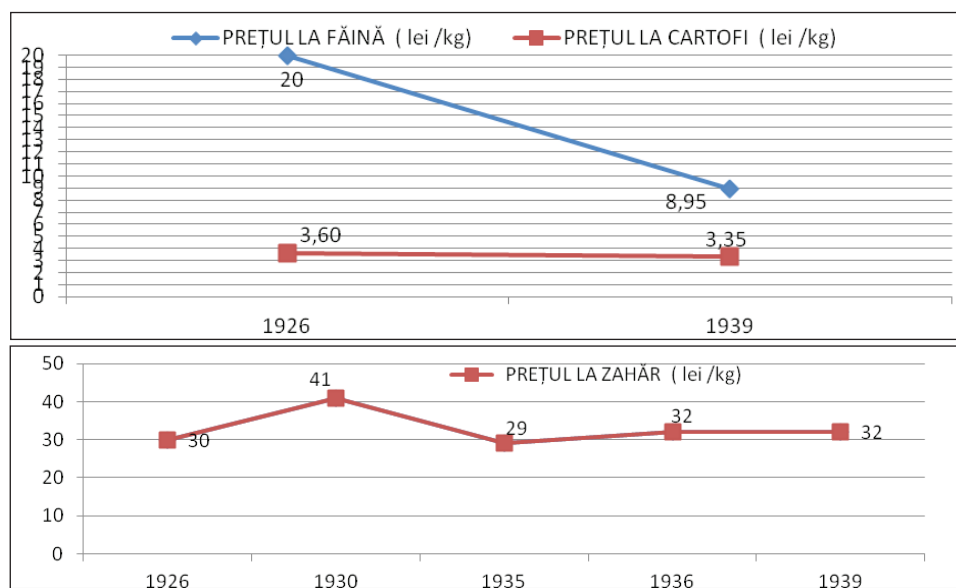
⁵³ Ecaterina Cimponeriu, *Reșița luptătoare: din istoria mișcării muncitorești reșițene în perioada dintre cele două războaie mondiale* (București: Ed. Științifică, 1965), 108–109.

⁵⁴ Ibid., 108

⁵⁵ Ibid., 140.

pâinii ce avea cantitatea de 1 kg creștea de la 6 la 9 lei și prețul zahărului ajunge de la 29 lei la 32 lei /kg.⁵⁶ Conform deciziei Ministerului de Industrie și Comerț nr. 127948 din 27 martie 1935 apărută în Monitorul Oficial nr. 74/28 martie 1935, Primăria Reșița înștiințează cetățenii orașului cu privire la fixarea prețurilor maxime la zahăr. Astfel, zahărul tos avea prețul 29 lei/kg, cel cubic 32 lei/kg.⁵⁷

În 1936 autoritățile locale din Reșița au decis ca începând cu luna martie să aibă loc plafonarea prețurilor pentru carne și pâine. Prin urmare, 1 kg de carne de vită calitate I costa 18 lei, iar cea de calitate a II-a ajungea la prețul de 16 lei, kilogramul la carnea de porc calitate I costa 26 de lei, iar cea de calitate a II-a se vindea cu maxim 24 lei, carnea de vițel avea prețul de 28 lei/kg și untura avea prețul de 34 de lei. Produsele de panificație erau diferențiate și ele în funcție de calitate: pâinea din făină de extracție 38% costa 9,5 lei/kg, pâinea din făină semi, extracție 20% ajungea la prețul de 8 lei/kg iar pentru pâinea din făină de lux extracție 18% nu se impunea un preț maximal.⁵⁸

Prețuri la produse de bază din magazinele UDR-ului

Analiza monotoniei graficelor reliefează particularități diferite în evoluția

⁵⁶ Ibid., 187.

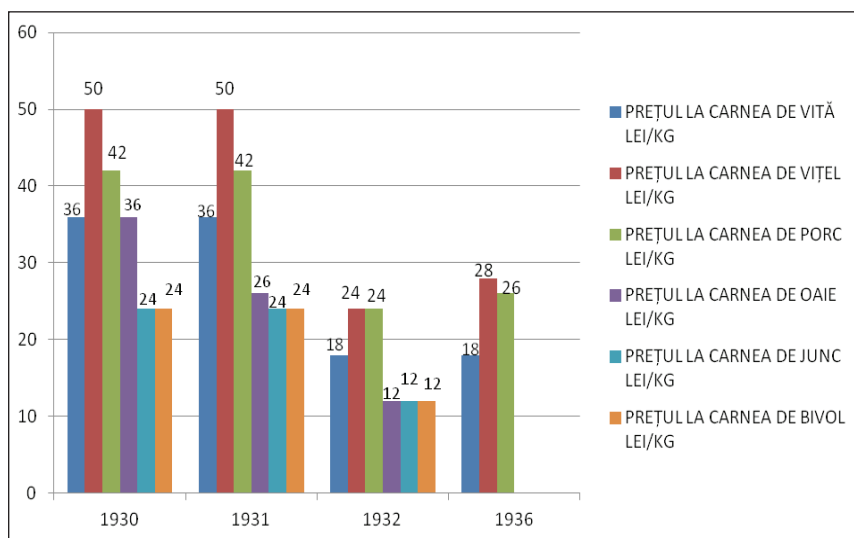
⁵⁷ "Dela Primăria orașului Reșița," în *Glasul Muncitorului Român* III, 15 (Reșița, 14 aprilie 1935): 4; "Dela Primăria orașului Reșița," în *Națiunea* II, 16 (Reșița, 21 aprilie 1935): 3.

⁵⁸ "Prețurile maxime pe luna Martie," în *Glasul Muncitorului Român* IV, 16 (Reșița, 14 aprilie 1936): 4.

prețurilor la fiecare produs în parte. La făină valoarea pornește de la 20 lei/kg ajungând să scadă vertiginos către 8,95 lei/kg la finalul perioadei interbelice, ceea ce denotă o scădere a prețului cu 150%. Distinct, forma grafică a prețurilor aferente zahărului și a cartofilor se prezintă într-o cvasi-constantă, menținându-se aproximativ în aceeași plajă de valori, cu specificația că în 1930 prețul zahărului atinge un maxim de 41 lei/kg.

Totodată, conform Ordonanței emisă la ședința Delegației Consiliului Comunal a orașului Reșița din 30 decembrie 1930, s-au stabilit prețurile maxime pentru anul 1931 la produsele din carne: carnea de vită la 36 lei/kg, carnea de vițel 50 lei/kg, carnea de porc 42 lei/kg, carnea de junc 24 lei/kg, carnea de bivol 24 lei/kg, carnea de oaie 26 lei/kg.⁵⁹

În ansamblu prețurile la tipurile de carne se încadrează pe o pantă descendentă, semnificativă fiind ieftinirea cărnii de vită între anii 1931–1932 când prețul maximal scade la jumătate, de la 36 de lei/kg la 18 lei/kg. De asemenea, putem sesiza că prețul cel mai ridicat la sortimentele din carne îl regăsim la cea de vițel, al cărei valoare reprezenta dublul unui kilogram de carne de bivol. Un fapt inedit îl constituie prețul crescut la carnea de porc față de cea de vită, cu un procent de aproximativ 33%.

Prețurile maxime în Reșița la carne între anii 1930–1936⁶⁰

⁵⁹ “Dela Primăria orașului Reșița. Ordonanța,” în *Deșteptarea* II, 39 (Reșița, 10 ianuarie 1931): 2.

⁶⁰ “Dela Primăria orașului Reșița. Ordonanța,” în *Deșteptarea* II, 39 (Reșița, 10 ianuarie 1931): 2; “Publicațiile Primăriei orașului,” în *Deșteptarea* III, 111 (Reșița, 3 ianuarie 1932): 4; “Prețurile maxime pe luna martie,” în *Glasul Muncitorului Român* VI, 10 (Reșița 15 martie 1936): 4.

În conturarea unei situații concrete asupra analizei prețurilor se impune o comparare a valorilor existente atât în spațiile comerciale asociate UDR cât și în celelalte magazine de gen.

Prețuri comparative la nivelul anului 1939 pentru localitatea Reșița⁶¹

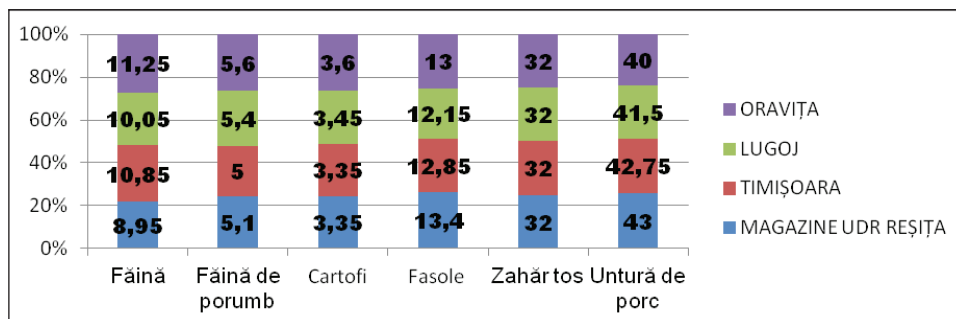
Produs	Cantitate	Extra UDR	Magazine UDR
Făină	1 kg	8,5–10,47 lei	8 – 8,95 lei
Făină de porumb	1 kg	6,38 lei	5,10 lei
Cartofi	1 kg	3 lei	3,35 lei
Fasole	1 kg	13,65 lei	13,40 lei
Zahăr	1 kg	32–34 lei	32–34 lei
Petrol	1 l	4 lei	3,85 lei
Cafea	1 kg	173 –229 lei	168- 215 lei
Ceai	1kg	447–630 lei	150–460 lei
Ciocolată	Bucata	121–182	70–145
Griș	1 kg	-	8,95
Tărâțe	1 kg	-	3,5–4,10
Porumb	1 kg	-	4,55
Ovăz	1 kg		5,25 lei
Untură de porc			43 lei
Linte	1 kg		15 lei
Alune prăjite			125lei
Brânză trapist			64 lei
Coniac	0,7 l		120 lei
Rom	1 l		135 lei
Țuică	1 l		49 lei

Prețurile la majoritatea produselor similare sunt insesizabil mai mici la magazinele UDR, totuși prețul kilogramului de cartofi era mai mare la UDR cu o diferență de 0,35 de lei.

Restrângând cazuistica spațio-temporală asupra Banatului interbelic, este posibilă o analiză a particularităților existente în curba prețurilor în funcție de fiecare produs în parte.

Din această analiza reiese că unul dintre cele mai avantajoase produse oferite de magazinele UDR Reșița era făina, obținută la o valoare cu aproximativ 20% mai ieftină decât la Oravița, reședința județului Caraș. De asemenea, prețul kilogramului de cartofi era insesizabil mai mic la magazinele UDR Reșița decât în celelalte orașe bănățene.

⁶¹ Magiar, *Monografia Municipiului Reșița*, 254–255.

Prețurile comparative în principalele orașe din Banat și Magazinele UDR Reșița la alimente în 1939 (lei/kg)⁶²

Pe de altă parte, o situație diferită s-a sesizat la untura de porc care era cu 7,5% mai scumpă în magazinele UDR Reșița decât la Oravița. Un alt aliment mai scump regăsit în magazinele UDR – ului era fasolea, prețul ajungând să fie cu aproximativ 9% mai mare decât în Lugoj.

Totodată, se mai evidențiază și constanța valorilor practicate la zahăr, prețul fiind unul unitar de 32 lei/kg atât în magazinele UDR cât în celelalte orașe bănățene.

Pentru a cuprinde întreaga gamă a produselor de larg consum, în cadrul societății reșițene, au fost înființate și entități comerciale tangente arealului modelistic.

Magazinul de textile UDR localizat în strada Principesa Elisabeta din Reșița, aflat lângă prăvălia de sticlărie deținută de Iosif Burger nr. 35⁶³, situat vis-à-vis de Studioul Foto din casa lui Heim, nr.40⁶⁴, oferea spre vânzare publicului larg atât produse autohtone, precum haine executate după ultima modă în croitoria SADEFAC⁶⁵, felurite croiuri de blănuri⁶⁶, cât și alte sortimentele

⁶² *Anuarul statistic al României 1939 și 1940* (București: Tipografia Curții Regale, 1940), 634–638; Magiar, *Monografia Municipiului Reșița*, 254–255.

⁶³ Reclama se află în ziarul *Reșița* II, 5 (Reșița, 12 aprilie 1936): 8.

⁶⁴ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* III, 20 (Reșița 19 mai 1935): 4.

⁶⁵ Reclama se află în ziarul *Națiunea* I, 19 (Reșița, 1 septembrie 1934): 3; 20 (8 septembrie 1934): 3; 21 (15 septembrie 1934): 4; 22 (22 septembrie 1934): 4; 24 (6 octombrie 1934): 4; 25 (13 octombrie 1934): 4; 26 (20 octombrie 1934): 4; 29 (10 noiembrie 1934): 4; 30 (17 noiembrie 1934): 4; 31 (24 noiembrie 1934): 4; 36 (29 decembrie 1934): 4; Reclama se află în ziarul *Națiunea* II, 11 (Reșița, 18 martie 1935): 4; 12 (23 martie 1935): 4; 13 (30 martie 1935): 4; 14 (6 aprilie 1935): 4; 15 (14 aprilie 1935): 4; 40 (12 octombrie 1935): 4; 47 (7 decembrie 1935): 4; Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* III, 12 (Reșița 10 martie 1935): 4; 11 (Reșița 17 martie 1935): 4; 12 (24 martie 1935): 4.

⁶⁶ Reclama se află în ziarul *Națiunea* II, 40 (Reșița, 12 octombrie 1935): 4; 47 (7 decembrie 1935): 4.

cum ar fi încălțăminte produsă de Fabrica de Ghete FILT din Timișoara⁶⁷ și îmbrăcăminte pentru domni și doamne comercializată sub sigla FIBRA, toate la preț avantajos.⁶⁸

Pe lângă punctele de desfacere asociate UDR-ului, se oferă posibilitatea de a achiziționa produsele necesare și de la Cooperativa de Consum și Producție Munca (fostă Consum⁶⁹), societatea promovată în media locală prin spoturi publicitare simple și concise dedicate în special muncitorimii reșițene.⁷⁰ Plata produselor procurate de angajații UDR se realiza pe baza unei declarații. (Vezi Anexa 9). Această societatea deținea și un restaurant, aflat pe strada Principesa Elisabeta nr. 36, catalogat ca unitate comercială de clasa a II-a, având o suprafață utilă de 100 m², dotat cu bucătărie, magazie de alimente, sală de dans și sport.⁷¹ În cadrul acestei locații muncitorimea reșițeană putea servi mâncăruri calde sau reci, chiar și în zilele de duminică sau în zilele de sărbătoare.⁷²

Evaluarea cercetării mediului de consum din zona industrializată a Banatului Montan, indică o preocupare a administrației UDR atât asupra beneficiilor obținute în folosul angajaților, ceea ce denotă o intenție de coagulare a resursei umane, dar și o valorificare a tuturor oportunităților în vederea creșterii veniturilor.

Investițiile făcute în sprijinul comunității angajaților dar cu profit propriu au ajutat, totuși, la o diversificare a opțiunilor populației orașului Reșița în materie de petrecere a timpului liber dar și a socializării. Accesul muncitorimii la produse de calitate superioară a schimbat și habitudinile populației devenite urbane.

⁶⁷ Reclama se află în ziarul *Națiunea* I, 21 (Reșița, 15 septembrie 1934): 3; 22 (22 septembrie 1934): 3; 24 (6 octombrie 1934): 4.

⁶⁸ Reclama se află în ziarul *Reșița* II, (40, Reșița, 4 octombrie 1936): 8.

⁶⁹ Helmuth Kulhanek, *Reșița – poduri, podețe, punți, pasarele și pasaje de-a lungul timpului* (Mechernich: Ed. Doku – Verlag, 2015), 38.

⁷⁰ Reclama se află în *Calendarul Lumina Poporului pe anul 1934*, (Bocșa Montană: Ed. Minerva): 120.

⁷¹ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 43/1935, f. 568.

⁷² Ibid., f. 540

Anexa 1

Prețuri la vinuri în 1932⁷³

Nr. crt.	Denumire produs	Cantitate	Preț vechi	Preț nou
1.	Chablis	0,7 litri	85 lei	70 lei
		0,35 litri	-	38 lei
2.	Burgund sur	0,7 litri	85 lei	70 lei
		0,35 litri	-	38 lei
3.	Frunză de tei	0,7 litri	85 lei	70 lei
		0,35 litri	-	38 lei
4.	Cabernet	0,7 litri	100 lei	70 lei
		0,35 litri	-	38 lei
5.	Tramin	0,7 litri	-	70 lei
		0,35 litri	-	38 lei
6.	Rizling de Moldova	0,7 litri	42 lei	35 lei
		0,35 litri	30 lei	25 lei
7.	Rizling de Ramna	0,7 litri	42 lei	35 lei
		0,35 litri	30 lei	30 lei

⁷³ SJANCS, *Uzinele și Domeniile Reșița*, nr. inv. 1605, dosar nr. 21/1932, f. 77.

Anexa 2

Meniuri din bucătăria românească și bănățeană la restaurantul Oltenia⁷⁴

Meniuri	
Bucătărie românească	
Clasa I	Clasa II
Ciorbă, legume cu friptură și cu salată, prăjitură	Ciorbă, legume cu carne (de trei ori pe săptămână); rasol cu sos (de două ori pe săptămână); friptură (de două ori pe săptămână), prăjitură
Bucătărie mixtă (Banat)	
Clasa I	Clasa II
Supă, friptură cu salată, prăjitură, sau paste fierte	Ciorbă sau supă, legume cu carne (de trei ori pe săptămână); rasol cu sos (de două ori pe săptămână); friptură (de două ori pe săptămână), prăjitură
Cina pentru bucătăria românească și mixtă	
O friptură cu salată á la carte, prăjitură	legume cu carne sau friptură cu salată á la carte, prăjitură

⁷⁴ Ibid., dosar nr. 20/1932, f. 52

Anexa 3

Lista de prețuri la restaurantul Oltenia⁷⁵

Denumire produs	Preț ianu- arie 1933	Preț octom- brie 1933	Denumire produs	Preț ianu- arie 1933	Preț octom- brie 1933
Ciorbă de pasăre	10 lei	8 lei	Brânză olandeză	14 lei	12 lei
Ciorbă de vițel	8 lei	7 lei	Lica dessert	12 lei	10 lei
Borș rusesc	7 lei	6 lei	Brânză de burduf	16 lei	12 lei
Ciorbă fasole	5 lei	4 lei	Brânză York	-	14 lei
Supă de vacuță	5 lei	4 lei	Sardine/cutie norm.	50 lei	40 lei
Salată de bouef	15 lei	15 lei	Ringle	30 lei	25 lei
File de pește	12 lei	12 lei	Portocale/1 buc. mare	10 lei	-
Sărmăluță de foi de vie	12 lei	12 lei	Mere/1 buc.	3 lei	-
Macaroane cu brânză	10 lei	9 lei	Compot de fructe fierte	8 lei	8 lei
Creieri cu ou	10 lei	10 lei	Compot francez	15 lei	15 lei
Ochiuri la capac	8 lei	8 lei	Lămâie	5 lei	5 lei
Cașcaval la capac	16 lei	15 lei	Svarț	7 lei	7 lei
Jumări / 2 ouă	10 lei	10 lei	Cafea turcească	10 lei	10 lei
Ouă la pahar / 1 ou	4 lei	4 lei	Cafea cu lapte	9 lei	8 lei
Cașcaval pane	16 lei	15 lei	Ceai cu rom și/lămâie	12 lei/10 lei	12 lei/10 lei
Creieri cu rinichi	22 lei	20 lei	Pâine	2 lei	2 lei
Vițel cu fasole verde	20 lei	18 lei	Salată	5 lei	5 lei
Pilaf de pasăre	22 lei	20 lei	Vin alb Barbosu 1 kgr.	26 lei	26 lei
Diferite legume fără carne	8 lei	8 lei	Vin alb UDR	31 lei	31 lei
Liptauer garnisit	16 lei	12 lei	Sprîț de vin/mare	8 lei	8 lei
Pasăre la tavă	30 lei	27 lei	Sprîț de vin/mic	5 lei	5 lei
Pasăre pane	30 lei	27 lei	Chablis 0,70 lt.	61 lei	65 lei
Vițel la tavă	22 lei	22 lei	Burgund sur 0,70 lt.	61 lei	65 lei
Friptură de porc	24 lei	22 lei	Frunză de tei 0,70 lt.	61 lei	65 lei
Mușchi la grătar	28 lei	24 lei	Cabernet 0,70 lt.	61 lei	65 lei
Miel la tavă	-	-	Tramin 0,70 lt.	61 lei	65 lei
Miel pane	-	-	Rizling de Moldova 0,70 lt.	30 lei	65 lei

⁷⁵ Ibid., dosar nr. 24/1933, f. 12, 41.

Denumire produs	Preț ianu- arie 1933	Preț octom- brie 1933	Denumire produs	Preț ianu- arie 1933	Preț octom- brie 1933
Șnițel natur	26 lei	25 lei	Rizling de Ramna 0,70 lt.	30 lei	65 lei
Șnițel vienez	26 lei	25 lei	Champanie extra	300 lei	300 lei
Șnițel parizian	26 lei	25 lei	Champanie crem rose	250 lei	250 lei
Antricot cu smântână	24 lei	22 lei	Vin Malaga 1kgr.	120 lei	120 lei
File amestecat	26 lei	23 lei	Liquer	245 lei	245 lei
Ham and eggs	25 lei	23 lei	Cognac	196 lei	196 lei
Piree de mazăre cu friptură	20 lei	20 lei	Rom I A 1 kgr.	196 lei	160 lei
Varză cu carne	18 lei	15 lei	Țuică caise	132 lei	132 lei
Legume cu carne	18 lei	16 lei	Apă minerală Phoe- nix/mare	22 lei	22 lei
Chiftele marinate	20 lei	18 lei	Apă minerală Phoe- nix/mică	16 lei	16 lei
Ardei umplut	18 lei	16 lei	Apă minerală Malnas	30 lei	30 lei
Sarmale	18 lei	15 lei	Bere/ 1 țap	7 lei	7 lei
Creier pane	24 lei	22 lei	Bere/1 halbă	12 lei	12 lei
Mușchiuleț de porc	28 lei	24 lei	Bere/ regală	5 lei	5 lei
Tocană de vițel sau porc	18 lei	16 lei	1 sifon mare	8 lei	8 lei
Limbă cu tomate	20 lei	20 lei	1 sifon mic	4 lei	4 lei
Omlete souffle	22 lei	22 lei			
Nisetru marinat	55 lei	-			
Clătite/1 buc.	5 lei	5 lei			
Tortă 1 buc.	8 lei	8 lei			
Prăjituri (1 buc.)	4 lei	4 lei			
Șuncă 100 gr.	18 lei	15 lei			
Salamă 100 gr.	18 lei	16 lei			
Ementhaler	16 lei				
Eisamer	16 lei				
Pasate conserve	40 lei				

Anexa 4

Prețul băuturilor pentru restaurantul Oltenia în 1933⁷⁶

VINURI VĂRSATE		
Denumire produs	Cantitate	Preț
Vin de ziuă	1/litru	38 lei
Vin alb de masă U.D.R.	1/litru	22 lei
Vin alb de masă de Ramna	1/litru	22 lei
Rizling vechi de Moldova Nouă	1/litru	30 lei
Rizling vechi de Ramna	1/litru	30 lei
Șpriț de vin	0,3/litru	6 lei
Șpriț de vin	0,2/litru	4 lei
VINURI U.D.R.		
Vin alb de masă	1/litru	26 lei
Rizling vechi de Moldova Nouă	0,7/litru	31 lei
	0,35/litru	21 lei
Chablis	0,7/litru	55 lei
	0,35/litru	30 lei
Burgund sur	0,7/litru	55 lei
	0,35/litru	30 lei
Frunză de tei	0,7/litru	55 lei
	0,35/litru	30 lei
Cabernet	0,7/litru	55 lei
	0,35/litru	30 lei
Tramin	0,7/litru	55 lei
	0,35/litru	30 lei
Moldovița	0,7/litru	40 lei
	0,35/litru	25 lei
DIFERITE BĂUTURI		
Lichior: Cherry, Brandy, Vanilie, Triple Sec, Griotte, Cacao	1/litru	215 lei
Lichior: Bergamotte, Bitter braun,	1/litru	100 lei
Vin Malaga	1/litru	120 lei
Coniac 45% (Zwaek)	1/litru	150 lei
Rom 45%(Zwaek)	1/litru	95 lei
Rom pentru ceai (Zwaek)	1/litru	150 lei
Țuică de prune UDR (vărsat)	1/litru	30 lei
Țuică de prune și de piersici UDR	1/litru	35 lei

⁷⁶ Ibid., dosar nr. 24/1933, f.4.

Tescovină UDR (vărsat)	1/litru	35 lei
Tescovină UDR	1/litru	40 lei
Rachiu de drojdie UDR (vărsat)	1/litru	53 lei
Rachiu de drojdie UDR	1/litru	55 lei
Bere Brăgădiru	Regală	6 lei
	Halbă	13 lei
	Țap	8 lei
Apă minerală Phönix (sticlă mare)	-	22 lei
Apă minerală Phönix (sticlă mică)	-	16 lei
Apă minerală Malnas	-	30 lei
Sifon (sticlă mare)	-	8 lei
Sifon (sticlă mică)	-	4 lei

Anexa 5

Meniu pentru abonații restaurantului Oltenia 1936⁷⁷

Angajații UDR		Musafirii UDR
Prânz	Clasa I 1. Ciorbă sau supă sau asietă 2. Friptură, după alegere, cu salată sau legume 3. Desert (prăjitură sau compot sau fructe sau cafea neagră)	Clasa I Prânz și Cină 1. Ciorbă sau supă 2. Asietă 3. Friptură după alegere cu salată sau legume 4. Desert (prăjitură sau compot sau fructe) Cafea neagră
	Clasa II 1. Ciorbă sau supă 2. Friptură după alegere cu salată sau legume, cu restricția că pasăre se servește numai de două ori pe săptămână 3. Desert: (prăjitură sau compot sau fructe sau cafea neagră)	
Cină	Clasa I 1. Ciorbă sau asietă sau desert 2. Friptură după alegere cu salată sau legume	Clasa II Prânz și Cină 1. Ciorbă sau supă sau asietă 2. Friptură după alegere cu salată sau legume 3. Desert (prăjitură sau compot sau fructe) Cafea neagră
	Clasa II 1. Friptură după alegere cu salată sau legume cu restricția că pasăre se servește numai de două ori pe săptămână	

⁷⁷ Ibid., dosar nr. 13/1936, f. 43.

Anexa 6

Meniu pentru abonații cu preț la restaurantului Oltenia 1936⁷⁸

Angajații UDR		Musafirii UDR		Musafirii ocazionali UDR	
Prânz și Cina cu abonament		Prânz și Cina cu băuturile incluse		Prânz și Cina cu băuturile incluse	
Preț/lună		Preț/zi		Preț/zi	
Clasa I	1500 lei	Clasa I	220 lei	Clasa II	100 lei
Clasa II	1250 lei	Prânz și Cina fără băuturi incluse		Prânz și Cina fără băuturi incluse	
		Preț/zi		Preț/zi	
		Clasa I	150 lei	Clasa II	75 lei
		Prânz cu băuturile incluse		Prânz cu băuturile incluse	
		Preț/zi		Preț/zi	
		Clasa I	110 lei	Clasa II	55 lei
		Prânz fără băuturi incluse		Prânz fără băuturi incluse	
		Preț/zi		Preț/zi	
		Clasa I	75 lei	Clasa II	45 lei
		Cina cu băuturile incluse		Cina cu băuturile incluse	
		Preț/zi		Preț/zi	
		Clasa I	110 lei	Clasa II	45 lei
		Cina fără băuturi incluse		Cina fără băuturi incluse	
		Preț/zi		Preț/zi	
		Clasa I	75 lei	Clasa II	30 lei
		Abonament fără băuturi incluse			
		Preț/lună			
		Clasa II	1650 lei		
Abonament cu băuturi incluse					
Preț/lună					
Clasa II	2400 lei				

⁷⁸ Ibid., f. 59. Băuturile pe zi pentru musafirii UDR la clasa I sunt: vin Rizling UDR –de 0,7 l. și apă minerală de 1 litru; iar la clasa II: vin de masă 0,5 l. și 1 sticlă sifon

Anexa 7

Lista de prețuri la restaurantul Oltenia pe 1933 și 1936⁷⁹

Denumire produs	Preț octombrie 1933	Preț octombrie 1936
Ciorbă de pasăre	8 lei	8 lei
Ciorbă de vițel	7 lei	7 lei
Borș rusesc	6 lei	7 lei
Ciorbă fasole	4 lei	7 lei
Supă de vacuță	4 lei	6 lei
Salată bouef	15 lei	12 lei
File de pește	12 lei	15 lei
Sărmăluță de foi de vie	12 lei	12 lei
Macaroane cu brânză	9 lei	12 lei
Creieri cu ou	10 lei	12 lei
Ochiuri la capac	8 lei	6 lei
Cașcaval la capac	15 lei	15 lei
Jumări / 2 ouă	10 lei	10 lei
Ouă la pahar / 1 ou	4 lei	4 lei
Cașcaval pane	15 lei	15 lei
Creieri cu rinichi	20 lei	20 lei
Vițel cu fasole verde	18 lei	18 lei
Pilaf de pasăre	20 lei	20 lei
Diferite legume fără carne	8 lei	6 lei
Liptauer garnisit	12 lei	15 lei
Pasăre la tavă	27 lei	30 lei
Pasăre pane	27 lei	30 lei
Vițel la tavă	22 lei	24 lei
Friptură de porc	22 lei	24 lei
Mușchi la grătar	24 lei	26 lei
Șnițel natur	25 lei	26 lei
Șnițel vienez	25 lei	26 lei
Șnițel parizian	25 lei	26 lei
Antricot cu smântână	22 lei	22 lei
File amestecat	23 lei	24 lei
Ham and eggs	23 lei	25 lei
Piree de mazăre cu friptură	20 lei	18 lei
Varză cu carne	15 lei	18 lei
Legume cu carne	16 lei	18 lei

⁷⁹ Ibid., dosar nr. 24/1933, f. 12; dosar nr. 13/1936, f. 10.

Denumire produs	Preț octombrie 1933	Preț octombrie 1936
Chiftele marinate	18 lei	22 lei
Ardei umplut	16 lei	20 lei
Sarmale	15 lei	12 lei
Creier pane	22 lei	22 lei
Mușchiuleț de porc	24 lei	26 lei
Tocană de vițel sau porc	16 lei	16 lei
Limbă cu tomate	20 lei	22 lei
Omlete souffle	22 lei	20 lei
Clătite/1 buc.	5 lei	6 lei
Tortă 1 buc.	8 lei	8 lei
Prăjituri (1 buc.)	4 lei	4 lei
Șuncă 100 gr.	15 lei	16 lei
Salamă 100 gr.	16 lei	16 lei
Cârnați cu hrean și pâine	-	10 lei
Mititei (1 buc.)	-	4 lei
Brânză olandeză	12 lei	12 lei
Lica dessert	10 lei	-
Brânză de burduf	12 lei	-
Brânză Ementhaler	-	20 lei
Sardine/cutie norm.	40 lei	-
Ringle	25 lei	-
Compot de fructe fierte	8 lei	8 lei
Compot francez	15 lei	20 lei
Lămâie	5 lei	-
Svarț	7 lei	8 lei
Cafea turcească	10 lei	8 lei
Cafea cu lapte, unt și miere	-	14 lei
Ceai cu rom și/lămâie	12 lei/10 lei	14 lei/10 lei
Pâine	2 lei	2 lei
Salată	5 lei	4 lei

Anexa 8

Meniul din Restaurantul Oltenia urmare a vizitei
Comitetului Central U.G.I.R. din 1928⁸⁰

⁸⁰ colecția foto MBM, nr. inv. 11689.

Anexa 9

Cooperativa de consum și producție “Munca”, Reșița Declarație⁸¹

Subsemnatul..... domiciliat în orașul Reșița, Str., No....., muncitor al societății UDR. SecțiaNo, de marcă.....declar prin prezenta că mă învoiesc, fără a fi ulterior întrebat să cesionez, din salariul meu global ce-l am la Soc. UDR, pe luna..... în favoarea Cooperativei “Munca”.

În acest scop autorizat Soc. UDR. să facă reținerea cuvenită pentru achitarea sumei de Lei..... adică Lei..... Mai departe, o autorizez de a vărsă în mâinile susnumitei cooperative, pentru stingerea completă a datoriei mele.

În fine declar că nu voi putea face nici o revenire asupra acestei cesiuni, fără a cere adeziunea în scris a Cooperativei.

Drept care am semnat prezenta declarație, în fața a doi martori astăzi în Reșița la 193.....

Martor: Declarant:

.....
.....

⁸¹ “Cooperativa de consum și producție Munca, Reșița,” în *Glasul Muncitorului Român*, II, 6 (Reșița, 19 august 1934): 2.

Strada Mihai Viteazu, Reșița unde se găsea restaurantul Oltenia (colecția foto MBM, nr. inv. 13358)

Magazinel de textile al UDR de pe strada Principesa Elisabeta (colecția foto MBM, nr. inv. 13358)

Alexa Bocean, concesionar al restaurantului Oltenia între 1932–1936 (colecția foto MBM, nr. inv. 28074).

CONSUMPTION AND COSTS IN THE SHOPS OF REȘIȚA'S IRON WORKS AND DOMAINS WITHIN THE INTERWAR TIMES

Abstract

At the end of World War I, industrial units from the territories united to Romania, as those ones in Banat were, focused on a direction able to make them performing in relation with the external market.

The shareholders of Reșița's Iron Works and Domains made efforts to set up connected commercial units in order to increase their revenues and to coagulate the human resource by ensuring an easy access to most needed mass products. So under Reșița's Iron Works and Domains direction they set up a chain of mass consumption shops in the main localities of the region, and also several coffee houses and restaurants. Two of those units functioned in Reșița, known as "Economatele UDR" [RIWD's Economat/ Economic Stores], and a restaurant named "Oltenia". Reșița's Iron Works and Domains profited about all the urban specific lines that, correlated with a developing strategy in suit with the areas specific features and succeeded to forge in Reșița the needed insignia to penetrate into the elite of industrial centers.

AUREL COSMA JR. – CONTRIBUȚII LA CONFERINȚA DE PACE (1946)

Carmen Albert*

Cuvinte cheie: Conferința de pace, memorii, al doilea război mondial, minorități

Keywords: Peace Conference, memories, II World War, minorities

Despre Aurel Cosma jr. s-au scris în ultimii ani câteva lucrări consistente, numele său ocupând un loc binemeritat în cadrul istoriografiei românești. Contribuțiile sale nu sunt doar literare, jurnalistice, dar și istorice, judecând după articolele și cărțile de istorie a provinciei, memorialistică, istoria presei, fără de care o înțelegere a Banatului nu ar fi completă.¹ De mare importanță este și corespondența pe care a avut-o cu diferite personalități ale vremii, literați, istorici, muzicieni din care reverberează preocupările vaste și interesul pentru diferite domenii.² Nu în ultimul rând corespondența cu *condeierii țărani*, bine cunoscutul fenomen specific Banatului înainte și după cel de-al doilea război mondial, corespondența cu Ghiță Bălan, Ilie Crăciunel, Petre Petrica și alții ilustrează dimensiunea acestui fenomen și rolul asumat de Aurel Cosma jr., de a-i îndruma și încuraja pe acești oameni educați de la sat, care credeau în puterea scrisului și lecturii, editau gazete, compuneau poezii, eseuri, chiar și critică literară.³

Aurel Cosma jr. s-a implicat și în pregătirea evenimentelor unirii, întocmai ca unchiul său Aurel Cosma, primul prefect român al județului Timiș-Torontal. Ambii au fost personalități politice puternice, profund înrolate în politica națională, din partea PNL, Aurel Cosma jr. fiind și deputat în anul 1927, apoi în 1933.⁴ Ca parlamentar a fost membru al comisiei de politică externă a Camerei

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: albertcarmen89@gmail.com

¹ Aurel Cosma jr., *Memorii*, ed. Carmen Albert (Timișoara: Editura Mirton, 2010), 203.

² Aurel Cosma jr., *Scrieri*, ed. Raul Ionuț Rus, Teodora Drăghici (Timișoara: Editura David Press Print, 2011), 515.

³ Valeriu Leu, *Memorie, memorabil, istorie în Banat* (Timișoara: Editura Marineasa, 2006), 222–239; Valeriu Leu, *Studii și documente bănățene 2*, ed. Carmen Albert (Timișoara: Editura Mirton, 2011), 166–483.

⁴ Aurel Cosma jr., *Scrieri*, 19–27.

Deputaților din partea Banatului. În această calitate a participat la numeroase conferințe europene reprezentând România, cum a fost cea de la Salonic în anul 1933⁵ și la Belgrad unde s-au discutat diverse probleme economice.⁶ A mai fost ales membru al subcomisiei permanente pentru studiul regimului reprezentativ care funcționa la Geneva și studia modul de funcționare a regimului parlamentar din diferite țări.⁷ O altă conferință interparlamentară la care a participat a fost cea de la Istanbul (1934) unde a făcut propuneri privind reforma parlamentară. În anul 1935 a participat la Bruxelles la cea de-a 31-a conferință interparlamentară, iar în anul 1936 a contribuit la realizarea proiectului Mica Antantă fiind trimis la Belgrad pentru consultări.⁸ A mai participat la reuniunile interparlamentare de la Nisa, Budapesta, Paris, Roma, iar în anul 1938 a fost ales pentru a treia oară deputat în Parlamentul României.⁹

Activitatea la comisia de politică externă i-a permis lui Aurel Cosma jr. să acumuleze o vastă experiență diplomatică, dobândind expertiză în relațiile internaționale, care îi va folosi mai târziu. În acest răstimp a publicat lucrări atât de memorialistică cât și de istorie¹⁰, istoria dreptului, despre constituția regatului Iugoslav¹¹, făcând dovada unei excelente culturi juridice, ultima carte reliefând evoluția constituției sârbești, îmbinând istoria provinciei cu istoria dreptului. Totodată Aurel Cosma jr. a fost ales a treia oară secretar al Adunării Deputaților în anul 1934.¹² În același mandat legislativ a făcut parte și din comitetul român de comerț.¹³ Ca politician s-a distins printr-o susținută activitate parlamentară, propunând ca timp de trei luni venitul parlamentar să fie alocat eforturilor de înzestrare a armatei, dat fiind problemele economice prin care trecea România.¹⁴ În anul 1941 Aurel Cosma jr. a devenit consilier ministerial la Ministerul Presei și Propagandei Naționale, coordonând departamentul de presă străină, inaugurându-se din acest moment o nouă etapă a activității cu care s-a și încheiat de fapt cariera politică.

Guvernul român a înaintat la 23 aprilie 1941 un memoriu lui Manfred

⁵ Cornel Florin Seracin, "Din activitatea lui dr. Aurel Cosma jr. în anii interbelici," *Țara Bârsei* 9 (2010): 165.

⁶ *Națiunea*, I, 22 (22 sept. 1934): 3.

⁷ *Națiunea*, I, 25 (13 octombrie, 1934): 1.

⁸ Cornel Florin Seracin, "Din activitatea," 166.

⁹ Carmen Albert, *Documentele Institutului Social Banat-Crișana – Corespondență* (Timișoara: Editura Mirton, 2009), 25.

¹⁰ Aurel Cosma jr., *Istoria presei române din Banat* (Timișoara: Editura Unirea Română, 1932); Aurel Cosma jr., *Bănățeni de altă dată* (Timișoara: Editura Unirea Română 1933).

¹¹ *Națiunea*, I, 26 (20 octombrie 1934):1.

¹² *Glasul muncitorului român*, II, 21 (2 decembrie 1934):1.

¹³ *Națiunea*, I, 31 (24 noiembrie, 1934):1.

¹⁴ *Națiunea*, I, 33 (8 decembrie 1934): 1.

von Killinger în care propunea câteva soluții pentru un nou echilibru politic în regiune, dat fiind faptul că modificările teritoriale făcute până atunci avantajau doar Ungaria și Bulgaria. Disoluția Iugoslaviei a permis lansarea unor propuneri care vizau printre altele: revendicarea drepturilor României asupra Banatului sârbesc, un teritoriu românesc recunoscut pentru românii de pe Valea Timocului și Vardarului ori realizarea unui condominiu pentru zona Timocului.¹⁵ În 11 iunie 1941 mai concentrat pe problema minorităților românești în Balcani, guvernul a revenit cu noi cerințe revendicând Banatul sârbesc și Timocul, considerând-o recunoaștere de drepturi legitimă și istorică.¹⁶

Complexitatea situației a pus guvernul în situația de a organiza din timp viitoarele negocieri de pace. Inițiativa constituirii unui organism care să pregătească condițiile de pace a aparținut mareșalului Antonescu și a survenit după Dictatul de la Viena care a diminuat suprafața României și a produs multă nemulțumire. Primul pas s-a făcut în 16 iunie 1942 când Mihai Antonescu, ministrul Afacerilor Străine a convocat peste 100 de personalități pentru a întocmi materialul documentar.¹⁷

Aurel Cosma jr. a fost prezent de la început, alături de Silviu Dragomir, Valer Pop, Vasile Stoica și alții care făceau parte din Comisia etnică și statistică. Numele lui se regăsește și în secțiunea istorică, politică, presă și propagandă, cât și la una din ședințele secțiunii etnice, biologice și statistice din 8 iulie 1942, când s-au stabilit câteva direcții de acțiune pentru redactarea memoriilor care se vor prezenta la conferință, Aurel Cosma jr. bun cunoscător al problemelor Banatului a făcut câteva observații privind sursele de informare necesare lucrărilor de sinteză pentru susținerea revendicării Banatului sârbesc de către România.¹⁸ În general, prezența sa și a colaboratorilor se justifică prin problemele pe care le puteau crea statele revizioniste, nu numai în chestiunea revendicării, dar și a conservării actualei granițe, Iugoslavia fiind una dintre ele. Fixarea frontierei în anul 1919 după Marele Război a nemulțumit atât România, cât și Iugoslavia, fiecare dintre cele două sperând la cât mai mult din trunchiul Banatului istoric. Ca atare autoritățile sârbe și-au făcut din timp cunoscute intențiile pentru rectificare, astfel că problema Banatului a reținut atenția comisiilor păcii, aproape tot atât de mult ca Transilvania de nord. S-au redactat mai multe studii pentru a contracara eventualele argumente sârbe, ideea principală fiind aceea de a susține majoritatea românească, deci preponderența etnică a

¹⁵ Cătălin Calafeteanu, *România și micile puteri vecine (1940–1944)* (București: Editura Enciclopedică, 2011), 116–117.

¹⁶ Ibid., 122–123.

¹⁷ Gheorghe Buzatu, Stela Acatrinei, Daniel Onișor, *România în ecuația războiului și a păcii (1939–1947)*, II (Iași: Editura Tipo Moldova, 2009), 59.

¹⁸ *Pacea de mâine*, Petre Otu ed. (București: Editura Militară, 2006), 83, 228–229.

românilor, dar și a altor grupuri etnice înrudite. Astfel se explică conținutul extins a unor studii în dosarele păcii care-i include și pe aromâni, românii din Timoc, megleno români și alții. Materialele sunt extinse, cu informație densă, multe hărți, diagrame, tabele, referitoare la granițele administrative și etnice, aria de răspândire, istoricul problemei, episoade de istorie comună, redactate atât de tehnicieni ai birourilor ministerului, cât și de istorici consacrați, diplomați care au compus cu lucrările lor fondul documentar al pregătirii acestei conferințe.¹⁹

Prezența lui Aurel Cosma jr. în *nucleul fierbinte* al organizării păcii a fost o șansă extraordinară pentru Institutul Social Banat-Crișana de a fi atașat alături de instituții de cercetare pentru realizarea obiectivelor stabilite de diplomații români.²⁰ Diplomația românească era la curent cu acțiunile propagandei maghiare din SUA și în general cu intențiile revizioniste ale unor state, astfel că obiectivul principal a fost pregătirea materialului documentar și popularizarea intențiilor românești de recuperare a teritoriilor pierdute în anul 1940.²¹ Institutul timișorean a fost cooptat să participe la recomandarea lui Aurel Cosma jr., colaborator și autor de proiecte propuse. Relația cu Institutul băănățean s-a dezvoltat în timp, tot el a fost acela care a propus finanțarea campaniei de la Naidăș de către industriașul Ilie Marcu, ca soluție la problemele financiare pe care le avea institutul²², iar mai târziu și șeful secției de folclor, Aurel Cosma fiind autorul unor lucrări de acest gen.²³

Pentru conferința de pace, Institutul băănățean a fost asistat de istoricul Silviu Dragomir²⁴ la rugămintea lui Aurel Cosma jr. care face precizarea într-o scrisoare: “Părerea mea de rău este cu atât mai mare cu cât inițiativa chestiunilor și lucrărilor ce le veți discuta pornește de la mine și desigur că a-și fi putut să vă dau o serie de lămuriri și îndrumări folositoare cu privire la metoda de lucru și de documentație”. Totodată și-a asumat sarcina de a aviza lucrările care urmau

¹⁹ Carmen Albert, “Contribuția Banatului la „Pacea de Măine” în corespondența lui Silviu Dragomir,” *Sargeția*, S.N. VIII (2017): 312–315; Carmen Albert, “Imaginar politic la Conferința de Pace: Sârbii și Banatul de Zenovie Păclișanu,” *Sargeția* IX (2018): 271–279; Carmen Albert, “Banatul în viziunea lui Petru Nemoianu și Petre Petrinca: contribuții la Conferința de Pace (1946),” în Rodica Colta, ed., *Istorie, Memorie, identitate* (București: Editura Etnologică, 2019), 103–116.

²⁰ Carmen Albert, *Cornel Grofșorean biografia unei personalități (1881–1949)* (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2019), 271–292.

²¹ Buzatu, Acatrinei, Onișor, *România*, 59.

²² Carmen Albert, *Documentele Institutului Social Banat-Crișana. Campanii monografice* (Timișoara: Editura Mirton, 2003), 313–314.

²³ Aurel Cosma jr., *Studii de folclor românesc* (București: Tipografia Universul, 1942); Aurel Cosma jr., *Cosmogonia poporului român* (București: Tipografia Universul, 1942).

²⁴ Carmen Albert, “Contribuția,” 335–347.

să fie realizate, după ce erau revizuite de Petru Nemoianu și Silviu Dragomir.²⁵ Desigur complexitatea proiectului și termenul strâns de predare i-a pus în dificultate pe bănățeni, Aurel Cosma jr. încercând o prelungire, fără succes însă. Mihai Antonescu a fost foarte categoric: “Nu se poate trece peste 1 august”.²⁶

Astfel în data de 21 martie 1943 Cornel Groșorean ca președinte al Institutului Social Banat-Crișana, angajase instituția în acest proiect național, prin intermediul lui Alexandru Marta, cu susținerea istoricului Silviu Dragomir și a lui Sabin Manuila de la Institutul Central de Statistică, la recomandarea lui Aurel Cosma jr.²⁷

Opiniile lui Aurel Cosma jr. se raliau elitei din Banat care din momentul invadării Iugoslaviei de către puterile Axei, sperau la întregirea Banatului sub steagul României. *Pretindem Banatul întreg* a fost un generic care a apărut în multe publicații, făcându-se referire la momentul semnării tratatului de pace de la Versailles (1919) care consfințea împărțirea între România, Ungaria și Iugoslavia, în ciuda opoziției lui I. C. Brătianu, care a refuzat să semneze actul final.²⁸ Acum când România era aliata Axei, se considera un moment prielnic pentru ca acest deziderat să se împlinească. Situația românilor din Timoc trebuia și ea rezolvată, România fiind singura în măsură să administreze soarta celor aproape 400 de mii de români, până la soluționarea definitivă.²⁹ Renumitul politician Caius Brediceanu a luat și el atitudine, făcând chiar recomandări conducătorului statului, ca fost delegat la conferința de pace din anul 1919, păstrând încă resentimente despre momentul împărțirii Banatului: “...îmi permit a vă atrage atențiunea că a sosit momentul ca pe lângă comandamentele militare germane care ocupă Banatul sârbesc și teritoriul peste Dunăre numit Craina în fața Orșovei, locuit exclusiv de români până la Timoc, să se atașeze un Înalt Comisariat Român pentru ocrotirea intereselor conaționalilor noștri...”³⁰

În calitate de consilier la Ministerul Propagandei, funcție deținută din anul 1941, Aurel Cosma jr. trebuia să facă periodic informări cu privire la situația din zona Banatului sârbesc, a stării de spirit, reacțiile diverse ale grupurilor etnice, raporturile cu minoritatea românească, soluții și posibilități de rezolvare, recomandări privind orientarea politicii românești funcție de toate acestea, evaluarea evenimentelor recente prin prisma intereselor politice românești. Fiind permanent în contact cu intelectualitatea română din cele două

²⁵ Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale ale României, *Fond Muzeul de istorie Reșița*, d. 211 (1943), 1–2.

²⁶ Ibid., 3.

²⁷ Carmen Albert, “Contribuția,” 181–211.

²⁸ *Curierul Banatului* (10 aprilie 1941): 3.

²⁹ *Curierul Banatului* XXII (1941): 2.

³⁰ Petre Țurlea, *Românii din Serbia 1940–1944* (București: Editura Enciclopedică, 2012), 307.

părți ale Banatului, utilizând inclusiv rapoarte ale legațiilor, note ale Serviciilor Speciale de informații, informările lui Aurel Cosma jr. au amploare, sunt de extensia unor memorii, cu referințe bibliografice uneori, bogate în argumente clare și logice. Este de apreciat acuratețea cu care redacta aceste materiale informative, rigoarea în prezentare, conștient fiind că opiniile sale pot influența decisiv sensul politicii externe românești. De altfel, într-o scrisoare de înaintare precizează: “acest memoriu îl înaintez binevoitoarei Dvoastre atențiuni, ca să desprindeți din el o serie de informații verificate asupra stărilor din Banatul iugoslav și să vedeți diversele aspecte ale problemei acestei provincii, înfățișându-vă totodată și dezideratele românilor de acolo”.³¹

Lecturând rapoartele se poate observa o buna cunoaștere a problemei, un interes deosebit care se manifestă crescendo, pe măsura ce evenimentele se precipită, iar războiul cunoaște diferite acute. Aurel Cosma jr. era conectat la problemele Banatului sârbesc încă din 1919 când se împărțise teritoriul și el, ca și alți români, nutrea speranța că odată totul va intra pe un făgaș normal. Era legat emoțional de liderii români, ca și alți intelectuali din Banat, considerându-i “frații noștri de peste hotar”.³² Unele poziționări depășesc sfera strict informativă, devin pledoarii pentru acțiuni politice care să împlinească dezideratele românilor. Implicarea sa denotă dorința sinceră de a se soluționa favorabil soarta lor, se consideră chiar reprezentantul acestor români pe care îi îndrumă și le transmite doleanțele.

Unul dintre cele mai consistente rapoarte datează din 20 aprilie 1941³³, redactat aproape imediat după momentul invadării Iugoslaviei de către Germania, acțiune la care România nu participase. S-a bazat pe informații din partea refugiaților români și germani sosiți la Timișoara și doleanțele delegațiilor din Torontalul de nord, o parte dintre ei ajungând până la ministerul Propagandei, la ministrul Nichifor Crainic, cu cerința expresă ca Banatul și Timocul să fie anexate României. Raportul este de mari dimensiuni structurat pe mai multe segmente, autorul simțind necesitatea de a separa temele pentru a direcționa cititorul mai repede spre esență. La început se prezintă starea de fapt ce s-a instalat după 6 aprilie 1941, când autoritățile iugoslave au părăsit zona Torontalului de sud-vest și se prefigura haosul. Constituirea de gărzii mixte româno-germane pentru a preîntâmpina violențele bandelor de răufăcători a fost completată cu consilii provizorii la primării, în localitățile cu preponderență etnică românească, cooperarea funcționând pașnic, fiecare gospodărie arborând apoi steagul național. În toată această efervescență din Banatul sârbesc,

³¹ Ibid., 317.

³² Ibid., 318.

³³ AMAE, *Fond Conferința de pace de la Paris*, Material documentar Banat, vol. 116 (1946), 293–323.

românii au început să-și facă cunoscute dezideratele atât la Timișoara, cât și la București, de reîntregire și unire cu România. Era o opțiune mai veche, de la 1919, alimentată în timp de existența societăților culturale, a Astrei, ziarului *Nădejdea*, a liderilor din Banatul românesc care susțineau prin acțiuni diverse, menținerea conștiinței românești.

Este nominalizat în memoriu Alexandru Butoarcă care și-a asumat sarcina coordonării mișcării românești, a reprezentat românii în parlamentul de la Belgrad, considerat de Aurel Cosma jr. speranța viitorului românilor din Banatul sârbesc. Autorul memoriului recomandă o mai intensă apropiere româno-germană, deoarece unirea celor două părți ale Banatului ar produce și unificarea minorității șvabilor care s-a divizat și ea la 1919, blocul astfel constituit putând fi fundamentul viitoarei unități.

Ce spune lumea despre noi este o secțiune interesantă prin prisma imagologiei, reflectă opinia publică românească despre invadarea Iugoslaviei și posibilitatea reîntregirii Banatului. Este o imagine complexă care ilustrează frământările unei societăți care re trăiește momentele dintre 1919–1920 ale împărțirii, dar mai ales consecințele ei. Atitudinea oficialilor sârbi față de minoritatea românească, politica deznaționalizatoare, emigrarea masivă în special a intelectualității spre România, a determinat constituirea în anul 1920 la inițiativa lui Emanoil Ungureanu a Ligii refugiaților care a organizat la un moment dat și un congres la Timișoara, cu răsunet în ambele state.³⁴ Aurel Cosma jr. reușește să identifice toate tipurile de reacții ale opiniei publice cu privire la o posibilă intervenție a României în Banatul de acum ocupat, enumerând categorii de susținători, funcție de rapiditatea acțiunii și strategia de ocupație. Cei mai numeroși aveau și orientarea cea mai fermă: ocuparea Banatului iugoslav și introducerea administrației românești, în fapt o politică a faptului împlinit, așa cum procedase Ungaria în provincia Bacica. O aripă moderată susținea că armata trebuie să intervină, pentru că românii erau terorizați, intimidați, iar administrația teritorială trebuie să implice localnici, așa cum a procedat Ungaria când a anexat Ardealul de nord. Altă grupare împinge prudența la cote mai înalte: intervenția românească trebuie să fie statuată de un acord sârbo-român, iar un alt grup minuscul militează pentru neintervenție, prudența excesivă, având ca fundament posibilitatea unei victorii a aliaților care ar putea duce și la pierderea a ceea ce s-a obținut până acum, Banatul românesc. Ar mai fi niște “sentimentaliști” care “nu văd onorabil să ne aruncăm, ca și ungurii asupra unui stat în descompunere”.³⁵

Refugiații ardeleni, mulți stabiliți în Banat, nu agreau ideea unui Banat

³⁴ Detaliat în revista *Banatul* V, 1 (1930).

³⁵ AMAE, 302.

reunificat. Prioritatea trebuia s-o constituie recuperarea teritoriului de nord alipit Ungariei prin dictatul de la Viena. Ei constituiau o altă mică grupare care opina pentru neintervenționism. Aurel Cosma jr. nu uită să menționeze și evenimentele externe care ar trebui luate în considerare la emiterea unei decizii: statul croat independent recunoscut, prăbușirea Iugoslaviei, pierderea unei părți din Transilvania, o posibilă anexare a Banatului de către Ungaria.

Relația României cu Iugoslavia la data redactării raportului era deteriorată datorită bombardamentelor aviației statului vecin în data de 6 aprilie 1941 asupra localităților românești, deși România nu participase la invazie. În plus dictatul de la Viena care a răscolit opinia publică românească, nu a produs nicio reacție la nivelul oficialilor sârbi, așa cum românii s-ar fi așteptat de la țara vecină și prietenă membră a Înțelegerii Balcanice, dimpotrivă încercau o apropiere de Budapesta. Problema pusă în felul acesta, Aurel Cosma jr. consideră că România nu mai avea nicio obligație și nu-i rămânea decât să-și apere interesele în Banatul iugoslav. Argumentul era întărit și de dezmembrarea statului sârb sub presiunea autodeterminării popoarelor care s-au constituit independent sau au fost anexate altor puteri. Noua ordine susținută de Reich-ul german în sud-estul Europei trebuia să reflecte și interesele României la viitoarea conferință de la Viena. Aurel Cosma jr. spera astfel ca România să primească Banatul, Timocul și părți din Macedonia până în Italia, incorporând peste un milion de oameni, o adevărată Românie transdanubiană.

Recuperarea Ardealului de nord pierdut prin dictat, nu trebuie neglijată, spune el, este chiar o prioritate. România a intrat în Axă tocmai pentru că a pierdut teritorii, comparativ cu Ungaria și Bulgaria care au câștigat. Deși declarativ ungurii erau prietenii sârbilor, asta nu i-a împiedicat să ocupe Bacica, emițând pretenții și pentru alte teritorii. Urmează o parte nelipsită din cuprinsul altor memorii³⁶, poate de aceea nici nu este foarte extinsă, tema s-a mai abordat, unitatea româno-germană. În intenția de a convinge Aurel Cosma jr. invocă principiul wilsonian al autodeterminării care a stat la baza constituirii statelor după Marele Război, trecând succint prin istorie. În problema reîntregirii Banatului au fost trei asemenea momente de autodeterminare prin care băănățenii și-au exprimat dorința. Primul a fost Alba-Iulia la 1 decembrie când s-a precizat clar actul unirii la art. 1, al doilea tratatul de alianță din 14 august 1916 între România și aliați la art. 3, unde Iugoslavia nu a avut nicio obiecție. Cu toate acestea au pătruns în Banat după armistițiu, comportându-se ca niște veritabili cuceritori, apoi la Lugoj și Timișoara în 10 iunie și 10 august. Șvabii deși cu opțiuni diverse au avut și ei momentul 10 august 1919 la Timișoara, acesta ar fi al treilea. Aurel Cosma jr. nu mai insistă pe structura eterogenă a ideologiilor

³⁶ Nota 19.

grupului german de la 1919. Exista o grupare care susținea alipirea Banatului la România, o alta autonomistă, și a treia *maghiaronii* care doreau anexarea la Ungaria, fiecare având în componență personalități cunoscute.³⁷ Adunarea din august prin care s-a exprimat sprijinul pentru alipirea la România a fost exprimată doar de una dintre grupări, la aceasta referindu-se și Aurel Cosma jr. Autorul spera acum pe o mai largă susținere deoarece se știa că germanii după 1918 s-au bucurat de noile legi românești, care au avut efecte benefice în rândul acestei minorități. Și-au refăcut instituțiile puternic deznaționalizate de către autoritățile maghiare, iar infrastructura educațională și culturală s-a consolidat.

Faimosul plan al *Donaulandu*-lui german a revenit în discuție, preconizată “țară dunăreană” care trebuia să reunească toți etnicii germani din sud-estul Europei pentru a-i proteja de asimilaționism, constituia încă un motiv de îngrijorare. În Banatul iugoslav tineretul german se comporta discreționar față de grupul românesc, aplicând cenzura ca în cazul publicației *Nădejdea*. Totodată lui Alexandru Butoarcă i s-au cerut propuneri pentru a numi români în funcțiile administrative ceea ce încălca grav legislația, care specifica că primarii nu puteau fi aleși decât prin proces electoral. Deci intenția germanilor de a impune controlul era evidentă, proces la care românii nu doreau să participe. Pătrunderea armatei germane în anul 1941 afectase implicit și minoritatea românească, mulți fiind condamnați la moarte prin împușcare pentru motive insignifiante, deportați în lagăre, arestați, trimiși la muncă forțată, suportând presiuni economice, astfel nu era de mirare că s-au înrolat masiv în detașamentele de partizani din Banatul de sud și apoi în armata de eliberare națională.³⁸ Cu toate acestea în proiectul de reunificare a Banatului era nevoie și de sprijinul minorității germane, cu atât mai mult cu cât Aurel Cosma jr. aflase că ei nu vor susține anexarea de către Ungaria. Pe de altă parte proiectul *Donaulandu*-lui nu mai era atractiv, autorul sondase starea de spirit a minorității germane din România, șvabii fiind prea puțini, populația rezultată amenința să fie extrem de eterogenă, lipsită de coeziune în condițiile în care sașii, alt grup german redus numeric, riscau să fie controlați de șvabi, deci ideea în timp a pierdut din consistență și interes, rămânând la latitudinea șefilor de state.

Memoriul mai include o chestiune etalată de Aurel Cosma jr., aceea a sârbilor din Banat și relației cu românii de-a lungul istoriei, o perioadă îndelungată în care s-au parcurs etape de solidarități și separații care au consolidat relațiile bilaterale. Vechea apropiere ortodoxă româno-sârbă va exista întotdeauna, unitatea spirituală funcționând inclusiv la data memoriului. Alexandru Butoarcă

³⁷ *Îndreptarea* VI, 350 (1924): 2.

³⁸ Gligor Popi, *Românii din Banatul sârbesc (1941–1996)*, II (Panciova: Editura Libertatea, 1998), 19–25.

principalul senzor al realității iugoslave i-a confirmat că și în aceste momente grele, sârbii se îndreaptă spre cei cu care sunt în aceeași comunitate spirituală.

În ultima parte a memoriului, cea mai consistentă, Aurel Cosma jr. sintetizează dezideratele românilor din Iugoslavia, incluzând totodată și recomandări pentru decidenții politici. Ele au fost menționate și în cuprinsul memoriului, acum însă la final sunt precizate expres, dând greutate întregului material. Era segmentul la care autoritatea politică trebuia să dea un răspuns. Au fost prezentate mareșalului în cadrul unor memorii³⁹ adresate de liderii români, în principal Alexandru Butoarcă, exprimând voința românilor din Iugoslavia. În afară de unirea imediată și reîntregirea Banatului, erau incluse politici de fundamentare a acestora prin introducerea preoților și învățătorilor care să-și aducă contribuția la românizarea regiunii și integrarea între granițele României. Coordonarea era asigurată de un comisariat general care mai avea menirea de a reorganiza și regrupa circumscriptiile judecătorești. Problema etnică se putea rezolva prin schimburile de populație, existând grupuri etnice de români în Balcani (Grecia, Albania) care puteau fi strămutați pentru omogenizare. Toate măsurile trebuiau extinse în întregul Banat și Timoc, până unde erau localități românești.

Al doilea memoriu survine la scurt timp, aproape două luni, ritmul evenimentelor fiind alert, pentru o decizie corectă era nevoie de informări periodice, cu actualizări de ultimă oră.⁴⁰ Din postura de consilier ministerial, Aurel Cosma jr. încerca să sintetizeze din nou realitatea complexă, propria identitate de fapt, să pătrundă în spații care nu mai fuseseră “călcate” din 1919, reactivând fără să vrea vechi clișee. Este multă imagologie în acest al doilea memoriu, o privire asupra naționalităților care compuneau Banatul istoric la vremea respectivă, a reacțiilor la politicile ocupanților, dar asigurând totodată continuitatea tematică. Alterității percepută după opțiunile privind reîntregirea Banatului, i se acordă o mai mare atenție decât în precedentul memoriu. După ce descrie starea de spirit, autorul este preocupat de aceia care ar putea contribui la retrasarea hotarelor. *Ce cred germanii, ce vor sârbii*, exprimă crezul acestor naționalități raportat la problema Banatului. Aurel Cosma jr. tratează sistematic reacțiile fiecărui actor implicat, realizând scenarii care puteau deveni realitate în diferite circumstanțe. Germanii doreau reîntregirea pentru unirea celor două grupuri germane din stânga și dreapta Dunării. Delegații de români făceau adevărate pelerinaje și memorii la Timișoara și București, cerând susținere în proiectul de reunificare. Aurel Cosma jr. era de părere că sârbii nemulțumiți de ocupația

³⁹ Carmen Albert, “Memorii ale românilor din Banatul sârbesc în perioada interbelică,” în Costa Roșu, Carmen Albert, eds., *Studii și cercetări. Actele Simpozionului Banatul – istorie și multiculturalitate* (Novi Sad-Zrenianin: Editura ICRV, Editura Fundației, 2014), 279–293.

⁴⁰ Țurlea, *Românii*, 322–333.

germană ar fi vrut și ei unirea cu România, ceea ce însă era mai greu de crezut. Multe familii preferaseră să părăsească țara, speriați și de propaganda maghiară și intențiile fățișe ale Ungariei de a anexa regiunea. Au găsit înțelegere la protopopul Slobodan Kostici de la Timișoara și avocatul Dușan Djermekov de la Becicherecul Mare, ambii personalități cu care Aurel Cosma jr. se afla în bune relații. Exista și proiectul realizării unui front comun româno-germano-sârb, pentru a stăvilii pericolul maghiar pe care toți îl vedeau realizabil. Minoritatea maghiară, în lipsa administrației germane, se comporta deja agresiv, improvizând arcuri de triumf, făcând liste negre cu cei indezirabili. Propaganda maghiară era extrem de activă, acesteia memoriul îi dedică o secțiune distinctă. Secțiunea *administrația Banatului Iugoslav* ca și *starea evreilor* conturează o imagine de ansamblu al Banatului acelei vremi, o privire subiectivă firește, din perspectiva celui care dorește cu ardoare reunificarea și face tot posibilul ca ea să existe pe agenda decidenților politici. Este reprezentarea unei lumi care anunța dezastrul ce începea să se resimtă: război, dezbinare, criză economică, afectată fiind și minoritatea românească. Aurel Cosma jr. are chiar o recomandare, un troc, guvernul român să trimită în Banatul iugoslav petrol, benzină, sare, pentru a primi porumb, piei de animale și altele ce prisosesc. Autorul se dovedește un observator atent cu o putere de sinteză deosebită, reușind să încorporeze în câteva pagini o întreagă realitate, șansă pentru noi de a redescoperi un teritoriu care se schimbase de la 1919, de când se destrămasese imperiul. Situația evreilor era dramatică. Aceștia împărtășeau soarta altor semeni din teritoriile ocupate. Erau deportați, este adevărat nu în lagăre de exterminare, ci în cele de muncă forțată din vecinătate, supuși la umilințe, lipsiți de libertate, cu banii sechestrați la banca ipotecară. Întreaga situație exprima provizoratul și trebuia soluționată, unica strategie fiind alipirea la România.

Aurel Cosma jr. a continuat cu informările și în 15 august până cel puțin în 7 decembrie. Între 5–6 august 1941 ungurii care își exprimaseră clar opțiunea pentru anexare se întâlniseră la Belgrad cu reprezentanții grupului german, fără să se ajungă la un rezultat.⁴¹ Între timp Banatul a fost atașat Banovinei Dunărene condusă de vicebanul Sepp Lapp, de naționalitate germană, dispus spre colaborare cu românii, instaurându-se un climat mai apropiat de aspirațiile acestora.⁴² Lipsa de unitate a românilor din Banatul sârbesc s-a manifestat însă și de data aceasta.⁴³ Existau mai multe grupări politice, fiecare cu liderii săi care urmăreau în fond același scop, dar acționau dispart. Lipsa coeziunii în susținerea

⁴¹ Calafeteanu, *România*, 234–235.

⁴² Ibid., 238–239.

⁴³ Carmen Albert, „Cornel Groșorean și problema reprezentării românilor la Congresul Minorităților de la Geneva,” în Costa Roșu, Carmen Albert, eds., *Studii și cercetări, Banatul trecut istoric și cultural* (Zrenianin – Novi Sad: Editura ICRV, Editura Fundației, 2010), 157–188.

propriilor revendicări a deranjat guvernul de la București care cerea mai multă unitate, ajungând până la urmă să considere că mai potrivit ar fi constituirea de organisme de coordonare din România în problemele minorității românești, ceea ce i-a părut lui Aurel Cosma jr. calea cea mai bună.⁴⁴ Între timp multe din problemele românilor au început să fie asumate de ASTRA, chiar și cele de ordin politic, din anul 1942 devenind principalul factor de reprezentare a românilor din Banatul iugoslav.⁴⁵

În timp interesul politicianilor români pentru Banatul reîntregit a scăzut considerabil, situația românilor se îmbunătățise, iar decizia finală nu mai aparținea puterilor Axei, care începuseră să piardă în teatrele de război. Guvernul s-a concentrat mai departe pe problema Transilvaniei și recuperarea teritoriului pierdut.

Deși activitatea sa la Ministerul Propagandei a reflectat profunde sentimente patriotice, faptul că a aparținut unui guvern condus de Ion Antonescu, a atras atenția autorităților comuniste, Aurel Cosma jr. fiind inclus pe lista lui Lucrețiu Pătrășcanu, declarat criminal de război⁴⁶ iar în anul 1945 condamnat la muncă silnică pe viață. A efectuat cinci ani de temniță la Aiud, apoi în anul 1964 a fost eliberat, întorcându-se la Timișoara.

Memoriile redactate au o importanță istoriografică deosebită, conțin o mare diversitate de informații care permit reconstituirea unor episoade istorice mai puțin cunoscute, cu reliefarea unor aspecte interesante din culisele pregătirii unei păci, cu temerile și potențialul conflictual latent inerent. Spațiile sunt mai largi decât arealul Banatului românesc, reflectându-se mai bine identitatea culturală și lingvistică a vechiului teritoriu, acea identitate bănățeană pe care români și nu numai, încercau s-o reabiliteze. Includerea lui Aurel Cosma jr. într-un proiect atât de sensibil, denotă o mare disponibilitate pentru împlinirea unui crez politic, în care a crezut marea parte a intelectualității bănățene. Participarea lui ilustrează preocupări care încununează la final de carieră, indică orizonturi intelectuale și contribuie la completarea profilului personalității sale, una dintre cele mai proeminente.

⁴⁴ Calafeteanu, *România*, 237–246.

⁴⁵ Gligor Popi, *Asociația culturală Astra din Banatul Iugoslav* (Reșița: Editura Timpul, 2001), 50–57.

⁴⁶ *Viața Bănățeană* (20 mai 1945): 3.

AUREL COSMA JR. – CONTRIBUTIONS TO
PARIS PEACE CONFERENCE (1946)

Abstract

Aurel Cosma jr., one of the prominent personalities in the 20th century Banat, an exponent of the Romanian culture and one of the most important political activists, had a notable contribution in preparing the works of the future peace conference after World War II. The government's approach intensified after the events of 1940 which had shaken both the Romanian public opinion and governmental circles in Bucharest. To organize the coming peace, many institutions and personalities, men of science, politicians, diplomats, and library experts were contacted within the national strategy schedule, the government understanding that the future of Romania depended on the way the materials and the whole process would be prepared.

As a former deputy in the Parliament commission for foreign affairs and councilor at the Ministry of National Propaganda, Aurel Cosma jr. involved himself in the side-scenes of the future conference, both as a member of the organizing committee and an author of library reports. The present study follows all this aspects in developing, according to the evolution of external events, a proof of his exceptional professional abilities, for which in change he payed a high price – his own liberty.

UZINELE DIN REȘIȚA ÎN PRIMII ANI AI REGIMULUI COMUNIST (1948–1955). O INTERPRETARE A DOCUMENTELOR DIN ARHIVA CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY

*Felician Velimirovici**

Cuvinte cheie: Război Rece, C.I.A., Reșița, uzine metalurgice, comunism

Keywords: Cold War, C.I.A., Reșița, metallurgical works, communism

Până la data încheierii celui de-al Doilea Război Mondial în primăvara anului 1945, U.R.S.S., în ciuda avansului militar pe frontul din Europa, înregistrase imense pagube materiale, iar din punct de vedere uman pierduse nu mai puțin de 27 de milioane de vieți omenești. În același timp, cu aproximativ 300.000 de victime, S.U.A. reprezentau deja cea mai puternică forță economică și militară a lumii, deținând nu doar monopolul bombei nucleare, ci și două treimi din rezervele de aur ale planetei, trei pătrimi din capitalul global investit, jumătate din flota militară și comercială a lumii, precum și un produs intern brut de trei ori mai mare decât cel sovietic.¹ În primii ani ai epocii postbelice așadar, principala amenințare din partea Uniunii Sovietice la adresa lumii libere, așa cum era ea percepută la nivelul Departamentului de Stat american, nu era de natură militară², ci în primul rând politică, psihologică și ideologică. După cum nota diplomatul american George F. Kennan în faimoasa “telegramă lungă” din 22 februarie 1946, la finele celei de-a doua conflagrații mondiale S.U.A. se aflau în fața unui competitor dornic de expansiune nelimitată, imper-

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: felix.velimirovici@gmail.com

¹ Melvyn P. Leffler, “The Emergence of an American Grand Strategy, 1945–1952,” in *The Cambridge History of the Cold War, Volume I. Origins*, eds. Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 67.

² În realitate, convingerile ideologice ale lui Stalin după 1945 erau aceleași cu cele din anii 1930: în cele din urmă, războiul final urma să se desfășoare între U.R.S.S. și țările capitaliste; v. Silvio Pons, *The Global Revolution. A History of International Communism, 1917–1991* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 145.

meabil la orice argument rațional, ferm convins de imposibilitatea unui *modus vivendi* pe termen lung cu Occidentul, dar simultan “extrem de sensibil la logica forței”.³

Drept consecință, la începuturile Războiului Rece, în complementaritatea dezvoltării continue a capacităților militare, decidenții politici de la Washington, pe fondul tensionării relațiilor dintre cele două superputeri globale, a politicii de satelizare și sovietizare a statelor din Europa Centrală și Răsăriteană, respectiv a acutizării primei mari crize internaționale provocate de războiul din Coreea, factorii decizionali de la Washington (sub președinția lui Harry S. Truman) au creat inițial, apoi au remodelat structura, atribuțiile și bugetul Agenției Centrale de Informații (C.I.A.) a Statelor Unite ale Americii pentru a o transforma într-una dintre “instituțiile-cheie ale guvernării”.⁴ Între 1949 și 1953, bugetul secret alocat anual C.I.A. a crescut de la 50 la 587 de milioane de dolari⁵, în condițiile în care, pentru prima dată în istorie, o instituție federală centrală cu statut special a fost mandată pe timp de pace nu doar să “colecteze, coordoneze, evalueze și disemineze produse de intelligence”, ci și să “îndeplinească alte funcții și îndatoriri”⁶ referitoare la probleme în măsură să afecteze securitatea națională a S.U.A. Această formulare deliberat vagă a creat premisele flexibilizării strategiei, responsabilităților, obiectivelor și în cele din urmă a scopurilor C.I.A. pe parcursul întregului deceniu șase al secolului trecut. Practic, după 1949 agenția s-au bucurat de un grad de secretizare și de o autonomie de acțiune lipsite de precedent, ceea ce a făcut ca operațiunile clandestine de spionaj și contraspionaj să devină două dintre elementele cruciale ale intelligence-ului american în timpul Războiului Rece.

În acest context, cunoașterea și înțelegerea evoluțiilor politice, economice și militare pe care le înregistrau statele europene intrate în sfera de dominație sovietică au reprezentat o problemă de maxim interes pentru agenția centrală de informații a S.U.A. Fostele Uzine de Fier și Domenii din Reșița, care pe parcursul ultimului război mondial fuseseră militarizate și a căror activitate “comercială, financiară, tehnică și administrativă”⁷ fusese coordonată de la Berlin de către concernul german “Hermann Goering Werke”, au fost naționa-

³ Wilson D. Miscamble, *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947–1950* (Princeton: Princeton University Press, 1992), 26.

⁴ James Callanan, *Covert Action in the Cold War. U.S. Pollicy, Intelligence and CIA Operations* (New York: I.B. Tauris, 2010), 2.

⁵ Richard E. Schroeder, *The Foundation of the CIA. Harry Truman, the Missouri Gang, and the Origins of the Cold War* (Columbia: University of Missouri Press, 2017), 124.

⁶ Brent Durbin, *The CIA and the Politics of US Intelligence Reform* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 86.

⁷ *Uzinele din Reșița în anii construcției socialiste* (București: Ed. Academiei R.P.R., 1963), 40.

lizate în vara anului 1948. Începând cu anul 1949, departamentul de analiză al C.I.A. a elaborat periodic rapoarte referitoare la uzinele din Reșița exploatând o gamă variată de surse, începând de la presa și legislația internă și terminând cu documentele oficiale de partid și notele obținute de la informatorii din Reșița.

După cum reiese dintr-un document datat 5 februarie 1951, la acel moment uzinele naționalizate fuseseră deja reorganizate, iar conducerea acestora fusese mutată de la București la Reșița. Director general a fost numit Carol Loncear⁸, un comunist în vârstă de 34 de ani, fost sudor, bine-antrenat din punct de vedere politic dar destul de nepopular printre muncitori și incompetent profesional.⁹ Director operativ era Ion Popet, un alt comunist în vârstă de 40 de ani, fost muncitor social-democrat, care înainte de 23 august 1944 fusese închis de două ori din motive politice. Cei doi erau secondați de timișoreanul Ion Stanatiev, directorul de cadre al uzinelor în vârstă de 36 de ani, care înainte de război a lucrat ca lăcătuș mecanic în cadrul U.D.R. și care s-a înscris în P.C.R. în toamna anului 1944 pentru a deveni activist în 1945.¹⁰ La începutul anilor '50 acești trei directori români au fost supervizați în activitatea lor de un director sovietic civil pe nume Iacob Simonenko, care avea în subordine alți 16 ingineri și tehnicieni sovietici, respectiv un inspector militar cu grad de colonel în armata U.R.S.S. pe nume Șusdin. Specialiștii sovietici erau cazați cu toții, împreună cu familiile lor, într-un imobil aflat în incinta uzinelor, și se bucurau, în general, de condiții de locuire, alimente și servicii medicale superioare din punct de vedere calitativ în raport cu cele de care beneficiau omologii lor români.¹¹

Din punctul de vedere al evoluției numărului de angajați ai uzinelor în primii ani ai perioadei postbelice, în condițiile trecerii de la producția pe timp de război la producția pe timp de pace (proces finalizat în martie 1946), totalul acestora a scăzut constant după 1945: de la aproximativ 19.000 de muncitori și 1400 de ingineri și specialiști în timpul războiului, la 12.000 de muncitori și circa 800 de ingineri angajați la începutul anului 1948. Dintre aceștia, un procent de 60% erau de origine etnică română, 30% germană și 10% maghiară. Printre produsele finite pe care aceștia le produceau se numărau, la fel ca înainte de 1939, în principal locomotive cu aburi, echipamente pentru navele maritime și fluviale, motoare electrice, motoare cu aburi, motoare diesel, transformatoare electrice, utilaje agricole, oțeluri speciale, șine de cale ferată, echipamente

⁸ Felician Velimirovici, „«Noi am luptat și le-am bătut cărarea»: Carol Loncear (1917–1991) în arhivele Securității,” *Banatica* 27 (2017): 749–762.

⁹ Central Intelligence Agency, *Information Report – The Resita Works in Rumania*, 5 Feb. 1951, doc. no. RDP82-00457R006900240010-3, f. 1.

¹⁰ Ion Stanatiev, *Autobiografie – 6 noiembrie 1954* (Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Fond Informativ, dos. nr. 568851), 208.

¹¹ Central Intelligence Agency, *Information Report – The Resita Works in Rumania*, 3.

de foraj pentru industria petrolieră și extractivă, precum și poduri. Demn de remarcat este faptul că, spre deosebire de politica pe care au aplicat-o în cazul altor complexe industriale, la uzinele din Reșița autoritățile sovietice nu au dezmembrat echipamente pentru a le transporta iar ulterior reasambla și exploata în U.R.S.S.

După ce fuseseră naționalizate la data de 11 iunie 1948 în baza unui decret al Marii Adunări Naționale care a trecut în proprietatea statului întreg sectorul industrial românesc¹², uzinele din Reșița au fost transformate în Sovrom la 1 iulie 1949, după aproape șase luni de negocieri.¹³ La momentul înființării întreprinderii mixte româno-sovietice Sovrommetal, uzinele aveau trei mari sectoare de activitate¹⁴: sectorul Exploatare, care cuprindea sectorul siderurgic și fabricile prelucrătoare reșițene, sectorul Minier, care includea minele de cărbune și minereu de fier din Anina, Delinești, Ocna de Fier, Doman și Secul, respectiv sectorul Silvic, care gestiona exploatarea a circa 87.000 de hectare de fond forestier, precum și numeroase alte terenuri, plantații, gateri și fabrici de cherestea, care în sine reprezentau circa 34% din totalul activelor uzinelor.¹⁵

În baza convenției de armistițiu pe care România a semnat-o cu Națiunile Unite la 12 septembrie 1944, statul român urma să livreze U.R.S.S. bunuri în valoare de 300 de milioane de dolari americani (la valoarea din 1938 a dolarului) pe parcursul următorilor șase ani. În iulie 1949, când cea mai mare parte a sumei fusese deja plătită, jumătate din suma care mai rămăsese de plătit a fost ștearsă de guvernul sovietic, iar perioada de rambursare pentru cealaltă a fost extinsă până la data de 12 iulie 1952. În aceste condiții, conform evidențelor păstrate separat de secretarul român al uzinelor, până în vara anului 1951 aproximativ 96% din producția uzinelor a fost trimisă direct în Uniunea Sovietică¹⁶ în contul plății reparațiilor de război: de pildă, pe parcursul anului 1950, uzinele reșițene au livrat U.R.S.S. produse finite în valoare de peste 600.000 de dolari.¹⁷ Mai precis, între lunile octombrie 1950 și iulie 1951, uzinele au expediat în U.R.S.S. 168 de motoare pentru locomotive cu aburi, 6200 de perechi de roți de tren, 3600 de tone de comutatoare pentru șinele de cale ferată (o bucată

¹² Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc* (București: Curtea Veche, 2007), 74.

¹³ Central Intelligence Agency, *Information Report – Nationalization of Resita and its Integration into Sovrom*, 30 Sept. 1952, doc. no. RDP82-00457R014100030005–1, 2.

¹⁴ Arhivele Naționale ale României – Serviciul Județean Caraș-Severin, Fond Partidul Muncitoresc Român – Comitetul Județean Reșița, dosar no. 5/1949, 78.

¹⁵ Central Intelligence Agency, *Information Report – Sovrommetal*, 29 Feb. 1952, doc. no. RDP82-00457R010800090008–9, 2.

¹⁶ Central Intelligence Agency, *Information Report – Sovrommetal*, 29 Feb. 1952, 9.

¹⁷ Central Intelligence Agency, *Information Report – Resita Steel Combine*, 24 Nov. 1954, doc. no. RDP80-00810A005400400008–3, 2.

cântărea 4,5 tone), patru poduri de cale ferată de câte 55, respectiv 87 de metri lungime, precum și alte câteva sute de tone de echipament destinat extracției de țiței (pompe, instalații de foraj, transport și depozitare etc.). La finele anului 1951, Sovrommetal Reșița mai avea față de sovietici o datorie constând în 16 locomotive și 103 comutatoare de șine de cale ferată.

Un bun exemplu în măsură să ilustreze maniera în care a decurs cooperarea româno-sovietică pe parcursul naționalizării uzinelor și apoi a creării Sovrommetal este următorul: în anul 1946, în baza acordului de armistițiu semnat cu doi ani mai devreme, sovieticii au expediat în U.R.S.S. un laminor de profile a cărei valoare fusese estimată de către inginerul sovietic Vasiliev la suma de 350.000 de dolari (deși inginerii români apreciau valoarea reală ca fiind cel puțin dublă). Suma urma să fie plătită uzinelor din Reșița de către guvernul României. La momentul înființării Sovrommetal, din cauza dezacordului dintre români și sovietici rămas neso-luționat, inginerul Vasiliev – promovat între timp în postul de director responsabil cu livrările în U.R.S.S. – a solicitat ministerului finanțelor de la București suma de 650.000 de dolari în contul plății laminorului confiscat în 1946.¹⁸

Deși la data naționalizării lor uzinele din Reșița reprezentau cel mai mare complex industrial din Sud-Estul Europei, Ministerul Metalurgiei (în subordinea căruia uzinele s-au aflat în mod direct din 1949) a luat încă de timpuriu măsuri pentru standardizarea, re tehnologizarea și dezvoltarea continuă a capacităților lor de producție: în 1948 au fost inaugurate lucrările la noua platformă din Mociur, iar în 1949 a debutat procesul de construcție al lacului de acumulare Gozna. Producția a devenit una planificată la nivel central, la inițiativa partidului comunist au fost demarate și bonificate cu până la 10% din salariu așa-numitele “întreceri” socialiste în rândurile muncitorilor în scopul îmbunătățirii productivității muncii și a depășirii normelor de producție, iar numărul muncitorilor angajați a crescut constant pentru a ajunge, în vara anului 1953, la aproape 30.000 (dintre care peste 8000 de femei). Aceștia lucrau 24 de ore pe zi, în trei schimburi a câte opt ore.¹⁹

Primul plan cincinal lansat în 1951 a prevăzut, la nivel național, producerea a 770.000 tone de fier și 1,1 milioane tone de oțel anual; în 1952, conform datelor oficiale (politizate, utilizate nu de puține ori în scop propagandistic, prin urmare relativ incerte²⁰) numai uzinele din Reșița ar fi produs 500.000 tone

¹⁸ Central Intelligence Agency, *Information Report – Nationalization of Resita and its Integration into Sovrom*, 2.

¹⁹ Central Intelligence Agency, *Resita Engineering, Steel and Coal Combine*, 27 Nov. 1953, doc. no. RDP80-00810A003000090004-5, 1.

²⁰ Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din Romania, *Raport final* (București: Ed. Humanitas, 2007), 414.

de fier și 780.000 de tone de oțel, așadar cu mult peste jumătate din producția stabilită inițial pentru întregul sector siderurgic românesc.²¹

Indiferent dacă cifrele de mai sus corespund sau nu realității, cert este faptul că, datorită importanței lor vitale în ansamblul economiei naționale, uzinele din Reșița au beneficiat de o atenție specială din partea factorilor decizionali din sfera economică și politică încă de la începutul procesului de comunizare. La începutul anilor '50, pe fondul războiului din Coreea, a rupturii sovieto-iugoslave – care a reprezentat prima mare sciziune în interiorul blocului sovietic – și a tensionării raporturilor dintre Est și Vest, supravegherea uzinelor care se întindeau pe aproximativ 4,5 milioane de m² era strictă iar paza militarizată, ea fiind asigurată de un număr de 300 de soldați sovietici, 200 de milițieni români, precum și de peste 2000 de ofițeri și subofițeri români din Trupele de Securitate care controlau accesul pe platformele uzinelor, patrulau perimetrele acestora și făceau de gardă în posturile de observație.²² Accesul muncitorilor în incinta uzinelor se făcea numai pe baza unei legitimații, și numai în secția unde muncitorii își desfășurau activitatea.²³ Apărarea uzinelor reșițene în eventualitatea izbucnirii unui prezumtiv al treilea război mondial era asigurată de un număr de zece baterii anti-aeriene dispuse sub forma unei centuri care înconjură orașul, pe dealurile și în satele limitrofe Călnic și Țerova (Fig. 1), deservite de circa 2000 de militari.

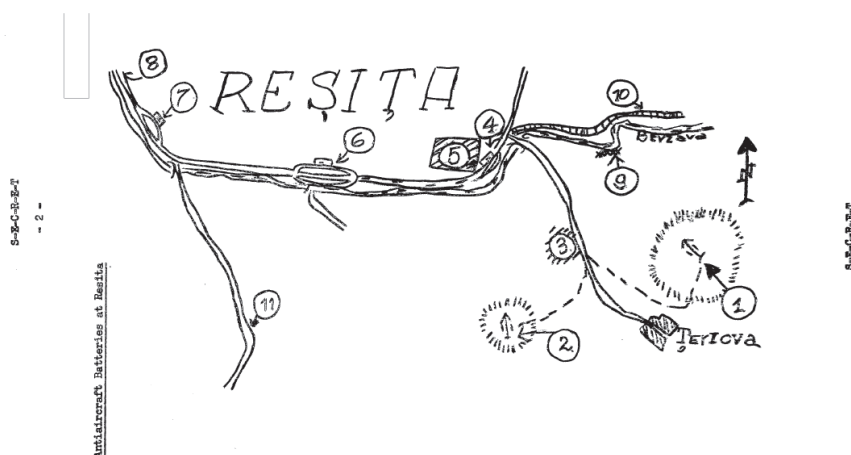

Fig. 1. Harta bateriilor de apărare anti-aeriană dispuse în jurul Reșiței în anul 1955. / Map of Anti-aircraft defensive artillery around Reshitz in 1955.

²¹ Central Intelligence Agency, *Resita Engineering, Steel and Coal Combine*, 2.

²² Central Intelligence Agency, *Information Report – Defense of Resita, Rumania*, 24 Aug. 1955, doc. no. RDP80-00810A007800500005-9, 3.

²³ Central Intelligence Agency, *Resita Engineering, Steel and Coal Combine*, 3.

În ceea ce privește sistemul de învățământ tehnic pe care uzinele din Reșița îl organizau, între anii 1949–1952 a fost construită o Școală Profesională Siderurgică în cartierul Lunca Pomostului pe strada Petru Maior (Fig. 2), care la mijlocul anilor '50 pregătea pentru meseriile de mecanici, turnători, strungari și electricieni un număr de 3500 de ucenici, iar școala de maiștri 80. Școala avea cinci clădiri dintre care trei cămine cu o capacitate de cazare de 1000 de locuri, și beneficia de 26 de săli de clasă, respectiv șase ateliere.²⁴ Ea școlariza atât elevi interni (cazați, aproximativ 35% din numărul total) cât și externi (care locuiau la domiciliu), aceștia fiind admiși dacă absolviseră patru clase elementare și dacă aveau o origine socială sănătoasă (muncitorească sau țărănească). Pregătirea teoretică se desfășura la școală trei zile pe săptămână și includea un segment consistent de educație politică, iar munca practică era prestată în uzină celelalte trei zile, între orele 7 și 15, fiind retribuită lunar²⁵ cu sume cuprinse între 100 și 300 de lei. Toți elevii școlii, atât bărbații cât și femeile, beneficiau de un statut egal; fiind încadrați din punct de vedere politic în Uniunea Tineretului Muncitoresc, ei aveau obligația de a purta uniforma U.T.M. în permanență. După absolvirea studiilor, ucenicii erau angajați automat în cadrul uzinelor.

Situation Sketch of the Școala Profesională Siderurgică:

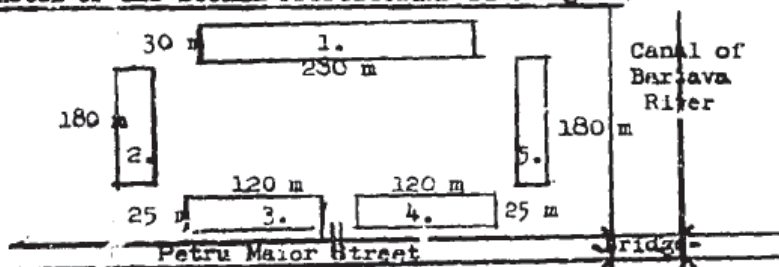

Fig. 2. Schița clădirilor care compuneau Școala Profesională Siderurgică, circa 1955. / Sketch of buildings of Iron Work Vocational School, in 1955 c.

Ceea ce atrage atenția cercetătorului istoric este faptul că informațiile cuprinse în buletinele de analiză elaborate în prima jumătate a anilor '50 și păstrate în arhiva C.I.A. se bazează nu doar pe exploatarea surselor deschise (presă, documente oficiale, discursuri politice, statistici economice, etc.) ci mai ales pe ceea ce în limbajul de specialitate se numește HUMINT (*human intelligence*),

²⁴ Central Intelligence Agency, *The Resita Metallurgical Works*, 12 Oct. 1955, doc. no. RDP80-00810A008101070002–5, 4.

²⁵ Central Intelligence Agency, *Apprentice's Comments on Sovrometal – Resita's Vocational School/Plant Installation*, 25 Aug. 1953, doc. no. RDP80-00809A000500170121–6, 3.

adică informațiile pe care sursele umane din Reșița le-au furnizat în mod direct agenților C.I.A. În stadiul actual al documentării, în pofda retoricii agresive și a pretenției regimului politic de a descoperi la tot pasul sabotori, spioni și dușmani dispuși să zădărnicească munca de edificare a socialismului, pe baza surselor accesibile cercetării nu se poate determina nici identitatea acestor reșițeni, nici numărul lor, și nici modalitatea prin care aceștia au realizat și întreținut legătura cu agenția de spionaj americană la începuturile Războiului Rece. Cert este că au reușit, astfel încât C.I.A. a putut să obțină din interior date concrete, consistente, referitoare la activitatea uzinelor reșițene, care la vremea respectivă reprezentau unul dintre cele mai mari complexe industriale din Sud-Estul Europei.

După anul 1955 numărul documentelor care vizau uzinele din Reșița scade brusc, cel mai probabil pe fondul afirmării inovației ideologice hrușcioviste reprezentată de principiul “coexistenței pașnice”²⁶, a detensionării raporturilor dintre cele două blocuri politico-militare și a îndepărtării perspectivei, la începutul deceniului aparent imediată, a unui război nuclear declanșat de către superputerea sovietică. Pe de altă parte, în complementaritatea detensionării situației internaționale, până la mijlocul deceniului șase, C.I.A. reușise să colecteze suficiente date și informații referitoare la uzinele din Reșița: ceea ce interesa agenția americană în primul rând – în afara sistemului de apărare a acestora – erau așa-numitele P.S. (“probleme speciale”²⁷), adică sectorul secret care producea piese de armament (inițial pentru U.R.S.S.), respectiv capacitatea uzinelor de a se transforma din nou într-o unitate capabilă să producă armament în cazul izbucnirii unui război. În plus, între anii 1954–1956, toate societățile mixte româno-sovietice au fost desființate²⁸: în baza Hotărârii Consiliului de Miniștri nr. 864 din 10 iunie 1954, participația sovietică a fost răscumpărată de către statul român, astfel încât Sovrommetal și Sovromutilajpetrolifer au fost dizolvate, în locul lor fiind înființat Combinatul Metalurgic, Întreprinderea Minieră, respectiv Întreprinderea de Construcții și Montaje Metalurgice Reșița²⁹, care au fost plasate în subordinea directă a Ministerului Industriei Grele.

²⁶ Peter Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, 2nd edition (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 203.

²⁷ Central Intelligence Agency, *The Resita Metallurgical Combine*, Resita, 24 Aug. 1960, doc. no. RDP80T00246A055800200001-0, 1.

²⁸ *Istoria Românilor*, vol. X (București: Ed. Enciclopedică, 2013), 538.

²⁹ Arhivele Naționale ale României – Biroul Arhive Contemporane, *Fond Comitetul Central al Partidului Comunist Român – Secția Cancelarie – Hotărâri ale Consiliului de Miniștri*, dos. nr. 540/1954, 1–3.

THE REȘIȚA METALLURGICAL WORKS DURING THE
FIRST YEARS OF COMMUNIST RULE (1948–1955).
AN INTERPRETATION OF DOCUMENTS FROM THE
CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY'S ARCHIVE

Abstract

The present article brings forward a series of unedited facts and information regarding the situation of the Reșița industrial complex at the beginning of the communist regime in Romania. My interpretation is based upon the exploration of a wealth of recently declassified archival sources developed within the analysis department of the Central Intelligence Agency (C.I.A.) of the United States of America between 1948–1960. These documents have been elaborated through the exploitation of a wide range of primary sources, and their interpretation is capable of offering a new perspective upon the topic. After their nationalization (1948), followed by their transformation into Sovvroms (1949), the factories from Reșița have massively contributed with finished products to the payment of war repairs owed by Romania to the U.R.S.S. Also in this period, large amounts of weapons and military devices have been exported on a monthly basis to Moscow. Since the mid-1950s, after the establishment of the Reșița Metallurgical Combine following the Romanian government's repurchase of Soviet participation, the Reșița industrial complex has experienced an unprecedented expansion of production capacity, continuous development and diversification of its activities in relation to prewar standards, which transformed it, towards the end of the sixth decade, into one of the largest industrial complexes in South-Eastern Europe.

ASPECTE PRIVIND STAREA DE SPIRIT A POPULAȚIEI DIN JUDEȚUL TIMIȘ ÎN ANUL 1981

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: 1981, populație, Timiș, stare de spirit, nemulțumiri, aprovizionare

Keywords: 1981, population, Timiș, frame of mind, supplies

Începând cu anii 1980–1981 economia României a intrat într-o stare de criză care s-a agravat în perioada ce a urmat, căderea economică fiind provocată de scăderea productivității muncii, de tehnologia care începea să fie depășită în sectorul industrial, ani agricoli dificili din cauza condițiilor naturale, necesitatea achitării unor datorii externe (în urma unor negocieri dificile reușindu-se în anul 1981 reeșalonarea celor scadente), războiul dintre Irak și Iran care a dus la scăderea producției de petrol importată (cu repercusiuni asupra exporturilor românești de produse petroliere către țările capitaliste), balanța comercială deficitară. În consecință, conducerea de la București a decis să exporte produse alimentare pentru a obține devizele necesare, creșterea exportului de alimente ducând la o criză în aprovizionarea pieței interne.

Totodată, au fost luate și alte măsuri importante, precum impunerea unui regim de economii foarte drastic, sporirea controlului asupra importului de mărfuri spre piața internă, programul de autoaprovizionare teritorială, raționalizarea produselor alimentare de bază, prevenirea și combaterea speculei, interdicția cetățenilor să-și procure produse alimentare din alte zone decât din cea în care locuiau etc.¹

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com

¹ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu. 1965–1968. Geniul Carpaților* (Iași: Polirom, 2011), 247–274. Referindu-se la perioada respectivă, Constantin Boștină, secretarul personal al lui Nicolae Ceaușescu între anii 1980–1982, nota că practic programul masiv de investiții nu mai putea fi susținut; vezi Constantin Boștină, dialog cu Alice Barbu, S. R. Stăneascu, „Am fost secretarul personal al lui Nicolae Ceaușescu”. În *ochiul ciclonului* (București: Ed. Evenimentul și Capital, 2021), 53.

În privința aprovizionării populației cu produse agricole, încă din 13 decembrie 1980 a apărut *Legea privind constituirea, repartizarea și folosirea pe județe a resurselor pentru aprovizionarea*

În studiul de față ne-am propus să analizăm starea de spirit a populației din județul Timiș din anul 1981 așa cum este ea reflectată din rapoartele înaintate de către șeful Inspectoratului județean Timiș al Ministerului de Interne, colonelul Constantin Nica, către prim-secretarul Comitetului Județean PCR Timiș, Petre Dănică.²

În informarea din 29 ianuarie 1981 se arăta că din cauza cantităților reduse de făină repartizate de către Direcția comercială a județului Timiș, unele brutării din mediul rural au consumat o mare parte din cota primită, existând pericolul ca în lunile următoare ale trimestrului I să nu mai aibă din ce fabrica pâinea necesară. Alte brutării, printre care cele din localitățile

populației cu carne, lapte, legume și fructe, care prevedea că producția obținută în toate sectoarele agriculturii trebuia să asigure în fiecare județ îndeplinirea integrală a obligațiilor de livrare la fondul de stat a producției de carne, lapte și alte produse animaliere, de legume, cartofi și fructe, precum și realizarea unor cantități suplimentare de produse prin contractări și achiziții de la gospodăriile populației. Toți locuitorii din mediul rural și urban care dețineau terenuri agricole erau obligați să le cultive și să crească animale și păsări în vederea acoperirii nevoilor proprii de consum, precum și pentru crearea de disponibilități care să fie valorificate la fondul de stat sau la piață. Se preciza că produsele de carne, legume și fructe pentru consumul populației prin fondul pieței și celorlalte nevoi ale economiei naționale se asigurau din fondul de stat (constituit din producțiile livrate de unitățile agricole de stat, cele valorificate prin contractări și achiziții de către unitățile agricole cooperatiste, contractări și achiziții de la gospodăriile populației, resurse suplimentare realizate în fiecare județ). Legea evidenția că în raport cu depășirea sarcinilor de livrare la fondul de stat, nivelurile de consum, de desfacere și de livrare către fondul pieței se suplimentau, iar în cazul neîndeplinirii integrale a obligațiilor de livrare la fondul de stat, cantitățile prevăzute a fi repartizate din fondul de stat pe fiecare județ se diminuau proporțional cu gradul de neîndeplinire a sarcinilor de livrare a animalelor în viu, a laptelui și a produselor lactate, a legumelor și fructelor proaspete, vezi <http://legislație.just.ro>, accesat la 29 iunie 2021.

² Petre Dănică (1927–2001) era de profesie cazancier, devenind membru al PCR în anul 1946. A ocupat o serie de funcții politice ca secretar al Comitetului regional de partid Argeș, prim-secretar al Comitetului județean PCR Vâlcea, șef al Secției Cadre a C.C. PCR, adjunct al ministrului Comerțului Interior, prim-secretar al Comitetului județean PCR Timiș și președinte al Comitetului executiv al Consiliului popular al județului Timiș (13 iunie 1979–5 octombrie 1982). După eliberarea din această funcție, a fost președintele U.C.E.C.O.M. și vicepreședinte al Comitetului pentru Problemele Consiliilor Populare (până în 22 decembrie 1989), vezi Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, coord. Florica Dobre, *Membrii C.C. al P.C.R. 1945–1989 – dicționar* (București: Ed. Enciclopedică, 2004), 200–201, în <http://www.cnsas.ro>, accesat la 25 iunie 2020. Despre Petre Dănică, scriitorul Teodor Bulza, care lucra în perioada respectivă în aparatul Comitetului județean de partid își amintea: „...iar tovarășul Dănică a fost pentru Timiș reprezentarea absolută a incompetenței; în opinia mea, promovarea lui a ilustrat blocajul sistemului, crasa impotență a produșilor mediocri, ba submediocri, ajunși în funcții care i-au și expus, dar, mai ales, i-au compromis”. În folclor au rămas următoarele versuri: “În timpul lui Dănică/pâinea era mică”, vezi Teodor Bulza, *Umbra care mă însoțește* (Timișoara: Ed. David Press Print, 2016), 146.

Ianova, Checea etc., nu au primit niciun fel de repartitie, iar din această cauză conducerea întreprinderii P.E.N.C.O.P. Timișoara a luat hotărârea să reducă personalul muncitor din rândul brutarilor cu circa 150 de persoane, creându-se astfel o stare de spirit nefavorabilă, fapt pentru care unii, de naționalitate germană, au depus formele de plecare definitivă din țară, iar alții speculând această situație creată ar putea solicita aprobarea pentru plecarea definitivă din România.

Se preciza că în situația în care unele brutării vor fi desființate deoarece nu-și mai justificau existența, contractele de muncă ce vor fi desfăcute vor afecta oameni în vârstă înaintată, care nu se mai puteau recalifica, precum și pensionari de gradul III de invaliditate sau familii în care ambii soți erau încadrați ca brutari. Existau comentarii că au fost primite dispoziții pentru fabricare pâinilor de 1 kilogram și ½ kilogram, fapt ce ar duce la creșterea consumului specific și la scăderea productivității muncii.

Aspectele menționate au creat o stare de nemulțumire în mediul rural, îndeosebi în rândul personalului muncitor de la fermele zootehnice, stațiuni de mecanizare și șantiere, care nu dispuneau de cereale sau a pensionarilor și bolnavilor care au primit cantități nesatisfăcătoare de grâu. Este dat ca exemplu C.A.P.-ul Moșnița Nouă care a repartizat unui număr de 152 de membri câte 250 de kg de grâu, iar unui număr de 90 de pensionari câte 100 de kg de grâu, cantități insuficiente pentru satisfacerea cerințelor familiare.

Pe de altă parte, muncitorii de la șantierul T.C.I.F. din Moșnița Veche nepriemind pâine de la brutărie au afirmat că “se vor deplasa la Comitetul județean Timiș al PCR pentru a li se explica de ce nu primesc pâine”. Circula și zvonul că s-a primit dispoziție să se vândă zilnic numai 120 de kg de pâine, în timp ce pe raza comunei Moșnița Nouă erau în jur de 1000 de persoane care nu dispuneau de cereale.

Nemulțumiri au fost semnalate și în rândul locuitorilor din Jebel, unii dintre ei afirmând “că vor ajunge până la conducerea superioară de partid și de stat pentru că nici ei, nici copii lor nu pot merge la serviciu sau școală cu cartofi în geantă”.

Aceeași atmosferă era întâlnită și în localitatea Ciacova, unde anumite persoane nemulțumite făceau “unele afirmații tendențioase”. Astfel, unele elemente au început să facă aluzii la evenimentele din Polonia, considerând că și la noi “omul suportă multe dar când sunt deficitare alimentele de bază atunci te face să ieși la drumul mare și să treci la lucruri necugetate”.

Pe seama neajunsurilor din aprovizionare au existat comentarii și în rândul unor muncitori ai Secției din Peciul Nou a “Întreprinderii de prelucrare a lemnului”, care afirmau că “datoriile externe și exportul sunt cele care au cauzat această situație”.

La Deta cetățenii erau nemulțumiți în privința aprovizionării cu pâine, apreciindu-se că “se vor da numai câte 300 g de persoană, că nu va mai fi pâine albă și că nu se va mai vinde pâine proaspătă”.

Mai mulți muncitori de la punctul de lucru Lovrin al “Schelei de foraje ape termale” negăsind pâine după amiază și-au exprimat indignarea față de această situație, fiind menționat și faptul că zilnic 10–20 de persoane se perindă la Consiliul Popular din localitate cerând explicații în legătură cu lipsa pâinii în Lovrin.

Pe fondul neajunsurilor în privința aprovizionării cu alimente, în mediul rural, dar mai ales în cel urban se semnală fenomenul întârzierii zilnice la programul de muncă întrucât mulți oameni stăteau la rând la orele dimineții pentru procurarea laptelui, untului, pâinii și a altor produse. Aceștia considerau că “chiar cu riscul de a fi sancționați disciplinar sau administrativ nu părăsesc coada până nu-și procură laptele și pâinea”.³

Nota din 31 ianuarie 1981 evidențiază faptul că în urma unor restricții în furnizarea energiei electrice necesare procesului de producție la “Întreprinderea de mașini agricole” Timișoara a fost stabilit un nou program de lucru, aspect care a nemulțumit majoritatea muncitorilor din întreprindere, în rândul cărora circula “explicația” că noi care furnizăm curent electric în Ungaria și URSS “nu suntem în stare să ne asigurăm consumul propriu”.

În același context, existau nemulțumiri în rândul populației din mediul rural, unde furnizarea curentului electric se întrerupea zilnic, fiind afectați țărani cooperatori din localitățile Dumbrava, Răchita, Bodo, Vucova, afirmându-se “că furnizăm energie electrică pentru unele țări vecine în timp ce noi răbdăm și ne scoatem ochii că nu vedem pe unde călcăm”.

Pe fondul acestor nemulțumiri existau și unele interpretări “tendențioase” precum “așa ne trebuie dacă toți stăm cu mâinile în sân și nu facem nimic” sau “de când e țara asta nu au mers lucrurile mai prost”.

Totodată, se făceau comentarii pe seama realizărilor din agricultură, subliniindu-se faptul că exista un decalaj mare între acest sector economic și industrie. La Ferendia se evidențiază că C.A.P.-ul nu mergea bine pentru că oamenii nu erau plătiți în raport cu volumul de muncă depus. Se considera, de-altfel, în majoritatea cazurilor, că munca prestată în agricultură era slab plătită, motiv pentru care nu se recoltau de pe câmp cantitățile întregi de porumb, sfeclă și nici nu se adunau cocii.

Existau nemulțumiri și în legătură cu cantitatea și calitatea pâinii fabricate în mediul rural, în sensul că aproape fiecare pâine avea un minus de greutate de

³ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, *fond Comitetul județean P.C.R. Timiș*, d. 256/1982, f. 6–7.

200–250 g, aceasta nefiind nici coaptă suficient, pentru a fi mai grea la cântar, aspect semnalat îndeosebi în orașul Deta.

Nemulțumiri erau semnalate și datorită faptului că populația din mediul rural era nevoită, pentru a-și procura diverse obiecte electrocasnice necesare, să dea la schimb ouă și carne de porc, produse deficitare în acel moment, fapt ce constituia o măsură aberantă luată de către autoritățile comuniste.

Erau semnalate zvonuri și aprecieri că unele unități economice (printre care și I.T.A.) erau obligate să reducă personalul muncitor, care astfel “va rămâne pe drumuri”. Se constata că pe fondul acestor stări de spirit nefavorabile se făceau tot mai frecvent aluzii la evenimentele din Polonia, existând nedumeriri că într-un stat socialist se putea ajunge la crize economice, iar dacă se mergea tot așa “să nu ne mire dacă se ajunge și la noi ca în Polonia”. Se mai aprecia că nu ar surprinde pe nimeni ca și în România muncitorii “să-și deschidă ochii și să creeze organizații sindicale ca în Polonia”.

Unii cetățeni își exprimau fâțiș nemulțumirile la cozi, în mijloacele de transport în comun, la serviciu, creându-se o stare de agitație și de nervozitate pe fondul căreia orice încercare de combatere sau de înlăturare a exagerărilor era primită “cu ripostă colectivă”. Se constată îngrijorarea care exista în rândul multor persoane care se întrebau “unde vom ajunge oare dacă această situație continuă”⁴.

La începutul lunii februarie 1981 se semnalau, în continuare, comentarii și stări de nemulțumire în rândul populației privind cantitățile insuficiente din rețeaua comercială a unor produse alimentare solicitate zilnic (lapte, unt, carne, iar în mediul rural, pâine). Pe marginea acestei situații, unele persoane făceau diverse aprecieri și interpretări care generau stări de îngrijorare, subliniindu-se că situația economică în ultimele luni s-a înrăutățit de așa natură încât redresarea acesteia va necesita un efort deosebit în următorii ani.

Din cele afirmate de către diverse persoane din Timișoara, Lugoj, Făget și alte localități, motivele trebuiau căutate în “insuficiența unor produse industriale destinate exportului; calitatea necorespunzătoare a numeroase produse, care astfel sunt necompetitive; organizarea deficitară în producție și lipsă de disciplină; neglijarea sectorului agrozootehnic ca și al silviculturii care ar putea avea o pondere importantă în balanța schimburilor externe”.

Frecvent se făceau următoarele afirmații: “se impun măsuri deosebite și cu grijă în agricultură, fără abuzuri, căci lumea a cam părăsit pământul, lăsându-l să fie lucrat numai de oameni bătrâni, femei și nepricepuți”.

Pe de altă parte, în contextul tensionat al situației internaționale, din comentariile unor cetățeni se desprindea îngrijorarea asupra perspectivei,

⁴ Ibid., f. 8.

considerându-se că “instinctul maselor prevestește vremuri grele, cei doi mari se acuză reciproc de promovarea terorismului internațional și se țin atâtea conferințe care discută despre drepturile și libertățile omului”.⁵

În municipiul Timișoara, în unele situații, stările de nemulțumire legate de lipsa produselor alimentare de bază degenerau în “reacții necugetate”, așa cum s-a întâmplat la începutul anului la magazinele alimentare nr. 68 din Calea Buziașului și nr. 113 din Calea Girocului, unde au fost degradate bunuri din dotarea unităților comerciale respective de către cetățeni aflați la rând pentru procurarea produselor necesare.

În ziua de 4 februarie 1981, o parte dintre muncitorii care se aflau în schimbul III la “Întreprinderea pentru mecanizări în agricultură și industrie alimentară” Timișoara au părăsit locul de muncă cu o oră înainte de terminarea programului și s-au deplasat în grup pentru a sta la rând la magazinele alimentare în vederea aprovizionării cu o serie de produse alimentare.⁶

În “Nota” din 13 martie 1981 se sublinia că starea de nemulțumire se menținea în continuare, fapt ce determina “aprecieri eronate, interpretări tendențioase sau chiar manifestări ostile la adresa orânduirii social-politice”, toate generate de cantitățile insuficiente de produse agroalimentare existente în rețeaua comercială de stat (lapte, smântână, brânzeturi, făină albă și mălai, carne, ouă, ceapă, cartofi).

Se aprecia că în “magazinele alimentare rafturile erau pline doar cu băuturi alcoolice, conserve și borcane” (afirmații făcute la Timișoara și la Lugoj). Pe fondul acestor stări, se manifesta îngrijorarea ca “să nu vină o perioadă și mai grea, că nu știm ce se va alege de noi” sau “situația actuală este foarte sumbră și ne rezervă multe surprize”. Un pensionar din Lugoj mărturisea că “este atât de problematică ziua de mâine, când nu se găsește nimic, nici pe bani, că nici nu-ți mai face plăcere să trăiești”.

Se mai semnală faptul că tot mai multe persoane de diverse vârste și profesii din mediul rural sau urban se pronunțau pentru introducerea unor carțele sau procedee similare de desfacere a produselor deficitare către populație, argumentându-se că astfel “fiecare om al muncii ar avea asigurată rația ce i se cuvine”, s-ar evita cozile care se formau la ore foarte matinale (4–5 dimineața) la anumite magazine și s-ar da posibilitatea celor care lucrau în schimbul I să se aprovizioneze deoarece când acest schimb mergea la serviciu, magazinele nu erau încă deschise, iar pe când ieșea “nu mai găsesc nimic”, în timp ce “pensionarii stau de 3–4 ori la rând”.

Se manifesta nedumerirea lipsei de mărfuri care nu puteau fi stocate

⁵ Ibid., f. 9.

⁶ Ibid., f. 10.

(lactate-brânzeturi), în rândul multor oameni ai muncii constatându-se “o stare de nervozitate, comentarii vehemente și în general o stare de spirit nefavorabilă, semnalată la întreprinderi precum “Spumotim”, “Bega”, “Solventul”, “Electromotor”, “Întreprinderea de ciorapi”, “Arta textilă” etc.

În unele întreprinderi unde se lucra în mediu toxic, fapt pentru care personalul muncitor primea lapte pentru a fi consumat pe loc, au fost semnalate cazuri în care se renunța la acest lucru pentru ca laptele să fie dus acasă la copii, fiind periclitată astfel sănătatea muncitorilor.

În rândul unora dintre oamenii muncii de la “Întreprinderea mecanică Timișoara” exista temerea că “s-ar putea să ne pregătim de război și poate de aceea se fac atâtea economii”, considerându-se că “întoarcerea cu spatele la URSS s-ar putea să ne coste scump, căci ne putem trezi cu ei peste noapte” și că “neajunsurile actuale se trag de la lipsa de libertate în România”.

Unii dintre oamenii muncii de la “Institutul de sudură și încercări de materiale” afirmau că aceste dificultăți se datorau “incompetenței unor factori locali care se ocupă de aprovizionare”, iar alte persoane comparau, în “mod tendențios”, “situația alimentară prezentă cu cea din anii de după război” sau erau de părere că “tot ce e mai bun la noi, îndeosebi carnea și grâul, ia drumul străinătății”.

Se exprima și părerea că “sîntem datori și nu vom ieși din acest impas nici în următorii cinci ani; industrializarea prin licențe sau tehnologii îngheate mai multă valută decât posibilitățile noastre”, precum și temerea că “dacă se mai întinde mult coarda se pot întâmpla lucruri neprevăzute”.

Continuau să se manifeste nemulțumiri în legătură cu aprovizionare populației din mediul rural cu pâine, considerându-se că “nu este just să se facă deosebiri între oraș și sat privind calitatea pâinii, adică la oraș pâine albă iar la sat pâine integrală”, cazuri în acest sens fiind semnalate la Sănnicolau Mare și Tormac.

Pe fondul acestor neajunsuri, o serie de persoane recurgeau din nou la aluzii privind evenimentele din Polonia, considerându-se de către unii “că situația nu se îndreaptă nici la noi până nu se va întâmpla ca în Polonia”, sau că “la noi va fi mai rău ca în Polonia, că muncitorii nu se vor limita doar la greve pentru a-și dobândi drepturile”.⁷

Totodată, unii muncitori de la întreprinderea “Modern” apreciau că “acțiunile din Polonia sunt juste și corecte deoarece și acolo, o situație similară cu cea din țara noastră, a provocat o serie de evenimente”.

În documentele elaborate de către conducerea Inspectoratului județean Timiș al Ministerului de Interne se preciza că au fost semnalate și cazuri în

⁷ Ibid., f. 12.

care unele persoane bolnave, cărora li s-a prescris de medic un anumit regim alimentar, negăsind în magazine anumite produse ca unt, miere de albine, brânzeturi etc., “au avut manifestări de nemulțumire”.

În încheierea notei repective se sublinia că “Majoritatea acestor stări de nemulțumire, a aprecierilor și interpretărilor converg către stadiul nesatisfăcător de dezvoltare a agriculturii noastre în momentul de față, îndeosebi în sectorul zootehnic”.⁸

În nota din 25 iunie 1981 (unde există următoarea adnotare: “Tovarășe Prim Secretar Raportez: Rugăm după consultare, materialul să ne fie restituit”) se relatează că în Timișoara și în celelalte localități urbane ale județului, din cauza insuficienței unor produse alimentare, au reapărut în rețeaua comercială cozile mari la diferite magazine. Se menționau ca fiind deficitare laptele, untul, brânzeturile, carnea de porc, de pasăre, de vită, la care în ultimul timp s-a adăugat zahărul. În privința legumelor, se evidenția o îmbunătățire a aprovizionării, dar nu s-a ajuns ca unitățile comerțului de stat să satisfacă încă cerințele atât cantitative dar mai ales calitative ale cumpărătorilor.

Pe fondul acestei situații, în rândul consumatorilor se semnalau diverse comentarii și interpretări, stări de nemulțumire și îngrijorare. Astfel, un profesor universitar din Timișoara considera că pe lângă răsfrângerea crizei energetice și de materii prime, “noi fiind importatori de petrol, de minereu de fier și cărbune coxificabil ... cheltuielile nu pot fi compensate din industrie, care din păcate nu este decât parțial competitivă la extern ... fapt pentru care minusul în balanța comerțului exterior nu se poate compensa decât prin produse agro-alimentare, ceea ce a dus la penuria alimentară”. Acesta mai opinia că “această penurie este accentuată și de alți factori: organizarea deficitară a sectorului agricol, distribuirea haotică a alimentelor prin rețeaua comercială, atitudinea necivică a unor cumpărători care stochează alimentele”.

La rândul său un avocat aprecia că “la noi criza alimentară se adâncește și cetățenii la cozi devin tot mai nervoși și întrebători, – oare până când vor dura aceste lipsuri...”, fiind de părere că “modul cum este tratată problema alimentară de către conducere pare inexplicabil, iar aceasta cauzează ... popularității comuniștilor”.

Pe de altă parte, în rândul muncitorilor de la diferite întreprinderi timișorene se constata, în continuare, faptul că dimineața aceștia întârziu de la programul de lucru motivând că “au stat la rând pentru lapte, zahăr și alte alimente necesare copiilor”, iar unii dintre maiștri afirmau că “le era greu să le facă observații, fiindcă problema aprovizionării cu alimente devine din ce în ce mai grea, trebuind să stea mult la rând și după orele de serviciu ... iar astăzi dacă n-ai pe

⁸ Ibid., f. 13.

cineva care să stea la rând dimineața, nu te poți descurca”. Totodată se aprecia că “pe piață prețurile sunt foarte mari pentru că la aprozar nu se găsește aproape nimic, iar dacă totuși se găsește ceva, este vechi, bun de aruncat”.

Unii ingineri și maiștri considerau că nu exista o concordanță între “realizările despre care se spune la radio și televiziune că le avem, căci când te duci la piață sau la magazine nu găsești nimic (alimente), iar dacă-ți trebuie ceva, e necesar să mergi de cu noaptea la cozi”, subliniindu-se că “asta nu mai este nivel de trai așa cum se vorbește”.

În același context, comentând despre situația din zootehnie, un inginer care lucra într-un I.A.S., arăta că “deficitul mare în producția animalieră a unității se datora scăderii an de an a suprafețelor destinate pentru furajele animalelor și reducerea la jumătate a pășunilor, astfel că nu se poate asigura hrana necesară, ci doar a ½ din rația normală”. După opinia acestuia, “cu câte 1–2 I.A.S.-uri pe județ, care fac manopere ilegale pentru a se prezenta cu producții mari nu vom reuși să ridicăm niciodată producțiile globale în așa fel ca populația să aibă cele necesare”⁹.

Și în luna iunie s-au menținut aceleași deficiențe legate de aprovizionare, nemulțumirile devenind tot mai accentuate, unele degenerând în acte necugetate, comentarii negative, aprecieri și comparații “tendențioase” în legătură cu nivelul de trai din alte state sau chiar la manifestări ostile la adresa politicii interne a partidului și statului român. Se arăta că pe raza municipiului Timișoara continuau să se formeze la magazinele alimentare aglomerări încă de la “ore nocturne” în vederea procurării zahărului, produs care se livra în cantități insuficiente. În aceste împrejurări apăreau certuri, vociferări, uneori chiar busculade, ceea ce dădea naștere la stări tensionate, atât în rândurile celor care stăteau la cozi, cât și a locatarilor din imobilele învecinate a căror odihnă era perturbată. Se mai semnalau invective, injurii la adresa organelor locale și centrale de partid și de stat, a factorilor responsabili de această situație, mai multe persoane punând, tot mai accentuat, întrebări privitoare la “cine este vinovat de această situație alarmantă”; “până când va mai dura această lipsă de alimente”; sau “de ce conducerea superioară de partid și de stat nu ia măsuri de raționalizare a desfacerii acestor produse către populație pe bază de cartele, tabele, abonamente sau orice alte forme care să asigure fiecărui cetățean procurarea de produse și să elimine aceste cozi interminabile”.

Provocau, de asemenea, nemulțumiri prețurile extrem de ridicate la care se vindeau pe piața particulară unele produse ca roșiile, cartofii, zarzavaturi, fructe, brânză etc., fapt ce permitea aprovizionarea îndeosebi a celor care dispuneau de venituri mai consistente. O astfel de persoană afirma: “noi nu ne

⁹ Ibid., f. 26.

plângem căci avem salarii mari și, în general, ne permitem să ne aprovizionăm de la particulari, dar e mai greu pentru ceilalți. De ar fi măcar pace dar situația e atât de încordată încât butoiul de pulbere e gata să ia foc”.

O turistă străină aflată în vizită la rudele sale din Timișoara afirma: “ceea ce am văzut aici mă îngrozește pur și simplu, condiții inacceptabile și inumane. Pentru mama mea care este bolnavă totul este o problemă, aprovizionarea cu lemne, lipsa de apă potabilă, de hârtie igienică, de o lămâie în casă, nu mai vorbesc de carne, zahăr și produse lactate care sunt de primă necesitate pentru oameni bolnavi și în vârstă”.

La rândul său, un lucrător comercial de la un magazin de lactate din Timișoara afirma: “îți este milă să te uiți cum oameni peste 80 de ani, femeii cu copii mici în brațe stau la coadă de la 3–4 dimineața iar unii nici nu apucă să cumpere. Toate acestea nu vor avea un sfârșit bun, dacă nu se iau măsuri”.

Nemulțumiri despre modul cum decurgea aprovizionarea populației au fost semnalate în rândul personalului muncitor de la “IPROTIM”, “Electromotor”, “Centrul de cercetări Titan”, filiala Timișoara și alte întreprinderi, unde a fost sesizată în rândul oamenilor muncii o stare de oboseală cauzată de orele de stat la rând pentru procurarea de alimente.

Un inginer de la “IPROTIM”, făcând referire la unii factori de răspundere din domeniul aprovizionării se întreba: “ce vor aștia de întind coarda prea tare și abuzează prea mult de răbdarea oamenilor, ce așteaptă să înceapă și la noi ca în altă parte”.

Neajunsurile menționate se constatau și în localitățile de pe raza județului Timiș, unii locuitori din Lugoj afirmând că: “avem probleme mari cu mâncarea, mai rău ca după război”.

Pe fondul acestei crize, au fost semnalate situații în care mașini pline cu roșii aduse din județul Dolj au fost pur și simplu asaltate de cetățeni, aceștia fiind de acord cu orice preț în vederea cumpărării produselor.

În același timp, la o unitate alimentară din Jimbolia, distribuindu-se zahăr și existând “o aglomerare de circa 500 de persoane”, s-a creat o busculadă cu vociferări, injurii și loviri, în urma cărora o tânără de 15 ani a fost efectiv călcată în picioare, fiind transportată la spital. În disperare, s-a recurs la spargerea ușii de la magazia unității și a unui geam, miliția intervenind pentru restabilirea ordinii, iar pentru calmarea spiritelor s-a dispus vânzarea întregii cantități de zahăr existentă în depozit, respectiv 1250 kg.

Tot la Jimbolia, magazinierul de la O.C.L. (Organizația Comercială Locală, n.a.) Alimentara a fost oprit pe stradă și interelat de un grup de femei, iar un alt grup de femei împreună cu copiii s-a deplasat la domiciliul directorului I.C.S. (probabil Întreprinderea de Comerț de Stat, n.a.) pentru a-i solicita zahăr.

Nemulțumiri similare au fost consemnate și în orașul Deta, îndeosebi în

rândul muncitorilor de la “Fabrica de placaj și furnir”, unde se resimțea lipsa zahărului și pâinii, cantitățile de făină livrate în acest scop fiind insuficiente. Totodată, aici zahărul și pâinea se desfăceau către populație pe bază de tabel, dar au fost semnalate tendințe din partea lucrătorilor comerciali ca sub diverse pretexte să nu livreze aceste produse tuturor locuitorilor orașului, motiv pentru care unii cetățeni s-au adresat primarului localității. Se vehicula și zvonul scumpirii alimentelor. Aceeași stare de spirit era întâlnită în vara anului 1981 și în localitățile timișene Sânnicolau Mare, Cărpiniș, Nădrag etc.¹⁰

La magazinul alimentar “1 Mai” de pe Bulevardul Republicii din Timișoara în timp ce se desfăcea către populație zahăr a început și comercializarea puilor de găină, fapt ce a creat agitație și nervozitate în rândul cumpărătorilor, care cereau să nu se vândă mai mult de un pui de persoană. În urma conflictului dintre lucrătorii comerciali și cumpărători, aceștia din urmă au început în mod spontan să țopăie sacadat din picioare și să strige în cor: “Vrem mâncare”. Trebuie subliniat că prim-secretarul Comitetului județean PCR a adnotat pe marginea notei: “Rog măsuri de aprovizionare mai bună”.¹¹

Și în rândul personalului muncitor din “Întreprinderea mecanică” Timișoara se menținea starea de nemulțumire legată de aprovizionarea cu produse agroalimentare, făcându-se comentarii negative și “uneori chiar dușmănoase”.

Astfel, Pobega Olimpiu, tehnician în cadrul atelierului de proiectare afirma că: “ăștia care își bat joc de viața muncitorilor și a noastră în general ar trebui împușcați”, iar Ursu Dana, desenator, s-a exprimat ironic la adresa partidului și statului, declarând: “se are grijă de oamenii muncii să nu primească colesterol fapt pentru care ar trebui să le mulțumim”.

Unele persoane, în comentariile lor, apreciau că una din cauzele proastei aprovizionări o constituia faptul că factorii responsabili se aprovizionau pe căi diferite și nu resimțeau astfel greutățile existente pentru procurarea alimentelor de bază. Inginerul Emilian Pavel afirma că “nu am văzut nici un șef să stea la coadă la zahăr și carne cu atât mai mult un director sau alt soi ... se pune problema de unde se aprovizionează și cum pot cunoaște situația reală a populației”.

Peter Ladislav, tehnician, declara că “nu găsim produsele de strictă necesitate, fapt ce marchează sfârșitul acestui regim. În Ungaria așa ceva nu se poate întâmpla acolo populația s-ar răzvrăti pe când românii sunt lași și se mulțumesc să fure statul, cred că răbdarea a ajuns la limită”.

Și în rândul personalului de cercetare din cadrul “C.C.S.I.T.M.R.T.U.” Timișoara (Centrul de Cercetări Științifice și Inginerie Tehnologică pentru Mașini de Ridicat și Transport Uzinal) era întâlnită aceeași stare de spirit,

¹⁰ Ibid., f. 29–30.

¹¹ Ibid., f. 43.

inginerii Nicoară Ion și Moș Mihai fiind nemulțumiți în legătură cu poziția presei care nu dădea “nici o explicație a situației privind aprovizionarea cu produse, a cauzelor care conduc la situația de fapt”. Aceștia erau de părere că un reprezentant al Comitetului județean PCR Timiș trebuia să dea explicații privind înrăutățirea aprovizionării, degradarea calității pâinii și chiar a apei. Inginerul Kosicov Eugen aprecia că “ne apropiem de o criză economică ca în Polonia și chiar mai profundă și din care vom ieși mai greu decât polonezii”.¹²

Criza aprovizionării cu produse agroalimentare a continuat și în toamna anului 1981, motiv pentru care multe persoane erau de părere că “ar trebui procedat și cu aceste produse deficitare ca în cazul zahărului și al uleiului, adică livrarea lor în mod rațional prin micșorarea de comenzi”. Persistau nemulțumirile și în mediul rural privind cantitățile reduse de zahăr și ulei repartizate de persoană, iar în rândul populației din Recaș se considera că “aceasta este o nedreptate și o inegalitate față de cei de la oraș, contrară prevederilor Constituției”.

La Diniaș, Dumbrava, Ohaba desfacerea pâinii se făcea în continuare deficitar, iar în unele zone ne colectivate țărani întâmpinau greutăți în procurarea unor unelte agricole (fier de plug, potcoave, caiele), precum și materiale de construcții (var, ciment, cărămidă).

Un intelectual din localitatea Deta aprecia că “în țara noastră lucrurile merg tot mai prost, căci se contractează totul la export pentru achitarea datoriilor externe, iar poporul suferă, căci din acest impas se iese pe spinarea lui”, iar un altul afirma că “în curând vom da și noi faliment ca și polonezii, căci ne ținem de ședințe festive, de congrese, cheltuim bani peste bani cu zaiafete și nu avem ce mânca”.

Continuau să se semnaleze nemulțumiri și în rândul membrilor cooperatori din unele comune (de exemplu, C.A.P. Diniaș) pentru faptul că, din diverse motive, nu s-au achitat acestora drepturile bănești pe anul în curs, deși “se spera acest lucru în cinstea zilei de 23 August 1981”, motiv pentru care mulți tractoriști în loc să iasă la munca câmpului preferau curse de transport clandestine, îndeosebi de lemne pentru a-și câștiga existența.

În mediul urban nemulțumirile muncitorilor (de la “Întreprinderea 1 Iunie”, “Întreprinderea textilă Timișoara”, “Întreprinderea de reparații auto” etc.) erau legate și de faptul că din diverse motive (lipsa materiilor prime, de piese de schimb, de comenzi ferme de lucrări etc.) câștigurile realizate de către aceștia erau diminuate față de cele din anii precedenți.

Totodată, după apariția Decretului 216/1981 privind majorarea prețurilor la apartamentele proprietatea personală contractate prin stat, se constatau vii

¹² Ibid., f. 44.

nemulțumiri în rândul celor peste 3.800 de oameni ai muncii de pe raza municipiului Timișoara, care conform prevederilor noului act normativ erau nevoiți să plătească prețuri majorate cu 23% față de cele fixate inițial. În aceste condiții au fost semnalate multe cazuri de refuz a acceptării angajamentelor de recepționare a apartamentelor.

De asemenea, și publicarea Decretului nr. 205/1981 privind condițiile în care se puteau cumpăra diverse produse din rețeaua comercială de stat a creat nemulțumiri în rândul multor persoane, cărora resursele materiale de care dispuneau nu le mai conferea posibilitatea de a-și cumpăra unele bunuri cu achitarea integrală a contravalorii.

În finalul documentului se subliniază că acestor nemulțumiri enunțate se adăugau altele determinate de reducerile de personal, furnizarea cu întreruperi a energiei electrice, termice și a apei menajere, îndeosebi a celei calde, deși taxele aferente se încasau cu regularitate de către întreprinderile de specialitate, precum și scumpirea recentă, din nou, a transporturilor locale și a altor servicii.¹³

Incidente legate de desfacerea de produse de strictă necesitate au avut loc și în toamna lui 1981. Astfel, la Jamu Mare locuitorii erau nemulțumiți de modul în care se realiza aprovizionarea cu pâine (unii figurau pe tabelele aflate la gestionară, iar alții nu), creându-se și o busculadă în urma căreia o femeie a fost călcată în picioare, necesitând îngrijiri medicale datorită leziunilor căpătate. Se arăta că în urma incidentului, unele persoane au făcut comentarii negative în legătură cu măsurile de raționalizare a produselor alimentare.¹⁴

Nota din 7 noiembrie 1981 semnală unele comentarii și situații care produceau în rândul cetățenilor stări de îngrijorare și de incertitudine. Astfel, mai multe persoane din Lugoj apreciau că “Pe zi ce trece se întâmpină tot mai multe greutăți în procurarea unor produse agro-alimentare, se mențin în continuare cozile, în magazine nu se găsesc mărfuri iar începând cu 1 ianuarie 1982 se vor scumpi toate alimentele și produsele”. În Timișoara existau discuții în legătură cu “dispariția din magazine a conservelor de carne, pateu și altele”, apreciindu-se că “odată cu venirea frigului situația aprovizionării va fi și mai grea, iar lumea umblă de colo-colo poate va reuși să cumpere câte ceva”. În rândul cetățenilor din municipiul de pe Bega tot mai frecvente erau părerile privitoare la faptul că “țărani sunt obligați să contracteze porcii și astfel nu va mai exista posibilitatea ca cetățenii să-și mai cumpere porc pentru iarnă”. De asemenea, se considera că

¹³ Ibid., f. 75. În rândul unei părți a personalului muncitor de la “Centrul Teritorial de Calcul electronic” Timișoara se aprecia că “la ora actuală, pe lângă lipsa de alimente, desființarea ratelor și scumpirea apartamentelor nu sunt măsuri deloc bine venite”.

¹⁴ Ibid., f. 81.

“în prezent a devenit imposibilă creșterea porcilor și păsărilor, deoarece nu mai vinde nimeni porumb”.

În rândul locuitorilor din mediul rural exista temerea legată de impunerea obligației de a contracta porci, lăsându-se numai unul pentru familie “și din acest motiv țăranii vor să taie porcii înainte de a se face înregistrarea lor”.¹⁵

În contextul măsurilor de raționalizare a consumului de alimente, cantinele institutelor de învățământ superior au primit repartiții “care reduc la mai mult de jumătate cantitățile de alimente din anii precedenți”. Din informații neverificate, rezulta că unii studenți români din Centrul Universitar Timișoara intenționau să redacteze un memoriu care să fie semnat de 500 de colegi și înaintat Comitetului județean PCR Timiș. De asemenea, între studenții români și străini ar fi intervenit unele înțelegeri ca în cazul în care s-ar impune acțiuni de masă în scop revendicativ, acestea să fie inițiate și conduse de către studenții străini deoarece aceștia erau mai puțin expuși la măsurile care urmau să fie luate de către autorități. În notă se arăta că Securitatea a luat măsuri de intensificare a “activității de cunoaștere și aprofundare a informațiilor respective”.¹⁶

Starea de nemulțumire s-a menținut în ultimele două luni ale anului 1981. Astfel, unii dintre muncitorii de la sectorul zootehnic al C.A.P. Ciacova considerau că nu le era suficientă cantitatea de pâine ce li se distribuia, trebuind a se reveni asupra acestui lucru, pentru că “altfel vor duce la primărie tractoarele și animalele spre a fi îngrijite de cei care conduc”.

Din unele comentarii se desprindea îngrijorarea că “prin măsurile întreprinse mulți producători de la sate au fost determinați să nu mai vină la piață”, apreciindu-se că “în primăvara noului an lipsa de alimente se va accentua”.

Unii cetățeni, atât din mediul rural cât și din cel urban, apreciau că noile reglementări “vor determina sătenii să nu mai crească porci și păsări decât pentru consumul familiei, întrucât nu au cum să-și procure porumb pentru furajare, lotul individual repartizat cooperativelor fiind prea mic pentru a putea să producă furajele necesare”. Pe acest temei se exprimau păreri că “ar trebui să se procedeze ca în țările vecine, Ungaria și Bulgaria, unde țăranii dispunând de loturi cu o suprafață mai mare asigură producții suplimentare de carne și lapte atât pentru stat cât și pentru piața liberă”. Era subliniată și îngrijorarea că lipsa porumbului de pe piață din toamna lui 1981 “va determina pe mulți țărani să nu mai contracteze animale și vor renunța să mai crească”, ceea ce va duce în 1982 la scăderea efectivelor de animale.

În localitățile Satchinez, Parța, Denta etc. “în rândul locuitorilor era semnalat refuzul de a vinde porci la prețul maximal al pieței ori să-i vândă la prețul

¹⁵ Ibid., f. 82.

¹⁶ Ibid., f. 87.

de achiziții, afirmând că pentru creșterea lor au cumpărat porumb de pe piața liberă cu 78 de lei/kg și de aceea preferau să-i taie și să vândă carnea la 30–40 lei/kg ori să o conserve pentru a fi vândută în primăvară”.¹⁷

Nota din 15 decembrie 1981 semnalează “că pe fondul evenimentelor din Polonia, au fost exprimate unele stări de nemulțumire în rândul populației municipiului Timișoara”, cauzate de deficiențele existente în aprovizionarea populației cu energie electrică, cu butelii de gaz și cu unele alimente deficitare (unt, brânzeturi, carne etc.). Circulau unele zvonuri potrivit cărora după 1 ianuarie 1982 uleiul și zahărul vor fi livrate din nou “la liber, dar fără posibilități de aprovizionare a magazinelor alimentare cu cantități majorate de produse, deci implicit se va ajunge din nou la cozi”. În acest sens se comenta că dacă “se va ajunge din nou la liber înseamnă că statul nu are posibilități de a asigura rațiile actuale, ceea ce este foarte grav”. Un alt zvon arăta că, începând cu anul 1982 “pensionarii care au copii nu vor mai primi pensie, urmând a fi întreținuți de copii lor, iar cei care nu au copii vor primi un minim ajutor de bătrânețe însă vor fi îndrumați către casele de bătrâni”.¹⁸

Situația reală legată de aprovizionarea populației județului Timiș cu produse alimentare de bază era cunoscută de către forurile politice decizionale ale județului. Astfel, documentul intitulat “Notă cu privire la unele probleme de aprovizionare a populației și pentru care se solicită sprijinul organelor centrale” redactat de către conducerea Comitetului județean de partid, evidențiază că repartițiile acordate recent pentru aprovizionarea populației județului Timiș pe trimestrul IV al anului 1981 la principalele produse agroalimentare prezintă “unele scăderi atât față de cele inițiale stabilite prin plan cât și față de realizările aceleiași perioade din anul 1980”. Se arăta că în acel moment se întâmpinau unele greutăți determinate de insuficiența unor produse, fapt pentru care nu se putea asigura o continuitate în desfacere și pentru care se solicita sprijinul central.

O primă problemă o constituia laptele și produsele din lapte, repartițiile pe trimestrul al IV-lea fiind mai mici față de cele inițiale cu 65.000 hl în echivalent lapte (circa 30%) și cu 72.000 hl (cca 33%) față de realizările anului precedent. Dacă se avea în vedere recalcularea acestora în conformitate cu prevederile Legii 13/1980, pe luna noiembrie se asigura numai 32.000 hl față de realizările anului trecut de 83.000 hl. Din această cauză, pentru a putea asigura laptele la nivelul lunilor anterioare și a aceleiași luni din anul trecut, respectiv 24.000 hl, s-a recurs la diminuarea cantităților de produse lactate, unt și brânzeturi, “astfel că nu se desfăcea către populație în luna respectivă nici o cantitate de smântână

¹⁷ Ibid., f. 88.

¹⁸ Ibid., f. 73.

și frișcă, doar 16 t de unt (față de 164 t în noiembrie 1980) și 31 t de brânzeturi (față de 148 t în anul anterior)". Autoritățile județene solicitau, în acest context, sprijinul organelor centrale pentru suplimentarea unor cantități de unt și brânzeturi.

La carne și produsele de carne repartițiile inițiale au fost diminuate, astfel "că față de 1302 t de carne desfaceri în noiembrie 1980, după recalcularea repartiției primite pe această lună, vom consuma circa 1020 t".

La preparatele din carne, repartiția a fost redusă la 3190 t față de 3910 t cât erau prevăzute inițial și 3.739 t realizate în 1980, existând presiuni din această cauză din partea populației, autoritățile neputând asigura continuitatea la vânzare "cu toate măsurile luate de așezare cât mai echitabilă pe teritoriu".

La ouă repartiția trimestrului IV a fost redusă la "11.065 de mii de bucăți față de 17.000 de mii de bucăți stabilită inițial prin plan și față de 13.830 de mii de bucăți realizată în anul trecut, când de asemenea cererea a fost satisfăcută numai parțial".

La slănină-untură repartiția a fost redusă la 210 t (cantitate care a fost realizată aproape în întregime la data respectivă) față de 535 t inițial și 602 t în anul 1980.

Se sublinia că golurile existente în aprovizionarea cu produsele menționate mai sus determinau o cerere sporită de lapte praf, margarină, conserve de carne și de pește (care, de asemenea, nu satisfăceau cerințele), solicitându-se în consecință și suplimentarea acestora.

Se mai menționa că în acordarea repartițiilor pentru aprovizionarea populației din județul Timiș, orașele Jimbolia, Deta, Sănnicolau Mare au fost considerate orașe agroindustriale și, în consecință, nu s-a luat în calcul nici personalul muncitor din aceste localități, iar la unele produse (zahăr, ulei) acestea au fost asimilate cu localitățile rurale (se preciza că în cele trei orașe lucrau peste 20.000 de oameni ca personal muncitor în întreprinderi industriale).¹⁹

Nemulțumiri au existat și în domeniul medical. Astfel, o notă (purtând adnotarea șefului Inspectoratului județean M.I.; "Rugăm după studiu să fie restituit") preciza că un grup de medici din centrele universitare Cluj, Iași, Târgul-Mureș, Timișoara, Craiova, precum și de pe raza teritorială respectivă, au adresat o scrisoare către ministrul Sănătății, profesorul Eugen Proca, prin intermediul postului de radio "Europa Liberă", în care se arăta că activitatea întregului personal sanitar și medical de pe teritoriul întregii țări era coordonată și controlată de către Centrul Universitar București până în cele mai mici detalii, fiind astfel încălcată autoritatea celorlalte centre universitare și a spitalelor teritoriale respective. Astfel, numai la imboldul Centrului Universitar

¹⁹ Ibid., f. 96.

București se organizau conferințe importante, examene de primariat sau promovări superioare. Autorii scrisorii se întrebau de ce exista această centralizare care știrbea inițiativa, autoritatea și independența celorlalte centre universitare.

A doua nemulțumire era legată de faptul că deși lucrau zilnic aproape 14 ore, câteodată și mai mult, erau plătiți doar pentru 7 ore, iar pentru rest erau acordate doar 10–15% din drepturile cuvenite.

A treia nemulțumire era determinată de reducerea substanțială a importurilor de medicamente, medicii fiind obligați să prescrie medicamente românești care, în unele cazuri, nu erau eficiente. În aceste condiții, tratamentul bolnavului nu se putea face conform diagnosticului, trebuind “să adaptăm noi diagnosticul la medicația existentă în farmacii”.

Autorii scrisorii erau surprinși că o serie de medici, unii dintre ei de mare reputație, apăreau la televiziune, radio sau în presă și căutau “să adapteze medicina la criza economică prin care trecea România, medicina fiind luată drept paravan și sub ideea de îmbunătățire a alimentației raționale”, aducându-se “așa-zisele argumente științifice împotriva așa-zisului exces în consumul de carne, ouă, lapte, grăsimi”.

Ministrul Sănătății era rugat să întreprindă demersurile necesare pentru a fi recunoscută autoritatea juridică și științifică a centrelor universitare din țară în conformitate cu prevederile legislative, nerespectate în practică, să se atribuie fiecărui cadru medical-sanitar o retribuție bănească corespunzătoare, conformă calității și cantității muncii prestate, să nu se mai admită reducerea importului de medicamente (așa cum se preconiza și pe viitor). Dimpotrivă, se solicita să se completeze și să se diversifice medicația existentă în România și cu medicamente fabricate în străinătate. Se cerea să nu se mai admită justificarea dificultăților economice cu ajutorul unor criterii, “pseudo-științifice”, să se respecte integritatea medicului și a științei medicale.

În încheierea scrisorii autorii săi cereau: “Vă rugăm să păstrați autoritatea de ministru al sănătății publice, chiar dacă de cele mai multe ori, veți fi nevoit să știrbiți autoritatea unuia sau altuia din corifeii regimului care se crede atotștiitor, probabil călăuzindu-se după lozinca “Partidul e în toate”. Scrisoare purtând semnătura “Un grup de medici din Republica Socialistă România” era datată pe 5 februarie 1981.²⁰

Concluzionând, la începutul anilor '80 ai secolului trecut România a intrat într-o perioadă de criză economico-financiară, fenomen care a avut repercusiuni negative asupra nivelului de trai al populației. Rapoartele șefului Inspectoratului județean Timiș al Ministerului de Interne către prim-secretarul Comitetului județean Timiș al PCR din anul 1981 evidențiau starea de

²⁰ Ibid., f. 18.

nemulțumire a populației județului față de slaba aprovizionare cu pâine (care de multe ori, în special în mediul rural, era de proastă calitate), lapte, smântână, brânzeturi, zahăr, carne, ouă, făină albă, mălai, ceapă, cartofi etc. Lipsa acestor produse alimentare de primă necesitate din rețeaua comercială de stat a determinat cozi imense în fața magazinelor de profil, stări tensionate care au dus și la incidente (Timișoara, Jimbolia etc.), remarcându-se oboseala oamenilor obligați să întârzie la locurile de muncă pentru a-și putea procura cele necesare traiului. Penuria alimentară i-a afectat din plin și pe cei bolnavi care trebuiau să urmeze un anumit regim alimentar.

Starea de nemulțumire s-a agravat și datorită întreruperii furnizării curentului electric, apei calde, căldurii, precum și lipsei buteliilor de aragaz, la care s-a adăugat scăderea salariilor muncitorilor din cauze independente de voința lor (lipsa materiilor prime, de piese de schimb, de comenzi ferme de lucrări etc.).

Situația s-a tensionat și în urma unor hotărâri luate la nivel central, precum majorarea prețurilor la apartamentele proprietate personală contractate prin stat, decizie care i-a afectat pe numeroși timișoreni.

Măsurile de raționalizare a alimentelor luate de către autorități i-a afectat și pe studenții din Centrul universitar Timișoara, cantinele universitare primind cantități mai mici de produse alimentare. Informațiile deținute de către organele de securitate evidențiau că această situație a creat nemulțumiri în rândul studenților, existând și alternativa unor acțiuni revendicative, drept pentru care Securitatea și-a intensificat acțiunile de supraveghere în mediul universitar timișorean.

Din documentele Inspectoratului județean Timiș al Ministerului de Interne reiese faptul că locuitorii județului au identificat printre cauzele crizei alimentare exportul de cereale și carne în vederea achitării datoriei externe a României, deteriorarea situației din industrie (calitatea slabă a produselor), organizarea deficitară a sectorului agricol (țărani primeau o retribuție mică, lipsa brațelor de muncă etc.), incompetența factorilor de răspundere din sectorul comercial, corupția etc., iar ca o soluție disperată propuneau introducerea cartelelor și pentru alte alimente de bază. Trebuie subliniat faptul că se făcea analogie între situația din România și cea din Polonia, existând voci care afirmau că exista pericolul ca lucrurile să degeneze ca și la polonezi.

Criza alimentară era recunoscută și de către autoritățile județene de partid, care într-un document destinat conducerii centrale de partid subliniau că reparațiile produselor alimentare de bază erau mai mici față de cele prevăzute în plan, precum și cele alocate în anul 1980, solicitându-se suplimentarea acestora. Din document se mai desprinde și faptul că, în ciuda măsurilor de raționalizare, nu s-a reușit o aprovizionare neîntreruptă, existând în consecință presiuni din partea populației județului Timiș.

Pe acest fond de nemulțumiri, un grup de medici români, printre care și timișoreni, au expediat, prin intermediul postului de radio “Europa Liberă”, o scrisoare adresată ministrului Sănătății, Eugen Proca, în care își exprimau nemulțumirea față de salariile mici din sistemul sanitar românesc. În același timp, atrăgeau atenția asupra unui fapt grav care aducea prejudicii actului medical, respectiv reducerea substanțială a importului de medicamente, solicitând reluarea acestuia. Semnatarii scrisorii contestau programul alimentației raționale preconizat în anul respectiv de către regimul comunist de la București, socotind argumentele aduse în favoarea acestuia ca fiind pseudo-științifice, în spatele acestora autoritățile urmărind să folosească medicina drept paravan pentru acoperirea crizei economice. Reținem și solicitarea respectării integrității profesionale a medicului și a științei medicale, precum și ironizarea cultului personalității.

Trebuie sublinat că documentele elaborate de către conducerea Inspectoratului județean Timiș al Ministerului de Interne au reușit să surprindă corect (în ciuda unor clișee precum comentarii “tendențioase”, “dușmănoase” etc.) tabloul crizei alimentare care a izbucnit în România (implicit în județul Timiș) la începutul anilor '80 ai secolului al XX-lea, evidențiind efectele ei, precum scăderea accentuată a nivelului de trai, starea de nemulțumire, de incertitudine a majorității populației.

ASPECTS CONCERNING OF THE POPULATION'S FRAME OF MIND IN TIMIȘ COUNTY, IN 1981

Abstract

At the beginning of the 80s the last century, Romania passed through a crisis with negative results on the population's living standard. The notes I have examined in the present study, belonging to the chef of the Inspectorate of the Internal Affairs Ministry, sent to the prime-secretary of Timiș County Committee of the Romanian Communist Party in 1981, realistically expressed the population's dissatisfaction for the law supplies with most needed food (bread, milk, cream, cheese, sugar, meat, eggs, white flour, corn flour, onion, potatoes, etc.); the lack of those ones in public shops generated immense files in front of the them, strains and incidents (Timișoara, Jimbolia), and mainly the people's tiredness for needing to be late for their jobs to secure what they needed. Stoppage of electricity, warm water, and heat, etc. came to fulfill the people's dissatisfactions.

It is extremely important that people than drew a parallel between the situation in Romania and the one in Poland, and there were voices to assert that the things were at risk to degenerate like in Poland.

The authorities felt concern about a letter that a group of Romanian physicians, including ones from Timișoara, sent by means of radio “Radio Free Europe”, to minister of

Health, Professor Eugen Proca. The signatories expressed their dissatisfaction concerning the low salaries in the Romanian health system at the time, the substantial diminution of medicaments importing that prejudiced the medical aid, and required for its resuming. They also contested the rationing program the Romanian Communist regime provided for, underlining that the Romanian authorities wanted to use medicine as a screen to cover the economic crisis.

A grey picture of Romania of the 80s in the 20th century results from analyzing the papers above, a picture brought in light just by one of the institutions of power of the Communist regime.

DE CE ESTE BANATUL ALTFEL...

Rudolf Gräff

Cuvinte cheie: Banat, Imperiul Habsburgic, schimbări structurale

Keywords: Banat, Habsburg Empire, structural changes

Am preluat de la profesorul Lucian Boia¹, întrucât mi s-a părut potrivită pentru o scurtă prezentare a principalelor trăsături ale Banatului, sintagma din titlul unei cărți pe care a publicat-o în urmă cu câțiva ani. Scriu aceste rânduri în vremea Pandemiei. Noul Corona Virus ne-a țintuit în casele noastre, pe cei care am avut noroc (cel puțin până acum) să fim în casele noastre. El produce modificări comportamentale. Cuvântul de ordine este, pe bună dreptate, să limităm răspândirea virusului și astfel a infecțiilor. Oamenii au cam înțeles acest lucru și s-au purtat disciplinat, așa cum este și normal, cu excepția, pe de o parte, a unor comunități care, din pricina lipsei de educație, au rămas sărace (chiar dacă unii membri s-au îmbogățit) și nu au putut înțelege de ce modul lor de viață trebuie dintr-odată schimbat, dar și, pe de altă parte, a unor instituții – mai bine spus, a unor diriguitori de instituții – care au crezut că în goana după capital politic (și după bani) se pot bizui pe o altă instituție venerabilă, ce se bucură de multă încredere din partea populației, punând la cale în felul acesta o încălcare a dispozițiilor de protejare a populației. Noroc că populația s-a dovedit mai matură decât șefii de instituții... Și chiar cu excepția unora care până mai ieri treceau drept mari reformatori sau mari prieteni ai UE și ai SUA (și ai valorilor ce caracterizează lumea euroatlantică), personalități care, prin poziționările lor, nu fac decât să sufle vânt în pânzele societăților totalitare ce ne înconjoară. În aceste condiții există totuși oameni care își văd de treaba lor, încrezători că lucrurile se vor așeza la un moment dat, că după ce vom mulțumi medicilor și întregului personalului sanitar, polițiștilor și tuturor celor implicați în această luptă contra virusului, ne vom relua viața și ocupațiile, oameni care se gândesc, așadar, la proiectele, la viața, la munca lor.

Prin urmare, de ce este Banatul altfel? Sau poate că ar trebui să ne întrebăm

* Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu, b-dul Victoriei, nr. 40, e-mail: rudolfgraf2018@gmail.com

¹ Lucian Boia, *De ce este România altfel* (București: Humanitas), 2012.

dacă Banatul este altfel. Încerc să ofer un răspuns succint: Pentru că Banatul nostru întreg este un construct geografic, politic și cultural cu totul deosebit, născut după eliberarea sa de sub ocupația otomană și scoaterea lui din sfera de influență oriental/asiatică și (re)aducerea lui pe drumul european, fapt care nu este suficient relevat de marile monografii (care în felul lor lipsesc), de studii și articole tributare până în ziua de astăzi politicii “istoriei unice și unitare” cu care a fost abordată pe de o parte de istoria țărilor Coroanei Sf. Ștefan și pe de altă parte de istoria de la Nistru până la Tisa.

Prin urmare de ce este Banatul altfel? Sau poate că ar trebui cel puțin să ne întrebăm dacă Banatul este altfel. Și pentru a răspunde pe scurt:

1. Da, este altfel. Cum “altfel” este fiecare provincie românească și europeană. Prin populația sa, care cu toate că s-a schimbat considerabil atât componența etnică în ultimii 75 de ani și mai ales în ultimii 31 de ani păstrează ceva din flerul multicultural al vechii monarhii austriece, în care zeci de popoare au găsit modalitățile de conviețuire (fără să idealizăm) fără conflicte majore și despre care unul dintre cei mai de seamă cărturari ai Banatului, Nicolae Stoica de Hațeg vorbește ca despre “Austria noastră” și “Europa noastră”.
2. Da, este, prin înaltul grad de industrializare pe care provincia a atins-o până în anii '70–80 ai secolului al XX-lea și apoi prin procesul de dezindustrializare intervenit după 1989, când Banatul de sud sau de munte a risipit, datorită decidenților politici transpartinici, care au condus țara și regiunea, cel mai valoros capital pe care l-a avut: capitalul uman: sutele de ingineri pregătiți la una dintre cele mai valoroase universități tehnice din țară, Politehnica din Timișoara, cu Institutul său de Subingineri de la Reșița, tehnicienii, muncitorii pregătiți în Școlile profesionale sau tehnice din Banat, dar și din alte părți, calificați, rămași pe drumuri. O pierdere mai mare decât cea a utilajelor și halelor care și ele au fost date pe nimic unor șmecheri autohtoni cu nume de firme străine, negustori de fier vechi.
3. Da, este și prin nivelul de trai atins aici atât de populația urbană cât și de cea rurală în perioada interbelică cea ce a făcut-o puțin sensibilă la ideile totalitare și a generat invidia unor secretari de partid (comunist) veniți din alte județe care își stabiliseră ca obiectiv “să golească cămărilor bănațenilor”.
4. Da, este, prin înaltul grad de cultură generală și muzicală cu o mișcare corală și muzicală care a cuprins toate categoriile sociale și toate grupurile etnice ale provinciei.
5. Da, este, prin mișcarea sportivă de masă și de performanță existentă aici înainte de 1989.
6. Da, este, printr-un mod de conviețuire între diferitele grupuri etnice aproape nemăintâlnit, cu siguranță în România și probabil că nicăieri în Europa.
7. Și este altfel și pentru că modelul a funcționat, influențând de-a lungul anilor populația care s-a așezat aici, din diferite motive, începând cu secolul al XVIII-lea

(de exemplu, bufenii din Oltenia) și până în secolul al XX-lea (muncitorii veniți din toate provinciile țării la uzinele din Reșița și în alte centre industriale în anii '60–70 ai secolului trecut), o populație care a devenit și ea bănățeană dincolo de naționalitatea înăscută. Să vedem acum, dintr-o perspectivă strict istorică, de ce ar fi Banatul nostru altfel.

Și acum să vedem de ce ar fi Banatul nostru altfel. Este prima provincie din viitorul stat românesc care primește un caracter european depășind caracteristicile pur etno-folclorice prin care se evidențiau popoarele Europei centrale și sud-est europene. Intrat în componența Imperiului Habsburgic în urma Războiului Austro-Turc din 1716–1718 odată cu eliberarea Timișoarei de către Principele Eugeniu de Savoia în 1716, fapt recunoscut de Înalta Poartă prin Tratatul de la Passarowitz (1718), Banatul devine parte a unui imperiu în plin proces de transformare și reformare în care prin absolutismul luminat bunul plac abuziv este înlocuit de “lege și de reguli”. Semnificația acestui fenomen este cel de “extindere a granițelor Europei”, cum bine spune Pierre Chaunu, iar Banatul era în *interiorul* graniței acestei Europe.²

Această pace acorda Casei de Habsburg, pe lângă Banat și Oltenia, Slavonia, Serbia de nord cu Belgradul, partea nordică a Bosniei, Imperiul Austriac cunoscând în felul acesta cea mai mare extindere din istoria sa pe cursul mijlociu al Dunării. Războiul victorios a adus însă Habsburgilor încă un mare succes, tratatul comercial cu înalta Poartă, ale cărui prevederi au determinat în următoarele decenii comerțul Imperiului Habsburgic cu Imperiul Otoman. Acestea au avut urmări deosebit de importante pentru provincia de graniță bănățeană, datorită precizărilor referitoare la comerțul cu cupru între austrieci și turci.³

Banatul este beneficiarul urmărilor acțiunilor Principiului Eugeniu de Savoia – care și-a sărbătorit la 18 octombrie 1716 cea de a 43 a aniversare în cetatea Timișoarei eliberate și din care turcii se retrăseseră cu o zi înainte – o retragere desfășurată în regulile cavaleriești și umaniste ale epocii, însoțită de gesturi cavaleriești față de învinși. O retragere cum cu greu mai vom vedea în următoarele decenii și secole – Principele vrând să împiedice retrocedarea Banatului nobilimii maghiare. Încă în preziua părăsirii Timișoarei, Prințul Eugen de Savoia i-a lăsat Generalului de cavalerie Claudius Florimund Mercy, numit de el la comanda trupelor din Banat o *Instrucțiune militară* care cuprinde principiile după care urma să fie administrată noua provincie: apărarea militară a provinciei, asigurarea aprovizionării armatei din provincie dar în așa fel încât

² Pierre Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol. I (București: Meridiane, 1989), 204.

³ Erich Zöllner, *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Verlag für Geschichte und Politik, Wien, Österreichischer Bundesverlag (Wien, Munich, 1990), 287; Leonhard Böhm, *Geschichte des Temeser Banats*, erster Theil (Leipzig, 1861), 207-09.

țăranul să nu fie suprasolicitat și să i se genereze speranța că va tratat mai bine decât în timpul stăpânirii turcești și evitarea situației în care Banatul să fie anexat Ungariei acesta urmând să fie subordonat direct instituțiilor centrale de la Viena.⁴ Astfel că atitudinea nobilimii din Ungaria propriu-zisă (rea platnică de impozite și nu foarte doritoare de a-l servi pe împărat pe câmpul de luptă), a determinat autoritățile de la Viena să dea Banatului statutul de domeniu al Coroanei evitând astfel restabilirea proprietăților nobiliare.⁵ Marele Raport al Camerei Aulice înaintat împăratului la 30 decembrie 1716 susținea ideea ca împăratului să nu-i revină doar exercitarea suveranității: *dominium supremum*, puterea princiară ci și *dominium terestre* de singur stăpân al pământului. Drepturi obținute prin *jus gladii*, dreptul sabiei, ceea ce îi conferea dreptul de a dispune de provincie. Aceasta face ca Banatul istoric (regiunea cuprinsă de Tisa, Dunăre, Carpați și Mureș) să devină o *provincie imperială* în care Împăratul este singurul stăpân al pământului.⁶ Cea de a doua cerință se baza pe experiența dobândită după 1699, când prin Pacea de la Karlowitz teritoriile ajunse în proprietatea nobilimii maghiare au dus la o degradare fără precedent a situației țărănimii, care în felul acesta nu mai erau în stare să-și achite obligațiile față de stat.

Împotriva dorinței și a presiunilor stărilor maghiare și sub influența Prințului Eugeniu de Savoia, dar și a consilierilor financiari imperiali, Banatul a fost încorporat Imperiului ca un domeniu al coroanei supus împăratului, o provincie camerală, singurul stăpân al țării fiind împăratul. Nu există proprietate privată asupra marilor moșii. Guvernul de la Viena a hotărât să administreze noua provincie ca pe un *absolutum, inalienabile domanium vel peculium regium*⁷, ca un domeniu al coroanei în care să nu fie tolerată nici un fel de suzeranitate particulară, bisericească sau lumească. Au fost anulate toate drepturile proprietarilor de pământ feudali din perioada anterioară stăpânirii otomane, întreaga proprietate funciară intrând în stăpânirea împăratului care a devenit în Banat atât principe al țării, cât și singurul proprietar funciar.⁸ A rezultat de aici

⁴ Oskar Feldtänzer, *Donauschwäbische Geschichte. Das Jahrhundert der Ansiedlung 1689–1805*, Donauschwäbische Kulturstiftung (München, f.a.)

⁵ Chaunu, *Civilizația Europei*, 179: “Dificila asimilare a Ungariei (în Imperiu – R.G.) eliberate, nu s-a făcut fără ciocniri și diversiunea maghiară este un factor de loc neglijabil...”

⁶ *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, Carl Göllner, ed., Bd. I, 12. Jahrhundert bis 1848 (Bukarest: Kriterion Verlag, 1979), cu privire specială la Josef Wolf, *Siedlungsgeschichte der Banater Schwaben (1718–1778)*, 277; Mercy, Claudiu Florimund, primul guvernator al Banatului, numește provincia o “țară fără stăpâniri și stări, un cameral pur” cf. Josef Kallbrunner, “Zur Geschichte der Wirtschaft im Temescher Banat bis zum Ausgang des Siebenjährigen Krieges,” *Südost Forschungen*, 1 (1936): 47, nota 1.

⁷ Josef Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat*, I (München: Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, 1958), 14.

⁸ *Ibid.*, 14.

o constituție bănățeană diferită de obiceiurile ordinii feudale, constituție statuată de *Einrichtungsprojekt*-ul din 1718, care specifică faptul că negăsindu-se aici (în Banat – R.G.) nici cler, nici nobilime, nici alte persoane particulare, toate veniturile și regiile, împreună cu proprietatea funciară, aparțin Majestății sale care dispunea atât de drepturile de suveran asupra provinciei, cât și de cele particulare. Experiența căpătată de guvernul austriac în Ungaria în urma luării acesteia în stăpânire prin războiul din 1683–1699 l-au determinat să nu reintroducă în Banat proprietarii funciari, *eigentumliche Grundherrn*.

Marele câștig al acestei abordări a fost faptul că în Banat a apărut o societate în care nu existau stări privilegiate, etnii și religii/biserici privilegiate, toți locuitorii fiind supuși împăratului, o societate pe stări cum era cea din Transilvania (nobili maghiari, secui și sași, religii recepte și religii tolerate) neapărând aici unde cu toții aveau un statut de egalitate în fața legilor. Sigur, autoritatea exista în persoana instituțiilor și comandanților și funcționarilor imperiali.

În momentul eliberării Banatului de către trupele imperiale, în Banat trăiau români și sârbi. Sârbii erau veniți aici la sfârșitul secolului al XVII-lea, când împreună cu episcopul lor Arsenie al III-lea, s-au așezat la nord de Dunăre. Sârbii obțin așa numitele *Privilegii ilire* care le dau conducerea Bisericii ortodoxe și un mitropolit la Karlowitz, de care depind o bună perioadă de timp și românii. În diploma imperială din 11 decembrie 1690 se stipula: “Toți să se supună arhiepiscopului, capul lor bisericesc, și în cele duhovnicești și în cele lumești.”

Imediat după instaurarea administrației austriece cercurile conducătoare de la Viena trec la organizarea administrativă a noii provincii, pentru început administrația civilă și cea militară fiind subordonate unui singur om, Claudius Florimund Mercy, generalul care a avut o contribuție hotărâtoare în cucerirea Banatului. În cadrul administrației militare a fost acordată o atenție deosebită prospectării și valorificării resurselor naturale, activități ce au fost subordonate Direcției Miniere Bănățene, conform principiilor mercantiliste enunțate deja în 1684 de către Philipp Wilhelm Hörnigk în una dintre cele mai cunoscute lucrări, care urma să traseze coordonatele politicii economice austriece pentru următoarele două secole: *Österreich über alles wenn es nur will*.⁹

Fiind puse bazele organizării politice, economice, militare și culturale ale Banatului acesta și-a dobândit principalele caracteristici, care nu au mai putut fi schimbate nici de administrația maghiară după ce provincia a fost anexată Ungariei în 1778/79, când regina și împărăteasa (de fapt soția de împărat) s-a

⁹ Philipp Wilhelm von Hörnigk, *Oesterreich über alles, wann es nur will. das ist: wohlmeinender Fürschlag, wie mittelst einer wolbestellten Lands-Oeconomie, die Kayserl. Erbland in kurzem über alle andere Staat von Europa zu erheben, und mehr als einiger derselben von denen andern independent zu machen*, Wien, 1684.

văzut nevoită să răsplătească ajutorul nobilimii maghiare din timpul războiului de succesiune austriacă (1740–1748), nici după semnarea dualismului austro-ungar din 1867 și, interesant, nici de epoca comunistă după 1948 în ciuda marilor catastrofe provocate de război, de urmările sale și de regimul comunist.

În felul acesta cred că am putut răspunde la întrebarea pusă la începutul acestui articol: pentru că fundamentul organizării instituționale *a permis o societate lipsită de discriminări*.

WHY IS BANAT DIFFERENT...

Abstract

After the peace of Pasarowitz, Banat became the domain of the crown, one of the provinces in which the administration of the Habsburg Empire managed to have great results. Its characteristics formed from that moment until today, give these region uniqueness: a cultural, sportive and musical movement, the degree of industrialization and education, make Banat a “different” province.

Fig. 1. Banatul (Vlașca) la sfârșitul secolului al XVII-lea (Arhivele Generale Karlsruhe). / The Banat (Vlasca) at the end of the 17th century.

Fig. 2. Harta Banatului după Francesco Grisellini. / The map of Banat in the work of Francesco Grisellini.

Fig. 3. Harta Banatului (Ridicarea topografică iozefină 1769-1772):
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Harta_Iozefina_a_Banatului_background_1769-72.jpg/16.09.2021 8.28h. / The map of Banat in 1769-1772.

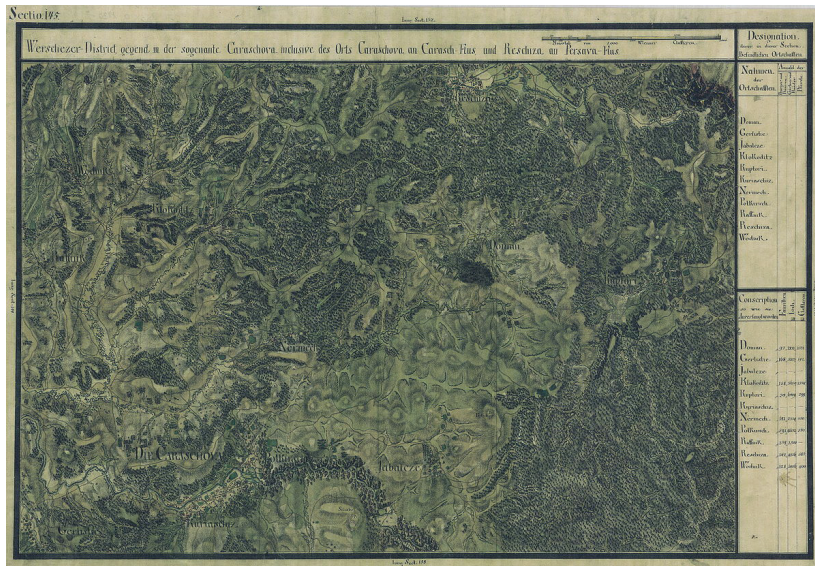

Fig. 4. Harta iozefină a Banatului (Ridicarea topografică iozefină 1769–1772): Districtul Vârșet cu Carașova și Reșița (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e5/Banat_Josephinische_Landaufnahme_pg145.jpg/16.09.2021/8.38h). / Carașova and Reșița in the district of Vrsac.

Fig. 5. Banatul la 1791. / The Banat in 1791.

Fig. 6. Banatul împărțit între România, Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor și Ungaria (1920). / The Banat divided between Romania, Serbia and Hungary.

Fig. 7. Banatul azi. / The Banat in the present.

DIVERSITÄT DER SPUREN. PROMINENTE PERSÖNLICHKEITEN UND DAS BANAT

*Harald Heppner**

Schlüsselwörter: Persönlichkeiten, das Banat, Spuren

Cuvinte cheie: personalități, Banat, urme

Einleitung

Wenn es darum geht, die Rolle prominenter Persönlichkeiten mit einem bestimmten Schauplatz zu verknüpfen, kommen mehrere Gesichtspunkte in Betracht. Was den personellen Aspekt betrifft, geht es um die Frage, woher die betreffende Person kommt, d. h. ob sie jenem Schauplatz entstammt bzw. in jenem Raum gewirkt hat und hiedurch berühmt geworden ist, oder nur beiläufig mit der Region zu tun hatte. Ein weiterer Aspekt steht in Zusammenhang mit der Frage, womit die Persönlichkeit prominent geworden ist – mittels Handlungen, aus denen zeitgenössische materielle Folgen (z. B. Bauten) hervorgegangen sind, oder mittels Ideen, die so viel Gewicht und Anerkennung gefunden haben, dass sie in einer bzw. für eine Region zu einem Echo geführt haben. Ein weiterer Aspekt betrifft die organisatorische Seite des Themas: Hat die betreffende Persönlichkeit selbst Maßnahmen gesetzt, um in Verbindung mit dem Schauplatz berühmt zu werden, oder waren es andere Personen, die zeitnahe oder erst später gelebt und hiermit zur Memorialisierung innerhalb der betreffenden Region beigetragen haben? Schließlich stellt sich auch die Frage nach der Funktion der Persönlichkeit für den Schauplatz: Dient sie bzw. ihr Wirken bestimmten Zwecken, die der Bevölkerung am jeweiligen Schauplatz zugute kommen, oder sind es Menschen anderer Herkunft, die daraus Nutzen ziehen?

Der Blick auf die Geschichte des Banats zeigt, dass zwischen drei Kategorien berühmter Persönlichkeiten unterschieden werden muss: Der ersten Kategorie sind Menschen zuzuordnen, die aus dem Banat stammen und auch außerhalb berühmt geworden sind; zur zweiten Kategorie zählen Menschen, die nicht aus dem Banat stammen, aber für das Banat eine gewisse Bedeutung bekommen

* Independent researcher, e-mail: harald.heppner (at) uni-graz.at

haben; die dritte Kategorie umfasst Menschen, die zwar berühmt waren bzw. wurden, das Banat aber nur beiläufig besuchten. Je nachdem sind auch die Spuren innerhalb des Banats unterschiedlich beschaffen, die den Konnex des Raumes und der Person vor Augen führen.

Persönlichkeiten aus dem Banat

In Ciakova, einer kleinen Ortschaft am Südrand des heute zu Rumänien gehörenden Teils des Banats, ist im Jahr 1739 Dositej Obradović¹ geboren worden. Er verließ früh seine Heimat, machte zahlreiche Reisen in der "halben Welt", sammelte viele Erfahrungen, publizierte mehrere Bücher und wurde ein Gelehrter, der 1811 – während des so genannten Ersten Serbischen Aufstandes (1804–1813) – als Bildungsbeauftragter der neuen serbischen Regierung in Belgrad verstarb. Er gehörte dem serbischen Bevölkerungsanteil der Region an, wurde im Lauf seines Lebens ein "Europäer" und gilt in der serbischen Historiographie und Nationalideologie als einer der Väter der serbischen Aufklärung. Seine Aktivitäten hinterließen weniger an bestimmten Orten als in gewissen Zeiten für gewisse Teile der Gesellschaft Spuren. Als Bildungsbeflissener ging es Obradović darum, der serbisch-orthodoxen Bevölkerung seiner Zeit den

Abb. 1. Obradović-Denkmal in Belgrad
(Foto: Heppner). / Monumentul Obradović
din Belgrad (Foto: Heppner).

westlichen Kulturkreis näherzubringen und die geistige Entwicklung voranzutreiben. Es ist davon auszugehen, dass die meisten Serbinnen und Serben, die damals noch Illiteraten waren, die Bedeutung dieser Botschaft um 1800 noch nicht erfassen konnten, weshalb erst im Rückblick klar wurde, welche Rolle Obradović gespielt hatte. Daher liegt auf der Hand, dass spätere Generationen den

¹ https://de.wikipedia.org/wiki/Dositej_Obradodović (23.03.2021). Vgl. Dragana Grbić, *Das Werk von Dositej Obradović im europäischen Literatur- und Kulturkontext. Kulturhistorische Einflüsse der deutschen Aufklärung des "Halle-Leipziger intellektuellen Kreises" in der Südslavia* (Beograd, 2018).

Namen des Gelehrten an verschiedenen Orten des heutigen Serbien für unterschiedliche Zwecke verwenden, um auf den großen ‚Sohn der Nation‘ hinzuweisen. In Ciakova befindet sich das als lokales Museum gestaltete Geburtshaus.

Ein anderes Beispiel ist Nikolaus Lenau (1802–1850).² Der in einem heute ebenfalls zum rumänischen Teil des Banats gehörenden Dorf Geborene lebte jedoch nur als Kind im Banat, danach hauptsächlich in Niederösterreich bzw. Wien. Er war schon zu seinen Lebzeiten als roman-tischer Literat bekannt und hinterließ ob seiner künstlerischen Impulse gleichwie ob der Wertschätzung, die ihm als Dichter der Biedermeierzeit entgegen gebracht wurde, zwar kein erstrangiges literarisches Echo, aber genügend Wiederhall in der Fachliteratur gleichwie in der Kulturlandschaft, weshalb er nicht vergessen worden ist: Strassen- und Gassennamen in Österreich und Deutschland gehören zu jenen Spuren

ebenso wie z. B., dass sein Geburtsort im Jahr 1926 in „Lenauheim“ umbenannt wurde und auch eines der ältesten Gymnasien in Temeswar (Timișoara) nach ihm benannt ist. Die Verknüpfung des Künstlers mit dem Banat beruht hauptsächlich auf den vielfältigen kulturellen Verbindungen zwischen dem deutschsprachigen Kulturraum und der deutschen Minderheit im Banat, aber auch der Wertschätzung von rumänischer Seite.³

Abb. 2. Lenau-Gymnasium in österreichisch-ungarischer Zeit (Foto: Oliviu Gaidoș).
/ Școala gimnazială Lenau în perioada austro-ungară (Foto: Oliviu Gaidoș).

² https://de.wikipedia.org/wiki/Nikolaus_Lenau#Ehrungen (23.03.2021).

³ Vgl. Michaela Nowotnick, „... die geistige Verbindung mit dem Mutterlande zu erhalten“. Ostland. Vom geistigen Leben der Auslandsdeutschen und Bemühungen um Kontakte zum literarischen Leben in Deutschland,“ in Enikő Dácz, ed., *Räumliche Semantisierungen. Raumkonstruktionen in den deutschsprachigen Literaturen aus Zentral- und Südosteuropa im 20.–21. Jahrhundert* (Regensburg, 2018), 179–197.

Ein drittes Beispiel zur Kategorie der Einheimischen ist Felix Milleker (1858–1942).⁴ Auf heute serbisch-banater Boden in Werschetz (Vršac) als Nachfahre von Kolonisten geboren, blieb er zeit seines Lebens im Banat und wurde zu einem der wichtigsten Regionalforscher, Pädagogen und Kulurinitiatoren. Seine unzähligen Schriften zur Geschichte und Landeskunde des Banats wurden teilweise auch ins Serbische übersetzt und bezeugen, dass der Donauschwabe nicht allein das deutsche Bevölkerungselement, sondern den gesamten Mikrokosmos der Region im Blickfeld hatte; daher wird auch heutzutage Milleker in Werschetz als bedeutender Förderer der Stadt und deren kulturellen Lebens begriffen. Hervorzuheben ist die Verleihung einer Ehren-Medaille von Seiten der Serbisch-Königlichen Akademie in Belgrad.

Abb. 3. Milleker-Plakette in Vršac (Foto: Heppner). / Placa comemorativă a lui Felix Milleker din Vârșeț (Foto: Heppner)

Externe Persönlichkeiten im Banat

Mehrmals im Banat war der österreichische Feldherr und Staatsmann Prinz Eugen von Savoyen (1663–1736)⁵, als es darum ging, zugunsten der Habsburger gegen islamische Truppen zu kämpfen und das Territorium von der osmanischen Herrschaft zu befreien. Die zeitweilige Präsenz auf dem Boden des Banats hatte nicht das Ziel, das Banat zu besuchen, um es kennenzulernen, sondern es waren operative Sachzwänge, die die zeitweilige Präsenz erforderten. Aus

⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Felix_Milleker (23.03.2021)

⁵ https://de.wikipedia.org/wiki/Eugen_von_Savoyen (23.03.2021)

Frankreich gebürtig, war der Hochadelige von Jugend an in Europa weit herumgekommen, kannte viele namhafte Persönlichkeiten, vollbrachte sehr unterschiedliche Aufgabenstellungen und verfolgte viele kulturelle Interessen, die an seinem Hauptwohnsitz in Wien bis heute Zeugnis davon ablegen.⁶

Abb. 4. Schloss Belvedere in Wien (Foto: Heppner). /
Palatul Belvedere din Viena (Foto: Heppner)

Im vorliegenden Fall handelt es sich nicht um die Zeit der Anwesenheit des Prinzen, die ihn für das Banat bedeutend machte, sondern es waren die Auswirkungen seines Handelns, die den Bewohnern dieses Raumes zugute kamen bzw. dazu beitrugen, dass ab 1718 eine völlig neuartige Entwicklung anlief.⁷ Der Effekt des militärischen und politischen Handelns von Prinz Eugen setzt sich aus mehreren Komponenten zusammen: 1. Das Banat wurde ein Bestandteil der Habsburgermonarchie und wurde bis 1778 als Krondomäne regiert; 2. Es kam zu einer Reihe von Impulsen, die den Zweck hatten, nicht bestehende oder nicht ausreichende Infrastrukturen zu etablieren und den Anschluß an den damaligen Okzident herzustellen. Dies führte zu dem Ergebnis, dass für damalige Verhältnisse fortschrittliche Prozesse um sich griffen und die Außenwelt das Banat nach und nach als Bestandteil der eigenen Welt begreifen lernte und nicht mehr als etwas verstand, das zum Orient gehörte.⁸

Angesichts der Fülle nachhaltiger Effekte versteht sich von selbst, dass nicht

⁶ Agnes Husslein-Arco, Marie-Louise von Plessen, eds., *Prinz Eugen. Feldherr, Philosoph und Kunstfreund. Katalog* (Wien, 2010). Vgl. Branko Bešlin, *Evgenije Savojski i njegovo doba* (Novi Sad, 2014).

⁷ Vgl. Rudolf Gräf, Sandra Hirsch, eds., *Herrschaftswechsel. Die Befreiung Temeswars im Jahr 1716* (Cluj-Napoca, 2016).

⁸ Vgl. Harald Heppner, Sabine Jenser, eds., *Die Personalfrage in einer neuen Provinz. Das Banat im regionalen Vergleich* (Stuttgart, 2020), Buchabschnitt "Das Banat".

nur die Zeitgenossen, sondern vor allem nachkommende Generationen dafür sorgten, dass die Erinnerung an den berühmten Franzosen im öffentlichen Raum aufrechtblieb. Belege dafür sind der Umstand, dass eine der Bastionen der nach 1718 errichteten Festung von Temeswar den Namen des Savoyers trug, und dass es bis heute im ehemaligen administrativen Zentrum des Banats eine Eugen-von Savoyen-Strasse gibt, wo sich auch ein Gebäude seines Namens befindet.⁹ An diesem Beispiel ist zu ersehen, dass es Einheimische waren bzw. sind, die den Wissenskonnex zwischen dem Prominenten aus dem 18. Jahrhundert und der Region wachhalten.

Das zweite Beispiel aus der Kategorie der Externen, die für das Banat Bedeutung bekommen haben, ist Joseph II. (1740–1790). Der älteste Sohn Kaiser Franz I. Stephan und Kaiserin Maria Theresias war der erste Regent der Dynastie, der das 1718 habsburgisch gewordene Banat persönlich aufsuchte, und dies nicht beiläufig auf der Durchreise, sondern um Land und Leute kennenzulernen. Wie aus den Biographie¹⁰ dieser außergewöhnlichen Herrscherpersönlichkeit bekannt ist, war es weder Wißbegierde noch Unterhaltungsbedürfnis, sondern der Drang, die Reformideen, die in Wien entwickelt worden waren, an Ort und Stelle zu propagieren bzw. deren Umsetzung in der Praxis zu überprüfen. Deshalb bereiste der Monarch das Banat und Siebenbürgen in den Jahren 1768, 1770, 1773 und 1783 und hatte hiermit die Gelegenheit, den Wandel der Verhältnisse beobachten zu können. Joseph II. kam die Kenntnis des Landes auch zugute, als er sich in einen Krieg zwischen St. Petersburg und Konstantinopel hineinziehen ließ und sich als Oberkommandierender 1788 im Banat aufhielt.¹¹

Die Rückführung der Krondomäne in die allgemeine ungarische Komitatsverwaltung im Jahr 1778 hat zwar dazu geführt, dass der Einfluß des ungarischen Komitatsadels wieder zunahm, doch ließ es sich die bis ins 20. Jahrhundert von Deutschen getragene Temeswarer Stadtverwaltung nicht nehmen, die Verdienste des ehemaligen Landesherrn zu verewigen: Der Beweis mit der vermutlich längsten Kontinuität ist der Umstand, dass der im Südwesten von *Cetate* (Innere Stadt) gelegene Bezirk in Temeswar noch immer nach dem Kaiser (*Iosefin*) benannt ist.¹²

⁹ <https://Harta.Timişoarei,cautare,nume,străzi,numere,imobil> – Map of Timișoara (harti-orase.ro) (23.03.2021).

¹⁰ https://de.wikipedia.org/Reisen_Josephs_II. (29.03.2021).

¹¹ Michael Hochedlinger, *Austria's wars of emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683–1797* (London, 2003), 382–385.

¹² Harta.Timişoarei,cautare,nume,străzi,numere,imobil – Map of Timișoara (harti-orase.ro) (11.03.2021).

Abb. 4. Stadtplan von Timișoara (Scan: Heppner). /
Harta orașului Timișoara (Scan: Heppner).

Passanten im Banat

Die dritte Kategorie betrifft Persönlichkeiten, deren Bedeutung andernorts verankert war bzw. ist, die sich nur kurz auf dem Boden des Banats aufhielten und daher keine nennenswerten Spuren hinterlassen haben.

Das erste Beispiel betrifft den berühmten dänischen Dichter Hans Christian Andersen (1805–1875).¹³ Zu seinem Profil gehört, dass er viele Reisen unternahm, zahlreiche Persönlichkeiten kennenlernte bzw. mit ihnen korrespondierte und hiermit einen großen Horizont besaß. Er ist vor allem als Märchenerzähler in die europäische Literaturgeschichte eingegangen, zumal seine Werke in viele Sprachen übersetzt worden sind. Im Frühjahr 1841 aus Richtung Rom kommend, bereiste er Athen und Konstantinopel und nahm danach die Dampfschiffverbindung flussaufwärts nach Wien. Die Einträge vom 22. bis 25. Mai in seinem Tagebuch beziehen sich auf den Aufenthalt im Banat. Nach zehn Tagen Quarantäne in „Schupanek“ fuhren er und die ganze Reisegesellschaft per Kutsche bis Orșova, wo er dann mit dem Schiff weiterreiste. Er schildert die Landschaft, die Jahreszeit (spätes Frühjahr) sowie kleine Begebenheiten während seines Aufenthalts.¹⁴ Da er sein Leben hauptsächlich in

¹³ https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Christian_Andersen (23.03.2021).

¹⁴ Hans Christian Andersen, *Das Märchen meines Lebens. Briefe, Tagebücher* (München, 1971), 247–248; Derselbe, „Ja, ich bin ein seltsames Wesen...“. *Tagebücher 1825–1875*, Erster Band (Göttingen, 2000), 181–184.

westlichen Ländern (Dänemark, Deutschland, Frankreich, Italien) verbrachte, stellt sein kurzer Aufenthalt im europäischen Südosten eine absolute Ausnahme dar. Weil seine autobiographischen Aufzeichnungen schon zu Lebzeiten erschienen, wurde er dem Publikum nicht nur als Literat, sondern auch als Reiseschriftsteller ein Begriff. Allein der Konnex zwischen seiner Bekanntheit und seinen Ego-Dokumenten sind die Grundlage, damit die Nachwelt weiß, dass Andersen, wenn auch nur am Rande, einmal ganz kurz im Banat war.

Abb. 6. Grenzstation Verciorova (Foto: Oliviu Gaidoș). /
Gara din Vârciorova (Foto: Oliviu Gaidoș).

Das zweite Beispiel ist ähnlich gelagert: Es handelt sich um den österreichischen Schriftsteller und Dramatiker Franz Grillparzer (1791–1872), der zum “Inbegriff der altösterreichischen Problematik zwischen Vereinigung von leidenschaftlicher Phantasie und menschenscheuem Raunzertum, von Traumgewalt und Wirklichkeitsangst beziehungsweise Opposition und Konservatismus” geworden ist.¹⁵ Diese Kennzeichnung steht in Zusammenhang mit den atmosphärischen Bedingungen in der Zeit vor der 1848-Revolution (“Vormärz”): Grillparzer stieg als Beamter bis zur Leitung der Hofkammer (“Finanzministerium”) auf und vermochte am Burgtheater in Wien, eine Reihe von Dramen mit antiken, aber auch österreichischen Themen herauszubringen, die ihn berühmt machten. Obwohl in den Kanon der deutschsprachigen Literatur eingegangen, wird ihm im Kontext von deren österreichischer Variante größere Bedeutung als im gesamtdeutschen Rahmen zugewiesen.

Grillparzer unternahm im Jahr 1843 eine Schiffsreise die Donau abwärts nach Konstantinopel und Griechenland¹⁶, in deren Verlauf er am 5. und

¹⁵ https://de.wikipedia.org/wiki/Franz_Grillparzer (23.03.2021).

¹⁶ Franz Grillparzer, *Tagebuch auf der Reise nach Konstantinopel und Griechenland* (Salzburg, 1998), 13–14.

6. September am Donauufer des Banats vorbeifuhr. Dabei machte er u. a. folgende Anmerkungen: “Baron Forgatsch, der bekannte Regulierer der Donau, war abends auf unser Schiff gekommen. Er gibt sich heute zu erkennen und zeigt seine Pläne, von denen ich nichts verstehe [...]. Die Wirbel der Donau sind bei hohem Wasser, wie jetzt, völlig unbedeutend. Dafür war das Wetter elend: Regen, Wind, Kälte. Die äußerst schöne Gegend konnte für so viele Unbequemlichkeiten nicht entschädigen”. Tags darauf hatte sich die Lage offenbar gebessert: “Die Gegend schön, übrigens nicht schöner als man vieles schon gesehen. Mehadia hübsch, ja elegant. Räuberhöhle. Die Gegend scheint weiter ins Tal immer schöner zu werden [...]”. Hieraus wird ersichtlich, dass der damals schon ältere und arrivierte Herr keinen nennenswerten Einblick ins Banat genommen hat und daher auch nicht viel mehr als das Faktum festgehalten hat, vorbeigekommen zu sein.

Das dritte Beispiel der Kategorie “Passanten” bezieht sich auf den österreichischen Komponisten Johann Strauss Sohn (1825–1899).¹⁷ Aus dem Schatten seines 1849 verstorbenen berühmten Vaters erst allmählich herauskommend, unternahm der Musiker und Dirigent im Jahr 1847 eine Konzertreise ins Banat, nach Siebenbürgen und in die Walachei, von der er erst im Frühjahr 1848 nach Wien zurückkehrte.¹⁸ Ende November 1847 gab er mehrere Konzerte in Temeswar, ehe er nach Klausenburg (Cluj) und Bukarest (București) weiterreiste. Fast dreißig Jahre später kam der inzwischen weit herumgereiste Musiker möglicherweise zwar nicht selbst, aber sein nach ihm benanntes Orchester (“Strauss und Langenbach”) nochmals ins Banat. Im Juli 1874 berichtet die “Temeswarer Zeitung” von mehreren Aufführungen, bei denen u.a. der Walzer “Wiener Blut” und die “Pizzicato-Polka”

Abb. 7. Cover der Originalausgabe der Operette “Der Zigeunerbaron” von Johann Strauss, (Sohn) (Foto: Wikipedia). / Coperta ediției originale a afișului operetei “Der Zigeunerbaron” de Johann Strauss (fiul) (Foto: Wikipedia).

¹⁷ [https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Strauss_\(Sohn\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Strauss_(Sohn)) (23.03.2021).

¹⁸ Franz Metz, *Eine Reise in den Orient. Johann Strauss und seine Konzerte im Banat, in Siebenbürgen und in der Walachei* (Bukarest-Hechingen, 1999).

erklang.¹⁹ Die Gedächtnisbrücke zwischen Strauss und dem Banat fußt allerdings weniger auf seinem Aufenthalt als auf der Verarbeitung des Schauplatzes in einer der berühmtesten Operetten des Komponisten – dem “Zigeunerbaron”: Die beiden ersten Akte spielen nämlich im Banat zu jener Zeit, bevor die kaiserlichen Truppen unter der Führung Prinz Eugens 1716 in jener Region für neue Verhältnisse sorgten. Die Uraufführung fand in Wien am 24. Oktober 1885 statt. Schon fünf Tage danach, am 29. Oktober, brachte die “Temeswarer Zeitung” einen Bericht über die Aufführung. Und schon am 15. November führte ein lokales Orchester in Temeschwar bereits Auszüge der Operette auf, woraus ersichtlich ist, dass das Stück beim Banater Publikum auf große Neugierde gestoßen ist.²⁰

DIVERSITATEA URMELOR. PERSONALITĂȚI PROEMINENTE ȘI BANATUL

Rezumat

Prezentul articol ilustrează faptul că ecoul creat de persoane foarte importante într-o regiune depinde de trei factori diferiți, dacă sunt născuți în regiunea respectivă, dacă au prezentat relevanță pentru țară și populație; mai apoi, dacă străinii locuiesc în regiunea respectivă sau au făcut ceva relevant pentru aceasta, sau dacă au vizitat doar incidental regiunea și n-au lăsat nicio urmă în interiorul acesteia. Exemple pentru prima categorie: Dositej Obradović, Nikolaus Lenau și Felix Milleker, toți născuți în Banat. În cea de-a doua categorie se întregesc Eugeniu de Savoia și împăratul Iosif al II-lea, care au reușit să realizeze multe lucruri în favoarea Banatului. Exemplele din cea de-a treia categorie îi cuprind pe Hans Christian Andersen, Franz Grillparzer și Johann Strauss (fiul), care n-au lăsat nicio urmă în Banat, demnă de remarcă.

¹⁹ Ibid., 81–88.

²⁰ Ibid., 93–94.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA DATEI NAȘTERII, BOTEZULUI ȘI ÎNSCRIERII ÎN DOCUMENTELE OFICIALE A ACADEMICIANULUI CONSTANTIN DAICOVICIU

*Constantin Brătescu**

Cuvinte cheie: Constantin Daicoviciu, academician, naștere, Căvăran, comitatul Caraș-Severin

Keywords: Constantin Daicoviciu, academician, birth, Căvăran, Caraș-Severin County

Politica de asuprire națională și de maghiarizare a continuat în Transilvania și Banat cu aceeași intensitate și după procesul Memorandumului desfășurat la Cluj în luna mai 1894. Guvernul maghiar pregătise deja un pachet de legi supus dezbaterii parlamentului care priveau căsătoria civilă, confesiunea copiilor și introducerea matriculelor de stat pentru înregistrarea nașterilor, căsătoriilor și deceselor și care în 9 decembrie 1894 au fost sancționate (aprobate – n.n.) de către Francisc Iosif I în calitate sa de rege al Ungariei.¹

Istoriografia românească s-a ocupat prea puțin de efectele acestor legi, considerate de către inițiatorii lor drept liberale. Au stârnit discuții aprinse îndeosebi legea privind căsătoria civilă și cea privind introducerea matriculelor de stat (Articolul de lege XXXIII), care s-au aplicat începând din 1 octombrie 1895 în toate instituțiile administrative din regatul maghiar. Erau desemnați funcționari în cadrul primăriilor municipale și orășenești și notarii cercuali din mediul rural care urmau să completeze cele trei modele de matricule de stare civilă în limba maghiară.

Reprezentanții instituțiilor de cult, nu numai cele ortodoxe române, au sesizat că în spatele acestor legi se ascundeau alte intenții, pe care aceștia le-au dat la iveală în urma unor întruniri oficiale și au încercat să protesteze prin mijloacele permise de lege.

* Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale ale României, Calea Timișoarei, nr. 74, Caransebeș.

¹ *Foaia diecezană*, an IX, nr. 50 (Caransebeș, 11/23 decembrie 1894): 6.

Cu ocazia deschiderii sinodului eparhial din Arad în 9 aprilie 1895 episcopul Ioan Mețianu a amintit deputaților sinodali despre amestecul autorităților în problemele național- bisericești, subliniind că “în anul expirat 1894 s-a proiectat și s-a legiuit introducerea căsătoriei civile și a matriculelor civile atât de vătămătoare pentru biserica noastră, contra cărora încă am luptat cu toții”.² Cele trei legi amintite publicate în Monitorul oficial al statului au fost dezbătute și în cadrul forurilor bisericești din Transilvania și Banat. Și Congresul național-bisericesc desfășurat la Sibiu începând din 10/22 mai 1895 a analizat consecințele imediate ale aplicării legilor despre căsătoria civilă și a celei privitoare la introducerea matriculelor de stare civilă de către autoritățile statului.

Trebuie subliniat faptul că până la data de 1 octombrie 1895 doar cultele erau obligate să înregistreze în registre speciale cele trei stări ale ființei umane (nașterea și botezul, căsătoria și decesul), parohiile ortodoxe române din Banat recurgând la consemnarea acestor stări începând încă din 1773, dar mai frecvent din 1778, în timp ce parohiile romano-catolice le introduseseră încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.³

În ceea ce privește înregistrarea nașcuților = botezaților, căsătoriilor și deceselor Congresul național bisericesc a hotărât ca în fiecare parohie preoții să continue activitatea, luându-se măsuri speciale “pentru ca acestea să fie completate cu exactitate”.⁴

Pentru popoarele asuprite din Ungaria congresul naționalităților: română, slovacă și sârbă întrunit la Budapesta în 10 august 1895 a avut o importanță deosebită. Au participat circa 400 de delegați, iar dintre români consemnăm prezența lui Ștefan Cicio Pop, eliberat din închisoare cu câteva zile înainte de congres; bănățenii au fost reprezentați de dr. Ștefan Petrovici, I. M. Roșiu, dr. Manguica ș.a. Congresul naționalităților a difuzat un program de acțiune comună pentru etapa postmemorandistă structurat în 22 de puncte, din care reținem câteva idei semnificative. La pct. III se menționează: “așa numita idee de stat național maghiar, arogând atributele statului numai pentru un singur popor, care e în minoritate și cu ajutorul puterii de stat aquire, aservind astfel celelalte popoare ale Ungariei, cari sunt în majoritate: este în contrazicere cu raporturile etnice și cu dezvoltarea istorică a Ungariei, dar este totodată și periclitare a condițiilor de existență pentru celelalte popoare ale Ungariei, cari compun majoritatea țării” iar la pct. XIV se precizează că “alianța naționalităților va lupta cu toate mijloacele legale pentru revizuirea legilor politico-bisericești, cu atât mai mult că acelea sunt îndreptate contra voinței naționale

² Ibid., an X, nr. 17 (Caransebeș, 23 aprilie/5 mai 1895): 2.

³ Constantin Brătescu, *Istorie și cultură în Arhivele Caraș-Severinului* (București, 1997), 178–182.

⁴ *Foaia diecezană*, an X, nr. 23 (Caransebeș, 4/16 iunie 1895): 3.

a singuraticelor popoară”.⁵ În categoria legilor politico-bisericești erau incluse tocmai legile de stare civilă votate de parlamentul maghiar în anul 1894 în disprețul popoarelor conlocuitoare din regatul maghiar.

Autoritățile bisericești au primit în perioada premergătoare intrării în vigoare a celor trei legi ordine de la ministerele de Culte și de Interne. Ministrul de Culte Wlassics a pretins ca preoții să încheie matriculele de stare civilă în 30 septembrie 1895 și să le depună la autoritățile statului în cursul lunii octombrie.⁶

La rândul ei Mitropolia Ardealului a emis instrucțiunea nr. 138 din 25 august 1895 semnată de mitropolitul Miron Romanul cu privire la măsurile pe care trebuie să le ia preoții și credincioșii față de impactul aplicării legilor sus amintite. Instrucțiunea cuprindea 20 puncte. Din capitolul III: *Relativ la matricule* am selectat ca foarte important art. 14, din care redăm pasajele lămuritoare: “Taina sântului botez la pruncii nou născuți se poate săvârși, ca și până acuma, îndată după naștere, adecă, și înainte de a fi înmatriculat la oficiantul civil. Tot asemenea și inducerea în matricula botezaților. Preoții vor stărui, ca pe cât se poate, pruncii nou născuți să se și boteze până în 7 zile de la naștere, pentru ca la insinuare să fie deja botezați, lăsând cu totul ori măcar amânând pe mai târziu ospețele uzuate la botez.” Se precizează că dacă nu este declarată nașterea pruncului timp de 7 zile la oficiantul de stare civilă părintele acestuia poate fi pedepsit. Adăugăm un pasaj la fel de edificator: “De cumva, din careva cauze, pruncii nu s-ar putea boteza în restimpul de 7 zile, până când vor fi a se insinua (declara – n.n.) la oficiantul civil părinții să stăruie ca oficiantul civil numai acel nume să-l înscrie în registrul sau matricula civilă pe care îl vor fi ales părinții în conțelegere cu preotul, îngrijind ca acel nume să se inducă neschimbat în matricula civilă. Numele să fie dintre cele uzuate în viața noastră bisericească.”

Articolul 15 din instrucțiune atrăgea atenția asupra grijii părinților și preoților pentru înscrierea corectă a numelui de botez în ambele registre: cel de la parohie și cel de la oficiul de stare civilă al statului: “După ce legea dispune că pruncii nu pot purta alt nume decât numai acela care s-a indus în registrul civil, și după ce de altă parte numai singuri părinții au dreptul a da pruncilor lor numele ce-l voiesc atât la botez cât și la înregistrarea ce o face funcționarul civil, așa și preoții sunt datorii a îngriji ca același nume ce-l va primi pruncul la botez să se inducă neschimbat și în registrul de la funcționarul civil.

Insinuările se pot face și în scris din partea părinților; iar înscrisul îl poate face și preotul, însă acela trebuie să fie subscris de tatăl pruncului.

⁵ Ibid., nr. 32 (Caransebeș, 6/18 august 1895): 4–5.

⁶ Ibid., 6.

De cumva funcționarul civil n-ar induce numele pruncului precum doresc părinții se poate reclama în contra”⁷

Se degajă din această instrucțiune îngrijorarea justificată că funcționarii statului vor purcede imediat la maghiarizarea numelor de botez ale noilor născuți. Drept urmare, în 16/28 septembrie 1895 protopopul Andrei Ghidiu al Caransebeșului i-a convocat pe preoții de pe raza protopopiatului pe care îl conducea pentru a se cunoaște mai bine substratul legilor de stare civilă și, fiind avertizați de politica promovată de către guvernanți în privința asimilării naționalităților, preoții și-au exprimat dorința ca “să se facă o colecție de nume usuate la credincioșii noștri, cari nume nu se pot transforma în alte nume necunoscute și cari nu s-au dat la botez. Această colecție să se comunice cu toți preoții, dacă este posibil prin *Foaia diecezană*”⁸

În aceeași perioadă s-a întrunit la Lugoj congregația de toamnă a comitatului Caraș-Severin, în care erau reprezentați și personalități ale vieții publice românești din Banat. Dr. Coriolan Brediceanu, membru marcant al Partidului Național Român și multă vreme președinte a organizației comitatense, l-a interpellat pe vicecomitele comitatului în privința luării de măsuri contra “purtătorilor de matricule (...) cari schimonosesc numele de botez și conumele acelora pe cari îi introduc în matricule.” Coriolan Brediceanu i-a amintit că legea interzice înscrierea altui nume decât cel dat de către părinți respectiv tutori, iar vicecomitele i-a răspuns evaziv “că cât îi va sta în putință va insista ca numele române să rămână neschimbate. Traducerea în ungurește să se facă între paranteze”⁹

Nu după multă vreme ministrul de interne Perczel a difuzat noi precizări privind înscrierea numelor de botez în matricule, în sensul ca numele să fie cel corespunzător în limba maghiară și doar în paranteze să se menționeze și cel “în limba vorbită în ținutul respectiv”.¹⁰ Și pentru ca funcționarii de stare civilă să poată aplica cu zel aceste legi a fost încredințată Academia de Științe din Budapesta cu întocmirea unei liste cu nume românești și cu corespondentul lor în limba maghiară. *Foaia diecezană*, aflându-se în posesia acestei liste, a publicat câteva exemple într-un articol intitulat “În era reformelor”, astfel Aldea devenea *Angyal*, Iancu devenea *Ianos*, Pascu devenea *Paszkul*, Radu devenea *Rudolf* etc.¹¹

Studierea registrelor matricule de stare ale statului maghiar utilizate în Banat în perioada 1 octombrie 1895 – vara anului 1919 ne permite să tragem concluzia că politica de maghiarizare a numelor de botez a fost un act premeditat al autorităților, biserica prin preoți și protopopi neputând interveni ci doar

⁷ Ibid., nr. 38 (Caransebeș, 17/29 septembrie 1895): 2.

⁸ Ibid., nr. 39 (Caransebeș, 24 septembrie/6 octombrie 1895): 5–6.

⁹ Ibid., nr. 40 (Caransebeș, 1/13 octombrie 1895): 7.

¹⁰ Ibid., nr. 43 (Caransebeș, 22 octombrie/3 noiembrie 1895): 7.

¹¹ Ibid., nr. 49 (Caransebeș, 3/15 decembrie 1895): 1.

să constate amploarea fenomenului, transformat în cifre seci și neadevărate cu ocazia recensământului populației din anul 1910.

Și cu toate evidențele aduse la lumină de către reprezentanții națiunii române din această perioadă, contele Apponyi declara în același an 1895 că în Ungaria nu exista o problemă a naționalităților.¹²

Vom dovedi cele afirmate mai sus alegând drept exemplu informațiile despre nașterea, botezul și înregistrarea în documentele timpului ale celui care a fost arheologul, epigrafistul, profesorul și omul politic Constantin Daicoviciu (1898–1973), născut în satul Căvăran, județul Caraș-Severin.

Sat nu tocmai mare, așezat pe drumul care leagă orașul Caransebeș de Lugoj, Căvăranul, preponderent românesc și ortodox, aparținea din punct de vedere confesional de protopopiatul Lugoj, iar din punct de vedere administrativ de notariatul cercual Sacul, localitatea aceasta fiind în epocă reședința plășii Timiș.

Cel amintit era fiul învățătorului confesional Damaschin Daicovici și al Sofiei, născută Drăgan, fiica orfană a fostului învățător al satului. Subliniem faptul că în toamna anului 1916 Damaschin Daicovici a fost arestat și internat într-un lagăr imediat după intrarea României în război de partea Antantei pentru ținuta sa națională.¹³

Conform înregistrării din matricula de botezați a parohiei Căvăran, Constantin Daicoviciu s-a născut în ziua de 22 februarie 1898, fiind botezat câteva zile mai târziu cu numele amintit. Înregistrarea a fost făcută de către preotul Eftimie Lăpăduș, naș fiind Ion Andraș iar moașă Anuța Danciu.

Pentru înregistrarea fiului său la oficiantul de stare civilă de la notariatul cercual din Sacul Damaschin Daicovici s-a deplasat în ziua de 6 martie 1898, declarând acestuia că nașterea a avut loc la data de 1 martie pentru a nu fi pedepsit cu amendă pentru întârzierea prevăzută de lege, cea de 7 zile. Notarul Mozes Ede completează cu corectitudine unele rubrici din fila matriculară după declarațiile tatălui și anume: numele și prenumele și vârstele părinților, localitatea nașterii, sexul pruncului și data nașterii. Însă în rubrica destinată numelui pruncului, în limba maghiară *utoneve*, se regăsește doar mențiunea *még nem kapott*, în traducere “încă nu a primit”, ceea ce nu corespunde adevărului, deoarece pruncul fusese deja botezat cu numele Constantin anterior declarării la notariat. Astfel, funcționarul împuternicit cu activitatea de stare civilă a apelat la un tertip pentru a nu consemna numele pretins de părinte, care nu a acceptat corespundentul maghiar *Silard*. Astfel, zelosul funcționar al statului maghiar a încălcat legea de stare civilă omițând să înscrie în documentul oficial numele

¹² *Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918* (București, 1972), 255.

¹³ Constantin Brătescu, “Un luptător pentru unirea Banatului cu România: învățătorul Damaschin Daicovici,” *Acta Musei Napocensis* XIV (1977): 523–526.

de botez atât în limba maghiară cât și în limba română, așa cum precizaseră autoritățile maghiare într-un ordin pe care l-am comentat.

Neînregistrarea numelui poate fi înțeleasă ca urmare a protestului învățătorului Damaschin Daicovici, care a pretins doar înscrierea numelui primit de fiul său la botez, refuzând maghiarizarea impusă de autorități.

Pe aceeași filă din registrul de nașcuți de la notariat s-au adăugat marginal abia în anul 1932 câteva informații foarte prețioase despre cel născut în anul 1898, asupra cărora vom reveni cu un comentariu.

În scurgerea timpului și nedispunând de toate documentele necesare se pune totuși întrebarea: care au fost actele necesare înscrierii copilului Constantin Daicoviciu în școlile parcurse? Ca elev la Căvăran al tatălui său nu s-a impus depunerea vreunui act. La absolvirea cursurilor elementare școala confesională din Căvăran i-a eliberat necesarul certificat pentru înscrierea la Liceul de stat din Lugoj. Considerăm că acest document a fost suficient înscrierii, însă secretariatul liceului a avut grijă să-i maghiarizeze numele de botez cu care va fi înscris mai târziu și la Liceul de stat din Caransebeș în urma transferului. Astfel, între anii 1909–1916 elevul Daicoviciu a urmat cu rezultate de excepție și cu nume de împrumut dat de către funcționarii statului liceul pe care l-a absolvit ca elev eminent înrolat în armată. Este posibil ca și familia să fi acceptat această intervenție în utilizarea numelui Silard pentru a nu-i periclita pregătirea școlară ulterioară. Precizăm că data de naștere, 1 martie 1898, cea declarată de tatăl său în condițiile amintite, va fi menționată în toate documentele ulterioare de care s-a folosit în timpul studiilor dar și în profesie. Chiar dacă s-a născut în 22 februarie, cea declarată de tată la notarul din Sacul este considerată ca reală.

În toamna anului 1918 s-a înscris la Universitatea din Cluj și, în mod cert, i s-a modificat din oficiu numele Silard în cel firesc și românesc, Constantin, atribuit la botez.

Revin la mențiunile marginale de pe actul său de naștere adăugate în 23 aprilie 1932 pe care le reproduc: “Căsătorit cu Lucia Bugnariu în comuna Cluj la 17 decembrie 1931; actul nr. 757/1931. 1932 martie 21. Ofițer al stării civile, ss. Silviu Verca, notar ss. Silviu Verca. (nr. 6475/1932 Pref(ect): ss. Indescifrabil”.¹⁴

Pe același act, la rubrica dedicată numelui (în limba maghiară *utoneve*), unde notarul cercual consemnase, ignorând solicitarea tatălui de a fi înscris cu numele dat la botez și unde se specifica *még nem kapott*, abia în ziua de 23 aprilie 1932 s-a adăugat numele său de botez: Constantin.

Astfel, concluzionăm că abia în anii 1931–1932 Constantin Daicoviciu, un nume consacrat în istoriografia românească, a trebuit să-și clarifice situația

¹⁴ Cele două registre de stare civilă, la care s-a făcut referire în acest studiu, se păstrează la Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale ale României, în *Colecția registrelor de stare civilă*.

ambiguă din actul său de naștere, solicitând Prefecturii județului Severin emiterea unei decizii pentru îndreptarea răului făcut în urmă cu 34 de ani, ca urmare a unei legi nedrepte aplicate în statul maghiar celor care refuzau maghiarizarea numelor.

Poate nu este un caz izolat, singular, și invit pe cei interesați de această problemă la o cercetare atentă a registrelor de stare civilă pentru cei născuți în perioada 1895–1919 în Transilvania și Banat, acte oficiale ale statului maghiar în care procesul de maghiarizare este evident cu toată opoziția părinților și slujitorilor bisericii.

CONTRIBUTIONS TO CLARIFY ACADEMICIAN CONSTANTIN DAICOVICIU'S BIRTH DATE, BAPTISM, AND REGISTRATION IN OFFICIAL PAPERS

Abstract

By the civil status laws voted in 1894, in force with October 1, 1895, the authorities of the Magyar state imposed the Magyarization of the first names and even of names of Romanians, Slovaks, Serbians, and Croatians. The clerks in the administrative offices in charge of civil status activity were obliged to register births, marriages, and demises in special registers, and they tried to make parents to register the Christian name of a new born with the corresponding Magyar one, after baptizing. Schoolteacher Damaschin Daicoviciu of Căvăran, the father of the future professor, archeologist, epigraphist, and member on the Romanian Academy, requested the circle notary in Sacu, to register his son as Constantin, the name he had been given with the baptism occasion. That one refused to register the Romanian first name, and mentioned in the corresponding column of the register *még nem kapott*, “not given yet”, what was a falsity. Only in 1932, after demands addressed to Prefecture of Severin County, his Christian name Constantin was registered on his birth certificated written in March 6, 1898. Both along his studies at the Magyar public gymnasium and lyceum in Lugoj and Caransebeș, 1909–1916, and the military probation, 1916–1918, he was enrolled under the name of Silard. The fall of 1918 when he applied to Cluj University was the first moment he used his Christian name in official papers. The archive documents prove that he was born in February 22, 1898, as registered in the parish register of the Romanian Orthodox Parish of Căvăran and that Constantin is his Christian name. From the register of newborns of Sacu circle notary results that his birth was declared only in March 6, 1898, but mentioned as born in March 1, a stratagem of his father to avoid paying the legal fine for being back with declaring the birth within 7 days. But March 1 is Constantin Daicoviciu's sanctioned birth day, even if the true one is February 22.

FRANZ XAVIER WAGENSCHÖN PICTOR VIENENSIS, AUSTRIAE DISCIPULIS, P. P. RUBENIUS

Mihaela Vlăsceanu*

Cuvinte cheie: Franz Xavier Wagenschön, pictură barocă, ordine catolice, comandă artistică

Keywords: Franz Xavier Wagenschön, Baroque painting, Catholic orders, artistic demand

Articolul propune ca tematică investigarea unui episod de pictură europeană, printr-un reprezentant de seamă al academismului vienez prezent prin lucrările sale în spațiul provinciei Banat unde realizează comenzi oficiale, majoritatea comenzi primite din partea bisericii catolice: Franz Xavier Wagenschön (1727 Liticze, Cehia – 1780 Viena). Recursul istoriografic este îmbogățit prin utilizarea metodelor de analiză comparativă, structurală și istorică-analitică, de geografie artistică, care este în metodologia de cercetare a istoriei artei actuale cea care trimite către realități istorice, culturale și artistice foarte variate, obiectivul principal fiind direcționat către evidențierea rolului academiei de pictură de la Viena în distribuirea pictorilor formați în acest mediu în spațiul provincial al Banatului, după mijlocul secolului al XVIII-lea. Studii recent publicate¹, fac trimitere la pictori ce au avut un itinerariu foarte amplu pentru perioada în discuție și o creație ce perpetuează elementele stilului Contrareformei religioase, impuls ce-și pierde din intensitate și este modificat ideologic de Iluminism și al său caracter pragmatic, în domeniul artelor acest clivaj traducându-se printr-o re poziționare a stilurilor și o alunecare spre neoclasic.

Artă oficială a Imperiului Habsburgic, stilul baroc se manifestă deplin în toate domeniile artistice, debutând cu domeniul edilitar și adaptând limbajul stilistic la interioarele bisericilor. Configurată după principii aulice, pictura barocă transpune un imaginar militant prin care se afirmă victoria bisericii catolice cu

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: mihaela.vlasceanu@e-uvt.ro

¹ Mihaela Vlăsceanu, "Prezențe europene în peisajul artistic baroc al capitalei Banatului imperial: Michael Angelo Unterberger, Johann Nepomuk Schöpf și Johann Joseph Ressler," *Questiones Romanicae* VII (2019): 575–583; Eadem, "Arta practică de ordinele catolice din Banat. Studiu de caz: biserica mănăstirii franciscane Maria Radna din Lipova," *Quaestiones Romanicae* VIII/2 (2020): 283–292.

ajutorul unui limbaj nou pentru Banat, zonă în care antecedentele formale ale Renașterii nu sunt identificate din perspectiva statutului acestei zone în perioadă de răspândire a artei apusene de factură umanistă. Prin baroc, Banatul se situează în aria de convergență a civilizațiilor, acest stil devenind un limbaj universal de transmitere a ideilor, a expresiilor, a canoanelor și a modului de a trăi în societate, stilul fiind: “propus, uneori impus, spre grupări mai restrânse sau mai largi, în scopul consolidării unor diverse valori ale vieții religioase, sociale și morale prin sugestivitatea emoțională a formelor dar și a temelor abordate”.² Împărații Maximilian II și Rudolf II au fost în spiritul epocii, adevărați mecena ai artelor și ai vieții intelectuale, în schimb suveranii epocii baroce, Leopold și Iosif, ambii monarhi cu ambiții culturale modeste, vor lăsa deschisă oportunitatea de afirmare a bisericii catolice, situație care va deveni o particularitate a Banatului, spre deosebire de Transilvania, concretizată prin absența unei aristocrații ereditare.

Dintre ordinele catolice sosite în provincia confinară a Imperiului Habsburgic, Franciscanii au instituit o adevărată politică culturală în Banat ilustrată de multietnicitatea credincioșilor cuprinși de administrația centralizatoare. Bisericile pe care acest ordin le-a edificat în Banatul imperial stau sub semnul unei gestionări moderate a implementării catolicismului, cu influențe și din partea ordinului iezuit, cel care a impulsionat manifestările artistice definite de barocul central-european și a elaborat după principii consacrate de Compania lui Isus regulamente vizibile până la desființarea ordinului în 1778. Comenzile artistice venite din partea ordinului Franciscan sunt numeroase și pe lângă biserici construite în mediul urban și mediul rural al Banatului a beneficiat de aceeași atenție edilitară și decorativă. Un exemplu ce trimite la această politică culturală este sesizat de edificarea bisericii ordinului din Timișoara, orientată către ciclul hagiografic cel mai sugestiv pentru barocul provincial, biserica fiind dedicată sfântului patron al orașului în secolul XVIII- Nepomuc.³ Acest edificiu a constituit un model pentru bisericile ridicate de ordinele catolice, mai ales în mediul rural, în aceeași măsură în care construcția și decorarea

² Nicolae Sabău, *Metamorfoze ale barocului transilvan. Pictura* (Cluj-Napoca: Mega, 2005), 12.

³ Acest edificiu a făcut obiectul unei analize exhaustive bazată pe analiza imaginilor fotografice din anul 1911 realizate înainte de dărâmarea bisericii care fusese grav avariata în timpul evenimentelor din 1848–1849, biserica suferind distrugeri iremediabile. Analiza stilistică realizată pe baza acestor fotografii alb-negru a surprins stadiul de degradare, dar cel mai important, a evidențiat acest fragment de artă barocă, specific celei de-a doua jumătăți a secolului XVIII, când din perspectivă formală rococoul terezian era în plină afirmare prin comenzile oficiale inițiate de împărăteasă și de ordinele catolice (franciscan). Pentru detalii, vezi Mihaela Vlăsceanu, “Un monument baroc dispărut – biserica Sf. Ioan Nepomuk din Timișoara,” *Quaestiones Romanicae* I (2012):107–122; Eadem, “Stylistical considerations on a Baroque monument from Timișoara – the church of St. Nepomuk,” *Brukenenthalia* (2017): 801–811.

interioară a catedralei romano-catolice a constituit un model pentru stilul oficial promovat de casa imperială.

Dintre metamorfozele suferite de stilul pornit ca o reacție împotriva laicizării excesive a artei din perioada Renașterii, și ca și contraofensivă la aniconismul promovat de Reforma religioasă, varianta desfășurată ca o adevărată ideologie artistică în Banat constituie un model de civilizație europeană. Transpunerea principiilor Contrareformei și a Iluminismului prin rațiunea ce prima asupra misticismului unui ev mediu târziu, au avut câștig de cauză prin viziunea reformatoare a ordinului Franciscan. Situația ideologică ce a dat naștere noii mișcări artistice a înflorit în plină Renaștere, perioadă în care omul s-a aflat în mijlocul preocupărilor artiștilor, arta pe măsura omului cu calități de intelectual, devenind reperul absolut. Redirecționarea adresantului după contrareformă și încurajarea omului de rând să participe activ la noua ordine sugerată, organizată pe principii divine, a avut ca rezultat un om nou al epocii, în care viziunea tragică continua să funcționeze și să traseze limitele imaginarului colectiv. Aceste conexiuni ideatice sunt necesare în definirea contextului în care ordinul venit imediat după cucerire în Banat din Bosnia, avea să deschidă calea unei abordări empirice a cunoașterii, a apropierei de divinitate prin artă. Această artă devine instrumentul prin care manifestările târzii ale stilului baroc se vor manifesta în plan vizual, barocul fiind o adevărată forță culturală, un canon al civilizației europene ce tinde să recupereze spații pierdute în secolul XVI, când Banatul a devenit un debușeu al incursiunilor otomane către centrul Europei. Barocul – ultimul mare stil european transcede limitele temporale ce-i definesc formele și se metamorfozează în varianta locală atât de diferită nu numai de impulsul inițial ci și de manifestările din provinciile vecine, Transilvania și Ungaria. Conceptul de *Regnum Marianum* elaborat de iezuiți, surprinde o altă realitate, și anume după plasarea Ungariei sub protectoratul Fecioarei, cu ascendent în iconografia contrareformei ce făcea recurs la noul Testament, și Banatul avea să intre sub aceeași autoritate.⁴

Pictura barocă nu poate fi separată de sculptură și arhitectură cu care consonază, ritmează și se armonizează într-o perfectă simfonie vizuală, barocul fiind stilul în care opera de artă poartă semnele acelei manifestări de artă totală. Pictura nu poate fi separată în acest context de restul manifestărilor artistice, devenind subiectul unor formulări variate cu antecedente în misticismul perioadelor de criză, cu o viziune dramatică asupra perioadei, generatoare de experiențe confirmate în plan artistic încă din perioada de relaxare a moravurilor și exaltare a individului din Renașterea italiană. Primenirea bisericii catolice după șocul suferit în urma Reformei protestante se simte în arta promovată de

⁴ Biserica Sf. Gheorghe din Timișoara, preluată de iezuiți a fost dedicată Mariei Serena.

ordinele catolice, ordinul iezuit fiind primul care avea să practice un apostolat activ, prin intermediul artei care avea ca misiune educarea credincioșilor.⁵

În contextul debutului și amplificării unui program edilitar religios în Banatul secolului al XVIII-lea cu prezențe ale ordinelor monahale consacrate ca promovând o artă cu antecedente formale în ideologia Contrareforme religioase, se individualizează, ca și în cazul Transilvaniei, intrată mult mai devreme în sfera de influență a puterii statele creștine, o proliferare a formelor, a sensurilor și a ceea ce caracterizează manifestările târzii ale stilului baroc, o pictură ce-și găsește inspirația în teme cu impact emoțional, într-o perioadă caracterizată de angoasele unei lumi aflate în disoluție. Conflictul la toate nivelurile de la organizarea statală, la cea ecleziastică, în cultură și artă, devine un fenomen care definește constant noua realitate în care coabitarea dintre tradiționalism și căutarea noului, rațiune și misticism, afirmarea dreptului natural și exaltarea puterii absolute își găsesc noi valențe. Dinamismul centralizator al monarhiei habsburgice atinge și domeniul artistic prin prezențe europene în spațiul provinciei de frontieră a imperiului, unde artiști consacrați pe plan central-european găsesc un debușeu în aplicarea principiilor stilistice ale unei arte cu formulări tardive, pictura devenind parte din conglomeratul de domenii care vor ilustra funcții bine determinate. Dacă în perioada domniei Mariei Teresa comenzile de pictură cu tematică religioasă formează majoritatea comenzilor executate de pictori europeni, în perioada de domnie a lui Iosif al II-lea se constată o simplificare a formelor, o raționalizare a spațiului arhitectural și, în consecință, o reorientare a picturii spre genuri mai apropiate de om, portretul și peisajul. Circulația artiștilor a fost favorizată de numărul mare de comenzi existente în provincia Banat, comenzi oficiale și particulare, comenzi pentru edificiile ridicate pe tot cuprinsul provinciei. Prezența unor artiști din spațiul central-european în mediul provincial bănățean este atestată de documente de arhivă, de numeroase schițe oferite în urma solicitării comenzilor oficiale, subiectele promovate în pictura vremii devenind un mijloc de promovare a ideilor cultului catolic.

Dintre pictorii antrenați de franciscani în decorarea bisericilor din Banat, Franz Xavier Wagenschön este situat în bibliografia de specialitate în categoria profesioniștilor stilului baroc și neoclasic, având o formație academică și o descendență cu formule plastice, cromatice și compoziționale ce trimite la Peter Paul Rubens.⁶ Ascendența arhetipală venită dintr-o atentă studiere a operei

⁵ Mihaela Vlăsceanu, "Considerații teoretice privind barocul în artă- scop sau mijloc al persuasiunii?" *Banatica* 29 (2019): 477–485.

⁶ Lubomír Slaviček, "Franz Xaver Wagenschön. „*Pictor Viennensis, Austriae Discipulis P. P. Rubenius*“ – Copia und Imitatione in seinem graphischen Werk," *Barockberichte* 11/12 (1995): 435–446; Michael Willmann, "Franz Xaver Wagenschön als „Historien-Mahler in kleinen

pictorului flamand este caracteristica pictorului itinerant în zona Banatului și a Transilvaniei, iar numărul mare de comenzi oficiale pe care le onorează prin prezența în acest teritoriu de graniță al imperiului dovedește că stilul său era apreciat și consona cu ceea ce era considerat o artă imperială cu tot ceea ce ține de această formulare. Ne referim cu prisosință la copierea compozițiilor lui Rubens, la formule iconografice cu impact emoțional, jocul clarobscurului, care se observă foarte evident și în crochiurile realizate ca studiu pentru anumite scene, în care maniera maestrului Rubens este evidentă. Stilul “elevat” pe care l-a practicat a fost susținut de o adevărată imagine formată în jurul influenței primite și de la pictori italieni care i-au influențat în aceeași manieră stilul, în care tehnicile de creare a iluziei optice prin jocul cu volumele, prin culoare și infinite tonalități și nuanțări cromatice, chiar contraste sunt elemente definitorii. În semnătura aplicată pe lucrări, Wagenschön face această trimitere, o adevărată identitate modelată de maestrul picturii flamande a secolului XVII, prin excelență “secol al viziunii tragice asupra lumii”: *Pictor Vienensis, Austriae Discipulis, P.P. Rubenius*.

Semnătura aplicată de pictorul conștient de calitățile artistice și măiestria de care a dat dovadă este o afirmație specifică mediului academic vienez din care Wagenschön provenea. Reale calități privind interpretarea perspectivei și formulările barocului în acest sens atestă aceste formule în evoluția creației sale, numeroase *bozetto*, fiind dovadă a insistenței de a găsi cele mai potrivite formule pentru surprinderea mișcării, a formelor învăluite de aura mistică sau a scenelor alegorice care cel mai adesea trimit în repertoriul divin un spectator credincos căruia dogma creștină i se releva cu elocvență didactică, una din trăsăturile fundamentale ale unui pictor baroc. Viitoare cercetări cu siguranță vor identifica alte lucrări atribuite acestui pictor prolific al sfârșitului de secol XVIII, prezent în zona centrală a imperiului unde exista o cerere mare pentru executarea de lucrări artistice de înaltă ținută, comandate de ordinele religioase ce-și edificau biserici și mănăstiri, ce necesitau o decorație conformă cu ideologia și dogma catolică triumfătoare după episodul de recul suferit în perioada Reformei protestante. Din punct de vedere stilistic, lucrările analizate în acest studiu evocă extensia stilistică de la baroc la neoclasic, o perfectă adaptare la ideologia Iluministă ce prindea contur în vocabularul artistic al celei de-a doua jumătăți a secolului în discuție.

Conciliul de la Trento (1545–1563) a reformat în manifestările artei tot ce era menit unei recompuneri iconografice, subiectele cu impact emoțional, devoțiunea pentru cruce, reprezentarea sfinților martiri ce au suferit pentru credință

Figuren,” *Barockberichte* 42/43 (2005): 747–757; Rodica Medeleț Vărtaciu, *Valori de artă barocă din Banat* (Timișoara: Triade, 2017), 230.

Fig. 1. Sf. Ignațiu de Loyola (fosta biserică iezuită din Timișoara, colecția de artă a Diecezei Romano-catolice din Timișoara).

Fig. 2. Sf. Alois (fosta biserică iezuită din Timișoara, colecția de artă a Diecezei Romano-catolice din Timișoara)

fiind prin drama sugerată un subiect predilect. Această nouă iconografie și-a găsit reinterpretarea în tratatul teologului flamand Molanus (Vermeulen), *De picturis et imaginis sacris*.⁷ Caracterul polemic, dogmatic al creației wagenschönienene este în acord cu patronajul asupra lăcașului de cult, subiectele și iconografia făcând recurs la acest aspect. Cele două tablouri păstrate din decorul interior al bisericii Sf. Gheorghe din Timișoara (Fig. 1, 2), preluată de iezuiți și transformată în biserică ordinului (*Maria Serena*) fac trimitere la întemeietorul ordinului Iezuit Ignațiu de Loyola, ipostaziat într-o atitudine de meditație, aluzie la *Exercițiile spirituale*.

J. Kronbichler demonstrează prin analogii stilistice că cele două tablouri sunt opera aceluiași pictor, înzestrat cu reale calități în sugestia emoției, a dramei și a gesturilor elocvente specifice.⁸ Ramele rococo fac trimitere la repertoriul decorativ specific perioadei de la mijlocul secolului XVIII, respectiv a

⁷ N. Sabău, *Metamorfoze*, 319.

⁸ Johann Kronbichler, "Unbekannte Zeichnungen und Gemälde von Franz Xaver Wagenschön,"

rococoului terezian, prin ornamente specifice precum cresta de val și motivul *rocaille*. Prezența pictorului în zona de sud a Austriei, în Ungaria, Boemia și Moravia⁹, dar și Banat și Transilvania¹⁰, confirmă traseul acestui pictor și comenzile pe care le-a onorat cu consecvența propagandei pictografice ce trebuia să se alăture celorlalte genuri în scenografia interioarelor bisericii catolice. Înnoirea repertoriului iconografic în pictura barocă se realizează printr-o atentă selecție a temelor, scenele *Vir dolorum* ale evului mediu sunt modificate printr-o aditie a sentimentului de exaltare, de compasiune și admirație provocat spectatorului. Captarea simțurilor credinciosului redevine obiectivul artei baroce, o artă “totală”, noua concepție fiind teoretizată și pusă în practică prin reorganizarea interioarelor bisericii catolice cu dispoziția arhitecturii cu planuri eliptice, cupole pe care să se desfășoare pictura murală dinamică și exegetică, altarele dispuse în culisă față de cel principal *altare privilegiatum*, reglementări ale bisericii expuse în tratatul episcopului milanez Carlo Borromeo, *Instructiorum fabricate supplectiles ecclesiasticae libri duo*, redactat în 1577. Arta devine un instrument eficient în noua educare vizuală, ciclul patimilor fiind transpus ca mărturie a suferințelor creștine. Compozițiile baroce sunt definite de registre alternante ce evocă lumi diferite, cea a sfinților, o zonă de mediere și cea a divinului întotdeauna amplasată în partea de sus în care recuzita stilului folosește simboluri pentru o sugestie cât mai veridică a acestei dimensiuni (nori, putți, raze de lumină).

Dar Wagenschön nu este numai baroc prin limbaj ci faptul că această creație traversează un ev ce deschide prin academism calea către clasicism și ale sale valori universale, putem afirma că stilul pictorului vienez este contaminat de formule neoclase, tot mai evidente în formarea pictorilor academici de la jumătatea secolului în cauză.¹¹ Creația sa stă sub semnul manierei stilistice al lui Paul Troger, mai ales a cercului de discipoli din jurul lui Franz Anton Maulbertsch, dar aș adăuga și a influenței lui Michelangelo Unterberger-Cavalese (1695–1759)¹² cu care creația sa consonează deopotrivă stilistic și compozițional, tematic și chiar iconografic prin ilustrarea unor sfinți martiri consacrați de cultul catolic ca apotropaici, martiri ai credinței atât de vehiculați

în *Orbis Artium, Festschrift für Lubomir Slavíček*, eds. Jiri Kroupa, Michaela Seferisová, Lubomir Konečný (Brünn, 2009), 319–334.

⁹ Ibid., 332.

¹⁰ N. Sabău, *Metamorfoze*, 315.

¹¹ Constantin von Wurzbach, *Biographisches Lexikon der Kaiserthums Österreich*, vol. 52 (Wienn, 1895), 69ff “F.X. Wagenschön este un pictor cu o formație artistică elevată [...]”.

¹² Liubomir Slavíček, “Neznámé kresby Michelangela Unterbergera a Franze Xavera Wagenschöna/ Unbekannte Zeichnungen des Michelangelo Unterberger und Franz Xaver Wagenschön,” *Opuscula Historiae Artium* 45 (1996): 106–108.

ca imagine a credinței victorioase încât devin citate ale perioadei în materie de iconologie. Aceste influențe sunt sesizate de majoritatea cercetătorilor care s-au ocupat de analiza operei pictorului, sesizând inflexiunile unor formule stilistice din creația acestora. Conștient de talentul său Wagenschön își semnează lucrările, alăturând numele maestrului flamand în titulatura sa. Influențat de de Michelangelo Unterberger, ce se semna *Apelles Vienensis*, conștient de calitatea actului său artistic, Wagenschön procedează într-o manieră similară.¹³ Bozetto-ul provenind din colecția Dorotheum¹⁴ având o astfel de iconografie, dedicată sfântului protector al Banatului Nepomuc (Fig. 3), prezintă scena cu recuzita specifică unei compoziții baroce, nori ascendenți, putti și simboluri ale credinței și calităților acestui canonic praghez martirizat pentru credința sa în păstrarea secretului confesional.

Fig. 3. Bozetto „Devoțiunea sf. Nepomuc” (Dorotheum Viena, atribuit lui F. X. Wagenschön, cărbune pe hârtie foxată, 13 × 0,8 cm).

¹³ Sub numele pictorului grec Apelles se identifică mai mulți pictori din această perioadă, numele devenind etalon al calității actului pictural. Faimosul pictor de curte al lui Alexandru cel Mare (sec. IV î. Chr.) este cunoscut mai ales pentru tehnicile ce conferă tridimensionalitate într-o compoziție picturală: clarobscur și *trompe l'oil*, tehnici pe care barocul le-a folosit cu obstinație ca parte a limbajului iluzionistic.

¹⁴ Catalog licitație Dorotheum, Viena, 2013, lot 103.

Ipostaza în care este surprins sfântul Nepomuc face trimitere în acest caz la altarul lateral al domului catolic timișorean, al cărui tablou votiv a fost realizat de Johann Nepomuk Schöpf, probabil după desene realizate de același Unterberger pentru biserica Franciscanilor din Timișoara¹⁵ (Sf. Nepomuc), preluată din 1780 după mutarea Piariștilor de la Sântana la Timișoara, de către aceștia. Orizontul stilistic oficial, academic al directorului academiei de pictură de la Viena este surprins de Wagenschön în numeroase crochiuri, insistăm pe cele care au cele mai multe analogii în pictura mediului de pictori care l-a influențat și i-au conturat maniera personală. Acest desen oferit Mariei Tereza de către Unterberger (Fig. 4) a devenit sursă de inspirație pentru numeroși pictori, cel mai cunoscut exemplu fiind legat de execuția în 1774 a tablourilor altarelor laterale ale domului catolic din Timișoara, unde J. N. Schöpf interpretează scena și sugerează o scenografie similară, inspirat de maniera academică a mentorului său (Fig. 5).

Fig. 4. Michelangelo Unterberger, Sf. Nepomuc intervenind pentru salvarea Timișoarei de ciumă, 1750, Ferdinandeum Museum, Innsbruck.

Fig. 5. Johann Nepomuk Schöpf, tablou votiv Sf. Nepomuc, Rosalia, Rochus, catedrala romano-catolică din Timișoara, 1774.

¹⁵ Demolată în 1916.

Fig. 6. F. X. Wagenschön, Sf. Florian (Belvedere, Viena), apud https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/5/56/Franz_Xaver_Wagensch%C3%B6n_-_Der_heilige_Florian_-_7276_-_%C3%96sterreichische_Galerie_Belvedere.jpg/362px-Franz_Xaver_Wagensch%C3%B6n_-_Der_heilige_Florian_-_7276_-_%C3%96sterreichische_Galerie_Belvedere.jpg

Așa cum Maria Tereza solicitase din partea unui pictor renumit ca Michelangelo Unterberger Cavalese, să realizeze pictura altarelor votive ale celei mai importante edificări oficiale din Timișoara, și anume catedrala romano-catolică, pe care celebrul *Rector academicus* o și onorează în 1754 când trimite schițe pentru altarul principal cu Sf. Gheorghe omorând balaurul, alegorie a victoriei creștinismului, a puterii statale creștine împotriva islamului, și Wagenschön găsește un debușeu în comanditarul religios, care a fost ordinul cu cele mai multe inițiative în plan vizual, promotor al barocului central-european, și anume franciscanii cei care-i vor solicita contribuția cunoscând maniera în care a realizat pictura pentru biserici din Slovacia, Croația¹⁶ și Ungaria (Fig. 6).¹⁷ În căutare de comenzi, Wagenschön găsește în ordinele catolice un comanditar important, realizările fiind direcționate într-o succesiune ce vizează cronologia evenimentială către mediul urban, dar și rural, biserica Sf. Gheorghe devenită sediu al ordinului iezuit din Timișoara, biserica din Vinga/Theresiopoli ridicată în 1751¹⁸, mănăstirea Maria Radna¹⁹, biserica romano-catolică din Oravița, biserica romano-catolică din Guttenbrunn (Zăbrani, jud. Arad).

Iconografia sfinților din Banatul imperial al secolului al XVIII-lea prezintă similarități cu provinciile vecine, Transilvania și Ungaria, cultul sfinților protectori împotriva morții violente

¹⁶ Mirjana Repanic-Braun, "Oltarne slike Franza Xavera Wagenschöna u cirkvi sv. Mihaela u Osijeku," *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 26 (2002): 99–108 apud J. Kronbichler, "Unbekante," 321.

¹⁷ J. Kronbichler, "Unbekante".

¹⁸ Ibid., 322.

¹⁹ M. Vlăsceanu, "Arta practică de ordinele catolice din Banat," 283–292.

provocate de războaie, ciumă sau foamete conturând un fenomen analog în toate provinciile Imperiului Habsburgic, existând particularități iconografice locale în funcție de proveniența coloniștilor. Cel mai evident exemplu în acest sens este cel legat de venerarea sfântului Nepomuc, cu multiple apariții în plan artistic, fapt datorat conturării unui cult în jurul acestui canonic praghez ce și-a dobândit renumele pentru păstrarea secretului confesional și al martiriului la care a fost supus pentru apărarea sa.

Cum impactul vizual este cel care declanșează emoția, pictura barocă va utiliza toate mijloacele pentru a trezi senzații, a stimula simțurile și a epata prin mesaje ideatice cu caracter didactic și moralizator. Pictura este domeniul în care se observă primele eliberări de constrângerile tematice și compoziționale ce nu-și mai găseau locul într-un spațiu organizat după norme stipulate de biserica catolică, un spațiu modelat după principiile specifice unui *theatrum sacrum* în care omul de rând participa prin toate simțurile la liturghie și rezona cu scenografia interioarelor ecleziastice în care fiecare gest artistic era atent plasat, piesele de mobilier liturgic fiind parte din recuzita stilului.

Vinga a fost populată cu un prim val de bulgari catolici de către Carol al VI-lea (1741) și ridicată la rangul de oraș *Theresiopol* în perioada Mariei Tereza. Biserica romano-catolică a fost construită cu o structură ce evocă rigoarea iezuită în materie de planimetrie – tipul sală cu turn clopotniță pe fațadă și decorată după principii estetice ale barocului târziu, chiar a rococoului terezian, observat mai ales în ornamentica aplicată în decorația interioară și a pieselor de mobilier liturgic (rame tablou votiv). Fragmente din altarele laterale ale bisericii de secol XVIII, distrusă de un incendiu, se păstrau în podul actualei biserici neo-gotice, construită în 1892 de către arhitectul Eduard Reiter pe locul unde s-a aflat fosta mănăstire franciscană.

Biserica catolică a fost cea pe care administrația imperială s-a bazat în reconfigurarea teritoriului nou cucerit, impunând modele, tratatul iezuitului Anton Holler, dedicat monarhului Carol al VI-lea, face referire directă la normele și formele programului edilitar din Banat în cuprinsul capitolului intitulat *Aedificia Sacra*. Alipirea Banatului la Ungaria în 1778, a fost o soluție impusă de dificultățile financiare ale imperiului, fiind considerată o etapă în care evoluția spre modernitate în spiritul promovat de secolul luminilor al provinciei a stagnat.

Compoziția realizată de Wagenschön pentru biserica catolică din Vinga în care sunt asociați Sf. Vendelin și Sf. Florian (Fig. 7), prezintă o temă iconografică legată de sfinți martiri consacrați ca protectori ai lumii rurale. Datată în jurul anului 1771 compoziția deține toate reperele ce-l poziționează pe artist în zona de diseminare a a influenței rubensiene.

Fig. 7. F. X. Wagenschön, *Vendelin și Florian*, 1771 (Colecția de artă a Muzeului diecezan catolic din Timișoara) archivum_dioecesanum_tm@yahoo.de

Fig. 8. F. X. Wagenschön, *Sf. Vendelin* 1770-1780. (Colecția de artă a Muzeului diecezan catolic din Timișoara). archivum_dioecesanum_tm@yahoo.de

Asocierea în iconografia tabloului dintre Vendelin, patron al turmelor, al lumii rurale, evocă sfântul protector din zona bogată a Aradului în secolul XVIII, iar Florian face trimitere la repertoriul martirilor creștini timpurii, la fel ca Sebastian, sfinți apotropaici și intercesori invocați ca salvatori ai credinței. Sfânta Treime domină registrul superior al compoziției piramidale, surprinsă într-o glorie celestă atât de specifică manierei de care Wagenschön a dat dovadă și în alte compoziții menționate anterior. Planuri ample, volumetrii studiate, simfonie cromatică elaborată, fac trimitere la exegeza de specialitate ce-l consideră pe Wagenschön un reprezentant al barocului târziu clasicizant. Ipostazierile Sf. Vendelin sunt foarte asemănătoare în lucrările pe care pictorul le execută în Banat, înveșmântat cu pelerina verde și figura umbrită de pălăria cu boruri largi specifică păstorului pelerin.

Tabloul votiv în care îl surprinde “în glorie” pe Sf. Vendelin (Fig. 8) provine de la biserica din Guttenbrunn (Zăbrani, jud. Arad), fără a exista indicii privind

inițiatorul comenzii și proveniența acesteia²⁰, în literatura de specialitate făcându-se referire la o lucrare cu același titlu executată de pictor pentru catedrala catolică din Timișoara. Calitatea execuției este un indiciu în acest sens, prima ctitorie oficială din Banat fiind decorată de pictori formați în mediul academic, numele lui Wagenschön fiind astfel asociat cu Michelangelo Unterberger și Johann Nepomuk Schöpf, care între 1754 și 1774 au realizat tablourile votive ale altarelor din interior.

Excursul asupra picturii cu tematică religioasă realizată de acest pictor vienez în zona de graniță a imperiului nu ar fi complet dacă nu am parcurge și *Răstignirea* (1778), o compoziție votivă realizată pentru biserica din Oravița, important centru al Banatului montan în secolul al XVIII-lea (Fig. 9). Îngerul însoțește momentul și Maria Magdalena penitentă domină compoziția la baza crucifixului. Aceeași cromatică caldă cu predominanța tonurilor de ocru se observă ca și contrast la întunericul din fundal. Maria Magdalena surprinsă cu emfaza iconografică unei drame ce se desfășoară, la care participă neputincioasă, deplânge momentul. Analogii stilistice trimit către compoziția lui Peter Strudel²¹ autorul unei teme conexe realizate în 1714 pentru capela Palatului Schönbrunn sau narațiunea acestui episod al Noului Testament în versiunea picturală interpretată de Wagenschön are accente evidente din creația lui Carravagio și a lui Rubens (*Coborârea de pe cruce*²²). Chipul lui Christos păstrează repere ale iconografiei lui Daedal din gravura în care acesta construiește aripile de ceară pentru Icar (Fig. 10). Nu suferință, ci resemnare și anticiparea victoriei, în cazul de față a mântuirii prin credință. Cei doi arhangheli din perspectiva celestă ce se deschide în spatele instrumentului de tortură sunt anticipări ale vieții veșnice, conotații ale temei iconografice atent sugerată de pictorul consacrat. Eclerajul direcționat cu emfază pe corpul lui Christos acoperit cu pagnas drapat, un arhaism al abordării formale, cu o dramă reținută este caracteristica specifică repertoriului neoclasic al sfârșitului de secol.

Compoziția poartă semnele unei măiestrii dobândite prin copierea operelor unor celebri pictori italieni o scenografie consacrată în care aranjarea planurilor și gradațiile de culoare, prin jocul clarobscurului denotă o tehnică barocă bine stăpânită și în acest caz contaminarea cu limbajul neoclasic aducând modificări

²⁰ Supoziții există în referințele bibliografice menționate, cum că ar fi o comandă oficială solicitată lui Wagenschön pentru domul timișorean, ipoteză neelucidată până în acest moment al cercetării, pentru detalii, vezi Rodica Medeleț Vârtaciu, *Valori*, 231.

²¹ Ibid., 236.

²² Luminism și tenebrism, deopotrivă prezente în compunerea spațiului și accentuarea perspectivelor către a treia dimensiune. Compoziția *Coborârea de pe cruce* la care facem referire, a fost realizată de Rubens între 1612–1614, ca parte a tripticului pentru biserica din Antwerp și a fost donată de Carol al VI-lea catedralei armene din Gherla (jud. Cluj).

Fig. 9. F. X. Wagenschön, *Răstignirea*, 1778, biserica romano-catolică din Oravița, altar principal. archivum_dioecesanum_tm@yahoo.de

Fig. 10. F. X. Wagenschön, *Dedal modelându-i lui Icar aripile de ceară*. apud <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/371214>

în clasică interpretare a temei în arta barocă, unde emoția primă, iar formele și dinamica scenografiei contribuiau la exprimarea planurilor succesive, creatoare de efecte spontane. Pictura lui Wagenschön este păstrătoare a unor reflexe formale ale barocului, scenele devoționale ilustrând concepte dogmatice ale Conciliului tridentin, mai ales în privința cultului imaginilor, atât de vehiculat ca substrat al contraofensivei catolice față de aniconismul protestant.

Altarul lateral al bisericii Maria Radna prezintă o compoziție semnată de acest pictor în care se observă influența directă pe care Rubens a avut-o prin manierismul pe care l-a adoptat în tratarea compozițiilor, a sugestiei spațiului, volumetria personajelor, emoție și culoare, ecleraj centrat pe scena principală, gruparea arhitecturală a volumelor și *raccourci*-uri puternice. *Logodna Sfintei Fecioare* (1781) este o astfel de interpretare manieristă cu toate reperele, lucrarea fiind astăzi parte a colecției galeriei naționale de la Praga. Caracterul prolific al pictorului Wagenschön se reafirmă prin analogii ale compoziției realizate ca și desene preliminare (Fig. 11).

Arhivele mănăstirii Maria Radna din Lipova consemnează într-un document prezența pictorului la 16 iulie 1781, când pentru suma de 350 de guldeni²³

²³ Martin Roos, *Maria Radna- Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas*, vol. 1 (Regensburg,

a realizat pictura altarului lateral cu tema logodna fecioarei Maria la comanda ordinului franciscan. Aceeași dexteritate dobândită din contactul cu opera marelui maestru P. P. Rubens se observă și în acest caz. Schița realizată de Rubens (Fig. 12) este copiată și, cu mici variațiuni, transpusă în pictura altarului lateral al bisericii mănăstirii Maria Radna din Lipova.

Fig. 11. F. X. Wagenschön, *Logodna fecioarei*, 1781, Maria Radna (Galeria Națională de pictură din Praga). archivum_dioecesanum_tm@yahoo.de

Fig. 12. Logodna fecioarei (bozetto de P. P. Rubens) <https://www.britishmuseum.org/collection/term/x1297>

Organizarea spațială a personajelor în jurul Mariei, prezența Anei în colțul din dreapta jos, aluzie la doctrina Imaculatei concepțiuni, ce se referă la

1998), 112, 307. În acest caz există un document care atestă prezența pictorului pe șantierul de la Maria Radna, după terminarea tabloului votiv primind o chitanță pentru suma primită.

nașterea imaculată a Mariei de către mama sa Ana, planurile ce se intersectează și converg spre cerul învolburat pe care plutesc putți și arhanghelul Gabriel (aluzie la Bunavestire), o scenă tipic barocă prin conotații și caracter moralizator, dar în care se întrevăd și elemente ale stilului neoclasic, prin păstrarea unei retorici simple, vizibile și care poate fi înțeleasă de credinciosul de rând. Drapajul molatec și cromatica caldă cu tonuri irizate sunt elemente ale clasicismului reintrodus în limitele formale ale barocului târziu.

Perceplete fundamentale ale dogmei creștine sunt surprinse în pictura realizată de Franz Xavier Wagenschön pentru zona Banatului, un itinerar artistic în care surprindem devenirea pictorului central-european, format în mediul academic vienez. Catolicismul a fost principalul exponent al noii arte, ce devine vehicul al ideilor contrareformei religioase contaminată prin manifestarea târzie, în plin secol al XVIII-lea de ideologia iluministă. Cererea mare de comenzi existentă în provincie a fost satisfăcută de pictori celebri, antrenați în mobilarea bisericilor edificate de ordinele catolice, în fiecare lăcaș de cult catolic practicându-se un cult al imaginilor pentru reîntoarcerea la valențele didactice ale artei din primele secole ale erei creștine. Caracterul cvasiteatral al liturghiei Contrareformei impunea o desfășurare în interiorul bisericii la care concureau genurile artei pentru elaborarea scenei pe care să se desfășoare contextul liturgic. Și barocul și clasicul sunt două concepții ale realului, două atitudini ale spiritului prezente în creația pictorului F. X. Wagenschön. Vizual, creația sa prezintă accente militante în spiritul catolicismului în care orice spațiu religios devine un spațiu festiv celebrând prin compunerea genurilor artelor victoria clamată de biserica repositionată într-o paradigmă a creștinătății autentice.

Într-o perioadă de exaltare a statului modern absolutist, creația pictorului vienez se evidențiază ca o metamorfoză a genului cu valențe tactile-vizuale specifice picturalului baroc, dar și cu evocări clasice specifice finalității evului debutului modernității pentru Banat.

**FRANZ XAVIER WAGENSCHÖN *PICTOR VIENENSIS*,
AUSTRIAE DISCIPULIS, P. P. RUBENIUS**

Abstract

The study analyses from a comparative perspective the creation of one of the leading representatives of Baroque painting of central – Europe, a Viennese Academy descendant Franz Xaver Wagenschön, in whose creation analogies of Peter Paul Rubens, Michelangelo Merisi da Carravaggio, Michelangelo Unterberger, Franz Anton Maulbertsch and Paul Troger can be identified. *Pictor Vienensis, Austriae Discipulis, P.P. Rubenius* is the identity consecrated by the painter himself when signing his works. This identity is investigated

through a series of votive altar paintings commissioned by the Catholic orders (mostly by the Franciscans) for the churches they erected in urban and rural centres of eighteenth century Banat. As one may observe from the interpretation, Rubens had the greatest influence on Wagenschön, from style to manner and media used, to iconography of apotropaic saints depicted with Baroque scenery and neoclassical vocabulary. This mixture of influences can be attributed to the situation found in the Banat province after the middle of the 1700s, when echoes of the Enlightenment movement penetrated all fields and became a true state policy and when Wagenschön's creation reached its climax. He decorated altars for the Jesuit church of St. George in Timișoara (St. Ignatius of Loyolla and Alois), votive painting of the main altar of Theresiopol Roman-Catholic church (Vinga, Arad county), main altar votive painting of the Oravița (Caraș county) and side altar painting of the Franciscan monastery of Maria Radna in Lipova. Compositional and chromatic influences, full assimilation of the baroque naturalism from his masters are to be found throughout his entire career, in a period when the Catholic church regains its prestige and becomes the most important recipient of religious works of art.

PERCEPȚIA TRADIȚIEI LA NEAMURILE DE GABORI. CÂTEVA CONSIDERAȚII¹

Sînziana Preda*

Cuvinte cheie: gabori, romi, tradiție, identitate

Keywords: Yenish, Romani, tradition, identity

În rândul grupurilor de romi, gaborii sunt cunoscuți ca fiind unul dintre neamurile cele mai puternic atașate de tradiții, purtători ai unor valori ce transcend veacurile. Ușor recongnoscibili prin elementele de port (pălării cu boruri largi, pantaloni negri, fuste viu colorate, încălțăminte feminină cu accente de kitsch), gaborii au migrat, în ultimele decenii, spre alte zone ale țării (ei rămân concentrați în județul Mureș, iar comunități mari se regăsesc în Bihor – Oradea și Arad). Schimbările ce îi caracterizează în perioada amintită nu țin doar de deplasările rezidențiale (motivate economic, cu precădere), ci și de aspecte culturale, în special trecerea în masă la culte neoprotestante (Biserica Adventistă, penticostalism).

La acestea se adaugă presiunea transformărilor din societatea autohtonă de după 1989, cărora îndeosebi generațiile vârstnice încearcă să le facă față. Parte dintre evoluțiile de ordin socio-cultural din lumea românească în epoca democrației sunt văzute drept provocări la adresa unui mod de viață tradiționalist. Gaborii însă încearcă și astăzi – precum au procedat de-a lungul secolelor – să păstreze mijloacele de perpetuare și conservare a identității de neam, mizând pe câteva elemente.

În primul rând, este vorba despre căsătoriile angajate exclusiv înăuntrul grupului etnic propriu și la o vârstă fragedă (*id est* sub pragul majoratului). Apoi, menținerea unor raporturi de gen reglementate strict în cultura gaborilor “cu pălărie”²

* Universitatea de Vest Timișoara, Departamentul de Sociologie, b-dul. Vasile Pirvan, nr. 4, e-mail: sinziana.preda@e-uvv.ro

¹ Acknowledgement: Cercetările care au condus la aceste rezultate au primit finanțare din partea Mecanismului Financiar al Spațiului Economic European 2009–2014 prin contractul nr. 14SEE/30.06.2014.

² Un motiv de mare mândrie, de altfel: “În interpretarea unora dintre ei, tineri și școliți, ei consideră că asta este un privilegiu primit și moștenit de la Gabor Bethlem, Principele Transilvaniei, că aveau voie să poarte pălărie de postav, în condițiile în care alții, precum țărani români din Transilvania, nu aveau voie să poarte decât căciuli din blană de oaie. Aveau pălărie de

(“o marcă înregistrată”, deși gaborii nu o produc ei înșiși³). Nu în ultimul rând, distanța față de Alteritate, față de Celălalt, întruchipat de “gadge”⁴, cu care relațiile decurg conform limitelor stabilite de gabori (relații de vecinătate și de comerciale).

În cele ce urmează, vom prezenta o serie de observații pe marginea mai multor dialoguri realizate cu membri ai comunității gaborilor, în cadrul unui amplu proiect dedicat romilor.⁵ Precum toți cei chestionați în interviurile desfășurate, și gaborii au fost rugați să răspundă unui ghid de interviu complex, privind istoria romilor, aspecte de viață privată și comunitară, relațiile cu alte grupuri etnice și perspectiva asupra viitorului propriei comunități.

Discuțiile au relevat preocuparea gaborilor pentru două mari topicuri. În primul rând, discursul autoidentitar, de auto-legitimare, un discurs ce grăvește în jurul cuvântului cheie, “tradiție”. În al doilea rând, interesul deosebit privind chestiunea sensibilă a mariajelor timpurii, mai ales în relație cu noul context [din ultimele decenii], generat de preceptele credințelor neoprotestante. Vom aborda în continuare fiecare tematică în parte, oferind fragmente ilustrative din conversațiile cu diferiți interlocutori (care au acoperit toate categoriile de vârstă).

După cum precizam mai sus, modalitatea principală a gaborilor de auto-identificare are în centrul său ethos-ul, cultura grupului. Viziunea despre “cine suntem noi, gaborii” a generat în cadrul interviurilor ample excursuri privind importanța obiceiurilor, privind faptul că acestea rămân nealterate de-a lungul generațiilor și epocilor, asigurând coeziune și stabilitate comunității. Ele alcătuiesc o realitate incontestabilă, imuabilă, articulată de actori care își pun problema racordării permanente la învățămintele înaintașilor. Altfel spus, din exterior privită, existența gaborilor se conduce numai după principiile gaborilor.

Totuși, așa cum observa Martin Olivera în cercetările sale de acum un deceniu, unele inovații în stilul lor de viață și chiar în privința unor valori au devenit palpabile. Gaborii continuă să alcătuiască un univers conservator în

postav în evul mediu când totul era codificat, ierarhizat; vestimentația era un privilegiu pe care l-au primit, spun liderii lor de opinie, de la principe, pentru că făceau cazane, arme. Sunt oameni care în personalitatea lor nu au internalizat prejudecata sau stereotipul sau discriminarea în felul în care am internalizat-o eu, născut în familie de țigani de vatră, descendenți ai robilor țigani din Câmpia Valahă.” Nicolae Gheorghe, “Identitatea romani între victimizare și emancipare. Nicolae Gheorghe în dialog cu Iulius Rostaș,” în *Rom sau Țigan. Dilemele unui etnonim în spațiul românesc*, I. Horváth, L. Nastasă, eds. (Cluj-Napoca: ISPMN, 2012), 332.

³ Patrick Williams, *Prefață*, citat de Martin Olivera, *Romanes: tradiția integrării la Romii Gabori din Transilvania* (Cluj-Napoca: ISPMN, Kriterion, 2012), 19.

⁴ Cuvânt din vocabularul rom, prin care sunt reperați toți non-romii.

⁵ “The Untold Story. An Oral History of the Roma People in Romania,” desfășurat între anii 2014–2017, sub egida University of Iceland și a Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.

rândul neamurilor rome (cu atât mai mult în ochii majoritarilor), însă sunt atenți la evoluțiile societății din proximitate și nu trebuie socotiți “*endemici* în societatea transilvană și românească”, dovedind o “inventivitate socioculturală [...] Căci ei nu sunt nici mai mult, nici mai puțin decât tine și decât mine, oameni integri, stăpâni pe propria lor existență”.⁶ Gaborii trăiesc *înăuntru* și privesc *în afară*, căutând mijloace spre a naviga într-o lume bulversată de schimbarea principiilor și valorilor; reușesc aceasta punându-se la adăpostul Tradiției, căci ea nu (se) înșală niciodată. Tradiția creează spațiul de siguranță, de protecție, de confort, cadrul vital și ideal pentru existența grupului.

Cum definesc gaborii tradiția? Pentru ei există o parte văzută, tangibilă, a vestimentației, prin care se re-prezintă, prin care se recunosc unii față de alții – în primul rând, și, în plan secund, în opoziție cu alte neamuri de romi și cu non-romii. “[Noi, n.n.], Gaborii, avem tradiția noastră: bărbații cu mustață, cu pălării, femeile cu fustele și ceilalți, ceilalți n-au”.⁷

Partea mai puțin vizibilă este aceea a regulilor pe care le respectă, prin care viața privată și intra-comunitară este normată, un spațiu în care nu sunt acceptate imixtiunile. “Noi nu ne schimbăm tradițiile, nu ne schimbăm portul și femeile noastre nu-și schimbă ținuta care înseamnă și contează foarte mult ca respect pentru bărbat și pentru copii. Femeile trebuie să aibă capul acoperit și fustele să acopere picioarele, care pentru etnia noastră, repet, înseamnă respect”.⁸ Hainele nu contează cu privire la calitatea lor în sine (frumusețe/estetică, valoarea materialui), ci sunt un indiciu al sistemului axiologic al gaborilor, reflectând textura relațiilor de gen și de putere.

Deși într-o anume grilă de lectură, vestimentația constituie expresia materialității trecătoare, pentru gabori ea este puternic semnificată și semnificantă. Aceștia nu și-o închipuie altfel decât în acord cu regulile culturale proprii. “Și portu nostru’ asta a fost cum vedeți și muierile noste așa au umblat, noi așa am umblat”.⁹ Nu pentru că o gaboriță nu ar fi capabilă să poarte fuste precum cele ale non-romilor¹⁰, ci pentru că atunci când ar proceda așa, ar pierde sensurile și recunoașterea cu care este investită în ochii familiei, prietenilor, comunității,

⁶ Olivera, *Romanes*, 25.

⁷ D. G.

⁸ Valentin Covaciu, “Interviu. Gabor Matei, zis Puia, reprezentantul gaborilor din Târgu Mureș la Ziua Internațională a Romilor,” (11 aprilie 2017), <https://www.zi-de-zi.ro/2017/04/11/interviu-gabor-matei-zis-puia-reprezentantul-gaborilor-din-targu-mures-la-ziua-internationala-romilor/>.

⁹ R. G.

¹⁰ Din observațiile de teren personale, am constatat că femeile gaborilor nu îmbracă o serie de modele vestimentare obișnuite pentru marea majoritate a persoanelor (ex.: paltoane); în locul pantofilor (cu toc) sunt preferați saboții (inclusiv în anotimpul friguros); bluzele (și în general vestimentația pentru partea superioară a corpului) sunt mai aproape cu unele purtate de *gadge*.

per ansamblu. Un gabor lipsit de portul conform ridică semne evidente semne de întrebare pentru grupul de apartenență.

“Da nici bărbatu’ până acuma, dintre gabori, cred că n-ați văzut cu pantaloni scurți, cu izmene scurte, să umblă pe stradă. Că sunteți de aicea și este – aicea îi centru’ gaborului, în Târgu Mureș, dintre județele astea. (Da.) – Și-apăi că Satu Mare sau Baia Mare sau Timișoara, Arad și Brașov¹¹, tot din centru’ județului Mureș, dintr-aicea, dintre asta, Ardealu’, așa zicem. De la Harghita, Covasna, până asta, până aicea, Ardealu’ era a gaborilor, așa de renumiți. Acuma s-a împrăștiat, că no, s-a înmulțit și apăi așa, pe orașele care...Acuma acolo-i stabilit, să...și este la ei, și mă rog”.¹² (În)depărtarea de centrul “gabor-ismului” poate constitui un factor de relaxare, pe alocuri, a unor elemente (mai puțin semnificative) din etalonul vestimentar, probabil și sub presiunea modelelor variate din centrele urbane și în circumstanțele disipării între majoritari, a slăbirii controlului care s-ar fi exercitat într-o comunitate mare și omogenă de gabori.

Atât bărbații, cât și femeile care își asumă părăsirea codului vestimentar (asemenea cazuri sunt foarte rare) riscă excluderea fizică din familie și din colectivitate. “(Femeile pot să nu își poarte rochiile?) – Nuuu! (Să umble în pantaloni?) – Asta nu, asta nu. Trebe să aibă fustă lungă. Și dacă merge la străinătate, că nu e așa roșu sau înflorită, că mai albă sau mai verde sau mai așa, da’ trebe să fie mai jos de genunchi. Mai jos. Trebe să fie. Asta e o onoare și o cinste. Și baza și tradiția. Ce să îți spui? Și în fața gaborilor mai ales, apoi asta e. Asta-i tradiția după. (Așa ați moștenit-o de la părinți, tot așa erau?) – Da, da, da, așa. Asta am moștenit străbunicii noștri din neam în neam. Asta a fost tradiția și asta rămâne. Mai ales la femei”.¹³ Prin urmare, hainele reprezintă nu numai marca identității etnice, ci, mai întâi de toate, o garanție a viețuirii în grupul de proveniență. Purtarea hainelor corespunzătoare îndeplinește o funcție constrângătoare: gaborii nu își permit abateri, întrucât excluderea comunitară i-ar plasa într-o situație gravă.

Îndeosebi în privința femeilor (caracterizate de o pregătire școlară scăzută¹⁴, de un orizont limitat – exclusiv casnic, neputând ieși prea mult în afara casei

¹¹ Interviewatul se referă la congenerii care au migrat din zona Mureșului în ultimii ani și s-au stabilit în diverse orașe din vestul țării, în special din considerente economice (producția și comerțul cu burlane și jgheaburi nemaifiind căutate, parte dintre membrii grupului s-au orientat către comerț, de pildă cu haine second hand, unii ajungând să deschidă chiar mici magazine).

¹² M. G.

¹³ M. G.

¹⁴ Nici schimbarea rezidențială nu modifică nivelul de pregătire al fetelor: un exemplu este cel tinerelor provenite din Transilvania și stabilite (căsătorite) în Timișoara, parte dintre ele fiind analfabete sau abia știind să scrie și să citească (informație de teren, 10 decembrie 2015).

și comunicând doar strictul necesar cu străini, fie gabori, fie non-romi), eliminarea din grup este egală cu dispariția. Purtarea altor tipuri de vestimentație înseamnă coduri culturale străine, ceea ce se traduce pentru gabori cu lipsa de logică, de vreme ce nu există nici o finalitate a opțiunii respective. “Nu că n-ar putea, ar putea, da’ ăstea sînt obiceiurile noastre”.¹⁵ Libertatea de a alege există – altfel spus, în teorie, dar punerea în practică este inutilă, întrucît contravine așteptărilor grupului. În acest sens, un pasaj privitor la sensul educației școlare în optica gaborilor, dar la fel de ilustrativ pentru argumentarea vestimentației specifice: “Băieții fac. Pân’ la opt-zece clase. Că n-au nevoie mai mult. Eu vă spun. Că nici așa, zice [copilul, n.n.]: ‘Da’ io doctor nu mă fac, primar nu mă fac.’ Și la meseria noastră care e, n-avem nevoie de școli”.¹⁶ Haine asemănătoare cu ale *gadje* se pot oricând achiziționa, dar nu sunt necesare, de vreme ce nu au sens pentru gabori.

Regulile de comportament se supun la acest neam unor codificări la fel de restrictive, precum se întîmplă cu portul. Relațiile dintre genuri, dintre generații, dintre copii și părinți se desfășoară în baza unor norme cu putere covârșitoare asupra existenței indivizilor. Lumea închisă a gaborilor (la fel cu cele ale cortorarilor sau căldărarilor) este construită și dominată de autoritatea paternă, masculină, articulată de figurile “bătrânilor”. De la ei pornesc liniile de neam, învățămintele și ei dețin puterea, pe care au primit-o de la bătrânii lor. “[...] Comunitatea etnică, bazată pe rudenie, este premodernă, este ierarhică, este patriarhală”.¹⁷

“Conduce bărbatu, înțelegeți? Vedeți și când merge așa, două-tri gabori, femeile [merg] mai în spate. (Așa e regula?) – Nu că e regula, da’ așa e. Nu trece în fața noastră. Și mai ales omeni de onore. Sau dacă o femeie tânără, în fața lor: la noi nu e. Sau dacă la masă mănîncă omeni bărbați să merge acolo, nu, că are și ea masă și să mănîncă, nu. La noi asta a fost și asta e. Înțelegeți? (Și fetele sunt învățate de mici obiceiurile astea?) – Da sigur. De mamă și de bunicile. Na, așa, de neam în neam. Asta e în sângele lor, trebe să știe. Numa’ onoarea și cinstea, dacă este un bărbat și știe să conducă. Noi nu dăm conducerea la o femeie. Ea să fie la mîncarea ei, la copii, să crește, să spale, să grijește casă, dacă vine cineva să face mîncare, să pună în fața lui, ospeți și să respectăm. Da’ ca pe o femeie”.¹⁸

După cum bine remarcă Iulia Hașdeu, gaborițele sunt mai rar observate¹⁹ și observabile, angrenate într-un univers la care cei veniți din afară sunt prea

¹⁵ G. R.

¹⁶ G. R.

¹⁷ Gheorghe, *Identitatea*, 335.

¹⁸ M. G.

¹⁹ “Ele apar anonim sau colectiv, ca elemente tehnice în schemele de rudenie, sau sistematic alături de copii, numite ca persoane mult mai rar decât bărbații, dar punctul de vedere masculin,

puțin admiși (admiși în limite trasate de gabori), ele însele fiind antrenate să nu fie vizibile decât în anume împrejurări, să comunice doar cu anumite prilejuri. Despre femeile gaborilor mai mult ni se relatează și mai puțin ele, în persoană, povestesc. Trebuie avut în vedere faptul că accesul *outsiderilor* în comunitate, în casele gaborilor, se face prin intermediul bărbaților, capii de familie hotărând în ce măsură consoartele pot participa.²⁰

“Bărbații: să discutăm cu oameni și cu bărbați, înțelegeți? Și la noi asta e frumos și asta e o onoare și asta e și baza. Un bărbat tânăr sau doi bărbați tineri să merge acasă, la o femeie tânără și să vorbește o oră întregi nu e frumos și e illogic, înțelegeți. Bărbatu’ să discute cu bărbați și femei cu femeie. Că așa e frumos. Păi ce discuți cu o femeie tânără o oră, un bărbat tânăr? Și dacă – bine, că nu de prostie sau așa, da’ nu e logic. Bine, că întreabă ‘Acasă-i soțu?’ sau tata sau mama sau asta și asta, probleme, să spui la soțu’, bine. Și mai departe salut și atât. Asta e la noi. Nu? Ce să zăc. (Deci face cumva parte din tradiția dumneavoastră ca și neam.) – Păi da’ cum să nu? Păi da asta îi zăc. Asta e”²¹

Această perspectivă trebuie considerată ca atare: rolurile de gen sunt în lumea gaborilor parte a unei structuri pe care non-romii o văd ca fiind rigidă; ea însă corespunde și reflectă metabolismul și necesitățile comunității. Legăturile între categoriile de gen și vârstă s-au statornicit din timpuri imemorabile și nu există un motiv pentru care să fie schimbate. Segregarea ocupațională și cea interacțională sunt motivate de tradiție, dar chiar făcând abstracție de acest termen (pe care interlocutorii noștri nu îl explică, dar îl exemplifică), gaborii cred că “așa e frumos”. “(Femeile și bărbații mănâncă la aceeași masă?) – Acuma și femeile mănâncă cu noi. Sau dacă sîntem mai aparte, bărbații mîncăm la masa asta, femeile mănâncă dincolo. (Dar nu-i o regulă) – Nu-i o regulă. Nu-i. Da când suntem mai mulți bărbați, bărbații mîncăm separat pe la o masă și femeile separat. Așa e frumos, no. Că îi tradiție, că nu-i tradiție, dar eu zic că așa îi mult mai frumos. (Că fiecare are poveștile lui.) – Da’ nu? Mai mîncăm. Sunt la masă cu cineva, mai discut cu el. Vorbim câte ceva, nu? Dar dacă e acolo nevasta prietenului meu, cu ea poate să vorbesc. Sau ea cu mine? (N-aveți ce discuta cu ea.) – Sigur că nu. (Da.) – Nu-i așa?”²² Acest “frumos” ar echivala cu “așa este potrivit pentru noi”. Inegalitatea de gen sesizată de gadge constituie o normalitate nu numai pentru gabori, ci și pentru alte subgrupuri ale marii

preeminent, este în mod inconștient neutralizat și universalizat.” Iulia Hașdeu, “Prefață la ediția în limba română,” în Olivera, *Romanes*, 16.

²⁰ Experiența din teren confirmă această realitate. Interlocutorii gabori au fost în principal bărbații.

²¹ M. G.

²² Ș. B.

familiei rom.²³ Faptul că viața bărbaților și a femeilor în colectivitățile conservatoare se desfășoară, cu rare excepții, separat (cei dintâi lucrând sau fiind cu un anturaj exclusiv masculin, iar mamele – cu fetele și, în genere, copiii mici – ocupându-se de gospodărie și petrecând în compania prietenelor), este considerat o normalitate; cu siguranță ea se va menține, atâta vreme cât acești romi vor dori ca fiecare categorie de vârstă și gen să urmeze rolurile care le sunt prescrise prin Tradiție.

Un alt aspect al raporturilor în comunitate, de această dată construite între copii și maturi (alături de aceștia din urmă, bătrânii), se referă la chestiunea disputată a căsătoriilor între minori. Controversa înseamnă, de fapt, un atribut de dată recentă al mariajelor minorilor romi, datorat non-romilor.²⁴ După 1989, subiectul a fost pus pe tapet, prin intermediul mass media, deși subiectul nu constituia o noutate. Percepția *gadge* insistă asupra vârstei mirilor, asupra faptului că minorii nasc minori și că partenerii nu sunt maturi, nici fizic, nici psihic. Gaborii au conceput aceste căsătorii drept o adevărată instituție, de care depinde însăși existența grupului lor, investită cu atribute de perpetuare, dar și cu puternice rațiuni economice. “Or, les mariages sont idéalement le moyen de perpétuation de la lignée (officiellement en ligne agnatique, on l’a vu), mais ils sont aussi, et surtout, un lieu d’alliance entre deux parties, qui ont chacune besoin l’une de l’autre, *hic et nunc*”.²⁵ Uniunile matrimoniale reflectă jocuri complicate de poziții sociale și economice ale celor angrenați în proiectarea unui viitor cuplu. Prezervarea valorilor morale constituie de asemenea o explicație a căsătoriilor:

“(De ce e important să îi țineți așa de aproape pe copii?) – Important este să-i ținem mai aproape fiindcă, vă spun: multe lucruri sînt în lume. Și destrămările ăstea mari. De exemplu căsătoresc copilul la cîșpe-șaișpe ani, să mă

²³ “I. R.: Lumea romilor este ierarhizată și mulți încearcă să o schimbe prin mijloace democratice; acesta e un alt paradox! N.G.: Nu există egalitate între persoanele construite în lumea romilor (cei din ‘neamuri’, romii de ‘clan’, sau vitse, lumea bazată pe relații de rudenie): între bărbați și femei, între bătrâni și tineri, între copii, pe de o parte și adulții însurați/femeile măritate, între bogat și sărac, între o persoană ‘curată’ (în sens simbolic, comportamental) și una ‘spurcată’, *Marime*; deci, în înțelegerea, în opinia mea, lumea romilor ‘tradiționali’ e o lume coerent ierarhizată.” Gheorghe, *Identitatea*, 323.

²⁴ Vârsta scăzută a partenerilor de căsătorie în cazul nu doar al gaborilor, ci la cortorari sau căldărari, constituie un motiv de depreciere, în ochii non-romilor. De remarcat că într-un trecut nu prea îndepărtat (începutul secolului trecut), mulți *gadge* au dat dovadă de un comportament marital relativ asemănător. Cu precădere în mediul rural, indiferent de etnie, fetele – evaluate prin prisma valorii lor în economia familiilor în care urmau să intre/pe care aveau să le constituie, începeau să fie educate, tocmai în acest spirit, de mici.

²⁵ Martin Olivera, *Romanès ou l’intégration traditionnelle des Gabori de Transylvanie*, PhD Thesis (Université Paris X, 2007), 12.

înțelegeți, să nu înceapă la o desfrânare”.²⁶ Mai mult decât *gadge*, gaborii socotesc adolescența o vârstă critică, iar în ultimele decenii, invazia diverselor modele culturale, cât și predominanța canalelor de comunicare fac dificile eforturile lor de a controla evoluția tinerilor din comunitate. “Că dacă încep la desfrânare, cum se întâmplă în lume: copilu’, deja la cînșpe-șaișpe ani, de la școală începe prostiile. Începe multe lucruri care nu pot să le discutăm așa, pe larg. Începe orice lucru, care nu este potrivit încă pentru un băiat. Anturajul, discotecile, să întâmplă violuri, furturi, chiar și uciderile, lucrurile ăstea. Și la fete, la fel se-ntâmplă. Că am văzut. Se vede și la televizor, se aude și la ziar, se publică acumă și pe Facebook, se vede toate prostiile, toate minunile, lucrurile astea. Noi îi ținem aproape, că dacă îi ținem aproape și îi supraveghiem tot timpu’ și sînt în apropierea noastră, nu se-ntâmplă cazuri din ălea. La noi se-ntâmplă unu la sută. Să mai întâmplă, nu? Nu putem spune că sîntem ușă de biserică. Nu”.²⁷ Tradiția impune promovarea purității de neam și împiedicarea relațiilor nepotrivite cu mentalitatea gaborilor, obiective și sarcini pe care le asumă și de care bătrânii și părinții se îngrijesc.

Căsătoriile în universul gaborilor reprezintă, nu mai puțin important, expresia mândriei de neam. Heteroidențificați și, mai ales, autoidențificându-se ca fiind “romii romi”²⁸, gaborii urmăresc în cadrul acestei paradigme să se mențină la standardele unui imperativ implicit în dinamica relațiilor sociale, anume “*rajkane the patjivale* (nobili și respectabili) romi”.²⁹ Noblețea pe care o reclamă și o afișează vine dintr-o tradiție imemorială, articulată, peste generații, de trecerea dintr-un neam prestigios într-un altul, evaluat similar. Mobilitatea aceasta se realizează prin uniunile maritale, fiecare familie (care se consideră de “neam bun”) având aspirația de a se înrudi tot cu un “neam bun”. O partidă convenabilă nu apare la tot pasul, astfel că năzuința de a se păstra la nivelul elitei necesită pregătire din vreme, adică – în majoritatea cazurilor – mulți ani înainte ca actorii principali (copiii din cele două neamuri) să ajungă la vârsta adolescenței.

– Apăi căsătoriile știți cum se fac? Căsătoria – oricum, când se căsătorește legitim – numai la 18 ani. Înainte de aia, nu se căsătorește. Dar noi, gaborii cu pălărie, căsătorim copiii noștri, da’ îi merge cuvântul părinților, nu a copiilor. Dacă vreau să însor pe fiu-meo și are 14–15 ani și e o fetiță frumoasă, la un gabor din ăsta, da’ îi năcăjit, bețiv sau bagabont sau cerșetor, și iubește pe fata aia, și dacă ia pe fata aia, ce iasă din fiu-meo? Tot așa, ca socrii”.³⁰ Fragmentul pune în evidență grija părinților gabori nu pentru calitățile, virtuțile viito-

²⁶ G. R.

²⁷ G. R.

²⁸ Olivera, *Romanes*, 47.

²⁹ Ibid., 157.

³⁰ Ș. B.

rului partener al propriei odrasle, ci pentru apartenența norei/ginerelui la o familie respectabilă și, foarte dezirabil, înstărită. Odată identificați partenerii (de ambele părți), cel mai important aspect ține de consensul la care cuscii ajung. Ei sunt cei care stabilesc aspectele financiare ale uniunii proiectate a se realiza. Viitorii miri sunt doar niște copii, ce urmează să crească, să se formeze sub ochiul vigilent al părinților care îi vor lua în grijă.³¹

“– Io, dacă vreau să însor pe fiu-meo, îl bag într-o familie bună, nobilă, să nu fie săracă. Să nu fie năcăjit copilu’ meu, sau fata mea, unde o mărit eu. Să aibă tot ce-i trebuie în casă. Să aibă mâncare, să aibă bani, să aibă casă, să aibă unde-și pune capu’. Io de exemplu, uite, am însurat pe fiu-meo. La 14 ani, acum are 27 de ani. Și are fată de 11 ani. Și nora mea și cu fiu-meo îi tot sub comanda lui Dumnezeu și comanda mea. Acuma dacă i-aș spune să se despartă de nevastă-sa – că nu-i ascultătoare sau nu-i supusă nouă sau nu face trebe sau vrea să știe mai mult ca mine sau să face șmecherii cu mine – imediat aș zice, Ștefane: ori de ea te desparti, ori de mine. Ar trebui să asculte de cuvântu’ meu [lovește cu palma]. Adică cuvântul părinților trebuie respectat. Și în Biblie scrie. Că dacă îți respecti părinții, ți se lungeste zilele. Așa scrie Biblia. Nu te uita că îi bătrân tata sau socru’. Cât de cât trebe respectat și trebuie întreținut, ca părinții. Că pân’ la urmă, dacă ne gândim, ei ne-au dat viață, ei ne-au dat putere, ei ne-au ridicat, ei au făcut bărbați din noi și acum noi să ne batem joc de ei. Ce zăci? N-ar fi păcat față de Dumnezeu? Ar fi dezastru”.³²

Autoritatea (unul dintre fundamentele culturii rome) părinților este evidentă: în jurul ei se edifică constructul familial al tinerilor, sprijiniți material și moral, până la momentul în care singuri vor avea capacitatea de a se descurca. Puterea, dominanța părinților a rămas incontestabilă până nu demult, mai precis până la convertirea a numeroși gabori la cultul adventist.³³ În mod remarcabil, pentru prima dată în istoria grupului etnic, o instanță (mai mult, provenită din afara comunității) a ridicat problema mariajelor timpurii. O normalitate pentru gabori a devenit problematică pentru ei și pentru cei ce au sesizat-o. Cuvântul pastorilor a produs un grad de conștientizare între gabori, cu privire la necesitatea realizării de căsătorii cu parteneri majori (cel puțin unul dintre ei), în genere, cu parteneri mai pregătiți pentru pasul capital asumat.

Desigur, schimbarea provocată de amestecul adventismului într-un spațiu atât de tradiționalist precum al mariajelor cu minori rămâne surprinzătoare. Ea poate avea drept explicație receptarea doctrinei cultului în rândul unor romi odinioară lipsiți de tangență cu bisericile tradiționale (Biserica Ortodoxă,

³¹ În unele cazuri, ginerele vine să locuiască în casa socrilor săi.

³² Ș. B.

³³ Biserica Adventistă de Ziua a Șaptea a început din prin anii '60 să câștige adepți în rândul gaborilor – B.Q.

Biserica Catolică, culte reformate) în care s-au născut, dar pe care nu le frecventau (nici înainte, nici după Revoluție). În ochii gaborilor, adventismul “este o religie mai rațională și are un caracter intelectual față de comunitățile religioase penticostale răspândite în cazul altor comunități de romi”.³⁴ Aderarea la preceptele neoprotestante a introdus, de fapt, o perspectivă non-roma în optica gaborilor, îndeosebi privind căsătorirea copiilor. Practic, gaborii s-au văzut confrunțați cu o impunere, mai mult sau mai puțin explicită, asupra unor decizii care le-au aparținut în întregime, dintotdeauna.

“(La Dvs. în comunitate, căsătoriile cum se fac?) – Îi rău. Îi rău, că după regulile de adventist, fata trebuie să fie trecută de 16 ani și băiatu’ de 18 ani. Da’ băieții noștri, oamenii noștri contează, că la omu’ ăsta-i nația, de-a noastră. Are o fată și am un băiat. Zice: ‘Noi să facem cuscri.’ Cu bună înțelegere, cu acordul părinților. Că așteptăm timpu’ ăsta [să crească copiii mai mari, n. n.]. Și la urmă nu mai așteaptă. Și atunci – bine că pastoru’ ie la evidență și spune: ‘12 luni n-ai voie la amvon, n-ai voie la biserică, nimic. Poți să vine la Biserică, să ocupe un loc, să ascultă, da’ nu poți să face nici un servici [religios, n. n.], nici nimic.’ Și acuma cam nu știu ce o fi, că a fost vorba acuma, că a venit pastoru’ nostru, a venit, că de la conferință – președintele de conferință [conferințe ale gaborilor adventiști, n. n.] și zăce ‘Îi, îi rău. Noi asta nu mai pot să lăsăm așa. [...]’³⁵ Părinții se găsesc prinși între credință și tradiție: dacă admit ca fetele să ajungă la “14 ani, la 15 ani și băieții la 15–16 ani” (la recomandarea pastorilor), intervine teama de a pierde un cuscru de neam bun. “No, că îi frică. Că dacă se duce la altu’ [alt cuscru, n. n.], gata. Și să nu pierd pe omu’ meu și pe cu cine sînt bine, să nu pierd. [...] Nu știu că unde ajungem, nu știu ce o fi”.³⁶

Se observă, așadar, că spațiul cultural al gaborilor a fost impactat de comandamentele etice ale noii spiritualități la care comunitatea a subscris în majoritate. Cei ce hotărăsc destinele tinerilor se găsesc într-o poziție dilematică, încercând să negocieze pe terenul familiei și al Tradiției, deși pentru gabori Tradiția nu se comentează, ci se respectă. Este cu atât mai dificil, cu cât pentru gabori, familia reprezintă teritoriul de maximă manifestare a ethosului, iar orice alterare a ei reverberează, se reproduce la nivelul colectivității. *Due to the system of cultural kinship (phralipe), a family is the community and vice versa, which is why the term ‘community family’ is used.*³⁷

Tradiția este componenta fundamentală a universului gaborilor, căci ea

³⁴ Tünde Lőrinczi, *Cercetarea comunităților religioase din Crișeni, județul Harghita. Transformarea relațiilor etnice țigano – maghiare din perspectiva apartenențelor religioase*, Teză de doctorat (rezumat), (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, 2012), 8.

³⁵ R. G.

³⁶ R. G.

³⁷ Delia Mădălina Grigore, “Family and Health in the Traditional Rromani Culture,” în

îl certifică și îi asigură continuitatea. Păstrarea, practica obiceiurilor străbune s-a dovedit (și funcționează actualmente drept) model de succes pentru toate comunitățile rome caracterizate de gadge “închise”, “conservatoare”. Unele valori contemporane pot fi remarcate sporadic în segmente non-capitale ale existenței gaborilor. Relația cu noul, în genere însă, cu ceea ce gaborii definesc “modernitate”, stârnește susceptibilități atunci când pătrunde în teritoriul controlat de Tradiție. Sumarizând, discursul gaborilor este mereu axat pe însemnătatea capitală a Tradiției și permanenta ei actualizare. Comunitatea este însăși tradiția (și viceversa), iar în afara obiceiurilor, cea dintâi își pierde consistența, legitimitatea, ființa.

Listă intervievați:

Ș. B., bărbat, interviu realizat de Lavinia Costea, 2 iulie 2015, Crăciunești, Mureș, arhiva Institutului de Istorie Orală, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca (în continuare, arhiva AIIO).

D. G., bărbat, interviu realizat de Ionela Bogdan, Diana Nistor, 8 iulie 2015, Ceuășu de Cîmpie, Mureș, AIIO.

M. G., bărbat, interviu realizat de Diana Nistor, 3 iulie 2015, Budiu Mic, Mureș, AIIO.

R. G., bărbat, interviu realizat de Ionela Bogdan, Lavinia Costea, 2 iulie 2015, Crăciunești, Mureș, AIIO.

G. R., bărbat, interviu realizat de Ionela Bogdan, 7 iulie 2015, Tg. Mureș, Mureș, AIIO.

B. Q., bărbat, interviu realizat de Ionela Bogdan, 8 iulie 2015, Ceuășu de Cîmpie, Mureș, AIIO.

ON PERCEPTION OF TRADITIONS IN THE CASE OF YENISH. SOME NOTES

Abstract

The present work draws some lines concerning the vision the Yenish Romani have on the concept of Tradition, as an ensemble of imprescriptible behaviours that ensured and still do an unaltered existence, since time immemorial, according to the ancestors' principles. Tradition is not in the case of Yenish a passive patrimonialization of material and spiritual cultural elements, but a set of active and articulated practices to normalize the rapports between age and gender categories. Within a world exclusively directed toward future and individualism, the Yenish's values speak about past and collectivity, about tradition and the reference points it can offer, living and living-together models, and solutions in managing the various problems the community metabolism can generate.

Introduction to roma culture. Exploring cultural diversity for family doctors, C. Jitariu, coord. (Bucharest: JSI Research & Training Institute, Inc., 2007), 15.

FELICITĂRI DE SĂRBĂTORI DIN FONDURI ȘI COLECȚII PERSONALE BĂNĂȚENE ÎN PERIOADA COMUNISTĂ

Ana-Carina Babeu*

Cuvinte cheie: felicitare, Crăciun, Anul Nou, Paște, aniversare, timbre, regim comunist

Keywords: greeting card, Christmas, New Year, Easter, anniversary, stamps, communist regime

Comunicarea apare odată cu necesitatea transmiterii știrilor, a circulației mărfurilor, a călătoriilor. De foarte multe ori, din diverse cauze (distanță, lipsuri financiare, nesiguranța drumurilor, lipsa timpului liber) vizitele între rude, prieteni, colaboratori, colegi au fost înlocuite de scrisori, felicitări, mesaje, bilete. Felicitarea reprezintă o formă de adresare a unor cuvinte de laudă pentru un succes obținut, o urare făcută cu prilejul unei aniversări sau eveniment deosebit. De-a lungul timpului, acest tip de corespondență a contribuit la dezvoltarea relațiilor interpersonale, la exprimarea emoțiilor, la crearea amintirilor.

Și în perioada comunistă, felicitările au reprezentat o formă de exprimare a emoțiilor și a stărilor sufletești. Însă, utilizarea pe scară largă a acestei corespondențe a transformat-o într-un mijloc subtil de propaganda comunistă, prin estomparea mesajului religios și transferarea acestuia doar spre instituțiile religioase. De exemplu, imagini reprezentând nașterea lui Isus, fuga în Egipt a lui Iosif, Maria și Pruncul, învierea lui Isus nu apar pe felicitări comerciale, doar pe felicitările expediate de biserică. În corespondența oficială, între instituții sau în presa vremii sunt menționate urări și felicitări cu ocazia zilelor de 1 Mai, 1 Martie, 8 Martie, Anul Nou, iar sărbătorile religioase Paștele și Crăciunul sunt ignorate. Însă, în corespondența particulară, felicitările și urările sunt diverse și ocupă o paletă mai largă de evenimente, printre care și sărbătorile religioase.

În ziarul *Flamura* editat la nivelul județului Caraș-Severin, se publicau urări din partea instituțiilor către angajați. Deși, acestea erau publicate cu câteva zile înainte de Crăciun, conținutul urărilor se referea doar la serbarea Anului

* Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale, Calea Timișoarei, nr. 74, Caransebeș, e-mail: carina_babeu@yahoo.com

Nou. Articolele publicate în ziua de 25 decembrie nu conțin nicio informație sau urare referitoare la Crăciun. În 26 decembrie 1973 este publicat un calendar *Flamura* pentru anul 1974, care cuprinde o imagine cu Moș Crăciun și un brad împodobit, fără alte referiri la aspectul religios al sărbătorii.¹

În perioada 1956–1989, din cea mai mare parte a felicitărilor comerciale lipsesc imagini și mesaje tipărite cu caracter religios: “Crăciun fericit!”, “Paște Fericit!”, “Christos a înviat!”, abia din anul 1990 încep să se tipărească și felicitări cu astfel de mesaje și ilustrații.

Pe exteriorul felicitărilor de Crăciun, apăreau doar mesaje cu urarea, “La mulți ani!” și mai rar, “Sincere felicitări!”. Diferența dintre o felicitare de Crăciun și una de Anul Nou era data expedierii, ilustrația sau mesajul transmis de oameni. Pe felicitările de Crăciun din anii 1957–1958 este ilustrat Moș Crăciun (Moș Gerilă), alături de urarea “La mulți ani!”.² Pe o felicitare din anul 1970 este reprezentat un brad împodobit, Moș Crăciun înconjurat de copii, jucării și din nou urarea “La mulți ani!”.³

Ilustrațiile felicitărilor de Crăciun cuprindeau elemente specifice acestei sărbători, ce reflectau și vechile tradiții și obiceiuri: bradul împodobit cu globuri rotunde sau în formă de stele, cu clopoței, cu lumânări, cu jucării (locomotive, animale), peisaje de iarnă, case cu coșuri fumegând, acoperișuri pline de zăpadă, oameni de zăpadă, Moș Crăciun cu sania, cu sacul plin de cadouri, colindători cu traistă, cu cojoc și cu clopoței, colindători de la Festivalul datinilor de iarnă de la Sighetul Marmăției⁴, Moș Crăciun în ipostaze amuzante, ascultând muzică la un gramofon⁵, Moș Crăciun pe schiuri⁶, Moș Crăciun înlocuit de o fetiță ce poartă o scufie roșie, palton roșu cu blăniță albă și cadouri, copii colindători cu Steaua. Câteodată, și plicurile conțineau desene reprezentându-l pe Moș Crăciun cu sacul de cadouri sau ținând în mână o cupă de șampanie.⁷ În schimb, pe felicitările primite din străinătate, apar imagini religioase, specifice Crăciunului, așa cum este cea primită de Tiberiu Boșcaiu în anul 1980, în limba germană și care conține o imagine cu păstori ce privesc steaua.⁸

Însă, felicitările erau speciale prin căldura și sinceritatea mesajelor scrise de corespondenți. Unele mesaje diferențiază sărbătoarea Crăciunului de cea a

¹ Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale (S.J.A.N. CS), *Flamura*, nr. 2834 (Reșița, 26 decembrie 1973): 3v.

² S.J.A.N. CS, Colecția nr. 1168, *Colecția personală prof. Petru Oallde*, Reșița, 1957, 1958.

³ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Petru*, B/14/1970, inv. 382, 33.

⁴ S.J.A.N. CS, *Fond familial Sever Boșcaiu, Oțelu-Roșu*, XII/133/<1980>, inv. 1774.

⁵ Ibid., XII/140 /<1980>

⁶ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Petru*, B/14/<1980>, inv. 382, 29.

⁷ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Mihai*, Reșița, E554/<1967>, inv.1747.

⁸ S.J.A.N. CS, *Fond familial Sever Boșcaiu, Oțelu-Roșu*, V/C/241/<1980>, inv. 1774.

Anului Nou, pe o felicitare din anul 1957 apare mesajul “Doresc ca Moș Crăciun ce vine, să-ți aducă numai noroc și multă fericire”⁹, dar multe cuprind într-o singură felicitare, urări pentru cele două sărbători. Urările erau transmise de familie, prieteni, din partea unor instituții ale statului: “Bunicu și bunicuțo, vă urez sărbători fericite!”¹⁰, “Vă dorim din suflet Sărbători fericite, Crăciun vesel, Anul Nou cu sănătate, noroc și bucurie!”¹¹, “Acum, în preajma Sărbătorilor de Iarnă, vă scutur o creangă de brad lângă frunte și vă urez Ani mulți și fericți!”¹², “Vă dorim ca Sărbătorile Crăciunului să le petreceți cu bucurie, iar Anul nou să vă aducă sănătate, fericire și noroc!”¹³, “Sărbătorile dalbe să vă găsească în pace și deplină mulțumire sufletească, iar anul 1988 să vă aducă numai bucurii!”¹⁴ Pe o felicitare din anul 1970, reprezentându-l pe Moș Crăciun pe o sanie trasă de un ren, primită de Petru Vintilă din partea Casei de Cultură din Băile Herculane apare mesajul “Cu prilejul Anului Nou, vă dorim noi și frumoase realizări, urări de bine și sănătate!”¹⁵ Nu apare menționată nicio urare de Crăciun, deși ilustrația înfățișează această sărbătoare. În anul 1971, Petru Vintilă a primit o felicitare în limba rusă de la translatorul său din Moscova expediată în 15.12.1971 și primită la București în 23.12.1971, deci în preajma Crăciunului, dar mesajul se referă doar la serbarea Anului Nou: “Stimate tovarășe....cu ocazia Anului Nou, vă doresc toate cele bune în activitatea dvs.”¹⁶

Mesajele religioase din felicitările transmise de Mitropolitul Banatului, Nicolae Corneanu, lui Tiberiu Boșcaiu, în anii 1978, 1982 reflectă specificul acestei sărbători creștine: “Cu prilejul Sfințelor Sărbători ale Nașterii Domnului, Anului Nou și Bobotezei vă adresez în rugăciune calde urări de sănătate, viață îndelungată, fericire și întru toate bună sporire”¹⁷, “Crăciun fericit și La mulți ani!” mesajul este tipărit pe exteriorul felicitării în limbile română, franceză, spaniolă, engleză, germană și cuprinde urarea “Praznicul Nașterii Domnului cu sănătate, bucurie și pace!”¹⁸

Abia din anul 1990 apar și pe felicitările comerciale imagini cu nașterea lui Isus, fecioara Maria, Iosif și alte simboluri creștine: îngeri, miel, stea. Chiar și instituțiile încep să folosească acest tip de felicitări. Astfel, o felicitare trimisă lui

⁹ S.J.A.N. CS, Colecția nr. 1168, *Colecția personală prof. Petru Oallde, Reșița*, 1957.

¹⁰ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Mihai, Reșița*, E/554/<1967>, inv.1747.

¹¹ Ibid., E/411/<1985>.

¹² S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Petru*, B/14/1975, inv. 382, 60.

¹³ S.J.A.N. CS, Colecția nr. 1168, *Colecția personală prof. Petru Oallde, Reșița*, 1985.

¹⁴ Ibid., 1988.

¹⁵ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Petru*, B/14/<1970>, inv. 382, 73.

¹⁶ Ibid., B/14/1971, 52.

¹⁷ S.J.A.N. CS, *Fond familial Sever Boșcaiu, Oțelu-Roșu*, VII/C/67/1978, inv. 1774.

¹⁸ Ibid., VII/C/71/1982.

Petru Oalld de din partea Inspectoratului Pentru Cultură Județean Caraș-Severin reprezintă nașterea lui Isus.¹⁹

Felicitările de Anul Nou erau mult mai generoase prin diversitatea ilustrațiilor, iar mesajul tipărit conținea urarea “La mulți ani!”. Elementele ce se regăseau pe coperta felicitărilor reprezentau simboluri de iarnă, obiceiuri: colindători cu buhaiul, copii în costum popular cu sorcova, cu plugușorul, ceas ce indică miezul nopții, lumânare aprinsă, cupe de șampanie, ramuri de brad cu globuri, vâsc, potcoavă, butelcă cu vin, flori crăciunițe, clopoței, peisaje de iarnă, păpuși în costume tradiționale, oameni mascați în jurul bradului la un carnaval. Marea parte a tradițiilor legate de trecerea în Anul Nou se regăsesc reprezentate în ilustrațiile acestor felicitări. Astfel, tradiția cerea ca în noaptea de Anul Nou să se producă cât mai multă gălăgie, să sune clopotele, să se trosnească bicele, să pocnească împușcăturile, pentru a trezi semănăturile la viață și rodul pomilor din amorțeală.²⁰ Flăcări mergeau cu plugușorul împodobit cu panglici de diferite culori, clopote de vite (talângi), zurgălăi, pocnete de bici, recitări lungi.²¹ În satele din Maramureș, în noaptea de Anul Nou oamenii purtau măști, ce reprezentau demoni cu cap de capră, berbec, urs și simbolizau fertilitatea pământului, a animalelor și a oamenilor.²² Sorcova amintește ramura de dafin verde cu care felicitau românii la începutul unui an, când sărbătoreau zeița Strenia, zeița binecuvântării și fericirii.²³ Potcoava apare pe felicitările de Anul Nou, dar treptat va apărea și pe felicitările de Mărțișor. Inițial, păstorii credeau că potcoava apără oile de farmede sau de gura lupului.²⁴ Astfel, dintr-un semn de protecție s-a transformat într-un semn al norocului.

Urările transmise între oameni reprezintă dorințe generale, de la sănătate, fericire, belșug, la reușite profesionale. Modul de redactare al mesajelor variază, sunt fie familiale, colegiale sau oficiale: “Doresc ca Anul Nou să vă aducă sănătate, mari succese și... noi descoperiri!”; “La mulți ani fericiți/ De toate împodobiți/ Cu deplină sănătate/ Că-i mai bună decât toate/ Și cu multă veselie /Cum e datul ca să fie/ Că așa cum e și unu/ Așa e și bănațeanu”.²⁵ “...Succes, fericire și tradiționalul La mulți ani!” “La mulți ani și cele mai bune urări pentru 1976!”, “Sărbători fericite, sănătate și un An Nou îmbelșugat!”, “La mulți ani!”. Unele mesaje sunt personalizate, cum este în cazul felicitării primită de Petru Oalld de la un prieten și coleg Mihai Deleanu “Sfinte Petre să trăiești/ Ca să ne mai

¹⁹ S.J.A.N. CS, Colecția nr. 1168, *Colecția personală prof. Petru Oalld*, Reșița, 1990.

²⁰ S.J.A.N. CS, *Fond familial Sever Boșcaiu, Oțelu-Roșu*, V/B/22 vol 1/<1979>, inv. 1774, 7.

²¹ Ibid., 13.

²² Ibid., 17.

²³ Ibid., 21.

²⁴ Ibid., 178.

²⁵ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Petru*, B/14/1976, inv. 382, 36.

dăscălești/ Și în Anu care vine/ S-auzim numai de bine/ Sănătate la copii/ În casă doar bucurii/ La mulți ani!”²⁶

În ziarul *Flamura*, prima pagină tipărită din Noul An era dedicată mesajului transmis de Nicolae Ceaușescu prin intermediul radioului și televiziunii. Mesajul conținea în cea mai mare parte elemente de propagandă a ideologiei comuniste, iar urările specifice Anului Nou aveau un caracter repetitiv, astfel mesajul din anul 1973 conține aceleași urări ce se vor regăsi și în mesajul din anul 1982: “...Înainte de ultimul bătăi de orologiu din acest an, doresc să vă adresez din tot sufletul, dragi cetățeni ai României Socialiste....cele mai calde urări de sănătate și viață lungă, un an nou fericit, satisfacții și bucurii depline, realizarea tuturor dorințelor și aspirațiilor de mai bine! La mulți ani, dragi tovarăși și prieteni!”²⁷, iar în anul 1982 se schimbă doar ordinea cuvintelor: “Dragi tovarăși și prieteni, cetățeni ai Republicii Socialiste România....urez ...noi succese, satisfacții tot mai mari în muncă și în viață! Vă urez tuturor, dragi compatrioți, un An Nou fericit, împlinirea dorințelor de mai bine! La Mulți Ani!”²⁸

În felicitările oficiale, din partea instituțiilor sau în presă, mesajele transmise alături de urări specifice acestui eveniment, se menționează sărbătorirea unor evenimente politice, promisiunea îndeplinirii unor sarcini: “Cu ocazia sărbătoririi proclamării Republicii și a Anului Nou ... urează angajaților noi succese în activitatea lor, rezultate cât mai bune în anul ..., pentru realizarea angajamentului de a îndeplini cincinalul actual înainte de termen. Multă sănătate și fericire!”²⁹ Acest tip de urare devine un șablon pentru majoritatea instituțiilor din județ: Întreprinderea Județeană de Construcții și Montaj Caraș-Severin, Întreprinderea de Construcții Mașini Reșița, Comitetul de Partid, Comitetul Oamenilor Muncii, Comitetul Sindicatului, Comitetul UTC al Întreprinderii Miniere Moldova Nouă, Direcția Județeană Comercială Caraș-Severin, Întreprinderea Județeană de Industrie Locală Caraș-Severin, Cooperativa Bîrzava Reșița, Cooperativa Semenicul Reșița, Oficiul Județean de Turism Caraș-Severin, Uzina Oțelu Roșu, Uzina de Construcții Metalice Caransebeș, Unitatea de Exploatare și Industrializarea Lemnului Bocșa, I.G.O. Oravița, chiar și redacția ziarului *Flamura*.

Mihai Vintilă primește în anul 1982 o felicitare din partea Sindicatului Presei Timișoara: “Cu prilejul aniversării a 35 de ani de la proclamarea Republicii și a Anului Nou, vă felicităm călduros pentru activitatea desfășurată în anul încheiat, dorindu-vă noi implicări în 1983, multă sănătate și fericire

²⁶ S.J.A.N. CS, Colecția nr. 1168, *Colecția personală prof. Petru Oallde, Reșița*, <1985>.

²⁷ S.J.A.N. CS, *Flamura*, nr. 2530 (Reșița, 4 ianuarie 1973), 1.

²⁸ Ibid., nr. 3347 (Reșița, 5 ianuarie 1982), 1.

²⁹ Ibid., nr. 2832 (Reșița, 23 decembrie 1973), 3.

dumneavoastră și întregii familii”.³⁰ Petru Vintilă primește o felicitare din partea Uniunii Scriitorilor din R.S.R. ce menționează 25 ani de la proclamarea Republicii, iar textul urării face referire la acest eveniment: “Vă rugăm să primiți respectuoase felicitări pentru munca dumneavoastră dăruită Republicii. Sincere urări de bine și fericire cu prilejul Anului Nou 1973!”.³¹ În anul 1976, felicitarea primită de Petru Vintilă din partea Uniunii Scriitorilor din R.S.R. are un alt text, mult mai călduros: “În prag de An Nou, vă dorim sănătate, viață lungă, fericire și prosperitate, îndeplinirea idealurilor nobile ce vă însușește și succes deplin în activitate. Vă întâmpinăm cu tradiționala urare românească: Să trăiți întru mulți ani!”.³² La fel este și textul felicitării primite de Tiberiu Boșcaiu, în anul 1989, din partea lui Radu I. Voinea din cadrul Academiei Române “Vă urez sănătate deplină și noi împliniri, noi succese, noi satisfacții în întreaga activitate pe măsura sufletului pe care-l puneți în tot ce înfăptuiți”.³³

Sărbătoarea Învierii lui Isus este transpusă în felicitări, în mare parte, prin mesajele transmise de oameni. Ilustrațiile și mesajele tipărite pe felicitări sunt puțin reprezentative, ducând cu gândul mai mult la anotimpul primăverii, la serbarea naturii decât la caracterul religios al Paștelui. Majoritatea felicitărilor utilizate cu ocazia Paștelui reprezintă: puișori, fie pe o ramură înflorită, fie cu un batic pe cap ce mătură în pragul casei, iepurași cu flori de primăvară sau cu ouă colorate. Ca și în cazul felicitărilor de Crăciun ce-l aduc în prim plan pe Moș Crăciun, cele de Paște pun accent pe iepurașul cu ouă, iar prin utilizarea excesivă a celor două personaje se încearcă estomparea caracterului religios al sărbătorilor. Totuși, foarte timid apare și caracterul religios al Paștelui, care este prezent în ilustrațiile felicitărilor emise de instituțiile bisericești, cuprinzând reproduceri de pe icoane sau picturi originale ale unor artiști bisericești Eremia Profeta, Iosif Keber.

În schimb, mesajele scrise ale oamenilor menționează învierea lui Isus: “Învierea Domnului care coincide cu învierea naturii, să aducă înnoire curată în sufletele voastre, iar Înălțătoarea Sărbătoare să o petreceți cu sănătate și cu multe bucurii. Hristos a înviat!”³⁴, “Adevărat a înviat!”³⁵, “...vă urăm Sărbători fericite și Christos a înviat!”³⁶, “Sărbători fericite de Sfântul Paște”.³⁷ Textele redactate în cadrul felicitărilor primite de Tiberiu Boșcaiu din partea Mitropoliei

³⁰ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Mihai, Reșița*, E/404/1982, inv.1747.

³¹ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Petru*, B/14/1972, inv. 382, 18.

³² Ibid., B/14/1976, 57.

³³ S.J.A.N. CS, *Fond familial Sever Boșcaiu, Oțelu-Roșu*, VII/C/319/1989, inv. 1774.

³⁴ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Mihai, Reșița*, E/404/18.04.1982, inv.1747.

³⁵ Ibid., E/535/1965.

³⁶ Ibid., E/410/1982.

³⁷ S.J.A.N. CS, *Fond familial Sever Boșcaiu, Oțelu-Roșu*, VII/C/327/<1987>, inv. 1774.

Timișoarei (mitropolit Nicolae Corneanu) în anii 1979, 1982 sunt pline de credință și încărcătură emoțională: “De strălucita și mărita zi a Învierii Domnului vă întâmpin, după datina creștinească, cu grăirea: Hristos a înviat! Rugând pe Dumnezeu să vă dăruiască sănătate, har și pace, cu belșug de binecuvântate bucurii”³⁸, “Hristos a înviat! (scris în limba română, franceză, engleză, germană, rusă). Nespusa bucurie a Învierii Domnului să sălășluiască întru noi, iar Hristos Cel ce a biruit moartea să reverse asupra noastră viața, sănătate, pace, belșug de bucurii duhovnicești și, întru toate bună sporire. Adevărat a înviat!”³⁹

La fel, ca și în cazul felicitărilor de Crăciun, din anul 1990 apare tipărit, pe felicitările comerciale, mesajul “Christos a înviat!”, iar ilustrațiile reprezintă momentul crucificării și al înălțării lui Isus.⁴⁰

Felicitările erau adresate cu ocazia zilei de 1 Martie, 8 Martie, zile de naștere sau onomastică. Ilustrațiile de 1 Martie și 8 Martie mențineau unele tradiții, precum cea a mărtișorului când “părinții legau de gâtul sau mâna copiilor o monedă de aur sau argint, atârnată de o cordea roșie sau un găitan din două fire răsucite de material roșu și unul de bumbac alb, ca să fie sănătoși și să nu-i prindă vara frigurile”.⁴¹ Ideea de protecție, noroc este reprezentată pe coperta felicitărilor prin diferite simboluri: coșar, potcoavă, un șnur alb-roșu împletit, berze. Ziua de 8 Martie amintea de sărbătoarea mamelor din perioada romană, Matronalia.⁴²

Felicitările purtau mesaje dedicate femeilor, mamelor: “1 Martie zâmbitor vă aduce un mărtișor!” (pentru prof. Elena Oallde din partea unei eleve)⁴³ “Cu ocazia zilei de 8 Martie vă transmitem multă sănătate!” (pentru prof. Elena Oallde din partea clasei)⁴⁴ “Măicuța mea iubită/ Azi e ziua ta/ Să fii fericită/ Din inimă aș vrea”.⁴⁵

Cu ocazia zilei de naștere sau a onomasticii, majoritatea ilustrațiilor de pe felicitări reprezentau flori: panseluțe, gerbere, trandafiri, albăstrele, unele erau reproduceri ale unor tablouri de Șt. Luchian, I. Andreescu. Mesajele conțineau urări de sănătate, fericire, îndeplinirea dorințelor și “La Mulți Ani!”: “Dorim din toată inima ca ziua de 29 iunie să vă aducă belșug de sănătate și fericire întru mulți ani!”⁴⁶, “Vă trimit de ziua voastră toate florile pământului și toate bunurile

³⁸ Ibid., VII/C/68/1979.

³⁹ Ibid., VII/C/72/1982.

⁴⁰ Ibid., XII/151/<1990>.

⁴¹ Ibid., V/B/22 vol 1/<1979>, 83.

⁴² Ibid.

⁴³ S.J.A.N. CS, Colecția nr. 1168, *Colecția personală prof. Petru Oallde, Reșița*, 1981.

⁴⁴ Ibid., <1980>.

⁴⁵ S.J.A.N. CS, *Fond personal Octavian Răuț, Reșița*, F/51/<1970>, inv. 1614.

⁴⁶ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Petru*, B/14/1976, inv. 382, 38.

pământului. La mulți ani cu multă sănătate și împlinirea tuturor dorințelor!”⁴⁷, “Dragul meu nepot, Petrișor, cu ocazia zilei onomastice îți doresc multă sănătate, fericire și îndeplinirea tuturor dorințelor. Mama mare”.⁴⁸

Felicitările cu caracter oficial sau particular se diferențiau și prin modalitatea de scriere, de mână cu cerneală, fie prin dactilografiere cu tuș, ultima metodă fiind adoptată de către instituții. În perioada comunistă, majoritatea felicitărilor erau fabricate la Întreprinderea Poligrafică Sibiu. Unele felicitări tip carte poștală erau produse de Casa Filmului Acin, cu ocazia Anului Nou și erau ilustrați diverși artiști, precum Irina Loghin cu mesajul “La mulți ani!”.⁴⁹ Din anul 1990, felicitările erau tipărite de către edituri: Polirom, Meridiane. Ilustrațiile erau alb-negru, color și cu sclipici, se utiliza hârtie mată, cartonată, pânzată sau lucioasă. Dimensiunile felicitărilor erau variate: 8/13 cm, 6/9 cm (cele mai multe), 9/12cm, 7/10 cm, erau duble sau simple, tip vedere. Circulau și felicitări hand-made, cum este cea primită de Mihai Vintilă în anul 1985 și reprezintă copii ce construiesc un om de zăpadă, iar bulgării, pălăria omului de zăpadă, căciulile copiilor sunt din diferite materiale colorate și aplicate.⁵⁰

Ilustrațiile nu decorau doar coperta felicitării, ci și plicuri și timbre. Astfel, cu ocazia Crăciunului sau Anului Nou se utilizau plicuri pe care erau reprezentate imagini cu colindători, brazi, zăpadă, Moș Crăciun cu sacul cu cadouri, flori crăciunițe. Chiar și o felicitare primită de Petru Vintilă de la Moscova era introdusă într-un plic ce conținea un desen reprezentând un ursuleț care ținea în brațe un brăduț împodobit.⁵¹ Unele timbre erau albastre cu stelute albe, pe altele era reprezentat un brad acoperit de zăpadă sau Moș Crăciun ce ține în mână o cupă de șampanie.

Plicurile, timbrele și ștampilele poștale folosite în circulația felicitărilor conțineau și informații de cultură generală, cu scopul de a marca unele evenimente: pe un timbru din anul 1974 se menționează centenarul curselor de cai din România⁵², pe o ștampilă a poștei apare legenda “1982- Campionatul canotaj femei seniori”, pe un plic este reprodusă o acuarelă de Al. Dumitraș ce reprezintă un pompier pe o scară de incendiu cu inscripția “A doua expoziție pompieri fila 1976 – București, Muzeul Pompierilor”, iar timbrul de pe acest plic reprezintă un pompier ținând în mână un furtun cu apă⁵³, pe o altă ștampilă “Direcția Județeană de Poștă și Telecomunicații urează La Mulți Ani!”.⁵⁴

⁴⁷ Ibid., B/14/1983, 67.

⁴⁸ Ibid., B/14/1976, 95.

⁴⁹ S.J.A.N. CS, *Fond personal Octavian Răuț, Reșița*, F/52/1974, inv. 1614.

⁵⁰ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Mihai, Reșița*, E/411/<1985>, inv.1747.

⁵¹ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Petru*, B/ 14/1971, inv. 382, 30.

⁵² S.J.A.N. CS, *Fond personal Octavian Răuț, Reșița*, F/52/1974, inv. 1614.

⁵³ S.J.A.N. CS, *Fond personal Vintilă Petru*, B/ 14/1972, inv. 382, 17

⁵⁴ S.J.A.N. CS, *Fond familial Sever Boșcaiu, Oțelu-Roșu*, VII/C/67/1978, inv. 1774.

Circulația scrisorilor se realiza prin intermediul Direcției Județene de Poștă și Telecomunicații (care funcționa sub această denumire din anul 1968). Ca modalitate de expediere rapidă a unor felicitări se utilizau telegramele lux, ce conțineau și o ilustrație reprezentativă pe lângă text. Durata între expediere și primirea corespondenței varia între 1 și 4 zile. O felicitare trimisă de Mitropolia Banatului din Timișoara în data de 22.04.1982 este primită la Oțelu Roșu în data de 23.04.1982, o felicitare din București este expediată în 20.01.1989 la Oțelu Roșu, unde este primită la data de 21.01.1989, din Cluj este trimisă o felicitare în data 28.12.1972 la Reșița, unde ajunge în data de 29.12.1972. O felicitare expediată din Moscova la București a ajuns după 8 zile, din 15.12.1971 până în 23.12.1971. O felicitare de Anul Nou este expediată din Germania, localitatea Düsseldorf în 05.01.1975 și ajunge în România, localitatea Reșița în 10.01.1975. Se mai întâmpla ca în interiorul aceleiași localități, circulația corespondenței să dureze chiar și două zile, o felicitare care are expeditorul și destinatarul din Reșița este depusă la Poștă în data de 28.12.1986 și este primită în data de 30.12.1986. Poșta funcționa în Ajunul de Crăciun, de Crăciun (o felicitare este expediată din Oravița în data de 23.12.1985 și este primită la Reșița în data de 25.12.1985) și de Anul Nou. Majoritatea felicitărilor expediate în data de 31 decembrie, data Poștei, ajungeau la destinație începând cu data de 3 sau 4 ianuarie, probabil zilele 1–2 ianuarie nu erau lucrătoare.

Prețurile felicitărilor erau diferite în funcție de dimensiunea acestora, calitatea hârtie, dacă era plicul și timbrul integrat sau nu, dacă erau duble sau simple, tip vedere. Cea mai ieftină felicitare costa 1 leu, iar cea mai scumpă costa 5,25 (cu plic și timbru). Din anul 1956 până în anul 1990 s-a simțit o ușoară creștere a prețurilor la acest tip de corespondență, astfel în perioada 1956–1957 o felicitare cu plic costa 1 leu, în anul 1965 prețul era de 1,25 lei, iar în anii 1981–1989 se putea cumpăra o felicitare cu plic la prețul de 2,50 lei sau 3,50 lei. Pentru o felicitare tip carte poștală, prețul varia între 1,50–2 lei. Valoarea timbrei reprezenta plata anticipată a serviciului poștal, astfel prețul acestora era de 2 lei, iar cele care erau incluse pe cartea poștală sau pe plic costau între 40–90 de bani.

Propaganda comunistă, resimțită și în această zonă a corespondenței, determină o separare a felicitărilor, cele de tip comercial de cele cu caracter religios, cu scopul de a minimaliza rolul bisericii în dezvoltarea spirituală a populației. Dacă nu întotdeauna prin ilustrații, dar sigur prin mesaje transmise între corespondenți, felicitările au reușit să păstreze spiritul religios al sărbătorilor și în perioada comunistă.

Prin felicitări se realizează o conexiune urbano-rurală, fiind aduse în lumea orașului tradiții și obiceiuri de la sat, iar în lumea satului fiind popularizate diferite informații, evenimente istorice, culturale. Chiar dacă în prezent, felicitările tradiționale au căzut în desuetudine, fiind înlocuite cu cele on-line, important

este că se păstrează farmecul acestui petic de hârtie colorată care de-a lungul timpului a luminat relațiile dintre oameni și i-a ajutat să trăiască emoții diverse.

GREETING CARDS FROM PERSONAL COLLECTIONS FROM BANAT DURING THE COMMUNIST PERIOD

Abstract

Greeting cards are a form of addressing words of praise for a success, a wish made on the occasion of an anniversary or a special event. And during the communist period, greeting cards were a form of expression of emotions and moods. However, the widespread use of this correspondence turned it into a subtle means of communist propaganda, by blurring the religious message and transferring it only to religious institutions. If not always through illustrations, but certainly through the messages sent between correspondents, the congratulations managed to keep the religious spirit of the holidays even during the communist period.

Mirjana Vojvoda, Snežana Golubovic, Ilija Mikic, *Mors Immatura. Novac i apotropejsko-profilakticki elementi u pogrebnim ritualima – južna nekropola Viminacijuma/ Coinage and apotropaic-prophylactic elements in funerary rituals – southern Viminacium cemetery*, Institute of Archaeology Belgrade Monographies 72, Digital Art Beograd, Belgrade, 2021, 318 p.

This latest book regarding the discoveries made in the necropolises of Viminacium and presented in the following pages, deals with an extremely important subject both from the point of view of classical archeology and also the documentation of religious ritual and is addressed mainly to specialists. The chosen subject is premature death or *mors immatura*, documented by the research made in the necropolis of Viminacium on child burials, in which the authors analyze the funeral rite and ritual and the inventory discovered in 1828 graves, containing 1866 decedents.

The book is prefaced by an introduction (pp. 7–12), regarding Viminacium in Roman times, briefly presenting the history of Roman settlement during the first five centuries and the history of the province of Moesia along with the history of archaeological research in this area. Included in the introduction, but treated separately, is also a brief presentation of the methodology used and the aims of the work (pp. 13–16). Such an approach was impossible without a serious statistic based on research done in the necropolises of the ancient city.

The first part of the book present the results obtained by the funerary archeology through the study of the children's graves, with a division made on the age structure on the 1828 (pp. 17–28) out of a total of 10768 graves investigated in the necropolis of Vise Grobalja and Pecine, as well as according to the burial rituals and the typology of the graves (plain burials with a simple or more complex pit, burials in wooden coffins, burials in brick-build graves, and less frequent in amphora or covered in amphora shards or in lead or stone sarcophagus, in urns or ceramic pot, type Mala Kopasnica-Sase I and II, grave-pit with etages) (pp. 29–40), both inhumation and the cremations, as well as the number of dead (pp. 41–46). It is thus observed that the highest number of graves belongs to children who died between 0 and 4 years – almost 1/3 of the total, with most of the deceased up to 1 year. It is also noted that most of the deceased were buried and not cremated. Also, very important are the analogies provided for statistics from other Roman sites, among others are presented Ravna-Slog (*Timacum Minus*), Lanište, Mala Kopašnica, Davidovac- Gradiste, Gomolava, Stremska Mitrovica (*Sirmium*), Sviloš (*Srem*), Zmajevac (*Ad Novas*), Osijek (*Mursa*), Vinkovci (*Cibalae*), Pécs (*Sopianae*), Dunaújváros (*Intercisa*), TÁC (*Gorsium*), Budapest (*Aquincum*), Esztergom (*Solva*), Ljubljana (*Emona*),

Celje (*Celeia*), Stara Zagora (*Augusta Traiana*), dated between the 1st century until 5th century AD. (pp. 19–21). The authors also have a special look at the number of dead in the graves, being highlighted the case in which in the same grave were buried either two or three children, or an adult and a child.

The most important part of the paper refers to the artifacts discovered in children's graves as a way to study the funeral rite and ritual but also the complicated relationships within society and also within the family. Given the importance of the funeral inventory, the share of discussions related to it in the economy of the work is important, and included in in three chapters. In the introduction for this part, we have an overview of the funerary inventory (pp. 47–50), from which we find that the percentage of the graves with inventory is 57%. Most of the funerary inventory objects have been preserved in inhumation type graves with the idea that incineration graves contain the largest number of objects, and one of the reasons given for this situation being the looting of inhumation graves to a greater extent than the other ones. Within the funeral inventory, several categories of objects are individualized and benefit from separate chapters. These are the coins (pp. 51–62), which are analyzed in terms of the distribution, number and position in the burial inventory. Another chapter examines the apotropaic and prophylactic discoveries (pp. 63–134), discussing here the perforated coins, *bullae*, *lunulae*, bells, *phalus* type pendants, Hercules mace type pendants, pendants and jewelry from charcoal and amber, shells and snails, pendants with the image of Chorus, animal fangs and horns used as pendants, pieces of sulfur, iron nails, eggshells. The position in the tomb, the way of associating them with other amulets or other inventory objects, the way of distribution according to age but also the exact functionality and the way that they were worn, were all analyzed in this chapter, because many of these objects were used by the decedents in everyday life.

The paper ends with a consistent chapter of conclusions (pp. 135–174), which presents the ideas resulting from this research regarding the transition rituals related to the life and death of children in Roman times, how these children were mourned after they died, the archaeological research of the burial rite and ritual, the deposition of amulets as a means of protection, the categories of objects classified as magical and prophylactic items, the materials of organic and non-organic origin in terms of prophylaxis, and the so-called *crepundia* discoveries.

The work is completed with ancient bibliographic sources (pp. 175–176), so necessary to establish the functionality of some artifacts or to recreate the funeral ritual. Also, the bibliography (pp. 177–188) illustrates the territory of Serbia and the surrounding provinces and provides a general framework for the Roman world. We regret the fact that Dacia is illustrated very little in this

paper, due mainly to the fact that there are very few situations in which funeral complexes have been researched and, unfortunately, even less necropolises are published from this Roman province.

For clarification the authors have included 37 plates, 56 figures and 36 tables, in colors, completed in writing with the dimensions of the illustrated objects (pp. 189–190), a catalog of graves according to age and funeral rite (pp. 191–315), with the necessary abbreviations.

We welcome the authors' efforts to edit the work bilingually, in Serbian and English, and we believe that this is a tool that should not miss from the specialist's desk. Overall, the subject of the paper is part of the interests expressed by specialists for this age group from the population of the Empire, with the specification that the emphasis is on the materiality represented by the objects from the funeral inventory. Regarding the Viminacium site, this paper completes the series of monographs and articles published in the last 15 years regarding the discoveries made within the site and especially in the Roman necropolises. Therefore, in addition to introducing the findings into scientific discussions, we consider it particularly important that due to the assiduous research and publication of recent years, Viminacium discoveries can give us a solid statistics, which is a particularly important element for understanding provincial social mechanisms and phenomena in the Roman world.

We welcome the publication of a new book about the necropolises from Viminacium and warmly recommend it to specialists.

Ana Cristina Hamat

D. Anghel, A. Timofan, G. Bounegru, C. Tănăsolia, V. Rusu-Bolindeț, I. Lascu, D. Dana, *Roman Lead- Glaze Ceramics. From the Collection of the National Museum of the Unification Alba Iulia*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, 98 p.

Noua apariție editorială continuă tradiția Muzeului Național al Unirii, de a cataloga și a publica colecțiile pe care le are în grijă, prin străduința specialiștilor săi. De data aceasta, colectivul de autori este unul destul de mare, din el făcând parte și nume binecunoscute în studiul ceramicii romane – V. Rusu-Bolindeț, epigrafie – D. Dana și mai ales specialiști care au efectuat o serie de analize complexe, și aici îl numim pe C. Tănăsolia dar și scanări 3D și fotografii de bună calitate, acestea fiind meritul lui C. Șuteu.

Lucrarea prezintă un subiect mai puțin abordabil și din această cauză, puțin prezent în articolele și lucrările de specialitate și anume ceramica glazurată

paper, due mainly to the fact that there are very few situations in which funeral complexes have been researched and, unfortunately, even less necropolises are published from this Roman province.

For clarification the authors have included 37 plates, 56 figures and 36 tables, in colors, completed in writing with the dimensions of the illustrated objects (pp. 189–190), a catalog of graves according to age and funeral rite (pp. 191–315), with the necessary abbreviations.

We welcome the authors' efforts to edit the work bilingually, in Serbian and English, and we believe that this is a tool that should not miss from the specialist's desk. Overall, the subject of the paper is part of the interests expressed by specialists for this age group from the population of the Empire, with the specification that the emphasis is on the materiality represented by the objects from the funeral inventory. Regarding the Viminacium site, this paper completes the series of monographs and articles published in the last 15 years regarding the discoveries made within the site and especially in the Roman necropolises. Therefore, in addition to introducing the findings into scientific discussions, we consider it particularly important that due to the assiduous research and publication of recent years, Viminacium discoveries can give us a solid statistics, which is a particularly important element for understanding provincial social mechanisms and phenomena in the Roman world.

We welcome the publication of a new book about the necropolises from Viminacium and warmly recommend it to specialists.

Ana Cristina Hamat

D. Anghel, A. Timofan, G. Bounegru, C. Tănăsolia, V. Rusu-Bolindeț, I. Lascu, D. Dana, *Roman Lead- Glaze Ceramics. From the Collection of the National Museum of the Unification Alba Iulia*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, 98 p.

Noua apariție editorială continuă tradiția Muzeului Național al Unirii, de a cataloga și a publica colecțiile pe care le are în grijă, prin străduința specialiștilor săi. De data aceasta, colectivul de autori este unul destul de mare, din el făcând parte și nume binecunoscute în studiul ceramicii romane – V. Rusu-Bolindeț, epigrafe – D. Dana și mai ales specialiști care au efectuat o serie de analize complexe, și aici îl numim pe C. Tănăsolia dar și scanări 3D și fotografii de bună calitate, acestea fiind meritul lui C. Șuteu.

Lucrarea prezintă un subiect mai puțin abordabil și din această cauză, puțin prezent în articolele și lucrările de specialitate și anume ceramica glazurată

cu oxid de plumb, descoperită în Dacia la Apulum și Ampelum. Subiectul a fost oarecum puțin folosit în publicațiile de specialitate, după anii '90, când un asemenea material a fost publicat de către I. T. Lipovan pentru Ampelum, N. Gudea pentru Dacia, D. Benea pentru Dierna și V. Rusu-Bolindeț pentru Apulum și Ulpia Traiana și prin urmare cartea de față este una mult așteptată, mai ales pentru centrul de la Apulum.

Corpul lucrării este împărțit în șapte capitole, prefăcute de un *Cuvânt înainte* al V. Rusu-Bolindeț (p. 4–5) și completată cu o listă bibliografică (p. 42–45), o listă a abrevierilor bibliografice și de un catalog (p. 45–46).

Primul capitol este o prezentare succintă a proiectului GLAZEX, făcută de C. Tănăselia și D. Anghel (p. 6).

De mare importanță este capitolul trei, *The glaze pottery. The manufacturing technology*, scris de către D. Anghel și I. Lascu (p. 7–12). Sunt aduse lămuriri cu privire la tehnologia producerii ceramicii cu glazură, la schimbările care au loc în cadrul rețetei prin introducerea oxidului de plumb în locul carbonatului de siliciu, ceea ce duce la scăderea temperaturii de ardere și la răspândirea acestei ceramici în tot Imperiul Roman. De asemenea, este prezentată tehnologia de ardere pe baza descoperirilor de piciorușe de la suporturi de susținere dar și prin experimentele făcute cu ajutorul arheologiei experimentale.

Descoperirile de astfel de artefacte în situl de la Apulum sunt abordate de către D. Anghel și A. Timofan în capitolul al patrulea (p. 13–18), completat de descoperirile făcute în necropolele orașului, prezentate de către G. Bounegru și D. Anghel în capitolul cinci (p. 19–27). În ambele capitole sunt discutate ultimele descoperiri de ceramică glazurată, pe diverse categorii, precum și contextele de descoperire și mai ales este demonstrată ideea unui centru de producere a glazuratelor la Apulum, prin multitudinea de descoperiri, prin prezența defectelor de lucru pe piese și a suporturilor pentru ardere.

De mare importanță ni se par și cele două capitole care urmează, ambele despre atelierul descoperit în anticul Ampelum în 1984, atelier atribuit lui *Caius Iulius Proclus*, capitole redactate de către A. Timofan și D. Anghel (p. 28–36), precum și de către și D. Dana (p. 37–41). Sunt reluate aici descoperiri mai vechi, pe baza arhivei muzeului și a artefactelor aflate în colecția MNUAI. Acest *officinator*, deja celebru, este unul dintre puținii meșteri atestați în Dacia printr-o producție cunoscută și prin descoperirea atelierului în care lucra la mijlocul secolului al II-lea AD. Producția de glazurate, atribuită prin ștampilă acestui meșter, este una foarte diversă și aduce mărturie asupra specializării officinei și în același timp asupra adaptabilității la piață a acestor ateliere prin producția mai multor categorii ceramice cu glazură, de la vase pentru servit la coroplastică sau chiar a unor reliefuri de cult și a categoriei de *ex voto*. Din păcate, cu toate că este unul dintre cei mai cunoscuți meșteri pe baza producției sale, nu știm

foarte multe despre el, iar misterul care-l înconjoară este adâncit și de faptul că marca atelierului cunoaște mai multe grafii și forme de aplicare. Interesant este și faptul că-și semnează producția cu *fecit*, ceea ce ne duce cu gândul la un patron care era în același timp și meșter.

Lucrarea beneficiază de un catalog complet, cu toate informațiile importante privitoare la piese (p. 47- 96). Acesta ocupă cea mai mare parte a lucrării și o transformă într-un bun instrument, folositor cu siguranță tuturor celor care se vor apleca asupra studiului acestei categorii ceramice. Sunt prezentate o serie de 40 de cupe, fragmentare sau întregi, cu o tipologie foarte diferită, descoperite la Apulum (cele mai multe) și Ampelum. Din ceramica pentru servit fac parte și ulciorele, prezente prin 3 exemplare descoperite la Apulum. Tăvile, cu o tipologie diferită, sunt reprezentate prin 16 exemplare, descoperite la Apulum și Ampelum. O altă categorie de vase, cea a castroanelor prezintă 8 exemplare, iar cea a vaselor de tip *patera* este ilustrată prin 3 exemplare. La fragmente care aparțin unor categorii ceramice neidentificate se încadrează 8 intrări de catalog. Acestora li se alătură un picioruș de la un suport de fixare în cuptor și 2 fragmente cu urme accidentale de glazură, la care se adaugă și 10 opaițe cu glazură, de dimensiuni variabile, alături de un vas cu reprezentare antropomorfă și două fragmente de ulcior cu reprezentare zoomorfă, o protomă cu imaginea Medusei, două fragmente de relief mithraic, șase teracote, între care 3 cu imaginea lui Venus, și o lampă cu imaginea lui Telesphorus păstrată fragmentar.

Adaugăm la prezentarea lucrării și faptul că ea a fost redactată în engleză, cu o ținută grafică bună și cu un aparat critic corect întocmit.

Importanța acestei lucrări este una deosebită, ea valorifică descoperiri noi provenite din cercetările preventive desfășurate pe teritoriul orașului și al necropolelor de la Apulum și, în același timp, readuce în discuție, cu fotografii de bună calitate și informații complete, vechile cercetări de la Ampelum. Categoria de material abordată, de nișă, precum și metoda pluridisciplinară de cercetare fac din această lucrare un punct de referință pentru istoriografia ceramicii din Dacia și, de ce nu, din Imperiul Roman.

Recomandăm cu căldură cartea și sperăm că în cel mai scurt timp, publicarea ceramicii glazurate din Dacia să cunoască un reviriment după cel al publicațiilor din anii '90.

Ana Cristina Hamat

Szegedi Edit, *O istorie a antitrinitarianismului din Transilvania*, Editura Egyetemi Műhely, Societatea Bolyai, Cluj-Napoca, 2020, 227 p.

Semnalăm apariția unui volum dedicat antitrinitarismului din Transilvania, o exegeză a acestui experiment intelectual ardelean strâns legat de cultura urbană a Clujului premodern, desfășurat în contextul nașterii și consolidării Principatului Transilvaniei și a fenomenului reformatoric care a făcut istorie începând cu veacul al XVI-lea. Lucrarea este semnată de conf. univ. dr. Szegedi Edit, reputat specialist al istoriei Bisericii din cadrul Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, și a beneficiat de sprijinul oferit de Grupul de Cercetare Lendület Reforma lungă în Europa Răsăriteană (1500–1800) a Institutului de Științe Umaniste a Academiei maghiare de Științe. Volumul debutează cu o foarte interesantă *Introducere* în care cercetătoarea își exprimă în mod ferm frustrările și mirările generate de anii de studiu, care au determinat într-un final abordarea acestei tematici complexe legate de evoluția teologiei antitrinitariene în Transilvania premodernă. Subiectul este abordat în diversitatea, deschiderea, contradicțiile, continuitățile și rupturile sale, autoarea constatând că intenția inițială a adeptilor antitrinitarianismului de a uni creștinătatea și religiile abrahamitice a eșuat, experimentul intelectual început la mijlocul anilor 1560 sfârșind prin a deveni încă o *religio* pe lângă cele existente (sub formula unitariană, cum va fi cunoscută începând cu anul 1600). Dintru început se subliniază faptul că cercetarea a fost realizată de pe poziția istoricului care nu poate citi și interpreta faptele decât în context istoric. De altfel, Edit Szegedi se delimitează în mod categoric de tiparele aplicate asupra istoriei Reformei din Transilvania veacului al XVI-lea, redusă la trei faze – cea luterană, cea calvină și cea antitrinitariană. În opinia sa, acest “evoluționism vulgar” este impropriu realităților ecleziastice ale vremii, când în întreaga Europă central-răsăriteană, nu doar în Transilvania, nu a existat nicio versiune teologică “pură” a vreunei *religio*. Întregul construct intelectual al autoarei demonstrează tocmai această polifonie confesională, cu interferențe de idei, planuri și acțiuni, care și-au găsit în cele din urmă materializarea în articolul dietal din 1600 ce avea să fixeze în conștiința socială, politică și teologică cele patru religii recepte. Terminologic, istoricul Edit Szegedi propune o subtilă nuanțare lingvistică a noțiunii de “reformat”, folosită în opinia sa în mod impropriu în limba română; în locul termenilor de reformator sau reformat, cercetătoarea introduce în discursul său noțiunea de “reformatoric”, cu o accepțiune mai largă decât cea redusă doar la adepții Reformei helvete.

Discursul istoric continuă cu o analiză a rolului pe care Brașovul l-a jucat în mișcarea reformatorică – *La început a fost Brașovul* – prin faptul că aici Reforma a fost instituționalizată, orașul devenind prima comunitate reformatorică a

Transilvaniei, dincolo de faptul că în ambientul intelectual și spiritual de la *Schola Coronensis* avea să studieze și cel care avea să inițieze amplul curent antitrinitarian ce va face carieră mai apoi în Clujul premodern – Franz Hertel/ Franz Davidis/ Dávid Ferenc. În opinia autoarei, interacțiunea promotorilor antitrinitarismului cu protestantismul trinitarian dominant în urbea brașoveană joacă un rol la fel de important precum cea cu umanismul radical italian sau cu antitrinitarianismul polonez.

Centrul de greutate al lucrării îl constituie însă cel de-al doilea capitol – *Homo viator* – dedicat atât “călătoriei” intelectuale, teologice efectuate de Francisc Dávid (considerată a fi axa biografiei colective a antitrinitarianismului), cât și ambientului politic, intelectual și confesional al Clujului premodern, epicentrul și multiplicatorul cel mai important al noii doctrine. Din această perspectivă, mediul binațional al Clujului premodern, forjat pe statutul său de oraș liber regal, pe Uniunea din 1458, completată de sentința regală din 1568 avea să contribuie la formarea lui Francisc Dávid, a cărui personalitate și viziune teologică va modela, al rândul său, nu doar destinul confesional al urbei, ci și al Principatului. Din punctul de vedere al cercetătoarei, evoluția teologică a Reformei clujene a fost posibilă datorită situației politico-juridice incerte a orașului în cadrul larg al Principatului, adică un oraș liber regal din afara Universității Naționale săsești, aflat pe teritoriul unui comitat (față de care și-a păstrat cu îndârjire privilegiile) și în relații bune cu Curtea princiară de la Alba Iulia. În consecință, antitrinitarianismul a găsit aici un centru dar și un refugiu unde biserica și curente antitrinitariene s-au putut dezvolta în direcții radicale aproape fără opreliști, cu atât mai mult cu cât s-a bucurat și de sprijinul necondiționat al principelui Ioan Sigismund. Autoarea recurge la o analiză detaliată a conflictelor doctrinare din anii 1566–1568 care au structurat și definit pentru viitor rolul Uniunii între cele două națiuni, Reforma completând practic Uniunea și desăvârșind constituția orașului.

Pe acest fundal politico-confesional s-a desfășurat activitatea lui Francisc Dávid, precum și “călătoria” sa doctrinară, de la protestantismul de orientare wittenbergensă (luteranism), la doctrina euharistică helvetă, pentru ca mai apoi să se radicalizeze sub influența lui Giorgio Biandrata, a lui Jacob Paleologus și a lui Matthias Vehe-Glirius, conturându-se ca o nouă variantă reformartorică, cu accente nonadorantiste. Cercetătoarea recurge la o exegeză a textelor vremii, din contrapunerea de planuri, teze și antiteze rezultând explicații edificatoare și nuanțate asupra transformărilor de substanță produse în mediul intelectual și religios al Clujului și apoi al Transilvaniei, de vreme ce Francisc Dávid ajunge în 1564 episcop al bisericilor maghiare și apoi predicator al Curții princiare. Din această poziție, reformatorul clujean nu doar că și-a sporit exponențial influența, dar a și contribuit substanțial la formarea unei noi paradigme religioase, o

depășire propriu-zisă a Reformei prin reducția la Sfânta Scriptură și unicitatea Tatălui. *Sfârșitul călătoriei* – este dedicat de autoare declinului și finalului activității și vieții lui Francisc Dávid, ceea ce a marcat până la urmă și marginalizarea antitrinitarianismului radical. Venirea la putere a lui Ștefan Báthory a determinat o serie de măsuri care l-au privit atât pe reformator cât și antitrinitarianismul în sine, articolul dietal din 1572 interzicând inovațiile doctrinare, decizie privită ca o încercare de temperare a antitrinitarianismului. De aici și până la procesul și încarcerarea lui Francisc Dávid nu au mai trecut decât câțiva ani. Confruntarea ideatică și teologică dintre Dávid și Biandrata este disecată pe larg de autoare în contextul politico-religios al Principatului, când însăși parte a nobilimii antitrinitariene nu a mai sprijinit radicalismul acestui proiect doctrinar. Condamnarea lui Francisc Dávid a fost privită în scrierile de specialitate ca o delimitare a antitrinitarianismului ardelean de moștenirea lui Paleologus cu scopul de a menține viabilă Biserica, împiedicând transformarea lui într-o sectă, “inacceptabilă pentru elita politică”. Elocvente sunt, în viziunea autoarei, cele două mărturisiri de credință formulate în această perioadă: cea personală a lui Francisc Dávid (publicată de Matthias Vehe-Glirius), care confirma adeziunea reformatorului la nonadorantism, și cea oficială a adversarilor săi (formulată în 1579), în fapt o întoarcere la stadiul doctrinar de dinaintea cezurii reprezentate de Paleologus și de nonadorantism.

Capitolul al III-lea – *Șarpele exeget: critica extremă a tradiției teologice și a religiei* – își propune să trateze evoluția antitrinitarianismului la sfârșitul veacului al XVI-lea, o perioadă în care diferitele sale curente au coexistat într-o relație tensionată, după cum avea să constate autoarea, în special între sabbatarieni, antitrinitarienii moderați și “atei”. Din perspectiva cercetării de față, una din trăsăturile specifice ale antitrinitarianismului ardelean a fost ideea Reformei continue, a cărei doctrină rămânea deschisă și capabilă de evoluție. Or, perioada care a urmat morții lui Francisc Dávid a fost marcată atât de tendințele moderate ale episcopului Demeter Hunyadi, care a încercat să ofere continuitate și legitimitate instituțiilor Bisericii antitrinitariene, de reîntoarcerea la normalitatea antitrinitariană susținută de următorul episcop, György Enyedi, precum și de activitatea și scrierile “multiplului apostat” Christian Franken, care au reprezentat ultima fază a Reformei din estul Europei, caracterizată de eliminarea respectului față de Sfânta Scriptură și de experimentul intelectual al ateismului. Cercetătoarea argumentează toate aceste aserțiuni cu elaborate critici ale textelor religioase ale vremii, care explică în mod doct schimbările de planuri doctrinare care s-au întrepătruns cu modificările uneori radicale din politica internă și externă a Principatului.

Ultimul capitol – *Religia absentă, religia fără nume, religia receptă. Paradoxul antitrinitarian* – este propus de cercetătoare ca un excurs în cadrul politicii și

legislației religioase a Principatului din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Din punctul său de vedere, pe baza absenței sau nominalizării unei confesiuni în cadrul articolelor dietale se poate reevalua problema toleranței, libertății religioase sau relația dintre religie și politică în principatul Transilvaniei. Transpare din analiza aplicată pe textele juridice o fluiditate a rolului și ponderii pe care diferitele curente religioase le-au dobândit la Curtea princiară dar și în diferitele comunități, până la enunțarea pentru prima oară a formulei cunoscute de “religii recepte” în articolul dietal din 1591 (termen restrâns la acea dată doar la confesiunile protestante) iar mai apoi fixarea lor prin nominalizare în articolele dietale din 1595 și 1600. Autoarea avea însă să observe că în toată această perioadă relația dintre națiune și religie a fost complicată, cele două categorii neputând fi despărțite întotdeauna în mod tranșant, de vreme ce apartenența la una din religiile recepte nu a însemnat și apartenența la una din stările constituționale ale Transilvaniei. Paradoxul antitrinitarian a constat, în viziunea istoricului, în faptul că în perioada sa de maximă efervescență (1566–1571) el nu a fost prezent în articolele dietale, pentru ca atunci când va fi în sfârșit recunoscut ca religie receptă sub o denumire proprie, el să se afle în plină criză existențială.

Volumul de față se încheie cu un *Epilog* în care sunt analizate relațiile complexe dintre principele Gabriel Báthory și Clujul unitarian, cu efecte de substanță asupra destinului antitrinitarianismului/ unitarianismului în veacul al XVII-lea. Cercetătoarea consideră că întemeierea în anul 1608 a unei comunități reformate în centrul antitrinitarianismului ardelean a fost o dovadă atât a asumării de către principe a unui calvinism strict, cât și o încălcare a legii prin intervenția în sistemul juridic al țării. De altfel, după 1610 atitudinea principelui față de Cluj va deveni de-a dreptul punitivă deoarece, în viziunea autoarei, el nu a dorit un oraș sărac, “ci un oraș servil, mut din punct de vedere politic”. Or, amenințarea cu închiderea școlii și a bisericii unitariene, precum și posibila așezare a haiducilor calvini în oraș sunt interpretate de către istoric ca tot atâtea dovezi a asediului politic și religios la care principele a supus orașul și comunitatea sa unitariană. Acestor blamări li s-a adăugat și suspiciunea de sabatarianism, mult mai periculoasă cu cât ea a amenințat să scoată unitarianismul în afara creștinismului și a sistemului religiilor recepte. Astfel, în contextul redese-nării paradigmelor politice în Transilvania veacului al XVII-lea și al veleităților princiare de a se integra în marea politică europeană, simplificarea sistemului de stări a presupus și simplificarea sistemului confesional. Cercetătoarea conchide că adevărata problemă a antitrinitarianismului/ unitarianismului ardelean a fost calitatea sa de religie receptă care, “deși i-a asigurat supraviețuirea, l-a făcut vulnerabil în contextul ambițiilor internaționale ale principilor”.

În ansamblul său, lucrarea istoricului Edit Szegedi este un demers de mare valoare științifică, care îmbină analiza izvoarelor documentare și istoriografice

cu interpretarea comparată a informației, cu atât mai mult cu cât autoarea operează dezinvolt cu cunoștințe istorice, teologice, paleografice, lingvistice sau arhivistice, dovedind încă o dată, dacă mai era necesar, stăpânirea unei metode de lucru de o acuratețe științifică demnă de laudă. Ideile sunt clar formulate iar concluziile au forța cercetării duse până la ultima consecință. Rezultatul este o remarcabilă contribuție la istoria ecleziastică a Transilvaniei premoderne, ce se dovedește o lectură erudită, abil condusă, ce intrigă prin emfaza formulării opiniilor științifice, dar și provoacă la dezbateri teologice și istorice asupra unui subiect insuficient tratat în istoriografia românească.

Ligia Boldea

Máté Ágnes, Oborni Teréz (eds.), *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*, Budapest, 2020, 362 p.

O epocă deosebită exprimată printr-un singur personaj, Isabella Jagiellon, într-un volum colectiv consistent ce conține 17 studii valoroase, realizate de către cercetători aparținând celor trei istoriografii est-europene, emergente: maghiară, poloneză și românească, așa ar putea fi descris în câteva cuvinte volumul de față.

Volumul, prin editorii săi, Ágnes Maté și Teréz Orboni, se revendică din prezentările susținute la conferința organizată la Budapesta în luna martie a anului 2019 în memoria reginei Isabella de Jagellon.

În cele cinci secțiuni ale volumului, editorii și-au propus să integreze secvențele cele mai importante din viața și din activitatea reginei Isabella: Nunta, Memoria, Legăturile cu străinătatea, Administrația și Lorzii domniei.

Cu toate că acest volum nu se poate transforma într-o nouă monografie a reginei, poate sta foarte bine la baza uneia. Apreciez că la fiecare dintre studii există un grad crescut de informație inedită, astfel încât se poate evalua cantitatea enormă de informație care s-a putut aduce la lumină de la publicarea ultimei monografii.

În altă ordine de idei, în cadrul volumului istoria literaturii se împletește cu istoria artei, istoria militară cu istoria orașelor și a administrației, punând în centru persoana și personalitatea unei regine, evoluția sa dar și detaliile, altfel dificil de înțeles, din evenimentele petrecute cu mai multe ocazii: fie la căsătorie, la încoronare ori cu privire la propriile portrete. Toate acestea evidențiază, de fapt, o personalitate complexă, activitatea diversă a reginei dar și destinul extrem de complicat într-o epocă cel puțin complicată. Legăturile dintre familiile Jagiellon și Szapolya s-au strâns și mai tare în 1539 când Isabella era

cu interpretarea comparată a informației, cu atât mai mult cu cât autoarea operează dezinvolt cu cunoștințe istorice, teologice, paleografice, lingvistice sau arhivistice, dovedind încă o dată, dacă mai era necesar, stăpânirea unei metode de lucru de o acuratețe științifică demnă de laudă. Ideile sunt clar formulate iar concluziile au forța cercetării duse până la ultima consecință. Rezultatul este o remarcabilă contribuție la istoria ecleziastică a Transilvaniei premoderne, ce se dovedește o lectură erudită, abil condusă, ce intrigă prin emfaza formulării opiniilor științifice, dar și provoacă la dezbateri teologice și istorice asupra unui subiect insuficient tratat în istoriografia românească.

Ligia Boldea

Máté Ágnes, Oborni Teréz (eds.), *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*, Budapest, 2020, 362 p.

O epocă deosebită exprimată printr-un singur personaj, Isabella Jagiellon, într-un volum colectiv consistent ce conține 17 studii valoroase, realizate de către cercetători aparținând celor trei istoriografii est-europene, emergente: maghiară, poloneză și românească, așa ar putea fi descris în câteva cuvinte volumul de față.

Volumul, prin editorii săi, Ágnes Maté și Teréz Orboni, se revendică din prezentările susținute la conferința organizată la Budapesta în luna martie a anului 2019 în memoria reginei Isabella de Jagellon.

În cele cinci secțiuni ale volumului, editorii și-au propus să integreze secvențele cele mai importante din viața și din activitatea reginei Isabella: Nunta, Memoria, Legăturile cu străinătatea, Administrația și Lorzii domniei.

Cu toate că acest volum nu se poate transforma într-o nouă monografie a reginei, poate sta foarte bine la baza uneia. Apreciez că la fiecare dintre studii există un grad crescut de informație inedită, astfel încât se poate evalua cantitatea enormă de informație care s-a putut aduce la lumină de la publicarea ultimei monografii.

În altă ordine de idei, în cadrul volumului istoria literaturii se împletește cu istoria artei, istoria militară cu istoria orașelor și a administrației, punând în centru persoana și personalitatea unei regine, evoluția sa dar și detaliile, altfel dificil de înțeles, din evenimentele petrecute cu mai multe ocazii: fie la căsătorie, la încoronare ori cu privire la propriile portrete. Toate acestea evidențiază, de fapt, o personalitate complexă, activitatea diversă a reginei dar și destinul extrem de complicat într-o epocă cel puțin complicată. Legăturile dintre familiile Jagiellon și Szapolya s-au strâns și mai tare în 1539 când Isabella era

căsătorită cu regele Ioan Szapolya. Un an mai târziu, regina Isabella era deja văduvă iar fiul său, minor, Ioan Sigismund, mult prea mic pentru a fi numit rege.

Informații interesante provin din studiul lui Péter Molnár asupra ceremonialului nunții și încoronării reginei, redată prin comparația a trei surse, dintre care două chiar din secolul al XVI-lea. Chestiuni ce țin de diplomația epocii, de schimbările religioase, de relația dintre Roma și regele Ungariei, se împletesc și se completează reciproc.

Un studiu interesant este acela al lui Máté Ágnes asupra imaginii reginei în literatura Renașterii, în care este prezentată unul dintre cele mai cunoscute tipuri de poem dedicat special miresei, text literar cu origini îndepărtate și cu o evoluție fascinantă, *epithalamium*. Pentru ziua nunții reginei Isabella cu regele Ioan Szapolya s-au scris mai multe astfel de poeme de către umaniști maghiari, polonezi dar și italieni, printre care și Stanislaw Aichler și Sebastian Marszewski, Mihail Verantius. Elogiile aduse frumuseții și inteligenței reginei, comparațiile cu Minerva, Venus sau Iunona fac din aceste texte adevărați martori oculari ai evenimentului. Metodologia aplicată în analiza lor precum și contextualizarea prin comparație cu texte similare evidențiază că acest tip de sursă literară servește excelent și cauza istoricilor, deoarece reflectă opinia umaniștilor din epocă, așteptările elitei față de tânăra regină dar și o imaginea asupra reginei ideale.

În același registru, al studiilor bazate pe sursele literare, se înscrie și studiul lui György Palotás, care analizează cele două versiuni ale *epithalamei* lui Verantius, *Epithalamion serenissimi Ioannis Hungariae regis et Isabellae reginae per Michaelem Wrantium Dalmatam*, tipărită la Cracovia în anul 1539 (p. 65), care se află, conform autorului, la granița dintre poem, panegiric și operă istoriografică.

Palotás evidențiază în paralel în cadrul textului atât obiectivele poemului (care are un tipic anume și personaje specifice, precum zeița căsătoriei, Hymen) cât și, de fapt, obiectivele morale și lumești ale unei căsătorii de asemenea anvergură: beneficiile căsătoriei legale (p. 69), comparația miresei cu zeița frumuseții dar și rugăciunea pentru a avea urmași (p. 72).

Cel de-al doilea capitol, asupra modului în care imaginea Isabellei s-a păstrat în memoria colectivă, intitulat sugestiv *Memory*, constă în trei studii de istoria artei. Primul, aparținând Karolinei Mroziewicz, despre descrierile reginei Isabella Jagiellon în secolul al XVI-lea (p. 77), are ca suport portrete ale reginei din copilărie, ca mamă a regelui Ioan Sigismund dar și ca regină a Ungariei și ca văduvă. Portretele analizate, imagini pe medalioane, miniaturi în bronz sau lemn, ori în marmură (monumentul funerar), sau chiar în piele în legătura unor cărți, au fost realizate atât în veacul al XVI-lea cât și de către pictorii maghiari

din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, fiind chiar supranumită „una dintre bunicile națiunii”(p. 89).

Gábor Petneházi și Péter Kasza punctează un eveniment de turnură în viața regatului Ungariei dar și în viața cuplului regal, ocuparea orașului Buda. Memoria narativă a tragediei reginei Isabella și a rolului acesteia în pierderea orașului sunt analizate prin intermediul mai multor surse. „Sicut fata volunt” (cum vrea soarta), moto-ul reginei Isabella, se evidențiază în concluzii (p. 129) că, de fapt, nu atât soarta reginei cât sfătuitorii au influențat evenimentele.

Legăturile de sânge ale Isabellei sunt analizate în cel de-al treilea articol al acestei secțiuni având ca pretext conexiunea interesantă a reginei cu sora mai mică, Catherina. Autoarea Sussana Niiranen ia în calcul legătura dintre onomastică și puterea politică, în sensul că familia cu un prestigiu mai mare și-a perpetuat prenumele tradiționale. Numele de Isabella, dat fiicei Catherinei rezultată din căsătoria cu Ioan al III-lea al Suediei, sugerează o continuitate în familia Jagiello, pe linie feminină: Isabella de Aragon (bunica dinspre mamă a Catherinei) dar și Isabella Szapolya (sora Catherinei). Continuarea legăturilor familiale dincolo de mormânt prin perpetuarea onomasticii se constituie așadar în nucleul demonstrației Sussanei Niiranen, cercetare ce poate fi extinsă și la alte zone.

Alte legături, de data aceasta cu mediul european, formează subiectul celui de-al treilea capitol al volumului. *Foreign connections* se deschide cu studiul tinerilor cercetători Zoltán Korpás și János B. Szabó, asupra contextului militar din anul 1551 și a ideilor de a uni regatul Ungariei (p. 147-162). Situația trupelor Imperiului Habsburgic la mijlocul veacului al XVI-lea nu este una de invidiat, pentru susținerea lor fiind necesar ajutorul constant al lui Carol V. De aici se evidențiază faptul că trupele mercenare conduse de oamenii lui Carol V (Castaldo, Aldana) nu s-au considerat vreodată în serviciul lui Ferdinand I, și, în consecință, s-au întors la un moment dat în țara de origine.

Mónika F. Molnár scoate la lumină conexiunile cu Italia moștenite și/sau întreținute de regina Isabella: *Isabella and her italian connections* (p. 163). Așa cum menționează și autoarea, nu se poate vorbi despre aceste legături decât prin prisma rolului jucat de mama reginei, Bona Sforza, în viața și educația sa. Aceasta din urmă, fiică a Isabellei de Aragon, a adus la curtea poloneză a lui Sigismund I Jagiello vivacitatea și eleganța curților italiene, reușind să revitalizeze viața culturală a curții de la Cracovia. Un alt personaj cu origini italiene care a fost martor și, probabil, a și determinat o schimbare majoră în destinul Isabellei, a fost Giovanni Battista Castaldo. Cedarea coroanei către Ferdinand I în 1551 și plecarea ei în Polonia, sunt momentele care se petrec sub ochii lui Castaldo (p. 169). Curtea de la Alba-Iulia, modernizată în timpul șederii reginei Isabella acolo, după modelul castelului de la Buda, s-a realizat cu aportul

meșterilor de origine italiană. De asemenea, este cunoscut faptul că mai mulți curteni, printre care secretarul său personal, Paolo Savorgnano și doctorul și teologul Giorgio Biandrata, au însoțit-o în Transilvania.

Așezat cronologic în economia volumului, studiul Stanislavei Kuzmová atinge perioada de patru ani în care regina Isabella este nevoită să se depărteze de Transilvania, în urma tratatului de la Alba-Iulia (1551). *Back to the family-Isabella in Poland, 1552-1556* evidențiază o nouă etapă a vieții Isabellei la curtea poloneză și complexitatea situației financiare și diplomatice create.

În aceeași cheie, a relațiilor diplomatice, poate fi citit și articolul lui Szymon Brzezinski, *The diplomacy of Isabella Jagiellon: the struggle to become a political subject* (p. 195). Circulația informației diplomatice, personalul curții dar mai ales personajele politice masculine ale Transilvaniei influențează deciziile de stat dar și devenirea Isabellei ca om politic, din poziția de femeie fiind mult mai dificil de răzbătut, chiar dacă, în epocă, sunt exemple de regine care au avut succes, precum Elisabetha I a Angliei sau Mary Stuart, Margareta de Parma sau chiar Margareta de Navarra (p. 203). Acțiunile diplomatice ale Isabellei nu pot fi însă definite ca aparținând doar unui tip, ci ca un melanj de vechi și nou (p. 205).

Capitolul dedicat modului de administrare a regatului, sub titlul *Governance* coagulează lucrările a patru cercetători: Teréz Oborni, Zsolt Bogdándi, Emőke Gálfi și Liviu Câmpeanu. Prima dintre ele (p. 209-233) are ca subiect activitatea unui personaj extrem de bine cunoscut istoriografiei, Frater Georgius, Juraj Utiesenic, *locumtenens* al regelui Ioan Sigismund II (p. 209). Din momentul plecării din castelul din Buda și până la moartea lui, călugărul reușește să aibă acces la puterea politică prin influența și autoritatea asupra reginei. Întreaga activitate diplomatică a Fratelui George a fost motivată de o singură idee, de un singur obiectiv, și anume cedarea teritoriului către Ferdinand, lucru care se și întâmplă în 1551 (p. 233).

Reluarea activității a două instituții importante în timpul reginei Isabella, Tabla regală și locurile de adeverire, reprezintă subiect de dezbatere pentru Zsolt Bogdandi. Prin intermediul analizei activității acestor instituții, autorul evidențiază și activitatea legislativă a Transilvaniei dar și aceea scripturistică la mijlocul secolului al XVI-lea. Locurile de adeverire din Transilvania au intrat de fapt, începând cu anul 1556, într-o perioadă de mari transformări care se sfârșesc abia în 1575. Două instituții au drept de loc de adeverire și anume capitlul din Alba-Iulia și conventul de la Cluj-Mănăstur. Oficiul requisitorilor (a căutătorilor de scrisori, magh. *levélkeresők*) devine mai important ca niciodată (p. 241) tocmai pentru a avea siguranța arhivării și conservării documentelor.

Politica administrativă, în mod special aceea privitoare la organizarea orașelor, este analizată de către Galfi Eموke (p. 247). Măsurile luate au organizat

mai ales viața publică și siguranța locuitorilor. O serie întreagă de orașe atât din Secuime cât și din restul teritoriului au beneficiat de privilegii: Cristuru-Secuiesc, Târgu-Mureș, Odorheiu-Secuiesc dar și Alba-Iulia, Lugoj, Oradea și târgurile miniere precum Abrud (p. 248) Dintre acestea, autoarea se oprește asupra schimbărilor care se înregistrează în viața celor două orașe episcopale, Alba-Iulia și Oradea.

Liviu Câmpeanu reliefează una dintre cele mai spinoase probleme ale statutului transilvănean: problema militară și arsenalul habsburgic din Sibiu (p. 257). Discuția asupra statutului legal și locației exacte a arsenalului în orașul Sibiu în funcție de perioadă, aduce numeroase detalii atât asupra modului de funcționare a arsenalului.

Ultimul capitol, *Lords of the Queen's Reign*, aduce în prim plan trei personaje influente în epocă, în domenii diferite în viața reginei Isabella: Giorgio Biandrata, János Szalánczy și Petru Petrovics. Mihály Balázs îl include pe Biandrata, doctorul, politicianul și teologul italian de la curtea din Alba-Iulia, între figurile-cheie ale introducerii anti-trinitarianismului în Transilvania și în Europa Centrală și de Est (p. 277). Evoluția ideilor sale a influențat în mod definitiv atitudinea religioasă în epocă, fiind în consonanță cu ideile pastorului Francisc Dávid.

Queens Isabella „most trusted man”: János Szalánczy este indicat de Klára Jakó drept un alt om cu ascendență asupra Isabellei. Consilier al reginei, fusese familiar al soțului său și secretarius al voievodului Radu de la Afumați. Cunoștea limba latină și turcă și, probabil și româna. Detaliile despre activitatea lui Szalánczy conturează un personaj complex, rămas fidel familiei Szapolya și după moartea regelui, devenind influent în viața politică transilvăneană, concomitent cu creșterea averii sale (p. 319)

Nu în ultimul rând, Petru Petrovics este prezentat de către Szabolcs Varga, *Péter Petrovics (1487-1557) in the service of Queens Isabella*. A jucat poate cel mai important rol în evenimentele din 1541 și în desemnarea sa drept protector al copilului Ioan Sigismund. El ar fi trebuit să se ocupe de treburile militare ale statului (p. 333), însă este numit comite de Timiș și căpitan general. Personaj controversat, reușește să devină guvernator și să redea Transilvania fiului regelui Ioan Szapolya (p. 345).

Livia Magina

A forgotten Hungarian royal dynasty: the Szapolyais, edited by Pál Fodor, Szabolcs Varga, Research Centre for the Humanities, Budapest, 2020, 362 p.

Cartea de față reprezintă o culegere de 15 studii referitoare la epoca familiei Szapolyai și a rolului deținut de această familie în istoria Ungariei medievale și moderne timpurii. Varianta engleză a apărut în paralel cu cea în maghiară, fiind publicate, așadar, două ediții, atât pentru publicul intern cât și pentru cei care nu sunt familiarizați cu limba maghiară. Așa cum reiese încă din titlu, s-a dorit o reevaluare și o readucere în prim plan a unei familii domnitoare ce marcat istoria Ungariei și Transilvaniei pentru circa un secol, o dinastie care, pentru mulți dintre istorici, nu a făcut obiectul unei cercetări aprofundate. Volumul, care se deschide cu o introducere semnată de Pál Fodor și Szabolcs Varga, reunește studiile unora dintre cei mai buni tineri istorici maghiari, fie că este vorba de medievști sau de cei interesați de istoria secolului al XVI-lea. Sunt abordate o serie de teme ce pun în lumină aspecte mai puțin cunoscute sau doar arareori discutate de către istorici care au studiat familia Szapolyai sau contextul epocii sau a spațiului în care această dinastie a trăit și asupra căreora și-a pus amprenta. Astfel, în studiul lui Tibor Neumann sunt (re)analizate originile familiei Szapolyai, fără îndoială sud-slave, alianțele matrimoniale și cariera celor doi fii ai voievodului de origine obscură Ladislau (László) – Emeric (Imre) și Ștefan (István) – care într-un răstimp scurt au reușit să ajungă la cele mai înalte demnități din regat, acelea de guvernator și palatin. Cu toate că s-a presupus în istoriografia maghiară o înrudire între frații Szapolyai și familia Huniazilor, nicio dovadă concludentă nu a putut fi identificată în acest sens. Următorul studiu, aparținând aceluiași Tibor Neumann și lui Szabolcs Varga, se apleacă asupra reprezentărilor de putere a familiei Szapolyai și a mecanismelor prin care membrii familiei au reușit să își construiască imaginea în societate și să o reflecte la nivelul autorității politice. István Kenyeres face o analiză interesantă asupra domeniilor deținute de familie anterior momentului Mohács și asupra modului în care aceste enorme proprietăți din întreg regatul au fost coagulate. Dacă pe la mijlocul secolului al XV-lea numele Szapolyai era aproape necunoscut, la începutul veacului următor, din punct de vedere al averii, familia ajunsese să fie printre cele mai bogate din Ungaria, fiind depășită doar de către Ioan Corvin, ultimul reprezentat al Hunedoreștilor. O altă cercetare care abordează epoca medievală (până la bătălia de la Mohács – 1526) îi aparține lui Norbert Tóth, cel care reușește să surprindă foarte bine felul în care voievodul Ioan Szapolyai s-a implicat în lupta antiotomană. În ciuda unor mai vechi opinii istoriografice care îl indicau pe Szapolyai drept vinovatul major pentru dezastrul din 1526, se poate observa că implicarea sa în campaniile antiotomane a fost una deosebit de

activă, iar succesul unul demonstrat de faptul că pe parcursul voievodatului său niciun raid otoman nu a reușit să atingă teritoriul Transilvaniei.

Istoriei familiei Szapolyai în epoca de după bătălia de la Mohács și a moștenirii rămase în urma sa constituie tema ultimelor unsprezece studii cuprinse în volumul de față. Pál Fodor și Teréz Oborni dedică pagini consistente politicii externe a regatului maghiar în epoca Szapolyai, regat ce a constituit mărul discordiei între marile puteri ale momentului: Imperiul habsburgic și cel Otoman. Cu toată presiunea venită dinspre cei doi competitori majori din spațiul central european, familia Szapolyai a reușit să conserve autonomia spațiului estic al fost regat ungar și să contribuie la nașterea noului stat transilvănean. Articolul lui Péter Kasza privind manevrele diplomatice ale regelui Ioan Szapolyai vine în continuarea firească a materialului prezentat anterior. Sunt evidențiate eforturile noului rege de a se impune în plan politic în confruntarea cu Ferdinand de Habsburg, fiind evidențiate momentele cheie din aceste relații, care au oscilat între diplomație și conflict armat.

După studiile dedicate politicii externe, volumul conține un grupaj de analize ce urmăresc diverse aspecte privind politica internă sau cea de familie dusă de membrii Szapolyai. În acest sens se remarcă contribuțiile lui István H. Németh și Emőke Gálfi. Primul discută cadrul general al politicii urbane a regelui Ioan, unde este adus în discuție rolul primului rege din familia Szapolyai în gestionarea rețelei de orașe din Ungaria prin controlul impus centrelor urbane, prin politica de taxe sau implicarea în politicile comerciale ale acestora. Cea de-a doua contribuție se focalizează asupra spațiului Transilvaniei, mai exact urmărește legăturile aceluiași rege cu orașele din Ardeal. Se poate observa că politica lui Szapolyai vis-a-vis de centrele urbane transilvănene a fost subsumată evenimentelor politice ale vremii, în special în perioada conflictului deschis cu Ferdinand de la finalul deceniului al treilea al secolului al XVI-lea. O abordare interesantă o regăsim în studiul lui János B. Szabó, care studiază una din bazele puterii familiei Szapolyai, și anume armata. Dincolo de o rețea de familiari bine pusă la punct și de trupele provenite banderile nobiliare, din comitate, zonele săsești sau secuiești, familia de origine sud-slavă, în perioada cât a condus destinele Ungariei și ale Transilvaniei, a reușit să constituie o armată regulată gata de luptă, întărită prin prezența auxiliarilor și mercenarilor poloni, italieni, spanioli sau chiar turci. Următoarele trei studii, scrise de către Zoltán Csepregi, Pál Ács și Péter Kasza discută contextul cultural și religios al epocii Szapolyai în Ungaria și Transilvania. Primul autor analizează literatura religioasă și Reforma în teritoriile dominate de familie, concentrându-se pe succesul evident al răspândirii idelor reformate în Transilvania la mijlocul secolului al XVI-lea. Ceilalți doi istorici tratează uzanța limbilor latină și vernaculară în literatura din epoca familiei Szapolyai, prin intermediul operelor

literare fiind surprinse efervescența umanistă și circulația ideilor în anumite medii din Ungaria și Transilvania, dar și impactul lor la nivelul intelectualilor vremii. Foarte interesantă se dovedește a fi investigația Olsolyei Bubryák asupra moștenirii Szapolyai, unde aduce în discuție un aspect de viață material reprezentat de pisese de valoare ce erau parte din averea deținută de diverșii membrii ai familiei. Sunt trecute în revistă o serie de piese reprezentative, proveniența și importanța lor pentru familie, dar și modul în care această avere a ajuns să se disperseze după dispariția lui Ioan Sigismund în anul 1571. Szabolcs Varga revine în cadrul volumului prin intermediul unui studiu în care încearcă să surprindă felul în care familia a fost percepută și menționată în dicterse opere din secolul al XVI-lea și până în prezent. Sunt analizate atât operele scriitorilor contemporani familiei, cât și informațiile cuprinse în scrierile istoricilor, care, într-o formă sau alta, s-au aplecat asupra destinului acesteia. Cu toate că există diverse abordări în privința istoriei familiei Szapolyai, cu foarte puține excepții e vorba de cercetări marginale, care mai întotdeauna au evidențiat o percepție negativă a istoricilor. În fine, ultimul studiu din volume reprezintă de contribuția colectivă a lui Péter Kasza, Teréz Oborni și Szabolcs Varga. Cei trei istorici își concentrează efortul în descifrarea mecanismelor și relațiilor de putere din epocă prin intermediul reliefării susținătorilor familiei, adevărați stâlpi ai puterii regale. Este vorba de principalii suporteri a regelui Ioan Szapolyai, cei care ulterior au avut un rol important în construcția noului stat transilvănean. În acest context sunt analizate personajele influente ale epocii, carierele lor și relația cu familia domnitoare: Ștefan Werbőczy, Petru Petrovics, George Martinuzzi și Ștefan Brodarics. Nu poate fi lăsat la o parte faptul că această carte a apărut în condiții grafice excelente, iar traducerea materialelor în limba engleză a beneficiat de corecturile lui vorbitor nativ, ceea ce a dat o unitate lingvistică întregului volum. Un indice al numelor de persoane și un altul toponimic oferă cititorului o identificare rapidă a celor mai importante personaje și locurilor de care este interesat.

În concluzie, deși contribuțiile cuprinse în volum sunt diverse, reușesc să aducă în prim plan o multitudine de aspecte legate atât de familia Szapolyai cât și de epoca pe care au marcat-o, oferind o nouă înțelegere asupra unor aspecte mai puțin studiate și, fără îndoială, deschizând drumul spre investigații ulterioare asupra temei respective.

Adrian Magina

Vlad Pașca-Oprișiu, *“Cincinalu-n patru ani și jumătate” (1971–1975). Nicolae Ceaușescu și economia României socialiste, de la tentații tehnocratice la primatul politicului*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2020, 263 p.

Într-o istoriografie postsocialistă dominată mai curând de abordări și demersuri circumscrise modelului “statului totalitar”, ale cărui teme predilecte de interes au fost subiecte precum teroarea și represiunea instrumentate de către partidul comunist, dizidența și rezistența populației, propaganda politică, colectivizarea forțată a agriculturii și sistematizarea urbană etc., i-a revenit unui tânăr istoric sarcina de a cerceta un domeniu de maximă importanță pentru înțelegerea dinamicilor macro-economice și, implicit, a funcționării economiei, politicii și societății românești în primul deceniu al regimului Nicolae Ceaușescu. Apelând la o gamă variată de surse, între care cele arhivistice nediditate ocupă un loc central, angajând o serie de metode aferente atât istoriei cât mai ales științelor sociale și utilizând un aparat conceptual complex și adecvat scopului urmărit, cercetarea istoricului Vlad Pașca-Oprișiu reușește să propună o cuprinzătoare imagine de ansamblu a istoriei politicilor economice elaborate și implementate pe parcursul anilor 1965–1975, respectiv a consecințelor lor manifestate în plan social și politic, în condițiile în care, încet dar sigur, în perioada 1967–1974, sistemul economic centralizat și planificat a intrat complet sub dominația PCR, Nicolae Ceaușescu reușind să asigure “prezența ubicuă și exclusivă a conducerii de partid în procesele de guvernare și de legiferare” (p. 69).

Lucrarea, fără a fi una propriu-zis de istorie economică, oferă un tablou detaliat al politicilor economice și sociale ceaușiste, pe baza analizei raporturilor instituționale, a evoluțiilor legislative, a comunicării inter și intra-elite, respectiv a întăririi progresive a controlului exercitat de către instituțiile de partid în sfera economică. Ea este structurată pe trei capitole, care corespund celor trei piloni esențiali pentru înțelegerea problematicii abordate: decidenții, sistemul economic de comandă, respectiv obiectivele și realizările primului plan cincinal elaborat cu directa implicare a lui Ceaușescu.

În contextul aparentului vid de putere generat de moartea bruscă a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej în martie 1965 și a potențialului risc de tensiuni la nivelul conducerii partidului (date fiind rivalitățile latente dintre “baronii” săi), tânărul succesor la conducerea PCR a desfășurat o acțiune politică menită să reconfigureze întreaga birocratie, adică toate instituțiile cu atribuții în domeniul economiei, atât cele de partid (secțiile economice ale Comitetului Central al PCR) cât și cele de stat (ministerele de resort, respectiv Comitetul de Stat al Planificării), atât din punct de vedere legislativ – periodic operând schimbări

substanțiale în sfera atribuțiilor lor – cât mai ales în materie de “cadre”, adică de personalul însărcinat să le gestioneze funcționarea: pe parcursul a doar câțiva ani de zile, reprezentatii vechii elite economice dejiste au fost fie îndepărtați, fie trași pe linie moartă, fiind înlocuiți cu aparatcici cu o pregătire profesională precară, dar care îi datorau în exclusivitate ascensiunea politică lui Nicolae Ceaușescu.

Într-adevăr, la data pensionării premierului Ion Gheorghe Maurer în martie 1974, restaurația stalinistă în plan economic era deja un fapt împlinit. După prezentarea pe larg a mereu-schimbătorului cadru legislativ și a mecanismelor decizionale în care au fost implicați actorii instituționali, respectiv a etapelor “confiscării” de tip leninist-stalinist a statului de către birocrația partidului, autorul realizează, în cuprinsul capitolului II, o amplă descriere a arhitecturii rigide a sistemului economic socialist de comandă și a funcționării economiei planificate românești la sfârșitul anilor '60 și începutul anilor '70, într-o perspectivă comparativă. În pofida destinderii internaționale, a aparentei stabilități macroeconomice și a relativei apropieri și cooperări economice cu blocul capitalist (din decembrie 1972 România a înregistrat performanța unică de a fi atât membră CAER cât și FMI), factorii decizionali de la București au respins constant orice tendință de reformă sistemică capabilă să afecteze fondul problemelor, preferând să se axeze pe adoptarea din mers a unor măsuri mărunte de ajustare economică formală și de relativă raționalizare a sistemului birocratic. Consecințele nu au întârziat să apară. Un astfel de sistem economic, în ciuda faptului că pe parcursul anilor '60 a putut asigura ritmuri anuale de creștere a venitului național și a producției industriale mai ridicate decât ale altor state socialiste, totuși, în termeni absoluți, România a continuat, inclusiv în timpul și după implementarea planului cincinal 1971–1975, să se situeze pe penultimul loc în clasamentul dezvoltării macro-economice al statelor socialiste europene, societatea românească asemănându-se mai degrabă cu societățile altor țări în curs de dezvoltare, precum Egipt, Liban, Mexic, Algeria sau Iran. Cu toate că Nicolae Ceaușescu s-a implicat personal în elaborarea și implementarea planului cincinal (analizat în cuprinsul capitolului III), decalajul semnificativ al României în raport cu celelalte state ale blocului socialist nu a fost recuperat niciodată.

Felician Velimirovici

Constantin Boștină, *Am fost secretarul personal al lui Nicolae Ceaușescu. În ochiul ciclonului. Dialog cu Alice Barbu și S.R. Stănescu*, Editura Evenimentul și Capital, București, 2021, 325 p.

Constantin Boștină a ocupat, încă de pe băncile facultății, o serie de funcții de conducere în organizațiile de tineret comuniste (președinte al Consiliului Uniunii Asociațiilor Studenților Comuniști din România, președinte al Consiliului Național al Organizației Pionerilor din România și al Comitetului Național Român pentru UNICEF), devenind între anii 1980–1982, secretar personal al președintelui Republicii Socialiste România. Datorită poziției pe care a deținut-o autorul în structura de putere din România comunistă, cartea lui Constantin Boștină este importantă pentru istorici în vederea descifrării perioadei în care în fruntea României s-a aflat Nicolae Ceaușescu și, în special, a anilor '80 când țara a cunoscut o perioadă de criză profundă.

Autorul prezintă în paginile lucrării atribuțiile pe care le-a avut ca secretar personal al liderului comunist român, relatând despre principalele decizii politice luate pe plan intern de către Nicolae Ceaușescu (construirea noului centru civic în frunte cu Casa Poporului, a Palatului Pionerilor etc.).

De o importanță deosebită pentru cercetători este capitolul privind “Deteriorarea economiei românești”, aceasta și datorită faptului că Boștină este specialist în domeniul economic. Este evidențiat faptul că la începutul anilor '80 economia României a intrat în criză. Aceasta s-a datorat și politicii economice din anii 1970–1980, când s-au realizat mari investiții într-o serie de ramuri industriale precum construcții de mașini, electrotehnică, petrochimie, energie, cu bani împrumutați de la FMI, Banca Mondială etc.

Potrivit lui Constantin Boștină, nivelul tehnologic al unor utilaje cumpărate era însă destul de scăzut, astfel încât “potențialul României rămânea același, dar forța economică a început să scadă. S-a ajuns în situația, aparent stranie, în care, după 1980, la 1000 de lei investiție, în perioada în care am fost secretar personal, să nu obținem un venit mai mare de 800–900 lei. Prin comparație ..., în anii 1970–1975, la 1000 lei investiții, reușeam să obținem 1800–2000 lei. Practic, programul masiv de investiții nu mai putea fi susținut”.

La toate acestea au intervenit și factori externi, precum criza energetică provocată de venirea la putere în Iran a regimului fundamentalist islamic, precum și a războiului dintre Iran și Irak, evenimente care au provocat creșterea prețului la petrol, fiind afectate astfel ramurile industriale energofage. Pentru a soluționa problema importului de țiței, în condițiile în care U.R.S.S.-ul redusese drastic exportul datorită politicii lui Ceaușescu de distanțare de Moscova și după ce a încercat să obțină cantitatea necesară din partea Chinei (circa 7 milioane de tone de țiței brut anual), România a încheiat înțelegeri cu statele

arabe (plătind cu mărfuri, dar în special executând lucrări de investiții în țările respective).

Pe fondul acestor greutăți, România s-a aflat în pericol de incapacitate de plată a datoriilor externe scadente, iar Nicolae Ceaușescu a solicitat Fondului Monetar Internațional o nouă tranșă de împrumut. Datorită condițiilor dure impuse de forul financiar internațional, liderul român a întrerupt discuțiile, relațiile dintre cele două părți devenind tensionate. Pentru a evita punerea pe lista țărilor a căror datorie externă urma să fie urmărită de către Clubul de la Paris, Ceaușescu a propus chemarea “partenerilor de forță ai României în domeniul construcțiilor de mașini, petrochimiei, industriei ușoare și industriei lemnului”, pentru a le solicita sprijinul, idee cu care și autorul lucrării a fost de acord.

Pe de altă parte, liderul comunist român a propus ca soluție pentru plata datoriilor externe ca importurile să nu fie plătite în valută, ci în produse românești de care partenerii economici ai României aveau nevoie. Dar aceste măsuri au dus la grava criză alimentară din anii '80 ai secolului trecut, determinând nemulțumirea populației, o cauză majoră a prăbușirii regimului comunist. Referindu-se la aceste aspecte, Constantin Boștină remarcă: “Ceaușescu a zis că vom plăti până la ultimul leu și am plătit. A fost mai greu decât ne-am așteptat. Ceaușescu avea mentalitatea țăranului simplu care nu își dorește să rămână dator vecinului pentru ca acesta să nu aibă pretextul de a se uita peste gardul său și de a-l urmări sau chiar de a-i impune ce face el în curtea sa”.

Totodată, trebuie să subliniem că decizia luată de liderul comunist român de a reduce drastic importurile de tehnologie a afectat grav unitățile industriale, care nu mai puteau să-și modernizeze utilajele, scăzând astfel calitatea produselor fabricate (cu repercusiuni asupra exporturilor).

Constantin Boștină scoate la lumina zilei rolul pe care Securitatea l-a jucat în plata datoriilor externe. Astfel, pentru ca plata anuităților să se desfășoare fără sincope, Nicolae Ceaușescu a creat Întreprinderea de Comerț Exterior “Dunărea”, al cărei rol a fost “să impulsioneze vânzarea masivă de produse românești, la prețuri bune, utilizând întreg sistemul de influență pe care serviciile secrete românești îl aveau față de serviciile străine. De asemenea “Dunărea” avea rolul de a-i convinge pe parteneri să accepte politica noastră de barter”. Dar după un timp “Dunărea” a devenit stat în stat, a impus, pentru a strânge cât mai mulți bani, întreprinderilor exportatoare comisioane care mergeau uneori până la 25% din încasări.

Totodată, exista un fond de rezervă valutară, aflat la dispoziția exclusivă a lui Ceaușescu, cu ajutorul căruia se realizau zilnic operațiuni de vânzare-cumpărare de valută, Boștină având sarcina de a-i raporta la sfârșitul fiecărei zile situația. Autorul a surprins starea de spirit a liderului comunist român în acele momente: “În esență a fost o perioadă terifiantă... Înflorea când îi raportam un

profit de 10–12 milioane. Când îi vorbeam de un milion-două, se încrunta și mă expedia. El trăia, pur și simplu, emoțional acele momente”.

În privința soluțiilor privind scoaterea economiei românești din criza în care a intrat în anii '80, autorul lucrării menționează că Nicolae Ceaușescu a respins ideea trecerii de la dezvoltarea extensivă la dezvoltarea intensivă, de la cea cantitativă la cea calitativă. Pe de altă parte, soluțiile propuse de către consilierii săi economici în privința întreprinderilor nerentabile (închiderea acestora și crearea unor ramuri noi sau dezvoltarea serviciilor) au fost respinse, Ceaușescu nedorind apariția șomajului și nici să închidă ceea ce a creat. Drept răspuns a arătat că nu dispunea de fonduri pentru investiții.

Trebuie reținută și precizarea lui Constantin Boștină potrivit căreia în anul 1981 circa 70% din industria românească încă funcționa, existând forță de muncă calificată, piață de desfacere, nefiind nevoie deci de investiții majore pentru tehnologizare. La toate acestea s-au adăugat rapoartele false privind producțiile obținute, în special în domeniul agrar. Referindu-se la acest aspect, fostul secretar prezidențial preciza că “nu știu cât credea, dar îi conveneau” pentru a demonstra, propagandistic, progresele economice realizate sub conducerea sa.

Referindu-se la o altă caracteristică a politicii românești din anii '70–80 ai secolului trecut, respectiv cultul personalității liderului comunist, Constantin Boștină evidențiază că acesta a fost gândit, intenționat, de către colaboratorii săi apropiați, marile spectacole organizate cu diverse prilejuri fiind inspirate din ce a văzut în China și Coreea de Nord.

Constantin Boștină se referă și la cenzura existentă în cultură, care a creat nemulțumiri în rândul intelectualilor români, precizând însă că “unui, în mod deliberat, încercând să îi satisfacă orgoliul de cult al personalității, au promovat și au dezvoltat această parte a laudelor nemeritate”.

Cartea surprinde și grupurile de putere care s-au creat în jurul lui Ceaușescu, precum și rolul jucat de către Elena Ceaușescu în viața politică a României din anii '80 ai secolului al XX-lea. Autorul, care datorită funcției se găsea în permanență în apropierea lui Nicolae Ceaușescu și astfel se afla în contact direct și cu Elena Ceaușescu, subliniază rolul profund negativ pe care aceasta l-a avut în viața politică românească. În portretul pe care îl realizează se arată că: “Elena Ceaușescu neavând o pregătire școlară și o instrucție deosebită, era lipsită de capacitatea de a înțelege mecanismele conducerii statului, pe care le dezbătea Ceaușescu cu oamenii din jurul său. Din poziția pe care a dobândit-o, fiind membră a Comitetului Politic Executiv și prim-viceprim ministru al guvernului, a încercat să emită judecăți de valoare. O parte dintre conducătorii statului român le susțineau din poziția de “yes-man”. Alții nu comentau. Mai erau persoane ca Janos Fazekas care nu puteau accepta “contribuțiile” ei. El îi spunea: “Lenuțo, tu ar fi mai bine să taci”. Iar Ceaușescu nu îl întrerupea pe Fazekas. Îl

lăsa să zică. Mai avea câte o ieșire Cornel Burtică, însă mai precaut. Și nu de puține ori a contrat-o și Gogu Rădulescu”. Autorul cărții surprinde eforturile Elenei Ceaușescu de a controla actele de decizie ale lui Nicolae Ceaușescu, evidențiind că “prin comportamentul ei, a îndepărtat oamenii deștepți din jurul lui Ceaușescu sau chiar l-a îndemnat pe acesta să îi elimine. Mai grav este însă că a încercat să construiască o echipă, care cu ajutorul Securității, filtra și cenzura fluxul de informații către Ceaușescu”.

Sunt scoase în evidență și aspecte din viața membrilor familiei Ceaușescu, accentul fiind pus pe Nicu Ceaușescu, implicat în politică, colaborator pentru o perioadă de timp cu Boștină, văzut la un moment dat ca posibil succesor al liderului comunist român.

Un capitol al lucrării este consacrat politicii externe a României, vizitelor prezidențiale (la unele dintre acestea participând și Constantin Boștină) în unele state importante ca Statele Unite ale Americii, Uniunea Sovietică, Franța etc., despre semnificația acestora vorbind și alți martori oculari, precum fostul ministru de externe Ștefan Andrei.

Referindu-se la sfârșitul regimului comunist, Constantin Boștină evidențiază faptul că în anul 1989 România era izolată pe plan internațional, în timp ce pe plan intern nemulțumirile populației se adânceau. În aceste condiții, potrivit autorului, “puterea a fost luată de un grup neautorizat de nimeni, care nu avea nicio reprezentare juridică și nici un program clar pe ce urma să se întâmple în România”.

Ultima parte a cărții se referă la evoluția României de după 1989, cuprinzând și o postfață de Ion Cristoiu. De asemenea, remarcăm în cuprinsul cărții stenograma întâlnirii dintre Nicolae Ceaușescu și secretarul de stat american, Henry Kissinger, din 3 noiembrie 1974 de la București, care cuprinde informații privind relațiile româno-americane sau referitoare la evoluțiile din plan internațional.

Cartea lui Constantin Boștină este binevenită atât pentru istoricii care se ocupă de istoria recentă, cât și pentru politologi care, coroborând datele oferite de autor cu documentele de arhivă, pot realiza un tablou real al epocii Ceaușescu.

Vasile Rămneanțu

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007 și 2010, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ ” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țicu 1998,

D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. *Cărți de autor:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 –91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articole și studii din periodice:*

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

3. *Volume colective:*

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi Ibidem prescurtat în forma Ibid., fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau Idem.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007, and 2010; font: Times New Roman, size 12, justified, paragraph – first line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page.

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (“”) using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For Archaeology, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

1. Books:

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. Articles and studies in periodical journals:

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

3. Chapter or other part in books:

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use *Ibidem* in short *Ibid.*, normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș”, 230
Ibid., 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or *Idem*

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).

**MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA**

**BANATICA
31**

1971

2021

II

2021